ISSN 1829-4383

Արցախի պետական համալսարան
Арцахский государственный университет
Artsakh State University

Արցախի պետական համալսարանի ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

Ó×Å Í ÛÅ ÇÀ Ï ÈÑÊÈ
Арцахского государственного университета

Artsakh State University
PROCEEDINGS

ՊՐԱԿ 2 **ТОМ** 2 VOLUME 2
2022
ê ï »÷ ³ Ý ³ Ï»ñ ï

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ SOCIAL SCIENCES

Ðñ³ï³ñ³Ï³íáõÙ ¿ 1998Ã-*þg.*
ä³ñµ»ñ³Ï³ÝáõÃÛáõÝÁ` ï³ñ»Ï³Ý»ñÏáõ ³Ý·³Ù
Èçäàåòñÿ ñ 1998ã. *Периодичность – дважды в год*
Issued since 1998. Frequency – twice a year
Տպագրվում է Արցախի պետական համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ:
Публикуется по решению ученого совета Арцахского государственного университета.
Published by the Decree of the Academic Council of the Artsakh State University.
ÊÙµ³·ñ³Ï³Ý ËáñÑñ¹Ç Ý³Ë³·³Ñ` *Բ.գ.Ã. Սարգսյան Ս.Յու.*
Ïðåäñåäàòåëü *p*åäàêöèîííîõãî ñîâåòà: *ê.ô.í. СаргсянА.Ю.*
Chairman of the Editorial Board: Ph. D. in Philology Sargsyan A.Yu.
¶ÉË³íáñ ËÙµ³·Çñª å.·.¹. ²í³Ý»ëÛ³Ý ì.Ø.
Главный редактор: *д.и.н. Аванесян В.М.*
Editor-in-chief: Doctor of History Avanesyan V.M.

ÊÙµ³·ñ³Ï³Ý ÏáÉ»·Ç³
Ðåäàêöèîííàÿ êîëëåãèÿ
Editorial board
Հասարակական գիտություններ
1. êáõí³ñÛ³Ý Úáõ.Ø., տ.·.¹., ÐÐ¶²²³Ï³¹»ÙÇÏáë –Суварян Ю. М., д.э.н., академик НАН РА - Suvaryan Yu.M., Doctor of Economics, Academician of NAS RA
2. Ղազինյան Գ.Ս., ի.գ.դ., ÐÐ¶²²³Ï³¹»ÙÇÏáë – Газинян Г.С., д.ю.н., академик НАН РА - Ghazinyan G.S. . Doctor of Law, Academician of NAS RA
3. Մանասերյան Թ.Ն., տ.գ.դ., պրոֆեսոր – Манасерян Т.Н., д.э.н., профессор – Manaseryan T.N., Doctor of Economics, Professor
4. Մանգասարյան Ռ.Յա, տ.գ.թ. – Мангасярян Р.Я., к.э.н. –Mangasaryan R.Ya., Ph.D. in Economics
5.Բալայան Վ.Ռ., պ.գ.դ.- Балаян В. Р., д.и.н. – Balayan V.R., Doctor of History
6. Ղազարյան Հ.Ս., µ.·.Ã. – Газарян А.С., к.ф.н. –Ghazaryan H.S., Ph.D. of Philology
7. ºÝ·áÛ³Ý²ö., ù.·.¹.- Енгоян А.П., д.п.н. – Engoyan A.P., Doctor of Political science
8. Հարությունյան Վ.Ն., բ.·.¹., Арутюнян В.Н., д.ф.н. – Harutyunyan V.N., Doctor of Philology
9. Ê³ÝÛ³Ý ê.², µ.·.¹.- Ханян С.А., д.ф.н. – Khanyan S.A., Doctor of Philology
10. Տեր-Մաթոսյան Պ., բ.գ.դ. (ԱՄՆ) –Тер-Матосян П. д.ф.н. (США) -Ter-Matosyan P., Doctor of Science (USA)
11. Տեր-Մկրտչյան Բ., բ.գ.դ. (ԱՄՆ) – Тер-Мкртчян Б. д.ф.н. (США) - Ter-Mkrtchyan B., Doctor of Science (USA)
12. Տանշինա Ն.Պ., պ.գ.դ. (ՌԴ) – Таньшина Н.П. д.и.н. (РФ) – Tanshina N.P., Doctor of History (RF)
13. Î³ñ³å»ïÛ³Ý Æ.Î., Ù.·.¹.- Карапетян И.К., д.п.н. - Karapetyan I.K., Doctor of Pedagogics
14. Î³ñ³å»ïÛ³Ý ì.ê., Ñ.·.¹., åñáý»ëáñ –Карапетян В.С., д.п.н., профессор - Karapetyan V.S., Doctor of Psychology , Professor
15. ÐáíÑ³ÝÝÇëÛ³Ý È.Þ., µ.·.¹., ÐÐ¶²²ÃÕÃ³ÏÇó³Ý¹³Ù – Ованнисян Л.Ш., д.ф.н., член-корреспондент НАН Армении – Hovhannisyan L.Sh., Doctor of Philology, Corresponding Member of the Armenian National Academy of Sciences.

16. Ø ³ Ý ³ ëÛ ³ Ý ² .ê., ÷.·.¹., ÐÐ ¶ ² ² ÃÕÃ ³ ÏÇó ³ Ý ¹ ³ Ù – Манасян А. С., д.ф.н., член-корреспондент НАН Армении – Manasyan A.S., Doctor of Philosophy, Corresponding Member of the Armenian National Academy of Sciences.
17. Ø ³ ñ · ³ ñÛ ³ Ý L.¶., ÿ.·.Ã.– Маргарян Л. Г., к.ф.н.– Margaryan L.G., Ph. D. in Philology, Scientific Secretary of ASU.
18. ØËÇÃ ³ ñÛ ³ Ý ² .Ø., h.q.թ. – Мхитарян А.М., к.п.н. – Mkhitaryan A.M., Ph. D. in Psycology.
19. Յարամիշյան Վ.Բ., h.q.թ. – Ярамишян В.Б. –к.п.н. - Yaramishyan V.B., Ph. D. in Psycology.
20. Մուրադյան Դ.Է., ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ, Мурадян Д.Э. – заслуженный деятель искусств Армении – Muradyan D.E., Honored Artist of Armenia
21. Հակոբյան Ե.U., մ.գ.դ. – Акопян Е.С., д.п.н. – Hakobyan E.S., Doctor of Pedagogics
22. Թադևոսյան Հ.Վ., մ.գ.թ. – Тадевосян А.В., к.п.н. – Tadevosyan A.V., Ph.D. in Pedagogics.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա.ՄԱՐԳՍՅԱՆ, Լ. ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ԵՎ ԱՌՆՉՎՈՂ ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ..... 8

Հ.ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Շ.ՄԻՆԱՍՅԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԱՒՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ԱՆԿԱՆՈՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՊԱՐԶ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՄ..... 22

Մ.ՔՈՒՄՈՒՆՑ
-ՏԻ || -ԴԻ ԱԾԱՆՑՈՎ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԲԱՌԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ..... 32

Ա.ԱԹԱՅԱՆ
ՎԱԶԳԵՆ ՕՎՅԱՆԻ ՎԱՍՏԱԿԻ ՆՈՐ ՎԵՐԱԱՐԺԵՔԱՎՈՐՈՒՄ..... 43

Ն.ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ, Մ.ՓԱՐՍԱԴԱՆՅԱՆ
ՍՐԲՈՒՀԻ ՏՅՈՒՍԱԲ – ՊԵՏՐՈՍ ԱԴԱՄՅԱՆ – ԳԵՒՈՐԳ ԱՊՏՈՒԼԼԱՀՅԱՆ ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ԳՐԱԿԱՆ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ՆԵՐԱՋԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆ..... 54

Մ. ԲԱԼԱՅԱՆ
ՍՏԱԾՈՒՄԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ Ռ. ՀԱՏՏԵՃՅԱՆԻ «ԱՌԱՍՏԱՂ» ԵՎ «ԱՌԱՍՏԱՂԻՆ ՄԻՒՍ ԿՈՂՄԸ» ՎԵՊԵՐՈՒՄ..... 70

Ն. ՄԱՐԳՍՅԱՆ
ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ-ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԵՆ ՓՈԽԱՆՑՈՒՄՆԵՐԸ ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ. ԱՆՑՅԱԼ ԿԱՏԱՐՅԱԼ..... 82

Է. ԱԼԹՈՒՆՅԱՆ
ԺԱՄ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ..... 98

Ա.ՕՀԱՆՅԱՆ
ԱՐՑԱԽ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԵԾ ԳԵՂԱԳԵՏԸ..... 108

Մ.ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ
ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅԻ ԸՆԿԱԼՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՈՐՈՆՈՒՄՆԵՐ..... 118

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Վ.ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ
ՖՐԱՆԿՈ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻ ՈՐՈՇ ԱՄՊԵԿՏՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (1848-1851)..... 126

Տ.ՀԱԿՈԲՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ (ԱՐՑԱԽ) ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՑԱԽՈՒՄ ՊԵՏԱԿԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՐԾԸՆԹԱՑԻ ՎՐԱ (1991-1992թթ.)..... 131
Ա.ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԶԱՎԹՈՂԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԻՐԱԽՈՒՄ: ԱՆԴՐԱԴԱՐՁ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԽԵՂԱԹՅՈՒՐՈՒՄՆԵՐԻՆ..... 148
Ի.ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԱՇԽՈՒԺԱՑՈՒՄՆ ԵՎ ՆԵՐՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ԼՂՀ-ՈՒՄ 2000-2007թթ..... 159
Ա.ՄԱՆԱՍՅԱՆ
ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ ԲԱՑԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ..... 171
Մ.ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, Գ.ՊՈՂՈՍՅԱՆ
ԱՐԴԻ ՏՈՒՐԲՈՒԼԵՆՏՈՒԹՅԱՆ «ԲԻՈՔԱՂԱՔԱԿԱՆ» ԵՎ «ԲԻՈԿՐԹԱԿԱՆ» ՉԱՓՈՒՄՆԵՐԸ ՀՀ ԿԵՆՍՈՒՆԱԿ ԱՊԱԳԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ..... 185
Ա.ԲԱԴԱԼՅԱՆ
ԿԱԴՐԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1920-ԱԿԱՆ ԹԹ..... 197
Ա.ՇԱՀԻՆՅԱՆ
ԱՆՕՐԻՆԱԿԱՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱ. ՀԵՏԸՆԴՈՒՆՄԱՆ (ՌԵԱԴՄԻՍԻԱՅԻ) ՁԵՎԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ..... 210
Կ.ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ
ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՕՐԱԿԱՐԳՈՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԵԼՈՒ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918-1921թթ..... 223

ԻՐԱՎՈՒՆՔ

Ա.ՂԱՀՐԱՄԱՆՅԱՆ
ԼԻԶԻՆԳԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ԷԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ..... 238
Մ. ԶԱՔԱՐՅԱՆ
ՉՃԱՆԱՉՎԱԾ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՏԵԳՐՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒ ԱՅԼ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ... 258
Ն.ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԵՐՄԵՆԵՎՏԻԿԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋ..... 276

ՌԱԶՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ա.ԴԱՎԹՅԱՆ, Ա.ՔԱՄԱԼՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶՈՐԱՀԱՎԱՔԱՅԻՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԶՈՐԱՀԱՎԱՔԻ ՕՐԵՆՍԴՐԱՒՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՈՐՈՇ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ..... 289

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

Բ.ԵՐԻԲԵԿՅԱՆ
2020 թ. ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԸՆԿԱԼՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ..... 302

Վ.ՅԱՐԱՄԻՇՅԱՆ
ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿԻՑ-ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ՀԵՏ ՀԵՏՎՆԱՍՎԱԾՔԱՅԻՆ ՍԹՐԵՍԱՅԻՆ ՀԱԿԱԶԴՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ ՏԱՐՎՈՂ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ..... 315

Ս.ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ, Ա.ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Ռ.ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ
ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆՆԵՐԻ ՆԵՐԴԱՇՆԱԿ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՌԱՋՆԱՀԵՐԹ ԳՈՐԾՈՆ..... . 323

Գ.ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Վ.ՄԱՐՋԱՆՅԱՆ
ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԻՐԱՎԻՃԱԿՆԵՐԻ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՆՈՒԹԱԳՐԵՐԸ.... 329

Ա.ՖԻՐՅԱՆ, Ա.ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ..... 339

Ա.ՖԻՐՅԱՆ
ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՒՄՈՒԼՅԱՏԻՎ ՄՈԴԵԼԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ..... 345

Ա. ՖԻՐՅԱՆ, Ա.ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Ռ,ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ
ՈՒՇԱՅԱԾ ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ, ԿԱՄ ԴԵՌ ՓՈՔՐ ԵՄ. ՀԵՏՈ ԿՀԱՄԿԱՆԱՄ 356

Լ.ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Լ. ԼԱՀԻՆՅԱՆ, Ա. ԱԲԳԱՐՅԱՆ
ԴԱՏԱՊԱՐՏՅԱԼՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ..... 363

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ռ.ՄԱՆԳԱՍԱՐՅԱՆ
ԱՀ-ՈՒՄ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԼԱՐՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵՂՄԱՑՄԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ՈՒՂԻՆԵՐԸ..... 375

Խ.ԲԱԲՈՅԱՆ 395

ԵԱՏՄ ԱՆԴԱՄ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ ԿԱՋՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՐԱՅՎԵԼԻՈՒԹՅԱՆ ԵՎՎՃԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԴԱՇՆԱԿԵՑՄԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄԸ .....
ՅԱ.Լ.ԱԼԱՅԱՆ
ԱՀ ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ԱՐԴԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ..... 423
Գ.ՄԱՐԳՍՅԱՆ
ԿԱՋՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՅՎԵԼԻՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՎՃԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐԻ ԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՈՒՄԸ..... 434
Գ.ՄԱՐԳՍՅԱՆ
ՀԱՇՎԵԿՇՌԻ ԻՐԱՅՎԵԼԻՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ..... 444
Ի.. ԻՇԽԱՆՅԱՆ, Գ. ԻՇԽԱՆՅԱՆ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՇՈՒԿԱՅԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ՝ ՆԵՐԿԱ ՎԻՃԱԿԸ և ՆՈՐ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ..... 452
Մ.ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ
ՊՂՆՁԻ ԴԵՐԸ ՀՀ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ..... 494
Մ.ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ ԱՄՊԵԿՏՆԵՐԸ..... 501
Թ.ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ
ԱՐՑԱԽԻ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋՆԱՀԵՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ..... 508

ՀՏԴ 398

Բանահյուսություն

Արմեն ՍԱՐԳՍՅԱՆ
ԱրՊՀ ակ. Ս.Աբրահամյանի անվան հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտ, բ.գ.թ.,
ԼՂՀ գիտության վաստակավոր գործիչ
E-mail: armen.sarkisyan.68@mail.ru

Լիանա ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ԵՎ ԱՌՆՉՎՈՂ ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հոդվածում հեղինակը ներկայացնում է Ղարաբաղի բարբառին նվիրված և առնչվող լեզվաբանական աշխատությունները, որոնք հրատարակվել են 19-րդ դարի 60-ական թվականների վերջից առ այսօր: Անդրադարձ է կատարվում դրանց կառուցվածքին, բովանդակությանը, դրանցում արծարծված հարցերին:

Բանալի բառեր՝ *բարբառ, գրաբար, լեզվաբան, բառ, աշխատություն, մենագրություն, բառարան, հնչյունաբանություն, քերականություն, բառապաշար*

А. Саркисян, Л. Айрапетян

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ РАБОТЫ, ОТНОСЯЩИЕСЯ И ПОСВЯЩЁННЫЕ КАРАБАХСКОМУ ДИАЛЕКТУ

В статье представляются лингвистические работы, посвящённые и относящиеся карабахскому диалекту, которые были опубликованы с конца 60-х годов XIX века до наших дней. Автор ссылается на их структуры, содержания и рассматривающиеся в них вопросы.

Ключевые слова: *диалект, грабар, лингвист, слово, работа, монография, словарь, фонетика, грамматика, лексика*

A. Sargsyan, L. Hayrapetyan

THE LINGUISTIC WORKS, DEDICATED AND RELATED TO THE KARABAKH DIALECT

The author presents the linguistic works, dedicated and related to the Karabakh dialect, which were published from the end of 60s of the 19th century to the present day. The author refers to their structures, contents and issues considered in them.

Key words: *dialect, Grabar, linguist, word, work, monograph, dictionary, phonetics, grammar, lexicon.*

Ղարաբաղի բարբառը հայերենի ամենատարածված, կենսունակ ու բազմակողմանի ուսումնասիրված բարբառներից է, որի մասին ժամանակի ընթացքում տպագրվել են հարյուրավոր գիտական աշխատանքներ: Դրանց մեջ առանձին կարևորություն ունեն լեզվաբանական առանձին աշխատությունները:

Իր 1869թ. հրատարակած աշխատության մեջ Քերովբե Պատկանյանը հայ բարբառների դասակարգմանը և որոշ բարբառների նկարագրությանը զուգընթաց ներկայացնում է Ղարաբաղի բարբառի հակիրճ ուսումնասիրությունը[1]՝ քննելով հնչյունական՝ որոշ ձայնավորների ու բաղաձայնների քմային արտասանություն, հնչյունափոխություն, ձայնավորով սկսվող միավանկ բառերի սկզբից *h*-ի ավելացում, բառապաշարային՝ գրաբարում չվկայված, ինչպես նաև գրաբարյան իմաստներից տարբեր իմաստ ունեցող բառերի առկայություն, քերականական՝ անվանական և դերանվանական հոլովում, խոնարհում, մի շարք առանձնահատկություններ: Միաժամանակ, խոսելով Խոյի բարբառի մասին, նա հավաստում է, որ այդ բարբառը խոսվում է Խոյում, Սալմատում, ինչպես նաև Ղարաբաղի մի քանի տեղերում՝ Շուշիի շրջակայքում՝ Ավետարանոցում և այլուր, և որ այն շատ կողմերով թեև նման է Ղարաբաղի բարբառին, սակայն ունի մի շարք տարբերություններ, ինչպես՝ *ի*-ն *է* դարձնելու հակում, բայական ներգոյականի *ս*-ով կազմություն՝ *ում, ըմ, ման*-ի փոխարեն, *ու*-ի փոխարեն *ական*-ով ապառնի դերբայի կազմություն[2]:

Բարբառի ուսումնասիրության մեջ մեծ է Հրաչյա Աճառյանի դերը: 1899-1901 թթ. *«Արարատ»* ամսագրում տպագրվում է նրա *«Քննութիւն Ղարաբաղի բարբառին»* ուսումնասիրությունը[3], որը 1901թ. հրատարակվում է առանձին

---

[1] ***Патканов К.,*** *Исследование о диалектах армянского языка, Санкт-Петербург, 1869, էջ 55-73*

[2] *Նույնը, էջ 74-76*

[3] ***Աճառեան Հր.,*** *Ուսումնասիրութիւններ հայկական բարբառախօսութեան Գ. Քննութիւն Ղարաբաղի բարբառին, <<Արարատ», Վաղարշապատ,1899, համար իններորդ, էջ 394-399, համար Ժ. և ԺԱ. –րդ, էջ 453-459, 1900, թիւ Ա., էջ 26-28, թիւ Բ., էջ 73-76, թիւ Դ., էջ 190-193, թիւ*

գրքով[1]: Այստեղ հանգամանորեն ներկայացվում են բարբառի հնչյունախոսությունը, հնչյունափոխության դեպքերը, անվանական և դերանվանական հոլովումները, որոշյալ և ստացական հոդերը, ածականի համեմատության աստիճանները, թվականների տեսակները, բայի խոնարհումը, անփոփոխելի բառերը (նախադրություններ, մակբայներ, շաղկապներ, ձայնարկություններ), շեշտադրության ծագումը և բարդ բառերը: Աշխատության մեջ Աճառյանը ընդհանուր առմամբ համեմատության ելակետ է ընդունում գրաբարը՝ այս կամ այն լեզվական օրինաչափությունը ներկայացնելիս հաճախ համեմատության եզրեր անցկացնելով այլ բարբառներում առկա համապատասխան երևույթների հետ, մի հանգամանք, որ հատուկ է նրա բարբառագիտական բոլոր աշխատություններին: *«Քննութիւն Ղարաբաղի բարբառին»* ուսումնասիրությունը մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց: Պատահական չէ, որ ֆրանսիացի մեծ հայագետ Անտուան Մեյեն հանդես եկավ ընդարձակ գրախոսականով[2]՝ ըստ արժանվույն գնահատելով այն, միաժամանակ նշելով որոշ թերություններ, ինչպես նաև Ղարաբաղի բարբառի հնչյունական որոշ օրինաչափությունների՝ հատկապես բաղաձայնական և ձայնավորական համակարգերի զարգացման, քմայնացման, տարաբնույթ հնչյունափոխությունների վերաբերյալ կատարելով կարևոր դիտողություններ:

Ուսումնասիրության արդյունքները Աճառյանը ամփոփել է իր *<<Հայ բարբառագիտութիւն. ուրվագիծ և դասավորութիւն հայ բարբառների (բարբառագիտական քարտեզով)>>*[3] աշխատության մեջ՝ բարբառը դասելով *<<ում>>* ճյուղի բարբառների շարքին: Նշանավոր լեզվաբանը բարբառին հաճախ է անդրադարձել նաև *«Հայոց լեզվի պատմություն»*[4] ու *<<Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի>>* ուսումնասիրություններում[5]: Բարբառի բառապաշարը հավաքագրելու և կորստից փրկելու տեսանկյունից լուրջ

Ը.և Թ., էջ 411-415, թիւ ԺԱ., էջ 529-533, թիւ ԺԲ., էջ 612-616, 1901, թիւ Դ., էջ 236-239, թիւ Ե. և Զ., էջ 310-312, թիվ Է. և Ը, էջ 368--375

[1] ***Աճառեան Հր.**, Ուսումնասիրութիւններ հայկական բարբառախօսութեան. Գ. Քննութիւն Ղարաբաղի բարբառին, Վաղարշապատ, 1901, 199 էջ*

[2] ***Մեյե Ա., Հ. Աճառյան** - Ուսումնասիրություններ հայկական բարբառախոսության. Գ. Քննություն Ղարաբաղի բարբառին, Վաղարշապատ, 1901, Գ- -198 էջ, <<Journal Asiatique>>, 1902, էջ 561-571, <<Հայագիտական հետազոտություններ>>, Երեւան, 1978, էջ 433-440*

[3] ***Աճառեան Հր.**, Հայ բարբառագիտութիւն. ուրվագիծ և դասավորութիւն հայ բարբառների (բարբառագիտական քարտեզով), <<Էմինեան ազգագրական ժողովածու», հ. Ը, Մոսկուա-Նոր Նախիջեւան, 1911*

[4] ***Աճառյան Հ.**, Հայոց լեզվի պատմություն, Աճառյան Հր., Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Երևան, 1951*

[5] ***Աճառեան Հր.**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի (Համեմատությամբ 562 լեզուների), Ներածություն, հհ I- VII, Երևան, 1955-2005*

նշանակություն ունի նրա *<<Հայերէն գաւառական բառարանը>>*[1], որն ընդգրկում է հին մատենագրությամբ չավանդված 30000 գավառական բառ և դարձված: Բառարանի շուրջ 8000 բառ ու դարձվածային միավոր, որոնց գերակշիռ մասը Աճառյանը վերցրել է շուշեցի նշանավոր մանկավարժ Ավետիս Բահաթրյանի կազմած *<<Ղարաբաղու գավառական բառգիրք>>* ձեռագիր բառարանից[2], վերագրվում են Ղարաբաղի բարբառին:

Բարբառի հարյուրավոր բառեր են ընդգրկված նաև Աճառյանի այլ բառարաններում[3]:

Ոչ պակաս կարևոր է Սահակ Ամատունու *<<Հայոց բառ ու բան>>* բառարանը[4], որը գրված է գրական հայերենի տառադարձությամբ և ընդգրկում է հայերենի բարբառներում գործածական շուրջ 16000 բառ ու դարձվածային միավոր, որից շուրջ 4000-ը գործածական է Ղարաբաղի բարբառում, չնայած դրանցից շատերի դիմաց Ղարաբաղը նշված չէ:

Հետևելով բարբառների դասակարգման ձևաբանական սկզբունքին՝ Արարատ Ղարիբյանը իր *<<Հայերեն բարբառների մի նոր ճյուղ>> աշխատության մեջ*[5] *<<ել>>* ճյուղը վերանվանում է *<<լ>>* և առանձնացնում *<<ս>>* ճյուղը՝ վերջինիս մեջ ներառելով նաև Լեռնային Ղարաբաղում խոսվող Շաղախի և Հադրութի խոսվածքները: Ուսումնասիրության մեջ մյուս բարբառներին զուգահեռ առանձին բաժիններով ներկայացվում են Շաղախի (էջ 50-58) ու Հադրութի (էջ 107-127) բարբառների (իմա՝ Ղարաբաղի բարբառի ենթաբարբառներ) հնչյունաձևաբանական հիմնական առանձնահատկությունների քննությունը և դրանցով գրառված նյութեր: Նույն հարցին հեղինակն անդրադարձել է *<<Հայ բարբառագիտություն>>* ուսումնասիրության մեջ[6]՝ միաժամանակ առաջ քաշելով հայերենի բարբառների հնչյունական դասակարգումը և առաջին տեղաշարժի ենթարկված (որոնց մեջ գրաբարյան ձայնեղները խլացել են) բարբառների շարքին դասելով նաև Ղարաբաղի,

---

[1] ***Աճառեան Հր.***, , *Հայերէն գաւառական բառարան, <<Էմինեան ազգագրական ժողովածու», հ. Թ.,Թիֆլիս, 1913*

[2] ***Բահաթրյան Ա.***, *Ղարաբաղու գաւառական բառգիրք, Շուշի, 19-րդ դարի վերջեր, Երեւանի պետական համալսարանի գրադարան*

[3] ***Աճառեան Հր.***, *Թուրքերէնի ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ և թուրքերէնէ փոխառեալ բառերը Պոլսի հայ ժողովրդական լեզուին մեջ համեմատութեամբ Վանի, Ղարաբաղի և Նոր-Նախիջևանի բարբառներուն, <<Էմինեան ազգագրական ժողովածու>>, հ.Գ., Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1902, Հայերեն արմատական բառարան, հհ.1-7, Երևան, 1926-1935, հհ.Ա-Դ, Երևան, 1971-1979, Եւրոպական լեզուներից փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ, Վիեննա, 1951*

[4] ***Ամատունի Ս.***, *Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912*

[5] ***Ղարիբյան Ա.***, *Հայերեն բարբառների մի նոր ճյուղ, <<Երեւանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ>>, հ.11, Երեւան, 1939, էջ 24-188*

[6] ***Ղարիբյան Ա.***, *Հայ բարբառագիտություն (Ձեռնարկ բուհերի ուսանողության համար), Երեւան, 1947*

Հադրութի և Շաղախի բարբառները: Նշված հարցերն առավել հանգամանորեն ու գիտական տեսանկյունով Ղարիբյանը քննել է 1953թ. Լույս ընծայած աշխատության մեջ[1]՝ նաև առանձին ենթաբաժին (էջ 230-242) նվիրելով Ղարաբաղի բարբառի հնչյունաքերականական, հատկապես հնչյունափոխության, հոլովման, խոնարհման առանձնահատկությունների նկարագրությանը:

<<Հայ բարբառագիտության դասընթաց>> բուհական դասագրքում[2] Ահարոն Գրիգորյանը առանձին ենթաբաժիններ է նվիրել Ղարաբաղի (էջ 251-284) և Հադրութի (էջ 474-494) բարբառների նկարագրությանը՝ անդրադառնալով վերջիններիս տարածման սահմաններին, հնչյունախոսությանը, հնչյունափոխությանը, խոսքի մասերի ու նրանց քերականական կարգերի դրսևորումներին, շարահյուսական մի շարք առանձնահատկությունների ևն, ընդգրկել համապատասխան բարբառներով գրառված նյութեր:

Ուշագրավ է Արմենակ Պողոսյանի *<<Հադրութի բարբառը>>* մենագրությունը[3]: որտեղ ներկայացվում է Արցախի Հադրութի շրջանի բնակավայրերի խոսվածքների ամբողջության՝ Հադրութի բարբառի (իմա՝ Ղարաբաղի բարբառի ենթաբարբառ) համաժամանակյա հանգամանալից քննությունը: Ներածական մասում (էջ 5-9) տեղեկություններ տալով շրջանի գյուղերի տնտեսությունների թվի *(ըստ 1895 և 1958 թվականների)*, բարբառի և Ղարաբաղի բարբառի ու Ղարադաղի գավառից գաղթածների (ըստ հեղինակի՝ *Շաղախ-Խծաբերդյան խումբ)* խոսվածքների *(Խծաբերդ, Դոլանլար, Շաղախ, Մելիքջանլու, Խրմանջուղ, Աղբուլաղ)* փոխազդեցության, բարբառի վերաբերյալ եղած ուսումնասիրությունների մասին՝ հեղինակն առանձին բաժիններով և ենթաբաժիններով քննության է առնում բարբառի հնչյունախոսությունը, ձայնավորների, բաղաձայնների և երկբարբառների հնչյունափոխության դեպքերը, շեշտի ու հարցականի դրսևորումները, բոլոր խոսքի մասերը և նրանց քերականական կարգերը, բառապաշարի շերտերը, գրաբարից ավանդված որոշ բառերի իմաստափոխությունը, բառակազմական միջոցները, իսկ հավելվածային մասում ներկայացնում բարբառային նմուշներ շրջանի տասնյակ բնակավայրերի խոսվածքներով և պարզաբանումներ մենագրությանը կցված բարբառագիտական 8 քարտեզների վերաբերյալ:

Ա. Պողոսյանը Ղարաբաղի բարբառի հակիրճ նկարագրությունն է ներկայացրել նաև *«Հայ բարբառագիտություն»* բուհական դասագրքում[4]:

---

[1] ***Ղարիբյան Ա.***, *Հայ բարբառագիտություն, Երևան, 1953*

[2] ***Գրիգորյան Ա.***, *Հայ բարբառագիտության դասընթաց, Երևան, 1957*

[3] ***Պողոսյան Ա.,*** *Հադրութի բարբառը, Երևան, 1965*

[4] ***Պողոսյան Ա.***, *Հայ բարբառագիտություն, Երեւան, 1996, էջ 181-205*

Անգնահատելի է Կարո Դավթյանի *«Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը»* մենագրությունը[1]: Ի տարբերություն իր նախորդների՝ հեղինակն ընտրել է ուսումնասիրության ուրույն մեթոդ՝ ելնելով լեզվաբանական աշխարհագրության արդիական պահանջներից: Աշխատությունը բաղկացած է ներածությունից և հինգ բաժիններից: Ներածական մասում (էջ 5-13) ներկայացվում են աշխատության ստեղծման նախադրյալները, նպատակը, կառուցվածքը, Ղարաբաղի տարածքի բարբառների վերաբերյալ կատարված ուսումնասիրությունների և բարբառով գրված աշխատանքների ցանկը, անհրաժեշտության դեպքում արվում որոշակի դիտողություններ: *«Բնակավայրերի անունները»* ենթաբաժնում համարակալված են Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ բոլոր 221 գյուղերը: Հետագայում տեղի խնայողության և գործը համեմատաբար հեշտացնելու նպատակով լեզվական յուրաքանչյուր երևույթ քննելիս հղումները կատարվում են այդ համարներին, ինչը հնարավորություն է տալիս վերլուծության ենթարկել բոլոր գյուղերի խոսվածքները՝ վեր հանելով դրանց առանձնահատկություններն ու ընդհանրությունները: *«Հնչունաբանություն»* բաժնում (էջ 15-85) Կ. Դավթյանը, հիմք ընդունելով Հր. Աճառյանի, Ա. Ղարիբյանի և Է. Աղայանի գործածած տառադարձությունները, ներկայացնում է Ղարաբաղի տարածքի բոլոր խոսվածքներում եղած ձայնավոր և բաղաձայն հնչյունները, որոնք բացակայում են գրական հայերենում: Առանձին սյունակներով տրվում են այդ հնչյունների տառադարձությունը, իբրև ինչ արտասանվելը, տվյալ հնչյունը ընդգրկող բառերի օրինակներ և արտասանության վայրը: Ընդհանուր առմամբ նա տարածքի բարբառներին հատուկ է համարում 13 ձայնավոր, 39 բաղաձայն, երկու կիսաձայն հնչյուններ, 7 երկբարբառ և 15 երկհնչյուն՝ առանձին աղյուսակում ամփոփելով դրանք ըստ բարբառների: Առավել մանրամասնությամբ են ներկայացվում հնչյունների փոփոխությունները բոլոր գյուղերի խոսվածքներում: Յուրաքանչյուր հնչյունի փոփոխությունները վերլուծվում են առանձին, ընդ որում՝ տարբերակվում են տվյալ հնչյունի հնարավոր ընդհանրական և միևնույն բառերում եղած փոփոխություններն ըստ գյուղերի: Միաժամանակ քննության են առնվում հնչյունափոխական այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են հնչյունների անկումը և հավելումը, կրկնությունը, բառամասերի կրճատումը, դրափոխությունը, ձայնավորների ներդաշնակությունը, ինչպես նաև շեշտի դրսևորման յուրահատկությունները: Հարուստ փաստական նյութով և գիտական խոր վերլուծություններով է կազմված *«Հնչաբանություն»* բաժինը (էջ 86-223): Հեղինակը մեկ առ մեկ քննում է բոլոր խոսքի մասերը՝ իրենց քերականական կարգերով, երևան հանում յուրաքանչյուր գյուղի խոսվածքում դրանց դրսևորման առանձնահատ-

[1] ***Կարո Դավթյան***, *Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, Երևան, 1966*

կությունները, անհրաժեշտության դեպքում կատարում համեմատություններ այլ բարբառների և գրաբարի հետ: Առանձնակի խորությամբ են ուսումնասիրված գոյականի հոգնակիի կազմությունը և հոլովումը, դերանունների տեսակները, դերբայները, բայի եղանակները և ժամանակային ձևերը, անկանոն և պակասավոր բայերը, երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները: Բաժնի վերջում հեղինակը առանձին ենթաբաժիններով ներկայացնում է խնդրո առարկա խոսվածքների ածանցման, բառաբարդման և շարահյուսական մի շարք առանձնահատկություններ: *«Բարբառային ազդեցությունների մասին»* բաժնում (էջ 224-235) Կ. Դավթյանը ուշադրություն է դարձնում այլ բարբառային միջավայրերից եկած և Լեռնային Ղարաբաղում ամբողջական գյուղերով և տեղական գյուղերում վերաբնակվածների վրա բարբառային նոր միջավայրերի ազդեցության, տեղական *«ում»* և *«ա»* ճյուղերի բարբառների փոխազդեցությունների հարցերին՝ իրավամբ բացահայտելով, որ տեղական խոսվածքների ազդեցությունը չափազանց մեծ է եկվորների վրա, որի արդյունքում վերջիններս իրենց բարբառային ձևերով տեղի են տվել տեղականներին՝ աստիճանաբար յուրացնելով նրանց հնչյունական և քերականական օրինաչափությունները: Նմանապես *«ա»* ճյուղի Հադրութի բարբառային միջավայրի բարբառախոսները, հատկապես երիտասարդները, ենթարկվել են *«ում»* ճյուղի Ղարաբաղի բարբառի ազդեցությանը: Աշխատության չորրորդ՝ *«Բարբառային խմբավորումներ և նմուշներ»* բաժնում (էջ 236-296), իբրև ուսումնասիրությունների ամփոփում, խմբավորվում են Լեռնային Ղարաբաղում գոյություն ունեցող բարբառային ձևերը՝ ըստ բարբառաճյուղերի, բարբառների, ենթաբարբառների, խոսվածքների՝ հիմնականում հիմք ընդունելով մեծահասակ բնակչության խոսակցությանը: Առանձնացվում են տարածքում առկա վեց բարբառներ, որոնցից երկուսը՝ Ղարաբաղի և Մեհտիշենի՝ *«ում»* ճյուղի, երեքը՝ *Հադրութի*, *Շաղախ-Խծաբերդի* և *Չայլվի* կամ *Ուրմիայի*՝ *«ա»* ճյուղի, մեկը՝ Մարաղայի՝ *«լ»* ճյուղի: Ղարաբաղի բարբառը հեղինակը բաժանում է երկու խմբի՝ Ղարաբաղի բուն բարբառ /128 խոսվածքով/ և Ղարաբաղի բարբառի ենթաբարբառային խոսվածքներ /9 ենթաբարբառ՝ 20 խոսվածքով/, Հադրութի բարբառը բաժանում է երեք ենթախմբի՝ բուն բարբառ /34 խոսվածքով/ , Տումու խոսվածք և Շուշիքենդի ու Քարին տակի խոսվածքներ, Շաղախ-Խծաբերդի բարբառում ընդգրկում է 8 խոսվածք և Ջանյաթաղի առանձին խոսվածքը, Չայլվի կամ Ուրմիայի բարբառում՝ Ներքին ե Վերին Չայլուների խոսվածքները, իսկ Մեհտիշեն և Մարաղա գյուղերի խոսվածքները առանձնացնում՝ որպես առանձին բարբառներ: Բարբառների, ենթաբարբառների և խոսվածքների դիմաց առանձին սյունակներում տրվում են նրանց հիմնական հատկանիշները և առանձնահատկությունները, Լեռնային Ղարաբաղից դուրս այլ խոսվածքների

հետ նմանությունները, անհրաժեշտության դեպքում՝ որոշ ծանոթություններ: Բերվում են նաև Ղարաբաղի տարածքի 40 գյուղերի խոսվածքներով գրառված նմուշներ: Դրանց կողքին հեղինակը նմուշներ է գետեղել Գորիսի շրջանի Տեղ, Եվլախի շրջանի Նամեթաբաղ և Միր Բաշիրի շրջանի Բեգում Սարով գյուղերի խոսվածքներով: Վերջին՝ *«Համադրական բառարան»* բաժնում (էջ 297-503), գրաբարի համեմատությամբ տրվում են տարածքի բոլոր վեց բարբառների համապատասխան բառային համարժեքները: Մենագրությանը կցված են նաև բարբառագիտական քարտեզներ, որոնց թիվը դժբախտաբար տեխնիկական-տպագրական որոշ պատճառներով խիստ կրճատվել է: Ցավով պետք է նշել, որ հրատարակչության մեղքով ուսումնասիրության մեջ սպրդել են մի շարք քերականական և տեխնիկական սխալներ[1]:

1972թ. հրատարակվում է Գևորգ Ջահուկյանի *«Հայ բարբառագիտության ներածություն»* մեծարժեք ուսումնասիրությունը[2], որի առաջին մասում (էջ 13-156) քննվում են համաժամանակյա բարբառագիտության հարցեր: Այստեղ, ի տարբերություն նախորդ՝ միահատկանիշ դասակարգումների՝ մաթեմատիկական ճշգրիտ մեթոդների կիրառմամբ հարյուր տարբերակիչ հատկանիշի հիման վրա ներկայացվում է հայերենի բարբառների բազմահատկանիշ վիճակագրական դասակարգումը: Դասակարգման ենթակա 120 բարբառախոս վայրերից 11-ը *(Շուշի, Հաթերք, Հարավ, Կաղարծի, Շահումյանովսկ, Ջանյաթաղ, Հադրութ, Շուշիքենդ, Տումի, Շաղախ, Մեհտիշեն)* հեղինակն ընտրել է Լեռնային Ղարաբաղի տարածքից՝ դրանց համար համեմատության եզր (բարբառային կենտրոն) սահմանելով դարեր առաջ Արցախից գաղթած հայերի կողմից Վրաստանում հիմնադրված Բոլնիս Խաչեն գյուղի խոսվածքը, որը լեզվական օտար միջավայրում առավել անփոփոխ է պահել Ղարաբաղի բարբառի յուրահատկությունները: Արդյունքում, ըստ սահմանված մակարդակային միավորների տարբերակիչ հատկանիշների քանակի, բարբառների արևելյան խմբակցության Ղարաբաղ-Շամախիի կամ ծայր հյուսիսարևելյան միջբարբառախմբի մեջ առանձնացվում են Ղարաբաղի և Մեհտիշենի բարբառները, իսկ մյուսները, ինչպես նաև Գորիսը և Խանագահը (Ղարադաղ) համարվում են Ղարաբաղի բարբառի խոսվածքներ: Բացի դրանից, բարբառին և նրա նշված խոսվածքներին լուրջ ուշադրություն է դարձվում աշխատության երկրորդ մասում (էջ159-333), որտեղ քննվում են տարաժամանակյա բարբառագիտության մի շարք հարցեր՝ 5-րդ դարի բարբառային վիճակը, ժամանակակից հայ բարբառների ժամանակագրական

---

[1] ***Կարո Դավթյան***, *Նամակ խմբագրությանը, <<Լրաբեր հասարակական գիտությունների>>, Երևան, 1967, N4, էջ 89-92*

[2] ***Ջահուկյան Գ.***, *Հայ բարբառագիտության ներածություն (Վիճակագրական բարբառագիտություն), Երեւան, 1972*

փոխհարաբերությունը, բարբառային հնագույն տարբերությունների հետքերը գրաբարում, բարբառների հնչյունաբառաքերականական հնաբանությունները ևն:

1975թ. Ալեքսանդր Մարգարյանը հրատարակում է *«Գորիսի բարբառը»* մենագրությունը[1]՝ ներկայացնելով Գորիսի շրջանի բոլոր և Սիսիանի ու Ղափանի շրջանների սահմանամերձ որոշ բնակավայրերի խոսվածքների ամբողջության՝ Գորիսի բարբառի (իմա՝ Ղարաբաղի բարբառի ենթաբարբառ) հնչյունական համակարգը, շեշտի դրսևորումները, ձայնավորների, երկբարբառների, բաղաձայնների համաժամանակյա ու տարաժամանակյա հնչյունափոխությունները, հնչյունների անկման, հավելման, կրկնության, դրափոխության դեպքերը, խոսքի մասերի ու նրանց քերականական կարգերի դրսևորումները, բառապաշարի շերտերը, իմաստափոխությունն ու բառակազմությունը: Մենագրության վերջում տրվում են բարբառային նմուշներ մի շարք բնակավայրերի խոսվածքներով և գրաբարից ավանդված, բարբառային, արևելյան լեզուներից ու ռուսերենից փոխառյալ բառերի բառացանկեր (շուրջ 10000 միավոր):

2009թ. լույս է տեսնում Արմեն Սարգսյանի *<<Շաղախի ենթաբարբառը Հադրութի ենթաբարբառի միջավայրում>>* ուսումնասիրությունը[2], որտեղ համաժամանկյա և տարաժամանակյա մոտեցումներով քննվում են Շաղախի ենթաբարբառի՝ Արցախի Հադրութի շրջանի Խծաբերդ, Դոլանլար (Արևշատ), Շաղախ (Սարեն շեն), Մելիքջանլու (Մելիքաշեն), Խրմանջուղ (Ծաղկավանք), Ալբուլաղ (Ակնաղբյուր) գյուղերի (որոնց բնակիչների նախնիները 1828-1830թթ. այդ գյուղերն են գաղթել Պարսկաստանի Ղարադաղի գավառից) խոսվածքների հնչյունաբառաքերականական օրինաչափությունները: Ամբողջ քննությունը կատարվում է Ղարաբաղի բարբառի Հադրութի ենթաբարբառի համեմատությամբ և հին ու նոր սերունդների խոսվածքների հակադրությամբ: Արդյունքում հեղինակը Գ. Ջահուկյանի՝ հայերենի բարբառների բազմահատկանիշ վիճակագրական դասակարգման ակզբունքների և տարբերակիչ հատկանիշների համաձայն ներկայացնում է Շաղախի ենթաբարբառի հին ու նոր խոսվածքների և Հադրութի ենթաբարբառի համեմատական նկարագիրը՝ հիմնավորելով, որ Շաղախի հին սերնդի խոսվածքը Հադրութի ենթաբարբառից ունի բավական տարբերակիչ հատկանիշներ և ներկայանում է որպես առանձին ենթաբարբառ, մինչդեռ նոր սերնդի խոսվածքը, Հադրութի ենթաբարբառից տարբերվելով ընդամենը մի քանի տարբերակիչ հատկանիշով, դասվում է վերջինիս խոսվածքների շարքին:

---

[1] ***Մարգարյան Ալ.***, *Գորիսի բարբառը, Երևան, 1975*

[2] ***Մարգսյան Ա.***, *Շաղախի ենթաբարբառը Հադրութի ենթաբարբառի միջավայրում, Ստեփանակերտ, 2009*

2013թ. հրատարակվում է նույն հեղինակի *<<Ղարաբաղի բարբառի բառարան>>* աշխատությունը[1], որի ներածության մեջ (էջ5-26) առանձին բաժիններով ու ենթաբաժիններով ներկայացվում են բարբառի համառոտ նկարագրությունը, բառարանի կազմման սկզբունքներն ու վկայված օրինակների աղբյուրների և ծագումնաբանական, լեզվառճական, քերականական բնութագրումների համառոտագրությունների ցանկերը, իսկ բուն բառարանը (էջ 27-834) իրականում ունի բացատրական, դարձվածաբանական ու ծագումնաբանական բնույթ և ընդգրկում է Ղարաբաղի բարբառի խոսվածքներում գործածվող շուրջ 40000 բառ ու դարձված (այդ թվում՝ դրանց տարբերակներ): Յուրաքանչյուր բառահոդված կազմված է հինգ մասից՝ *ա) գլխաբառ, բ) ծագումնաբանական նշումներ, գ) լեզվառճական և քերականական նշումներ, դ) իմաստաբանություն, ե) օրինակներ և դրանց աղբյուրների վկայություն*: Գլխաբառերը ներկայացվում են մեծատառերով և նուրբ այբբենական կարգով: Գլխաբառից հետո բերվում են տարբեր խոսվածքներում գործածվող հնչյունափոխված տարբերակները, ծագումնաբանական *(հնդեվրոպական հիմք լեզու, գրաբար, արաբերեն, պարսկերեն, թյուրքական լեզուներ, ռուսերեն* ևն*)*, լեզվառճական (*ծածկաբանություն, մանկական, անարգական, արհամարհական, ծաղրական, հեգնական)*, ու քերականական *(գոյական, ածական, ներգործական բայ ևն)* նշումները, ներկայացվում են բառերի ուղղակի և փոխաբերական բոլոր նշանակությունները, տպագիր ու ձեռագիր աղբյուրներից և բանավոր խոսքից քաղված օրինակները և դրանց աղբյուրները: Բառարանում խստիվ պահպանվել են բարբառային գիտական տառադարձության (ավանդական) սկզբունքները:

Արմեն Սարգսյանը (Շողեր մինասյանի համահեղինակությամբ) հրատարակել է նաև *<<Ղարաբաղի բարբառի դարձվածաբանական բառարան>>* բառարանը[2], որն ընդգրկում է 10000ից ավելի դարձվածային միավոր ու տարբերակ՝ համապատասխան նշանակություններով և վկայված օրինակներով, իսկ ներածական մասում տրվում են Ղարաբաղի բարբառի դարձվածների քննությունը, բառարանի կազմման սկզբունքները և վկայված օրինակների աղբյուրների համառոտագրությունների ցանկը:

Բարբառի բառապաշարի մի մասն է ընդգրկված Գուրգեն Բաղդասարյանի *<<Արցախի բարբառի բառարան-հանրագիտարան>>* երիատորյակում[3]:

---

[1] ***Սարգսյան Ա.***, *Ղարաբաղի բարբառի բառարան, Երևան, 2013*

[2] ***Սարգսյան Ա., Մինասյան Շ.***, *Ղարաբաղի բարբառի դարձվածաբանական բառարան, Երևան, 2017*

[3] ***Բաղդասարյան Գ.***, *Արցախի բարբառի բառարան-հանրագիտարան, հ.Ա, Ստեփանակերտ, 2008, 436 էջ, հ.Բ, Ստեփանակերտ, 2010*

Սակայն հարկ է նշել, որ իրականում հեղինակը բառարանում հիմնականում սահմանափակվել է Ալ. Մարգարյանի *<<Գորիսի բարբառը>>*, ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի հրատարակած *<<Հայոց լեզվի բարբառային բառարան>>*, Ստ. Մալխասյանի *<<Հայերէն բացատրական բառարան>>* և որոշ այլ աշխատություններից քաղված բառերով ու դարձվածներով: Բացի դրանից, այստեղ չափազանց մեծ է այն միավորների թիվը, որոնք ընդհանրապես չեն գործածվում Ղարաբաղի բարբառում, ինչպես՝ *բուլիտ* (հոկեյի մեջ հակառակորդի դարպասին նշանակված տուգանային հարված), *գիշեր-ցերեկ* (տորթի տեսակ), *դարչենա* (թխվածքի տեսակ), *եվրոակցիա* (եվրո բաժնետոմս), *ժոնգլեր* (աճպարար), *կանփորկա* (ինքնաեռի գլխանոց), *կանոնավոր զորք* (մշտական զորք), *կանաչ լոբու պահածո* (պահածոյի տեսակ), *պլանտատոր* (պլանտացիայի տեր), *ցեխաջրաբուժություն* (հանքային ցեխաջրով բուժվելը) ևն:

Ղարաբաղի բարբառի դարձվածների ամբողջական ու բազմակողմանի քննությունն է ներկայացնում Շողեր Շինասյանի *«Ղարաբաղի բարբառի դարձվածները»* մենագրությունը.[1]: Աշխատության սկզբում առանձին բաժիններով համապատասխանաբար անդրադարձ է կատարվում նյութի ընտրությանը, հարցին առնչվող գրավոր աղբյուրներին, օտար և հայ լեզվաբանության մեջ դարձվածի ըմբռնման և դասակարգման վերաբերյալ եղած կարծիքներին, օգտագործված գրավոր աղբյուրների լեզվին ու տառադարձությանը: Բուն աշխատանքը կազմված է երեք մասից: Առաջին մասում՝ *<<Դարձվածների դասակարգումը>>* (էջ 21-77), անդրադառնալով տարբեր լեզվաբանների կողմից կատարված դասակարգումներին՝ հեղինակը, ըստ հաղորդակցական արժեքի, ներկայացնում է Ղարաբաղի բարբառի դարձվածային միավորների դասակարգումը (անվանական դարձվածային միավորներ, հաղորդակցական դարձվածային միավորներ)՝ առանձին ենթաբաժիններով հանգամանորեն քննելով գոյականական, ածականական, բայական, մակբայական, եղանակավորող դարձվածային միավորները և հաղորդակցական դարձվածները, դարձվածային թերի նախադասությունները, բարդ կառուցվածք ունցող դարձվածային նախադասությունները, դրանց կառուցվածքային տիպերը: Երկրորդ մասում՝ *<<Բառիմաստային մի շարք երևույթների դրսևորումը Ղարաբաղի բարբառի դարձվածներում>>* (էջ 78-99), քննության են առնվում բազմիմաստության, համանունության, հոմանիշության, հականիշության դրսևորումները խնդրո առարկա դարձվածներում, ինչպես նաև միայն դարձվածներում պահպանված բառերն ու բառաձևերը: Երրորդ մասը՝ *<<Լեզվաարտահայտչական միջոցների դրսևորումը դարձվածներում>>* (էջ 100-115), նվիրված է բարբառի

[1] ***Մինասյան Շ.***,*Ղարաբաղի բարբառի դարձվածները, Ստեփանակերտ, 2007*

դարձվածներում լեզվաարտահայտչական միջոցների (փոխաբերություն, փոխանունություն, խորհրդանշան, համեմատություն, շրջասություն, չափազանցություն և նվազասույթ, հեգնանք, բազմաշաղկապություն և անշաղկապություն, դիմառնություն, զեղչում) ու դրանց տարատեսակների քննությանը: Աշխատությանը կցված են նաև ծանոթագրություններ (էջ116-119) և օգտագործված գրականության, աղբյուրների, բառարանների ցանկ (էջ 120-124):

Իր ուսումնասիրության[1] մեջ Զուխրա Երվանդյանը, ծագումնաբանական, իմաստային և կառուցվածքային մասնակի դիտարկումներով քննում է հայագիտական տարբեր, հատկապես Հր. Աճառյանի և Գ. Ջահուկյանի ուսումնասիրություններում քննարկված, սակայն Ղարաբաղի բարբառում հնչյունակազմական և իմաստային որոշ յուրահատկություններով գործածվող մի շարք հնագույն արմատական ձևեր՝ *կընձկօնձալ, կ'օճի//գօճի, կռօճ, հանգ, շօռ կ'ալ, ճըռաքել, պօսպօս անել, ռէքնակ, նօթի, պուլ, կ'էնալ, խըէխտ, խլխլալ, ծամ, ծրէն,* հին հայերենին (որոշները՝ նաև ընդհանուր հայերենին) հատուկ հիմքերի տարբերակներ՝ *կ'ուլ, կ'աղէլ//կ'էղէլ, կաղաղ, պըէծ, հէտի, մօլ, գ'ուրգ, վէրթիմ//ուրթումնը, օխտը, թա, լպռտել, ծիծիլինգ//ծուծուլուկ, լըբաստրակ, լէնգ/լինգ, կօզնի/կուզնիսրէռ//սէռ, յէր, օշափ//օշէփ, տանդ, ճախ, քոյր, պացրու//պէցուր//պէցրու*), բառասկզբում ձայնավորից առաջ նախաձայն *h* հնչյունի կիրառական հնարավորությունները նն:

Ուշագրավ է Մելադա Աղաբեկյանի *<<Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառների պատմական հնչյունաբանություն>>* ուսումնասիրությունը[2], որտեղ պատմահամեմատական մեթոդով ներկայացվում է Արցախ-Սյունիքի տարածքի Ղարաբաղի *(Բոլնիս-Խաչենի, Շուշիի, Հաթերքի, Հարավի, Կաղարծիի, Շահումյանովսկի, Գորիսի, Ջանյաթաղի, Հադրութի, Շուշիքենդի, Տումիի, Շաղախի, Խանազահի խոսվածքներով)*, Կոզենի, Հավարիկի, Շամախիի *(Շամախիի, Քյարքյանջի խոսվածքներով)*, Մեհտիշենի, Մեղրու *(Գուդեմնիսի, Վարհավարի, Կարճևանի, Մեղրու խոսվածքներով)*, Բուրդուրի բարբառների, Ղազախ-Կիրովաբադի միջբարբառի *(Թովուզի, Ղազախի, Կիրովաբադի խոսվածքներով)*՝ ակնհայտ նմանություններ ցուցաբերող բարբառային հնչյունական համակարգերի քննությունը, բացահայտվում են դրանցում եղած հնչյունական փոփոխությունների օօրինաչափություններն ու հարաբերական ժամանակագրությունը, տվյալ համակարգերի տարածքային կապերն ու ծագումնաբանական ընդհանրությունները:

---

[1] ***Երվանդյան Զ.***, *Ղարաբաղի բարբառի բառային կազմի հաստատման գործընթացը, Երեւան, 2007*

[2] ***Աղաբեկյան Մ.***, *Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառների պատմական հնչյունաբանություն, <<Հայերենի բարբառագիտական ատլաս>>, պրակ 3, Երեւան, 2010, էջ 54-165*

Լուսինե Մարգարյանի՝ 2011թ. հրատարակված ուսումնասիրության[1] մեջ քննության են առնվում Ղարաբաղի բարբառի և բանահյուսության հնչյունական համակարգերի տարբերություններն ու դրանք պայմանավորող պատճառները, բանահյուսության բառապաշարի շերտերը, բառիմաստային առանձնահատկությունները, հոմանիշության դրսևորումները խոսքի մասերի ու նրանց քերականական կարգերի դրսևորումները և շարահյուսական մի շարք առանձնահատկություններ, վեր են հանվում տարբեր ժանրերի *(հանելուկ, առած-ասացվածք, խաղիկ, հեքիաթ)* ոճական առանձնահատկությունները, առանձնակի ուշադրություն է դարձվում դրանցում ոճական հնարանքների դրսևորումներին, բանահյուսության մեջ գրականացման երևույթին, բացահայտվում են գրականացման գործընթացը խթանող գործոնները, պայմաններն ու պատճառները:

Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքների քննությանն է նվիրված Սվետլանա Մանուչարյանի ուսումնասիրությունը[2], որտեղ առանձին գլուխներով ներկայացվում են նշված խոսվածքների հնչյունաբանությունը (էջ 14-98), բառագիտությունը (էջ 99-118), ձևաբանությունը (էջ 119-181), շարահյուսությունը (էջ 182- 190), խոսվածքների համեմատական նկարագիրը (էջ 196-202), նմուշներ ու բանահյուսական նշխարներ (էջ 203-217), բարբառային բառարան (226-271), իսկ ներածական մասում (էջ 3-13) տեղեկություններ են տրվում տարածաշրջանի և նրա բնակավայրերի մասին, անդրադարձ է կատարվում հարցի ուսումնասիրության պատմությանը, աշխատության կառուցվածքին նև :

Որոշ աշխատություններ էլ դեռևս գտնվում են ձեռագիր վիճակում[3]:

Սրանցով չեն սպառվում Ղարաբաղի բարբառին վերաբերող ուսումնասիրությունները:

Բարբառին մեծապես առնչվում են նաև հայերենի բարբառների տարբեր օրինաչափությունների նվիրված ընդհանուր ուսումնասիրություններ[4],

---

[1] ***Մարգարյան Լ.***, *Արցախի բանահյուսության լեզուն, Ստեփանակերտ, 2011*

[2] ***Մանուչարյան Ս.***, *Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքները, Երևան, 2020*

[3] ***Գրիգորյան Մ.***, *Ղարաբաղի բարբառը եւ Շուշվա ենթաբարբառը, Բաքու, 1948-1958թթ., 220 էջ, ՀՀ ԳԱԱ Հր.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի գրադարան, Վարդապետյան Ն., Սյունյաց բարբառ, Երևան, 1961, 439 էջ ՀՀ ԳԱԱ, Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի գրադարան, Բաբայան Ա., Ղարաբաղի Վարանդայի բարբառը, Երևան, 1967, 387 էջ, Ա. Բաբայանի անձնական արխիվ (ք. Երևան), Մեժունց Բ., Շաղախի ենթաբարբառը, Երևան, 1975, ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի գրադարան*

[4] ***Աբրահամյան Ա.***, *Երկրագործական գործիքների անվանումները հայերենի բարբառներում, Երևան, 2013,* ***Բառնասյան Ջ.***, *Ժամանականիշ բառերը հայերենի բարբառներում, Երևան, 2009, Գևորգյան Գ., Հայերենի բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերի տարածագործառական բնութագիրը, Երևան, 2013,* ***Խաչատրյան Հ.,*** *Ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառերը հայերենի բարբառներում, Երևան, 2009,*

բառարաններ[1], Արցախի բանահյուսական և բարբառագիր ժողովածուներ[2], այլ աշխատանքներ[3] և տասնյակ հոդվածներ ու գիտական զեկուցումներ[4]:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, բ.գ.թ. Լ.Գ.Մարգարյանը:

Մեսրոպյան Հ., *Ածականական հոմանիշները հայերենի բարբառներում, Երևան, 2010,* ***Մեսրոպյան Հ.,*** *Կրոնաեկեղեցական բառապաշարը հայերենի բարբառներում, Երևան, 2016 ևն*

[1] ***Բեղիրյան Պ.***, *Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ բացատրական բառարան, Երեւան, 2011, Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Ա-Է, Երևան, 2001-2012,* ***Պետրոսյան Հ.,*** *Հայերենագիտական բառարան, Երեւան, 1987*

[2] ***Բարխուդարեանց Մ.,*** *Պըլը -Պուղի, Թիֆլիս, 1883,* ***Դաղյան Ա.,*** *Վարանդայի բանաւոր գրականութիւնից, «Ազգագրական հանդես», XVII գիրք, Թիֆլիս, 1908, N1, էջ 37-48, XVIII գիրք, Թիֆլիս, 1908, N2, էջ 25-32, XIX գիրք, Թիֆլիս, 1910, N1, էջ 85-89, Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը (գրառումը, բնագրի պատրաստումը եւ ծանոթագրությունները* ***Մ. Գրիգորյան****-Ս-պանդարյանի), Երեւան, 1971,* ***Ծատուրյան Ա.****, Գորիսապատում, գիրք Բ, Գորիս, 2011, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ , հհ. V- VII, Երեւան, 1966-1979,* ***Հարությունյան Լ.****, Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, հհ.1-5, Երևան-Ստեփանակերտ, 1991-2011,* ***Ղազիյան Ա.****, Արցախ, <<Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ>>, Երեւան, 1983, հ.15,* ***Ղահրամանյան Կ.****, Օջախի գիրք. Նշխարներ, Երեւան, 2002,* ***Մելիք-Շահնազարեանց Կ.****, Զուռնա-Տմբլա, գիրք Ա-Բ, Վաղարշապատ, 1907-1908, Նմուշներ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական բանահյուսությունից (կազմողներ՝* ***Մ. Առաքելյան, Ռ. Ղահրամանյան)****, Երեւան, 1978,* ***Շերմազանեան Գ.****, Ասրի բէգ եւ Գիքի, <<Կռունկ Հայոց աշխարհին>>, Թիֆլիս, 1862, թիւ ԺԲ, էջ 896-930, 1863, թիւ Բ, էջ 113-137 ,* ***Մարգսյան Ա.,*** *Արցախի բանահյուսությունը, Երևան, 2015 ևն*

[3] ***Լիսիցյան Ստ.****, Լեռնային Ղարաբաղի հայերը, <<Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ>>, Երեւան, 1981, հ.12,* ***Հայրապետյան Թ.****, Կոնստանդին Մելիք-Շահնազարյան (Տմբլաչի Խաչան). Կյանքն ու գործը, <<Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ>>, Երեւան, 2007, հ.24,* ***Ղազարյան Հ.****, Արցախի բանաստեղծական արվեստի լեզուն և ոճը, Ստեփանակերտ, 2007,* ***Մինասյան Ս.****, Արցախյան արձակագիրների լեզվաոճական մի քանի առանձնահատկություններ, Ստեփանակերտ, 1997,* ***Միրզոյան Ե.****, Տմբլաչի Խաչանի <<Զուռնա-Տմբլայի>> լեզվական արվեստը, Ստեփանակերտ, 2007 ևն*

[4] *Ամբողջական ցանկը տես* ***Մարգսյան Ա.,*** *Մատենագիտություն Ղարաբաղի բարբառի ուսումնասիրության, Երևան, 2019, էջ 46-152*

ՀՏԴ 809.198.1

Հայոց լեզու

Հասմիկ ՂԱԶԱՐՅԱՆ
ԱրՊՀ ակ. Ս.Աբրահամյանի անվան հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտ, բ.գ.թ.
E-mail: Shoger.minasyan@mail.ru

Շողեր ՄԻՆԱՍՅԱՆ
ԱրՊՀ ակ. Ս.Աբրահամյանի անվան հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտ, բ.գ.թ.
E-mail: ghazaryan.hasmik@mail.ru

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԱՒՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ԱՆԿԱՆՈՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՊԱՐԶ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

Հոդվածում ներկայացվում են ժամանակակից հայերենի շարահյուսական համակարգում առկա այն անկանոնություններն ու շեղումները, որոնք կապված են նախադասության անդամների կապակցման եղանակների՝ առդրության, համաձայնության, խնդրառության հետ, պայմանավորված են շարադասությամբ, նախադասության անդամների դրսևորման առանձնահատկություններով:

Բանալի բառեր՝ *անկանոնություն, բացառություն, շեղում, նորմ, համաձայնություն, խնդրառություն, առդրություն, շարադասություն, նախադասություն, նախադասության անդամ, հնչերանգ, կապակցման եղանակներ:*

А. Газарян, Ш. Минасян

НАРУШЕНИЯ СИНТАКСИЧЕСКИХ НОРМ В ПРОСТОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ СОВРЕМЕННОГО АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

В статье представлены неправильные виды синтаксической связи – согласования, управления и

примыкания, в современном армянском, которые обусловлены синтаксисом и отличительными особенностями членов предложения.

Ключевые слова: *неправильные, исключения, отклонение, норма, соглсование, управление, примыкание, предложение, член предложения, интонация, виды связи.*

H.Ghazaryan Sh. Minasjan

SYNTACTIC IRREGULARITIES IN SIMPLE SENTENCE OF MODERN ARMENIAN

This article outlines the irregularities and deviations in sentence member binding, namely collocation, verb government and agreement in Modern Armenian. This is accounted for by syntactic and functional features of sentence members.

Key words: *irregularity, exception, deviation, norm, agreement, verbal government, collocation, syntax, sentence, sentence member, intonation, binding.*

Յուրաքանչյուր գրական լեզու, այն կրող ժողովրդի լեզվամտածողությամբ պայմանավորված, ունի իր որոշակի կանոններն ու օրինաչափությունները, որոնցով էլ ուրվագծվում են լեզվական նորմի սահմանները: Լեզվական նորմը լեզվի զարգացման տվյալ փուլում սահմանված, հասարակայնորեն ընդունված և գործող լեզվական միջոցների համակարգն է, որը պարտադիր է հասարակության բոլոր անդամների համար: Այն պատմական է, ավանդական, հարաբերականորեն կայուն և անփոփոխ՝ ամրապնդված տրամաբանական գործոններով, ավանդությամբ, ճշտությամբ և բարեհնչությամբ:

Լեզվական նորմը, ի տարբերություն համակարգի, իր մեջ կարող է ընդգրկել անկանոնություններ ու բացառություններ: Համակարգային կանոնական ձևերի կողքին գրական լեզվի նորմով կարող են հաստատվել այնպիսի ձևեր, որոնք հակասում են լեզվական համակարգին, այսինքն՝ հակահամակարգային են:

Հայ լեզվաբանության մեջ առաջիններից մեկը Է. Աղայանն էր, որ լեզվի՝ որպես համակարգի բնութագրման մեջ պատշաճ տեղ հատկացրեց հակահամակարգերին: Նա լեզուն համարում է համակարգերի և հակահամակարգերի մի ամբողջություն և նշում. <<Գործածելով հակահամակարգային տերմինը լեզվի նկատմամբ՝ մենք դրանով

հասկանում ենք այն բոլոր ենթահամակարգերը, մասնահամակարգերը և առանձնակի իրողությունները, որոնք <<հակասում>> կամ հակադրվում են լեզվի տվյալ փուլի համար կենսունակ, առավել ընդհանուր և միասնական բնույթ ունեցող համակարգերին, ենթահամակարգերին ու մասնահամակարգերին>>:[1] Լեզվական հակահամակարգային իրողությունների պատճառները տարբեր են լինում՝ լեզվի նախորդ շրջաններից պատմականորեն փոխանցումն ու պահպանումը, բարբառներից ու այլ լեզուներից՝ երկարատև շփման ու ազդեցությունների հետևանքով մուտք գործելը, լեզվի տվյալ փուլում առաջացող, բայց դեռևս կանոնական մակարդակի չհասած և համընդհանուր չդարձած իրողությունների առկայությունը, քերականական համաբանությունը և այլն:

Լեզվական նորմից դուրս գտնվող լեզվաձևը, եթե անգամ համակարգային է, չի կարող ընդունելի լինել, և ընդհակառակը, նույնիսկ լեզվի համակարգին հակասող լեզվաձևը ի վերջո ընդունելի կարող է դառնալ, եթե լեզվում նրա գոյությունն արդեն իսկ անժխտելի փաստ է դարձել համատարած կիրառության պատճառով: Լեզվական անկանոնություններն ու բացառությունները վերաբերում են լեզվի բոլոր մակարդակներին՝ հնչյունական, բառային, քերականական:

Սույն ուսումնասիրության սահմաններում մեզ հետաքրքրում են ժամանակակից հայերենի շարահյուսական համակարգում (պարզ նախադասություն) առկա օրինաչափ ձևերից շեղվող, բայց լեզվական նորմով ընդունված անկանոնությունները, որոնք կապված են նախադասության անդամների կապակցման եղանակների՝ առդրության, համաձայնության, խնդրառության հետ, պայմանավորված են շարադասությամբ, որոշ տիպի նախադասությունների, դրանց կապակցման միջոցների, նախադասության անդամների դրսևորման առանձնահատկությունների հետ: Ստորև կփորձենք դրանց քննությունը կատարել առանձին-առանձին:

1. **<<Առդրությունը նախադասության անդամների կապակցման եղանակներից մեկն է, որի դեպքում կապակցվող անդամներից որևէ մեկը չի պայմանավորում մյուսի քերականական ձևը>>:**[2] Այդպես են կապակցվում որոշիչն ու որոշյալը, մակբայական պարագան ու ստորոգյալը, համադասական հարաբերությամբ միացած բազմակի անդամները: Բայց կա առդրության մի տարատեսակ, երբ լրացումն իր լրացյալին

---

[1] ***Աղայան Է.***, *Լեզվաբանական հետազոտություններ, Եր., 2003, էջ192:*

[2] ***Հ. Զաքարյան, Յու. Ավետիսյան***, *Շարահյուսություն, Երևան, 2009, էջ 11:*

պարտադրում է որոշակի թիվ: Դա կոչվում է **թվային կախում**: Այսպես՝ հոգնակի որոշյալներ են պահանջվում՝

Ա) երբ ածականով կամ գոյականով արտահայտված որոշիչները կրկնվում են (**մեծ-մեծ խոստումներ** , **մանր-մունր հարցեր** , **սուտ ու մուտ բաներ**, **լայն-լայն փողոցներ**, **շարան-շարան մարգարիտներ**, **թել-թել նյարդեր**):

բ) երբ որոշիչները բազմազանություն են ցույց տալիս (**անթիվ մարդիկ**, **բազմաթիվ երեխաներ**, **անհամար առաջադրանքներ**, **այլազան հարցեր**, **բազում ծաղիկներ**):

գ) երբ բազմակի որոշիչները վերաբերում են տարբեր որոշյալների (**կարմիր ու սպիտակ մեխակներ**, **լայն ու ընդարձակ սենյակներ**, **խելոք ու բանիմաց ուսանողներ**, **կարճ ու երկար խողովակներ**):

Ցանկացած ածականը և մի շարք դերանուններ էլ՝ **յուրաքանչյուր**, **ամբողջ**, **որևէ**, **որևիցէ**, **ամեն**, **ամեն մի**, **մի,** պահանջում են եզակի թվով որոշյալ (**ամբողջ աշխարհը**, **որևէ դեպք**, **յուրաքանչյուր մասնակից**, **ցանկացած գործ**, **մի մարդ**):

2. **<<Համաձայնությունը կապակցման եղանակ է, որի դեպքում կապակցվող անդամները փոխադարձաբար պայմանավորում են միմյանց քերականական ձևը>>:**[1] Այդպես են կապակցվում նախադասության անդամներից ենթական և ստորոգյալը, բացահայտիչը և բացահայտյալը:

Ենթական և **ստորոգյալը** համաձայնում են թվով և դեմքով: Համաձայն օրինաչափության՝ եզակի ենթական պահանջում է եզակի ստորոգյալ, հոգնակի կամ բազմակի ենթական՝ հոգնակի ստորոգյալ: Օրինակ՝ **Ծառը ծաղկեց: Ծառերը ծաղկեցին: Ծառ ու ծաղիկ ծաղկեցին:** Դիմանիշ դերանուններով արտահայտված ենթակաների դեպքում համաձայնում են նաև դեմքով: Օրինակ՝ Մի հավք **զարկի ես** մի օր: Մի հավք **զարկեցիր դու** մի օր: Մի հավք **զարկեց նա** մի օր:

Օրինաչափությունից կան շեղումներ՝

ա)եթե եզակի թվով ենթական ունի մեկից մեծ թվականով կամ թվականական դերանունով արտահայտված որոշիչ, ապա ստորոգյալը կարող է լինել և՛ հոգնակի (Փողոցով **սլանում էին երկու մեքենա**: Գետնին **ընկած էին մի քանի գերան**), և՛ եզակի (Ընդամենը **հինգ զորամաս է մասնակցում** զորավարժություններին: Քո աշխատանքում **հայտնաբերվել է երկու թերություն**):

բ)եթե բազմակի ենթականերն իմաստով հարաբերակից են և միասին արտահայտում են մեկ հասկացություն, ստորոգյալը դրվում է եզակի թվով: Օրինակ՝ Գարնանային **վար ու ցանքը** եռուզեռի **մեջ է**:

---

[1] *Հ. Զաքարյան, Յու. Ավետիսյան, Շարահյուսություն, Եր., 2009, էջ 11:*

գ)եթե բազմակի ենթականերն ունեն **յուրաքանչյուր**, **ամեն**, **ամեն մի**, **ոչ մի** դերանուններով արտահայտված ընդհանուր որոշիչ, ստորոգյալը դրվում է եզակի թվով: Օրինակ՝ **Յուրաքանչյուր փողոց ու նրբանցք պետք է բարեկարգվի ու մաքրվի:**

դ)եթե նույն դեմքով բազմակի ենթականները կապված են **կամ**, **կա՛մ...կա՛մ** շաղկապներով, ստորոգյալը դրվում է եզակի թվով: Օրինակ՝**Կասմունքի Անուշը կամ Արմինեն:**

ե)եթե բազմակի ենթականերից մեկը նախորդում, մյուսը հաջորդում է ստորոգյալին, այն դրվում է եզակի թվով: Օրինակ՝Այդ ամենից ջինջ **հիշողություն է մնացել և** մի **կսկիծ:**

Հոգնակի կամ բազմակի ենթակայի հետ գոյականով արտահայտված ստորոգելին սովորաբար լինում է հոգնակի թվով, օր.՝ **Արամն ու Անուշը** մեր դասարանի **առաջավորներն են**: Բայց կարող է լինել նաև եզակի թվով, եթե՝

ա) ենթական հարգական հոգնակի նշանակող անձնական դերանուն է: Օրինակ՝ **Դուք** մեր առաջին **ուսուցիչն եք եղել**:

բ)ստորոգելին գնահատող իմաստ ունի և անհոգնական կամ անհաշվելի է: Օրինակ՝ **Երեխաները** մեր երկրի **ապագան են**:

գ)ստորոգելին շեշտում է իր արտահայտած առարկայի ոչ թե քանակը, այլ տեսակը՝ դրվելով անորոշ առումով: Օրինակ՝ **Սրանք** դեռ **երեխա են**:

Յուրաքանչյուրը, ամեն մեկը, ոչ մեկը դերանուններով արտահայտված ենթակայի հետ ստորոգյալը լինում է եզակի երրորդ դեմքով՝ **Յուրաքանչյուրն** իր գործն **է անում**: Զարդաքանդակներից **ոչ մեկը** մյուսին **չի կրկնում**: Դիմային անհամաձայնությամբ՝ **յուրաքանչյուրս, ամեն մեկս, ոչ մեկս, յուրաքանչյուրդ, ամեն մեկդ, ոչ մեկդ** դերանուններով արտահայտված ենթակայի հետ ստորոգյալը դրվում է երրորդ դեմքով, օրինակ՝ **Ոչ մեկս** դա չպետք **է մոռանա**: **Ամեն մեկդ** մի բան **է ասում**: Նշված դերանունների դեպքում ստորոգյալը կարող է դրվել առաջին կամ երկրորդ դեմքով, եթե հոգնակի թվով է: Օրինակ՝ **Յուրաքանչյուրս** մի առանձին գործ **ենք անում**: **Ամեն մեկդ** ձեր անելիքն **իմացեք**:

Համաձայնությամբ կապակցվում են նաև բացահայտիչն ու բացահայտյալը: Համաձայնությունը սովորաբար լինում է դեմքով, թվով, հոլովով և առումով: Դիմային համաձայնությունը կատարվում է անձնական դերանուններով և կամ դիմորոշ հոդերով: Օրինակ՝ **Ձեզ՝ այլախոհներիդ**, շատերը հանդուրժել չեն կարող: **Ես՝** երկրի **զինվորս,** պատրաստ եմ պայքարել հանուն Արցախի ապանվտանգության:

Բացահայտիչն ու բացահայտյալը երբեմն կարող են չհամաձայնել՝

ա)թվով՝ Ամենայն հոգատարությամբ պետք է վերաբերվենք **երեխաներին**՝ մեր երկրի **ապագային**: Զրկվեցինք մեր ամենամեծ

արժեքից՝ մեր նախնիների ժառանգած **տարածքներից**: Ահա մեր **գերազանցիկները՝ Անին** ու **Հայկը**:

ա)հոլովով՝ Հյուրասենյակները կահավորված են թանկարժեք **կահկարասիով՝ բազմոցներ, սեղաններ, սպասքապահարան, գրապահարան:** Մեր ընտանիքը բաղկացած է **չորս հոգուց՝ ես, մայրս, հայրս ու եղբայրս**, և ապրում է երկսենյականոց բնակարանում: Առաջարկեցի երեք թատերախաղերից՝ «Վենետիկի վաճառականը», «Տիմոն Աթենացի» և «Օթելլո», որևէ մեկն ընտրել:

գ)դեմքով՝ **Ես՝** իմ ընտանիքի **գլխավորը**, չէի կարող անտարբեր մնալ՝ տեսնելով այդ ամենը: **Գերազանցիկներդ՝** մեր **հույս ու ապավենը**, հանկարծ մեզ խայտառակ չանեք:

դ)առումով՝ Ադամ, ահա քեզ **ընկեր՝** գեղեցիկ **Լիլիթը:** Դաշտ էր գնացել ամբողջ **գյուղը՝ տղամարդ ու կին, ծեր ու ջահել, աշխատող ու թոշակառու**: Այցելեցինք Սյունիքի **քաղաքները՝ Գորիս, Կապան, Քաջարան, Մեղրի, Սիսիան:**

3.<<Շարադասությունը բառերի, նախադասության անդամների, բառակապակցության անդամների, բարդ նախադասության բաղադրիչների շարակարգային՝ գծային որոշակի հաջորդականություն է, որը հնարավորություն է տալիս ձևավորելու խոսքը, նրա միավորների դիրքը և հաջորդականությունը>>:[1] Նախադասության անդամների շարադասությունը կարող է լինել սովորական և շրջուն:

Ա.Սովորական շարադասության դեպքում ենթական սովորաբար նախորդում է ստորոգյալին: Օրինակ՝ **Արևը մայր է մտել: Դու** հետաքրքիր մտքեր **ունես:** Կան կառույցներ, սակայն, որոնցում ենթական ուղիղ շարադասությամբ հաջորդում է ստորոգյալին: Դա բնորոշ է հատկապես անորոշ առումով ենթակա պարունակող նախադասությանը: Օրնակ՝ Սրտիս վրա **իջնում է անդորը**:

Այսպիսի դեպքերում ենթակայի նախադաս դիրքն է շրջուն, օր.՝ **Անդորը է իջնում** սրտիս վրա:

Բ.Տարաբնույթ (տարադաս) բազմակի որոշիչների սովորական շարադասության նախընտրելի կարգը հետևյալն է՝ գոյական որոշիչ - դերբայ որոշիչ- ածականական դերանուն որոշիչ-հարաբերական ածական որոշիչ - թվական(կամ թվականական դերանուն կամ թվանիշ ածական) որոշիչ - որակական ածական որոշիչ-որոշյալ:

Շարադասության նշված կարգը կարող է խախտվել՝

ա. հետադաս բազմակի որոշչի դեպքում: Օրինակ՝ **Դա մի փոքրամարմին կին էր՝ տարօրինակ, ծեր, առողջությունից զրկված,**

[1] ***Հ. Զ. Պետրոսյան***, *Հայրենագիտական բառարան, Եր., 1987, էջ 491:*

անհրապույր տեսքով և շատախոս: Այսպիսի հետադաս որոշիչները միմյանցից տրոհվում են ստորակետով կամ միանում են շաղկապով:

բ. այն դեպքում, երբ առկա է որոշիչ-որոշյալի կայուն կապակցություն՝ տերմինի արժեքով (**ելից մատյան, մարած փոխաբերություն, խոսքի մաս, սեղանի թենիս** և այլն), որին նախորդում են մյուս բոլոր ազատ որոշիչներն ընդունված կարգով: Օրինակ՝ Վերլուծենք **մի քանի հետաքրքիր մարած** փոխաբերություն: **Այս բոլոր սպասարկու խոսքի** մասերն արդեն ուսումնասիրել ենք:

գ. այն դեպքում, երբ բազմակի որոշյալներից ամեն մեկն ունի իր որոշիչը, իսկ բոլորը միասին ունեն ևս մի ընդհանուր որոշիչ, որը, անկախ իր արտահայտությունից, նախորդում է մյուս բոլորին: Օրինակ՝ Գրքում տեղ են գտել **բազմաթիվ** դաշնամուրային մանրանվագներ, մանկական երգեր, ժողովրդական խմբերգեր:

4.**Խնդրառությունը շարահյուսական ստորադասական կապակցության այն եղանակն է, որի դեպքում լրացումը գերադաս անդամի թելադրանքով դրվում է որևէ հոլովով կամ ձևավորվում է կապերի միջոցով:**[1] Խնդրառությունը լինում է ուժեղ և թույլ: Ուժեղ խնդրառությամբ են պայմանավորված ներգործական սեռի բայերը: Նրանց՝ ուղիղ խնդիր պահանջելը ընդհանուր կանոն է:

ա.**Ուղիղ խնդիրը** ժամանակակից հայերենում արտահայտվում է ուղղական հոլովով՝ իրի դեպքում և տրական հոլովով՝ անձի դեպում: Ընդհանուր օրինաչափությունից շեղվում են **հաղթել, խաբել** և **ունեմ, ունենալ** բայերը: **Հաղթել և խաբել** բայերի մոտ ուղիղ խնդիրը թե՛ անձի, թե՛ իրի դեպքում դրվում է միայն տրական հոլովով՝ **հաղթել թշնամուն** և **հաղթել ցավին**, **խաբել ընկերոջը և խաբել կազմակերպությանը**: **Ունեմ** և **ունենալ** բայերը անձ ցույց տվող գոյականների դեպքում պահանջում են ուղղականաձև ուղիղ խնդիր, ինչպես՝ **Ես ունեմ հայր, մայր,եղբայր:** Սրանց կողքին անձնանիշ դերանուններով արտահայտված ուղիղ խնդիրը լինում է տրականաձև, ինչպես՝ **Ես քեզ իմ սրտում ունեմ: Մայրս ինձ ունեցել է քսան տարեկանում:**

Ուղիղ խնդիրը երբեմն լինում է բացառական հոլովով՝ կոչվելով **մասնական ուղիղ խնդիր**: Օրինակ՝Ծորակի **ջրից** չեմ խմում: Հաղորդեցին Կոմիտասի **երգերից**:

բ.Հանգման խնդիրը սովորաբար լրացնում է չեզոք սեռի բայերին, մի շարք բաղադրյալ ստորոգյալների: Երբեմն, որպես անկանոնություն,

---

[1] *Տե՛ս **Պապոյան Ա., Բաղիկյան Խ.**, Ժամանակակից հայոց լեզվի շարահյուսություն, Ե., 2003, էջ 30:*

լրացնում է զգացական ձայնարկություններին (**ամոթ**, **վայ**, **թու** և այլն), որոշ վերաբերականների (**երանի**, **ափսոս**, **ավաղ**). **Ամոթ** քեզ նման գոված **իգիթին**: **Երանի** հոգով **աղքատներին**:

Անկանոնություն պետք է համարել նաև հանգման խնդրի՝ բացառական հոլովով արտահայտվելը **կառչել, կպչել, դիպչել** բայերի դեպքում: Օրինակ՝ Նա **կառչեց** այդ **մտքին/մտքից**:

գ.Ներգործող խնդիր ունեցող նախադասության ստորոգյալը արտահայտվում է կրավորական սեռի բայով: Սակավ դեպքերում, սակայն, ինչպես նշում է Ս. Աբրահամյանը, այն, որպես անկանոնություն, կարող է արտահայտվել չեզոք սեռի բայով: Այդպիսի բայերից են՝ **ամաչել, գոհանալ, վախենալ, նեղանալ, սարսափել, սոսկալ** և այլն: Օրինակ՝ Նա **վախեցավ օձից**: Նա **սարսափեց թշնամուց**: Ըստ Ս. Աբրահամյանի՝ կրավորական և չեզոք սեռերի բայերի ներգործող խնդիրների հարաբերակցության և ընդհանրության մասին է խոսում այն իրողությունը, որ հաճախ միևնույն ներգործող խնդիրը կարող է գործածվել թե՛ կրավորական, թե՛ չեզոք սեռի բայերի հետ՝ պահպանելով միևնույն քերականական իմաստը: Հմմտ. Զեկուցողի **ելույթը** միահամուռ հավանության արժանացավ նիստի բոլոր **մասնակիցների կողմից**: Զեկուցողի ելույթը հավանությամբ ընդունվեց նիստի բոլոր **մասնակիցների կողմից**: [1]

5. Բազմակի տարադաս որոշիչները նախադաս դիրքում չեն կապվում **և**, **ու**, **կամ**, **թե** շաղկապներով և ստորակետով չեն տրոհվում: Այս օրինաչափությանը չեն ենթարկվում բազմակի հետադաս որոշիչները, որոնք, անկախ իրենց արտահայտության ձևից, միմյանցից տրոհվում են ստորակետով կամ միանում են շաղկապով: Օրինակ՝ Հեծյալները՝ **կիսամերկ**, **կմախքացած**, **դեմքի մշուշոտ արտահայտությամբ և լուռումունջ**, օրորվում էին թամբերի վրա:

6.Անվանական է այն անդեմ նախադասությունը, որի գերադաս անդամը, որպես կանոն, արտահայտված է գոյականով կամ գոյականական դերանունով, երբեմն՝ ածականով, թվականով, մակբայով:[2] Լինում են նաև անդեմ նախադասություններ, որոնց գերադաս անդամը արտահայտված է վերաբերականով կամ ձայնարկությամբ: Օրինակ՝ **Վայ** մեզ՝ մոլորյալներիս: **Ո՛չ** ինքնակոչ նախագահին: **Երանի** հոգով աղքատներին: **Ա՛յ** քեզ բան... **Ահա** և ես: **Ահավասիկ** իմ ներդրումը: **Ափսո՜ս**, **հազա՜ր ափսոս** մեր Թլոլ Դավթին:

7.Վերաբերմունքային իմաստ արտահայտող խոսքի մասերի համակարգում որպես յուրահատկություն կարելի նշել **երանի, երնեկ**, **ափսոս**

---

[1] *Տե՛ս **Ս. Աբրահամյան**, Հայոց լեզու, Շարահյուսություն, Եր., 2004, էջ44:*

[2] *Տե՛ս **Հ. Զաքարյան, Յու. Ավետիսյան**, Շարահյուսություն, Ե., 2009, էջ 111:*

վերաբերականների՝ գլխավոր նախադասության դերով հանդես գալը: Օրինակ՝ **Երանի** նրան, ում հոգին խաղաղ է ընդմիշտ: **Ափսոս,** որ մենք երբևէ լավ իշխանություն չենք ունեցել:

8.Նախադասության անդամների կապակցման տեսանկյունից անկանոնություն պետք է համարել բուն բացահայտիչ-բացահայտյալի կապակցումը **այսինքն, այն է** ստորադասական շաղկապներով: Օրինակ՝ Նա որոշեց շարունակել հոր մասնագիտությունը, **այն է՝** դարբնություն: Այստեղ **դարբնություն** բառով բացահայտվում է, թե որն է մասնագիտությունը: Նույնպիսի յուրահատկությամբ բնորոշվում են նաև զուգադրական կազմությամբ ստորադասական մի շարք շաղկապներ, ինչպես՝**չնայած…բայց, թեկուզ …սակայն, թեպետ… այնուամենայնիվ** և այլն: Կապակցելով նախադասության անդամներ՝ նրանք արտահայտում են այնպիսի հարաբերություն, որն ավելի մոտ է համադասությանը, քան ստորադասությանը: Օրինակ՝ **Թեպետ ընդունակ, բայց ծույլ** այդ մարդուց ոչինչ չէր ակնկալում:

9.Հնչերանգով պայմանավորված՝ որոշ կառույցներում դրական խոնարհման ստորոգյալը արտահայտում է ժխտական իմաստ, իսկ ժխտականը՝ դրական իմաստ: Այսպես՝

-Տղադ ի՞նչ արեց, աշխատանք ճարե՞ց:

-Բա ի՞նչ արեց, ճարեց(այսինքն՝ չճարեց):

Ու՞ր է այստեղ ծաղիկ, որ հավաքենք(այսինքն՝ ծաղիկ չկա):

Ո՞վ է դաս սովորել, որ ես սովորեմ (Ոչ ոք չի սովորել, ես էլ չեմ սովորել):

Բա ես քո մայրը չե՞մ (այսինքն՝ մայրն եմ):

10. Բայական ստորոգյալներին տրվում են հետևյալ հարցերը՝ **ի՞նչ է անում, ի՞նչ է լինում, ի՞նչ է անելու(լինելու), ի՞նչ է արել(եղել), ի՞նչ արեց(ինչ եղավ), ի՞նչ պիտի անի(լինի)** և այլն: Անվանաբայական ստորոգյալներին տրվող հարցը վերաբերում է ստորոգելիին՝ **ո՞վ է, ի՞նչ է, ովքե՞ր են, ինչե՞ր են, ովքե՞ր կլինեն, ի՞նչ դարձավ, ի՞նչ եղավ, որտե՞ղ է, ե՞րբ էր, ո՞րերորդն է, որքա՞ն է, ինչպիսի՞ն է** և այլն:

Կամ, գիտեմ, ունեմ պակասավոր բայերով արտահայտված ստորոգյալները ոչ մի հարց չեն ընդունում: Օրինակ՝ Այդ գործում ես **չկամ**, պարո՛ն: Մայրս **ուներ** ձեռքեր բարակ: Անտառը ծանոթ եր նրան, **գիտեր,** թե որտեղ է սիրում բույն դնել միրհավը:

Այսպիսով՝ ժամանակակից գրական հայերենի շարահյուսական համակարգում՝ պարզ նախադասության սահմաններում, առկա լեզվական նորմով սահմանված օրենքներից շեղվող կազմությունները, անկանոնություններն ու բացառությունները, որոնք կենդանի լեզվի

փոփոխականության, զարգացման ու կատարելագործման գործընթացի արդյունք են, համակարգային կանոնական ձևերի կողքին գործում են որպես հակահամակարգային ձևեր:

Գրականություն

1. Աբրահամյան Ս. և այլք, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 3, Եր., 1976:
2. Աբրահամյան Ս. Գ., Ժամանակակից հայերենի քերականություն, Եր., 1975
3. Աղայան Է.Բ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987:
4. Աղաջանյան Զ., Ձևաբանական նորմ և խոսքի մշակույթի հարցեր, Եր., 2007:
5. Առաքելյան Վ., Հայերենի շարահյուսություն, հատոր բ, Եր., 1964:
6. Զաքարյան Հ., Ավետիսյան Յու., Հայոց լեզու. Շարահյուսություն, Եր., 2009:
7. Պապոյան Ա., Բաղիկյան Խ., Ժամանակակից հայոց լեզվի շարահյուսություն, Եր., 2003:
8. Պետրոսյան Հ., Հայրենագիտական բառարան, Եր., 1987:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, բ.գ.թ. Լ.Գ.Մարգարյանը:

Միհեր ՔՈՒՄՈՒՆՑ
Սյունիքի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի ղեկավար,
ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի գիտաշխատող,
բ.գ.թ., դոցենտ
e-mail: mherkumunts@gmail.com

-ՏԻ || -ԴԻ ԱԾԱՆՑՈՎ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԲԱՌԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սյունիք-Արցախ բարբառային տարածքի բառապաշարը բավականին հարուստ է և հիմնականում արտացոլում է ընդհանուր հայերենի բառային կազմը: Սակայն կան բառեր, որոնք ծագմամբ հին են և հանդիպում են այս տարածքի բարբառներում, խոսվածքներում: Այդ բառերից են ***բուլդի, շբլդի, դբլդի****, որոնցում, կարծում ենք,* ***-դի****-ն ածանց է:*

Հավանական է, որ ***բուլ-****ը հնդեվրոպական* ****kʷol*** *- արմատի հունական* ***πόλος*** *«շրջանաձև շարժում» ձևից անցած հին փոխառություն է, որ պահպանվել է բարբառային տարածքում: Եթե* ****kʷol- > հol*** *անցման հնչյունական տեղաշարժերը այս ձևակերպմամբ հասկանալի են դառնում, ապա հարց է մնում նույն հիմքից սերող* ***հոլ-բուլ*** *հիմքերի* ***հ > բ*** *փոփոխությունը: Կարծում ենք՝ այստեղ գործ ունենք ոչ թե ընդհանուրհայերենյան հնչյունափոխական երևույթի հետ, որովհետև բառը առկա է արևելյան բարբառային տարածքներում, այլ բարբառային: Այստեղից պարզ է դառնում, որ* ***բուլ*** *արմատը անմիջական չի բխում հ.-ե. ձևից, բայց և չի զատվում* ***հոլ*** *արմատի իմաստային և հնչյունական համապատասխանությունից:*

-Դի *ածանց ունի նաև բարբառի* ***շիլ*** *արմատը՝* ***շիլ-դի*** *«1. շեղված, ծուռ, 2. ծուռ աչք ունեցող», որի նախաձևն է* ****skhel- || *skel-****:*

*Ըստ բարբառային տվյալների, կարծում ենք, նույն ածանցը դրսևորվել է **խտիղ** բառի բարբառային տարբերակում՝ **ղըլ-ղի** «խուտուտ»*

*Եվ այսքանից կարելի է եզրակացնել, որ **-ղի** ածանցը առաջ է եկել բարբառախմբում տարածում գտած **-օտ//-ուտ+ի** ածանցից՝ **-օտի//-ուտի > -տի // -ղի**՝ «1. մի բան կրելու, 2. մի բանով օժտված լինելու» իմաստներով, որ պահպանվել է բարբառային հնաբանություններում:*

Բանալի բառեր՝ *Սյունիք-Արցախ բարբառային տարածք, բառապաշար, հնդեվրոպական արմատ, հին փոխառություն, բուլղի «1. հոլի տեսակ, 2. շարժուն անձ, երեխա», շիլղի «շեղված, ծուռ, 2. թեք աչք ունեցող», գլղի «խտիղ»:*

М. Кумунц

ИЗУЧЕНИЕ НЕСКОЛЬКИХ ДИАЛЕКТНЫХ СЛОВ С СУФФИКСОМ -ТИ И -ДИ

*Лексика Сюникско-Арцахского диалектного ареала достаточно богата и в основном отражает лексику армянского языка в целом. Но есть слова которые являются старыми по происхождению и встречаются в диалектах и разговорных выражениях этой области. Среди этих слов **булди, плди, глди (բուլղի, շըլղի, ղըլղի)**, в которых, как нам кажется, **-ди (-ղի)** является суффиксом. Вероятно, что **бул (“բուլ”)** – это старое заимствование от индоевропейского корня ***kwol-** греческого **πόλος** «круговое движение», которое сохранилось в диалектной области. Если фонетические сдвиги перехода *kwol- > хол **(հոլ)** становятся понятными с этой формулировкой, тогда остается вопрос о замене **хол-бул (հոլ-բուլ)** корней из той же базы **х > б (հ > բ)**. Нам кажется, что здесь мы имеем дело не с общеармянским фонетическим явлением, поскольку слово существует в восточных диалектных ареалах, а с диалектом. Отсюда становится ясно, что корень **бул (բուլ)** не происходит непосредственно от индоевропейской формы, но и не отделяется от семантического и фонетического соответствия всего корня.*

*Диалектный корень "**шил" («շիլ»)** также имеет суффикс **-ди (-դի)**: **шил-ди (շիլ-դի)** "1. криво, криво, 2. кривоглазо", чей образец ***skhel- || *skel-**.*

*По диалектным данным, мы думаем, такое же происхождение появилось в диалектной версии слова **хтиг (խտիդ)**: "охапка, щекотка" **гл-ди (գլլ-դի)**."*

*И из этого можно сделать вывод, что суффикс **-ди** предшествовал распространенному в диалектной группе суффиксу **-от ||-ут + и (- օտ||-ուտ+ի): -оти| | -ути > -ти || -ди (-օտի || -ուտի > -տի || -դի)**: «1. нести что-то, 2. быть чем-то наделенным» в значениях, сохранившихся в диалектной археологии.*

Ключевые слова: *Сюникско-арцахский диалектный ареал, запас слов, индоевропейский корень, старое заимствование, булди "1. тип холи, 2. подвижный человек, ребенок", шилди "отклонившийся, кривой, 2. имеющий косой глаз", глди "охапка, щекотка".*

M. Kumunts

STUDY OF SEVERAL DİALECT WORDS WİTH SUFFİX -TI || -DI

*The dialectic area of Syunik-Artsakh vocabulary is quite rich and mainly reflects the word structure of general Armenian. However, there are words that have ancient origins and are mostly found in the dialects and speeches in this area. Among these words are **buldi, shldi, ghldi** (բուլդի, շլդի, ղլդի) in which we think **"-di" (-դի)** is a suffix.*

*It is possible that **"bul" ("բուլ")** is an old loanword from the Indo-European root ***kʷol** - Greek πόλος "circular motion" that survived in the dialect area. If the phonetic shifts of ***kʷol- > hol (հոլ)** transition become understandable with this wording, then the change **h > b (հ > բ)** remains a question. We think that here we have a deal not with a common Armenian phonetic phenomenon, but with dialect, because the word exists in eastern dialect areas. From this it becomes clear that the root **"bul" ("բուլ")** does not directly derive from h.-e. form, but does not differ from the semantic and phonetic correspondence of the root **"hol" («հոլ»).***

*The root **"shil" («շիլ»)** from dialect also has the suffix **"-di" («-դի»)**: **shl-di (շիլ-դի)** «1. grooked, 2. having crooked eye», the prototype of which is ***skhel- || *skel-.***
*According to the dialectal data, we think that the same derivation was manifested in the dialectal version of the word khtigh **(խտիղ)** " tickling, titillation: delectation" ghl-di **(ղըլ-դի)**.*
*And from this it can be concluded that the suffix **-di (-դի)** came from the suffix **-ot || -ut+i (-օտ||-ուտ+ի)** which is widespread in the dialect: **-oti || -uti > -ti || -di (-օտի || -ուտի > -տի || -դի)** with the meanings" 1. to carry something, 2. to be endowed with something" preserved in dialectal archeology.*
Key words: *Syunik-Artsakh dialect area, vocabulary, Indo-European root, old borrowing, buldi "1. holi type, 2. mobile person, child", schildi "deviant, crooked, 2. having a slanting eye", gldi "armful, ticklish".*

Մուտք

Սյունիք-Արցախ բարբառային տարածքում առկա են բառեր, որոնք բնորոշ են միայն այս տարածաշրջանին ածանցական տարբեր յուրահատկությունների շնորհիվ: Նշված հատկանիշով են դրսևորվում **բուլդի, շըլդի, ղըլդի** բառերը, որոնցում, կարծում ենք, **-դի**-ն ածանց է: Փորձենք նշված բառերի ստուգաբանությամբ պարզել նաև վերջադիր հնչյունախմբի նշանակությունը:

Բուլդի: Վկայություններ

Բուլ[դ]ի > բուլդիի || բուլդու բառը Սյունիք-Արցախ բարբառախմբում[1] գործածվում է հիմնականում երկու իմաստով՝ «1. հոլի տեսակ, 2. փոխ.՝ շարժուն մարդ, երեխա»: Նրանով կազմված հարադրություններն են՝ **բուլդի-բուլդի անել, բուլդի կ'ա՛յլ, բուլդի ինել** «1. արագ շարժվել, 2. թպրտալ, 3. անհանգիստ լինել, 4. դեսուդեն ընկնել, 5. պոչը խոյաձև պտտել», **բուլդի կըտըրել, բուլդի տալ** «1. անընդհատ շարժման մեջ լինել, 2. փոխ.՝ ցավից գալարվել», **բուլդի կըտըրցընել** «անհանգիստ պահել», **բուլդի քիցել** «հոլ խաղալ», տարածված է նաև մականուններում՝ **Բուլդի** «շարժուն լինելուց առաջացած մականուն», **Բուլդի** Ղազար «անհանգիստ, անընդհատ շարժման մեջ եղող մարդ»[2], «Ինչ անուններ ասես չկան՝ **Բուլդի**, Սենալ ու Չամանով»[3], հավանական է նաև «շարժուն»

---

[1] *Նկատի ունենք Սյունիքի և Արցախի բարբառային միավորները:*

[2] ***Մարգսյան Ա.**, Ղարաբաղի բարբառի բառարան, Արցախի պետական համալսարան, Երևան, 2013, էջ 97 (այսուհետև՝ **ՂԲԲ**):*

[3] ***Մահյան Հ.**, Բանաստեղծություններ, մաս 1 (օգտվել ենք http://eanc.net կայքից. այսուհետև՝ **ԱՐԵՎԱԿ**):*

իմաստով՝ «Գարադա-**բուլդի** Մուխանի ձեռքով միսն ուղարկեցինք Հաստ Ներսես բեյի տունը ոչ այն դիտումով»[1], «Ես հիշում եմ մեջքը գոտիկ- / Նանագուլենց Սապետ Աքոր./ Հարևան էր նա մեզ մոտիկ, / Մարդու անունն՝ «**Բուլդի** Յազոր»[2]: Համադրական ձևերում կան՝ **ղըլդիբուլդի** «իրարանցում» **ղըլդիբուլդի անել (անել)** «իրարանցում (գցել)» և այլն: Կարծում ենք՝ այս արմատի ձևերից բարբառախումբն ունի նաև կապակցության մեջ գործածվող **բոլթա (բոլթա տալ)** «1. տեղում անընդհատ շարժվել, 2. փոխ.՝ թրիվ գալ»:

«Հոլի նման խաղալիք՝ առանց թելի, որ պտտեցնում են բթամատով և ցուցամատով» իմաստով **բուլդի** բառը վկայվում է հիմնականում Սյունիք-Արցախում: Հայերենի մյուս բարբառներում՝ Ար. Ուրմ. Մղր. Հվր. Ղրդ. և այլն, գործածական է նաև հարադրությամբ՝ **բուլդի-բուլդի** «1. պոչ, 2. պոչի այս ու այն կողմ շարժելը»: Այս հիմնական իմաստից որոշ բարբառներում նրբերանգներ են ձևավորվել՝ «փոխ.՝ շողոքորթել», Հվր. «ձկների՝ ջրում ճարպիկ շարժվելը»[3] և այլն: Հայերենի գրական տարբերակներում բառը չի հանդիպում: Գեղարվեստական գրականության մեջ հիմնականում երկու իմաստով է հանդիպում. Սյունիք-Արցախ բարբառակիր հեղինակները գործածում են «հոլի պես պտտվել», ինչպես՝ «-Ա՛յ Աշիկ, բավական չի՞ քեզ, ի՞նչ ես **բուլդի** կտրել,- ասաց նա ու հանկարծ զարմացած նայեք ձեռքերը օդի մեջ խաղացնող որդուն»[4], «Գիշերը քունը չտարավ, աչքերը բաց, **բուլդի** կտրեց անկողնում»[5], և «պտտել, խոյաձև շարժել»՝ «-Մի խոսքով՝ ասա մեր Սամսոնի շունն է, որ լավ հագնվածների առաջ պոչը **բուլդի-բուլդի** է անում, իսկ մուրացկանների և խեղճ հագնվածների երեսներն է ուզում ծվատել»[6] իմաստներով: Ս. Ամատունին «Բուլդի» բառահոդվածի ներքո բառը վկայում է Կապանում՝ տալով նշված խաղալիքի տարբերակները բարբառներում՝ «պժժան, պիլիլիկ, վզզան, վժժան, Ֆռռիկ, շոնչան»[7]:

Մատենագիտական տեղեկություններ չեն հանդիպում, բառարանային տվյալները սահմանափակվում են վերոնշյալներով[8]:

---

[1] ***Բակունց Ա.,*** *Երկեր, «Սովետական գրող» հրատ., Երևան, 1986, էջ 376:*

[2] ***Հակոբյան Հ.****, Սապետ-Աքիրը (**ԱՐԵՎԱԿ**):*

[3] *Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, հատ. I, Երևան, 2010, էջ 219:*

[4] ***Բեսս Գ.,*** *Նովելներ, մաս 1 (**ԱՐԵՎԱԿ**):*

[5] ***Բեսս Գ.,*** *Նովելներ, մաս 2 (**ԱՐԵՎԱԿ**):*

[6] ***Պռոշյան Պ.,*** *Պատմվածքներ (**ԱՐԵՎԱԿ**):*

[7] ***Ամատունի Ս.****, Հայոց բառ ու բան, Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Վաղարշապատ, 1912, էջ 116:*

[8] *Սյունիք-Արցախ բարբառներին վերաբերող բառարաններում բառը ընդգրկվում է բարբառայինների շարքում (օրինակ՝ տե՛ս՝ **Մարգարյան Ա.,** Գորիսի բարբառը, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1975, էջ 378): Այնուամենայնիվ, բառարմատի ընդհանրությունները ստուգեցինք արևելյան լեզուներում, մասնավորապես թյուրքական. այս*

Բառը աղերսվում է հ.-ե. ***bhel-||*bho/ō/l-** արմատի հետ, որը, ինչպես նկատել են հեղինակները, հայերենում իմաստային և հնչյունական տարբեր զարգացումներ է ունեցել[1]: **Բուլ-դի** արմատի ծագումը որոշելու նպատակադրումով քննենք հ.-ե. ***bhel- || bho/ō/l-** նախաձևի դրսևորումները հայերենում և նրա հնարավոր ընդհանրությունները **բուլ-դի** բառի հետ:

Ստուգաբանական աղերսներ և կանխավարկածներ

Բուլ || պոնլ արմատով Սյունիք-Արցախում հանդիպում են «1. խմորի գունդ, 2. թումբ» բառը և նրանով ձևավորված բազմաթիվ կազմություններ: Հ. Աճառյանը նշում է, որ ***bhōl-** ձևից հայերենն ունի **բուլ**, որ արտահայտված է **բոլոր**, այլև **բոդ, բոդբոջ**՝ «ուռչել» իմաստով[2]: Է. Աղայանը այս արմատից ածանցված է համարում **բեղուն, բեղմն, բեղմնավոր, բոլ-որ, բլուր, բուլ**, ինպես և՝ **պալար, պղպջակ**[3]՝ հետևելով Հ. Աճառյանի և Գ. Ջահուկյանի ստուգաբանություններին: Գ. Ջահուկյանը բառային որոշ տարբերակների ստուգաբանության առնչությամբ ենթադրում է ***bhēldhio-, *bhōldhio-, *bhuldhio-**,***bhildhio-** տիպի մի նախաձև[4]: Ընդ որում՝ ***bhel- || *bhol-** արմատի համար

բառին մոտ բոլոր արմատները առանձնացնենք թյուրքական բառային և բառարանային պաշարներից: Այսպես՝ ձևով մոտ են՝ ***bulamak*** *«փլցնել, քանդել, 2. շուրջը պատել, 3. քսուքել, բոլորածեփել»,* ***bulanmak*** *«պղտորվել, 2. քսվելով կեղտոտել»,* ***bulmak*** *«1. գտնել, 2. հայտնագործել, 3. հասնել, 4. հանդիպել» և այլն (Օգտվել ենք հետևյալ բառարաններից՝ Турецко-Русский словарь, Государственное издательство иностранных и национальных словорей, Москва, 1945, Türkçe-Rusça sözlük, Академия наук СССП Институт востоковедения, Москва, Издательство «Русский язык» 1977,* ***Ղազարյան Ս. Ղ.****, Թուրքերեն-հայերեն բառարան, «Միտք» հրատ., Երևան, 2003,* ***Պօհճալեան Ա.****, Թրքերէնէ-Հայերէն առձեռն բառարան, Ուսուցչաց հիմնարկի «Յակոբ Աբէղեան» տպարան, Իսթանպուլ, 1981,* ***Կարապետեան Պ. Զ.****, Մեծ բառարան օսմաներէնէ հայերէն, Տպագրութիւն Արշակ Կարօեան, Կ. Պոլիս, 1912): Մենք ստուգեցինք նաև այլ բառարաններ նման արմատ-բառ գտնելու ակնկալիքով, ինչպես՝ տեղանունների բառարանում նման արմատներ գտանք* ***Բուլդախեթ, Բուլդուլօլան, Բուլդուր (Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ.****, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1986, հատ. 1, էջ 752), «Բուլդյան» բառահոդվածի տակ նշվում է երկու բացատրություն՝ 1. պուլտի, բուլդի թուրք. «շարժուն, աշխույժ» բառից, 2. բուլդանդար (Բուլդադարյան)>Բուլդո>Բուլդոյան>Բուլդյան (****Ավետիսյան Տ.****, Հայոց ազգանունների բառարան, հեղինակային հրատ., Երևան, 2010, էջ 62):*

[1] ***Աղայան Է.****, Բառաքննական և ստուգաբանական հետազոտություններ, ԳԱ հրատ., Երևան, 1974, էջ 47-48:*

[2] ***Աճառյան Հ.****, Հայերեն արմատական բառարան, Երևանի համալսարանի հրատ., հատ. I, Երևան, 1926, էջ 455 (այսուհետև՝* ***ՀԱԲ****):*

[3] ***Աղայան Է.****, Բառաքննական և ստուգաբանական հետազոտություններ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1974, էջ 48:*

[4] ***Ջահուկյան Գ.****, Ստուգաբանություններ, Պատմա-բանասիրական հանդես, թիվ 1, Երևան, 1965, էջ 252:*

նոստրատիկ հիմք են համարվում «փայլուն, պսպղուն»[1] իմաստները, որոնց դիմաց Սյունիք-Արցախ բարբառախումբն ունի **պօղ** «կրակից թռած կտոր, մարմրող մոխիր» բառը[2]: Եթե **բուլ-դի** բառի հիմքում նույնպես ընկած լիներ հ.-ե. ***bhōl-** արմատը, ապա թերևս պետք է արձանագրվեր **բ > պ** փոփոխությամբ, ինչպես **բուլ || պոնլ** բառում, և **բուլ-դի** իմաստին հարող տարբերակներում: Կարող է կարծիք լինել, որ ***bhōl-** արմատը բարբառախմբում իմաստային ընդլայնմամբ բառային տարբերակներ է առաջ բերել. ա/ բառեր, որոնք բառասկզբում ունեն և՛ խուլ, և՛ ձայնեղ տարբերակները՝ **բոլոր-պիլ՝ր, բոլորել-պիլ՝րել, բլուր-պիլոնր, բողկ-պէխկը**[3], բ/ բառեր, որոնք գրաբարի դիմաց ունեն հնչյունական տարբերություններ՝ **բողկուկ-բըխկուկ, բողբոջ-բօղբօջ || բըղբօջ**: Բարբառախմբում, կարծում ենք, այս արմատից **ղ>խ** փոփոխությամբ պահպանվել է **բօխ || պ՝ծխ** բառը[4]՝ «բողբոջապատ շիվը, որ կեր են օգտագործում անասունների համար», այստեղից՝ **բօխել || պ՝ծխել** «բողբոջել, ծլապտկել», որին զուգահեռ գրաբարն ունի **բուղխ** «պտղի բողբոջը կամ ազոխը»[5]: Ինչպես նկատվում է ***bhōl-** արմատի քննությունից, **բուլ-դի** «1. հոլի տեսակ, 2. փոխ.՝ շարժուն մարդ, երեխա» բառը քիչ հավանական է՝ բխի նրանից (**բօխ || պ՝ծխ**), առավել ևս, որ **բուլ-դի** բառը չի գալիս հայերենի հիմնական շերտի միջոցով և չի ենթարկվում հայերենի ընդհանուր օրինաչափություններին[6], ինչպես **բող-ջ** արմատի դեպքում[7], այլ արձանագրվում է սահմանափակ բարբառներում:

Փաստորեն՝ հնչյունական և իմաստային առումով **բուլ** արմատը, որը գրաբարում վկայված չէ, քիչ հավանական է բխեցնել ***bhel-, *bhlē-** «փչել, ուռչել, բխել» նախաձևից: Բարբառախմբին անցած այս արմատի տարբերակները հավաստում են, որ **բուլ-դի** բառը կարող է նույնանշական աղերսներ ունենալ

---

[1] ***Bomhard A., Kerns J.,*** *The Nostratic Macrofamily, Berlin-New York, 1994, pp. 205, 207, 210.*

[2] *Այս մասին կարելի է տեսնել՝* ***Աղայան Է.,*** *Բառաքննական և ստուգաբանական հետազոտություններ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1974, էջ 130-131:*

[3] *Հավանաբար գրական ձևի նմանությամբ են տարածվել ձայնեղներով տարբերակները:*

[4] *«Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի»-ն նույն արմատով նշում է բույս՝* ***բողիկ****, որից Սյունիք-Արցախն ունի* ***պէքի (Աւետիքեան Գ., Միւրմէլեան Խ., Աւգերեան Մ.,*** *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հատ. I, Տպարան ի Սրբոյն Ղազարու, Վենետիկ, 1836, էջ 168-169):*

[5] *Գ. Ջահուկյանը գրաբարում չվկայված հնդեվրոպական արմատների կամ արմատական ձևերի մեջ է ընդգրկում քննվող բառին աղերսվող «հ.-ե.* ***b(h)(e)u-*** *փչել, ուռչել» իմաստով արմատը և այս շարքում «թերևս» դնում Սյունիք-Արցախում գործածվող* ***պուպու*** *բառը (****Ջահուկյան Գ.,*** *Հայ բարբառագիտության ներածություն, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1972, էջ 283 (այսուհետև՝****Ջահուկյան*** *1972)):*

[6] ***Ջահուկյան*** *1972, էջ 283:*

[7] *Սեբ.* ***բուլդ /*bhlō-dh-/*** *«բղուդ», այլն՝* ***քղի բլտիկ *bhl-ōd-*** *«մի տեսակ մեծ կճուճ», Չրս.* ***բղբունջ *bhel-/bhōl-*** *«ուռածություն», ՆԲգ.* ***բխբուճ*** *«ուռած-բարձրացած», Վան* ***բղող *bhōl-*** *«խունկի մեծ կտոր», Տիգր.* ***բողջոց *bholdhio-*** *«վերք», Գաբ. բռ.* ***բոյթ *bheu-t-*** *«դռան վրայի գնդաձև բռնակ», Եր. Ղզ.* ***բութ bhu-t-*** *«կուզ, սապատ», Ազուլ. Ջուղ. Արց.-Սյուն.* ***բուլ *bhu-l-*** *«խմորի գունդ» (այս մասին տե՛ս՝****Ջահուկյան*** *1972, էջ 283-284):*

հ.-ե. ***bhōl-** «կլոր, շրջանակաձև» արմատի հետ, բայց նրանից բխել չի կարող[1]: Բացի այդ՝ իմաստային նրբերանգով **բուլդի**-ն հարանվանական կապ ունի **հոլ** բառի հետ. **բուլդի** անվանվում է ձեռքով պտտեցվող իրը, **հոլը**՝ թելով: Արցախն ունի **զըկըռբուլդի** «*զկեռից պատրաստած հոլ*»:

Բուլդի և **հոլ** «հոլ խաղալիքը» բառերը նախ և առաջ ընդհանրանում են «պտտվել» գործողության իմաստներով: Սյունիք-Արցախ բարբառախմբում **հոլ** արմատից են՝ ***անըմը հոլօվէլ*** *«մեկի մասին շատ խոսել, բամբասել»*, ***հուլուլ // հոլօլ*** «1. գլանաձև անիվ, որով լծկանները հաճար են կալսում, 2. *բեռնակիր սայլակ հատկապես գոմաղբը տեղափոխելու համար, 3. խաղալիք, որ պատրաստվում էր փայտից կամ մետաղալարից*»[2]: Կարելի է ենթադրել նաև, որ **բուլդի** բառի իմաստը կարող է բխել **պոչ** բառիմաստից, քանի որ այդ խաղալիքը այսպես ասած «պոչ» ունի, որից բռնում և պտտեցնում են:

Հայերենի լեզվաբանական բնույթի ուսումնասիրություններում **բուլ** արմատով «հոլ» նշանակությամբ բառ ուսումնասիրված չէ[3]: Հետևելով **հոլ>հոլօվ**[4] արմատի ստուգաբանությանը՝ նկատում ենք, որ բառի հիմքում ընկած հ.-ե. ***kʷol**-ը[5]: Գ. Ջահուկյանը չի կիսում այս տեսակետը և **հոլ-ով** բառի համար հիմք է համարում հ.-ե. ***pol-**[6] արմատը՝ «հրելով կամ խփելով շարժման

---

[1] *Քիչ հավանական ենք համարում նաև այդ բառի նոր փոխառյալ լինելը ռուսերենից կամ մի այլ լեզվից.* ****bultas>*bhel-d-*** *արմատը ռուսերենին և նրան շրջակա լեզուներին հավանաբար ուշ շրջանում անցել է գերմ.* ***bolt(e)*** *կամ իռլ.* ***bout*** *ձևից՝ հին անգլ.* ***bolt*** *անգլ.* ***bolt,*** *գերմ.* ***bolzen,*** *հին բալկ.* ***bolti,*** *հուն.* ***βίδα,*** *լատ.* ***fulmen,*** *իտալ.* ***bullone, bolt*** *(բոլորում էլ առկա է «պտտել>պտուտակ» իմաստը): Այս մասին կարելի է տեսնել՝* ***Фасмер М.,*** *Этимологический словарь русского языка, том I (перевод с немецкого О.Н. Трубачева, с дополнениями. Под ред. и с предисловием проф. Б. А. Ларина), "Прогресс", Москва, 1986, с. 190:*

[2] ***Կալ, -ոյ,*** *«կալսելը» և* ***հոլ*** *առնչություններ է արձանագրում Գ. Ջահուկյանը: Այս մասին կարելի է տեսնել՝* ***Джаукян Г. Б.,*** *Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, «Издательство академии наук», Ер., 1967, с. 137 (այսուհետև՝* ***Джаукян*** *1967):* ***Կրհուկ // կրհոլ // կօհոլ // կուհոլ*** *տարբերակներով Սյունիք-Արցախում գործածվում են «1. հողի տակ կառուցված ամբար, 2. խուց, 3. խրճիթ, 4. փոս» իմաստները: Այս գոյականից է կազմված* ***կրհոլ տալ, կրհոլ անէլ*** *«1. շրջանը քերելով փոս փորել, 2. գետնափոր խուց պատրաստել»: Կարծում ենք՝ բառը կազմված է համանիշ* ***կալ*** *և* ***հոլ*** *բառերի բաղարկությունից՝* ***կալհոլ > կրհոլ****, որտեղ ետընթաց* ***լ****-ի ազդեցությամբ դուրս է ընկել առաջին* ***լ****-ն, իսկ* ***ա****-ն շեշտակորույս դիրքում վերածվել է* ***ը****-ի (նաև* ***ա՝i)*** *կամ բարեհնչունությամբ՝* ***օ*** *կամ* ***ու*** *հնչյունների:*

[3] ***«Բուլ»*** *բառահոդվածով նշվում է երկու բառ, որ դժվար թե ուղիղ կապ ունենան այս արմատի հետ՝ 1. «պապական կոնդակ», որ ծագում է լատ.* ***bulla*** *«կնիք, կնքեալ վաւերագիր, վկայագիր» 2. «եբրայական ութերորդ ամիսը»* ***(ՀԱԲ****, էջ 197):*

[4] *Այն իմաստային առնչություններ չունի* ***հոլ*** *«հոլանի, մերկ» բառի հետ:*

[5] *ՀԱԲ, էջ 109-110:*

[6] ***Ջահուկյան Գ.,*** *Հայերեն ստուգաբանական բառարան, «Ասողիկ» հրատ., Երևան, 2010, էջ 464 (այսուհետև՝* ***ՀՍԲ****):*

մեջ դնելը»[1]: ***kʷol > hol,** այլն՝ **hol-բուլ,** բառերը իմաստային ընդհանրությունների դիմաց, սակայն, ունեն հնչյունական ոչ հարթ ձևեր: Հ. Աճառյանը ***kʷol > hol** բացատրում է հ.-ե. ***kʷ > h** վերածվելու, ապա ընկնելու երևույթներով՝ ***kʷo>n̥, n̥վ, *kʷi > n̥ւր,** այլն՝ **հոլով,** «որոնց մեջ ***kʷ** նախ դարձել է **h** և ապա բոլորովին ընկել»[2]: Եթե ***kʷol- > hol** անցման հնչյունական տեղաշարժերը այս ձևակերպմամբ հասկանալի են դառնում, ապա հարց է մնում **h > բ** փոփոխությունը: Կարծում ենք՝ այստեղ գործ ունենք ոչ թե ընդհանուրհայերենյան հնչյունափոխական երևույթի հետ, որովհետև բառը առկա է արևելյան բարբառային տարածքներում, այլ բարբառային: Այստեղից պարզ է դառնում, որ **բուլ** արմատը անմիջական չի բխում հ.-ե. ձևից, բայց և չի զատվում **հոլ** արմատի իմաստային և հնչյունական համապատասխանությունից:

Ստուգաբանական փորձ

Հնդեվրոպական ցեղակից լեզուներում ***kʷol** - արմատից են սանս. **kár-i-tave** «շարժել, քայլել», ավես. **čaraiti** «դառնալ», **čaĥra** «ճախարակ», չեխ. **kolo**, հրսլ. **kolo** «անիվ», հուն. **πόλος,** հին բալկ. **bolti «**շրջանաձև շարժում**»,** անգլ. **wheel** «անիվ», լատ. **colus/-ūs, colus/-ī** «անիվ, պտտվող անիվ» և այլն:

Հավանական է, որ հ.-ե. ***kʷol** - արմատի հունական **πόλος** ձևից անցած հին փոխառություն է **բուլ** բառը, որ պահպանվել է բարբառային տարածքում: Եթե հ.-ե. ***kʷ** հայերենում մեծամասամբ տվել է **ք**, ապա հունարենում տվել է **π**: Հ.-ե. ***kʷol-** բառից հուն. առկա են **πέλω** (>πέλον, έπελον, έπλόμην) «շարժվելը, արագ սլանալը, ուղղվելը, ձգտելը, 2. հայտնվել» իմաստներով[3] բառերը: Այս տարբերակներից հայերենին անցած է **πόλος-πε΄λομαι**[4] բառը՝ «1. եզր, ծայր, 2. շրջանաձև շարժում, շրջապտույտ»[5] իմաստներով, որ հնչյունական և իմաստային առումով համապատասխանում է բարբառախմբի **բուլ-ի > բուլ-դի** ձևերին: Հնարավոր է, որ հունարեն բառի **π**-ն բարբառախմբում **բ** է դարձել ձայնեղացված **դ (<տ)** ետընթաց ազդեցությամբ: Թերևս պարզ է դառնում, որ Ար. Հվր. Ղրդ. Ուր. բարբառներում առկա **բուլի**, որ Սյունիք-Արցախում նշանակում

---

[1] *«Очерки по истории дописьменного периода армянского языка» աշխատության մեջ Գ. Ջահուկյանը նշում է ***kʷol** - արմատը՝ հղելով Հ. Պեդերսենին (**Джаукян 1967**, с. 107): Այս արմատին են զուգահեռվում նաև հայերենի **եղանիմ > լինել, եղանակ** բառերը:*

[2] ***Աճառյան Հ.,** Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի: Համեմատությամբ 562 լեզուների, հատ. VI, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1971, էջ 528:*

[3] *Древнегреческо-русский словарь (Составил **Дворецкий И. Х.**), том II, Москва, 1958, с. 1278.*

[4] ***Frisk Hjalmar,** Griechisches etymologisches Wörterbuch, band 2, Carl Winter, Heidelberg, 1970, s. 577.*

[5] *Հունարենում առկա են նաև «առանցք, երկնակամար, հերկված դաշտ» իմաստները (Древнегреческо-русский словарь (Составил **Дворецкий И. Х.**), том II, м-ft, Москва, 1958, с. 1342):*

է «պոչ», բառի հիմքում նույնպես ընկած է **բուլ** արմատը, այստեղից՝ **բուլ/դ/ի-բուլ/դ/ի անել** գործածվում է «պոչը շրջանակաձև շարժել» իմաստով, ինչպես և՝ «2. խլրտալ, վխտալ, 3. շողոքորթել»: Դժվար է որոշել **πόλος-ωδης** ածանցված տարբերակով անցած լինելը, քանի որ հունարենի **-ω΄δης** (<հ.-ե. ***-od-es**) հայերենում առանձնակի դրսևորումներ է ունեցել՝ **-ուտ, -ուտիկ**[1]: Այնուամենայնիվ, ամրապնդվում է այն տեսակետը, որ **բուլ-դի** բառում **-դի-**ն ածանց է:

Շլդի

Բարբառախմբում **շիլ** և **շեղ (շաղվել || շեղվել)** արմատական տարբերաները առկա են՝ **շիլ** «1. շեղված, ծուռ, 2. ծուռ աչք ունեցող», այստեղից՝ ***շշիլ ըղնել/ինել*** *«1. սխալվել, շփոթվել»,* ***շիլ ը/ինգաւծ*** *«պատահաբար, սխալմամբ»,* **շիլ քիցիլ** «շփոթել, շփոփեցնել», **շիլդի** «ծուռ աչք ունեցող», դարձույթներ՝ **շիլդին քօռան լաւ ա** «պակասավոր, թերի բան ունենալը գերադասելի է չունենալուց»[2], **շիլդի շը/իլօր** «ծաղր.՝ ծուռ աչք ունեցող», **շիլդի շըփօթ** «շիլաշփոթ», **շիլդի/ըբուղի**[3] «իրարանցում, խառնակություն»:

Բնիկ հայերեն այս բառը՝ ***skhel- || *skel-** հ.ե. արմատից[4], փաստորեն, նույնպես կրում է **-դի** ածանցը, որից առաջ է եկել՝ **շըլդըբըլդը/ի (կըտըրել)** «1. անկանոն, անհանգիստ, 2. անընդհատ անկանոն» (անհանգիստ ու անընդհատ պտտվել, շարժումներ անել):

Ղլդի

Ըստ բարբառային տվյալների, կարծում ենք, նույն ածանցը դրսևորվել է **խտիղ** բառի բարբառային տարբերակում՝ **ղըլ-դի** «խուտուտ»[5], այստեղից՝ ***ղըլդի-ղուլդի անել*** *«1. անընդհատ խտղտացնել, 2. շարժման մեջ պահել»,* ***ղըրդըբըրդը քիցիլ, ղըլդըբուլդի քիցել*** *«իրարանցում ստեղծել»: Գ. Ջահուկյանը ենթադրում է, որ* ***խտիղ*** *բառի հնդեվրոպական նախաձևը* ****kued-*** *«խայթել, ծակել, սրել, մղել»*[6] *արմատն է, որտեղ, ինչպես նկատում ենք,* ***դ[ի]-***ն *արմատի մաս է: Սակայն կարծում ենք՝* ***խտիղ - ղըլդի*** *բառերի նույն հիմքից առաջացած լինելու և նրանցում* ***-տի || -դի*** *ածանցի առկայության օգտին է հայերենի բարբառներում վկայվող* ***խըլվըլալ*** *«անդադար շարժվել» բառը՝* ***խըլ-խըլ-ալ > խըլ-վըլ-ալ****: Այս ամենը ի մի բերելով՝ կարելի է եզրակացնել՝ ա.* ***խտիղ – ղըլդի*** *տարբերակներից մեկը կրել է դրափոխական հնչյունափոխություն՝ հավանական է՝* ***խտիղ > խղտի*** *՝ «մարմաջ, ցանկության գրգիռ», այլև «խտուտ», հմմտ.՝ «Գեղեցկութիւն*

---

[1] *ՀՍԲ, էջ 813:*

[2] *ՂԲԲ, էջ 577:*

[3] *Կարծում ենք՝* ***շիլդըբուղի*** *բառի* ***բուղի*** *արմատը նույն* ***բուլ-դի*** *բառն է. հմմտ.՝* ***շիլդըբալդի կըտրել*** *և* ***բուլդի կտրել*** *հարադրությունները՝ «տեղում պտտվել»:*

[4] *ՀԱԲ, էջ 516-517, ՀՍԲ էջ 587:*

[5] ***Խտիղ-ղլդի*** *բառերի նույն հիմքից լինելու մասին տե՛ս՝ ՀԱԲ II, էջ 428:*

[6] *ՀՍԲ, էջ 353:*

սպիտակութեան նորա խտղտէ զաչս»[1], *բ.* ***խտիղ – ղըլդի*** *բառերի ընդհանուր հիմքը* ****kil-*** *«մղել, քշել, շարժման մեջ դնել» արմատն է, որից հ.-ե. լեզուներում վկայվում են՝ լատ.* ***celer*** *«արագ» և այլն*[2]*:*

Ավարտ

Եվ այսքանից կարելի է եզրակացնել, որ **-դի** ածանցը առաջ է եկել բարբառամբում տարածում գտած **-օտ||-ուտ+ի** ածանցից՝ **-օտի||-ուտի > -տի || -դի**՝ «1. մի բան կրելու, 2. մի բանով օժտված լինելու» իմաստներով, որ պահպանվել է բարբառային հնաբանություններում: Նույն ածանցի գործածությանն ենք հանդիպում **կըլտի || կիլտի** «թլվատ, կակազող, բառը դժվարությամբ արտաբերող» բառում, որտեղ, սակայն, **տ**-ն չի հնչյունափոխվել: **-Ուտի ||-ու > 0 > դ+ի** տարբերակվածությունը, կարծում ենք, ոչ թե հնչյունական ազդեցության արդյունք է, այլ գործ ունենք նախահայերենյան շրջանում առկա բարբառային արխաիկ ձևի հետ[3]: Օրինաչափություն չէ **լ**-ի ազդեցությամբ **տ**-ի ձայնեղացումը, բայց երևույթը, ինչպես նատեցինք, հանդիպում է նաև **ղըլդի, շըլդի** բառերում:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, բ.գ.թ. Է.Գ.Մարգարյանը:

---

[1] *Աստվածաշունչ Սր 43[20]:*

[2] *Հ.-ե. լեզուներում առկա զուգահեռները կարելի է տեսնել՝* ***Pokorny J.,*** *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, I, II bend (II Auflage), München: Francke Verlag, Bern, 1959, f. 548.*

[3] *Հնարավոր է կարծել, որ արմատական ձայնեղի նախընթաց ազդեցությունից է* ***տ***-*ն դարձել* ***դ****, սակայն նույն դեպքը չի գործում* ***շըլդի*** *բառում:*

ՀՏԴ 82.09

Գրականություն

Անահիտ ԱԹԱՅԱՆ
ԱրՊՀ գրականության և ժուռնալիստիկայի ամբիոն, բ.գ.թ., պրոֆեսոր
E-mail:

ՎԱԶԳԵՆ ՕՎՅԱՆԻ ՎԱՍՏԱԿԻ ՆՈՐ ՎԵՐԱԱՐԺԵՔԱՎՈՐՈՒՄ

«Վ. Օվյանի վաստակի նոր վերաարժեքավորումը» հոդվածը վերաբերում է բ.գ.թ., դոցենտ Ս.Խաչատրյանի վերջերս հրատարակված «Վազգեն Օվյանի քնարերգությունը» գրքի գնահատմանը: Գիրքը Օվյանի գրական վաստակի գնահատության ու արժեքավորման հետաքրքիր փորձ է, որը վերաբերում է թե՝ Օվյանի անձնավորության, թե՝ գրական վաստակի գնահատմանը: Բանաստեղծական մի շարք ժողովածուների, Օվյանի մասին եղած հոդվածների քննությամբ Ս.Խաչատրյանը բացահայտում է Օվյան բանաստեղծի, երգիծաբանի դերը արցախյան գրականության մեջ:
Հեղինակը ներկայացվում է նրա անձի, անվան ու վաստակի շուրջ ժամանակի անհեթեթ ու անթույլատրելի պայքարի թոհուբոհում, բացահայտվում նրա ազնիվ ու արժանապատիվ կեցվածքն ու մարդկային նկարագիրը: Գիրքը նոր խոսք է օվյանագիտության բնագավառում, հետաքրքիր ու դաստիարակիչ երևույթ՝ գրական հարցերով զբաղվող հանրության համար:
Բանալի բառեր՝ *վերաարժեքավորում, գրական արժեքներ, ազգային զգացումներ, պատմական հայացք, մենագրություն, «Այս Ղարաբաղն է», Արցախի գրական ընտանիք, երգիծաբան, ժամանակակիցներ, պոեզիայի արժեք, անվան ու վաստակի դեմ, գնահատումներ, մնայուն արժեք, գրականագիտական վերլուծություն:*

А. Атаян

НОВАЯ ПЕРЕОЦЕНКА ЗАСЛУГ В. ОВЯНА

Статья «Новая переоценка заслуг В. Овяна» обращена к недавно изданной книге к.ф.н. доцента, С. Хачатряна «Лирика Вазгена Овяна». Книга представляет собой интересный эксперимент по оценке и переосмыслении литературных заслуг Овяна, изучению как личности Овяна, так и его литературных заслуг. Рассматривая ряд поэтических сборников и статей об Овяне, С. Хачатрян раскрывает роль поэта-сатирика Овяна в арцахской литературе.

Автор представлен в гуще нелепой и недопустимой борьбы, связанной с шумихой вокруг его личности, имени и заслуг в свое время, раскрываются его честная, достойная позиция и человеческий облик. Книга - новое слово в области овяноведения, интересное и познавательное явление для литературоведов.

Ключевые слова: *переоценка, литературные ценности, национальные чувства, исторический взгляд, монография, «Это Карабах», литературная семья Арцаха, сатирик, современники, ценность поэзии, против имени и заслуги, оценки, вечные ценности, литературный анализ.*

A. Atayan

A NEW REASSESSMENT OF V. OVYAN'S MERITS

The article "A new reassessment of V. Ovyan's merits" refers to a recently published book by Ph.D. Associate Professor, S. Khachatryan "Vazgen Ovyan's Lyrics". The book is an interesting experiment in evaluating and rethinking Ovyan's literary merits, evaluating both Ovyan's personality and his literary merits. Considering a number of poetry collections and articles about Ovyan, S. Khachatryan reveals the role of the satirical poet Ovyan in Artsakh literature.

The author is presented in the midst of the time absurd and unacceptable struggle linked to his personality, name and merits, his honest, worthy position and human appearance are revealed. The book is a new word in the field of Ovyan's

literature studies, an interesting and informative phenomenon for literary critics.
Key words: *Revaluation, literary values, national feelings, historical view, monograph, "This is Karabakh", literary family of Artsakh, satirist, contemporaries, value of poetry, against name and merit, evaluations, residual value, literary analysis.*

Լույս է տեսել բ.գ.թ., դոցենտ Ս. Խաչատրյանի «Վազգեն Օվյանի քնարերգությունը» գիրքը, որն ազգային անմար զգացումներ և բռնաճնշումից ազատագրվելու հույսեր փայփայող Օվյան մտավորականի պոետական աշխարհի քննությունն է, միաժամանակ նաև հոգու պարտք ու նոր ուսումնասիրություն հայ գրականությամբ հետաքրքրվող դասախոսների, ուսանողների, գրական հանրության համար:

Օվյանի ստեղծագործությունները նոր ժամանակների տեսանկյունից դիտելու անհրաժեշտությունը Ս. Խաչատրյանին ուղղորդեց դեպի հայրենասեր մտավորականի, բանաստեղծի, արձակագրի ստեղծագործության քննությանը (դեռևս ոչ ամբողջական):

Գրքի գրախոս և խմբագիր գրականագետ Դավիթ Գասպարյանը գրում է, որ վերջին տարիներին Արցախի մամուլում լայն բանավեճ ծավալվեց Վ. Օվյանի գրական ժառանգության վերաարժեքավորման ուղղությամբ: Բանավեճը սրվեց: Տպագրվեցին նաև գրողի դեմ ուղղված քննադատական կարծիքներ…

Ս. Խաչատրյանի կատարած աշխատանքը վկայում է Օվյան գրողի, մտավորականի վաստակի գնահատման պատիվն ու արժապատվությունը բացահայտելու նրա նպատակն ու հավատամքը:

Ս. Խաչատրյանի՝ Վ. Օվյանի պոեզիայի քննությանը նվիրված գրքում բազմաթիվ փակագծեր բացող վկայություններ են Օվյանի անձնավորության, քաղաքացիական կեցվածքի, գրական վաստակի, պատվի ու պատասխանատվության, հայրենասեր կերպարի մասին:

Քննելով նաև Օվյանի դեմ միտումնավոր գրոհների ակունքներն ու պատճառները՝ մի շարք էջերում հեղինակը բնութագրում է Օվյան մտավորականին, դիտում նրա վաստակը՝ համոզված, որ գրողին գնահատելու լավագույն ձևը նրան ճիշտ ներկայացնելն է: Գրականագիտական պատասխանատվությամբ է Ս. Խաչատրյանը քննում

Օվյանի պոեզիան: Բնականաբար ճիշտ է գրականագետ Դ. Գասպարյանը. «Մենագրությունն ավելի կշահի, եթե Օվյանը երևա իր գրական ու պատմական ժամանակի մեջ, նաև՝ ժամանակի հայ գրականության անդրադարձներով (Հովի. Շիրազ, Հ. Սահյան, Պ. Սևակ և ուրիշներ…)[1]»: Պարտավորեցնող պահանջ՝ առաջիկայում լրացնելու համար օվյանական ուսումնասիրությունները, որոնք խիստ արդիական են ու անհրաժեշտ ծանր կացության մեջ գտնվող մեր ժողովրդին, այսօրվա երիտասարդությանը. «Այսօրվա ժամանակը, նաև գրականությունը, ընդհանրապես արվեստին նոր պահանջներ է ներկայացնում՝ ինքնուրույն երկիրը նաև աշխարհին տալու բան պիտի ունենա և ոչ թե, ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Արցախում, բավարարվի իր տեղական սնափառությամբ»: Գնահատելով Ս. Խաչատրյանի կատարած աշխատանքը՝ գրականագետը նշում է. «Ոսկին հանքաքարից զատելու գործընթացի ճանապարհի հաջող քայլերից մեկը, ահա, Ս. Խաչատրյանի «Վազգեն Օվյանի քնարերգությունը» մենագրությունն է»: Վ.Օվյանի պայծառ հիշատակը այսօր պիտի խնկարկվի, իսկ նրա ստեղծած գեղարվեստական արժեքները պիտի ավանդվեն սերնդեսերունդ: Ս. Խաչատրյանը հենց Օվյանի անունը խնկարկողներից է, քանզի բազմաժանր հեղինակն այն գրողներից է, որի ոչ միայն երկերով, այլ կենսագրությամբ, մարդկային վսեմ նկարագրով սերունդներ են դաստիարակվում: Գրականագիտությունը, հիրավի պարտք է Օվյան: Նրա թողած հարուստ գրական ժառանգության թերևս խորքային բացահայտման առաջին փորձն է Ս. Խաչատրյանի աշխատությունը:

Գիրքը հետաքրքիր ուսումնասիրություն է՝ բացահայտելու արցախյան գրականության այսպես կոչված՝ «փակ էջերից մեկը»: Աշխատությունը դեռևս շարունակվելու կարիք ունի, քանի որ յուրաքանչյուր վերնագիր ունի կախման կետեր, ասել է թե՝ չբացահայտված տողեր, նոր ասելիք՝ համահունչ դարի և ժամանակի պահանջներին:

Ակնարկային բնույթ ունի հեղինակի՝ Վ. Օվյանի կենսագրության մասին Ս. Խաչատրյանի բազմախոս բնութագիրը, ուր տեսնում ենք Օվյան հեղինակի բանաստեղծական, հրապարակախոսական, երգիծական անուրանալի քանքարը, մարդ կոչման արժանապատիվ կրողի քաղաքացիական դիրքորոշումը: Ս. Խաչատրյանի բնութագրումներում Օվյանը նախանձելի եռանդով, պատասխանատվությամբ օժտված արհեստավարժ հեղինակ է, Արցախի գրական անդաստանի այն հազվագյուտ անդամներից, ով չերկնչելով ժամանակի ակնհայտ ճնշող կապանքներից ու լռեցնող մտրակներից, կարողացավ գրականությունը

---

[1] ***Խաչատարյան Ս.***, *Վազգեն Օվյանի քնարերգությունը , ԱրՊՀ, 2022, էջ 5:*
Բոլոր մեջբերումները քաղված են նշված գրքից (հղումները հաջորդիվ տեսնել տեքստում):

ծառայեցնել ժողովրդին՝ երբեք չհաճոյանալով ժամանակի «հզորներին» ու տիրողներին: «Իսկական ընտրյալ, ում «դեպի ընթերցողի սիրտը տանող ճանապարհը ազնվությունն է, նրա կերտած տողի շիտակությունը»» (էջ 27),- գրում է Ս. Խաչատրյանը:

Կենսագրական համառոտ ակնարկից հետո Ս. Խաչատրյանը վերլուծում է Օվյանի «Լեռների լեգենդը», «Այս Ղարաբաղն է», «Կապույտ հուշեր» շարքերը՝ ընդգծելով Օվյան բանաստեղծի բանարվեստի ստեղծագործական հմայքը, հայրենի եզերքի հանդեպ ունեցած սերն ու նվիրվածությունը: Մեր, որ գալիս է արցախցի տատ ու պապից, թթենու հրաշք ծառից, նրա անմահական պտուղներից, Մռավ սարից, Թարթառ գետից, բազում պատմական հուշարձաններից: Հայրենիքի, ժողովրդի պատմությունն է կերտում Օվյանը՝ կենտրոնում տեսնելով մայր հայրենիքից զատված Արցախը՝ «սուրբ նշխարը շան բերանում»:

Հետաքրքիր ընդհանրացումներով է գրականագետը վերլուծում բանաստեղծական շարքերը, բացահայտում Օվյան բանաստեղծի սերն Արցախի հանդեպ, ինչպես նաև նրա ահազանգը՝ հայրենի հողի վրա ապրելու, գոյատևելու խորհուրդն ու պատգամը: «Այս Ղարաբաղն է» ստեղծագործությունը Ս. Խաչատրյանը իրավացիորեն համարում է Արցախի «Ես իմ անուշ Հայաստանին», որը կարելի է նաև վեպ անվանել, որում խտացված են Արցախի պատմության հերոսական դրվագները: «Այս անզուգական քերթվածքի յուրաքանչյուր տողը մի սպառազեն զինվոր է և հայրենիքը շենացնող պատվախնդիր արհեստավոր, հոգևոր գանձեր երկնող ոսկեդարի գրիչ, չքնաղ եզերքով սքանչացած տաղանդաշատ նկարիչ, «վասն քծնանքի» տաղեր թխող խղճուկ ոտանավորչիներին խարազանող արվեստագետ և դարավոր թշնամու նենգության մասին աղաղկող Ձենով Օհան»,- գրում է Ս. Խաչատրյանը: Հեղինակը երկը դիտում է 1979 թվականի ազատագրական պայքարի նախերգանքի ժամանակաշրջանում, համազգային շարժումից 10 տարի առաջ, երբ իր սերնդակիցները հաճոյանում են Բաքվի դրածոների առաջ և աչք փակում իրականացվող հակահայկական հրեշավոր քաղաքականության ու գործողությունների հանդեպ: Երկը հեղինակը դիտում է որպես նվիրյալ որդու ծնրադիր սիրո ծես, որպես կեղեքող վշտի ճիչ, որպես բողոքի ու ցասման ոգեղեն լավա և որ ամենակարևորն է՝ զգաստության կոչող զանգ, «որի ղողանջները թեև խորհրդային գրաքննության պատճառով լռեցվել են գրողի ապրած ժամանակաշրջանում, սակայն այսօր հնչում են բարձր ու խրոխտ՝ տարածվելով հայրենի եզերքում և նրանից դուրս՝ ազգային արժանապատվության և հայրենասիրության սրբազան հուրը բորբոքելով թե՛ ներսում, և թե՛ դրսում (էջ 30)»:

Մանրամասն վերլուծելով երկը՝ հեղինակը «Այս Ղարաբաղն է» տողը վերնագիր է համարում յուրաքանչյուր գլխի համար, քանի որ երկը կարելի է ըստ արծարծվող խնդիրների բաժանել մասերի ու ներկայացնել որպես առանձին բանաստեղծություն: Հետաքրքիր վերլուծությունները, տեղին զուգահեռները վկայում են հեղինակի՝ պոեզիայի զգացողությունը, պատմական ժամանակաշրջանի էության ճշմարտացի դիտումը, պատմության և արդիականության կապի վերհանումը: «Այս Ղարաբաղն է» ասքը բարձրաթռիչ ստեղծագործություն է և կատարում է իր ազգաշահ առաքելությունը»» (էջ 34),- գրում է Ս. Խաչատրյանը՝ գաղափարագեղարվեստական արժանի վերլուծության ենթարկելով ստեղծագործությունը, այն համարելով արցախյան գրականության մեջ նմանը գոյություն չունեցող ասք: «Երբ բանաստեղծական խոսքն անկեղծ է և հուզառատ, հստակ է և համարձակ, անվրեպ հասնում է լսարանին և կատարում իր առաքելությունը՝ հայրենասիրության և ազգային արժանապատվության գիտակցության փրկարար լույսը վառում մարդկանց աչքերում» (էջ 34), - կարդում ենք Ս. Խաչատրյանի գրքում: «Կապույտ հուշեր» շարքի վերլուծությունն ապացուցում է Օվյանի բանաստեղծական քանքարի կարևոր առանձնահատկություններից մեկը՝ դասական պոեզիային առաջադրվող պահանջները բավարարելու հատկանիշը: Այս շարքի վերլուծությունները բացահայտում են Վ. Օվյանի պոեզիայի գեղարվեստական առանձնահատկությունը, նրա բառաստեղծման արվեստը: «Ցուցադրական ու արհեստական անհոգի տող չունի Վ. Օվյանը»,- հավաստում է գրականագետը՝ բերելով համապատասխան ապացույց-տողեր:

Շարքի բանաստեղծություններում Օվյանը նզովում է միջուկային աղետը, թանձր գույնով վրձնում որդեկորույս մայրերի, անայր մնացած կանանց, որբացած մանուկների մորմոքը: Որոշակի խոսք կա նաև գյուղը պատկերող տողերի մասին, ուր հեղինակը բացահայտում է Հ. Սահյան- Վ. Օվյան միջտողայնությունը:

Հետաքրքիր ընդհանրացում ունի «Սիրո տարիներ» շարքի վերլուծությունը՝ որպես արցախյան ավանդապահությամբ, դարերով սրբագործված հայկական բարոյական վսեմ արժանիքներով՝ առաքինությամբ ու պարկեշտությամբ ընթերցողին հմայող սիրային ստեղծագործություններ:

«Հավատարմությունն է բանաստեղծի ուզածը, որը մեծ սիրո առաջին ու միակ երաշխիքն է»: Հաջորդ՝ «Հասուն տարի» շարքի վերլուծություններում Օվյան՝ կես դարը բոլորած հասուն այրն է, որն անտարբեր չէ դարի տարուբերումներին, հայրենի եզերքի ցավին: Դա է ճշմարիտ գրողի կոչումը,

մարդու խիղճը հանգիստ է, երբ հայրենիքին պարտք ունի տալու: Ճշմարիտ մտավորականն իր բանաստեղծական կեցվածքով կատարում է իր պարտքը: Ս. Խաչատրյանը բերում է տողեր, որտեղ տեսնում ենք հայրենի եզերքի ճակատագրով մտահոգ քաղաքացուն, որն իր սուր գրչով ծաղրել է «սուտ ճամարտակողներին»:

Հեշտ չէր հոսանքին հակառակ գնալը: «Հայրենադավ իշխողների ստրկամիտ պահվածքի պատճառով հարազատ բնաշխարհից վտարվեցին նույն այդ բնաշխարհի ճակատագրի համար այրվող մտավորականները՝ Բագրատ Ուլուբաբյանը, Ժան Անդրյանը, Բոգդան Ջանյանը և ուրիշներ»:

Օվյանի գրիչը չէր կարող կաշառվել. «Ազնվազարմ բանաստեղծը, անխաթար պահելով իր մարդկային նկարագիրը, փորձում է ծիծաղի զգաստացնող հաբով կասեցնել մարդկայինի կորուստը, որը հավասարազոր է բարոյականության կորստին»,- գրում է Խաչատրյանը (էջ 46): Որպես ապացույց՝ թռուցիկ վերլուծված են 18 ութնյակներ, որոնց մեջ փիլիսոփայական խտացումներ կան: Հրաշալի մեկնաբանություններ են «Պատմության դասին», «Մենախոսություններ» շարքի վերլուծությունները: Հետաքրքիր ընդհանրացումներով Ս. Խաչատրյանը վեր է հանում Օվյանի գրականագիտական հայացքները, որոնք շերտ առ շերտ բացվում են շարքի «Բանաստեղծները» գործում: Ո՞վ է բանաստեղծը, որն է նրա վսեմագույն կոչումը: «Տաղանդները «ծառեր են՝ կանգնած մայր հողի վրա»: Ճշմարիտ բանաստեղծը Հովհաննես Թումանյանն է, որը ծնվում է յուրաքանչյուր սերնդի հետ: Ներքին մի հյուսվածք կա Թումանյան-Օվյան կապի բացահայտման մեջ: Նրբահյուս, պայծառ երգեր գրելու կոչ է անում Օվյանը գրչընկերներին՝ հիշեցնելով.

Մեծությունը չափվում է ոչ թե սոսկ ապրած կյանքով,
Այլ՝ ապրած կյանքի վսեմ խոյանքով:

Բանաստեղծը կոչված է խոսքի ուժով պայքարելու ընդդեմ կեղծիքի ու մորթապաշտության,- ընդհանրացնում է գրականագետը և մի շարք բանաստեղծությունների վերլուծությամբ բացահայտում Օվյանի գրական բարձր ճաշակը՝ քննելով 70 տարիների ընթացքում Ադրբեջանի կազմի մեջ գտնվող Արցախի ողբերգական պատմությունը՝ շեշտելով բանաստեղծի քնարական հերոսի և Օվյան մարդու մարդկային նկարագրի միջև անկրկնելի ներդաշնակությունը:

Վերլուծված են շարքի «Լեգենդ Ադամի մասին», «Լեգենդ խանդի մասին» բանաստեղծությունները, որոնք հեղինակի համար աշխարհայացքային, սյուժետային գործեր են, որոնց կարելի է անդրադառնալ հետագայում՝ որպես խոհափիլիսոփայական երկեր:

«Լեռների լեգենդը» գրքի «Մենախոսություններ» շարքը հայ ժողովրդի պատմությունն է՝ ձևի ու բովանդակության ներդաշնակությամբ փայլող պատմական թեմատիկային առնչվող երկեր: Հետաքրքիր զուգահեռներով (Օվյան-Շիրազ) Ս. Խաչատրյանը շեշտում է հեղինակի շիրազասիրությունը, Շիրազ մարդուն և բանաստեղծին ճիշտ գնահատումը: «Ինքն էլ Հայաստանից հանիրավի խլված պատմական Հայաստանի 10-րդ նահանգի՝ Արցախի Շիրազն է, ում երգը երբեք չկարողացան կաշառել» (էջ 61),- գրում է գրականագետը:

Բանաստեղծությունների վերլուծություններում բանաձևվում է Օվյանի չափածո խոսքի քաղաքացիական ոգին, որի առանցքում Արցախն է՝ սրբազան տունը, հայրենի հողը, ոգի, որի ինքնությանը սպառնում է դարավոր թշնամին: Ընդհանրացնելով իր խոսքը՝ Ս. Խաչատրյանը «Լեռների լեգենդը» համարում է հերոսական Արցախ լեռնաշխարհի լեգենդ՝ դարերի խորքից եկող, մեր օրերում վերստին հարստացող նոր պատումներով: Բացահայտվում է Օվյան արվեստագետի բնածին տաղանդը, նրա ստեղծագործության դասական պարզությունը, անարդարության, անարդար մարդու դեմ կռվող, բանաստեղծի վեհ կոչումն արատավորող երևույթների դեմ պայքարող հեղինակը: Թեպետ թռուցիկ, բայց հետաքրքիր է մեկնաբանված «Սմբատ և Բաբեկ» բանաստեղծությունը: Կարծում ենք լավ կլիներ այն զետեղվեր նախորդ գլխում՝ ցույց տալով պատմության ու ներկայի հավերժական պայքարը՝ ավելի մանրակրկիտ գրականագիտական վերլուծության ենթարկելով երկը: Ս. Խաչատրյանը խոսում է նաև Օվյանի երգիծական արվեստի մասին, որը, թերևս, բացահայտման ավելի մեծ խորք ունեցող երևույթ է: Այնուամենայնիվ սեղմության մեջ էլ ասելիքն ստացվել է: Օվյանը Պարոնյանի, Օտյանի հզոր ավանդները կիրառող գրող է: «Օվյանի գրիչն անվրեպ ու անխնա է, երբ խոսքը վերաբերում է մեր հայրենի տանն իրեն տանտեր համարող, աչքը մեր հողին տնկած ոսոխին և նրա հայազգի հայրենադավ դրածոյին՝ Կևորկովին» (էջ 68),- գրում է գրականագետը: Օվյանի գրչի տակ ասես քննության է դրվում Կևորկով դրածոն, որը նենգում է մեր պատմությունը, չարախոսում հայ մտավորականների դեմ, ոտնահարում հայն ու հայեցին: Այդ մանեկենը եղբայրության դրոշի տակ հայրենադավ իր դեմքն է բացահայտում: «Սատիրիկոն» շարքում բացահայտվում է Օվյանի քաղաքացիական ակտիվ կենսադիրքը, մարտնչող ոգին: Մեկ տասնյակ երգիծական բանաստեղծությունները վկայում են, որ Օվյանի քնարական հերոսը երբեք չոգևորվեց «ինտերնացիոնալիզմի» գաղափարներով, ընդհակառակը, նա, ամեն քայլափոխի զգում էր հայրենի հողի վրա կախված վտանգը ու չէր լռում…

Նա չվախեցավ գրականություն բերել Արցախի ողբերգությունը: Վերլուծված են «Նազար-Նամե», «Կրկեսը» երկերը՝ որպես Օվյանի երգիծական քնարի բարձունքներ:

Ավանդական ու ժամանակակից թեմաների վերլուծություններում տեսնում ենք գրականագետի՝ օվյանական աշխարհի խոր իմացությունը, նրա դավանած կենսական ճշմարտությունների էության հետաքրքիր բացահայտումը:

«Ճշմարիտ բանաստեղծի կոչումը դիմակներ պատռելն է, այսինքն մարդկանց ու իրերին իրենց անուններով կոչելը» (էջ 19), - գրում է Ս. Խաչատրյանը: Հիրավի, Օվյանի ապրած ժամանակաշրջանում խիստ անհրաժեշտ էր սատիրայի շառաչուն ապտակը՝ կյանքի բացասական տիպերի դեմ: Հետաքրքիր են «Կրկես» խորագրի տակ զետեղված «Ղարաբաղցի Խաչանը և անգլիացի դիպլոմատը», «Հեքիաթ փառամոլ էշի մասին», «Հեքիաթ դատավոր աղվեսի մասին», «Փշկո կատուն քարտուղար ու խորհրդատու»՝ երկերը,որոնց մեջ Ս. Խաչատրյանը բացահայտում է դրանց արդիական հնչողությունը: Դրանք բնորոշում են ստորաքարշ, երկրի ու ժողովրդի հոգսերի հանդեպ անտարբեր, միայն սեփական շահով ու փառքով մտահոգվող խորհրդականներին, որոնք կատվային ճարպկությամբ շքանշաններ ու հաստիքներ են ճանկում՝ փակելով արժանի մարդկանց ճամփան: Հրաշալի վերլուծություններ են «Նազար-Նամե», «Կրկեսը» երկերի մեկնաբանությունը:

Ս. Խաչատրյանը խորապես ցավում է գրողի անվան ու վաստակի դեմ ժամանակին սկսված անհեթեթ ու անթույլատրելի արշավի համար:

«Անհեթեթ ու անթույլատրելի արշավ գրողի անվան ու վաստակի դեմ» վերնագրի տակ Ս. Խաչատրյանը բացահայտում է Օվյան գրողի վաստակի դեմ սկսած աննախադեպ զրպարտություններն ու հերյուրանքները, որոնց դեմ հանդես եկան Արցախում հայտնի ու ճանաչված տասնյակ մտավորականներ:

Առիթները տարբեր էին. նախ և առաջ Օվյանի սուր գրիչը, կյանքի բացասական երևույթների քննադատությունը, գրական խոտանը չընդունելը, տերերին քծնելն ու «դարի մեծագործությունների» գովերգումը ժխտելը (խոսքը Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից կատարվող մեծագործությունների մասին է): Ս. Խաչատրյանը ուսումնասիրել է գրողների միության պաշտոնաթերթերի մեղադրանքները՝ Օվյանի հասցեին արված, և բացահայտել ժամանակի սխալներն ու միտումնավոր գնահատականները: «Գրողը ոչ թե պատմություն է արձանագրում, այլ գեղարվեստական ստեղծագործություն է կերտում, և նրա իրավունքն է՝ իր

գրական հերոսներին ներկայացնել այնպես, ինչպես ինքն է նպատակահարմար գտնում՝ հումորիկ-զավեշտական, թե՞ ողբերգական գույներով (էջ 87)»: Ս. Խաչատրյանը մեկնաբանում է Օվյանի «Խանքենդի» վիպասքի շուրջ ծավալված բանավեճը, նրա շուրջ ծագած միտումնավոր կարծիքները՝ քննելով վեպի ստեղծագործական պատմությունը:

Ս. Խաչատրյանը քննում-մեկնաբանում է Օվյանի դեմ տպագրված հերյուրանքները, քննում պատմագետների , գրականագետների կարծիքները, որոնք վկայում են Օվյանի հայրենասեր կեցվածքը, բարոյական անաղարտ կենսադիրքը:

Մենագրության հեղինակն ընդհանրացնում է, որ ԼՂՀ ԳՄ քննադատության թիրախ է ընտրվել Օվյանի այն ստեղծագործությունը, որը «ժամանակին ոչ միայն Արցախում սիրված ու կարդացվող գրքերից մեկն էր, այլև արժանացել է բարձր գնահատականի»: «Այս վիպակը միանգամայն ուրույն երկ է՝ համեմված շատ հաճախ նրբին հումորով, հաճախ էլ սարկաստիկ ծիծաղով»,- գրել է գրականագետ Սերգեյ Աթաբեկյանը (էջ 91):

Ս. Խաչատրյանը նշում է, որ Օվյանի անվան դեմ արշավի հեղինակները նրա անունը փորձել են կապել Ղարաբաղի բռնակալ Կևորկովի հետ: Այնինչ Օվյանի բազմաթիվ բանաստեղծություններում խոսվում է Ղարաբաղի դրածո այդ բռնակալի մասին («Այս Ղարաբաղն է», «Հուդային», «Բասարական», «Դու ծախու հոգի», «Հիմա էլ լռենք», «Ամարաս» և այլն):

Ժամանակի ընթացքում ջրերը պարզվել են, բնականաբար նրա անվան ու գրական վաստակի դեմ կազմակերպված քստմնելի արշավը խայտառակաբար ձախողվել է ոչ միայն Արցախում, այլև այդ կապակցությամբ տասնյակ ջախջախիչ հոդվածներ են տպագրվել հայաստանյան մամուլում («Ազգ», «Տարեգիր», «Հրապարակ», «Առավոտ», «Հետք» և այլն),- հավաստում է Ս. Խաչատրյանը: Գրականագետն ափսոսում է, որ Օվյանի դեմ սկսած այս արշավը ժամանակին չկանխվեց: Այսօր ժամանակն է թացը չորից զանազանելու, Օվյանի վաստակը ըստ արժանվույն գնահատելու:

Աշխատանքի վերջում Ս. Խաչատրյանը բերում է նշանավոր գրողների, հրապարակախոսների, գրականագետների կարծիքներ՝ Վ. Օվյան մարդու, նրա արժանապատիվ կեցվածքի, ակտիվ և ազնիվ կենսադիրքի մասին:

Հիրավի, Օվյանի գրական-հասարակական գործունեությունը, նրա գրողական տաղանդն այսօր էլ առինքնող է: Իսկ մեր գրականագիտությունը դեռ ասելիք շատ ունի: Ս. Խաչատրյանի գիրքը Վազգեն Օվյանի ծանրակշիռ

վաստակի մասնակի բնութագիրն է, քանի որ վերլուծված է միայն գրողի քնարերգությունը, մի մարդու, ով արժանի է խնկարկման, ով մեր պատմության ամենադաժան ու ճակատագրական ժամանակներում խաբված չապրեց, Արցախում ամուր պահեց հայն ու հայկականը: Իսկ պատմության սխալների համար գրողները չէ, որ պիտի պատասխան տան: Կարևորը՝ արժանապատիվ կեցվածքն է:

Ուսումնասիրվող նյութը հարուստ է, սակայն դեռ կան բազմաթիվ չբացված փակագծեր, զգացվում է, որ կբացվեն դրանք և գրականագիտությունն իր ամբողջական ու արժանի պարտքը կկատարի նշանավոր գրողի վաստակի գնահատման հարցում: Գրականագիտական զուգահեռներն ու ընդհանրացումները վկայում են գրքի հեղինակի՝ գրական աշխարհն ընկալելու, Օվյանի արվեստը, նրա հմայքը, գեղարվեստական ու գաղափարական արժեքը գնահատելու ձիրքը: Գիրքը գրված է այն հաստատ համոզմունքով, որ Վազգեն Օվյանի՝ ազգային հպարտությամբ լեցուն երկերը ներկայացնում են հայրենիքը, հայ ժողովրդի պատմությունն ու նրա դիմանկարը:

Կանաչ ճանապարհ Ս. Խաչատրյանին՝ օվյանագիտության բնագավառում:

Գրականություն

1. **Խաչատրյանի Ս.,** Վազգեն Օվյանի քնարերգությունը, Ստեփանակերտ, ԱրՊՀ հրատ., 2022, 111 էջ:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, բ.գ.թ. Լ.Գ.Մարգարյանը:

ՀՏԴ 82.09(398)

Բանահյուսություն

Նաիրա ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրակ. ինստ. ավագ գիտաշխատող,
Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
E-mail: nairahambardzumyan@yahoo.com

Սիրանուշ ՓԱՐՍԱԴԱՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրակ. ինստ. ասպիրանտ,
կրտսեր գիտաշխատող,
E-mail: siranush.parsadanyan.2014@mail.ru

ՍՐԲՈՒՀԻ ՏՅՈՒՍԱԲ – ՊԵՏՐՈՍ ԱԴԱՄՅԱՆ – ԳԵՈՐԳ ԱՊՏՈՒԼԼԱՀՅԱՆ ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ԳՐԱԿԱՆ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ՆԵՐԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆ[1]

Սրբուհի Տյուսաբը հայ առաջին վիպասանուհին է: Նրա ստեղծագործության առանցքը կանանց ազատագրության հիմնախնդիրներն են՝ սոցիալ-տնտեսական, իրավական, կրթական, քաղաքական և ազգային գիտակցությունը, դրանց դրսևորումները և պաշտպանությունը: Իր հրապարակախոսության և վեպերի միջոցով Տյուսաբը փորձում էր հիմնավորել նաև ազատագրության կարևոր նախապայմանը՝ աշխատանքի գաղափարը, որը անկախություն կապահովեր կնոջ համար: Պետրոս

[1] Հոդվածը տպագրվել է ՀՀ Գիտության կոմիտեի կողմից ֆինանսավորվող գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության պայմանագրային «Կանանց հիմնախնդիրները 19-րդ դարի երկրորդ կեսի արևմտահայ գրականության մեջ» թեմատիկ ծրագրի շրջանակներում: Ծածկագիր՝ 2IT-6B118:

Ադամյանը և Գևորգ Ապտուլլահյանը ոչ միայն իրրև դերասան և լուսանկարիչ, այլ նաև ազգասիրական վսեմ զգացումներով և անկեղծ և յուրահատուկ խառնվածքով օծուն ներհուն մտավորականներ էին:

Ուսումնասիրության նպատակը *Սրբուհի Տյուսաբ - Պետրոս Ադամյան - Գևորգ Ապտուլլահյան բազմաշերտ նյութի գիտական համակարգումն է, ինչը կարևոր է հայ գրականության պատմության ընթացականության և զարգացման տեսանկյուններից:*

Ուսումնասիրության խնդիրը *Սրբուհի Տյուսաբ - Պետրոս Ադամյան - Գևորգ Ապտուլլահյան փոխհարաբերությունների գրական-մշակութային ներազդեցության տիրույթում գիտակցված ընթացքի տեսանելիության ապահովումն է: Կիրառել ենք կենսագրական և ֆենոմենոլոգիական մեթոդները:*

Եզրակացություն: *Գրական-մշակութային տիրույթում ներազդեցությունների ոլորտը հաճախ լի է հույզերով, զգացմունքներով, ապրումներով, և սակավ՝ բանականությամբ և արթուն դատողականությամբ: Ակնհայտ է, որ Սրբուհի Տյուսաբ - Պետրոս Ադամյան - Գևորգ Ապտուլլահյան փոխհարաբերությունները քննելիս, ուսումնասիրողները, հիմնականում առաջնորդվել են ակնհայտ փաստերի արձանագրման ճանապարհով՝ հետին պլան մղելով դրանց տրամաբանական համադրությամբ իրադարձությունների վերականգնման առավելությունը, որը մշտապես տեքստին հաղորդում է գեղարվեստական և մշակութային զարգացումների անկանխատեսելիությունը:*

Բանալի բառեր՝ *Սրբուհի Տյուսաբ, Պետրոս Ադամյան, Գևորգ Ապտուլլահյան, Կ. Պոլիս, քերթված, «Արեւելք» շաբաթաթերթ, Հովհաննես Թումանյան, ֆենոմեն:*

Н.Амбарцумян, С.Парсаданян

СРУБУИ ТЮСАБ - ПЕТРОС АДАМЯН - ГЕВОРК АПТУЛЛАХЯН ОТНОШЕНИЯ КАК ЛИТЕРАТУРНО-КУЛЬТУРНОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ

Србуи Тюсаб – первая армянская романистка. В основе ее творчества лежат вопросы женской эмансипации, проблемы

социально-экономического, правового, образовательного, политического и национального осознания, их проявления, а также идея охраны труда, которая способна обеспечить возможную свободу женщины. Петрос Адамян и Геворг Аптуллахян были не только артистом и драматургом, но и проникновенный интеллигенти, наделенными возвышенными патриотическими чувствами и честными необыкновенными характерами. Цель исследования – научная систематизация многоуровнего материала Србуи Тюсаб – Петрос Адамян - Геворг Аптуллахян, что является крайне важным с точки зрения хода и развития истории армянской литературы. Задача исследования – обозначить видимую связь сознательного перехода от феноменальных взаимоотношений между Србуи Тюсаб, Петросом Адамяном и Геворгом Аптуллахяном и воздействия этих отношений в литературно-культурной сфере, сложившегося в результате. Нами были применены биографический и феноменологический методы. Выводы: Сфера влияний в литературно-культурных отношений часто насыщен эмоциями, чувствами, переживаниями и, значительно реже, разумом и трезвыми суждениями. Очевидно, что при анализе вопроса о взаимоотношениях Србуи Тюсаб с Петросом Адамяном и Геворгом Аптуллахяном, исследователи в основном руководствовались способом фиксации очевидных фактов, отодвигая на задний план преимущество реконструкции событий с логическим соединением фактов, которое всегда передает тексту непредсказуемость художественного и культурного развития.

Ключевые слова: *Србуи Тюсаб, Петрос Адамян, Георг Аптуллахян, Константинополь, полосатый, еженедельник “Аревелк” (“Восток“), Оганес Туманян, феномен.*

N. Hambardzumyan, S. Parsadanyan

SRUBUHI TUSAB - PETROS ADAMYAN - GEVORK APTULLAKHYAN RELATIONSHIPS AS A LITERARY-CULTURAL ENVIRONMENTAL IMPACT

Srbuhi Tusab is the first Armenian woman-novelist. The core of her work was the issues of women's emancipation: socio-economic, legal, educational, political and national consciousness, their manifestations, as well as the defense of the idea of work, which would ensure possible independence for women. Petros Adamyan and Gevorg Aptullahyan were not only an artist and playwright, but also a soulful intellectual, endowed with sublime patriotic feelings and honest extraordinary characters. The aim of the study is the

scientific systemization of the multi-layered material of the Srbuhi Tyusab - Petros Adamyan - Gevorg Aptullahyan, which is extremely important from the angle of the course and development of the history of Armenian literature. The problem of the study is to ensure the visibility of the conscious flow from the phenomenal relationship between Srbuhi Tyusab, Petros Adamyan and Gevorg Aptullahyan and the resulting impact of these relations in the literary-cultural sphere. We used biographical and phenomenological methods. Conclusion: The sphere of influence in literary and cultural relations is often saturated with sentiments, feelings, emotional experiences, and seldom of intelligence and vigilant judgment. It is obvious that when examining the relationship between Srbuhi Tusab Petros Adamyan and Georg Aptullahyan, the researchers were mainly guided by the ability to fix obvious facts, moving from the background to the reconstruction of buildings with logical combination of facts, which always translates into a text of unpredictable and evolving humor.

Key words: *Srbuhi Tusab, Petros Adamyan, Georg Aptullahyan, Constantinople, striped, "Arevelk" ("East") weekly, Hovhannes Tumanyan, phenomenon.*

Ներածություն

Սրբուհի Տյուսաբ (Սրբուհի Վահանյան) - արևմտահայ կին գրող, բանաստեղծ, հրապարակախոս և հասարակական գործիչ:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին օսմանյան կայսրությունը հայրիշխանական ավանդույթներով, հետամնաց և աղքատ երկիր էր: Չնայած բարեփոխումներին՝ օսմանյան պետությունն ուներ արտաքին պետական պարտքեր, բանակը քայքայված էր, գյուղացին ծանր հարկերի և հարստահարությունների ներքո էր, իսկ քաղաքաբնակ աշխատավորը գոյատևում էր օրավճարներով: Սոցիալ-տնտեսական և աշխարհաքաղաքական այս խնդիրներին գումարվում էին ազատության ձգտող և օսմանյան ստրկության լուծը մի կերպ հանդուրժող փոքր ազգերի խնդիրները: Եվ քանի որ դեմոկրատական ճանապարհով հարցերի լուծումը չէր կարող իրական լինել օսմանյան կայսրության համար, որը ձգտում էր նմանվել Եվրոպային, ապա կառավարությունը այդ խնդիրը լուծում էր բռնության, սարսափի, ճնշումների, կողոպուտների, հալածանքների, առևանգումների ճանապարհներով:

Ազգային փոքրամասնությունները (այստեղ՝ հայերը) ոչ մի առաջընթաց չէին գրանցում բռնապետական երկրում: Փակվում էին հայկական պարբերականները, հրատարակչատները, թատրոնը: Արգելված էր այն

ամենը, ինչ կապված էր ազգային ինքնագիտակցության զարգացման հետ: Արգելված էին նույնիսկ հայոց պատմության և աշխարագրության դասերը: Թույլատրում էին միայն կրոնական բնույթի հավաքներ: Բռնապետական այդ տարիներին կարևոր էր մտավորականության կեցվածքը և դերակատարությունը: Հայկական դպրոցներ բացելը, կրթական-լուսավորական օջախներ և ընկերություններ հիմնելը օրախնդիր հարցեր էին, և գործում էին որպես ազգը և լեզուն պահպանելու միջոցներ: Հիմնադրվում էին դպրոցներ և վարժարաններ, որոնք ֆինանսավորվում էին բարեգործական ընկերությունների կողմից, սակայն աշակերտները սոսկ գրաճանաչ էին դառնում, քանի որ չկային դասավանդման հաստատված, մշակված համակարգ և մեթոդներ: Այսօրինակ սուղ պայմաններում էին ուսուցիչները փոխանցում իրենց սակավ գիտելիքները աշակերտներին՝ նպատակ ունենալով զարգացնել նրանց մեջ հայոց լեզվի, հայրենիքի ազգի ճակատագրի նկատմամբ պատասխանատվությունը: Այս ամենը հստակորեն գիտակցում էին և մեծ պատասխանատվություն էին կրում արևմտահայ նշանավոր մտավորականները՝ Հակոբ Պարոնյանը, Գրիգոր Զոհրապը, Արփիար Արփիարյանը, Մատթեոս Մամուրյանը և ուրիշներ, որոնք գլխավորում էին լուսավորական շարժումը, որը նախ և առաջ, հայոց ազգի ինքնապաշտպանական ռեակցիան էր բռնության և բնաջնջման դեմ: Ահա այս համատեքստում էր, որ 1860-70-ական թվականներին և դրանից հետո, ուսուցման գործընթացներում ներգրավվեցին նաև հայ մտավորական կանայք և սկսեցին իրենց գրական-մշակութային և սոցիալ-հասարակական գործունեությունը ծավալել:

1870-80-ական թվականները շատ բարդ և կարևոր էին հայ մշակույթի և հասարակական կյանքի զարգացման տեսանկյունից: Երիտասարդները կրթվում էին եվրոպական համալսարաններում, մասնավորապես, Փարիզում, և ծանոթանում էին աշխարհի առաջադեմ գրողների ու մտավորականների աշխատանքներին: Ու քանի որ հռչակված էր մարդասիրության, եղբայրության և հավասարության դարաշրջան, նրանք ապրում էին այդ գաղափարներով և վերադառնալով օսմանյան կայսրության հայաշատ քաղաքներ, հիմնականում, Կ. Պոլիս և Զմյուռնիա, վճռական ազդեցություն էին թողնում ոչ միայն հայկական, այլև թուրքական մշակույթի և արվեստի ոլորտներում, քաղաքականության և սոցիալ-տնտեսական բնագավառներում: Այս իրողություններն են ահա ի հայտ գալիս, երբ ուսումնասիրում ենք 19-րդ դարի երկրորդ կեսի արևմտահայ գրականությունը, մշակույթը և մամուլը, և դրանք են, որ ձևավորել են օսմանյան կայսրությունում ապրող հայ մտավորականների փոխհարաբերությունները: Հետևաբար, 19-րդ դարի երկրորդ կեսը

ուսումնասիրելիս, անհնար է վերլուծել երևույթները, դեպքերը կամ մտավորականներին առնչվող հիմնահարցերը՝ առանց վերոնշյալ իրողությունները հաշվի առնելու: Այս առումով, ուշագրավ են Սրբուհի Տյուսաբ - Պետրոս Ադամյան - Գևորգ Ապտուլլահյան փոխներազդեցությունները, որոնք և կքննենք ուսումնասիրության մեջ:

Սրբուհի Տյուսաբ - Պետրոս Ադամյան ներազդեցությունների տիրույթը

Հայ առաջին արձակագրուհու երկերը ուսումնասիրելիս անհնար է չանդրադառնալ Սրբուհի Տյուսաբ - Պետրոս Ադամյան - Գևորգ Ապտուլլահեան բարեկամությանը, քանի որ մարդկային հազվագյուտ հատկանիշներով երեք մտավորականները կարևոր ներդրում են ունեցել 19-րդ դարի երկրորդ կեսի Կ. Պոլսի հայ գրական-մշակութային տիրույթում:

1887-1889 թվականներին, «Դպրոցասիրաց» ընկերության մեկենասությունից բացի, Սրբուհի Տյուսաբը ստանձնել էր նաև «Ասիական ընկերության»[1] լսարանի հովանավորությունը: Այստեղ ընթերցվում էին տարբեր բանախոսություններ, և ի նպաստ ընկերության, կազմակերպվում էին գրական-երաժշտական երեկոներ, կատարվում էին հանգանակություններ:

[1] ***Ղողոսեան Հ.Ե.Վ.,*** *Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու, հ. Ա, Վիեննա, 1957, 784 էջ:*

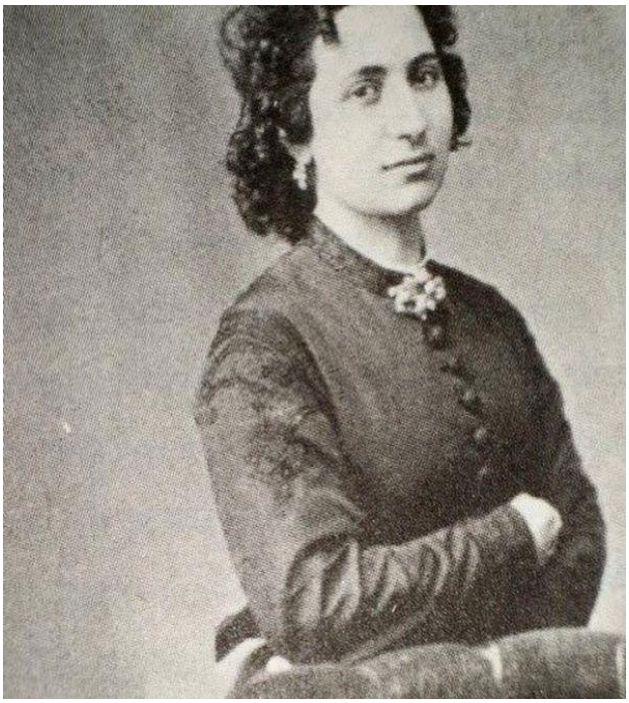

Պետրոս Ադամյանի և հայ առաջին վիպասանուհու փոխհարաբերությունների մասին հայ ուսումնասիրողները խոսել են բացառապես Ադամյանի հոբելյանի առիթով, և նշվել է միայն 1888 թվականի դեկտեմբերի 10-ին Պետրոս Ադամյանի բեմական գործունեության 25-ամյա հոբելյանի[1] տոնակատարության ժամանակ նրա արտասանված մի արձակ բանաստեղծությունը («Որդեկորոյս ծնողք մը»), որը գրել էր Սրբուհի Տյուսաբը: Պետրոս Ադամյանի և Սրբուհի Տյուսաբի փոխհարաբերությունները ամենևին էլ դիպվածային չեն եղել, այլ՝ փոխադարձորեն մտերիմ և բարեկամական, ինչպես որ դիպվածային և պատահական չեն եղել Սրբուհի Տյուսաբի և Գևորգ Ապտուլլահյանի փոխհարաբերությունները: Դրանց ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս՝ պարզելու և առավել լավ պատկերացնելու Ադամյանի կյանքի վերջին շրջանի, ավելի ճիշտ, 1888-1889 թվականներին առնչվող որոշ հիմնախնդիրներ, այդ թվում՝ աշխարհայացքի հարցերը:

Ադամյանի հոբելյանը 1888 թվականի դեկտեմբերի 10-ին նշելու լուրը առաջին անգամ ծանուցվել է «Արևելք» օրաթերթում, թե այն «պիտի տոնվի թատերական շքեղ ներկայացմամբ մը, հորում հայազգի տաղանդավոր դերասանն յուր գլխավոր դերերե միույն մեջ փայլելե զատ, պիտի

[1] *Հոբելյանի մասնախումբը ղեկավարել է Սրբուհի Տյուսաբը:*

արտասանե Վսեմաշուք Տիկին Տյուսաբ փաշայի ընտիր մեկ մենախոսությունն»[1]: Հոբելյանը նշելուց երկու օր առաջ, դեկտեմբերի 28-ին, թերթը զետեղում է հանդեսի ծրագիրը, որտեղ արդեն ճշտված է մենախոսության խորագիրը՝ «Քերթողն որդեկորույս. հեղին. տիկին Սրբուհի Տյուսաբ. պիտի ներկայացնե Պ.Հ. Ադամյան»[2]: Թե ի՞նչ բնույթ է ունեցել Տյուսաբի բանաստեղծությունը, ստույգ հայտնի չէ, քանի որ բնագիրը չի պահպանվել: Նշենք, որ Տյուսաբին առնչվող հոդվածներում այդ տեղեկությունները լի են զանազան անճշտություններով: Ժամանակի մամուլում կան նաև հիշատակություններ այն մասին, թե այդ մենախոսությունը կամ արձակ բանաստեղծությունը չի կրել «Որդեկորույս ծնողք մը» խորագիրը, իսկ Ադամյանն էլ չի մարմնավորել է Տյուսաբի ապրումները: Հանդեսի հաջորդ օրը «Արևելքը»[3] ծանուցել է մանրամասնություններ հոբելյանից, որոնցից պարզ է դառնում, թե ով է արտասանել մենախոսությունը՝ «...Ի բեմ եկավ, պ. Ադամյան՝ Վսեմ. Տիկին Տյուսաբ փաշայի հորինած սրտահույզ և գեղեցիկ մենախոսության մեջ որդեկորույս հյուծյալ քերթողի կերպարանաց ներքեւ մահամերձ և երազացնոր, օրհասականի խեղդուկ և սրտաճմլիկ հազով մը: Մեծանուն դերասանին հաջողությունն այնքան մեծ եղավ այս տեսարանին մեջ, որ հանդիսականք չորս անգամ ի տես կոչեցին զինքն եռանդագին ծափահարությամբք և կեցցեներով»[4]:

Հոբելյանից մի քանի շաբաթ անց փորձ է արվել նաև հրապարակայնորեն վարկաբեկել Ադամյանին: Այդ հանգամանքին զումարվել նաև է հանդեսի ծախսերի վիրավորական հաշիվը, որը ներկայացվել է Պետրոս Ադամյանին, և որը շարժել է մեծ դերասանի, գրողի, նկարչի և հասարակական գործչի զայրույթն ու վրդովմունքը:

---

[1] ***«Արևելք»,*** *Կ. Պոլիս, 1888, էջ 2:*

[2] *Սույն քերթվածի առիթով ուշագրավ է հետևյալ նկատումը՝ Տյուսաբը այս քերթվածը գրել է մինչև Պետրոս Ադամյանի հոբելյանը, այսինքն, մինչև 1888 թվականի դեկտեմբերի 10-ը, քանի որ բազմաթիվ վկայություններ կան այն մասին (թեպետ՝ քերթվածի բնագիրը պահպանված չէ), թե Ադամյանը կարդացել է այն իր երեկույթի ժամանակ:*

[3] *1901 թվականին տպագրած Տյուսաբի մահախոսականում, «Արևելք» օրաթերթը նշում է, թե Ադամյանը հոբելյանի ժամանակ արտասանել է նրա «Որդեկորույս ծնողք մը» մենախոսությունը, որը «մեծ տպավորություն թողուց ունկնդիրներու վրա»: Տե՛ս* ***«Արևելք»,*** *Կ. Պոլիս, 1901, թիւ 4512, էջ 3: Նույնն է պնդում «Արտեմիս» հանդեսի խմբագիրը՝ Մառի Պեյլերյանը: Տե՛ս* ***«Արտեմիս»,*** *Եգիպտոս, Զ, 1901, թիւ 1, էջ 26:*

[4] ***«Արևելք»,*** *1888, Կ. Պոլիս, 11 դեկտեմբերի, էջ 1:*

1889 թվականի փետրվարի 2-ին Ա. Ստեփանյանին գրած նամակներից մեկում, դերասանը պատմում է, թե *բոլորը կատաղած են* իր դեմ ցուցաբերված անբարյացակամության առիթով և ավելացնում է՝ «Տիկ. Սրբուհի Տյուսաբ նույնպես»[1]: Այս առիթով, Գ. Ստեփանյանը նկատում է, թե հայտնի չէ, թե վիպասանուհի Սրբուհի Տյուսաբը ի՞նչ դիրք է բռնել: Մամուլում այդ մասին ոչինչ չկա, սակայն առկա է Տյուսաբի մեկ նամակը, որը օգնում է կռահելու գրողի վերաբերմունքը հետաքրքրող հարցի և Ադամյանի նկատմամբ:

1888 թվականից հետո Կոստանդնուպոլսում Պետրոս Ադամյանի հասարակական գործունեության առիթով քիչ տեղեկություններ են հայտնի և այդ առիթով ուշագրավ է Տյուսաբի մի նամակը, որը գրված է 1889 թվականի փետրվարի 12-ին (նոր տոմարով) և ուղղված է իր մտերիմ

---

[1] *1889 թվականի մարտին, Պետրոս Ադամյանը հրավիրվում է մասնակցելու Տյուսաբի բարեգործական մի նախաձեռնությանը, սակայն «Եկած է ծանուցանելու, որ կոկորդի հիվանդության մը պատճառով, որ երեք շաբաթե ի վեր զինքը կնեղե, չպիտի կրնա մասնակցիլ Լսարանին, ըստ բժշկական պատվերի, որ դեռ տասնևհինգ օրվան կատարյալ հանգիստ կը հանձնարարե նմա: Զայնն արդարև մարած է, սուր և նվաղուն շչյուններով կելլա կոկորդեն: Բայց ներողություն մը խնդրեց այնչափ սրամտությամբ, այնչափ արվեստիվ, այնչափ նուրբ խոսքերով համեմյալ, որ բոլոր այն ծափահարությունները, որք պահված էին իր մենախոսությանցն համար եռանդագին պայթեցան միահաղույն: Պ. Ադամյան հայտնեց միանգամայն թե պատրաստ է ուրիշ անգամ բարենպատակ գործի մը համար նվիրել իր սիրահոժար մասնակցությունն անձնվիրաբար»:* ***«Արևելք»,*** *1889, Կ. Պոլիս, 19 մարտի, էջ 2:*

բարեկամ, ականավոր հայ լուսանկարիչ, Ադամյանի հոբելյանական հանձնաժողովի անդամ Գևորգ Ապտուլլահին: Այն հրապարակել է Մխիթարյան միաբանության հայր Եսայի Տայեցին՝ «...Անցյալ երկուշաբթի օր Ադամյան եկավ. խուռն բազմություն ունեի, և բոլոր օտարազգիներն խիստ գոհ եղան յուր ձևերեն: Երկու օր հառաջ՝ Dorinne-ին[1] տոնն էր: Ադամյան զայդ իմանալով եկավ կիրակի առավոտուն և օրն ի բուն մեզի հետ անցուց, այսինքն 25-ի չափ հրավիրելոց հետ՝ որոնց առջև յուր գաղդիական մենախոսությունն ըրավ և զամենքն սքանչացուց»[2]: <…> Հայերը ոչ միայն այդ մարդուն հարգը չեն ճանաչեր, այլ կը հարստահարեն, անճոռնի Նիկողոսյանի մի անհիմն դատապարտություններն հրատարակելով, զորս Ադամյան պատասխանելով ի դերև հանեց, և շատերն ստուգություններ առնելով համոզվեր են անոնց անստուգությանց վրա: <…> Այսօր երեքշաբթի վայրիկ մի Ադամյան եկավ և իմացուց ինձ թե հանձներ են իրեն երեկ՝ հաշիվն յուր հոբելյանի: Երևակայե 80 ոսկվո չափ կարծեմ ծախք մի հաներ են, տեսա հաշիվը, բայց չեմ հիշեր, իրապես, զոր օրինակ 1300 դահեկան իր կենսագրության հրատարակության համար, և չգիտեմ ի՛նչ գումար, երևակայե՛, իրեն տրված պսակին և ծաղկեփունջին համար: Լսվա՞ծ բան է արդյոք, որ ինքը դերասանը յուր անձին ծաղիկ նվիրե, Ադամյան ինքզինքեն դուրս ելած էր, կատղած որչափ կրնաս երևակայել, այնուհետև կ'ելնեն մարդը կը դատապարտեն, կը քարկոծեն: Ա՜հ, բարեկամս Պոլիս գեղարվեստի երկիր չէ ապահովապես»[3]: <…> «...Մոռցա իմացնելու քեզ թե Ադամյան նամակ գրեր է քեզ, բայց Ալեքսանդրիայի հասցեով, առի՞ր արդյոք զայն»[4]:

1889 թվականի մարտին Սրբուհի Տյուսաբը ձեռնարկում է բարեգործական երեկույթ, և բացի բարձր դասի տարբեր ներկայացուցիչները և նշանավոր մարդիկ, Պետրոս Ադամյանը նույնպես հրավիրվում է մասնակցելու բարեգործական այդ ձեռնարկությանը, որին Ադամյանը համաձայնվում է մեծ սիրով[5]: Նախապես որոշվում է միջոցառումն անցկացնել մարտի 12-ին

---

[1] *Սրբուհի Տյուսաբի դուստրը:*

[2] ***Տայեցի Ե.,*** *Հուշագիր կենաց և գործունեության նախկին կայսերական լուսանկարիչ Գեորգ Ապտուլլահի, Վենետիկ, 1929, էջ 116-118:*

[3] ***Տայեցի Ե.,*** *Հուշագիր կենաց և գործունեության նախկին կայսերական լուսանկարիչ Գեորգ Ապտուլլահի, Վենետիկ, 1929, էջ 116-118:*

[4] *Գևորգ Ապտուլլահն այդ ժամանակ գտնվում էր Եգիպտոսում: Ինչպես երևում է Ադամյանի և Ապտուլլահի միջև ևս որոշ մտերմություն է եղել: Պոլսահայ բանաստեղծ և գրականագետ Միհրան Հովհաննիսյանի վկայությամբ Ապտուլլահը Ադամյանին խորհուրդ է տվել մեկնել Կովկաս, ուր կարող էր նրան ժպտալ բախտը (տես Ե. Տայեցու նշված աշխատությունը, էջ 86-88):*

[5] *1889 թվականի մարտի 19-ին տեղի ունեցած հանդիսության մասին գրել է նաև «Մշակի» թղթակից Հայկակը (Արփիար Արփիարյան):*

(հին տոմարով), որտեղ ինչպես ծանուցում է «Արևելք» օրաթերթը՝ «Պետրոս էֆ. Ադամյան պիտի արտասանե հայերեն «Որդեկորույս քերթողն» հեղինակություն Վսեմ. Տիկին Տյուսաբ փաշայի և ֆրանսերեն՝ Շեյքսբիրի «Համլեթ» թատերգութենեն մի նշանավոր հատված»[1]: Սակայն, այնուհետև, «ծանուցանել է», որ կոկորդի հիվանդության մը պատճառով, որը «երեք շաբաթե ի վեր զինքը կնեղե, չպիտի կրնա մասնակցիլ Լսարանին, ըստ բժշկական պատվերի, որ դեռ տասնևհինգ օրվան կատարյալ հանգիստ կը հանձնարարե նմա: Ձայնն արդարև մարած է, սուր և նվաղուն շչյուններով կելլա կոկորդեն: Բայց ներողություն մը խնդրեց այնչափ սրտմտությամբ, այնչափ արվեստիվ, այնչափ նուրբ խոսքերով համեմյալ, որ բոլոր այն ծափահարությունները, որք պահված էին իր մենախոսությանցն համար եռանդագին պայթեցան միահամուռն: Պ. Ադամյան հայտնեց միանգամայն թե պատրաստ է ուրիշ անգամ բարենպատակ գործի մը համար նվիրել իր սիրահոժար մասնակցությունն անձնվիրաբար»[2]: Ուշագրավ է, որ աշխարհահռչակ էռնեստո Ռոսսին[3], որն այդ ժամանակ ներկայացումներ ուներ Պոլսում, նույնպես հրավիրվել է ներկա գտնվելու հայ արվեստագիտին ներկայացմանը[4]: Այս տխուր դեպքերից մի քանի ամիս անց Սրբուհի Տյուսաբը մեկնել է Փարիզ՝ բուժվելու նպատակով, իսկ երբ վերադարձել է Կ. Պոլիս, Պետրոս Ադամյանը արդեն մահացել էր[5]: Նրա աճյունը ամփոփված է

---

[1] ***«Արևելք»,*** *1889, 2 մարտի, էջ 2:*

[2] ***«Արևելք»,*** *1889, 19 մարտի, էջ 2:*

[3] *Էռնեստո Ռոսսիի առիթով Հովհաննես Թումանյանը իր հուշերում գրում է՝ «Իննսնական թվականների սկզբներին էր: Աշխարհահռչակ իտալացի դերասան Ռոսսին եկավ Թիֆլիս: Էն ժամանակ, ինչքան հիշում եմ, Թիֆլիսում բացի հայոց դերասանական խումբը՝ ուրիշ խումբ չկար: Հայոց խումբն էլ մեծ մասամբ կազմված էր սիրողներից հանգուցյալ Գևորգ Չմշկյանի գլխավորությամբ: Ես էլ էի սիրողների մեջ: Ռուս անտրեպրենյորը մեզ հրավիրեց Ռոսսուն դիմավորելու: Եվ ահա մենք, իբրև դերասանական խումբ գնացինք կայարան, Ռոսսուն ընդունեցինք ծաղկեփնջերով ու երաժշտությունով: Ռոսսին մեզ հրավիրեց իր բոլոր ներկայացումներին: «Համլետի» ներկայացման գիշերն էր: Ամբողջ հասարակությունը անհամբեր սպասում էր վարագույրի բացվելուն, որ Ռոսսու «Համլետ»-ը համեմատի Ադամյանի «Համլետ»-ի հետ: Դուրս եկավ Ռոսսին, հսկա դերասանը - Դանիայի դժբախտ ու փիլիսոփա արքայազունը: Հասարակությունը հափշտակված, շունչն իրեն պահած հետևում էր մեծ ողբերգուին: Գործողությունը վերջացավ: Վարագույրն իջավ: Թատրոնը դղրդաց միահամուռ ու անընդհատ ծափահարությունից: Ռոսսին ստիպված մի քանի անգամ բեմ դուրս եկավ՝ մինչև որ հասարակությունը հանգստացավ: Եվ հասարակությունը հանգստացավ թե չէ, նույնիսկ Ռոսսու թարմ խաղի ահագին տպավորության տակ գրեթե միաձայն արձակեց իր վճիռը. - Սքանչելի է... Բայց Ադամյանին չի հասնիլ»: Տե՛ս* ***Թումանյան Հ.,*** *Ընտիր երկեր 2 հատորով, Ե., հ. 2, Սովետ. գրող, էջ 417:*

[4] ***«Արևելք»,*** *Կ. Պոլիս, 1889, թիւ 1559: Անհայտ պատճառներով Ռոսսին չի մասնակցել այդ հանդեսին:*

[5] *Ադամյանը մահացել է 1891 թվականի հունիսի 3-ին, Կ. Պոլսում:*

վիպասանուհու սիրելի ուսուցչի՝ Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի շիրմի կողքին՝ Շիշլիի գերեզմանատանը:

Պետրոս Ադամյանի մահվան 25-ամյակի առիթով Հովհաննես Թումանյանը գրում է Ադամյանի հետ կապված մի փոքրիկ միջադեպի մասին, երբ ինքը դեռ 14 տարեկան պատանի էր, և Պետրոս Ադամյանը եկել էր Թիֆլիս՝ «Վարդանանց պատերազմի» ներկայացմանը Եղիշե խաղալու[1]: Թումանյանը հաջողում է ոչ միայն մասնակցել, այլև զինվորի դեր խաղալ այդ ներկայացմանը և կոմիկական վիճակում հայտնվել՝ «Մինչև անգամ մի գիշեր էլ խաղացի նրա հետ: Էդ խաղը, որ բոլորովին անակնկալ, մի սկանդալ դուրս եկավ ու խեղճ Ադամյանին գրեթե սպանեց բեմի վրա, հենց էդ խաղն էլ պատճառ եղավ, որ ես ծանոթացա նրա հետ: Էդ էլ էսպես եղավ: Պոլսից Թիֆլիս էր եկել իր ժամանակին հայտնի դերասան Կյուրեղյանը և, եթե չեմ սխալվում, տիկ. Հրաչյայի հետ «Վարդան Մամիկոնյան» էին խաղալու: Ահա այդ խաղի մեջ Ադամյանն էլ վերցրել էր Եղիշեի դերը»[2]: Խաղի ընթացքում մի փոքրիկ զավեշտալի միջադեպ է տեղի ունենում, որի ընթացքում Ադամյանը բարկանում է, բայց հետո, իհարկե, ներողամտությամբ է վերաբերվում Թումանյանին՝ «Մյուս օրն էր թե մի երկու օրից հետո, պատմեցին, թե այժմ Ադամյանն էլ բարկացած չի, ծիծաղելով է պատմում էդ դեպքը և հարցնում էր, ուզում էր ինձ տեսնի: Ես գնացի, զարմանալի սիրով ու քաղաքավարությամբ ընդունեց, մանավանդ, երբ իմացավ Ներսիսյան դպրոցի աշակերտ եմ և ինչ պատճառով էի գնացել, իրեն գրքերից մինն էլ նվիրեց ի հիշատակ Վարդանանց պատերազմի ներկայացմանը և իմ կարճատև - բայց աղմկալի բեմական գործունեության: Նրանից հետո մի քանի անգամ եղա մոտը: Ինձ թվաց մի շատ քաղաքավարի ու քնքույշ, բայց հիվանդ մարդ, և, չգիտեմ ինչու, մենակ մարդ»[3]:

«Սրբուհի Տյուսաբ - Գևորգ Ապտուլլահյան[4]»

---

*[1] Ներսիսյան դպրոցի աշակերտներին արգելված էր թատրոն գնալը, քանի որ դպրոցի վերակացու պարոն Գրիգորը «թատրոնը համարում էր անբարոյականության վայր և ամեն կերպ աշխատում էր «էս արդար երեխանցը» հեռու պահի էն նզովյալ շինությունից» Տե՛ս **Թումանյան Հ.,** Ընտիր երկեր 2 հատորով, Ե., հ. 2, Սովետ. գրող, էջ 413:*

[2] Ն.տ., էջ 414 (544):

[3] Ն.տ., էջ 416:

[4] Ապտուլլահ Գևորգ կամ Ապտուլլահյան, հասարակական և մշակութային գործիչ: Ծնվել է 1839 թվականի հունիս 28-ին, Կոստանդնուպոլսում: Նախնական կրթությունը ստացել է տեղի Լուսավորչեան վարժարանում: 1852-58 թվականներին սովորել է Վենետիկի Մուրադ-Ռափայելյան վարժարանում: Սովորել է Մկրտիչ Աճեմյանի և Թովմաս Թերզյանի հետ, աշակերտել է Հայր Ղևոնդ Ալիշանին: Ավարտելով վարժարանը՝ վերադարձել է Կ. Պոլիս, նվիրվել լուսանկարչական աշխատանքին, որը նոր-նոր էր մուտք գործում Օսմանյան կայսրություն: Եղբայրների (Վիգեն և Հովսեփ) հետ Կ. Պոլսում հիմնել է լուսանկարչական կենտրոն, լուսանկարչական արվեստը հասցրել կատարելության, եղբայրների հետ

ներազդեցությունների տիրույթը

1889 թվականի նոյեմբերին Տյուսաբը դստեր հետ մեկնում է Փարիզ՝ բուժվելու նպատակով: Ճանապարհին կանգ է առնում Բուլղարիայի Ֆիլիպե (Պլովդիվ) քաղաքում, որտեղ նյարդաբան Ժան Մարտեն Շարկոն նրա մոտ հայտնաբերում է նյարդային սուր բորբոքումներ, սակայն իր նշանակած բուժումով էապես թեթևացնում է Տյուսաբի վիճակը: Մոտ երկու տարի Տյուսաբը մնում է Փարիզում, որտեղ նշանավոր կոմպոզիտորներ Շառլ Գունոն և Ամպրուազ Թոման փայլուն ապագա են գուշակում նրա դստերը երաժշտական ոլորտում: Մայր լինելու գաղափարի շուրջ Տյուսաբը մտորում է հետևյալ կերպ՝ «Մայրը մարդկութեան նախնական գիրքն է, ով որ չգիտե սոյն գրքին մեջ հեգել, անկարող պիտի ըլլա միշտ բնութեան մեծ գրքեն կարդալու, զի կույր մ'է նա, զի մայր անունը սիրո անբավությունը կը պարունակե, եւ ով այդ բառը չըմբռներ, արարչության վսեմագոյն վանկեն զրկված կմնա»:[1]

Լուսանկարիչ Գէորգ Ապտուլլահին[2] ուղղած վերոնշյալ թվակիր (1889, 12 Փետրուար) նամակում Սրբուհի Տյուսաբը գրում է, թե «Տօրինի անուան տօնախմբութեան առթիւ, մեծանուն դերասան Պետրոս Ադամեան «իմանալով կուգայ եւ օրն ի բուն» Բերայի իրենց տան մէջ կը մասնակցի

արժանացել սուլթանական պալատի լուսանկարչի կոչման, իսկ Վիգենին շնորհվեց «Օսմանիե» պատվանշան: Եղել է Օսմանյան կայսրերի անձնական լուսանկարիչը, լուսանկարել է մի շարք թագավորների, իշխանների, դիվանագետների, ստացել է պետական 8 շքանշան և 3 մեդալ: Սերտորեն կապված է եղել հայ մշակութային կյանքին: Աշխատակցել է պոլսահայ մամուլին: 1874 թվականին նրա թարգմանությամբ հրատարակվել է գերմանացի արևելագետ Մորտմանի աշխատությունը բևեռագրերի մասին՝ «Խայտային բևեռագիր արձանագրությունների ուսումնասիրությունները», որը լույս է տեսել Պոլսում, 1874 թվականին: Անձնական ծանոթություն և գրավոր կապ է ունեցել ականավոր հայ արվեստագետների հետ, այդ թվում՝ Պետրոս Ադամյանի, Հովհաննես Այվազովսկու և ուրիշների: Մահացել է 1918 մայիսի 3-ին, Կոստանդնուպոլսում:

[1] ***«Կրթություն»,*** *Ե., 2007, 4 ապրիլի, թիւ 13(250), էջ 4:*

[2] *Տե՛ս* ***Abdullah Frères: Osmanlı sarayının fotoğrafçıları,*** *Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1998, 247p. Ապտուլլահ Եղբարք. Օսմանեան Պալատի նկարիչները, գրքի 111-174 էջերը ընդգրկում են Սրբուհի Տյուսաբի նամակները, թվով 13, ուղղված Գէորգ Ապտուլլահին: Սույն գրքի օրիգինալը գտնվում է Միչիգանի համալսարանում: Էնկին Էօզենտեսը «Ապտուլլահ Եղբարք» գրքի 111-րդ էջում գրում է՝ «Տիւսաբ, անոր (Գէորգ Ապտուլլահ) անհատականութեան եւ արուեստին կը հիանար պաշտելու աստիճան: Այս երկու արուեստագէտներու, իրարու գործերուն նկատմամբ ունեցած փոխադարձ հիացումը, յետագային վերածուեցաւ սիրային կապի մը»: Սրբուհի Տյուսաբի նամակները առաջին անգամ հրատարակվել են Հ. Եսայի Տայեցու «Յուշագիր կենաց եւ գործունեութեան նախկին կայսերական լուսանկարիչ Գէորգ Ապտուլլահի», 269 էջ, հատորում, որը տպագրվել է 1929 թվականին Վենետիկ Ս. Ղազար:*

հաւաքոյթին եւ ֆրանսերէն մենախօսութեամբ հիացում կ'առթէ 25ի չափ հրաւիրեալներուն»:[1]

1891 թվականին Տյուսաբը վերադառնում է Կ. Պոլիս: Սակայն Պոլիս վերադառնալուց մի քանի ամիս անց թոքախտից մահանում է նրա դուստրը՝ տասնութամյա Դորին: Տյուսաբը այդպես էլ չի հաղթահարում աղջկա մահը: Նա առանձնանում է գրականությունից և մարդկանցից, որոնց այնքան սիրում էր: Այդ առիթով Սիպիլը գրում է՝ «Գրողներուն երիցագույնը, խոսողներուն գերագույնը և զգացողներուն ծայրահեղագույնն է իր սեռին համար… Ինքը հանդուգն «ֆեմինիստ» մը երկերուն մեջ, անկեղծ արհամարհող մը կեղծավոր պատշաճությանց, քաջություն ունեցած է ըսելու ճշմարտություններ, որոնց առջևեն զարհուրած ետ-ետ պիտի փախչեր մեր պչրասեր կիներուն ծփծփուն առաքինությունը <…>»: «Իր մէջ մայրը կնոջմէն ու գրագետէն ավելի զորավոր եղաւ»[2] :

---

[1] ***Մարբասլան Ի.,*** *«Սրբուհի Տիւսաբին հետքերուն վրայ», «Մարմարա», 2006, 24 սեպտեմբեր, էջ 3:*

[2] ***Վարշամյան Ա.,*** *«Կնոջ ազատության ջահակիրը», «Եթեր», Ե., 1911, թիւ 9 (07-13 մարտի), էջ 10-11:*

Դորիի մահից հետո Գէորգ Ապտուլլահին ուղղված մեկ այլ թվակիր նամակում (11 ապրիլի, 1893) կարդում ենք՝ «Վարդենիներ ճերմակ տնկել տուի, որպեսզի իրենց բուրմամբը յաւիտենական քունը օրօրէն Անմեղ Հրեշտակիս»:[1]

Տյուսաբի ծննդյան 120-ամյակին և մահվան 50-ամյակին նվիրված մի հոդվածում Ալբերտ Շարուրյանը գրում է՝ «Աշնահար դէմքով ու վշտամած աչքերով կնոջ համար դստեր սենեակը դարձել էր մի մատուռ, ուր փակւում էր նա, երկար և տառապալի աղօթում մանուշակներով ու դաշտային ծաղիկներով շրջանակուած նկարի առաջ: Սեւահանդերձ կինը տնից դուրս էր գալիս միայն Շիշլիի լատինաց գերեզմանատուն երթալու համար, որտեղ ճերմակ վարդենիների օրօրի ներքոյ ննջում էր նրա խարտիշագեղ Դորին: Այդպէս շարունակուեց տասն ձիգ տարինը, մինչեւ որ ձմեռային մի օր, 1901ի Յունուարի 16-ին, մահը գրկեց նաեւ սգակիր մորը»:[2]

Եզրակացություն

19-րդ դարի երկրորդ կեսին օսմանյան կայսրապետությունում ստեղծագործած կին հեղինակների գրականությունը, սոցիալ-հասարակական գործունեությունը և գրական-մշակութային փոխհարաբերությունները սակավ են ուսումնասիրված: Այդ է պատճառը, որ սույն աշխատանքը հայ գրականության ընթացքի և զարգացման հարցերի համատեքստում կարևորվում է ներդրումային դերով:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին իր դերակատարությունը գործառականորեն հաստատած զարթոնքի շարժումը խորապես ներազդել և փոխակերպել էր հասարակության ավանդական կենսաձևերը՝ ավանդույթները և հայրիշխանական մոտեցումները՝ սոցիումի հայացքը ուղղելով դեպի պատմաքաղաքական և իրավաքաղաքական համակարգերը: Դրանք ձևավորում էին նոր կողմնորոշումներ, նոր արժեքներ՝ ուրվագծելով 19-րդ դարի երկրորդ կեսի Կ. Պոլսի և այլ հայաշատ քաղաքների հայկական միջավայրերը: Այդ համատեքստում՝ ազատությունը մարդկային փոխհարաբերություններում իրացվում էր փոխադարձության սկզբունքով, սիրո և հավատարմության անվերջ որոնումներով և դրսևորումներով, և դրա գերագույն օրինակը *Սրբուհի Տյուսաբ - Պետրոս Ադամյան - Գևորգ Ապտուլլահեան* մտավորական եռյակի բարեկամությունն էր: Հարկ է նշել, որ մարդու ներքին ազատությունը և ներդաշնակությունը՝ ճշմարիտ փոխհարաբերությունների ազատության տիրույթում, երևութանում է որպես

---

[1] ***Տայեցի Ե.,*** *Յուշագիր կենաց եւ գործունեութեան նախկին կայսերական լուսանկարիչ Գէորգ Ապտուլլահի, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1929, էջ 129:*

[2] ***Շարուրյան Ա.,*** *«Սրբուհի Տիւսաբ» (Ծննդյան 120ամեակին եւ մահուան 50ամեակին առթիւ), «Զարթօնք», ԻԴ տարի, թիւ 213(7032), էջ 2:*

մարդկային գոյության հոգևոր և բարոյական հիմք: Ուսումնասիրությունը ուշագրավ է նաև մարդաբանության, մարդու՝ որպես ուսումնասիրության օբյեկտի տեսանկյունից:

Գրականություն

1. «Արևելք», Կ. Պոլիս, 1888, էջ 2:
2. «Արևելք», 1888, Կ. Պոլիս, 11 դեկտեմբերի, էջ 1:
3. «Արևելք», Կ. Պոլիս, 1901, թիւ 4512, էջ 3:
4. «Արևելք», 1889, 19 մարտի, էջ 2:
5. «Արևելք», 1889, 2 մարտի, էջ 2:
6. «Արևելք», 1889, 19 մարտի, էջ 2:
7. «Արտեմիս», Եգիպտոս, Զ, Կ. Պոլիս, 1901, թիւ 1, էջ 26:
8. **Թումանյան Հ.**, Ընտիր երկեր 2 հատորով, Ե., հ. 2, Սովետ. գրող, 544 էջ:
9. **Իգնա Սարբասլան**, «Սրբուհի Տիւսաբին հետքերուն վրայ», «Մարմարա», 2006, 24 սեպտեմբեր, էջ 3:
10. «Կրթություն», Ե., 2007, 4 ապրիլի, թիւ 13(250), էջ 4:
11. **Շարուրյան Ա.**, «Սրբուհի Տիւսաբ» (Ծննդյան 120ամեակին եւ մահուան 50ամեակին առթիւ), «Զարթօնք», ԻԴ տարի, թիւ 213(7032), էջ 2:
12. **Վարշամյան Արևիկ**, «Կնոջ ազատության ջահակիրը», «Եթեր», Ե., 1911, թիւ 9 (07-13 մարտի), էջ 10-11:
13. **Տայեցի Եսայի**, Հուշագիր կենաց և գործունեության նախկին կայսերական լուսանկարիչ Գեորգ Ապտուլլահի, Վենետիկ, 1929, 269 էջ:
14. **Պողոսեան Հ.Ե.Վ.**, Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու, հ. Ա, Վիեննա, 1957, 784 էջ:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, բ.գ.թ. Լ.Գ.Մարգարյանը:

ՀՏԴ 398

Գրականություն

Մանուշ ԲԱԼԱՅԱՆ
ԱրՊՀ գրականության և ժուռնալիստիկայի ամբիոնի հայցորդ
E-mail: Manush.balayan@mail.ru

ՄՏԱԾՈՒՄԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ Ռ. ՀԱՏՏԵՃՅԱՆԻ «ԱՌԱՍՏԱՂ» ԵՎ «ԱՌԱՍՏԱՂԻՆ ՄԻԻՍ ԿՈՂՄԸ» ՎԵՊԵՐՈՒՄ

Հոդվածում խոսվում է ժամանակակից գրողի աշխարհաճանաչողության ու գիտական որոշ շրջանակների տեղյակ լինելու կարևորության մասին: Քննության առնված «Առաստաղ» (1983թ.) և «Առաստաղին միւս կողմը» (2000թ.) վեպերում, հավատարիմ մնալով գոյապաշտական գեղագիտության սկզբունքներին, սփյուռքահայ նշանավոր գրող Ռ. Հատտեճյանը հոգեբանի խորաթափանցությամբ և փիլիսոփայի դիտողունակությամբ պատկերել է դժվարություններին դիմակայող անհատի կամքի ու հույսի ոգորումները, մարդկային էության հոգեբանական բազմաշերտ դրսևորումները, սահմանել կյանքի ու երջանկության համար պայքարելու փիլիսոփայական հիմնավորումները:

Արժանապատվության ու ինքնահաստատման խնդրին հեղինակը անդրադառնում է անձի անհատական հոգեբանության, բարոյականության և ինքնագնահատման տեսանկյունից, իսկ մարդու գոյության ու երջանկության համար կարևորում է հիշելու ունակությունը և երևակայելու կարողությունը:

Հատտեճյանական լուծումները սովորական ու միաշերտ չեն. գեղագիտական նուրբ ընդգծումներով բացահայտելով հասարակության ու անհատի փոխհարա-

բերությունները, կերպարների բնավորության հոգեբանական շերտերը՝ փիլիսոփա գրողը կատարում է կարևոր եզրահանգում. մարդը իր անցյալին կապված է հիշողությամբ ու պատասխանատվությամբ և որտեղ էլ լինի, հենց անցյալով է միշտ ձգտում իմաստավորելու իր գոյությունը:

Բանալի բառեր՝ *գոյապաշտական փիլիսոփայություն, փոխկապակցում, հիշողություն, երևակայություն, հոգեբանական անցումներ, արժանապատվություն, վերհուշ, շահադրդում, երկմտանք, օտարացում:*

М. Балаян

ФИЛОСОФИЯ МЫШЛЕНИЯ В РОМАНАХ Р. АТТЕЧЯНА «ПОТОЛОК» И «ДРУГАЯ СТОРОНА ПОТОЛКА»

В статье говорится о важности познания современного писателя мира и знакомства с определенными научными кругами. В рассмотренных романах «Потолок» (1983г.) и «Другая сторона потолка» (2000г.), оставаясь верными принципам экзистенциальной эстетики, известный армянский писатель Диаспоры Р. Аттечян с проницательностью психолога и наблюдательностью философа изобразил дух воли и надежды человека, противостоящего невзгодам, многослойные психологические проявления человеческой натуры, определил философские обоснования борьбы за жизнь и счастье.

Автор рассматривает проблему достоинства и самоутверждения с точки зрения индивидуальной психологии, морали и самооценки личности, а для существования и счастья человека подчеркивает способность запоминать и фантазировать.

Аттечяновские решения неординарны и многослойны: раскрывая тонкие эстетические акценты взаимоотношений общества и личности, психологические слои характера персонажей, философ-писатель делает важный вывод: человек связан с своим прошлым памятью и ответственностью, и где бы он ни был, именно прошлым всегда стремится осмыслить свое существование.

Ключевые слова: *экзистенциальная философия, взаимосвязь, память, воображение, психологические переходы,*

достоинство, воспоминание, корысть, нерешительность, отчуждение.

M. Balayan

PHILOSOPHY OF THINKING IN R. HATTECHYAN'S NOVELS "THE CEILING" AND "THE OTHER SIDE OF THE CEILING"

The article talks about the importance of a modern writer's knowledge of the world and acquaintance with certain scientific circles. In the reviewed novels "The Ceiling" (1983) and "The Other Side of the Ceiling" (2000), remaining true to the principles of existential aesthetics, the famous Armenian writer of the Diaspora R. Hattechyan, with the insight of a psychologist and the observation of a philosopher, depicted the spirit of will and hope of a person resisting adversity, multilayered psychological manifestations of human nature, determined the philosophical foundations of the struggle for life and happiness.

The author examines the problem of dignity and self-affirmation from the point of view of individual psychology, morality and self-esteem of the individual and for the existence and happiness of a person emphasizes the ability to remember and fantasize.

Hattechyan's solutions are extraordinary and multi-layered: revealing the subtle aesthetic accents of the relationship between society and the individual, the psychological layers of the characters' character, the philosopher-writer makes an important conclusion: a person is connected with his past by memory and responsibility, and wherever he is, it is the past that always strives to comprehend his existence.

Key words: *existential philosophy, interrelation, memory, imagination, psychological transitions, dignity, remembrance, self-interest, indecision, alienation*

Ժամանակակից գրողների համար սփյուռքահայ նշանավոր արձակագիր Ռ. Հատտեճյանը կարևորում է աշխարհաճանաչողությունը ու գիտական որոշ շրջանակների տեղյակ լինելը, և ըստ նրա՝ դա անհրաժեշտ է ոչ թե սովորեցնելու, այլ նյութը ճիշտ ու ամբողջական ներկայացնելու համար։ «Մեր օրերուն գրագէտը այսպէս կամ այնպէս, պարտի «կէս-գիտնական» մը ըլլալ.... Բայց գրագէտը մասնաւոր ուշադրութիւն պիտի ընէ, որպէսզի գիտնականի հովեր մը չառնէ, «սորվեցնող» մարդու մը կերպարանք մը չզգենու։ Ամէն ինչ այնպէս պիտի պատմէ, որ կարծես թէ ընթերցողը գիտէ այդ բոլորը։ Ուստի զանոնք պիտի պատմէ ընթերցողին մատչելի ձեւով, հասկանալի ձեւով։ Գիտական տուեալները գործնական կեանքի

տուեալներու հետ հաշտեցնելով, գիտութիւնը կեանքի դրուագ դարձնելով»[1],- դեռևս իր գրական գործունեության 40-ամյակի առթիվ տված հարցազրույցի ժամանակ սեփական անփոփոխ տեսակետն է ասել ճանաչված գրողն ու գրականագետը:

Ռ. Հատտեճյանը գիտության ասպարեզը միշտ կապում է մարդկային էությունն անմիջականորեն քննության առնող երկու ճյուղերին՝ փիլիսոփայությանն ու հոգեբանությանը: Եվ «մարդը դիտելը» նրա ամենաառաջնային ու ամենասովորական հատկությունն է:

Իր «Առաստաղ» (1983թ.) և «Առաստաղին միւս կողմը» (2000թ.) վեպերում Ռ. Հատտեճյանը հավատարիմ է մնացել գոյապաշտական փիլիսոփայության սկզբունքներին և հոգեբանի խորաթափանցությամբ պատկերել է դժվարություններին դիմակայող անհատի կամքի ու հույսի ոգորումները, մարդկային էության հոգեբանական բազմաշերտ դրսևորումները, սահմանել կյանքի ու երջանկության համար պայքարելու փիլիսոփայական հիմնավորումները:

Ռ. Հատտեճյանը՝ որպես «մարդ անհատի հոգին պեղող եզակի գրիչ»[2], կերպավորման ու բովանդակային առանցքներում միշտ էլ առաջ է մղում փիլիսոփա գրողին հարիր խորքային ու բազմաշերտ տարածություններ: Ինչպես վկայում է գրականագետ Ս. Դանիելյանը. «Դիպաշարի (սիւժէ) ընձեռած սեղմ, սահմանափակ հնարաւորութիւններում վիպասանն իրեն դրսեւորում է հոգեբանական խորաթափանց վերլուծական կարողութեամբ, ներապրումի համընդգրկուն բացայայտումներով: Նա երեւան է բերում անհատի հոգեւոր նկարագրի լիութիւնը, ապրած կեանքի փիլիսոփայական իմաստաւորումը»[3]:

Ինչպե՞ս է մարդը իմաստավորում իր կյանքը:

Հատտեճյանը իրավամբ մարդու համար կենսական առաջնահերթություն է նկատում հոգեկան աշխարհի կայունությունը: Առանց հիշողության և երազանքի մարդը մանկուրտ է, միայն ֆիզիկական գոյություն և բնազդ, ինչպես առաստաղին նստած ճանճը:

Հիշողությունից զրկված գերին՝ մանկուրտը, Չ. Այթմատովի «Եվ դարից երկար ձգվում է օրը» վեպում, չնայած ֆիզիկապես առողջ է և ուժեղ, նաև իրական կապանքներից զերծ, սակայն անծայրաձիր տափաստանում գնալու տեղ չունի: Փախուստի փորձ անգամ չի անում, իր ծնողներին անգամ չի ճանաչում և սպանում է իրեն փրկելու եկած մորը:

---

[1] ***Հատտէճեան Ռ.*** *գրական գործունէութեան 40-ամեայ հանգրուանին, Իսթանպուլ, 1987, էջ 43:*

[2] ***Շառոյեան Լ.***, *Յաւերժօրէն սիրելի «Մերին Պոլիսը», Իսթանպուլ, 2003, էջ 24:*

[3] ***Դանիէլեան Ս.,*** *«Ռոպեր Հատտէճեան. ներաշխարհի գեղարուեստական քննութիւն», 1996., էջ 107:*

Ներկայացնելով մանկուրտի ողբալի վիճակը՝ Այթմատովը մարդուն հիշողությունից զրկելը համարում է «բարբարոսության ամենադաժան ձևը»[1]:

Իսկ Հատտեճյանի հերոսը՝ անդամալույծ ու տկար, շնորհիվ հիշելու, մտածելու և երազելու անսահմանափակ հնարավորությունների, ազատ է և ինքնուրույն: Եվ դա է պատճառը, որ նրա մեջ շարունակում են վերապրել ծնողների պայծառ կերպարները, իր կյանքի ուրախ և տխուր պահերը, դա է պատճառը, որ նա իրեն երբեք դժբախտ չի նկատում: «Ի՞նչ կ՚ընէի, Աստուա՛ծ, եթէ չունենայի յիշելու կարողութիւնը»[2],- այսպես է մխիթարվում անկողնուն գամված մարդը:

«Առաստաղ»-ում քայլ առ քայլ բացվում են ծերունու մտածողության ծալքերն ու հորիզոնները: Հոգեբան գրողը ստեղծում է այնպիսի տրամաբանական իրավիճակներ, որոնք հեշտությամբ կապում են ներկան ու վերհուշը, նաև ներկան ու կանխատեսելին, ընդ որում՝ կարևոր պայման է վերհուշի և ապագայի ոչ թե նկարագրական, այլ մտածական-դատողական արտահայտությունը. սա Հատտեճյանի գրչի առանձնահատկությունն է:

Ռ. Հատտեճյանը մարդու գոյության ու երջանկության համար կարևոր է համարում նաև երևակայելու կարողությունը: «Չկարենալ երեւակայել: Օ՜, ահաւասիկ երկուորեակ եղբայրը յիշել չկարենալու տառապանքին»[3],- գրում է Ռ. Հատտեճյանը՝ ամբողջացնելով անդամալույծ ծերունու պատկերացումը երջանկության մասին:

«Առաստաղ»-ի առաջին էջերում Ռ. Հատտեճյանը կատարում է իր կարևոր եզրահանգումը. մարդու մարմինը չափազանց խոցելի է, և դա հաճախ կարող է լինել անսպասելի ու ակամա: Սակայն մարդու հոգին երբեք սեփական կամքից անկախ չի վնասվում. քանի դեռ անհատը չի ընդունում իր անկարողությունը, քանի դեռ կամքով ու մտածողությամբ կարողանում է հաղթահարել փորձությունները, ուրեմն նա ապրում է և չի կոտրվի:

«Մարդը, ինչ տարիքի ալ հասած ըլլայ, առանց երազի չի կրնար ապրիլ»[4],- գրել է Ռ. Հատտեճյանը և նույն համոզվածությամբ հարստացրել սիրելի հերոսի առօրյան՝ մտածումի ու երազի պարտադիր ժամ սահմանելով նրա համար. «Ամէն օր մտածումի որոշ յայտագիր կը պատրաստէի.... Յայտագրին մէջ նախապատուութիւն կուտայի ընկերային նիւթերու: Մարդուն յարաբերութիւնը մարդու հետ, մարդուն յարաբերութիւնը իր ծնողքին կամ զաւկին հետ, մարդուն յարաբերութիւնը

---

[1] ***Այթմատով Չ.***, *Եվ դարից երկար ձգվում է օրը, Երևան, 1983, էջ 128:*

[2] ***Հատտէճեան Ռ.***, *Առաստաղ, Առաստաղին միւս կողմը, Երեւան, 2006, էջ 178-179:*

[3] *Նույն տեղում, էջ 180:*

[4] ***Հատտէճեան Ռ.,*** *Յուշատետր 39, Պտոյտ մը հայ բանաստեղծութեան պարտէզին մէջ, Իսթանպուլ, 2000, էջ 317:*

պետութեան հետ...»[1]: Հեղինակը քայլում է հերոսի ընտրության շավիղներով՝ բացահայտելով նրա մտքի, զգացմունքի և հոգու բոլոր ծալքերը: Այս ամենը ներհյուսելը, ասելիքը տրամաբանորեն իրական ու գեղագիտորեն պատկերավոր ներկայացնելը ենթադրում է ստեղծագործելու հմտություն, գեղարվեստական բարձր ճաշակ, ինչպես նաև իմացության պատշաճ մակարդակ:

«Առաստաղ»-ում մտքի և հոգու հետ կապված «գործողությունները» գերազանցում են իրական դեպքերին: Սակայն գրողը, այնուամենայնիվ, վարպետորեն չափավորում է հոգեփիլիսոփայական ազդեցությունների շրջանակը՝ միախառնելով գլխավոր կերպարների սովորական առօրյային:

Վեպերում հաճախ առտնին դեպքերն են տեղիք տալիս մարդկային հոգու հուզումներին ու ալեկոծումներին, և հենց այսպիսի փոխկապակցումով է գրողը խուսափում «սովորեցնողի» կեցվածքից, քանզի վիպական գործողությունների և հերոսի մտածողության շերտերը բաղադրված են թեմատիկ ընդհանրություններով, և նուրբ անցումները հնարավորություն են տալիս շրջանցելու միջավայրի և խոսքի միօրինակությունները:

Հիվանդանոցային առօրյայի, անընդհատ փոխվող հիվանդների ու «մշտական բնակիչ» ծերունու փոխհարաբերությունների նկարագրությամբ հեղինակը միաժամանակ քննում ու թափանցում է մարդկային հոգու ամենանուրբ խորքերը: Խուսափելով սովորական դեպքերի պարզ պատկերավորումից՝ գրողը այդ ամենը անցկացնում է ծերունու հոգու և մտածողության ավազանով, ներկայացնում ոչ թե որպես կատարված փաստ, այլ որպես զգացմունք և ապրում:

Իրականության ու վերհուշի, սովորական աննշան դեպքի ու նրան կապված հիշողության միահյուսման հոգեբանական անցումները լրացում են իրար, հնարավորություն տալիս բացահայտելու հասարակության ու անհատի փոխհարաբերությունները, կերպարների բնավորության հոգեբանական շերտերը:

Հիվանդասենյակի ժամանակավոր «բնակիչները» ծերունուն առնչվող հանգուցակետերում բնորոշում են հասարակական տարբեր սոցիալական խմբերի կեցությունը և մտածողությունը: Նրանցից ամեն մեկն արժանանում է ծերունու ուշադրությանն ու վերաբերմունքին, մտորումների, ապրումների, վերագնահատումների, հուզումների նոր առիթներ ստեղծում նրա համար:

Եթե Մարկոսի հիվանդության ընթացքը ծերունուն հիշեցնում է հոր վերջին օրերի տառապանքը, ապա տիկին Ալիսի ներկայությունը խանդավառում է հոգեկան այն բոլոր հույզերն ու սարսուռները, որ ժամանակին զգացել էր միմիայն իր կնոջ նկատմամբ:

---

[1] ***Հատտէճեան Ռ.***, *Առաստաղ, Առաստաղին միւս կողմը, Երեւան, 2006, էջ 24:*

Հատակին ընկած խնձորի կեղևը անմիտ արկածից՝ բանանի անփույթ նետված կեղևից տուժած ծերունուն ստիպում է վերապրել հունվարյան այն նախատոնական առավոտը, երբ իր միակ մտահոգությունը աղջկան և թոռանը հարմար նվերներ ընտրելն էր, և ոչ մի անհանգստություն կամ կանխազգացում չուներ իրեն սպասվող դժբախտության մասին: Սակայն «ամէն մարդ ճակատագիր մը ունի եւ պէտք է հաշտուի անոր հետ»[1]: Դժբախտաբար, ոչ ոք չգիտի՝ ինչ ճակատագիր է վիճակվելու իրեն. սա է կյանքի փիլիսոփայությունը՝ ըստ ծերունու:

Ո՞վ է Մարկոսը. առաջին տպավորությամբ՝ որկրամոլ ու շատախոս մեկը, որ խանգարում է ծերունու մտորումներին: Սակայն իրականում հեղինակային մտահղացմամբ Մարկոսի պատահական, երբեմն ոչ տեղին ասված խոսքերի և արարքների հակադարձմամբ, առաստաղին ծնվում են նոր խոհեր ու հիշողություններ, կամ էլ գեղագիտական ու ճանաչողական տեսանկյունից դիտարկվում է պահի զուտ հոգեբանական լարվածությունը:

Մարկոսի կերպարը ունի մեկ կարևոր եզրահանգում. մարդու մասին չի կարելի դատել ըստ երեսանց ասած մի քանի խոսքերի կամ պատահական արարքների: Իրականում հոգու ավազանի խորքերում կարող են պահվել այնպիսի զգացմունքներ ու ալեկոծումներ, որոնք դրսևորվում են միայն այն ժամանակ, երբ մարդը հասնում է «ամենաբարձր վայրկյանին», որը, ըստ Հատտեճյանի, ծայրահեղ իրավիճակն է: Այս պարագայում է Մարկոսը մարդկայնորեն զգում անդամալույծ մարդու տառապանքը՝ չքայլելու, հիվանդանոցը երբեք չլքելու անխուսափելի ճակատագիրի ծանրությունը. Մարկոսը պարզապես մարդկայնորեն ապրումակցում է ծերունուն, ասում այն, ինչ սրտանց ցանկանում է՝ միաժամանակ գիտակցելով, որ դա անհնար է. «Դուն ալ Աստուծմով ժամ առաջ կ՚ելլես, ախպա՛ր»[2]:

Ինչպես տեսանք, Ռ. Հատտեճյանի արձակի գեղագիտական առանձնահատկություններից է ժամանակային տարբեր հարթակներում կատարված կամ կատարվող իրադարձությունների ներհյուսումը, նրանց միջև ընդհանրությունների որոնումն ու հոգեբանական մանրամասնություններով վերլուծելն ու մեկնաբանելը:

Իրականությունն ու վերհուշը փոխկապակցելու նույն մտահղացմամբ է պատկերված Արամիկի և տիկին Ալիսի՝ ծերունու հիվանդասենյակում հայտնվելու դրվագը: Օտար կնոջ ներկայությունը, մանավանդ նույն սենյակում գիշերելը ծերունուն դրդում են վերհիշելու իր կնոջը՝ Վերժինին, նրա հետ անցկացրած երանելի օրերը, վերապրելու նրան կորցնելու անդառնալի ցավն ու ափսոսանքը:

---

[1] ***Հատտէճեան Ռ.,*** *Առաստաղ, Առաստաղին միւս կողմը, Երեւան, 2006, էջ 58:*

[2] ***Հատտէճեան Ռ.****., Առաստաղ, Առաստաղին միւս կողմը, Երեւան, 2006 , էջ 72:*

Ռ. Հատտեճյանը՝ որպես հոգեբան գրող, քննության է առնում սեռային զգացողությունների և տանջող հուշերի միախառնումից ծնված տղամարդու թաքուն տագնապները, հոգեկան հակասություններն ու համակերպումները:

«Ռոպէր Հատտէճեանի գլխաւոր ցանկութիւնը հաշմուած, ֆիզիկապէս խեղուած անձնաւորութեան մէջ մարդկային լիարժէք յոյզերի ամբողջութիւնը պաշտպանելն է»[1],- նկատել է Ս. Դանիելյանը:

Բնական ու հոգեբանորեն իրատեսական են ծերունու՝ տիկին Ալիսի կողմից ուշադրության արժանանալու ձգտումը, միայնակ կնոջը արժանապատվորեն օգտակար լինելու, նրան ինչ-որ ձևով սփոփելու տղամարդկային կեցվածքը: Սակայն ծերունի-տիկին Ալիս փոխհարաբերության մեջ նույնքան իրատեսական է, որ կնոջ վերաբերմունքը խղճահարությունից այն կողմ չի անցնում. տիկին Ալիսի անհանգստությունները կապված են միմիայն իր որդու առողջության մասին մտածմունքներին: Նա չի էլ նկատում տղամարդու գնահատող հայացքը և չի մտածում, որ ինքը կարող է հուզել ու հետաքրքրել նրան:

Դիպվածային պահերին առնչվող հույզերի, մտածումների արտահայտությունները, սեռի փիլիսոփայության եզրահանգումները, անցյալի պատկերների և իրական դեպքերի համադրումը հոգեբան գրողի գրչի տակ ձեռք են բերել յուրօրինակ գունավորում, որը լրացնում-ամբողջացնում է հերոսներից յուրաքանչյուրի ապրումը:

«Առաստաղին միւս կողմը» հատորում Ռ. Հատտեճյանը Սաթենիկի մտածումների սահմաններում դարձյալ անդրադառնում է սեռերի փոխհարաբերությունների խնդրին, սակայն այս անգամ՝ լրիվ տարբեր տեսանկյունից: Այս անգամ կնոջ վիրավորված ինքնասիրության ընդվզումն ու բողոքն է, որ հեղինակը քննում է անձի անհատական հոգեբանության, բարոյականության և ինքնագնահատման տեսանկյունից:

Որպես էկզիստենցիալիստ գրող՝ Ռ. Հատտեճյանը թերևս առաջնորդվում է այն սկզբունքով, որ ծայրահեղ իրավիճակներում է մարդն իրեն դրսևորում իր էությունից բխող ամենաճիշտ պահվածքով ու երևույթով: Այս դեպքում ծայրահեղը լքված լինելու զգացողությունն է, այդքան տարիների նվիրումի արհամարհվելը, հասարակական դիրքի ու արժանապատվության վտանգումը և, ամենացավալին, կանացի խոցված ինքնասիրությունը: Սաթենիկը մտածության տագնապներով անցնում է անքուն գիշերների, արցունքների, տառապանքի ու մենության միջով: Մարդկային հոգու ծալքերը կատարելապես ճանաչող գրողի անփոփոխ տեսակետն այն է, որ յուրաքանչյուր անհատ ինքնուրույն պետք է դժվար իրավիճակից լուծում ու

---

[1] ***Դանիէլեան Ս.*** *, Ռոպէր Հատտէճեան. ներաշխարհի գեղարուեստական քննութիւն, Իսթանպուլ, 1996, էջ 119:*

ելք գտնի՝ ապավինելով միմիայն իր վերլուծումներին ու եզրահանգումներին:

Ամուսնու՝ Հակոբի դավաճանությունն ու արհամարհանքը չհանդուրժելու և իրենց միջև խզումը հաղթահարելու անվերապահ որոշումը Սաթենիկի համար արժանապատվության ու ինքնահաստատման հարց էր, և այդ ժամանակահատվածում մենության ու տառապանքի մեջ, մտածումի բավիղներում հեղինակային մտահղացման ինքնատիպ հոգեբանական հնարանքով Սաթենիկը ինքնիրեն առաջադրում է բազում հարցեր, որոնց պատասխանները երբեք միակողմանի, վերջնական ու հաստատուն չէին կարող լինել: Այդ հարցերը վերաբերում են իր՝Սաթենիկի կնոջական հմայքին ու հրապույրներին, տղամարդկանց գրավելու արտաքին շնորհներին ու գեղեցկությանը, մանավանդ ցանկալի դիտվելու ու մատչելի լինելու տարբերությանը: «Իրականութիւնն այն էր, թէ ոչ մէկը փորձեց մօտենալ ինձի: Եւ ասիկա կրնար տառապեցնել զիս, եթէ չգիտնայի, որ այրերուն կողմէ ցուցաբերուած այդ անտարբերութեան պատճառը ես էի...Ես ամէն ինչովս արդէն կը պոռայի՝ «Ինձի չէք կրնար մօտենալ, չըլլայ, որ փորձէք»»[1],- խորհում է Սաթենիկը:

Կնոջ մտածողության մեջ սա մի յուրօրինակ խաղ է, ինքնագնահատման ու ինքնարժեզրման վարժանք. «Եվ այս նպատակիս մէջ բնաւ յետին միտք չկար: Ես պարզապէս կ՝ուզէի հայելի մը տեսնել այրերուն աչքերուն մէջ: Այս հայելին նայիլ ու հասկնալ՝ գեղեցիկ եմ, թէ ոչ, ցանկալի՞, թէ ոչ»[2]:

Ռ. Հատտեճյանը պեղում է կնոջ հոգու ամենանվիրական խորքերը՝ ի հայտ բերելով սեռի զգացողության և բարոյականության ծայրահեղ բևեռների միջև տատանվող երկմտանքը, ինքնաճանաչման ու ինքնադրսևորման կարելիություններն ու հնարավորությունները:

Ի մի բերելով կնոջական երջանկության բոլոր անհրաժեշտությունները՝ Հատտեճյանը հանգում է ամենակարևորին. «Միայն սէ՛րն է, որ կնոջը պիտի օգնէ, որպէսզի ան ինքզինքը լաւ զգայ, ինքզինքը զգայ որպէս գեղեցիկ սեռի ներկայացուցիչ: Սէրը, որ կուգայ դիմացէն ու կը տաքցնէ սիրտը»[3]:

Ռ. Հատտեճյանի խորաթափանց հայացքը չէր կարող անտեսել մարդկային և հասարակական հարաբերություններում բարոյահոգեբանական խնդիրների կարևորությունը:

Ծերունու հարաբերությունները իր հոր և դստեր՝ Սաթենիկի հետ նույն հոգեբանական գծերով են բնորոշվում, տարբերությունը միայն ձևի և ներապրումի նկարագրության մեջ է: Քննության առնենք հրաժեշտի

---

[1] ***Հատտէճեան Ռ.,*** *Առաստաղ, Առաստաղին միւս կողմը, Երեւան, 2006, էջ 350:*

[2] *Նույն տեղում, էջ 350:*

[3] *Նույն տեղում, էջ 202:*

պահերը, երբ մահացավ հայրը, և երբ Կանադա էր մեկնում Սաթենիկը: Երկու դեպքում էլ նա՝ ծերունին, մերժեց հրաժեշտի պահի տառապանքը, չուզեց տեսնել ու հիշել հատկապես այդ երկու բաժանումները սիրելի մարդկանցից:

«Երբ հասկացայ, որ հայրս մեռած էր, սենեակէն դուրս ելայ եւ անգամ մըն ալ քովը չգացի...Չէի՞ կրնար շոյել մազերը, քանի մը խօսք ընել միտքէս՝ ուղղակի նայելով անոր հանդարտ դէմքին եւ զայն քանդակելով երեւակայութեանս մէջ ամբողջ մանրամասնութեամբ: Չկրցա՛յ»[1],- վերհիշում է ծերունին իր հրաժեշտը հորը, որը հանգավ որպես գավառից մնացած միակ լապտեր:

«...Գլուխը դէպի պատը դարձուց՝ առանց սպասելու, որ մենք սենեակէն դուրս ելլենք.... ու չտեսաւ սենեակէն մեր դուրս ելլելը: Չուզեց տեսնել: Մերժեց տեսնել»,-այսպես է հիշում Սաթենիկը հորը հրաժեշտի պահին:

Ծերունին անցյալն ու ապագան կապող կամուրջն է, մարդկային լավատեսության խորհրդանիշը: Նա հավասարապես մերժում է և՛ անցյալի, և՛ ներկայի ցավոտ պահերը: Իր ամբողջ կյանքում նա կարևորում է ապրելը՝ անկախ հանգամանքներից: Ամենահուսահատ պահին անգամ խեղված ու բոլորից լքված՝ իր էության մեջ ուժ է գտնում և հույսով լի նայում առաջ՝ խոսելով ապրելո՛ւ դատապարտվածության մասին:

Անհուն երևակայությամբ, սիրով ու կամքով՝ հիվանդ ծերունին անձուկ ու տխուր հիվանդասենյակում տեղավորել էր մի ամբողջ աշխարհ՝ առաստաղին արտացոլվող սիրելի պատկերներով, մտածումներով ու նրանց հետ կապված անմոռանալի դեպքերով առլեցուն, և ձեռք բերել փոքրիկ մի երջանկություն, որ միայն իրենն էր և իր համար էր տեսանելի ու շոշափելի, քանզի իր երևակայության ու մտորումների արդյունքում էր ծնվել այդ երջանկությունը:

«Մեր դարը սպաննեց այդ երջանկությունը»[2],-ցավով արձանագրում է Ռ. Հատտեճյանը: Իրարահաջորդ ազգակործան աղետները՝ տեղահանությունն ու ջարդը, պատերազմն ու արտագաղթը, անխղճորեն խեղում են սերունդների ճակատագրերը, ու ավերում բոլոր երազանքները, խառնում ընտանեկան խմբանկարները, այն բոլոր փոքրիկ ու փխրուն ուրախությունները, որ ապրեցնում են մարդկանց:

Երջանկության հատտեճյանական ձևակերպումը պարունակում է ոչ միայն երևակայություն, կամք, սեր, պայքար, այլ նաև՝ հող, տարածություն, հայրենիք, որ պետք է սնուցի մյուս բոլոր անհրաժեշտությունները: Այս պարագայում անձնական «ես» այլևս չկա, կա ընդհանրական «ես»-ը, որը

---

[1] *Նույն տեղում, էջ 36:*

[2] *Նույն տեղում, էջ 267:*

խճանկարի պես է, գոյատևել չի կարող և ոչ մի իմաստ չի արտահայտում, քանի դեռ բոլոր խիճերը իրենց տեղերում չեն:

Ծերունու և Սաթենիկի կերպարները խորհրդանշում են դարի աղետներին դիմակայող ողջ մարդկությունը, որ փորձում է երջանիկ լինել, ինչքան էլ հաշմված ու տկար, լքված ու հուսահատ լինի: «Մենք դատապարտուած ենք ապրելու»»[1],- հոր սահմանած ապրելու բանաձևը հաստատում է Սաթենիկը:

Վիպական պատումի անցյալի և ներկայի ներթափանցումներում և մտածումի շերտերում աստիճանաբար ուրվագծվում է Սաթենիկի որդու՝ Ռուբիկի կերպարը՝ իբրև ապագայի մարմնացում: Նա ընդհանրացնում է Սփյուռքի այն սերունդը, որը դեռևս կապված է իր արմատներին հիշողությամբ ու պատասխանատվությամբ: Սակայն նրանից է սկսվում անդառնալի օտարացումը՝ «բանիւ եւ գործով»:

Ծերունու և Սաթենիկի գիծը շարունակողն է Ռուբիկը, որի մտապատկերում որպես մարդկային խղճի դեմ կատարված ամենամեծ հանցանք ընդմիշտ դրոշմվել էր «Կանադա» բառը, որ իր միամիտ երեխայական շուրթերից հնչեց ու ավերեց սիրով ու հույսով կառուցված մի ամբողջ աշխարհ: Եվ ծերունու համար փրկությունը դարձյալ առաստաղն էր, նրան փարված իր մտածումն ու երևակայությունը: Այս դեպքում հատտեճյանական աբսուրդը իր խորքում մարդասիրական է, և հույսի որոնումը առաստաղի խորքերում անգամ երբեք անարդյունք ու իզուր չէ, որովհետև, ըստ գրողի, մարդու միտքը կարող է շնչավորել շրջապատի սովորական առարկաները և նրանք վերածել ապրեցնող ու «զրուցող» պատվարների և պաստառների:

Գրականություն

1. **Հատտէճեան Ռ.**, Առաստաղ, Առաստաղին միւս կողմը, Երեւան, 2006թ.:
2. **Հատտէճեան Ռ.**, Յուշատետր 47, Առագաստ դէպի բանաստեղծութիւն, Իսթանպուլ, 2000թ.:
3. **Հատտէճեան Ռ.**, Յուշատետր 39, Պտոյտ մը հայ բանաստեղծութեան պարտէզին մէջ, Իսթանպուլ, 2000թ.:
4. **Հատտէճեան Ռ.** գրական գործունէութեան 40-ամեայ հանգրուանին, Իսթանպուլ, 1987թ.:
5. **Դանիէլեան Ս.** , Ռոպեր Հատտէճեան. ներաշխարհի գեղարուեստական քննութիւն, Իսթանպուլ, 1996թ.:

[1] *Նույն տեղում, էջ 391:*

6. **Շառոյեան Լ.** Յաւերժօրէն սիրելի «Մերին Պոլիսը», Իսթանպուլ, 2003թ.:
7. **Այթմատով Չ.**, Եվ դարից երկար ձգվում է օրը, Երևան, 1983թ.:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, բ.գ.դ. Ս.Ա.Խանյանը։

ՀՏԴ 81`04

Հայոց լեզու

Նռանե ՍԱՐԳՍՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնի ասպիրանտ
E-mail: nranesargsyan@gmail.com

ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ-ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԵՆ ՓՈԽԱՆՑՈՒՄՆԵՐԸ ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ. ԱՆՑՅԱԼ ԿԱՏԱՐՅԱԼ

Հոդվածում քննվում են անցյալ կատարյալ ժամանակաձևի խոնարհման համակարգում միջին հայերենի և արևմտահայերենի լեզվական համակարգերի միջև եղած առնչությունները, կատարված փոփոխությունները: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ արևմտահայերենում առկա իրողությունները հիմնականում վկայվում են միջին հայերենում: Նշվում է, որ միջին հայերենը պահպանել, ապա արևմտահայերենին է փոխանցել անցյալ կատարյալի հիմքի կազմության գրաբարյան սկզբունքները: Այս շրջանում փոփոխություններ են կատարվել բայահիմքի ածանցներում: Առաջացած նոր ձևերը փոխանցվել են արևմտահայերենին:

Միջին հայերենի շրջանում վերացել են ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումների տարբերակումները, կրավորական իմաստի արտահայտման համար առաջ է եկել ***ու/վ*** *մասնիկը: Փոխվել են նաև խոնարհման վերջավորությունները: Ներգործաձև խոնարհման բայերի եզակի երկրորդ դեմքի* ***–եր*** *վերջավորությունը դարձել է* ***–իր****, եզակի երրորդ դեմքի* ***–եաց*** *վերջավորությունը՝ եց: Հոգնակի առաջին դեմքի կրավորաձև և ներգործաձև խոնարհումների աք վերջավորությունը փոխվել է անք-ի կրավորաձև խոնարհման համար, և ինք-ի՝ ներգործաձև խոնարհման համար: Հոգնակի երկրորդ դեմքի համար ամրակայվել է –իք վերջավորությունը:*

Անցյալ կատարյալ ժամանակաձևը գրաբարում, միջին հայերենում և արևմտահայերենում իմաստային նույն դրսևորումներն ունի: Այն արտահայտում է առանց տևականության կատարված, ավարտված գործողություն, որին պատմողը ականատես է եղել: Իմաստային այս հատկանիշներով հակադրվում է ***անկատար անցյալ*** *և* ***վաղակատար անցյալ*** *ժամանակաձևերին:*

Բանալի բառեր՝ *անցյալ կատարյալ, բայահիմք, վերջավորություն, փոխանցումներ, խոնարհում, արևմտահայերեն, միջին հայերեն:*

Н.Саргсян

СВЯЗИ СРЕДНЕАРМЯНСКОГО И ЗАПАДНОАРМЯНСКОГО ЯЗЫКОВ В СИСТЕМЕ ИЗЪЯВИТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЯ: ПРОШЕДШЕЕ СОВЕРШЕННОЕ

В статье рассматриваются связи, а также изменения, внесенные между среднеармянской и западноармянской языковыми системами в системе склонения прошедшего совершенного времени. Исследование показывает, что событии западноармянского языка в основном совпадают со средним армянским. Отмечается, что средний армянский язык сохранил, а затем передал западноармянскому Грабарские принципы образованыи основы прошедшего совершенного. В этот период были внесены изменения в аффиксов глагола. Возникшие новые формы были переданы западноармянскому языку.

В среднеармянском языке различия между активной и пассивной формами спряжения исчезли, появилась частица ու/վ, выражающая пассивное значение. Окончания спряжения глаголов также были изменены. Окончание –եր для глаголов спряжения активной формы единственного числа второй формы становится–իր, для третьей формы окончание -է ազ становится –եց. Окончание глаголов множественного числа первой формы -աք для активных и пассивных форм спряжения становится –անք для пассивной формы и - ինք для активной формы. Окончание –իք исправлено для второй формы множественного числа для активного соединения.

Прошедшее совершенное время имеет одинаковые семантические проявления в грабарском, среднеармянском и западноармянском языках. Оно выражает совершенное, законченное действие без какой-либо продолжительности,

свидетелем которого был рассказчик. Эти семантические характеристики противопоставляют прошедшее совершенное прошедшему несовершенному и плюсквамперфекту.

Ключевые слова: *прошедшее совершенное, окончание, связи, наклонения, западноармянский язык, средний армянский язык.*

N.Sargsyan

MIDDLE ARMENIAN-WESTERN ARMENIAN TRANSITIONS IN INDICATIVE MODE: PAST PERFECT

The article discusses the connections, also changes made between the Middle Armenian and Western Armenian language systems in the conjigation system of the past perfect tense. The study shows that the facts of the Western Armenian language are mainly confirmed in the Middle Armenian. It is noted that the Middle Armenian language preserved and then transited to the Western Armenian the Grabar principles of composition bases of the past perfect. During this period, changes were made to the affixes of verbs. The new forms were transited to the Western Armenian language.

In the Middle Armenian language, the differences between the active and passive conjugation forms were extincted, the particle ու/վ appeared to express the passive meaning. The endings of verb conjugation also were changed. The ending –էր for active form conjugation verbs singular second form becomes –իր, for the third form the ending –էաց becomes –էց. The verbs plural first form ending –աք for active and passive conjugation forms becomes -անք for passive form and -ինք for active form. The ending –իք fixed for plural second form for active conjucation.

The past perfect tense has the same semantic manifestations in Grabar, Middle Armenian and Western Armenian. It expresses a perfect, finished action with out duration, which the narrator witnessed. These semantic characteristics contrast the past perfect to the past tenses.

Key words: *past perfect, ending, transitions, conjugation, Middle Armenian, Western Armenian.*

Անցյալ կատարյալ ժամանակաձևը հայերենի թերևս ամենաուսումնասիրված ժամանակաձևերից է՝ համաժամանակյա, այնպես էլ տարաժամանակյա հայեցակետերով: Դիտարկվել են անցյալ կատարյալ ժամանակաձևի կազմության սկզբունքներին, իմաստային առանձնահատկություններին, կրած փոփոխություններին առնչվող հարցեր:

Պետք է նշել, սակայն, որ լեզվի՝ *գրաբար-միջին հայերեն-արևմտահայերեն* զարգացման համակարգում *միջին հայերեն-արևմտահայերեն* փոխանցումների դիտանկյունից անցյալ կատարյալ ժամանակաձևը կարոտ է նոր ուսումնասիրության: Հատկապես որ արևմտահայերենը շատ իրողություններ վերցրել է միջին հայերենից՝ դառնալով միջին հայերենի անմիջական ժառանգորդը:

Սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակաձևի քննությունը *միջին հայերեն-արևմտահայերեն* փոխանցումների համակարգում միտված է առկա ընդհանրությունների վերհանմանը:

Հիմքի կազմությունը: Արևմտահայերենում անցյալ կատարյալ ժամանակաձևը կազմվում է ցոյական կամ պարզ հիմքից՝ համապատասխան վերջավորությունների հավելմամբ:

Արևմտահայերենի անցյալ կատարյալ ժամանակաձևի հիմքի կազմության սկզբունքները ամբողջությամբ վկայվում են միջին հայերենում, որտեղ թեև պահպանվեցին հիմքի կազմության գրաբարյան սկզբունքները, սակայն որոշակի փոփոխություններ կատարվեցին բայահիմքի ածանցներում՝ առաջ բերելով նոր ձևեր:

Այսպես, գրաբարում պարզ կամ արմատական հիմք կարող էին ունենալ *է, ի* լծորդության ածանցավոր և *ու* լծորդության բայերը, օր.՝ *իջանել՝ էջ, բուսանել(իմ)՝ բոյս, զենուլ՝ զեն* և այլն: Միջին հայերենի շրջանում *է* և *ի* լծորդության ածանցավոր բայերը շարունակում էին խոնարհվել անցյալ կատարյալում արմատական հիմքով, սակայն շատ բայերի հիմքերում *–ան-* սոսկածանցը *ա* հնչյունի անկման հետևանքով փոխվել է *-ն*-ի, ինչպես՝ *մտանել-մտնել, հասանել-հասնել, մեռանիլ-մեռնիլ* և այլն[1]: Հետաքրքրական է, որ, օրինակ, *ելանել* բայում ոչ միայն տեղի է ունեցել *ան>ն* փոփոխությունը, այլ նաև մեկ քայլ առաջ գնալով՝ *ն* հնչյունը առնմանությամբ վերածվել է *լ*-ի՝ *ելնել-ելլել*՝ պայմանավորված հնչման դյուրինությամբ[2]: Ածանցների նման փոփոխությունները սկիզբ էին առել դեռևս գրաբարի շրջանում, որտեղ ածանցավոր բային զուգահեռ կիրառվում էին նաև պարզ ձևերը, օրինակ՝ *անիծանել-անիծել, անջատանել-անջատել, սուզանել-սուզել* և այլն: Սա փաստում է, որ բայական ածանցները «միշտ անորոշ չեն եղել, այլ հանդես գալով բայերի մեջ՝ նրանց մեջ դրսևորվող գործողությանը որոշ երանգ են հաղորդել (հավանաբար՝ տևականության երանգ), սակայն ժամանակի

---

[1]*Յ. Կարստի վկայությամբ՝ կիլիկյան հայերենի շրջանում հին ածանցավոր հիմքերի փոխարեն մեծ մասամբ գործածվել են պարզ հիմքեր՝ առանց ն բաղաձայնի, օրինակ՝ մտանել-մտել, լուծանել-լուծել և այլն, տե՛ս* ***Կարստ Յ.,*** *Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, Ե., 2002, էջ 254:*

[2]*Տե՛ս* ***Այտընեան Ա.,*** *Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Ե., 1987, էջ 64:*

ընթացքում կորցրել են իրենց նշանակության որոշակիությունը»[1]: Հաշվի առնելով այն, որ անցյալ կատարյալը ցույց է տալիս առանց տևականության գործողություն, որը սկսվում և վերջանում է անցյալ ժամանակակետում, կարելի է ենթադրել, որ իմաստային այդ առանձնահատկությունը ածանցների դուրս ընկնելու պատճառներից մեկն է: Հ. Աճառյանը այս երևույթը բացատրում է շեշտի դիրքով, քանի որ այդ բայերը, «**-եց-** միջնամասնիկը չունենալով, այլ միայն **ի** կամ **ա** վերջավորությունը, վերածվել են երկվանկի և բնականաբար շեշտն ընկել է առաջին վանկի վրա»[2]:

Գրաբարում սկսված գործընթացը միջին հայերենում տարածվում է, ընդհանրանում, ապա փոխանցվում արևմտահայերենին: Արդի արևմտահայերենում այժմ անգործածական են մեծ թվով բայերի ածանցավոր տարբերակները՝ *բուծանել-բուծել, թքանել-թքել, օծանել-օծել, փրթանիլ-փրթիլ*[3]: *Ի* լծորդության *ուսանիլ, ծնանիլ* բայերը թեև պահում են *–ան-* ածանցը, սակայն արդի փուլում գիտակցվում են իբրև պարզ բայեր և խոնարհվում են պարզ բայերի օրինակով[4]: Ինչ վերաբերում է *ու* լծորդության բայերին, ապա միջին հայերենի շրջանում այս լծորդության բայերի՝ գրաբարին բնորոշ կիրառական ակտիվությունը նվազել էր: Այս լծորդության բայերը սկսել էին կա՛մ փոխարինվել այլ բայերով, կա՛մ փոխել իրենց լծորդությունը, սակայն միջին հայերենի և՛ առաջին, և՛ երկրորդ ենթաշրջաններում հազվադեպ կիրառություններում պահպանում էին գրաբարին բնորոշ ձևերը: *Ու* լծորդության բայերի նման զարգացումը հանգեցրեց նրան, որ արդի արևմտահայերենում այդ բայերը վերածվել են հնաբանությունների և կիրառվում են խոսքի ոճավորման նպատակով: Արդի արևմտահայերենում վկայվող *երդնուլ, զեղուլ, զենուլ, հեղուլ, յենուլ, զգենուլ, զբօսնուլ* բայերը հանդես են գալիս *երդուիլ, զեղել, հեղել, յենիլ, զգենալ, զբօսնիլ* տարբերակներով: *Երդնուլ* բայը փոխարինվում է նաև *երդում ընել* կապակցությամբ, որն ունի անհամեմատ մեծ կիրառություն՝ ի տարբերություն *երդուիլ* ձևի[5]:

Ու լծորդության «ամենէն կենդանի ձեւերը ներկայ ժամանակներուն կը պատկանին»[6]՝ *կը երդնում, պիտի հեղուս* և այլն, մյուս ժամանակներով

---

[1] ***Աբրահամյան Ա.,*** *Գրաբարի ձեռնարկ, Ե., 1958, էջ 112:*

[2] ***Աճառյան Հ.,*** *Լիակատար քերականություն, հ. 6, Ե., 1971, էջ 605:*

[3] *Արդի արևմտահայերենում խոսակցական լեզվում* ***ե*** *լծորդության սոսկածանցավոր որոշ բայեր փոխել են իրենց լծորդությունը՝ դառնալով* ***ա*** *լծորդության բայեր, ինչպես՝ ելլել-ելլալ, մտնել-մտնալ, տեսնել-տեսնալ: Գրական լեզվում սրանք մերժելի ձևեր են: Տե՛ս* ***Չոլաքեան Յ.,*** *Արեւմտահայերէն (կանոնակարգ եւ խնդիրներ), Բ. գիրք, Ե., 2019, էջ 12:*

[4] *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 8-9:*

[5] *Մանրամասն տե՛ս* ***Չոլաքեան Յ.,*** *նշվ. աշխ., էջ 4-5:*

[6] *Նույն տեղում, էջ 4:*

խոնարհվելիս փոխարինվում են նոր ձևերով, միայն *թողուլ* բայն է, որ անցյալ կատարյալում պահում է լծորդությունը՝ *թողուցի, թողուցիր* և այլն: Սակայն այս բայն էլ և՛ գրական, և՛ խոսակցական լեզվում հիմնականում փոխարինվում է *ձգել* բայով՝ *ձգեցի, ձգեցիր* և այլն:

Հատկանշական է, որ *թողուլ* բայի համար որպես անցյալ կատարյալի խոնարհման ձև արևմտահայերենի դասական քերականության մեջ մեծ մասամբ նշվում է *թողուցի*՝ ցոյական հիմքով տարբերակը[1], մինչդեռ Ա. Այտընյանը նշում է ինչպես ցոյական, այնպես էլ արմատական հիմքով կազմությունը՝ *թողի և թողուցի*[2]:

Գրաբարում այս բայը խոնարհվել է *ու* լծորդության մյուս բայերի օրինակով՝ արմատական հիմքով՝ *թողի, թողեր* և այլն: Միջին հայերենում վկայվում են և՛ ցոյական, և՛ արմատական հիմքով կազմությունները: *Թողուցի* բայաձևի *թողուց* հիմքը գրաբարի *թողուլ* բայի պատճառական *թողուցանել* բայաձևի հիմքն է, որից էլ կազմվել են նշված ձևերը[3]: Հետաքրքրական է, որ հետագայում *թողուցի* և նման կազմությունների մեջ զարգացել է ոչ թե պատճառական, այլ ներգործական իմաստը: Ընդ որում՝ զուգահեռ կիրառվել են նաև պարզ հիմքով *թողի, թողեր* տարբերակները: Այս երևույթի հնարավոր բացատրություն կարող է լինել լծորդությունը շեշտելու միտումը: Արդի արևմտահայերենի համար նշվում է, թե անցյալ կատարյալը ներկայի ձևերի և հոգնակի հրամայականի հետ *թողուլ* բայի այն կազմություններից է, որտեղ արտահայտվում է խոնարհիչը[4], այսինքն՝ *-ուց* վերջավորությամբ կազմությունները ոչ թե գիտակցվում են որպես պատճառական ձևեր, այլ անցյալ կատարյալի *ու* լծորդությամբ խոնարհում[5]:

Ցոյական հիմք: Արևմտահայերենում ցոյական հիմքը կազմվում է *եց, աց, ց* մասնիկներով: *Եց* մասնիկն ունեն *ել* և *իլ* լծորդությունների պարզ բայերը, *ա* լծորդության *–են-* սոսկածանց ունեցող բայերը, օրինակ՝ *գրել-գրեց, վազել-վազեց, խօսիլ-խօսեց, աշխատիլ-աշխատեց, մօտենալ-մօտեց(այ)* և այլն, *աց՝ ալ* լծորդության պարզ և *-ան-* սոսկածանց ունեցող բայերը՝ *կարդալ-կարդաց,*

---

[1]*Տե՛ս* ***Գազանճեան Յ.****, Նոր քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի. միջին դասընթացք, Կ. Պոլիս,*
1913, էջ 81: ***Սիմոնեան Ս., Պալեան Ս.****, Նոր քերականութիւն, Բեյրութ, 1980, էջ 103:*
Չոլաքեան Յ.*, նշվ. աշխ., էջ 5:*
[2]*Տե՛ս* ***Այտընեան Ա.****, նշվ. աշխ., էջ 65:*
[3]***Աբրահամյան Ա.****, նշվ. աշխ., էջ 195:*
[4]***Չոլաքեան Յ.****, նշվ. աշխ., էջ 5:*
[5]**Թողուլ բայի** *հետ կապված միջին հայերենում մի հետաքրքիր դրսևորում ևս նկատելի է: Այս շրջանում սկսում է ի հայտ գալ նաև* **թողնել** *տարբերակը, որը հավանաբար գրաբարում գործածվող* **թողանալ** *ձևից է առաջացել՝ ան>ն հնչյունափոխության և լծորդության փոփոխության արդյունքում: Այս բայաձևը ժառանգեց արևելահայերենը:*

խաղալ-խաղաց, հեռանալ-հեռաց(այ), և այլն, *ց* հիմքով՝ *ա* լծորդության *–ն-* սոսկածանց ունեցող բայերը՝ *մոռնալ-մոռց-, գիտնալ-գիտց-*:

Արևմտահայերենը անցյալ կատարյալի ցոյական հիմքի կազմության սկզբունքները նույնպես ժառանգել է միջին հայերենից, որտեղ ոչ միայն պահպանվեցին գրաբարյան ձևերը, այլև բայահիմքերի փոփոխությամբ *եց, աց* ձևերին զուգահեռ առաջ եկավ նոր՝ *ց* հիմքով կազմություն:

Գրաբարում բաղադրյալ կամ ցոյական հիմքը կազմվում էր երկու եղանակով.

Ա) բայարմատ + *աց* ածանց: Այսպես էին կազմվում *ա* լծորդության պարզ և *-ան-* ածանցավոր բայերը, օրինակ՝ *կարդալ-կարդաց, ստանալ-ստաց* և այլն:

Բ) բայարմատից և *-եաց* ածանցից: Այս կազմությամբ հանդես էին գալիս *է* լծորդության պարզ, *ա* լծորդության *–են-* ածանցն ունեցող բայերը՝ *առաքել-առաքեաց, մերձենալ-մերձեաց, սիրել-սիրեաց* և այլն:

Միջին հայերենում կազմության այս երկու ձևերն էլ առկա են, սակայն, ինչպես արդեն նշել ենք պարզ հիմքի կազմությունը քննելիս, հիմքերում ածանցների փոփոխությունը առաջ է բերել նոր ձևեր: Դեռևս միջին հայերենի վաղ շրջանում նկատվում են *–են-* և *-ան-* ածանցի անկմամբ *–ն-* ածանցով կազմություններ, որոնք անցյալ կատարյալում բայահիմքը կազմելիս *–աց-* և *-եց-* ձևերի փոխարեն ունենում են *–ց-*, այսինքն՝ կատարվում է *ն>ց* հերթագայություն, ինչպես՝ *մոռանալ-մոռնալ-մոռց-, գողանալ-գողնալ-գողց-, հասկանալ-հասկնալ-հասկց-, գիտենալ-գիտնալ-գիտց-, վախենալ-վախնալ-վախց-* և այլն: Կազմության այս ձևը դրսևորվում է *ա* լծորդության *–են-* և *-ան-* ածանցն ունեցող բայերում: Միջին հայերենում ձևավորված հիմքի կազմության այս տարբերակը նույնությամբ փոխանցվեց արևմտահայերենին:

Պատճառական բայերը ինչպես գրաբարում, այնպես էլ միջին հայերենում և արևմտահայերենում անցյալ կատարյալում խոնարհվում են *է* լծորդության ածանցավոր բայերի օրինակով և բայահիմքում ունեն *ուց* ձևույթը: Հատկանշական է, որ գրաբարում պատճառական բայերը կազմվում էին *-ուցան(ոյց+ան)-* ածանցով, որից *–ան-* ածանցի անկմամբ և *ոյց* մասնիկի շեշտմամբ անցյալ կատարյալում առկա էր *–ուց-* ձևը՝ *վազեցուցանել-վազեցուց, կարդացուցանել-կարդացուց, զարմացուցանել-զարմացուց:* Միջին դարերում կատարված *ուցան>ցն* անցումը Յ. Կարստը բացատրում է *ու* ձայնավորի անկումով և *ա>ը* թուլացումով[1]: Գրաբարի նման միջին հայերենում պատճառական բայերը եզակի երրորդ դեմքում ունենում էին *-ոյց* վերջավորությունը՝ *հասոյց, ուսոյց:* Սակայն միջին հայերենի վաղ շրջանից սկսած *ոյց* ձևը, *ոյ>ու* հնչյունափոխությանը ենթարկվելով, դարձավ *ուց:*

---

[1] *Տե՛ս* **Կարստ Յ.,** *նշվ. աշխ., էջ 257:*

Եթե անցյալ կատարյալում արևմտահայերենում *–ն-* ածանցը ընկնում է, և ավելանում է *-ուց* վերջավորությունը, ապա արևելահայերենում տեղի է ունենում *ն>ր* հերթագայությունը՝ հմմտ.՝ *վազեցնել-վազեցուցի-վազեցրի, խոսեցնել-խօսեցուցի-խոսեցրի* և այլն: Ս. Անթոսյանը սա բացատրում է հրամայական եղանակում *ր* հնչյունի ազդեցությամբ: Ըստ լեզվաբանի՝ *ր* հնչյունի հավելման երևույթը «հրամայականից թափանցելով անցյալի հիմքի մեջ, արևելահայ գրականում ձևացրեց –ցր .... հնչյունախմբով անցյալի հիմք»[1]: Ուստի կարող ենք ասել, որ միջին հայերենի առաջին ենթաշրջանում պատճառական բայերի *-ուր* վերջավորության ձևավորման և երկրորդ ենթաշրջանում ամրակայման գործընթացը ազդել է նաև այս բայերի անցյալ կատարյալի կազմության վրա, և արևելյան բարբառներում զարգանալով՝ վաղ աշխարհաբարի շրջանից ամրակայվել է արևելահայերենում: Հատկանշական է, որ «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության» աշխատության մեջ նշվում է, որ միջին հայերենում, հատկապես երկրորդ ենթաշրջանում, տիրապետող են եղել *ուց* վերջավորությամբ ձևերը,[2] և որևէ անդրադարձ չկա *ցր* ձևով կազմություններին: Դա մեզ հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ միջին հայերենում գերիշխող և տարածված ձևը *-ուց* վերջավորությամբ կազմություններն էին, որոնք էլ փոխանցվել են արևմտահայերենին:

Գրաբարում կային նաև բայահիմքում *ի* թույլ բաղադրիչով բայեր: Այդ բայերում *ի* բաղադրիչը, ավելացվող վերջավորության *ա* ձայնավորին միանալով, հնչյունափոխվում էր *է*-ի, ինչպես՝ *երկնչիլ-երկեայ, այտնուլ-այտեայ, մածնուլ-մածեա*: *Ի* թույլ բաղադրիչ ունեին *ի* խոնարհման *–նչ-* և *-չ-*, *ու* խոնարհման *–ն-* ածանցն ունեցող բայերը: Միջին հայերենի առաջին ենթաշրջանում արդեն նկատելի են առանց *ի* թույլ բաղադրիչի կազմություններ: Երբեմն *ի* թույլ բաղադրիչով բայի խոնարհման ձևեր ևս կարելի է գտնել, սակայն դրանք աստիճանաբար վերածվում էին հնաբանությունների, և միջին հայերենի երկրորդ ենթաշրջանում *ի* թույլ բաղադրիչ ունեցող բայերում այդ բաղադրիչն այլևս չի դրսևորվում: *Ի* լծորդության *–նչ-* և *-չ-* սոսկածանցավոր բայերը խոնարհվում են *ի* լծորդության ածանցավոր բայերի նման, իսկ *ու* լծորդության բայերը, ինչպես արդեն նշել ենք, փոխում էին իրենց լծորդությունը կամ փոխարինվում այլ բայով՝ խոնարհվելով այդ լծորդությունների ածանցավոր բայերի օրինակով:

Ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումները, խոնարհման վերջավորությունները: Անցյալ կատարյալ ժամանակաձևը արևմտահայերենում կազմվում է ներկայացված հիմքերին *–ի, -իր, -, -ինք, -էք/իք, -ին* և *-այ, -ար, -աւ, -անք, -աք, -ան* վերջավորությունների հավելմամբ:

---

[1] ***Անթոսյան Ս.,*** *Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 2, Ե., 1975, էջ 209-210:*

[2] *Տե՛ս Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա, Ե., 1972, էջ 388:*

Առաջին խմբի վերջավորություններ ստանում են *է, ա* լծորդության պարզ և *ու* լծորդության, ինչպես նաև պատճառական բայերը, երկրորդ խմբի վերջավորությունները՝ *է, ա* լծորդության սոսկածանցավոր, *ի* լծորդության և կրավորական սեռի բայերը: Հետաքրքրական է, որ գրաբարյան շրջանում վերջավորությունների ավելացումը նախ և առաջ պայմանավորված էր բայերի ներգործաձև կամ կրավորաձև խոնարհմամբ: Եթե բայը պատկանում էր ներգործաձև խոնարհման, ապա ստանում էր *–ի, -եր, -, -ինք, -էք/իք, -ին* վերջավորությունները, իսկ եթե կրավորաձև խոնարհման, ապա՝ *-այ, -ար, -աւ, -անք, -աք, -ան:* Գրաբարում ներգործաձև խոնարհում ունեին *է* լծորդության բոլոր բայերը, *ա* և *ու* լծորդության պարզ բայերը: Կրավորաձև խոնարհվում էին *ի* լծորդության բոլոր բայերը, *ա* և *ու* լծորդության սոսկածանցավոր բայերը: Ընդ որում՝ *ի* լծորդության չեզոք սեռի բայերը «դրսևորման այլ հնարավորություն չունենալով, կրավորական ձևի մեջ արտահայտում էին չեզոք սեռի իմաստ»[1]: Պետք է նշել, որ գրաբարում կրավորական սեռի արտահայտման համար ներգործաձև խոնարհման բայերը կարող էին խոնարհվել նաև կրավորաձև: Դեռևս գրաբարում խոնարհման այս դասդասումը միանշանակ չէր. կային բայեր, որոնք դրսևորում էին շեղումներ ընդունված օրինաչափությունից, ինչպես նաև՝ կրավորաձև խոնարհման վերջավորությունները ազատորեն դրվում էին ներգործաձև խոնարհման բայերի վրա: Այս փոփոխությունները, որոնց սկիզբը նկատելի է Ե դարից, միջին հայերենում արդեն տարածվում և ընդհանրանում էին. «Վերջապէս թարգմանչաց ժամանակէն բաւական ետքը, առաւելապես Նախնեաց ռամկօրէնին գրութեամբ յերեւան ելլելուն մօտաւոր ատենները, կը գտնենք քանի մի շատ գործածական բայերուն այս կամ այն ժամանակին մէջ՝ գրաւորի սովորական հին կազմակերպութենէն օտար ձեւեր, որ կը տեսնուին՝ թէեւ ցանցառ՝ միջին դարուց գրաբար մատենագրութեանց մէջ եւ յետոյ՝ ըստ ժամանակին յառաջանալուն՝ շատ յաճախած են եւ Նախնեաց ռամկօրէնին մէջ սովորական եղած»[2]: Միջին հայերենում կրավորական սեռի արտահայտման համար առաջ է գալիս *ու/վ* մասնիկը: Սրա հետևանքով կրավորաձև խոնարհման վերջավորությունները կորցնում են կրավորականության իմաստ արտահայտելու հատկանիշը և կարող էին դրվել ներգործական և չեզոք սեռի բայերի վրա՝ առանց կրավորական իմաստ հաղորդելու: Սրանով էր պայմանավորված ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումների աստիճանական վերացումը

---

[1] ***Անթոսյան Ս.,*** *նշվ. աշխ., էջ 201:*

[2] ***Յովնանեան Ղ.,*** *Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղուածքներ, Վիեննա, 1897, էջ 6:*

միջին հայերենի շրջանում[1]: Ընդ որում՝ միջին հայերենի առաջին ենթաշրջանում *ե* լծորդության բայերի՝ կրավորական իմաստի արտահայտման համար կրավորաձև խոնարհմամբ ձևեր արդեն չեն կիրառվում. դրանք կրավորականը կազմում էին *ու/վ* մասնիկով[2]:

Անցյալ կատարյալ ժամանակաձևը կազմող **վերջավորությունները** միջին հայերենի շրջանում ենթարկվում են որոշակի փոփոխությունների: Այսպես:

Փոխվեց ներգործաձև խոնարհման բայերի եզակի երկրորդ դեմքը՝ *-եր>իր:* Այս փոփոխությունը կարող է կատարված լինել առաջին դեմքի համաբանությամբ: Այն, որ միջին հայերենի առաջին ենթաշրջանում արդեն երկու տարբերակներն էլ գործածելի են եղել, ենթադրել է տալիս, որ փոփոխման գործընթացը սկսվել է նախամիջինհայերենյան շրջանում: Միջին հայերենի երկրորդ ենթաշրջանում *–իր* վերջավորությամբ բայաձևերը գերակշռող էին, իսկ *–եր*-ը հնաբանության արժեք էր ստացել և կիրառվում էր որպես գրաբարաբանություն[3]: *-Իր* վերջավորությունը ամրակայվեց միջին հայերենում և փոխանցվեց արևմտահայերենին:

Միջին հայերենում փոխվեց նաև ներգործաձև խոնարհման բայերի եզակի երրորդ դեմքը, և *եա* երկբարբառի պարզեցմամբ *եաց* ձևույթը դարձավ *եց:* Գրաբարում եզակի թվի երրորդ դեմքը վերջավորություն չէր ունենում: Հիմքը դառնում էր դիմավոր ձև և շեշտվում, իսկ շեշտի ազդեցությամբ հնչյունափոխված հիմքը վերածվում էր անհնչյունափոխ ձևի՝ *գրել-գրեաց, վազել-վազեաց:* Պետք է նշել նաև, որ միջին հայերենի առաջին ենթաշրջանում նոր ձևին զուգահեռ գրաբարյան *եաց* ձևը պահպանում էր իր գործածությունը, անգամ կիրառական հաճախականությամբ գերակշռում էր: Երկրորդ ենթաշրջանում *եաց* ձևույթով կազմությունները իրենց տեղը սկսում են զիջել նոր կազմություններին: Հաճախ միևնույն հեղինակի մոտ երկու տարբերակն էլ կարելի է գտնել, ինչպես՝ *Այն փողրն էր յարութեան զոր և* ***զոչեաց*** *առավոտին (Կ. Երզնկացի, Տաղ., էջ 146): Աստղրն պայծառ* ***ծագեց****, աւետաւոր երեկ լուսոյն (Կ. Երզնկացի, Տաղ., էջ 128):*

Գրաբարում երրորդ դեմքը կազմող հիմքերը միավանկ լինելու դեպքում բառասկզբում ստանում էին *է* կամ *ե* նախահավելվածը, եթե բայը չէր սկսվում նույն հնչյուններով: *Ե* հնչյունը ավելանում էր բաղաձայնով սկսվող բառերին, *է*-ն՝ ձայնավորով, ինչպես՝ *տես-ետես, գիտ-եգիտ, անկ-էանկ, առ-էառ* և այլն: Այսինքն՝ աճականի գործածության նպատակը եղել է չափազանց կարճ ձևերը

---

[1] *Հ. Աճառյանը սա համարում է ոչ թե «կրավորականից ներգործականի անցում, այլ լծորդության մասնակի փոփոխություն»:* ***Աճառյան Հ.,*** *նշվ. աշխ., հ. 4. Ա գիրք, էջ 405:*

[2] *Տե՛ս Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, էջ 333:*

[3] *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 333, 387:*

երկարեցնելը[1]: Ս. Անթոյանը նշում է, որ աճականի գործածության պատճառներից մեկն էլ *է* ածանցավոր և *ու* պարզ խոնարհման բայերի անցյալ կատարյալի եզակի երրորդ դեմքի և եզակի հրամայականի նույնացումն էր՝ *բեկ-բե՛կ, հեղ-հե՛ղ* և այլն[2]:

Միջին հայերենում աճականը աչքի չի ընկնում գործածության այնպիսի կանոնիկությամբ ու ակտիվությամբ, որը բնորոշ էր գրաբարին. «Միջին հայերենում գրաբարյան *է/է* նախահավելվածը կամ աճականը հիմնականում պահպանվում է, բայց նրա գործածության համար չկան միասնական կանոններ»[3]: Պետք է նշել, որ Յ. Կարստի կարծիքով՝ աճականը գործածությունից դուրս է եկել միայն վաղ աշխարհաբարի շրջանում: Ըստ նրա՝ աճականը միջին հայերենում ոչ միայն պահպանվել է, այլ նույնիսկ ընդարձակվել է: Որպես հիմնավորում նա ներկայացնում էր *երեկ, երետ, երեղ* կազմությունների ձևավորումը, ապա հավելում է, որ «միջին հայերեն ձևերի տեղը գրավում են, ինչպես երևում է աղբյուրներից, արդեն վաղ հայերենի շրջանում *եկավ, դրավ, տուավ* նորակազմությունները....»[4]: Սա նշանակում է, որ աշխարհաբարի վաղ շրջանից արդեն աճականի գործածությունը դադարում էր, և թեկուզ բայերի առանց աճականի գործածության տարածման առումով աչքի է ընկնում աշխարհաբարը, սակայն գործընթացի հիմքերը միանշանակ միջին հայերենում են, որտեղ ձևավորվել և լայնորեն կիրառվում էին առանց աճականի նոր բայաձևերը: Միջին հայերենի շրջանում կրավորաձև և ներգործաձև խոնարհումների տարբերակման վերացման, ինչպես նաև աճականի գործածականության թուլացմանը զուգընթաց որոշ բայեր ներգործաձև խոնարհվելիս սկսեցին եզակի երրորդ դեմքում ստանալ *աւ* վերջավորությունը, օրինակ՝ *արի, արիր, արաւ*: Հ. Աճառյանը ներգործաձև խոնարհման եզակի երրորդ դեմքում այս մասնիկի առկայությունը կապում է աշխարհաբարի հետ. «Գրաբարում այս վերջավորությունը չկա և բայի արմատն է միայն դրվում, որ և շփոթվում է հրամայականի հետ: Գրաբարում այս շփոթը կարող էր վերանալ նախահավելված *է*-ի միջոցով: Աշխարհաբարում նախահավելվածը ջնջվելով, շփոթությունը անխուսափելի էր: Այս շփոթությունը վերացնելու համար, ահա, փոխ առին Բ լծորդության բ տիպարի **աւ** (*հատաւ, ուսաւ*) վերջավորությունը, որ գտնվում էր նաև Բ լծորդության ա տիպարում և Գ լծորդության բ տիպարում (*խօսեցաւ, մոռացաւ*)»[5]: Փաստորեն, Հ. Աճառյանը կատարված փոփոխությունները

---

[1]*Տե՛ս **Աճառյան Հ.,** նշվ. աշխ., հ. 4, Ա գիրք, էջ 308:*
[2]***Անթոյան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 219:*
[3]***Աբաջյան Ա.,** Անցյալ կատարյալ ժամանակը հայերենում, Ե, 1997, էջ 71:*
[4]***Կարստ Յ.,** նշվ. աշխ., էջ 304-306:*
[5]***Աճառյան Հ.,** նշվ. աշխ., հ. 4, Բ գիրք, էջ 20:*

բնութագրական է համարում աշխարհաբարի համար, սակայն առկա բնագրային օրինակները հիմք են տալիս փաստելու, որ ներգործական և չեզոք բայերի *–աւ* վերջավորությամբ կազմություններ առկա են դեռևս միջին հայերենի շրջանում, ինչպես՝ *Ոնց որ ժամանակ* ***անցաւ****, զՏրդատ արքայն վերուցին (Նազար բասենցի, ՈւՄՀԲ, էջ 82)։ Երկնից* ***իջաւ*** *Հայր եւ Որդի եւ սուրբ Հոգին (Մարտիրոս Խորասարցի, ՈւՄՀԲ, էջ 151)։* Անցյալ կատարյալի կազմության այս սկզբունքը միջին հայերենից փոխանցվեց արևմտահայերենին, որտեղ մի քանի բայերի խոնարհման ժամանակ եզակի երրորդ դեմքում առկա է *–աւ* վերջավորությունը՝ *բերի, բերիր, բերաւ, ըսի, ըսիր, ըսաւ*[1]։ Սրանք համարվում են զարտուղի կամ անկանոն բայեր։

Միջին հայերենում նկատվում է նաև *աւ* հնչյունակապակցության *օ* հնչյունափոխությունը։ Այս երևույթը բայական համակարգում ևս առկա է. երրորդ դեմքի *–աւ* վերջավորությունը հանդես է գալիս *օ* հնչյունափոխ տարբերակով։ Այս փոփոխությամբ բայաձևի կիրառությունը վերագրվում է Վ. Այգեկցուն՝ որպես հեղինակային առանձնահատկություն, սակայն 13-րդ դարի հեղինակ Անանուն Սեբաստացու թողած ժամանակագրությունը քննելիս կարելի է գտնել նման կիրառության բազմաթիվ այլ օրինակներ, ինչպես՝ *Եւ խսարեաց զԱմիթ եւ ոչ ինչ կարաց առնուլ եւ կոտորեցաւ ի Հասան պակէն եւ յետս* ***դարձօ*** *(ՄԺ, էջ 152)։ Հասան պակն ժողովէ ԴՌ (4000) մարդ, զի այլ ոչ ունէր եւ* ***կռվեցօ*** *եւ յաղթեաց (ՄԺ, էջ 152)։* Սա նշանակում է, որ միջին հայերենի առաջին ենթաշրջանում *աւ>օ* հնչյունափոխությունը մուտք էր գործել նաև բայի խոնարհման համակարգ։ Երկրորդ ենթաշրջանում բայական համակարգում կիրառելի են անհնչյունափոխ ձևերը։

Փոխվեցին նաև անցյալ կատարյալ ժամանակաձևի խոնարհման հոգնակի առաջին դեմքի վերջավորությունները՝ *-աք>ինք*՝ ներգործաձև խոնարհում, *-աք>անք*՝ կրավորաձև խոնարհում։ Երկու դեպքում էլ առկա է *ն* ռնգայինի հավելումը՝ ներկա ժամանակի համաբանությամբ։ Կրավորաձև խոնարհման *-աք* վերջավորության *-անք* փոփոխությունը կատարվել է նաև հոգնակի երկրորդ դեմքի հետ շփոթից խուսափելու համար, քանի որ *–այք* ձևույթը *-այ* երկբարբառի պարզեցմամբ դարձել էր *–աք։ -Աք>ինք և -աք>անք* փոփոխությունները ավելի ուշ շրջանում կատարված իրողություններ են։ Միջին հայերենի շրջանում գործածական են եղել հոգնակի թվի *-աք* վերջավորությամբ բայաձևեր, օրինակ՝ ***Երանեցաք*** *իւր վաճառին // Ընդ ընկերոջն և կողակցին (Մ. Խորասարցի, ՈւՄՀԲ, էջ 153)։Ո՞ւր է որ* ***սիրեցաք*** *զիրար, դուն ինձ մեղր և ես քեզ շաքար (Ն. Քուչակ)*[2]։ Պետք է նշել, սակայն, որ նախ կատարվել է *ն* ռնգային հնչյունի հավելումը՝ *-աք>-անք>-ինք։* Սա երևում

---

[1] ***Սաքապետոյան Ռ.****, Արևմտահայերենի դասագիրք, Ե., 2006, էջ 157։*
[2] *https://digilib.aua.am/book/2151/2601/20103/*

է այն բանից, որ Մ. Սեբաստացու՝ արևմտահայերենի քերականության առաջին դասագրքում բերված խոնարհման հարացույցում հոգնակի առաջին դեմքում ունենք *–անք* և ոչ թե *–ինք* տարբերակը՝ *վառեցի, վառեցիր, վառեց, վառեց**անք**, վառեցիք, վառեցին*[1]: Այսինքն՝ միջին հայերենի ուշ և աշխարհաբարի վաղ շրջաններում նախ կատարվել է ռնգային *ն* հնչյունի հավելում, ապա ձայնավորների միակերպության գործոնով պայմանավորված՝ *-անք*-ը դարձել է *–ինք:*

-Անք վերջավորությամբ բայաձևերի կիրառության օրինակներ պահպանվել են միջնադարյան ժողովրդական երգերի բնագրերում՝ *Սըրտերնիս կամեցաւ, ելանք, **գընացանք**// Եւ սուտ աստընտրիս տարտէրն իմացանք, // Ադուհացկեր մարդկաց կարօտ **մընացանք** (ՀՄԺԵ, էջ 255):*

Միջին հայերենում հոգնակի երկրորդ դեմքի համար ամրակայվեց *–իք* վերջավորությունը: Ներգործաձև խոնարհման հոգնակի երկրորդ դեմքում գրաբարի դասագրքերում *-էք* ձևին զուգահեռ ներկայացվում է նաև *-իք* ձևը[2], թեև Հ. Աճառյանը *–իք* վերջավորությունը համարում էր աշխարհաբարի ընդունած ձևը[3]: Գրաբարում *–էք* վերջավորությամբ բայաձևը նույնանում էր բուն հրամայականի՝ ներգործաձև խոնարհման հոգնակի թվի երկրորդ դեմքի հետ[4]: Միջին հայերենում բուն հրամայականի համար ամրակայվեց *–էք* վերջավորությունը, ուստի շփոթից խուսափելու համար առավել դյուրին և նպատակահարմար էր օգտագործել *–իք* ձևույթով կազմությունները, որոնք էլ հաստատվեցին անցյալ կատարյալի համար: *-Էք>իք* փոփոխությանը նպաստել է նաև երրորդ դեմքում *–ին* վերջավորության առկայությունը, որի ազդեցությամբ ու համաբանությամբ կատարվել է նշված անցումը:

Միջին հայերենի շրջանում խոնարհման վերջավորություններում կատարված փոփոխությունները ամբողջությամբ ժառանգեց արևմտահայերենը:

Ներկայացնենք բայական տարբեր վերջավորություններով բայաձևերի կիրառության բնագրային օրինակներ.

Միջին հայերեն

*Նա ես իր տամ նըշան՝ թէ այս շնորհիս որպէս **հասայ** (Կ. Երզնկացի, Տաղ., էջ 188): «Զաղէկըն դու **ստեղծեցիր**, ինձ է՞ր մեղք դընես թէ սիրեմ» (Ն. Քուչակ, ՀԲ, էջ 275): **Եկին** ու խապար բերին՝ Քո սիրած եարն ըզքեզ **մոռցավ** (Ն, Քուչակ,*

---

[1] *Տե՛ս **Սեբաստացի Մ.**, Դուռն քերականութեան աշխարհաբառ լեզուին հայոց, Վ., 1727, էջ 40:*
[2] *Տե՛ս **Աբրահամյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 150: **Ավետիսյան Հ., Ղազարյան Ռ.**, Գրաբարի ձեռնարկ, Ե., 2007, էջ 28:*
[3] *Տե՛ս **Աճառյան Հ.**, նշվ. աշխ., հ. 4, Ա գիրք, էջ 307:*
[4] *Տե՛ս **Աբրահամյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 166:*

*ՀԲ, էջ 192): Նոյ սի՛րով **ապրեցաւ** ի ջրհեղեղեն, // Տապանին զորինակն ասված ցուցաներ (Ֆրիկ, Ժող., էջ 173): Երբ **տեսայ**, երեսն էր ծածուկ // Յետ էբաց, կու նայեր գաղտուկ (Խն Կաֆայի, ՈւՄՀԲ, էջ 313): **Մտան** երեք դուռն այլ **ամրացուցին** (Ն. Ստամպոլցի, ՈւՄՀԲ, էջ 359): Մէնն ասէ. Մէջ վարդենուն, որ դուք **նստաք** // Յին ասէ.**Եղեր** ճուղքն հաստ ու բարակ Մարտիրոս խորասարցի, (ՈւՄՀԲ, էջ 161):*

Արևմտահայերեն

***Օտարացուցին** մեզ ի բնակութենէ մերմէ (Գ. Պըլտեան, Մանտր., էջ 617): Երբոր առաջին անգամ **տեսաւ** Սուրէնը, **հասկցաւ** որ վերջին տարիները կեանքին մէջ կերպով մը հաստատուած խախուտ անդորրը վերջացած էր (Ք. Բատիկեան)[1]: Ջուրը // **աճեցաւ** մինչեւ կոկորդ մը հուրէ // Ապրիլը կը բուրէ դիակ այրածի (Գ. Պըլտեան, Մանտր., էջ 600): Կը հոլովուի շուրջդ ինչ որ **մնաց** // անանուն // ինչ որ **գնաց** (Գ. Պըլտեան, Մանտր., էջ 602): Ժամերն **անցան** – գիշերը վրայ **հասաւ** // Տալամանի բանտին մէջ սէկեաի երգ մը // սէկեաի երգ մը **արձագանգեց** .... (Ի. Սարբասլան, ՍԳ, էջ 45):*

Կատարված փոփոխությունները ամփոփելով՝ կստանանք հետևյալ պատկերը՝

գրաբար		**միջին հայերեն**			**արևմտահայերեն**		
-ի	*-աք*	*-այ -աք*	*-ի*	*-աք /անք/ինք*	*-այ -աք/անք*	*-ի*	*-ինք -այ -անք*
-եր	*-էք/իք*	*-ար -այք*	*-եր/իր*	*-էք/իք*	*-ար -այք/աք*	*-իր*	*-իք -ար -աք*
-եաց -	*-ին*	*-աւ -ան*	*-եաց/եց -/աւ*	*-ան*	*-աւ -ան*	*-եց-*	*-ին -աւ -ան*

Իմաստային բնութագիր: Անցյալ կատարյալ ժամանակաձևը լեզվի զարգացման ընթացքում իմաստային որևէ փոփոխության չի ենթարկվել: Այն, ինչպես գրաբարում և միջին հայերենում, այնպես էլ արևմտահայերենում արտահայտում է առանց տևականության կատարված, ավարտված գործողություն: Իմաստային այս առանձնահատկությամբ անցյալ կատարյալը հակադրվում է անկատար անցյալ և վաղակատար անցյալ ժամանակաձևերին: Անցյալ անկատարը, ի տարբերություն անցյալ կատարյալի, ցույց է տալիս անցյալում կատարված, բայց չլրացած գործողություն, իսկ անցյալ կատարյալը՝ անցյալի մեջ կատարված և լրացած[2]: Իսկ վաղակատարի հետ համեմատած՝ անցյալ կատարյալը ցույց է տալիս այնպիսի գործողությունը, որին խոսողը ականատես է եղել. վաղակատարը ցույց է տալիս «ներկայի համեմատությամբ արդեն կատարված որոշակի

[1] *https://granish.org/qani-der-ches-qnats/:*

[2] *Տե՛ս **Շահնուր Շ.,** Համառօտ քերականութիւն եւ ուղղագրութիւն հայերէն լեզուի, գիրք Ա, Գ եւ Դ դաս. համար, Կ. Պոլիս, 1939, էջ 62:*

տևականություն ունեցող գործողություն, որի մասին խոսողը պատմում է ոչ որպես ականատես»[1]:

Այսպիսով, կատարված քննությունը, արված վերլուծությունները և բերված բնագրային օրինակները ևս մեկ անգամ վկայում են, որ արևմտահայերենի լեզվական համակարգին բնորոշ իրողությունները ամբողջությամբ համընկնում են միջինհայերենյան ձևերին, և անգամ լեզվի քերականական համակարգի մի մասի քննությունը կարող է ցույց տալ լեզվական այդ երկու համակարգերի սերտ կապը և փաստել, որ արևմտահայերենը իրավամբ կարող է համարվել միջին հայերենի ժառանգորդը:

Գրականություն

1. Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա, Ե., 1972, 496 էջ:
2. **Աբաջյան Ա.**, Անցյալ կատարյալ ժամանակը հայերենում, Ե, 1997, 127 էջ:
3. **Աբրահամյան Ա.**, Գրաբարի ձեռնարկ, Ե., 1958, էջ 112:
4. **Աճառյան Հ.**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 4. Ա գիրք, Ե., 1959, 593 էջ:
5. **Աճառյան Հ.**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 4, Բ գիրք, Ե., 1961, 541 էջ:
6. **Աճառյան Հ.**, Լիակատար քերականությունհայոց լեզվի, հ. 6, Ե., 1971, 855 էջ:
7. **Այտընեան Ա.**, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Ե., 1987, 866 էջ:
8. **Անթոսյան Ս.**, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 2, Ե., 1975, 384 էջ:
9. **Ավետիսյան Հ., Ղազարյան Ռ.**, Գրաբարի ձեռնարկ, Ե., 2007, 300 էջ:
10. **Ավետիսյան Յու.**, Արևելահայերենի և արևմտահայերենի զուգադրական քերականություն, Ե., 2007, 286 էջ:
11. **Գազանճեան Յ.**, Նոր քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի. միջին դասընթացք, Կ. Պոլիս, 1913, 238 էջ:
12. Կարստ Յ., Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, Ե., 2002, 412 էջ:

[1] ***Ավետիսյան Յու.,*** *Արևելահայերենի և արևմտահայերենի զուգադրական քերականություն, Ե., 2007, էջ 176:*

13. **Յովնանեան Ղ.,** Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ։ Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղուածքներ, Վիեննա, 1897, 272 էջ։
14. **Շահնուր Շ.**, Համառօտ քերականութիւն եւ ուղղագրութիւն հայերէն լեզուի, Գիրք Ա, Գ եւ Դ դաս. համար, Կ. Պոլիս, 1939, 88 էջ։
15. **Չոլաքեան Յ.**, Արեւմտահայերեն (կանոնակարգ եւ խնդիրներ), Բ. գիրք, Ե., 2019, 152 էջ։
16. **Սաքապետոյան Ռ.**, Արևմտահայերենի դասագիրք, Ե., 2006, 495 էջ։
17. **Մեբաստացի Մ.,** Դուռն քերականութեան աշխարհաբառ լեզուին հայոց, Վ., 1727, 149 էջ։
18. **Սիմոնեան Ս., Պալեան Ս.**, Նոր քերականութիւն, Բեյրութ, 1980, 119 էջ։

Համառոտագրություններ

ԵԼԺ - Պչաքճեան Մ., Երկերու լիակատար ժողովածու, հ. 6, «Հայաստան», Ե., 2015, 616 էջ։

Ժող. - Ֆրիկ, Ժողովածու, Պետհրատ, խմբագիրներ՝ Հ. Պետրոսյան, Տ. Խաչվանքյան, Երևան, 1937, 208 էջ։

ՀԲ - Հայրէններու բուրաստանը, առաջաբան՝ Ա. Չօպանեան, Հ.Բ.Ը. Միութեան հրատ., Փարիզ, 1940, 550 էջ։

ՀՄԺԵ - Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, կազմ.՝ Աս. Մնացականյան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1956, 671 էջ։

Մանտր. - Պըլտեան Գ., Մանտրաներ, Սարգիս Խաչենց-Փրինթինֆո, Երևան, 2010, 621 էջ։

ՄԺ - Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. 2, կազմ.՝ Վ. Հակոբյան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Ե., 1956, 685 էջ։

ՍԳ – Իգնա Սարբասլան, Սիրոյ գոյնը, «ՎՄՎ-ՊՐԻՆՏ», Ե., 2010, 160 էջ։

Տաղ. - Երզնկացի Կ., Տաղեր, աշխատասիրությամբ՝ Ա. Սրապյան, ՀՍՍՌ ԳԱԱ հրատ., Երևան, 1962, 297 էջ։

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, բ.գ.թ. Լ.Գ.Մարգարյանը։

ՀՏԴ 81`28

Բարբառագիտություն

Էդիտա ԱԼԹՈՒՆՅԱՆ
ԱրՊՀ ակ.Ս.Աբրահամյանի անվան հայոց լեզվի ամբիոնի ասպիրանտ
e-mail: edita_altunyan@mail.ru

«ԺԱՄ» ԵՎ «ԺԱՄԱՆԱԿ» ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ

*Սույն հոդվածում քննության են առնվում **ժամ** և **ժամանակ** հասկացությունները, դրանց բարբառային համապատասխանություններն ու հոմանիշային տարբերակները Ղարաբաղի բարբառում:*
Ժամանականիշ միավորները, ընդհանուր առմամբ, հայերենի բառապաշարի այն շերտի տարրերն են, որոնք մշակութաքաղաքակրթական որոշակի արժեք ունեն: Դրանք բացահայտում են Ղարաբաղի բարբառի բառապաշարի և լեզվաբնկալման յուրահատկությունները՝ փաստարկելի դարձնելով Արցախի տարածքում հայերենի վաղնջական գործածության և բարբառի կրած լեզվական ազդեցությունների իրողությունները:
Բանալի բառեր՝ *Ղարաբաղի բարբառ, ժամ, ժամանակ, ժամանականիշ բառամիավորներ, ժողովրդական լեզվամտածողություն, լեզվական ազդեցություն, հոմանիշային բազմազանություն:*

Э. Алтунян

ПОНЯТИЯ «ЧАС» И «ВРЕМЯ» В КАРАБАХСКОМ ДИАЛЕКТЕ

*В данной статье рассматриваются понятия **час** и **время**, их диалектное соответствие и синонимичные варианты в карабахском диалекте являются элементами того слоя*

словарного запаса, который имеет определенную культурологическую ценность. Они раскрывают специфику словарного запаса и языкового восприятия карабахского диалекта, доказывая факт функционирования на протяжении веков армянского языка на территории Арцаха и его языкового воздействия на карабахский диалект.

Ключевые слова: *Карабахский диалект, час, время, временные единицы, языковое мышление народа, языковое влияние, многообразность синонимов.*

E.Altunyan

THE CONCEPTS OF «HOUR» AND «TIME» IN THE KARABAKH DIALECT

The time units are the elements of the vocabulary layer of that has a certain cultural value. They reveal the specifics of vocabulary and linguistic perception of the Karabakh dialect, proving the fact of the Armenian language functioning throughout the centuries on the territory of Artsakh and its linguistic impact on the Karabakh dialect. This article examines the concepts of ***hour*** *and* ***time****, their dialectal correspondences and synonymous versions in the Karabakh dialect.*

Key words: *Karabakh dialect, hour, time, time unit, folk language thinking, linguistic influence, synonymous diversity.*

Ժամանակ հասկացությունն արտահայտում է երևույթների հաջորդափոխման կարգն ընդհանուր ձևով՝ առանց որոշակի կոնկրետության: Այն վերացական հասկացություն է, իսկ վերացականությունը խորթ է ժողովրդի լեզվամտածողությանը[1]: Դրա համար էլ մարդը ժամանակը բաժանել է ավելի փոքր հատվածների՝ հիմք ընդունելով կենսական, երկրային ու երկնային այնպիսի դեպքեր, իրադարձություններ ու երևույթներ, որոնք մեր նախնիները տեսնում, ճանաչում և ընկալում էին:

Ժամանակ բառային միավորը վկայված է հին հայերենի գրավոր հուշարձաններում: Ծագմամբ փոխառյալ եզր է՝ իրանական աղբյուրից՝

[1] ***Բառնասյան Զ.***, *նշված աշխատությունը, էջ 7:*

žamān ձևից: Գ. Ջահուկյանը հայերենի իրանական փոխառությունների հիմնական ածանցավոր կազմությունները ներկայացնող բաժնում տրամաբանական է համարում **ժամ+անակ** ածանցումը[1]: Հր. Աճառյանն ավելի հավանական է համարում վերոհիշյալ բառի պահլավական փոխառություն լինելը՝ **ժաման+ակ** ձևով[2]: Լ. Հովհաննիսյանի կարծիքով՝ **ժամ**–ը կարող է միանգամայն տրամաբանական եղանակով առաջացած հայերեն բառ լինել՝ **զ** նախդիրով և **ամ** բնիկ հայերեն արմատով[3]: Այս տրամաբանությամբ առաջնորդվելով՝ կարելի է ասել, որ **ժամ** հայերեն արմատի և **-անակ** իրանական փոխառյալ վերջածանցի բաղադրությամբ է առաջացել **ժամանակ** բառը[4]:

Ղարաբաղի բարբառում **ժամ** բառային միավորը գործածության ավելի մեծ հաճախականություն ունի, քան **ժամանակ-ը**: Այն ներկայացնում է իմաստային հետևյալ դրսևորումները. 1. *ժամանակի չափման միավոր, որ հավասար է վաթսուն րոպեի, ժամ (մին ժամանը յըէտը յէշáմ ըն, տըէսնում տըղան սարէն քըմական տáմս յըկավ)*, 2. *ժամանակ, պահ (էտ ժամէն ըխպիրին միշտ հէրթ ա ինáմ)*, 3. *մեկ ժամ տևողությամբ ժամանակի չափ (ժամի իրըքէն տըղ ըն հըսնում)*, 4.*եկեղեցի (ըտըղ մին ժամ ըն շինáմ, անըմը տինáմ Կանաչ ժամ)*, 5. *ժամերգություն, ժամասացություն (ժամէն վախտը էտ դէրը վ³րին ուստէն կընգանըն ար յէշում)*[5]:

Հատկանշական է, որ **ժամ** բառը բարբառում համանունային զույգ է. բառիմաստի ընդլայնմամբ այն ուրիշ՝ **եկեղեցի**, **ժամերգություն** նշանակությունն է ձեռք բերել՝ բազմիմաստության տրոհմամբ հիմք տալով համարմատ համանունների գոյության, օրինակ՝ ***Ժաման*** *յըէս ըմ կաամ, <<Օրինըյա դէրը>> տու վրս ասում [ԱԲ, 467] :*

Այս երևույթը խոսում է այն մասին, որ հայերենին հատուկ է ոչ միայն **տեղ>ժամանակ**, այլ նաև **ժամանակ>տեղ** անցումը:

Ժամանակ հասկացության արժեքով բարբառում գործառում է հոմանիշ եզրերի մի ամբողջ խումբ: Իմաստային այդ դաշտի միավորներից է **ժուկ**-ը: Այն ունի և՛ ժամանակ ընդհանրական նշանակությունը, և՛ մասնավորված *պահ, կարճ ժամանակ* իմաստը: Հաճախական կիրառություն ունի հատկապես հեքիաթներում, որտեղ հանդիպում է **ժուկ**, **ժուկ-ժամանակ, ժուկավ-ժամանակավ** ձևերով, ինչպես՝ *Էտչաք **ժուկ** Նուշիկն էլ ծըմակավը շոռ ա կաաս, շոռ, քիս մի քáմ³ քըթընաս [ՀԲ, 352], //**ժուկ** ա ընցնում,*

---

[1]***Ջահուկյան Գ.***, *նշված աշխատությունը, էջ 7:*

[2]***Աճառյան Հր.***, *Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Երևան, 1926, էջ 222:*

[3]***Հովհաննիսյան Լ.***, *Հայերենի իրանական փոխառությունները, Երևան, 1990, էջ 94:*

[4]***Բառնասյան Զ.,*** *նշված աշխատությունը, էջ 7:*

[5]*Ուսումնասիրության մեջ քննվող բոլոր բառերի իմաստները ներկայացվում են ըստ* ***Ա. Սարգսյանի*** *Ղարաբաղի բարբառի բառարանի տվյալների, Երևան, 2013:*

ժամանակ *ա ընցնում, էս մարթըն ու կընէգը էտ օխծէն նրհըտ էնքան ըն կապվում, էնքան ըն սիրում ըտրրա, վեր ըսէլի չի [ԱԲ, 167], //Մէր շէնին ժողովուրթը շատ ըշխըդավէր ըն, էտչաք կարճ* ***ժուկըմըտ*** *կըրրէցալ ըն ըշկոլը ռէմօնդ անին [ՀԲ, 353] //****Ժուկավ-ժամանակավ*** *Արմավիր քաղաքումը մին թաքավեր ար կենում [ՆԱԲ, 37] :*

Ջ. Բառնասյանը գրում է. <<*Այդօրինակ հարաղրությունները ժամանակային անորոշություն են ապահովում և խորհրդավորություն հաղորդում պատումին՝ վկայակոչելով անհիշելի ժամանակները*>>[1]: Հր. Աճառյանի կարծիքով՝ **ժուկ** բառի կիրառությունը հայերենի բարբառներում սովորական է, սակայն նրա ծագումը հայտնի չէ: Հնարավոր է այս բառի իրանական փոխառություն լինելը: Չի բացառվում նաև, որ այն **ժամանակ** բառի կրճատված և հնչյունափոխված տարբերակն է[2]:

Գրաբարյան **ժամ** բառի հնչյունափոխված տարբերակն է **ժէմ/ժում** ժամանականիշ բառամիավորը, որն ունի և՛ մակբայական կիրառություն՝ **անգամ** նշանակությամբ, և՛ գոյականական կիրառություն՝ **պահ, ժամանակ** նշանակությամբ: Բերենք համապատասխան օրինակներ՝ *Ամմէն մինը էրկու* ***ժէմ*** *էտ վըսկան հափռում ըն, պըրծընում ա [ՂԲԲ, 220]/, Սահանք էլ պայման ըն տընում, վեր էյսը էս համին* ***ժեմեն*** *ծախօղը կավը պիրի, մուշտարին էլ՝ փուլը [ՆԱԲ, 55]:*

Ժամանակ հասկացության դիմաց բարբառի խոսվածքներում գործառող ձևերից է նաև **գահ**-ը: Ջ. Բառնասյանի կարծիքով՝ այն **տեղ>ժամանակ** անցումով գոյացած բառ է, որ հայերենի բարբառներում գործածվում է **ժամանակ** վերացական հասկացության արժեքով: Այս դեպքում ենթադրելի է բառի ծագումը պարսկերեն gah (*տեղ, վայր, աթոռ*) արմատից[3]: Գրաբարում **գահ** բառն ուներ *բազմոց, իշխանություն, բարձրավանդակ* իմաստները[4]: Չի բացառվում նաև բառի ծագումը թրք. kặh (**երբեմն**) արմատից: Ղարաբաղի բարբառում **գահ** բառը տեղանիշ իմաստով պահպանվել է միայն **ըրէվին գահումը** կապակցության մեջ, որ նշանակում է *արևի տակ*: Օրինակները փաստում են, որ **գահ** բառի համար ավելի տարածված ու սովորական է իբրև ժամանականիշ գործածվելը, ուստի և ավելի հավանական է ծագումը թրք. kặh (**երբեմն**) արմատից: Այն բազմիմաստ բառ է: Բարբառում և՛ մասնավորված՝ *կարճատև ժամանակ, ակնթարթ, պահ* իմաստներով է դրսևորվում, և՛ *մերթ, երբեմն* իմաստներով. ինչպես՝ *Ըտրրա հըտան քընըմ ա, մին* ***գ³h*** *հէտքը կուրցընում, ամմա մին էլ*

---

[1] ***Բառնասյան Ջ.***, *նշված աշխատությունը, էջ 8:*
[2] ***Աճառյան Հր.***, *նշված աշխատությունը, հ. 2, էջ 222:*
[3] ***Բառնասյան Ջ.***, *նշված աշխատությունը, էջ 9:*
[4] ***Ղազարյան Ռ.***, *Գրաբարի բառարան, Երևան, 2000, հ. 2, էջ 303:*

ճարրմ ա… [ՀԺՀ, V, 17], էտ մարթը ***գ՝³h*** *հրրուստանում ա,* ***գ՝³h*** *քիսբրանում… [ՂԲԲ, 104]:*

Երբեմն-երբեմն, մերթընդմերթ իմաստներով հաճախ է հանդիպում **գ՝³h** բառի կրկնավոր ձևը՝ **գ՝³h-գ՝³h** (թրք. kāh-kāh)՝ մակբայական արժեքով՝ *էտ տրղան* ***գ՝³h-գ՝³h*** *կամ ա, հորը-մորը նրստավ ընցընում, էլիա քինամ [ՂԲԲ, 104]:*

Գ՝³h բաղադրիչով է կազմված *գ³՝h մէխին թրխէլ, գ՝³h նալէն* (անկայուն լինել, հաստատակամ չլինել) դարձվածային միավորը[1], օրինակ՝ *Ընդրրա նրհետ կօրծ փրռնելի չի.* ***գ³՝h*** *մէխին ա թրխում,* ***գ³՝h*** *նալէն [ՂԲԲ, 104]:*

Գ՝³h արմատն առկա է նաև **գ՝³հդ³նբիր** բառում, որ փոխառություն է թուրքերեն gahdanbir ձևից: Իմաստով համարժեք է **գ³՝h-գ՝³h** կրկնավորին, **գրրրն-գրրան** բարդությունը:

Հարմար պահ՝ առիթ իմաստներով բարբառում շատ գործածական է **գրրավա** բառամիավորը, որ փոխառություն է թուրքերեն girəvə ձևից՝ *Կատուն մուկուն փրռնէլի հէտէ մարաղ բիդի կէնա էնքան, մինչէվ* ***գրրաված*** *կ՝ա: [ՂԲԲ, 106]*

Հոլովված ձևը՝ **գրրվին/գիրվին**, ունի *հարմար պահին՝ ժամանակին* նշանակությունը, ինչպես՝ ***Գրրվին*** *յրէկավ, թոթը թափից քրէցավ [ՂԲԲ, 106]:*

Գրրավա բաղադրիչով կան հետևյալ դարձվածային միավորները՝ **գրրավան ա խօսում**- Որոշիչը դիպվածն է, **գրրավան պահէլ -** հարմար պահի՝ առիթի սպասել, **գրրավան պէց թօղնէլ-**հարմար պահից՝ առիթից չօգտվել, **գրրավա տալ -** հարմար պահ՝ առիթ ստեղծել, **գրրավան քրցիլ-** հարմար պահից՝ առիթից օգտվել:

Երբեմն, հազվադեպ, մերթընդմերթ իմաստներն են արտահայտում նաև **ղաթումը** և **ղրթրվղաթ** կամ **ղաթ-ղաթ** բառաձևերը: Օրինակ՝ ***Ղաթումը*** *կամ ար, հորը տրէսնում, էլիա քինամ [ՂԲԲ, 449], տրղան* ***ղրթրվղաթ*** *կաս ա, հորը տրսնաս, էլիա քիս [ՂԲԲ, 453] :*

Ժամանակ բառի դիմաց բարբառում գործառող ձևերից կիրառության ամենից լայն դրսևորումն ունի **վախտ** բառանվանումը: Այն հայերենի բարբառներին է անցել արաբերենից (vakt)՝անմիջականորեն կամ պարսկերենի միջնորդությամբ[2]: Փոխառյալ այս ձևը ոչ միայն Ղարաբաղի, այլ նաև հայերենի մյուս բարբառներում շատ է գործածվում կապական բառի արժեքով՝ *Ամմէն տարէ, լրհա վեր կ՝³ս ա էտ խրնձՊրեն քրղելի* ***վախտը****, քիս ըն տրսնաս մինրն էլ չի կա, լօխ պրլօկած, տարած [ԱԲ, 80],վէր էս*

---

[1] *Ուսումնասիրության մեջ քննվող բոլոր դարձվածների իմաստները ներկայացվում են ըստ* ***Ա. Սարգսյանի*** *և* ***Շ. Մինասյանի*** *Ղարաբաղի բարբառի դարձվածաբանական բառարանի տվյալների, Երևան, 2017:*

[2] ***Բառնասյան Զ.****, նշված աշխատությունը, էջ 12:*

թաքավէրին մրոնելի ***վախտը*** *կամ ա, կանչրմ ա տրդեն ասրմ. «Իմ հրրրստօթունրս լօխ քունրտ ա ինն ³ ն, բայց մին պէն ինձ խօսկ պիտի տաս. քրզանա հուվէր հինչ օգէ, պիտի տաս» [ԱԲ, 158]:*

Վախտ ժամանականիշ բառը կիրառվում է նաև գոյականաբար: Այդպիսի օրինակներ շատ կան ժողովրդական հեքիաթներում՝ *էլ* ***վախտ*** *չի կուրցնում, թորը յոր ա օնում յրրա պրրծնում, ըտրրան էլ տրէդ մօրթում [ԱԲ, 155], մին պատառ* ***վախտ*** *անց կացած՝ էտ շէնը էրուշ տրէդա մի հարուստ առէվտրրական ա կաս [ԱԲ, 77]:*

Բառի հոլովված ձևերը արտահայտում են իմաստային տարբեր նրբերանգներ. *Վէր* ***վրխտէն*** *չուբանեն ջուբը մին պէն քրց ³ ծ ինիս, մէր կավրն էլ դէքտեմբէրումը ծրնած կին ³ ր [ԱԲ, 333], էտ* ***վրխտանց*** *էլ ըստրդէս անումը մրնացալ ա Պրռրվաթումբ [ԱԲ, 190]:*

Առաջին նախադասության մեջ **վրխտէն** բառաձևն ունի *ճիշտ ժամանակին, հարմար պահին* նրբիմաստը, իսկ երկրորդ նախադասության մեջ ընդգծված **վրխտանց** բառաձևին բնորոշ է *անցած-գնացած ժամանակ* նրբիմաստը:

Բարբառում գործածական է նաև **բեյ-** փոխառյալ ժխտական նախածանցով կազմված **բէյվախտ** (պրս. bi-vagt) բառաձևը՝ *ոչ տեղին, անժամանակ, ոչ պատեհ* իմաստներով՝ ***Բէյվախտ*** *ղօնաղը ձՕր ³ ն քրսական կօտէ [ԱԲ, 456]:*

Բէյվախտ-ին հոմանիշ է թուրքերենից փոխառյալ **վախսրզ** բառամիավորը: Վերջինս էլ ունի իր հականիշային զույգը՝ **բէյվախսրզ** (*տեղին, ժամանակին, պատեհ*):

Վախտ բաղադրիչով կան նաև դարձվածային միավորներ՝**վախտը ընցրնէլ-** 1.ծերանալ, ուժից ընկնել, 2. շատ հասունանալ, թառամել, փչանալ(*Ապուն* ***վախտը ընցալ ա****, էլ կարում չի վրէրս անէ [ՂԲԲ, 682]),* **վախտ քրթէնալ-**1. հարմար՝ ազատ ժամանակ ստեղծել մի բանի համար, 2. նախատական արտահայտություն, որով դիմում են անպատեհ պահին որևէ գործ ձեռնարկողին կամ որևէ մեկին դիմողին (*Վախտ քրթի՛ր, մէհէտ ք՛ինինք՛ վրէրս [ՂԲԲ, 682],* ***Վախտ*** *ը՞ս քրթալ պՕձրթ թրկէլի… [ՂԲԲ, 682]):*

Երբեմն հանդիպում է **վախտ-վախտ** (*երբեմն-երբեմն, մերթընդմերթ*) կրկնավոր ձևը, որը իմաստով համարժեք է **գ՛ ³ հ-գ՛ ³ հ** կրկնավորին: Նույն նշանակությունն ունի նաև բարբառային **բ ³ զվախտ** բառը, որը բարբառի մի շարք խոսվածքներում **բ ³ զիվախտ** հնչատարբերակով է հանդես գալիս՝ ***Բ ³ զիվախտ*** *էլ ընդրէդրքան տրկօղին ար քաղում, պՕձրՕձմ խօխա-ըրախի պրժէնրմ… [ԼՂԲ, 297]:*

Իմաստային նույն դաշտում է ***չախ*** ժամանականիշ միավորը, որը փոխառություն է թուրքերենից՝ **čağ,** և ունի *ինչ-որ ժամանակ* բառիմաստը՝

Վէր տօնը լաւ ղօնաղ կա, կըլնխրս ըմ քուրբլական, էտ ***չախը*** *լաւ արաղ կըպիրիս [ԱԲ, 337] :*

Չախ բառը բարբառում հաճախ է գործածվում բաղադրությունների կազմում՝ իբրև երկրորդ բաղադրիչ, ինչպես, ասենք, **դáõբáõրգáõնաչախ**, **áõրգáõնաչախ**, օրինակ՝ ***Դáõբáõրգáõնաչախ*** *հրսնում ըն պրռավէն տօնը՝ վէրսը ծըրքըրնէրէն, մին լ ³ վ խըրաված ըն քըցáõմ, նրստում հաց օտում [ԱԲ, 145] :*

Բարբառում *ժամանակ, ժամանակաշրջան և պայմանաժամ, ժամկետ* իմաստներով արաբերենից փոխառյալ **վ ³ դ ³**՝ **váda** բառային միավորն է գործածական՝ ***Վրդին*** *չասած դáõզ խոսքը* ***անվ ³ դա*** *վրրցակու կանչ ա [ՆԱԲ, 211]:*

Ժամանակ հասկացության արժեքով բարբառում գործառում է նաև **մըջալ / մաջալ** բառամիավորը, որը փոխառություն է թուրքերեն mačal ձևից՝ *Մա՛մա մէր վարժաբէդը շատ տ ³ ս ա տրվալ,* ***մըջալ*** *չօնիք [ՀԺՀ, V, 473]:*

Այս բաղադրիչն ունենք **մըջալ անէլ / տրէռնալ** և **մըջալ տալ** դարձվածներում, որոնցից առաջինն ունի *դադար առնել, հանգստանալ*, իսկ երկրորդը՝ *հնարավորություն՝ հարմար պահ՝ միջոց ընձեռել* իմաստը:

Բարբառի խոսվածքներում **ժամ**, **ժամանակ** իմաստներով գործածվում է փոխառյալ **սըհաթ** բառանվանումը, որն արևելյան փոխառություն է՝ (արաբ., պրս., թրք. **sặat**): Փոխատու լեզվում բառն ունի **ժամացույց** իմաստը, որը պահպանվել է բարբառում՝ *Սալդաթը* ***սըհաթը*** *տամ ա áõր ³ ն, պըրծընում, թա քինի, դասիդան մուտանան վէր ա քըցում [ՀԺՀ, V, 649]:*

Ղարաբաղի բարբառում բառը իմաստափոխության ենթարկվելով, ձեռք է բերել *ժամ, ժամանակ* իմաստները, ինչպես նաև *պահ* մասնավորված իմաստը՝ *Դէ զարափաթ պէն չի, ախըրը, մ ³ րթը մին սաղ քըղաքու մըէծ ա, վէր* ***սըհաթ*** *քէփը հինչ տա, ինդի յէլ կարող ա անէ [ՀԲ, 338], Վէր ինքը յէր կէնա սրքսէ ճըմըլկօտալը, էտ* ***սրհաթէն*** *ծամէրը ծէրքավըտ ըս տամ հրսցընում կօխկրս… [ԱԲ, 136]:*

Մին բառ-մասնիկի հարադրությամբ կազմված **մին սըհաթ** կապակցությունը բարբառում ունի *մի ժամանակ, մի պահ* մասնավորված իմաստները: Ցույց է տալիս նաև գործողության կատարում կարճ ժամանակամիջոցում, ինչպես՝ *Ըզէն մընաց, յրէս ծին յէր իլի,* ***մին սրհաթ*** *տօն հրսէ [ԼՂԲՔ, 272]:*

Գործածական է նաև **միսրհաթ** տարբերակային ձևը՝ իբրև համադրական կազմություն՝ *Բա՛լա, տու խըմօրը հունցէ, յրէս* ***միսրհաթ*** *քինիմ բօստանը ճիրիմ, կամ [ԱԲ, 313]:*

Նույն արմատն ունենք նաև **սրհաթանմընուտ** բաղադրյալ կազմության մեջ՝ *Տի* ***սրհաթանմընուտ*** *հրրցընում ա, գիդմ՝ վէր թոռանը հրրսանէքրն ա, ծէրքէրը յէտ ա տանում, թա. «Հա՞, դէ պար յրէք, պար կանք» [ԱԲ, 331]:*

Ժամանակի կարճ հատված նշող հասկացությունները՝ **ռոպէ, վայրկյան**, բարբառում արտահայտվում են համապատասխանաբար **ռօպէ/մմՃՃնմՃՃտ** նույնանշային զույգով, իսկ վայրկյանը՝ և՛ նկարագրական եղանակով՝ **ըշկրճրպ(էլ)ումը**, և՛ նոր շրջանի փոխառությամբ՝ **սէկունդ** բառաձևով: **Ռոպէ**-ն փոխառություն է հունարենից՝ moment: **Վայրկյան** բառն առաջացել է **տեղ>ժամանակ** անցումով: Նախապես նշանակել է *որևէ տեղ*, հետո անցում է կատարվել *ժամանակի* գաղափարին[1]: Դրանք իրականում հստակ տարբերակված չեն որպես ժամի մասեր, այլ հանդես են գալիս *կարճ ժամանակահատված* ընդհանրական իմաստով՝ *Յրէս ծէրումը* հէնգ ***ռօպէ*** *յրմ կացալ, տու յրէք մէրումը մին տարէ կաց [ԱԲ, 411],դաստի Զանգին ա Զրրանգին պէց ըն թօրում, սահանք էլ մին* ***մՃՃնուտՃՃմը*** *հրսնում ըն տրդէն կօշտը [ԱԲ, 109],մին էրկու* ***մունուտանը*** *յրէտը նօրից ա մրննան ընգրնում, էլիա յա հրրցրնում [ԱԲ, 331],անց ա կրէնրմ իննը ամիս, իննը օր, իննը ժամ, իննը մունուտ, իննը* ***սեկունդ,*** *Աստված ըտրրանց երկու տրդա յա տամ [ՀԺՀ, V, 143], տա մին հէնց գ³բ³ յա ինրմ, վրէր յրրան կաղնիս, ըշտէղ ասիս, կրտանէ մին* ***ըշկրճրպէլումը*** *[ՂԲԲ, 520]:*

Մին ըշկրճրպ(էլ)ումը արտահայտությանը համարժեք են **մին ըշկրհօփումը**, **մին շրնչումը**, **մին նրփ³սումը** կապակցությունները՝ *ակնթարթորեն, վայրկենապես, շատ արագ իմաստներով*, օրինակ՝ *Էտ կՃՃլին ճօտէրը յրրա ըն պրրծրնրմ,* ***մին շրնչրմը*** *էտ ըխճրկանը պրտրռ-պատառ անրմ [ՀԺՀ, V, 57]:*

Շատ կարճ ժամանակ՝ ակնթարթ իմաստով գործածվող հետաքրքիր բառամիավոր է **դաղաղ**-ը, որի ծագումն անհայտ է՝*Էէրօպը ինձ մին* ***դաղաղրմը*** *տարավ լՃՃնընգին կրլօխը… [ՋՏ, Բ, 25]:*

Կարճ ժամանակամիջոց իմաստն ունի **հանգ-հօնգ / հանգ-հունգ** կրկնավոր բարդությունը՝ *Էս դուսաղը վրէր օտում ա, չրքօրանը* ***հանգը-հունգը*** *ռանգը փօխվում ա… [ՂԲԲ, 409]:*

Պահ, ակնթարթ, կարճ ժամանակ իմաստներով հազվադեպ կիրառություն ունի **հօվուր / հավուր / հուվուր** բառամիավորը՝ բաղադրված գրաբարյան **աւր** (օր) արմատով, որ առավելապես հանդես է գալիս **մի(ն)** թվականի հետ՝ *Մին* ***հուվուր*** *վեր անց ա կենում, մաշնակ հարթնն ա կյամ, ղզղանէն տակը տամ, մին հափուռ աղ քցում, խառնում քյրնում: [ՆԱԲ, 104]*

[1] ***Ամառյան Հր.****, նշված աշխատությունը, հ. 4, էջ 300, 444:*

Իմաստային նույն խմբում է **մամէնտ** բառը, որը փոխառություն է ռուսերենից (момент): Ունի *պահ, ակնթարթ* իմաստները՝ *Էն* ***մամէնտին*** *áõր ³ն քըցáõմ ա ընդէղ…[ՂԲԲ, 487]:*

Գործածական է նաև նույն հիմքից կազմված **մամէնտալնի** մակբայը, որ նշանակում է *ակնթարթորեն, վայրկենաբար՝ Յէտ ա տէռնում,* ***մամէնտալնի*** *կամ, էտ շՍրէրը տանում: [ՂԲԲ, 487]:*

Ղարաբաղի բարբառում գործածվում է նաև արևելյան լեզուներից փոխառված **ջըլ³վ / ջիլ³վ** բառամիավորը (պարսկերեն՝ jelou, թուրքերեն՝ čəlau): Բառի բուն նշանակությունն է՝ *պախուրց, սանձ*: Սակայն փոխաբերական կիրառությամբ բառը ձեռք է բերել *կարճ ժամանակամիջոց նշանակությունը, օ*րինակ՝ *Էս քըշէր անդար լըվէնը թուղէցէն ուչ, թա մին* **ջըլ³վ** *քօն ինիմ [ՂԲԲ, 522]:*

Բարբառում ոչ հաճախական կիրառություն ունեն **դար / դ³ր** և **վ³ր** ժամանականիշ բառամիավորները: Առաջինը գրաբարյան **դար** բառն է, որ, պահպանելով հանդերձ իր հիմնական իմաստը՝ *հարյուր տարվա ժամանակաշրջան, հարյուրամյակ*, ձեռք է բերել նաև *կարճ ժամանակ, պահ* մասնավոր իմաստները՝ *Մին քանէ* ***դար*** *ըստըրանա առաչ մին քըղաքու թաքավէր ուզիս ա, վէր մին կարմունջ շինի [ՀԺՀ, V, 588],Էտ* ***դ³ր***áõ***մըտ*** *Կըրիքօր դային պըտըհիս ա [ԱԲ, 302], Էս նըղ* ***դ³ր***áõ***մըս*** *ըստակալա, ինձ թողալ տըռըտօռ ընգած [ԱԲ, 332]:*

Երկրորդ բառամիավորը՝ **վ³ր,** բարբառում ունի միայն *պահ, ակնթարթ* իմաստները, ինչպես՝*Էտ* ***վ³ըմը*** *Պուղուսէն անա մին մարթ ա մուտանում, թա՝պարլուս Պուղուս [ԱԲ, 365]:*

Ժամանականիշ այս բառով բաղադրվել է **վ³ըը կ³լ³ծ** դարձվածային միավորը, որ նշանակում է՝ *անընդհատ, շարունակ՝ Էտ ըսկեսուրը* ***վ³ըը կ³լ³ծ*** *հըրթնէրէն անէսկ ա տամ [ՂԲԲ, 683]:*

Ինչպես գրական հայերենում, այնպես էլ Ղարաբաղի բարբառում որոշակի թիվ են կազմում ընդհանրական մակբայները, որոնք գործածվում են երկու և ավելի մակբայական նշանակություններով: Օրինակ՝ **բáõրդ³ն, բáõրդ³ն³նց, գիրթ, դ³ստի(ն³), դիգասկանց, իլբիհ³լ, իլբիհ³լմըս, ճէլ(լ)ի** մակբայները, արտահայտում են և՛ ձևի, և՛ ժամանակի իմաստներ: Բերենք համապատասխան օրինակներ՝ *Սումբաթ դային, ըրբան պէռնած, էն ա ինիս քիս,* ***բáõրդան*** *Իսակ դ³յին ըռաշկան տáõս ա կամ [ԱԲ, 305], քըշանա քիշէրավ մարը նի յա մընէս տըսնա տըղան զáõրթնացալա,* ***գիրթ*** *օխծը տըսնաս ա [ՀԲ, 336],Օվչի Փիրումը վար ասէ, թա ինքը հինչավ ա ծիծաղում,* ***դ³ստի*** *մըռնըլական ա [ՂԲԲ, 117], համա ղօչաղըտ* ***դիգասկաց*** *լօք տուվավ, áõնդáõր տօշ³ն փըռնից, նի կապից [ՀԲ, 335], թաքավէրին տըղան* ***իլբիհ³լ*** *վազ ա տաս, տըսնաս հի՞նչ. Մին վըսկէ ծուկուն կա էտ թօռըմը [ԱԲ,*

92], Ալիսան դ³յին ***իլբիհ³լմրս*** *խօսկը փոխում ա [ԱԲ, 329],* ***ճէլլի*** *յէր ա կէնում, քին³մ ձՕր³նց քաղաքը, նի մընում բազարը, մին վընճարու շախկա ինք՝ օնում, դարկում տօն [ՂԲԲ, 464], լա՛ց մէր ինիլ, ՈՒ՛ձՕց* ***ճէլլի*** *կընկաս, հանցու յրտանաս վէչ [ԱԲ, 242]:*

Բարբառում հանդիպում են **ճէ(լ)ի** բաղադրիչով բարդված հետևյալ դարձվածային կապակցությունները՝ **ճէ(լ)(ի) անէ-** շտապել, փութալ՝ *ճէլլ ա անում, հըսնում շէնը, խաբարը շին³ցուց ասում [ՂԲԲ, 464],* **ճէ(լ)ի թընքանօղ**-դյուրագրգիռ, բարկացկոտ, զայրացկոտ՝ *Թաքավէրըն էլ կօգի ճէլլի թընքանօղ ար, ամմա պարի մարդ ար [ՂԲԲ, 464],* **ճէ(լ)ի նըհըէտ կ'ընվող**-անոխակալ, անհիշաչար, շուտ հաշտվող՝ *ճէլլի թընքանօղը ճէլլի նըհըէտ կ'ընվօղ կինի [ՂԲԲ, 464]:*

Շատ արագ ու հաճախակի կատարվող գործողություն նշելու համար կիրառվում է **ճէ(լ)ի-ճէ(լ)ի** կրկնավոր բարդությունը, որի առաջին բաղադրիչը սովորաբար հնչյունափոխվում է՝ **ճիլը-ճէլլի**, **ճըլը-ճէլլի**, **ճըլլի-ճէլլի**՝ *Բ³լի լիա տաՕզն ըն,* ***ճլը-ճեալի*** *սուփրեն յեշում ըն [ՆԱԲ, 121]:*

Վերը նշված մակբայները, ինչպես երևում է օրինակներից, համատեղում են և՛ ձևային, և՛ ժամանակային իմաստները՝ ցույց տալով, որ գործողությունը կատարվում է հանկարծակիորեն, միանգամից, իսկույն, անմիջապես, անհապաղ՝ շատ կարճ ժամանակահատվածում:

Գրականություն

1. Աճառյան Հր., *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Ա-698 էջ, հ. Բ-687 էջ, հ. Գ-636 էջ, հ. Դ-676 էջ, Երևան 1926:
2. Բառնասյան Ջ., *Ժամանականիշ բառերը հայերենի բարբառներում*, Երևան, 2009, 124 էջ:
3. Հովհաննիսյան Լ., *Հայերենի իրանական փոխառությունները*, Երևան, 1990, 302 էջ:
4. Ղազարյան Ռ., *Գրաբարի բառարան*, Երևան 2000, հ. 2, 1346 էջ:
5. Ջահուկյան Գ., *Հայերեն ստուգաբանական բառարան*, Երևան, 2010, 820 էջ:
6. Սարգսյան Ա., *Ղարաբաղի բարբառի բառարան*, Երևան, 2013, 845 էջ:
7. Սարգսյան Ա., Մինասյան Շ., *Ղարաբաղի բարբառի դարձվածաբանական բառարան*, Երևան, 2017, 566 էջ:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, բ.գ.թ., Լ.Գ.Մարգարյանը:

ՀՏԴ 82.9(75)

Գրականություն

Անահիտ ՕՀԱՆՅԱՆ
Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարան, Արցախ

ԱՐՑԱԽ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԵԾ ԳԵՂԱԳԵՏԸ

«Արցախ աշխարհի մեծ գեղագետը» հոդվածը վերաբերում է Արցախի մշակույթի կարկառուն ներկայացուցիչ Ս.Գաբրիելյանի ստեղծագործական աշխարհի քննությանը:
Ս. Գաբրիելյանը իր ներդրումն է ունեցել Արցախի նկարչական արվեստի բնագավառում՝ ստեղծելով իր՝ զուտ գաբրիելյանական աշխարհը՝ ուրույն ոճով և ձեռագրով, ներաշխարհից բխող պատկերացումներով ու ինքնատիպ գաղափարներով:
Ս. Գաբրիելյանը արվեստագետ է, ով օգտագործել է դարերով կուտակված հայկական արվեստի գեղարվեստական միջոցների զինանոցը՝ կատարելապես տիրապետելով դրանց առանձնահատկություններին:
Գաբրիելյանական արվեստի քննությունը մեզ հնարավորություն է տալիս բացահայտել Արցախի արվեստի դպրոցի տիպաբանությունը, արվեստի այս կամ այն ճյուղերի փոխներթափանցումը և յուրահատուկ սինթեզը:
Ս. Գաբրիելյանը ազգային և համամարդկային նվիրյալ արվեստագետ է՝ իր ինքնատիպ արվեստով, կերպարակերպման իր յուրահատուկ ոճով:
Նրա շուրջ 1500 կտավները գտնվում են արտերկրի մասնավոր հավաքածուներում, ինչը մեծ պատիվ է Արցախը միջազգային հարթակում ներկայացնող գեղանկարչի, բոլոր արցախցիների համար:

Ս. Գաբրիելյանը իր դպրոցով, յուրահատուկ ձեռագրով ու ոճով անաղարտ պահեց հայրենի Արցախի կերպարը: Իսկ այդ կերպարը նրա կտավներում գոյության բանաձև է և արյան կանչ:

Բանալի բառեր՝ մշակութային ժառանգություն, հետազոտություն, կերպարվեստ, գեղարվեստական միջոցներ, նկարչություն, արցախյան դպրոց, ստեղծագործական աշխարհ, հետաքրքիր ու ինքնատիպ կտավներ, երևակայություն, ներքին զգայականություն, դիմանկարներ, ազգային մշակույթ, կոմպոզիցիոն առանձնահատկություններ, ներաշխարհի բացահայտում:

А. А. Оганян

ВЕЛИКИЙ ЭСТЕТ АРЦАХСКОГО МИРА

В статье «Великий эстет арцахского мира» рассматривается мир творчества яркого представителя арцахской культуры С. Габриеляна.

С. Габриелян внес свой вклад в искусство арцахской живописи, создав свой, чисто габриелянский мир, с неповторимым стилем и почерком, с возникающими из внутреннего мира оригинальными идеями и представлениями.

С. Габриелян – художник, который использовал накопленный веками арсенал художественных средств армянского искусства, в совершенстве овладев их особенностями.

Изучение габриелянского искусства дает нам возможность обнаружить типологию арцахской художественной школы, взаимопроникновение разных направлений искусства и их своеобразный синтез.

С. Габриелян – истинный национальный и общенародный художник со своим самобытным искусством, своей неповторимой манерой перевоплощения.

Около 1500 его картин находятся в частных коллекциях за рубежом, что для художника, представляющего Арцах на международной арене и для всех арцахцев является большой честью.

Своей школой, неповторимым почерком и стилем С. Габриелан сохранил первозданным образ родного Арцаха. И этот образ в его картинах — формула существования и зов крови.

Ключевые слова: *культурное наследие, исследование, изобразительное искусство, художественные средства, арцахская школа живописи, творческий мир, интересные и уникальные картины, воображение, внутреннее ощущение, портреты, национальная культура, композиционные особенности, открытие внутреннего мира.*

A. Ohanyan

THE GREAT ESTHETE OF THE ARTSAKH WORLD

The article "The great esthete of the Artsakh world" deals with the world of creativity of a prominent representative of the Artsakh culture S. Gabrielyan.

S. Gabrielyan contributed to the art of Artsakh painting, creating his own, purely Gabrielian world, with a unique style and handwriting, with original ideas arising from the inner world.

S. Gabrielyan is an artist who used the arsenal of artistic means of Armenian art accumulated over the centuries, mastering their features to perfection.

The study of Gabrielyan art gives us the opportunity to discover the typology of the Artsakh art school, the interpenetration of different areas of art and their peculiar synthesis.

S. Gabrielyan is a true national and international artist with his original art, his unique manner of transformation.

About 1500 of his paintings are in private collections abroad, which is a great honor for the artist representing Artsakh in the international arena and for all Artsakh residents.

With his school, unique handwriting and style, S. Gabrielan preserved the original image of his native Artsakh. And this image in his paintings is the formula of existence and the call of blood.

Key words: *cultural heritage, research, fine arts, artistic means, Artsakh school of painting, creative world, interesting and unique paintings, imagination, inner sensuality, portraits, national culture, compositional features, discovery of the inner world.*

Թերի կլինի խոսել 20-րդ դարավերջի և 21-րդ դարասկզբի մշակույթի մասին, առանց Արցախի մշակույթի կարկառուն ներկայացուցիչ Սամվել Գաբրիելյանի մշակութային ժառանգության գնահատման:

Բոլոր ժամանակներում էլ Արցախի մշակույթի գործիչներն իրենց ներդրումն են ունեցել համազգային արվեստի բնագավառում: Արցախյան արվեստի գործիչները՝ նկարիչներ, քանդակագործներ, կիրառական արվեստի վարպետներ, դիզայներներ, արմատներով կապված են եղել և այսօր էլ կապված են հայրենիքին՝ իրենց մասնագիտական և քաղաքացիական պարտքը կատարելով ժողովրդի հանդեպ՝ ստեղծելով լիարժեք ու մնայուն ստեղծագործություններ: Միշտ էլ արժեքավոր ստեղծագործությունը իր ճանապարհը հարթելու եղանակը գիտե՝ ճանաչելի դարձնելով իրեն և հեղինակին: Մեր հետազոտությունը պարզել է, որ 20-րդ դարի և 21-րդ դարասկզբի Արցախի արվեստագետների որոշ աշխատանքներում զգացվում է նշված դարաշրջանների արվեստի զանազան ուղղությունների զարգացումն ու խորացումը: Շատ արվեստագետներ էլ փորձել են ձերբազատվել ազդեցություններից, կերպարվեստի՝ բարդություններով լի աշխարհում գտնել իրենց ուրույն ոճը և ձեռագիրը՝ ի ցույց դնելով միայն ներաշխարհից բխող պատկերացումներն ու ինքնատիպ գաղափարները:

Արցախյան մշակույթի պատմության մեջ անգնահատելի է Ս.Գաբրիելյանի տեղն ու դերը: Արվեստագետ, ում ինքնատիպ ոճերի բացահայտումը այսօր խիստ կարևոր դեր ունի Արցախի արվեստի պատմության մեջ:

Ս. Գաբրիելյանը արվեստագետ է, ով օգտագործել է դարերով կուտակված հայկական արվեստի գեղարվեստական միջոցների զինանոցը՝ կատարելապես տիրապետելով դրանց առանձնահատկություններին:

Հայկական արվեստի, մասնավորապես նկարչության արցախյան դպրոցը, բազում ստեղծագործական կապեր ունի, և դարերի նրա փորձը, ուսումնասիրության մեթոդիկան, տիպաբանությունը, ինքնատիպությունը շատ կարևոր նշանակություն ունեն Արցախի արվեստի զանազան ճյուղերի մասին համաշխարհային կարծիքի ձևավորման գործում:

Ս. Գաբրիելյանի ստեղծագործական աշխատանքի քննությունը մի քայլ առաջ կմղի արցախյան արվեստի շուրջ ստեղծված տեսություններն ու

վերլուծությունը: Մի հոդվածի սահմաններում դժվար է բացահայտել Ս.Գաբրիելյանի ստեղծագործական աշխատանքը, քանի որ այն բազմակողմանի ու բազմալեզու է, ինքնատիպ, ազգային ու համամարդկային:

Գեղագիտության պատմության մեջ եղել են արվեստի տեսակների դասակարգման շատ փորձեր: Ս. Գաբրիելյանի արվեստի քննությունը մեզ հնարավորություն է տալիս բացահայտել Արցախի արվեստի դպրոցների տիպաբանությունը, արվեստի այս կամ այն ճյուղերի փոխներթափանցումը և յուրահատուկ սինթեզը: Ս. Գաբրիելյանի ստեղծագործական աշխարհի քննությունը հնարավորություն է տալիս նորովի գնահատել նրա վաստակը՝ պատկերագրման ուրույն ոճը, մտածելակերպը, Արցախի էթնոավանդույթների, սովորությունների արժևորումը: Ս. Գաբրիլյանը չի գնում տրորված ճանապարգհով, չի մեկուսանում իր մեջ, նվիրվում է մարդկությանը՝ հետաքրքիր ու ինքնատիպ կտավների նրբագեղ ոճական հնարանքների միջոցով:

Ս. Գաբրիելյանը այն բացառիկ դեմքերից է, ով ստեղծել է գեղանկարիչների իր՝ գաբրիելյանական դպրոցը և իր տաղանդի ուժով Արցախում նոր որակի հասցրել գեղանկարչական արվեստը և ստեղծել գունեղ, լուսավոր կտավներ, որոնք այսօր էլ խնամքով պահպանվում են աշխարհի տարբեր երկրների թանգարաններում և ցուցասրահներում: Տաղանդավոր արվեստագետն իր շուրջը համախմբեց արվեստագետների՝ ստեղծելով «Գամ ար» նկարիչների միջազգային կազմակերպությունը, և իր վաստակը ներդրեց Արցախի մշակույթի պատմության մեջ: Տաղանդավոր արվեստագետը գույների, հույզերի ընկալումների իր ներաշխարհով զարգացրեց գեղանկարչական դպրոցի ավանդույթները: Տեղին է հիշել մեծ գրողի խոսքերը.

Ինչքա՜ն ծաղիկ պիտի բուսներ,
Որ չբուսավ էս հողին,
Ի՜նչ պատասխան պիտի ես տամ,
Հող ու ծաղիկ տվողին…

Ս. Գաբրիելյանը կիսատ երազներ, կիսատ գույներ, կիսատ աշխարհընկալումներ է թողել, սակայն արած - թողածն էլ բավական է՝ պատկերացում կազմելու համար նրա արվեստի մնայուն աշխարհի մասին:

Արցախի վաստակավոր լրագրող Ն. Սողոմոնյանը պատահական չի գրել. «Սամվելը մի առանձին սիրով ու երևակայությամբ է հյուսել հայի, մասնավորապես արցախցու կերպարը, ներկայացրել նրա հոգևոր ու ֆիզիկական մաքառումները, հայրենիքի կերպարը նա բացահայտել է

յուրովի ու նորովի: Հայրենիքը նկարչի համար ոչ թե լեռ է, դաշտ, գետ, այլ՝ արյան հասցե: Առանց այս հող ու ջրի նա չէր կարող ապրել» [1]:

Հիրավի, արցախյան արվեստը շատ բան կկորցներ առանց Սամվել Գաբրիելյանի, ում դաժան կյանքը երբեք չփոխեց, ով պահպանեց իր մարդկային նկարագիրը՝ համեստ, ազնիվ, բարի ու լուսավոր: Ն.Սողոմոնյանը վերոնշյալ հոդվածում վկայակոչում է Հարրի Գիլմորի (ԱՄՆ առաջին դեսպանը Հայաստանում) խոսքերը: Իր ձեռք բերած մի նկարի առիթով նա ասել է, որ ինքը մի երկրի դեսպանն է, իսկ Սամվելն Արցախի դեսպանն է ամբողջ աշխարհում[2]:

Ս. Գաբրիելյանը ծնվել է 1951թ. նոյեմբերի 3-ին, Լեռնային Ղարաբաղում, որտեղ ապրել ու ստեղծագործել է մինչև 2015 թվականի հուլիսի 22-ը՝ մինչև կյանքի վերջը:

Սովորել է Երևանի Փ. Թերլեմեզյանի անվան գեղարվեստական ուսումնարանի, ապա Երևանի գեղարվեստական ինստիտուտի գեղանկարի բաժիններում: Բազմաթիվ հանրապետական և համամիութենական ցուցահանդեսներում միշտ էլ ուշադրություն են գրավել նրա բազում կտավները:

Գեղանկարչի բազմաթիվ աշխատանքներ («Տագնապ», «Կանայք», «Սիրո պահ», «Պայքար», «Զարթոնք», «Սիրո հրեշտակ», «Գիշեր», «Ջրահարս», «Ցավի բարձունք», «Տեսիլք», «Գաղթ», «Կոմիտաս», «Շուշի» և այլն) կյանքոտ, չափի զգացում, ընտիր ճաշակ, և կրքոտ հոգեվիճակներ արտահայտող երկեր են:

Նվիրյալ արվեստագետ էր Ս. Գաբրիելյանը: Ակնհայտ է, որ նրա վաստակը երբեմն լռության է մատնվել՝ ճիշտ ու տեղին չգնահատվելով իբր արվեստի հրաշագեղ նմուշներ, սակայն դա նրան չի մտահոգել, որովհետև արվեստը ստեղծագործական պահի արգասիք է, սրտի ու մտքի սինթեզ:

Ստեղծագործել է այն սկզբունքով, որ արվեստագետը ազգի ցավն այնպես պիտի ներկայացնի, որ այն հասկանալի և ընդունելի լինի նաև օտարին: Ամեն մի ազգային համամարդկային հնչողություն պիտի ունենա: Այս իմաստով խորախորհուրդ են Ս. Գաբրիելյանի կտավները: Գաբրիելյանական կերպարները ամենուր են: Նրանք մերթ անցյալի խորքից են հառնում, մերթ ծնվում են հայրենի հողից ու եզերքից, մերթ կարծես իջնում են տիեզերքից, բայց բոլորն էլ կարևոր տեղ են զբաղեցնում ժանրային առումով բազմազան գաբրիելյանական դիմանկարներում և

---

[1] ***Ազատ Արցախ***, *Ստեփանակերտ, 2016թ. 5 նոյեմբեր, էջ 6: Տե՛ս՝ Ն. Սողոմոնյանի, «Նրա համար կարևորը ստեղծագործական պահն էր» հոդվածը:*

[2] *Նույն տեղում, էջ 6:*

կոմպոզիցիաներում: Բնականաբար, գաբրիելյանական կտավների վրա սկզբնական շրջանում (ինչպես շատերի) զգացվում է համաշխարհային արվեստի մեծագույն ստեղծագործությունների ազդեցությունը: Սակայն ուսումնասիրությունը պարզում է, որ աստիճանաբար նրա արվեստը դառնում է ավելի զուլալ, ավելի ինքնատիպ և միայն իրենը: Կերպարակերտման նրա արվեստում գնալով ակնհայտ է դառնում արվեստագետի ներքին զգայականությունը: Բազմազան են Գաբրիելյանի կտավների թեմաները:

Այնտեղ մարդկային կյանքն է, շրջապատը՝ իր հետաքրքրություններով: Վկան՝ «Զրույց», «Թագավորների հանգիստը», «Կինը ծովափին…» և բազում այլ գործեր: Կարևոր է մի առանձնահատկություն. եթե դիմանկարներում Ս. Գաբրիելյանը ընդհանրացնում է կերպարները, ապա կոմպոզիցիաներում տեսնում ենք երևույթների ընդհանրացում և ամբողջացում:

Ս. Գաբրիելյանի արվեստը, նրա ստեղծագործական կերպարը խիստ համահունչ է ժամանակաշրջանին ու սերունդների համար դաս ու դասագիրք է:

Մեծ է նրա ավանդը Արցախի գեղանկարչական դպրոցի զարգացման գործում: Որպես մանկավարժ արվեստագետը Արցախում հիմնեց իր դպրոցը՝ իր ստեղծագործություններով ապրելով արվեստասեր սաների հոգիներում:

«Ասում են՝ անփոխարինելի մարդիկ չեն լինում: Գուցե շատ շատերի համար դա ճշմարիտ է: Ինչպես ասում են՝ գոյություն ունեն օրենքներ և… բացառություններ՝ օրենքից դուրս: Կարծում ենք, նման բացառիկ երևույթներից էր Ս. Գաբրիելյանը»,-կարդում ենք «Ազատ Արցախ» թերթի նոյեմբերի 5-ի համարում: Լրագրող Նվարդ Սողոմոնյանը լրացնում է. «Նրա արվեստում պայմանականությունը գերակշռում է, որը կռահելու, մտորելու տեղիք է տալիս: Սամվելի մոտ առաջին պլան են մղվում գույնի փիլիսոփայությունն ու գեղարվեստը: Նա անընդհատ որոնումների մեջ էր ու հղկում էր իր գործերը: Նրա ստեղծագործության գլխավոր հատկանիշներն են գունային կոլորիտը և պայմանականությունը. շարժում, անընդհատ շարժում, և նրա գործերում ծնվում է լույսը: Նման գործերով է հասարակության մեջ ձևավորվում արվեստի ընկալման կերպը»[1] :

Հիրավի, բազմաբնույթ ու բազմաշերտ է Գաբրիելյանի արվեստը: Նրա ներաշխարհը նախ և առաջ հայրենի Արցախն է՝ նրա լինելության խորհուրդը, նրա կտավների սրբազան ակունքը:

Ս. Գաբրիելյանի համոզմունքով՝ իսկական նկարիչը նա է, ով գտնում է իր սեփական ոճը: Առանց սեփական ձեռագրի, թեմայի նույնիսկ սեփական

---

[1] ***Ազատ Արցախ***, *Ստեփանակերտ, մարտի 20, 2021, էջ 6:*

փիլիսոփայության արվեստագետը, առավել ևս նկարիչը նկարիչ չէ: Ոճը ինչ-որ տեղից չի վերցվում, այն ծնվում է, ձևավորվում յուրաքանչյուր ստեղծագործողի ստեղծագործական աշխարհում՝ յուրատիպ ու յուրօրինակ:

Ս. Գաբրիելյանի համար բնականաբար ուղենիշ էին խորհրդային տարիների արվեստի առանձնահատկությունները: Դա, իհարկե, բնական է, որովհետև ստացած կրթությունը դա է պարտադրում: Ժամանակի ուսումնական հաստատություններն ունեին, այսպես կոչված, «սոցիալիստական գեղարվեստական ոճ ու ուղղվածություն»: Արվեստագետի համար հեշտ չէր դուրս գալ կաղապարներից և ստեղծել միանգամայն ինքնուրույն, անհատական ոճ: Հեշտ չէր ինքնուրույն հայեցակետի ձևավորումը, երևույթների ինքնուրույն ըմբռնումը:

Ս. Գաբրիելյանը զերծ չմնաց իրականության նոր ընկալումից: Խորհրդրդային արվեստագետների նման նա ևս փորձեց ընտրել արևմուտքի արվեստի ոճը, և շատերի նման նրա համար կարևորվեց ազգային արվեստի գաղափարախոսությունը: Գաբրիելյանը ուղղվեց դեպի ազգային մշակույթը:

Մի առիթով արվեստագետը ասել է. «Երբ ես գրիչ կամ մատիտ եմ վերցնում, ես չեմ մտածում այն մասին, որ սկսում եմ նկարել, ձեռքս ինքն է նկարում, գուցե և մեխանիկորեն, բայց քանի որ քո ներսում կա կոմպոզիցիոն մտածողություն, դրա համար էլ ձեռքդ գնում է այն ուղղությամբ, ինչ դու ես ուզում»: Ս.Գաբրիելյանի որոշ ստեղծագործություններ կրում են սյուրռեալիզմի ազդեցությունը: Բոլոր դեպքերում էլ Գաբրիելյանը եզակի գեղագետ է: Անգամ հակասական երևույթները, խորհրդավոր տեսիլքները խոսում են մարդու հոգեվիճակի հետ, ընտրված են ճաշակով, գեղագետի նրբազգացողությամբ:

Ս. Գաբրիելյանին նվիրված հոբելյանական ցուցահանդեսի բացման ժամանակ արվեստի վաստակավոր գործիչ, տաղանդավոր քանդակագործ Յու. Հովհաննիսյանը, ընդգծելով Ս. Գաբրիելյանի բացառիկ տաղանդը գեղանկարչության մեջ, ցավով նշեց, որ «Սամվելի տեղը դատարկ է մնում… Նա միաժամանակ խոստովանեց, որ Գաբրիելյանը այնպիսի հարուստ ժառանգություն է թողել, որ սերունդները դրանով հագեցնելու են իրենց հոգևոր ծարավը: Սամվելը խորհող ու որսող հայացք ուներ և շատ արագ էր ընկալում երևույթները և վարպետորեն դրանք վերարտադրում»[1]:

«Ս. Գաբրիելյանը մասնակցել է համամիութենական և միջազգային բազմաթիվ ցուցահանդեսների, խմբային և անհատական ցուցադրություններ ունեցել ԱՄՆ-ում, Անգլիայում, Իտալիայում, Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Հունաստանում, Եգիպտոսում, Լիբանանում, Բուլղարիայում, Կիպրոսում, Ֆինլանդիայում: Հատկանշական է այն

[1] ***Հայաստանի Հանրապետություն,*** *Երևան, թիվ 202, 2016, էջ 5:*

հանգամանքը, որ նրա 1500-ից ավելի կտավները գտնվում են արտերկրի մասնավոր հավաքածուներում, ինչը մեծ պատիվ է Արցախի միջազգային հարթակներում ներկայացնող գեղանկարչի, բոլոր արցախցիների համար»,[1]– գրում է բանաստեղծ Դավիթ Միքայելյանը:

Ս. Գաբրիելյանի արվեստի հմայքը առաջին հերթին պայմանավորված է գեղեցկությամբ: Իսկ այդ գեղեցկությունը բխում է ներկապնակի հարստությունից ու բազմազանությունից: Գույների խաղը, յուրօրինակ շեշտերը, դրանցից բխող ընկալման հետաքրքիր պահերը, ինքնատիպ ելևէջները, գունային մերթ ուժեղ, մերթ թույլ, բայց ներքին շերտավորում ունեցող պատկերները կախարդական ուժ ու հմայք են տալիս Ս. Գաբրիելյան արվեստագետի կտավներին:

Գունային կոմպոզիցիայով, գծային ռիթմիկ կառուցվածքով, արտահայտիչ ու ճկուն նկարագրերով աչքի են ընկնում նրա «Պար», «Հարսնահանդես», «Ցլամարտ» կտավները: Հետաքրքիրն այն է, որ էլ արվեստագետը փորձում է յուրացնել համաշխարհային արվեստի լավագույն արտահայտչաձևերը, միշտ երբ մնում է իր սեփական ու նոր աշխարհի մեջ, սեփական աշխարհով է հարաբերվում իրականությանը: Ս. Գաբրիելյանի ստեղծագործական աշխարհում կենտրոնում մարդն է, նրա ներաշխարհը, կյանքի հետ նրա ունեցած կապը: Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի գաբրիելյանական դիմանկարները, որոնք տարբեր կողմերից ընդգծում են կերպարի առանձնահատկությունը: Հիշենք նրա «Կնոջ դիմանկար», «Մայր», «Աղջկա դիմանկար», «Աննայի դիմանկար» և նմանատիպ մի շարք գործեր, որոնք ունեն ներքին չափազանց զգայականություն, ներաշխարհի բացահայտման բազում խորքեր ու գեղեցկություններ:

Հետաքրքիր է Գաբրիելյանի արվեստի կոմպոզիցիոն առանձնահատկությունը: Մե՛րթ ծավալականությունը, մե՛րթ մոնումենտալությունը հուշարձանակերտ բնորոշումներով հմայիչ են դարձնում կերպարը:

«Թափառական կրկես» կտավից թախիծ է ծորում, բայց մարդկայնորեն զուլալ, մաքրամաքուր, թեթև ու սահուն: Թախծոտ թեման մեր աչքի առաջ պայծառանում է, ասես կտավում ներկա է արվեստագետը՝ կրակոտ երևակայությամբ, բազմազան մտահղացումներով:

Ս. Գաբրիելյանը ստեղծեց իր՝ գաբրիելյանական դպրոցը, յուրատեսակ ձեռագրով ու ոճով՝ մինչև կյանքի վերջը անաղարտ պահելով հայրենիքի կերպարը, որը նրա կտավներում գոյության բանաձև է և արյան կանչ:

---

[1] *Նույն տեղում:*

Գրականություն

1. «Ազատ Արցախ», Ստեփանակերտ, 5 նոյեմբեր, 2016:
2. «Ազատ Արցախ», մարտի 20, 2021:
3. «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, թիվ 202, 2016:
4. «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, նոյեմբերի 11, թիվ 203 (6249), 2015:
5. «Հայրենիք», Երևան, թիվ 9, հուլիս 30, 2015:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, բ.գ.դ. Ս.Ա.Խանյանը:

ՀՏԴ 82.01/.09

Գրականություն

Միրվարդ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ
ԱրՊՀ ռոմանագերմանական լեզուների ամբիոնի դոցենտ, բ.գ.թ.
E-mail: sirasuhi@rambler.ru

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅԻ ԸՆԿԱԼՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՈՐՈՆՈՒՄՆԵՐ

Սույն հոդվածի հիմքում դրված է արտասահմանյան գրականության մեջ Հայոց ցեղասպանության թեմայի պատմական հայեցակարգի ճանաչողական խնդիրը քաղաքական տեսանկյունից: Սա դիտվում է որպես պայքարի գործընթաց, որի նպատակը ցեղասպանությունների, բռնությունների ընկալումն է, իսկ հիմնական պատճառը եղել ու մնում է պատմական կրկնության վախը: Բռնությունը որպես դիրքորոշում սահմանվում է ժամանակի քաղաքական մարտավարության և էթնիկ ներհատկության փոխներգործմամբ: Արդի հայեցակարգային որոնումների տեսական հիմք է առաջարկվում թուրք պատմաբան, ցեղասպանագետ, ԱՄՆ Քլարկի համալսարանի պրոֆեսոր Թաներ Աքչամի «Խայտառակ արարք Հայոց ցեղասպանությունը և թուրքական պատասխանատվության հարցը» աշխատությունը; Գեղարվեստական առումով խնդրին առնչվող հենք ունեն Օմար Փամուքի «Ձյունը», Էլիֆ Շաֆագի «Ստամբուլի բիճը», Էդգար Հիլգենրաթի «Վերջին մտքի հեքիաթը» Աքրամ Այիսլիի «Քարակերտ երազներ», Գամիդ Ամիրովի «Արցունքներ դրախտում» վեպերը:

Բանալի բառեր՝ *Հայոց ցեղասպանություն, պատմական հայեցակարգ, էթնիկ առանձնահատկություն, մշակութային հիշողություն, մեդդահ, բռնության կրկնություն, համամարդկային խնդիր, ազգային ինքնություն, համիդյան ձեռագիր, պատմամշակութային շերտեր:*

С.Степанян

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОИСКИ ВОСПРИЯТИЯ ТЕМЫ ГЕНОЦИДА АРМЯН

В основу данной статьи положена познавательная проблема исторической концепции темы Геноцида армян в зарубежной литературе с политической точки зрения как процесса борьбы, целью которого является восприятие геноцидов и насилия, а главной причиной был и остается страх перед историческим повторением. Насилие как позиция определяется взаимодействием политической тактики времени и этничности. В качестве теоретической основы для современных концептуальных поисков предлагается работа турецкого историка, исследователя геноцида, профессора Университета Кларка Танера Акчама «Позорное дело, Геноцид армян и вопрос турецкой ответственности». С художественной точки зрения романы «Снег» Омара Памука, «Стамбульский бастард» Элиф Шафага, «Сказка о последней мысли» Эдгара Хильзенрата, «Каменные сны» Акрама Айисли, «Слезы в раю» Гамида Амирова. имеют основу, связанную с этой проблемой.

Ключевые слова: *Геноцид армян, историческая концепция, этническая особенность, культурная память, медда, повторение насилия, общечеловеческая проблема, национальная идентичность, гамидовский почерк, историко-культурные слои;*

S.Stepanyan

CONCEPTUAL SEARCH FOR UNDERSTANDING THE THEME OF THE ARMENIAN GENOCIDE

This article is based on the cognitive problem of the historical concept of the Armenian Genocide in foreign literature from a political point of view as a process of struggle, the purpose of which is the perception of genocides and violence, and the main reason was and remains the fear of historical repetition. Violence as a position is determined by the interaction of the political tactics of the time and ethnicity. As a theoretical basis for modern conceptual searches, the work of the Turkish historian, genocide researcher, professor at Clark University

Taner Akçam "The Shameful Case, the Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility" is proposed. From an artistic point of view, the novels "Snow" by Omar Pamuk, "Istanbul Bastard" by Elif Shafaga, "The Story of the Last Thought" by Edgar Hilsenrath, "Stone Dreams" by Akram Ayisli, "Tears in Paradise" by Gamid Amirov have a basis related to this problem.

Key words: *Armenian Genocide, historical concept, ethnic peculiarity, cultural memory, Meddah, repetition of violence, universal problem, national identity, Hamid's handwriting, historical and cultural layers.*

Վերածննդի դարաշրջանում մարդը՝ որպես բարձրագույն արժեք, համոզված էր, որ ունի արժանապատիվ կյանքով ապրելու իրավունք: Եվ սա հիմք դարձավ, որ առաջին լուսավորիչները բռնությունը դիտարկեին որպես համամարդկային խնդիր: Չնայած դրան՝ բռնության ու ցեղասպանության խնդիրը մնաց արդիական և 20-րդ դարում ավելի լուրջ բնույթ ստացավ: Մարդկությունը կանգնած էր բազմաթիվ գերխնդիրների առջև, իսկ գրականությունը մարդուն տեսնում էր էքզիստենցիալ որոնումներում: Հայոց ցեղասպանության թեման մուտք գործեց համաշխարհային գրականության համատեքստ, որտեղ բոլոր հեղինակներին միավորում էր Հայոց ցեղասպանությունը համամարդկային խնդրի մակարդակի վրա ուսումնասիրելու նպատակը: Թուրքիայի կառավարության կողմից շարունակվող մերժողական քաղաքական դիրքորոշման դեմ Հայոց ցեղասպանության մնեմոնիկ դարամյա ներկայությունը գրականության մեջ՝ որպես «մշակութային հիշողության» բաղադրամաս, համաշխարհայնացման ու գիտատեխնիկական նվաճումների ազդեցությունների խառնարանում ընտրեց արդի առանցքանիշը՝ Հայոց ցեղասպանության թեմայի պատմական հայեցակարգի ճանաչողական խնդիրը քաղաքական, փիլիսոփայական, հոգեբանական, մշակութային տեսանկյունից: Թուրք գրող Օմար Փամուքն այստեղ կարևորում է վիպասանի դերը.«…Վիպասանի «քաղաքականությունը» առաջանում է նրա երեւակայությունից, ուրիշը լինելու կամ ուրիշին պատկերացնելու նրա կարողությունից: Այդ ընդունակությունը վիպասանին դարձնում է մի խոսնակ, որը բարձրաձայն խոսում է նրանց փոխարեն, ովքեր չեն կարող ճշմարիտ իրականության

մասին արտահայտվել»[1]: Այս դիրքորոշումը ստեղծագործական առումով նշանակում է ճշմարիտ հայացքով իրականության բացահայտումն ու բարձրաձայնումը: «Զյունը» վեպում Կարս քաղաքի նկարագրության պատմամշակութային շերտերում Օ.Փամուքն անընդհատ հիշեցնում է հայի ու հայկականության հենքի մասին. հայ ազգային թատրոնի շենքը, քաղաքապետարանի շենքը, Կարսի եկեղեցին, Վարդանի քարե կամուրջը, հայերի տների փակ դարպասները, հայերի հարուստ լինելու փաստը որպես էթնիկ առանձնահատկություն և այլն: Ամբողջ շրջագայության արդյունքում ընթերցողն ընկալում է մի բան. հայերը Կարս քաղաքի տերերն են եղել, որոնց նա չի հանդիպել Կարսի ներկայում: Ինչու՞: Այս հարցի պատասխանը հեղինակը տվել է գրքի գերմաներեն հրատարակության շնորհանդեսին. «Թուրքիայում 90 հազար քուրդ և մեկ միլիոն հայ է սպանվել; Ոչ ոք դա չի հանդգնում ասել, ես ասում եմ>>[2]:

Պատմական հայեցակարգի ճանաչողական գործառույթը ըստ թուրք գրող Էլիֆ Շաֆագի, գրականության մեջ կրում է բառը, որը պետք է այն լսարանն ունենա, որ ունեցել են Օսմանյան ժամանակաշրջանում մեդդահները, պատմասացները, որոնք շրջում էին տարբեր սրահներ, սրճարաններ ու պատմում պատմություններ, ու նրանց լսելու էին գալիս հասարակության տարբեր խավերի մարդիկ. «Պատմություններ լսելը ճկում է երեւակայությունը, իսկ պատմելը՝ թույլ է տալիս մեզ թռիչք կատարել մշակույթային սահմաններից այն կողմ, անցնել տարբեր փորձությունների միջով, զգալ մյուսների ապրումները>>[3]: 2008թ. մեդդահների արվեստը ներառվել է մարդկության ոչ նյութական մշակութային ժառանգության ներկայացուցչական ցանկում[4]: Հրեա գրող Էդգար Հիլզենրաթը Հայոց ցեղասպանության մասին «Վերջին մտքի հեքիաթը» վեպում Հայոց ցեղասպանության պատմությունը աշխարհին ճաաչելի դարձնելու համար գրական պատասխանատվությունը թողնում է մեդդահին: Վերջինիս պատմություններից ընթերցողն իմանում է Թովմա Խատիսյանի նախնիների մասին, լեգենդներ, որոնք վերաբերում են հայոց թագավորներին և Հայաստանի քրիստոնեական դարձին: Հեղինակը բազմիցս հայկական սովորույթներն ու բարքերի մասին պատմությունները դարձնում է երկխոսության թեմա: Հայ ժողովրդի ազգային ինքնության

---

[1] ***Ավետիսյան Անի***, *Պատմական Կարս քաղաքը Օրհան Փամուքի <<Զյունը>> վեպում, էջ 1: Տես՝ «Ազգ» օրաթերթ, թիվ 16, 28.10.2006:*

[2] ***Ավետիսյան Ա.***, *Պատմական Կարս քաղաքը* ***Օրհան Փամուքի*** *<<Զյունը>> վեպում: Տես՝ https://www.academia.edu/31707714/, էջ 7;*

[3] *Արձակագրության քաղաքականության մասին , տես՝ https://www.ted.com/talks/elif_shafak_the_politics_of_fiction?language=hy#t-1158302/:*

[4] *Տես՝ https://en.wikipedia.org/wiki/Meddah/*

մասին վկայակոչում են գերմանացիները, ավստրիացիները՝ ընդդեմ Թուրքիայի մերժողականության։

Ներկայացված երեք դեպքերում էլ վեպի կերտումը դիտվում է որպես պայքարի գործընթաց, որի նպատակը ցեղասպանությունների, բռնությունների ընկալումն է, իսկ հիմնական պատճառը եղել ու մնում է պատմական կրկնության վախը։ Այս առումով, 20-րդ դարի գեղարվեստական մտքի ձևավորման առաջնային տեսական հիմք է թուրք պատմաբան, ցեղասպանագետ, ԱՄՆ Քլարկի համալսարանի պրոֆեսոր Թաներ Աքչամի «Խայտառակ արարք Հայոց ցեղասպանությունը և թուրքական պատասխանատվության հարցը» աշխատությունը (հայերեն թարգմանվել է 2021թ.), ուղղված թուրքերի մերժողականության դեմ.»…որ, լայնածավալ դաժան բռնությունների բոլոր ուսումնասիրությունները մեզ մեկ հիմնական սկզբունք են ուսուցանում. նման դեպքերի կրկնությունը կանխելու համար մարդիկ պետք է նախնառաջ գիտակցեն իրենց սեփական պատասխանատվությունը, քննարկեն այդ հարցը, վիճեն դրա շուրջ և ճանաչեն այն։ Նման ազնիվ գիտակցման բացակայության դեպքում այդպիսի գործողությունների կրկնվելու հավանականությունը մեծ է, քանի որ յուրաքանչյուր խումբ կարող է դիմել բռնության։ Երբ ստեղծվում են նպաստավոր պայմաններ, բռնության այդ հակումն ամենաչնչին պատրվակով կարող է իրականություն դառնալ։ Բացառություններ չկան>>[1]։ Թաներ Աքչամի ընդգծումով սա ոչ միայն Հայաստանի և Թուրքիայի, հայկական Սփյուռքի և Թուրքիայի միջև առկա խնդիր է, այլ ունի նաև համաշխարհային բնույթ և մարդու իրավունքների համար պայքարի կարևոր մասն է կազմում [2]։ Հայոց ցեղասպանության իրականացմանը նախորդող՝ Օսմանյան բռնակալության ռեժիմի տակ գտնվող ժողովուրդները համարվում էին սուլթանի հպատակներ։ Այս ընդհանուր հալածանքի տակ մուսուլմանների ու ոչ մուսուլմանների միջև խտրականությունը հանգեցրել էր իրավական բացահայտ խախտումների։ Իսլամական օրենքով ձևակերպվել ու հաստատվել են մշակութային տարբեր խմբերը բնորոշող հասկացություններ, ինչպես օրինակ՝ «գրքի մարդիկ>>, «պայմանագրի մարդիկ>>, «պարտքի մարդիկ>>, «զիմմիներ» և այլն։ Տարբեր հրամանագրերով ոչ մուսուլմանների համար աստիճանաբար ավելանում էին նաև կենցաղային տարբերություններ. հայերի կոշիկներն ու գլխաշորերը պետք է կարմիր լինեին, մինչդեռ հույներինը սև էին, իսկ հրեաներինը՝ կապտավուն, նրանց տները նույնպես պետք է ներկված լինեին տարբեր

---

[1] ***Աքչամ Թ.***, *Խայտառակ արարք, Ե., 2021, էջ 8։*

[2] ***Աքչամ Թ.***, *Հայոց ցեղասպանության հարցը համաշխարհային բնույթ ունի, ազատության ռադիոկայան, 04.2020*

գույնով, զիմմիներին արգելված էր մաշիկներ հագնել, իսկ բաղնիքում նրանք պետք է լինեին փոքր զանգուլակներով: Այս ժամանակաշրջանը Թաներ Աքչամը համարում է Հայոց ցեղասպանության ետնապատկերը: Բռնության կրկնության համար նա կարևորում է նաև հոգեբանական գործոնը, որովհետև ըստ հեղինակի, թուրք հասարակությունը հակված չէ վերլուծել սեփական անցյալը: Պատմությունից խուսափելն այս դեպքում նա համարում է հետևանք նաև պատմության խեղաթյուրման:

Պատմության կրկնության պատճառներից իսպանացի գրող Գոնսալո Գուարչը առանձնացնում է թուրքերի՝ մարդ սպանելու հակումը գենետիկ մակարդակում: Սուլթանից մինչև հասարակ զինվորը, թվում է, վարակված են այդ արատներով, և սա հանգեցնում է հասարակության մերկացման, ինչը երևան է հանում Օսմանյան կայսրության ամբողջ արատավորությունը: Նման նկարագիր տալիս է նաև իսպանացի գրող Խուան Գոյտիսոլոյը ստամբուլյան ճանապարհորդական հուշերում՝ ներկայացնելով թուրք էթնոսի մասին Արևմուտքում տարածում գտած կարծիքը. «Օսմանյան կայսրության շքեղության շրջանում Արևմուտքում թուրքի դոմինանտ պատկերը ներկայանում է որպես բարբարոս, անգութ, դաժան ու արյունարբու՝ հանձնված մարմնական հաճույքներին ու սոդոմի գարշելի փչացածությանը>>[1]: Այս ձևակերպումը նորություն չէ, այս մասին հանդես է եկել գերմանացի հայտնի վերլուծաբան ու հրապարակախոս Հայնրիխ Ֆիրբյուխերը՝ հիմք ընդունելով էության ոճրագործ ներհատկությունը, որն ուղղորդում է ոճիրի կրկնությունը «Բռնություն, բռնություն և դարձյալ բռնություն. ահա թուրքական պատմության խորհրդանշանը»[2]:

Քաղաքական ու մարտավարական ժառանգությունը, որը սուլթան Համիդը թողել է երիտթուրքերին, սերնդեսերունդ պահպանվել է առ այսօր կրոնական ու աշխարհիկ դիմանկարում: Էլջին Գրոսքլոուսի (1899-1983) «Արարատ» վեպում հերոսներից մեկը հայտնվում է Բաքու քաղաքում: Նկարագրելով Բաքվի ջարդերը՝ հեղինակը ցույց է տալիս թուրքերի և կովկասյան թաթարների քաղաքականության նույնությունը: Մի հայի սատարելու համար Աքրամ Այիսլիի «Քարակերտ երազներ» վեպում ադրբեջանցի մի հայտնի դերասան ենթարկվում է մահացու ծեծի: Անգիտակից վիճակում նա միայն ճամփորդում է ժամանակների միջև, ներկայի պատկերներում ականատես դառնում անցյալի բռնության շարունակությանը: Տիրանալով թատրոնի աշխատակցի տանը՝ թուրք պաշտոնյան նրան նետում է բարձրահարկ շենքի լուսամուտից, ու դեպքը

---

[1] ***Կարապետյան Ս.***, *Հայց ցեղասպանության թեման իսպանական արձակում: Տես՝ Goytisolo J. Estambul otomano, Barcelona, Peninsula, 2003, p. 76.*

[2] ***Ֆիրբյուխեր Հայնրիխ***, *Հայաստան 1915-ին,Երևանի Պետական հր., Ե.,2000:*

ներկայացվում է որպես ինքնասպանություն: 21-րդ դարի Արցախյան պատերազմներում թուրք քաղաքականության ժառանգորդները դաղստանցի գրող Գամիդ Ամիրովի «Արցունքներ դրախտում»/2022թ./ վեպում պահպանում են համիդյան ձեռագիրն ի դեմ արցախցու, որում Աստված իր հոգին է դրել՝ նրան նվիրելով դրախտը: Իսկ ամենադառը մարդկային արցունքները թափվում են դրախտում: Վեպն իր գաղափարական նշանակությամբ փորձ է՝ հատելու ազգային սահմանները և հասկանալու հայկական ինքնագիտակցության ողջ խորությունը:

Վեպի տարածական ու ժամանակային տիրույթներում բռնության ժառանգակրի որդեգրած քաղաքականությամբ իսկ ստեղծվում է նաև ներքին՝ Թուրքիայում ժողովրդավարության խնդիրը: Ժամանակակից Թուրքիայի ժողովրդավարության համար պայքարող երիտասարդ սերնդի խոսքը բազմաթիվ զոհերի ու բանտարկումների պատճառ է դառնում: Հարյուրավոր երիտասարդ լրագրողներ գտնվում են Թուրքիայի բանտերում: Թուրք գրող Էլիֆ Շաֆագի «Ստամբուլի բիճը» վեպում հարբեցող ծաղրանկարիչը համոզված է, որ կատարած ծաղրանկարների պատճառով հերթական անգամ կբանտարկվի. «Հարբեցող ծաղրանկարիչը կառավարությունը պատկերել է որպես ոչխարի հոտ, իսկ վարչապետին՝ ոչխարի մորթու մեջ մտած գայլի տեսքով, ու այդ քաղաքական ծաղրանկարները մեծ համբավ էին ձեռք բերել: Եթե այս փոխաբերությունն էլ ձեռքից առնեին, այլ բան ուներ մտածած. պինգվիններ: Մեջլիսի բոլոր անդամներին որոշել էր սմոքինգով պինգվինների տեսքով նկարել>>[1]: Թուրքիայում ժողովրդավարության գոյության մասին նա ասում է. «Եթե այս երկրում գոնե մի քիչ դեմոկրատիա կա, այս ձեռքիս ալկոհոլի շշին ենք պարտական: Ոչ սոցիալական ռեֆորմները, ոչ քաղաքական շարժումները, ոչ անգամ ազատագրական պատերազմը: Թուրքիային մյուս բոլոր մուսուլման երկրներից առանձնացնողը սա է, այս գարեջուրը…>>[2]: Հեղինակը խոսում է արմատների մասին, Ստամբուլ քաղաքի մասին, որտեղ բնակվել են հայեր, հույներ, որոնք նույնքան բնիկ են, որքան թուրքերը: Արմատներից զրկումն ու դրա մոռացումը, որը հանգեցնում է մշակութային ճգնաժամի, հեղինակը դիտարկում է իր ժամանակաշրջանի քաղաքական տեսանկյունից. այսօրվա Թուրքիայում օտար են հայերը, բայց օտար է նաև հեղինակը: Հեղինակը պայքարում է հայրենի երկրի ժողովրդավարության հաղթանակի համար, ինչի համար և դատապարտվում է: «Թուրքիայում դժվար է հայ լինել>>[3]-The Armenien Mirror Spectator-ին տված հարցազրույցում ասել

---

[1] ***Շաֆագ Է.***, *Ստամբուլի բիճը, <<Անտարես>>, Ե., 2012, էջ 94;*

[2] *Նույն տեղում, էջ 103;*

[3] *-The Armenien Mirror Spectator, May 12, 2016:*

է հեղինակը: Սա ամենամեծ խնդիրն է Թուրքիայում, որտեղ ամեն ինչ մատնված է միօրինակությանը: Նույնիսկ նրա թուրք լինելու փաստը ոչ մի առավելություն չէր տվել, նրա կյանքը նույնքան վտանգված է, որքան որ Հրանտ Դինքինը կամ նրա համախոհներնը: Այս մասին է խոսել նաև Հրանտ Դինքին ուղղած նամակում. «Այս երկիրը տվել է ազգայնական, այլատյաց և խտրական քաղաքականություն, ...Այն գանձում էր իր մտավորականությանը, կախում, խոշտանգում և բանտարկում երիտասարդներին իրենց մտքերի համար: Նա մերժում էր մտքի ազատությունը, խոսքի ազատությունը>>[1]: Այն հարցը, թե գլխավոր կերպարներից Մուստաֆայի մահը սպանություն է, թե ինքնասպանություն, մնում է օդում կախված, բայց երկու դեպքում էլ այն արդարացվում է, որովհետև անցյալը կրնկակոխ հետևում է քեզ ու հիշեցնում իր մասին: Քազանջյանների ընտանիքի բոլոր անդամներն ունեն այս խնդիրը, ինչը նաև տոհմի ու Թուրքիայի պետության ու հասարակության խնդիրն է:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, բ.գ.դ. Ս.Ա.Խանյանը:

[1] *An open letter to Hrant Dink: Տես՝ https://www.elifsafak.us/yazilar.asp?islem=yazi&id=361:*

УДК 327(470:44)
Всеобщая история

Валерий АВАНЕСЯН
Кафедра истории АрГУ, д.и.н., профессор
E-mail: vm.avanesyan@yahoo.com

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ГЕРМАНСКОЙ ПРОБЛЕМЫ В ФРАНКО-РУССКИХ ОТНОШЕНИЯХ (1848-1851гг.)

Վ.Ավանեսյան

ՖՐԱՆԿՈ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻ ՈՐՈՇ ԱՄՊԵԿՏՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (1848-1851)

1848-1849 թվականների եվրոպական հեղափոխություններում ֆրանկո-ռուսական հարաբերությունները, անկասկած, առանձնահատուկ տեղ էին գրավում : Այս հարաբերությունների բարելավումը կամ վատթարացումը պայմանավորված էր նրանով, որ Վիեննայի համակարգում հայտնվեցին նոր հանգամանքներ, որոնք առաջացել էին Ֆրանսիայում, Պրուսիայում, Ավստրիայում և Իտալիայում, հեղափոխությունների արդյունքում:
Ուսումնասիրության մեջ հեղինակը ներկայացնում է իր տեսակետը Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դիրքորոշման վերաբերյալ գերմանական պետությունների միավորման հարցում : Ավստրիայի և Պրուսիայի միջև հեգեմոնիայի համար պայքարը սրվեց և կարող էր հանգեցնել բացահայտ հակամարտության: Ֆրանսիան և Ռուսաստանը որոշել են չեզոքություն պահպանել: Ավստրիական կայսրության ոչ գերմանական տիրույթները գերմանական միության կազմում ընդգրկելու մեկ այլ կարևորագույն հարցի վերաբերյալ երկու կաբինետների մոտեցումները նույնպես մոտ էին:
Բանալի բառեր՝ *գերմանական խնդիր, Ռուսաստան, Ֆրանսիա, Մեծ գերմանական և Փոքր գերմանական միավորման ուղիներ, Նիկոլայ I, գերմանական միություն:*

В европейских революциях 1848-1849гг. франко-русские отношения, бесспорно, занимали особое место. Улучшение, либо ухудшение этих отношений были связаны с тем, что появились новые обстоятельства в Венской системе,

вызванные революциями во Франции, Пруссии, Австрии и Италии.
В исследовании автор представляет свою точку зрения относительно позиции Франции и России по вопросу объединения германских государств. Борьба за гегемонию между Австрией и Пруссией обострилась и могла привести к отркытому конфликту. Франция и Россия решили придерживаться нейтралитета. По другому важнейшему вопросу о включении в состав Германского союза не немецких владений Австрийской империи подходы двух кабинетов также были близки.
***Ключевые слова**: германская проблема, Россия, Франция, великогерманский и малогерманский пути объединения, Николай I, Германский союз.*

V. Avanesyan

ON SOME ASPECTS OF THE GERMAN PROBLEM IN FRANCO-RUSSIAN RELATIONS (1848-1851)

In the European revolutions of 1848-1849 Franco-Russian relations undoubtedly occupied a special place. The improvement or deterioration of these relations was due to the fact that new circumstances appeared in the Vienna system, caused by revolutions in France, Prussia, Austria and Italy.
In the study, the author presents his point of view regarding the position of France and Russia on the issue of the unification of the German states. The struggle for hegemony between Austria and Prussia escalated and could lead to an open conflict. France and Russia decided to adhere to neutrality. On another important issue, the inclusion of the non-German possessions of the Austrian Empire into the German Union, the approaches of the two cabinets were also close.
***Key words:** the German problem, Russia, France, Great German and Small German ways of unification, Nicholas I, German Union.*

Как считают немецкие историки германский вопрос возник в августе 1806 году, когда император Франции Наполеон Бонапарт, после очередной победы над австрийцами заставил Франца II сложить с себя титул и полномочия императора Священнойц Римской империи германской нации[1].

Германская проблема (нем. Deutsche Frage) – одна из важнейших европейских геополитических проблем XIX и XX веков, касающаяся политического статуса и

---

[1] *Надгосударственный Союз итальянских, немецких, балканских, франкских и западнославянских государств и народов, существовавших с 962 по 1806 год. ru.wikipedia.org/wiki/ Священная_Римская_империя.*

границ Германии, существовавшая в различных формах с момента ликвидации священной Римской империи до воссоединения Германии в 1990 году.[1]

Вплоть до января 1871 года германские государства были раздроблены и существовала необходимость их объединения. За этот процесс конкурировали Пруссия и Австрия: малогерманский (вокруг Пруссии) и великогерманский (вокруг Австрии). Однако австрийский вариант был менее популярным из-за включения большого числа территорий с иными народами.[2]

Цель статьи – показать идентичность взглядов двух кабинетов Франции и России повопросу немецкого объединения. Автор использовал в исследовании методы историзма, системного и ставнительного анализов.

После завершения итальянской и венгерской кампании одна из серьезных проблем, которая привлекала внимание европейских государств была проблема объединения Германии. Австрия, подавив итальянское и венгерское национально-освободительное движения вновь занялась немецкими делами. Борьба за гегемонию между Австрией и Пруссией обострилась и могла привести к открытому конфликту. Естественно, в обострившейся борьбе от позиции Франции и России зависело многое.

Какой же политики придерживались два кабинета в решении этого сложнейшего и важнейшего вопроса?[3]

В целом Франция и Россия придерживались принципа нейтралитета. Лаитт, министр иностранных дел Франции, в беседе с Киселевым, временным поверенным в делах России, подчеркивал, что «в разногласиях между двумя немецкими государствами Франция, как и Россия, заинтересованы в том, чтобы сохранять нейтралитет, не проявляя, однако, безразличия в вопросе о сохранении их союза, не допуская открытого конфликта между ними»[4]. Одним из спорных вопросов в отношениях между Францией и Россией был вопрос о включении в состав Германского союза[5] не немецких владений Австрийской империи и, в частности,

---

[1] Поскольку решение этой проблемы в XX в. Выходит за рамки нашей статьи, мы решили ее не затрагивать.

[2] см. Всемирная история в шести томах. т.5. Мир в XIX веке: от абсолютистской империи к конституционному государству. Москва Наука, 2014. с. 504-527.

[3] Поскольку позиция Франции в германском вопросе специально рассматривается во II главе, нам казалось необходимым остановиться здесь лишь на некоторых моментах этого вопроса, поскольку он возникал во франко-русских отношениях.

*[4] АВПР, ф. Канцелярия, д. 90, Киселев - Нессельроде, 22 января/3 февраля 1850, л. 213. Граф **Карл Васильевич Нессельроде или Карл Роберт фон Нессельроде – Эресховен** - русский государственный деятель немецкого происхождения, канцлер (с 1845) и министра иностранных дел Российской империи (1822-1856). Новый энциклопедический словарь . – М.: Большая российская энциклопедия: РИПОЛ классик, 2008- с.802.*

[5] Союз был основан 8 июня 1815 года на Венском конгрессе 1814-1815 годов – общеевропейская конференция, в ходе которой была выработана система договоров, направленных на восстановление феодально-абсолютистских монархий, разрушенных французской революцией 1789 года. В союз входили: одна империя (Австрийская), пять королевств (Пруссия, Саксония,

Ломбардии и Венеции. Такая комбинация была угрожающей для Франции. Лондонская газета «Таймс» признавала: «Последствия этого устройства (присоединение Ломбардии и Венеции к Германскому союзу» В.А.) будут еще более роковыми для Франции. Эта держава нуждается в Италии, но, если эта страна окажется во власти Австрии, влияние Франции будет навсегда там утрачено... Включая Италию в Германский союз Австрия отнимет у Франции все шансы возвратить себе влияние, которое она потеряла. Франция не сможет больше объявлять войну Австрии, поскольку будет иметь против себя весь союз. Когда она захочет атаковать Италию, она должна будет обороняться на Рейне. Следовательно, Австрия нанесет Франции удар, от которого она не сможет оправиться"[1].

В связи с этим Лаитт писал Кастельбажаку: "Мы... с трудом можем допустить мысль, что правительство Санкт-Петербурга смогло бы одобрить комбинацию, которая может нанести серьезный ущерб духу и букве договоров, которая может изменить основы европейского равновесия и которая в некотором смысле изменит соотношение русских и австрийских сил. Вели это так, то очевидно, что русское правительство получило в обмен уступки. Я очень хотел бы знать, чему следует верить. Если Нессельроде в Петербурге, вы можете прямо поставить перед ним этот вопрос[2]. Французский посланник ознакомил с этой депешей правительство Госсин.

Ответ мы находим в письме Сенявина[3] Киселеву» где он отмечал, что император согласился на это» основываясь на федеральном акте 1815 г.[4] и никаких уступок императорский кабинет в обмен на согласие не получил. Далее Сенявин конкретно определил позицию России: "Император желает, чтобы немецкие государства добились договоренности о восстановлении федеральных связей, разорванных событиями 1848 г. По мнению императора, не немецкие государства должны оставаться зрителями этой реорганизации и ни в коем случае не создавать трудностей на пути к завершению этого устройства, которые могли бы скомпрометировать в конце концов сохранение внутреннего мира в Германии”[5].

Бавария, Ганновер, Вюртемберг), герцогства и княжества, а также четыре города-республики (Франкфурт, Гамбург, Бремен и Любек) ru.wikipedia.org/wiki/ Германский_союз

1 АВПР, ф. 2-ая газетная экспедиция, д. 21, л. 59-60.

2 АВПР, ф. Канцелярия, д. 43, Лаитт - Кастельбажаку, I августа 1850, л. I21-122.

*3 **Сенявин Лев Григорьевич** – товарищ министра иностранных дел. Два раза за отсутствием Несельроде К.В. временно управлял Министерствои иностранных дел; товарищ – заместитель, помощник должностного лица, возглавляющего ведомство: должность была учреждена наряду с должностью министра 26 сентября 1802 года манифестом императора Александра I ru.m.wikipedia.org Сенявин заменял Нессельроде, который отдыхал в это время в Германии.*

4 Сенявин писал: «Федеральный акт 1815 г. оговаривал, что Австрия будет включена в Германский союз с владениями, которые раньше принадлежали Германской империи. Применение этого принципа было оговорено исключительно для германских государств» исходя из политических взаимоотношений бывшей Ломбардии с Германской империей, Австрия должна была получить право, начиная с 1815 г,, включить ее в число стран, принадлежавших Германскому союзу . АВПР, ф.Российское посольство в Париже, д.185, Сенявин - Киселеву, 12/24 августа 1850, л. 106.

5 АВПР, ф. Российское посольство в Париже, д. 185, Сенявин - Киселеву, 12/24 августа 1850, л. 108.

Впрочем, русское правительство знало, что осуществление этого проекта встретит большие трудности. Но, Николай I, давая согласие на это устройство, пытался теснее привязать Австрию к германским делам, отвлекая ее от восточных. После Ольмюцкого соглашения.[1] разногласия между Австрией и Пруссией сохранялись. Опасность конфликта не была полностью устранена. В этой ситуации французское правительство считало, что "долг держав, которые оставались вплоть до настоящего времени в стороне от этого большого конфликта, сделать все, чтобы поддержать мир, если это еще возможно, или для того, чтобы остановить как можно скорее развитие пожара"[2] . С этой целью Франция, учитывая влияние России на венский и берлинский кабинеты, предложила ей свой вариант урегулирования вновь назревшего конфликта. Лаятт писал Кастельбажаку: "Державы, воодушевленные желанием предохранить Германию и Европу от бича войны, сконцентрировали бы свои усилия с этой целью, в случае, если некоторый моральный нажим станет необходимым для сближения ненецких держав, чтобы заставить их согласиться на взаимные необходимые уступки. Вмешательство, в некотором роде европейское, не заденет ли в меньшей мере их самолюбие, чем вмешательство одной какой-либо страны? По этому пункту у нас нет еще определенного мнения, мы не знаем, что об этом думает лондонский кабинет и мы отнюдь не скрываем от нас трудностей, связанных с интервенцией, даже при самых благоприятных предположениях. Как бы то ни было поговорите об этом конфиденциально с Нессельроде и попросите его сообщить вам откровенно соображения петербургского правительства в том, что касается средств отвести несчастья, которые угрожают Европе (подчеркнуто мной - В.А.). В случае, если Россия, в чьих лояльных намерениях мы не сомневаемся, сочтет более удобным осуществить эти действия отдельно, мы не станем настаивать я со своей стороны будем способствовать в том, что зависит от нас для достижения общей цели[3].

Таким образом, взгляды двух кабинетов по важнейшему вопросу европейской политики совпадали

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, պ.գ.դ. Վ.Ռ.Բալայանը:

---

[1] См.: **Дебидур А**. *Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгрессов (1814-1878), т. II., с. 64-65.*

[2] *ABDP, ф. Российское посольство в Париже, д. 185, Лаитт - Кастельбажаку, I декабря 1850, л. 14*

[3] *АВПР, ф. Российское посольство в Париже, д, 185, Лаитт - Кастельбажаку, I декабря 1850, л. 141.*

ՀՏԴ 94 (479.25)

Պատմություն

Տարոն ՀԱԿՈԲՅԱՆ
ԱրՊՀ պատմության և քաղաքագիտության ամբիոնի դոցենտ, պ.գ.թ.

Սույն գիտական ուսումնասիրությունը կատարվել է <<Գալուստ Գյուլբենկյան>> հիմնարկության կողմից իրականացվող <<Short Term Research Grant for the Study of NagornoKarabakh II>> ծրագրի շրջանակներում

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ (ԱՐՑԱԽ) ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՑԱԽՈՒՄ ՊԵՏԱԿԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՐԾԸՆԹԱՑԻ ՎՐԱ (1991-1992ԹԹ.)

Թվում է, թե Հայաստանում և Արցախում ընդհանուր շարժումը ղեկավարվում էր մեկ կենտրոնի կողմից, սակայն, վերլուծելով պատմանական դեպքերը և քաղաքական իրադարձությունների հաջորդականությունը՝ գալիս ենք այն համոզման, որ, որքան էլ պարադոքս է, այն ժամանակվա Արցախում և Հայաստանում շարժման ղեկավարման հիմքում կազմած էին հակոտնյա երկու քաղաքական ուժեր: Այդ քաղաքական ուժերի բախումները Արցախում ավելի արտացոլվեցին ԼՂՀ առաջին գումարման Գերագույն խորհրդի ընտրությունների և պետական ինստիտուտների ձևավորման ընթացքում:

ԼՂՀ առաջին գումարման Գերագույն խորհրդի ընտրություններում հաղթանակ տանելով՝ ՀՅԴ-ն որոշում ընդունեց երկրում ներքաղաքական կայունությունը պահպանելու, ինչպես նաև ՀՀ իշխանությունների հետ կանոնավոր հարաբերություններ ստեղծելու նպատակով մի շարք կարևոր իշխանական պաշտոններ հանձնել հակառակ քաղաքական թևին:

Սակայն պաշտոնական Երևանը ԼՂՀ-ի համար այդ դժվարին պայմաններում բացահայտ քաղաքական առճակատման գնաց Ստեփանակերտի հետ: Դրա արտահայտությունը դարձան ԼՂՀ իշխանությունների նկատմամբ ՀՀ ղեկավարության հետագա վերաբերմունքն ու ձեռնարկած քայլերը:

Բանալի բառեր՝ *Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետություն, Հայաստանի Հանրապետություն, Գերագույն խորհուրդ, պաշտպանության պետական կոմիտե, ինքնապաշտպանության ուժեր, պետական շինարարություն, ԼՂՀ պետական դրոշ, Շահումյանի շրջան:*

Т. Акопян

Данная научная работа проводится в рамках программы Фонда Галуста Гюльбенкяна «Краткосрочные научные гранты для изучения Нагорного Карабаха II»

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ РЕСПУБЛИКОЙ АРМЕНИЯ И НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ (АРЦАХ) И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ХОД ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В АРЦАХЕ (1991-1992 ГГ.)

Создается впечатление, что общим движением в Армении и Арцахе руководил один центр, но анализируя исторические события и последовательность политических событий, мы убеждаемся, что, как это ни парадоксально, движением в Арцахе и Армении в то время руководили две крайне противоположные политические силы. Столкновения этих политических сил в большей степени отразились в Арцахе во время выборов Верховного Совета НКР первого созыва и формировании государственных структур.

Победив на выборах в Верховный Совет НКР первого созыва, АРФД приняла решение о передаче ряда важных государственных постов противоположному политическому крылу в целях сохранения внутриполитической стабильности в стране, а также установления стабильных отношений с властями РА.

Однако, в тех непростых для НКР условиях официальный Ереван пошел на открытое политическое противостояние со Степанакертом, ярким выражением которого стало последующее отношение руководства РА к властям НКР и предпринятые шаги.

Ключевые слова: *Нагорно-Карабахская Республика (Арцах), Республика Армения, Верховный Совет, Государственный комитет обороны, Силы самообороны, Государственное*

строительство, Государственный флаг НКР, Шаумяновский район.

T. Hakobyan

This research was conducted in the framework of the «Short Term Reasearch Grant for the Study of Nagorno Karabakh II» program implemented by the Galouste Gulbenkian Foundation

RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF ARMENIA AND THE NAGORNO-KARABAKH REPUBLIC (ARTSAKH) AND THEIR INFLUENCE ON THE COURSE OF STATE BUILDING IN ARTSAKH (1991-1992)

One gets the impression that the general movement in Armenia and Artsakh was led by one center, but analyzing the historical events and the sequence of political events, we are convinced that, paradoxically, the movement in Artsakh and Armenia at that time was led by two extremely opposite political forces. The clashes of these political forces were reflected in Artsakh to a greater extent during the elections of the Supreme Council of the NKR of the first convocation and the formation of state structures.

After winning the elections to the NKR Supreme Council of the first convocation, the ARF decided to transfer a number of important state posts to the opposite political wing in order to maintain internal political stability in the country, as well as to establish stable relations with the RA authorities.

However, in those difficult conditions for the NKR, official Yerevan went to an open political confrontation with Stepanakert, a vivid expression of which was the subsequent attitude of the RA leadership towards the NKR authorities and the steps taken.

Key words: *Nagorno-Karabakh Republic (Artsakh), Republic of Armenia, Supreme Council, State Defense Committee, Self-Defense Forces, State building, State flag of the NKR, Shahumyan region.*

1918-1923 թթ. արցախցիների ինքնորոշման համար պայքարը, տևական ժամանակահատվածում մնալով անթեղված և գորբաչովյան՝ վերակառուցման ու հրապարակայնության՝ ուղղությունին ապավինելով, 1985թ. հետո մտավ նոր փուլ:

Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում գտվելով՝ Արցախի բնակչությունը շուրջ 70 տարի անընդմեջ պայքարեց ադրբեջանական իշխանությունների հայավեր քաղաքականության դեմ: Տասնամյակներ շարունակ Խորհրդային

Հայաստանում ու Արցախում դիմումների, խնդրագրերի և ժողովրդական հուզումների տեսք ընդունած այդ համառ պայքարի առանձին դրվագները լռեցվել կամ ճնշվել են խորհրդային ղեկավարության կողմից: Եվ միայն 1985 թվականից հետո ԽՍՀՄ-ում ստեղծված համեմատաբար նպաստավոր քաղաքական պայմանները հնարավորություն ընձեռեցին նորից կյանքի կոչելու մայր հայրենիքին միանալու գաղափարը:

Իսկ ավելի ուշ, աշխարհաքաղաքական նոր իրողությունների պայմաններում, ինչպես նաև նոր մարտահրավերներին դիմակայելու նպատակով՝ Արցախում շարժման ղեկավարությունը ընտրեց միակ ճիշտ՝ փոխզիջումային տարբերակը՝ Շարժման սկեռուն նպատակ՝ *Միացումը*, փոխակերպվեց՝ *Անկախության* գաղափարով:

Թվում է, թե Հայաստանում և Արցախում ընդհանուր շարժումը ղեկավարվում էր մեկ կենտրոնի կողմից, սակայն վերլուծելով պատմանական դեպքերը և քաղաքական իրադարձությունների հաջորդականությունը՝ գալիս ենք այն համոզման, որ այն ժամանակվա Արցախում և Հայաստանում շարժման ղեկավարման հիմքում կանգնած էին իրար երկու ծայրահեղ քաղաքական ուժեր, որոնց բախումները իրենց բացասական ազդեցությունը թողեցին քաղաքական կյանքի, ժողովրդի բարոյահոգեբանական, ինչպես նաև պետական շինարարության գործընթացի վրա:

Այդ քաղաքական ուժերի բախումները Արցախում ավելի արտացոլվեցին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (ԼՂՀ) առաջին գումարման Գերագույն խորհրդի (ԳԽ) ընտրությունների և պետական ինստիտուտների ձևավորման ընթացքում:

Միաժամանակ նշենք, որ մինչև Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (ԼՂՀ) հռչակումը և (ԳԽ) ընտրությունները Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում (ԼՂԻՄ) պահպանվում ու գործում էին խորհրդային իշխանության բոլոր մակարդակների մարմինները: Սակայն, նրանց գործունեությունը թեև հիմնված էր ԽՍՀՄ օրենքների վրա, այնուամենայնիվ, ամբողջովին ենթարկեցված էր խաղաղ երկխոսության ճանապարհով Ադրբեջանի կազմից դուրս գալու համաժողովրդական շարժման խնդիրներին[1], ինչը հետագայում չարդարացվեց: Մարզում ստեղծված իրադրությամբ և նրա զարգացման ընթացքով թելադրված հիմնախնդիրները լուծելու գործում իշխանական մարմինների կողմից նկատելի երկչոտությունը պահանջում էր նոր կառավարման համակարգի ստեղծում:

---

[1] *Տես՝ **Հակոբյան Տ.**, ԼՂՀ հռչակումը և պետական շինարարության գործընթացը (1991-1994 թթ.), Եր., 2011, էջ 26:*

Զուգահեռ ընթացավ այլ գործընթաց. ծառացած նոր մարտահրավերներին դիմակայելու նպատակով Արցախում սկսեցին քայլեր ձեռնարկվել քաղաքական նոր իշխանական մարմնի ձևավորման ուղղությամբ: Ինքնապաշտպանության գործը կանոնավոր հունի մեջ դնելուն զուգընթաց, 1991 թ. սկզբին ինքնապաշտպանական ուժերի կենտրոնական շտաբին կից ստեղծվեց գաղտնի քաղաքական մի մարմին, որը կոչվեց *Կորդինացիոն խորհուրդ*, որի կազմում ընդգրկվեցին Արցախում գործող քաղաքական ուժերի 7 ներկայացուցիչները[1]: Խորհուրդը հատկապես Շարժման առջև կանգնած քաղաքական ու դիվանագիտական բնույթի հարցերի լուծման գործում ոչ միայն ցուցաբերում էր մեծ ակտիվություն, այլև դարձել էր բոլոր գործողությունների օրինական, իրավական հիմքերի մշակման կենտրոն: Չնայած քաղաքական ուժերի միջև եղած տարաձայնություններին, 'Կորդինացիոն խորհուրդը' միասնաբար կարողանցավ լուծել իր առջև ծառացած խնդիրները:

Արցախում ներքաղաքական անդորրը պահպանվեց մինչև ԼՂՀ առաջին գումարման ԳԽ ընտրությունները: ԼՂՀ-ի հռչակումից հետո սկսվեց նոր իշխանական կառույցների, առաջին հերթին՝ օրենսդիր մարմնի՝ ԳԽ-ի ձևավորման գործընթացը:

Դեկտեմբերի 28-ին կայացան ԼՂՀ ԳԽ ընտրությունները, որոնք անցկացվեցին մեծամասնական ընտրակարգով՝ ընդհանուր, հավասար և ուղղակի ընտրական իրավունքի հիման վրա, գաղտնի քվեարկությամբ:

ԼՂՀ ԳԽ ընտրություններից հետո՝ 1992 թ. հունվարի 6-ին, Ստեփանակերտում՝ նախկին մարզխորհրդի նիստերի դահլիճում, «Հայր մեր» տերունական աղոթքով աշխատանքն սկսեց ԼՂՀ առաջին գումարման ԳԽ առաջին նստաշրջանը: Նույն օրը ընդունվեց «ԼՂՀ պետական անկախության հռչակագիրը»:

Հանրապետության սահմանները պաշտպանելու և բնակչության անվտանգությունն ապահովելու համար հենց առաջին նիստում որոշվեց ստեղծել հանրապետության իշխանության բարձրագույն մարմիններին ենթակա սեփական ռազմական ուժեր, հասարակական կարգի պահպանության ու պետական անվտանգության մարմիններ և բոլոր ռազմական ուժերը միավորել մեկ հրամանատարության ներքո:

Հունվարի 7-ի նիստում պատգամավորները ձեռնամուխ եղան ԳԽ նախագահի ընտրության հարցի լուծմանը: Առաջադրվեցին 7 թեկնածուներ՝ Լեոնարդ Պետրոսյան, Օլեգ Եսայան, Ռոբերտ Քոչարյան, Արթուր Մկրտչյան, Լևոն Մելիք-Շահնազարյան, Արկադի Մանուչարով և Շահեն

---

[1] *Տես՝ **Հակոբյան Տ.**, ԼՂՀ ձևավորումը որպես մեկնակետ միացյալ Հայաստանի ճանապարհին, «ՎԷմ» համահայկական հանդես, Եր., թիվ 3 (67), 2019, էջ 66:*

Մեղրյան: Թեկնածուներից հինգը ինքնաբացարկ հայտարարեցին, և մնացին Ա. Մկրտչյանն ու Լ. Պետրոսյանը: Մի քանի անգամ քվեարկություն կատարվելուց հետո 42 ձայնով ԼՂՀ ԳԽ առաջին նախագահ ընտրվեց ՀՅԴ անդամ, պատմական գիտությունների թեկնածու, 33-ամյա Ա. Մկրտչյանը:

Արթուր Մկրտչյանի ընտրությունը շատերի համար անսպասելի էր: Ըստ ԼՂՀ առաջին գումարման ԳԽ պատգամավոր, «Արցախի ժողովրդական ճակատ» կազմակերպության ղեկավար Մուրադ Պետրոսյանի. «Ոչ ոք կասկածի տակ չէր դնում, որ նախագահի պաշտոնը պետք է զբաղեցնի Քոչարյանը, որին, ամեն ինչից բացի, աջակցում էր պաշտոնական Երևանը: Բայց Ռոբերտը մինչև նիստն սկսվելը հայտարարում է. «Նախագահի պաշտոնի համար քվեարկվելու է Լեոնարդ Պետրոսյանը»: Ինչքան էլ որ նրան բացատրեցինք, որ «Լեոնարդը չի անցնի», անօգուտ եղավ: Մեր կանխագուշակումը հաստատվեց. Պետրոսյանն ընդամենը 8 ձայն հավաքեց: Քոչարյանն ու շատերը շոկի մեջ էին ոչ միայն Մկրտչյանի սենսացիոն ընտրությունից: Պարզվեց, որ խորհրդարանի պատգամավորների կեսը Դաշնակցության անդամներ են »[1]:

Ստեղծվեց նաև Նախարարների խորհուրդ (ՆԽ), որի նախագահ հաստատվեց Օլեգ Եսայանը, իսկ տեղակալ՝ Բորիս Առուշանյանը: Ընտրված պատգամավորների մեծամասնությունը ՀՅԴ անդամներ էին, և ԳԽ նախագահի ընտրություններում հաղթանակ տանելով՝ ՀՅԴ-ն որոշում ընդունեց երկրում ներքաղաքական կայունությունը պահպանելու, ինչպես նաև ՀՀ իշխանությունների հետ կանոնավոր հարաբերություններ ստեղծելու նպատակով՝ մի շարք կարևոր պաշտոններ, այդ թվում ՆԽ նախագահինը, հանձնել մյուս քաղաքական ուժերին: Նաև ԼՂՀ ԳԽ նախագահ Ա. Մկրտչյանի առաջարկով՝ ԼՂՀ ԳԽ նախագահի առաջին տեղակալի պաշտոնի համար առաջադրվեց Ռ. Քոչարյանի թեկնածությունը, սակայն փակ գաղտնի քվեարկության ժամանակ թեկնածուն անհրաժեշտ քվեներ չստացավ: Նախագահի առաջին տեղակալի պաշտոնը մնաց թափուր[2]:

Հունվարի 17-ի նիստում ԼՂՀ ԳԽ նախագահի տեղակալ ընտրվեց ՀՅԴ անդամ Գեորգի Պետրոսյանը, քարտուղար՝ պատմական գիտությունների թեկնածու, անկուսակցական Վլադիկ Հակոբյանը[3]:

ԳԽ նստաշրջանն ընդունեց «Արտակարգ դրության մասին» օրենքը: Ապա կազմավորվեցին ԳԽ մշտական հանձնաժողովները, և գերագույն խորհրդում կազմավորվեցին հետևյալ խումբ-խմբակցությունները. ՀՅԴ խմբակցություն,

---

[1] *Հակոբյան Թ., Կանաչ և սև: Արցախյան օրագիր, Եր., 2011, էջ 181-182:*

[2] *Տես՝ **Հակոբյան Տ.**, նշվ. աշխ., էջ 37:*

[3] *Տես՝ **Աբրահամյան Հ.**, Ճակատագրին ընդառաջ, Եր., 2001, էջ 152:*

որը սկզբնական շրջանում ընդգրկում էր 27, 1994թ. դրությամբ՝ 35 անդամ (խոսնակ՝ Լևոն Մելիք-Շահնազարյան), «Արցախի ժողովրդական ճակատ» պատգամավորական խումբ՝ 2 անդամ, «Մարտակերտցիների խումբ»՝ 18 անդամ, ղեկավար՝ Վահան Գաբրիելյան, խոսնակ՝ Ներսես Օհանջանյան, «Միացում» պատգամավորական խումբ՝ 19 անդամ, խոսնակ՝ Ռոբերտ Քոչարյան, չեզոք անդամներ՝ 4 հոգի, զինվորականներ՝ 13 հոգի[1]:

Այսպիսով՝ Արցախյան շարժման նոր փուլը թևակոխեց նոր՝ անկախ հանրապետության գոյության շրջան: Արցախում իշխանության եկան շարժման ընթացքում ազգային նկարագիր ունեցող, կոփված երիտասարդ ուժեր, որոնք քաղաքական ասպարեզ մտան, թվում էր, շատ սրընթաց և անակնկալ կերպով: Այդպես էր թվում այն ժամանակ, այդպես է թվում նաև այժմ, երբ նրանց գործունեության պատմությունը, դեռևս, կարծես պարուրված է խորհրդավորության շղարշով: Այնինչ, նրանց իշխանության գալու երևույթը միանգամայն բացատրելի ու օրինաչափ է այն ժամանակվա՝ Արցախում և Հայաստանում առկա քաղաքական իրողությունների տեսադաշտում:

Ինչպես տեսանք, նորաստեղծ հանրապետության իշխանության ղեկը ստանձնեց ՀՅԴ-ն: Այս քաղաքական կուսակցության հաղթանակը ակնհայտորեն դուր չեկավ պաշտոնական Երևանին, որի գլուխ էր կանգնած ՀՀՇ-ն: Եվ դա քաղաքական ցնցում հանդիսացավ Հայաստանի նոր իշխանության համար, որը տակավին չէր հասցրել հասկանալ, թե ինչ է կատարվում Արցախում: Նույնիսկ ՀՀ ԳԽ-ն չշնորհավորեց ԼՂՀ նորընտիր իշխանություններին[2]: Փաստորեն, պաշտոնական Երևանը ԼՂՀ-ի համար այդ դժվարին պայմաններում բացահայտ քաղաքական առճակատման գնաց Ստեփանակերտի հետ: Դրա արտահայտությունը դարձան ԼՂՀ իշխանությունների նկատմամբ ՀՀ ղեկավարության հետագա վերաբերմունքն ու ձեռնարկած քայլերը:

ԼՂՀ ԳԽ նախագահ Ա. Մկրտչյանը հունվարի 26-ից փետրվարի 2-ը կատարեց առաջին պաշտոնական այցը Երևան: Պաշտոնական տեղեկագրերում մանրամասնություններ չեն պահպանվել նաև այդ այցի վերաբերյալ: Սակայն գոյություն ունեն տեսակետներ այն մասին, թե ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը Ա. Մկրտչյանին ընդունել է խիստ սառը և պահանջել հրաժարական տալ[3]:

Արցախի իշխանությունները փորձեցին մեղմացնել լարված հարաբերությունները ՀՀ իշխանությունների հետ և ԼՂՀ ԳԽ

---

[1] *Տես՝ http://www.nankr.am/hy/32*

[2] *Տես՝ **Աբրահամյան Հ.**, նշվ. աշխ, էջ 153-154:*

[3] *Տես՝ **Հակոբյան Տ.**, նշվ. աշխ., էջ 42:*

նախագահությունը 1992թ. մարտի 26-ին որոշում կայացրեց ստեղծել ԼՂԳ ՆԽ-ին առընթեր ԼՂՀ պաշտպանության կոմիտե (ՊԿ)[1]: ՊԿ նախագահ նշանակվեց Սերժ Սարգսյանը, իսկ ինքնապաշտպանության ուժերի (ԻՊՈՒ) հրամանատարի տեղակալ նշանակվեց Սամվել Բաբայանը: Այդ որոշումից հետո ԳԽ նախագահությունը նպատակահարմար գտավ, որ ԼՂՀ ԳԽ նախագահը մի անգամ ևս հանդիպում ունենա ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի հետ՝ երկկողմ հարաբերությունների բարելավման նպատակով: Ա. Մկրտչյանը Երևան մեկնեց մարտի 30-ին և հաջորդ օրը հանդիպեց ՀՀ նախագահի հետ:

Զրույցի ընթացքում ՀՀ նախագահը Ա. Մկրտչյանին նորից հասկանալ տվեց, որ նա իր տեղը պետք է զիջի ՀՀՇ-ական որևէ մեկին, հակառակ դեպքում Հայաստանը կարող է դադարեցնել ռազմական օգնության ցուցաբերումը Արցախին[2]: Միաժամանակ պետք է նշել, որ Ա. Մկտրչյանը իր պաշտոնավարման ժամանակաշրջանում այդպես էլ չընդունվեց ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի կողմից: Վերջինս համագործակցում էր միայն ՀՀՇ-ի արցախյան թևի ներկայացուցիչներ Ռ.Քոչարյանի, Ս.Սարգսյանի, Օ.Եսայանի հետ: Այսպես, ՀՀ նախագահ Տեր-Պետրոսյանի օգնությամբ Արցախում ձևավորվում էր ստվերային իշխանություն՝ ընդդեմ Մկրտչյանի ու ՀՅԴ-ի[3]:

Գոյություն ունեն կարծիքներ, որ Ա.Մկրտչյանի և Լ.Տեր-Պետրոսյանի միջև հարաբերությունները դեռևս լարված են եղել մինչև Ա.Մկրտչյանի ԼՂՀ ԳԽ նախագահ ընտրվելը: Անցքերին ծանոթ Աշոտ Պետրոսյանն այդ առիթով իր «Արթուր Մկրտչեան» գրքում նշում է. «Լևոն Տեր-Պետրոսյանի և իր շրջապատի վերաբերմունքն ու դիրքորոշումը Արթուր Մկրտչյանի հանդեպ գոյացել է կանխապես, և այն ունի իր նախապատմությունը: Շարժման հենց սկզբից Արթուր Մկրտչյանի և իր համախոհների հայացքները էապես տարբերվում էին ՀՀՇ-ի վերածված «Ղարաբաղ» երկրորդ կոմիտեի ղեկավարության հայացքներից: ՀՀՇ-ն հետագայում մասնատվեց, սակայն դա այլ հարց է: Սկզբնական շրջանում նրանց միջև առճակատում չկար, թեև համագործակցությունն էլ բարդ հեմքի վրա էր, և չկար միաբանություն:

Դեռևս 1988-89 թվականներին գաղափարական ուժգին բախումներ եղան, և Արթուրը վճռականորեն պաշտպանում էր իր տեսակետը: Պետական համալսարանի մեծ սրահի մեծահավաք մտավորականության առջև պարզորոշ սահմանազատվեցին երկու տեսակետներ, երկու հոսանքներ

---

[1] *Տես՝ ԱՀ կառավարության ընթացիկ արխիվ, ՆԽ 1992թ.մարտի 26-ի նիստի արձանագրություն, N 3:*

[2] *Տես՝ **Աբրահամյան Հ.**, նշվ. աշխ, էջ 160:*

[3] *Տես՝ http://www.aniarc.am/2020/05/21/tatul-hakobyan-article-nk-prsidents-civilnet/*

ձևավորվեցին: Մեկը ներկայացնում էին Արթուր Մկրտչյանը, Իգոր Մուրադյանը, ազգային և ազգայնական մտավորականներ ու ժողովրդի գործուն մասը, որոնց ազգային ինքնագիտակցությունը ամուր հիմքերի վրա էր: Մյուսի կարկառուն առաջնորդը Լևոն Տեր-Պետրոսյանն էր՝ իր շրջապատով: Բնական է, որ այդ հոսանքների միջև հարաբերությունները պիտի սրվեին՝ իրավիճակի ծայրահեղացմանը զուգընթաց:

ՀՀՇ-ի համար, ինչպես հաստատեց ապագան, իշխանությունը նպատակ էր և գերխնդիր: Արթուրենց համար իշխանությունը միայն միջոց էր ազգային նպատակների իրագործման ճանապարհին»[1]:

ԼՂՀ ԳԽ նախագահ Ա. Մկրտչյանի ողբերգական մահից հետո ստեղծված ներքաղաքական անկայուն իրադրությունը չսասանեց ԼՂ պետականության հիմքերը, ավելին, ԼՂՀ իշխանությունների վճռականության շնորհիվ ԻՊ ուժերը կարողացան ազատագրել Շուշին և Լաչինը՝ ցամաքային կապ հաստատելով հայկական երկու պետությունների միջև: Դա կարելի է համարել հայոց ազատագրական պայքարում արցախահայության ամենամեծ ռազմական ու քաղաքական նվաճումներից մեկը և կարևոր գրավական՝ ԼՂ-ի պետականության ամրապնդման համար:

Մայիսյան հաղթանակներից հետո հետո թվում էր, թե ԼՂՀ-ում հանդարտվել են ներքաղաքական հակասությունները, սակայն հունիսի 2-6-ը տեղի ունեցած ԼՂՀ ԳԽ առաջին նստաշրջանը ապացուցեց հակառակը: Նստաշրջանում ԼՂՀ ԳԽ նախագահի ընտրությունների ժամանակ իրենց նորից զգացնել տվեցին ներքին հակասությունները:

Նստաշրջանին մասնակցելու համար ԼՂՀ էին ժամանել Մեծ Բրիտանիայի լորդերի պալատի փոխխոսնակ բարոնուհի Քերոլայն Քոքսը, ՀՀ ԳԽ նախագահ Բաբկեն Արարքցյանը, ՀՀ հատուկ ծրագրերի վարչության պետ Վահան Շիրխանյանը, ՀՀ պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանը, ՀՀ ընդդիմադիր կուսակցությունների ներկայացուցիչներ, ՀՀ ԳԽ պատգամավորներ Կիմ Բալայանը*, Դավիթ Վարդանյանը և ուրիշներ: Նշենք մի ուշագրավ հանգամանք. ՀՀ-ից եկած պաշտոնական պատվիրակության՝ ԼՂՀ ԳԽ նախագահ ընտրելու վերաբերյալ պահանջը արդեն հայտնի էր պատգամավորներին: Նստաշրջանը վարում էր ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Գ.Պետրոսյանը:

---

[1] ***Ա.Պետրոսյան***, *Արթուր Մկրտչեան, Եր., 2004, էջ 207-208:*

* *Նստաշրջանի ժամանակ լուր տարածվեց ՀՀ ԳԽ պատգամավոր Կ.Բալայանի առեւանգման մասին, ինչի հետեւանքով քաղաքական մեծ աղմուկ բարձրացավ, եւ որոշ ժամանակ անց նա ազատ արձակվեց: Պատահարի հանգամանքները պարզելու համար ստեղծվեց պատգամավորական հանձնաժողով՝ հետեւյալ կազմով. Հ. Գրիգորյան, Կ. Բաբուրյան,Վ. Գրիգորյան, Ռ. Աղաջանյան, Հ. Խաչատրյան:*

Մինչեւ ԳԽ նախագահի եւ նրա առաջին տեղակալի ընտրությունների անցկացումը խոսքը տրվեց ՀՀ ներկայացուցիչներին: Այնուհետեւ ԳԽ նստաշրջանը աշխատանքը շարունակեց դռնփակ նիստով, որտեղ ելույթ ունեցան ՀՀ ԳԽ նախագահ Բ. Արարքցյանը և ՀՀ պաշտպանության նախարար Վ. Սարգսյանը: Նրանք ՀՀ ղեկավարության տեսակետները հայտնեցին ԼՂՀ-ին առնչվող քաղաքական, տնտեսական, ռազմական և այլ հարցերի շուրջ՝ միաժամանակ հաղորդելով ԼՂՀ ԳԽ նախագահի «բարեհաջող» ընտրությունից հետո ՀՀ-ից սպասվող ծրագրված օգնության մասին:

Պատգամավորների քվեարկությամբ ընդունվեց Արցախի պետականության խորհրդանիշներից մեկը՝ ԼՂՀ պետական դրոշը (կարմիր, կապույտ, նարնջագույն, որի աջ փոքրիկ հատվածը եռանկյունի սպիտակ գծով անջատված է դրոշի հիմնական մասից, ինչը խորհրդանշում է թե՛ Արցախի այսօրվա կացությունը, թե՛ նրա ապագան):

Դրոշի հեղինակը սփյուռքահայ նկարիչ Վահե Ֆատտալն էր: Ինչպես ժամանակին ասել է ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Գ. Պետրոսյանը՝ «Դրոշի նախագիծը հավանության է արժանացել ԼՂՀ ԳԽ նախագահ Ա.Մկրտչյանի կողմից»[1]:

Հունիսի 3-ի առավոտյան նիստում խորհրդարանն անցավ օրակարգի չորրորդ հարցին՝ ԼՂՀ ԳԽ նախագահի ընտրություններին: Նախագահի թափուր պաշտոնի համար առաջադրվեցին Ռ. Քոչարյանի և Գ. Պետրոսյանի թեկնածությունները: Պատգամավոր Հրանտ Խաչատրյանն առաջարկեց նախքան թեկնածուների նախընտրական ծրագրերը լսելը ստանալ ՀՀ ԳԽ պատվիրակության հավաստիացումն առ այն, որ ընտրության արդյունքները չեն անդրադառնա ՀՀ-ի և ԼՂՀ-ի փոխհարաբերությունների վրա: Նման հավաստիացումներ ստանալով ՀՀ ԳԽ նախագահ Բ. Արարքցյանից, որը նաև ընդգծեց հարցի երկկողմանիությունը, խորհրդարանը թեկնածուներին հնարավորություն տվեց ներկայացնել իրենց ծրագրերը և պատասխանել հարցերին[2]:

Փակ գաղտնի քվեարկության առաջին փուլում ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Գ. Պետրոսյանն իր մրցակցից 7 ձայն ավելի (30) ստացավ, սակայն դա բավական չէր ընտրվելու համար, քանի որ պահանջվում էր ստանալ ընտրող պատգամավորների երկու երրորդի (41) աջակցությունը:

Դարձյալ ԳԽ նախագահի թեկնածուներ առաջադրվեցին Գ. Պետրոսյանն ու Ռ. Քոչարյանը, ինչպես նաև Լ. Պետրոսյանն ու Վ. Գալստյանը: Սակայն վերջին երկուսը հանեցին իրենց թեկնածությունները: Քվեարկությունից

---

[1] *«Երկիր», 03.06.1992թ.:*

[2] *«Արցախ», 08.06.1992թ.:*

առաջ պատգամավորներն իրենց կարծիքը հայտնեցին ստեղծված կացության և թեկնածուների մասին: Երկրորդ անգամ ելույթ ունենալով՝ ՀՀ պաշտպանության նախարար Վ.Սարգսյանը նորից պատգամավորների ուշադրությունը հրավիրեց անձամբ իր և ՀՀ իշխանությունների դիրքորոշման վրա: Քվեարկության երկրորդ փուլն ավարտվեց հետևյալ արդյունքներով. Գ. Պետրոսյանի օգտին՝ 26, Ռ. Քոչարյանի օգտին՝ 27 ձայն: Քվեարկությունից անմիջապես հետո կրկին ելույթ ունեցավ ՀՀ ԳԽ նախագահ Բ. Արարքցյանը՝ պաշտպանելով Վ. Սարգսյանի տեսակետը: Ապա հանդես եկան ՀՀ ընդդիմադիր կուսակցությունների ներկայացուցիչները:

Հաջորդ օրը՝ հունիսի 4-ին, պատգամավորները նախ քննարկեցին ԼՂՀ պատվիրակության՝ ԵԱՀԽ-ի նիստին մասնակցելու նպատակով Հռոմ մեկնելու հնարավորություններն ու նպատակահարմարությունը: Ելույթ ունեցող պատգամավորները քննադատության ենթարկեցին ՀՀ իշխանությունների արտաքին քաղաքականությունը՝ նրանց մեղադրելով վերջին ժամանակները մի շարք փաստաթղթեր ստորագրելու համար, որոնցում ԼՂ-ն հանիրավի դիտվում էր Ադրբեջանի կազմում:

Մինչև ԼՂՀ ԳԽ նախագահի թեկնածուների առաջադրմանն անցնելը, խորհրդարանը որոշեց, որ յուրաքանչյուր թեկնածու կարող է քվեարկվել երեքից ոչ ավելի անգամ: Ապա վերստին առաջադրվեցին Ռ. Քոչարյանի ու Գ. Պետրոսյանի թեկնածությունները՝ այս անգամ, սակայն, Շ. Մեղրյանի, Վ. Հակոբյանի և Բ. Առուշանյանի թեկնածությունների «ընկերակցությամբ»: Վերջին երկուսն իսկույն հանեցին իրենց թեկնածությունները, ապա անսպասելիորեն ինքնաբացարկ տվեցին Գ. Պետրոսյանը և Ռ. Քոչարյանը:

Թեկնածու Շ. Մեղրյանը հանդես եկավ նախընտրական ծրագրով, պատասխանեց պատգամավորների հարցերին, և գաղտնի քվեարկության թերթիկ մտցվեց միայն Շ.Մեղրյանի ազգանունը: Նրա օգտին քվեարկեց 33 պատգամավոր: Արդյունքում ԳԽ նախագահի պաշտոնը կրկին մնաց թափուր:

Մտքերի փոխանակությունից եւ դարձյալ համաձայնության չգալուց հետո որոշվեց նիստն անցկացնել դռնփակ: Փակ նիստում պատգամավորները պաշտպանեցին ԼՂՀ ՆԽ նախագահ Օ. Եսայանի առաջարկը՝ ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար կազմավորել կողմերի ներկայացուցիչներից բաղկացած համաձայնեցնող հանձնաժողով: Բանակցությունների սեղանի շուրջ նստեցին Գ. Պետրոսյանը, Շ. Մեղրյանը, Լ. Մելիք-Շահնազարյանը, Վ. Բալայանը՝ մի կողմից, եւ Ռ. Քոչարյանը, Լ. Պետրոսյանը, Օ. Եսայանը, Ս. Սարգսյանը՝ մյուս կողմից[1]:

---

[1] *Տես՝ **Հակոբյան Տ.**, նշվ. աշխ., էջ 95:*

Հունիսի 5-ի առավոտյան նիստն սկսելիս պատգամավորներն իմացան, որ բանակցություններն անպտուղ են անցել: Ինչպես հայտնի դարձավ, մի կողմը պաշտպանել է Շ.Մեղրյանի թեկնածությունը, իսկ մյուսը կողմը առաջարկել է ԼՂՀ-ում մտցնել նախագահական կառավարում[1]: Այնուհետեւ Շ. Մեղրյանը հանդես եկավ հայտարարությամբ, նշելով, որ ԳԽ նախագահի համար իր թեկնածության առաջադրվելուց հետո նստաշրջանի ընդմիջումների ընթացքում ետնաբեմում հնչել են տարբեր հայտարարություններ. իբր ԻՊՈՒ ստորաբաժանումները խանգարում են նստաշրջանի աշխատանքին, ինչպես նաև խոսակցություններ են եղել Շահումյանի շրջանի պատվիրակության հասցեին, թե ինչու ԼՂՀ ԳԽ նախագահը պիտի ընտրվի Շահումյանի շրջանից: Ի նշան վիրավորվածության՝ Շահումյանի շրջանի պատվիրակությունը հեռանում է դահլիճից[2]: Ստեղծվում է մի իրադրություն, որը կարող էր հանգեցնել ներքին ընդհարումների: Նշենք նաև, որ առաջարկություններ են եղել իշխանությունը տալ բանակին եւ ցրել խորհրդարանը[3]:

Պատգամավոր Վ. Հայրիյանը կարդաց ԼՂՀ ԻՊՈՒ հրամանատարական կազմի դիմումը խորհրդարանին: Որոշվեց ԼՂՀ ԻՊՈՒ հրամանատար Ա. Տեր-Թադեւոսյանին եւ Հայ առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմի առաջնորդ Պարգեւ սրբազան Մարտիրոսյանին հրավիրել նստաշրջան: Ընդմիջումից հետո ելույթ ունեցավ ՀՀ հատուկ ծրագրերի վարչության պետ Վ. Շիրխանյանը: Նա իր ելույթով հասկացրեց, որ առճակատումը ՀՀ իշխանությունների հետ կարող է հանգեցնել բացասական հետեւանքների: Այնուհետեւ ելույթ ունեցավ ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Գ. Պետրոսյանը՝ նշելով, որ հանդես է գալիս որպես իր ժողովրդի ճակատագրով մտահոգված արցախցի և անհանգստացած է Վ. Սարգսյանի այն հայտարարությամբ, թե, իբր, Հայաստանը ներքաշվել է պատերազմի մեջ, և այդ ամենը կատարվել է դաշնակցության մեղքով:

Ծավալված մտքերի փոխանակությանը մասնակցեցին մի շարք պատգամավորներ, այդ թվում՝ ԻՊՈՒ հրամանատար Ա. Տեր-Թադևոսյանը: Նա պատգամավորներին մասնավորապես հաղորդեց ԼՂՀ սահմանում ադրբեջանական ուժերի կուտակման մասին և առաջարկեց վերջ դնել երկպառակությանը[4]:

Ի վերջո, ձայների ճնշող մեծամասնությամբ որոշվեց ԳԽ նախագահի ընտրությունները հետաձգել մինչև հուլիսի վերջը՝ խորհրդարանի

---

[1] Տես՝ ԱՀ պետարխիվ, Ֆոնդ 254, ցանկ 4, պահպանման միավոր 2, կապ 1, թերթ 98:

[2] Տես՝ նույն տեղում, թ. 95:

[3] Տես՝ նույն տեղում, թ. 86:

[4] Տես՝ նույն տեղում, թ. 94:

պատգամավորական թափուր տեղերի համար կրկնական ընտրությունների անցկացումից հետո:

Երեկոյան նիստում պատգամավորներն անցան «ԼՂՀ պետական անկախության հիմունքների մասին» ԼՂՀ սահմանադրական օրենքի քննարկմանը, ապա և ընդունեցին այն: Նիստի վերջում նրանք ձեռնամուխ եղան ԼՂՀ Սահմանադրության մշակման հանձնաժողովի ստեղծմանը:

Հունիսի 6-ին նստաշրջանն առաջին ընթերցմամբ ընդունեց զինապարտության և զինվորական հանցագործության համար քրեական պատասխանատվության մասին ԼՂՀ օրենքները, որոնք միտված էին հանրապետության ռազմաքաղաքական իրավիճակի կայունացմանը: Պատգամավորները չկարողացան որոշումներ կայացնել ևս մի շարք օրախնդիր հարցերի վերաբերյալ: Նստաշրջանն ընդհատվեց անբավարար թվով պատգամավորների ներկայության պատճառով, քանի որ սահմանային շրջաններում վիճակը վատթարացել էր, և մի շարք պատգամավորներ, լինելով ԻՊՈՒ ստորաբաժանումների մարտիկներ և հրամանատարներ, շտապ մեկնեցին ճակատային գիծ: Որոշվեց նստաշրջանի աշխատանքը շարունակել հունիսի 17-ին:

Այսպիսով, ԼՂՀ առաջին գումարման ԳԽ առաջին նստաշրջանը ցույց տվեց, որ, ինչպես արդեն նշել ենք, ԼՂՀ-ում ոչ միայն չէին մարել ներքաղաքական հակասությունները, այլև, կարելի է ասել, դրանք զարգանում էին արդեն կայծակնային արագությամբ:

Դրանում կարևոր դեր են խաղացել արտաքին ուժերը, որոնք ամեն գնով ձգտում էին իշխանափոխություն իրականացնել ԼՂՀ-ում:

Պատմագրության մեջ հանիրավի կերպով չի բարձրաձայնվում այն պատմական ճշմարտության մասին, որ ԼՂՀ ԳԽ ընտրություններում հաղթանակեցին և իշխանության եկան պաշտոնական Երևանի համար կատարելապես անցանկալի ուժեր, ինչը ՀՀ իշխանությունների, հատկապես նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի համար անսպասելի էր: Ամենայն հավանականությամբ, նա գտնում էր, որ Արցախը կարող է որոշակի քաղաքական ինքնուրույնություն ձեռք բերել և մի կողմ կանգնել Հայաստանի ներքին կյանքից, իսկ արտաքին քաղաքական ասպարեզում՝ իր պահանջները թելադրել որպես անկախ երրորդ կողմ: Այսինքն՝ ՀՀ իշխանությունները կորցնում էին անչափ կարևոր խաղաքարտ, որը անհրաժեշտության դեպքում կարող էր ներքին կայունության գրավական լինել: ՀՀ նախագահը նաև երկյուղ ուներ, որ այդ խաղաքարտը կարող է օգտագործել ընդդիմությունը: Բացի այդ, պաշտոնական Երևանը կարող էր զրկվել հայ-ադրբեջանական հակամարտության, ինչպես նաեւ Արցախյան շարժման մեջ առաջատարի դերից:

Պաշտոնական Երևանի և Ստեփանակերտի փոխհարաբերությունները ավելի խորացան, երբ Ադրբեջանի կողմից անսպասելի և շատ կարճ ժամանակամիջոցում բռնազավթվեց Շահումյանի շրջանն ու Մարտակերտի շրջանի մասը:

Մեր կարծիքով՝ Շահումյանի ու Մարտակերտի անկումը պետք է բացատրել փոխկապակցված, թերևս, իրար լրացնող մի շարք քաղաքական գործոններով:

Այստեղ լիովին բնականոն հարց է ծագում. ինչպե՞ս պատահեց, որ վերջին պարտություններից հետո բարոյալքված ադրբեջանական բանակը, որն ի վիճակի չէր լայնածավալ ռազմագործողություն վարել, հանկարծ կարողացավ այդքան մեծ հաջողությունների հասնել շատ կարճ ժամանակահատվածում: Չէ որ Ադրբեջանի ներքաղաքական ճգնաժամը չէր կարող նպաստել ադրբեջանական բանակի մարտական ոգու վերելքին: Ընդհակառակը, այդ ճգնաժամը ավելի էր խարխլում նրա մարտունակությունը:

Պետք նշել նաև, որ նման երևութը կասկածելի է քաղաքական ասպարեզում ու պատմագիտության մեջ. այն մտորումների և ուսումնասիրության տեղիք է տալիս՝ միգուցե աղերսելով հետագայում բացահայտում: Մինչև այսօր փորձեր չեն ձեռնարկվել օբյեկտիվության և առողջ տրամաբանության հիման վրա վերհանել անկման պատճառները: Հաշվի առնելով խնդրի բարդությունն ու խճողվածությունը, ինչպես նաև նրա քաղաքական երկարատև շահարկումները՝ հեղինակները հիմնականում շրջանցել են այն: Սակայն շրջանառության մեջ կան տարբեր տեսակետներ, բայց մի բան ակնհայտ է, որ ԼՂՀ և ՀՀ ուժային համակարգերը տեղյակ էին ադրբեջանական բանակի խոշոր կուտակումների մասին[1]:

Հետագայում կտեսնենք, որ իրադարձությունների զարգացումը և երկրում ստեղծված քաոսային վիճակը անխուսափելի դարձրին մի շարք արմատական փոփոխությունները ԼՂՀ-ի ներքաղաքական կյանքում, որոնք կատարվեցին ՀՀ ղեկավարության պահանջով: Դրանից հետո միայն սկսվեց Արցախյան պատերազմում հայկական կողմի նոր հաջողությունների շրջանը:

Շահումյանի և Մարտակերտի հանձնումը մեծ աղմուկ բարձրացրեց Հայաստանի ներքին կյանքում, լարվեց ներքաղաքական դաշտը: Փոխադարձ մեղադրական կոչեր լսվեցին միմյանց հանդեպ: Շահումյանում տեղակայված Հայաստանի զինված ուժերը մեղադրվեցին դիմադրություն

[1] *Տես՝ նույն տեղում. թ.94:*

ցույց չտալու և խուճապ առաջացնելու մեջ: Իսկ հակառակ թևը մեղադրում էր ԼՂՀ ղեկավարությանը[1]:

Ստեղծված ծանր կացությունից դուրս գալու նպատակով ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը փորձեց համապատասխան ուղիներ որոնել: Դրությունը շտկելու նպատակով ԼՂՀ իշխանությունները փորձեցին իրագործել գործադիր և ռազմական իշխանությունների կենտրոնացումը ՊԽ-ի ձեռքում, ինչը հնարավորություն կտար դուրս գալ ստեղծված ճգնաժամային կացությունից: Սակայն այդ փորձերը բախվեցին ՀՀ իշխանությունների կողմից ներքաղաքական նկատառումներով հարուցված անհաղթահարելի խոչընդոտներին:

Դրանից ելնելով՝ դեռևս հուլիսի 18-ին ԼՂՀ ԳԽ նախագահության նիստում քննարկվեց *ՀՀ-ԼՂՀ* փոխհարաբերությունների հարցը: Հաշվի առնելով երկու հայկական հանրապետությունների փոխհարաբերությունների նման վիճակը, ինչպես նաև՝ ելնելով արցախյան հիմնահարցի ըմբռնման գործում պաշտոնական Երևանի դիրքորոշումը պարզելու անհրաժեշտությունից՝ ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը որոշում կայացրեց՝ ՀՀ իշխանությունների հետ բանակցություններ սկսելու նպատակով ՀՀ ուղարկել ԼՂՀ ԳԽ նախագահության պաշտոնական պատվիրակություն՝ հետևյալ կազմով՝ Գ. Պետրոսյան, Վ. Հակոբյան, Վ. Աղաբալյան, Վ. Ալեքսանյան, Կ. Բաբուրյան, Վ.Ղազարյան, Հ. Խաչատրյան[2]:

Բանակցությունների ընթացքի վերաբերյալ կան տարբեր կարծիքներ, սակայն, հաշվի առնելով այդ ժամանակաշրջանի որոշ քաղաքական գործիչների վկայությունները[3] և ուսումնասիրելով հուլիսի 27-ի ԼՂՀ ԳԽ նախագահության նիստի սղագրությունը, որտեղ ներկայացված են ՀՀ իշխանությունների հետ բանակցած ԼՂՀ ԳԽ նախագահության պաշտոնական պատվիրակության անդամների կարծիքները, գալիս ենք այն եզրահանգման, որ ՀՀ նախագահը ձգտում էր ձերբազատվել ԼՂՀ ԳԽ նախագահության «անհնազանդ» անդամներից՝ պահանջելով ստեղծել մի ռազմաքաղաքական կամ պետական խորհուրդ և նրան փոխանցել օրենսդիր ու գործադիր մարմինների բոլոր պարտականությունները: Եվ կարելի է կռահել, թե ինչու օգոստոսի 11-ին հանրապետության ՆԽ նախագահ Օ. Եսայանը դիմեց ԳԽ նախագահությանը՝ իր հրաժարականի հարցը քննարկելու խնդրանքով: Նա իր այդ քայլը բացատրում էր իշխանության գոյություն ունեցող կառույցների և ռազմական իրավիճակի պահանջների անհամապատասխանությամբ և առաջարկեց մինչև 1992թ. վերջը

---

[1] *Տես՝ **Ուլուբաբյան Բ.**, Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, Եր., 1997, էջ 463:*

[2] *Տես՝ ԱՀ պետարխիվ, Ֆոնդ 254, ց. 1, պ.մ. 4, կ. 1, թ. 22-23:*

[3] *Հեղինակի անձնական արխիվ:*

հանրապետությունում ռազմական դրություն մտցնել, ինչպես նաև ստեղծել ինչ-որ մարմին և ԼՂՀ ԳԽ-ի ու ՆԽ-ի լիազորությունները հանձնել այդ մարմնին: Իսկ հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 12-ին նույն, հրաժարականների հարցով երկրորդ անգամ ԼՂՀ ԳԽ նախագահությանը դիմեց նախագահի պաշտոնակատար Գ. Պետրոսյանը և ԼՂՀ ԳԽ քարտուղար Վ. Հակոբյանը, սակայն նախագահությունը դարձյալ որոշեց մերժել վերջիներիս հրաժարականների դիմումը[1]:

Նշված իրադարձության վերաբերյալ կարծիքներ էին տարածվել, թե ԳԽ նախագահի պաշտոնակատարի և քարտուղարի հրաժարականի պատճառը ներքին և արտաքին ճնշումներն են, և այդ քայլը իշխանական համակարգում երկպառակությունը կանխելու նպատակ է հետապնդում:

Այսպիսով՝ հունիսյան ռազմական անհաջողություններից հետո ԼՂՀ-ում ստեղծվեց ծայրաստիճան լարված և անկայուն իրավիճակ՝ սպառնալով երկրի անվտանգությանը: Դրությունը շտկելու նպատակով ԼՂՀ իշխանությունները փորձեցին իրագործել գործադիր և ռազմական իշխանությունների կենտրոնացումը ՊԽ-ի ձեռքում, ինչը հնարավորություն կտար դուրս գալ ստեղծված ճգնաժամային կացությունից: Սակայն այդ փորձերը բախվեցին ՀՀ իշխանությունների կողմից ներքաղաքական նկատառումներով հարուցված անհաղթահարելի խոչընդոտներին: Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ այսօր որոշ քաղաքագետներ և պատմաբաններ ԻՊՈՒ-ի անհաջողությունները վերագրում են ԳԽ-ին և ԻՊՈՒ-ի նախկին հրամանատարությանը, որի ռազմաքաղաքական գործունեությունը համարում են կազմակերպչական տեսակետից անարդյունավետ, դրան գումարելով ռուսական օգնությունը Ադրբեջանին, նաև Հայաստանի ոչ ռուսական կողմնորոշումը: Սակայն, պատմական դեպքերը ուսումնասիրելուց և վերլուծելուց հետո կասկածի տակ է առնվում նման տեսակետի տրամաբանական լինելը:

1992թ. օգոստոսի 15-ը դարձավ ԼՂՀ-ի պատմության մեջ մի նոր ուղենիշային տարեթիվ. այդ օրը տեղի ունեցավ ԼՂՀ ԳԽ և ՆԽ համատեղ նիստը, որը պետք է վճռեր ՆԽ նախագահի հրաժարականի հարցը և լուծում տար ՀՀ նախագահի՝ մի նոր մարմնի ստեղծման պահանջի հետ կապված մի շարք խնդիրների: Ընդունվեց ԼՂՀ ՆԽ նախագահ Օ. Եսայանի հրաժարականը: Երկրորդ հարցի վերաբերյալ եղան բազմաթիվ իրարամերժ կարծիքներ, և, ի վերջո, ընդդիմադիր կողմերը եկան փոխհամաձայնության: ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը որոշեց ռազմական դրության ռեժիմն իրականացնելու համար «ԼՂՀ պետական անկախության հիմունքների

[1] *Տես՝ ԱՀ պետարխիվ, Ֆոնդ 254, ց. 1, պ.մ. 4, կ. 1, թ. 31-33:*

մասին» սահմնադրական օրենքի 9-րդ բաժնի 3-րդ հոդվածին համապատասխան՝ ստեղծել Պաշտպանության պետական կոմիտե (ՊՊԿ)[1]:

ՊՊԿ նախագահ նշանակվեց Ռ. Քոչարյանը, ՊՊԿ նախագահի առաջին տեղակալ՝ ԼՂՀ ՆԽ նախագահի առաջին տեղակալ Բ. Առուշանյանը, ՊՊԿ նախագահի տեղակալ՝ ԼՂՀ ԳԽ նախագահության անդամ, պետական շինարարության, իրավական հարցերի և օրինականության ամրապնդման հանձնաժողովի նախագահ Կ. Բաբուրյանը: ՊՊԿ կազմի մեջ ընդգրկվեցին ԼՂՀ ԳԽ նախագահության անդամ, պաշտպանության և անվտանգության հանձնաժողովի նախագահ Վ. Բալայանը, ԼՂՀ ՊԿ նախագահ Ս. Սարգսյանը, ԼՂՀ ՆԳՆ նախարարի պաշտոնակատար Ա. Իսագուլովը, ԻՊՈԻ հրամանատարի առաջին տեղակալ Ս. Բաբայանը:

ՊՊԿ-ին փոխանցվեցին ՆԽ-ի՝ «ԼՂՀ նախարարների խորհրդի մասին» օրենքով նախատեսված բոլոր պարտականությունները, ռազմական դրության ռեժիմի իրականացման այն լիազորությունները, որոնք նախատեսված են «Ռազմական դրության մասին» ԼՂՀ ԳԽ նախագահության 1992 թ. օգոստոսի 13-ի հրամանագրով: ԼՂՀ ԳԽ նախագահության մի շարք լիազորություններ նույնպես փոխանցվեցին ՊՊԿ-ին: ՊՊԿ նախագահին օժտվեց ԼՂՀ ՆԽ նախագահի լիազորություններով: ՊՊԿ նախագահին պարտավորեցվում էր 6 ամիս հետո իր գործունեության հաշվետվությունը ներկայացնել ԳԽ:

ՊՊԿ-ի ստեղծումով սկսվեց արցախյան պետականության գոյապայքարի տարեգրության մի նոր էջ: Անժխտելի է, որ պատերազմական ծանր իրադրությունում կենտրոնացված իշխանական համակարգի, մասնավորապես՝ ռազմաքաղաքական մարմնի նորովի ստեղծումը, ինչպիսին էր ՀՀ իշխանությունների համակրանքը վայելող ՊՊԿ-ն, դարձավ կենսական անհրաժեշտություն և պատմականորեն արդարացվեց: Սակայն, պետաշինարարության հետագա ընթացքի ուսումնասիրությունն ու վերլուծելությունը ակնբախ են դարձնում այդ գործում եղած մի շարք էական թերություններն ու շեղումները, որոնք իրենց բացասական դրոշմն են դրել հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքի վրա:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, պ.գ.դ. Վ.Ռ.Բալայանը:

[1] Տես՝ ***Հակոբյան Տ.***, *նշվ. աշխ., էջ 95:*

ՀՏԴ 94/479.25/
Պատմություն

Արմինե ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
ԱրՊՀ պատմության և քաղաքագիտության ամբիոնի դոցենտ, պ.գ.թ.

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԶԱՎԹՈՂԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԻՐԱԽՈՒՄ: ԱՆԴՐԱԴԱՐՁ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԽԵՂԱԹՅՈՒՐՈՒՄՆԵՐԻՆ

1920թ. Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո արցախյան հիմնախնդիրը թևակոխեց նոր փուլ: Ադրբեջանի զավթողական քաղաքականությունը ըստ էության չփոխվեց: Ադրբեջանական պատմագիտության ներկայացուցիչները ամեն կերպ խեղաթյուրելով հայտնի պատմական փաստերը, «արդարացնում են» իրենց երկրի ագրեսիվ կեցվածքը անհիմն փաստարկներով: Մասնավորապես, Խորհրդային Ադրբեջանի հավակնությունները Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ բացատրում են այն կեղծ թեզով, թե իբր Ղարաբաղը 1918-1920թթ., ամբողջությամբ մտնում էր Ադրբեջանի կազմ: Սույն հոդվածում մի շարք փաստերով բացահայտվում են ադրբեջանցի հեղինակների կեղծ փաստարկները: Հայաստանի հանրապետության պատմական տարածքների կորուստը տեղի ունեցավ քեմալաբոլշևիկյան և Խորհրդային Ադրբեջանի քաղաքական շահերի մեկտեղման արդյունքում, այլ ոչ թե պատմական արդարության հիմքով, ինչպես փորձում են «ապացուցել» ադրբեջանցի պատմաբանները:

Բանալի բառեր՝ *Խորհրդային Ադրբեջան, Հայաստանի Հանրապետություն, հանրագումար, զավթողական քաղաքականություն, ինքնորոշում, ադրբեջանցի պատմաբան, խեղաթյուրում, վիճելի տարածքներ, հավակնություններ:*

А.Хачатрян

АРЦАХСКАЯ ПРОБЛЕМА НА ПРИЦЕЛЕ ЗАХВАТНИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ СОВЕТСКОГО

АЗЕРБАЙДЖАНА. ОТРАЖЕНИЕ ФАЛЬСИФИКАЦИЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

После советизации Азербайджана в 1920г. проблема Нагорного Карабаха перешла в новую фазу. По сути, захватническая политика Азербайджана не изменилась. Представители азербайджанской исторической науки всячески фальсифицируют известные факты, «оправдывают» агрессивную позицию своей страны безосновательными доводами. В частности, притязания Советского Азербайджана по отношению к Нагорному Карабаху объясняют тем ложным тезисом, что якобы Карабах в 1919-1920гг. полностью входил в состав Азербайджана. В данной статье на основе ряда фактов разоблачаются эти ложные гипотезы азербайджанских авторов. Потеря исторических земель Республики Армения произошла в результате общих интересов кемалистских большевиков и Советского Азербайджана, а не по принципу исторической справедливости, что пытаются «доказать» азербайджанские историки.

Ключевые слова: *Советский Азербайджан, Республика Армения, пленум, факт, захватническая политика, самоопределение, азербайджанский историк, фальсификация, спорные территории, притязания.*

A.Khachatryan

THE CONFLICT OF ARTSAKH IN THE EXPANSIONARY POLICY OF AZERBAIJAN. AN OUTLINE OF AZERI DISTORTIONS OF HISTORY

1920 saw sovetization of Azerbaijan and a new period of Artsakh conflict. Azeri expansionary policy was unchanged at its core. Azeri historians continued to distort well-known historical facts, “to justify” the violent stance of their country basing on weak arguments. In particular, they interpreted the pretensions of Soviet Azerbaijan over Nagorno Karabakh basing on the false argument that it was completely integrated into Azerbaijan during 1918-1920. The article reveals the plausibility of these arguments of Azeri historians by evidence. The loss of the territory of the Republic of Armenia was the result of common political interests of Kemalist Turks, Bolsheviks and Soviet Azerbaijan. It was not the result of historical justice, as “proven” by Azeri historians.

Key words: *Soviet Azerbaijan, the Republic of Armenia, referendum, expansionary policy, self-identification, Azeri historian, distortion, disputable lands, pretensions*

1920թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեջանը խորհրդայնացվեց: Ադրբեջանի խորհրդայնացումով վերջ չդրվեցին նրա կառավարության զավթողական հավակնություններին: Խորհրդայնացումը անդրկովկասյան տարածաշրջանում ստեղծեց նոր իրողություններ, փոխադարձ շահերի նոր վերադասավորումներ, որոնց արդյունքում Հայաստանի Հանրապետությունը կրեց տարածքային նոր կորուստներ: Պատմագիտության միակ չափանիշը պետք է հանդիսանա ճշմարտությունը: Սակայն ադրբեջանական պատմագիտության ներկայացուցիչները, խեղաթյուրելով պատմական փաստերը, փորձում են «հիմնավորել» իրենց երկրի զավթողական քաղաքականությունը հայկական հողերի նկատմամբ: Այսպես, ադրբեջանցի պատմաբան Ջ. Հասանլին իր «Поиск исторической правды» մեծադողրդ վերտառությամբ հոդվածում զարգացնում է հետևյալ անհեթեթ միտքը, թե իբր Ղարաբաղը մուսավաթական կառավարության օրոք ամբողջությամբ մտնում էր Ադրբեջանի կազմի մեջ: Իր ասածը Հասանլին «հիմնավորում էր» Ղարաբաղի հայության հրավիրած յոթերորդ համագումարի ընդունած որոշմամբ: Նման մի միտք է գրում նաև Ի. Ալիևը իր «Нагорний Карабах, факты против лжи» գրքում, նշելով որ Ղարաբաղը մուսավաթության կառավարության ժամանակ ամբողջությամբ մտնում էր Ադրբեջանի կազմ, և իբր տնտեսական կախվածությունը հիմք էր հանդիսացել, որ Ղարաբաղի հայությունը իր կողմից հրավիրված համագումարում աներկբա արտահայտվի Ադրբեջանի կազմ մտնելու օգտին[1]: Այսպես, Հասանլին գրում է. «Ղարաբաղի և Զանգեզուրի Բաքվի հետ մշակութային և տնտեսական կապի անխախտությունը, Բաքվի կողմից այդ նահանգների տասնյակ հազարավոր աշխատատեղերի ապահովումը, իր վառ ապացույցը գտավ 1919թ. հրավիրված Ղարաբաղի հայության համագումարում, որը հայերի համար անտանելի մուսավաթական ռեժիմի և Հայաստանյան գործակալների սադրիչ գործողությունների պայմաններում, այդուհանդերձ վճռական արտահայտվեց Ադրբեջանի հետ մեկ ամբողջություն կազմելու հարցում, հայերի համար հանգիստ կյանք ապահովելու պայմանով»[2]: Նախ ուշադրություն հրավիրենք հեղինակի կողմից կարևորած մեջբերման այն մտքին, որտեղ նշվում էր, որ հայերի համար մուսավաթական ռեժիմն անտանելի էր: Հենց նման ռեժիմի անտանելիության պայմաններում է, որ Ղարաբաղի հայության յոթերորդ համագումարը որոշեց ժամանակավոր ընդունել Ադրբեջանի իշխանությունը: Հասանլին որևէ հիմք, պատմական որևէ շարժառիթ չունի յոթերորդ համագումարի որոշումը ընդունելու

---

[1] Տե՛ս **Алиев И.**, *Нагорный Карабах, история, факты против лжи, стр., 93.*

[2] **Гасанлы Д.**, *Поиск исторической правды, <<Кавказ.Глобализация>>, выпуск 3-4, 2010, стр. 153.*

ելակետային, հենց այն պատճառով, որ նման որոշումն ընդունվեց ֆիզիկական գոյության վտանգի ներքո: Ադրբեջանցի պատմաբանը բացարձակ չի խոսում 1919թ. օգոստոսի 22-ին հրավիրված համագումարի որոշման ժամանակավոր բնույթի մասին: Պատմական անհերքելի իրողությունն այն է, որ արցախահայությունը 1919թ. իր կողմից հրավիրված յոթերորդ համագումարում իսկապես ընդունեց Ադրբեջանի իշխանությունը ճանաչելու որոշում, սակայն ժամանակավորապես, մինչև Փարիզի վեհաժողովում հարցի վերջնական որոշումը: Նման որոշում ընդունվեց անգլիացիների կողմից երկրամասը լքելու և անմիջականորեն գեներալ-նահանգապետ Խոսրով Բեկ Սուլթանովի հրահրած վերջնագրային սպառնալիքների ներքո: Հակառակ դեպքում Սուլթանովը սպառնում էր հայերին ոչնչացմամբ: Զուտ օր օրի ահագնացող բռնություններին վերջ տալու նպատակով՝ համագումարը ընդունեց հաշտության մասին որոշում և ժամանակորապես ճանաչեց Ադրբեջանի իշխանությունը: Փաստն այն էր, որ դրան նախորդած 6 համագումարներում, երբ մահվան սպառնալիք չկար, և ժողովուրդը հնարավորություն ուներ ազատ արտահայտելու իր կամքը, արցախահայությունը բացառել է Ադրբեջանի իշխանությունը նույնիսկ ժամանակավոր ճանաչելու պահանջը, ասված է Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին ուղղված ՀՀ կառավարության ընդունած հուշագրի մեջ, 1919թ. օգոստոսի վերջին[1]: Հուշագրի մեջ ասված էր, որ «կառավարությունը շարունակում է համարել, որ Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը Հայաստանի Հանրապետության անբաժանելի մասն են, և այդ հստակ համոզմունքը ոչ մի անգամ չպիտի տատանվի օգոստոսի 22-ին Ադրբեջանի Հանրապետության և Ղարաբաղի հայության յոթերորդ համագումարի ընտրած հանձնաժողովի միջև կնքված այսպես կոչված համաձայնագրով, քանզի նման համաձայնագիրը ոչ թե արդյունք էր Ղարաբաղի հայության ազատ կամարտահայտման, այլ ստիպողաբար՝ բնակչության վերջնական ոչնչացման վտանգով պայմանավորված[2]»:

Մի խոսքով, անհիմն են Ադրբեջանի պատմաբանների այն պնդումները, թե Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության օրոք Ղարաբաղը մտել է Ադրբեջանի կազմ: Ուղղակի անհեթեթություն է հիմք ընդունել օգոստոսյան ժամանակավոր համաձայնությունը: Ադրբեջանցի պատմաբան Տ. Կոչառլին մեջբերում է Վ. Էվոյանի (Հայկական ԽՍՀ կենտրոնական արխիվի տնօրեն) խոսքն այն մասին, որ 1918-1920թթ.՝ մինչև Ադրբեջանում խորհրդային իշխանության հաստատումը, Արցախի բնակչությունը կարողացել է լեռնային

---

[1] *Sti՛u Нагорный Карабах в 1918-1923гг., сборник документов и материалов, Ереван, 1992, стр., 99. (далее Нагорный Карабах в 1918-1923гг.)*

[2] *Նույն տեղում, էջ 336:*

երկրամասը պաշտպանել մուսուլմանական զանգվածային հարձակումներից, և մինչև 1920թ. ապրիլը, այսինքն՝ մինչև խորհրդային իշխանության հաստատումը Ադրբեջանում, Արցախը միացվել է Հայաստանին[1]: Կոչառլին Էվոյանի այս տեսակետը համարում է տարօրինակ: Մինչդեռ տարօրինակ է հենց Կոչառլիի տրամաբանությունը հարցի շուրջ: Նույն ոգով էլ Տ. Կոչառլին է գրում, թե «1919թ. օգոստոսից մինչև 1920թ. ապրիլը Լեռնային Ղարաբաղը թե դեֆակտո, թե դեյուրե գտնվել է Ադրբեջանի Հանրապետության կազմում»[2]: Կոչառլին նույնպես Ղարաբաղի՝ Ադրբեջանի կազմում ճանաչելու հիմքը տեսնում է նույն օգոստոսյան ժամանակավոր, ոչինչ չնշանակող համաձայնությունը: Հատկանշական են նշված պատմաբանի կողմից 1918թ. մայիսից մինչև 1919թ. օգոստոս ընկած ժամանակահատվածի վերաբերյալ դատողությունները: Այսպես, նա նշում է, որ ճիշտ է, 1918թ. հունիսին ընդունվել էր որոշում Լեռնային Ղարաբաղի ինքնուրույնության մասին, սակայն այն մնացել էր թղթի վրա, իսկ 1919թ. հունվարից իշխանությունը բոլոր առումներով Լեռնային Ղարաբաղում իրականացնում էր Խոսրով Բեկ Սուլթանովը: Այնուհետև պատմաբանը կատարում է հետևյալ հիմնավորումը. «Հիմնավորումը, որ Արցախի հայ բնակչությունը 1918-1920թթ. կանգնած է Ադրբեջանից քաղաքական անկախության հաստատակամության վրա», մատից քամված էր: Գոնե ադրբեջանցի պատմաբանը մեկ դրվագ փորձում էր չկեղծել, այն, որ 1918թ. Լեռնային Ղարաբաղը ինքնակառավարվող երկրամաս էր: Իսկ ինչ վերաբերում է Խոսրով Բեկ Սուլթանովի կողից Ղարաբաղը ղեկավարելու փաստին, ապա դա անօրինական և արցախահայության վզին ադրբեջանական անընդունելի իշխանությունը փաթաթելու որոշում էր: Դրանով նույնիսկ ադրբեջանցի պատմաբանը խոստովանում է Ադրբեջանի զավթողական կեցվածքը, քանի որ եթե իսկապես Արցախն Ադրբեջանի կազմում լիներ ի սկզբանե, ապա նա չէր նշի երկրամասի 1918թ. մայիսից ձեռք բերած ինքնուրույնության մասին: Իսկ Սուլթանովի իշխանությունը, որ մտցվեց Ղարաբաղում ուժով և արյամբ, երբևիցե չընդունվեց արցախահայության կողմից: Այստեղ հարկ է նշել արցախահայության կողմից հրավիրված 5-րդ համագումարի որոշման մասին, որտեղ ասված էր, որ «Ադրբեջանական գեներալ-նահանգապետության հայերի վրա իշխանության տարածման հարցի հետ կապված, արցախահայության 5-րդ համագումարը անհրաժեշտ է համարում հաղորդել, որ Ադրբեջանը միշտ էլ եղել է Թուրքիայի հանցակիցը և միջնորդը հայերի դեմ գործած գազանությունների հարցում… համագումարը գտնում է, որ քաղաքական, պատմական, մշակութային-

---

[1] *Карабахский вопрос. Истоки и сущность в документах и фактах, Степ., 1988, стр. 100.*

[2] ***Кочарли Т.**, К истории карабайского вопроса, стр., 99.*

իրավական և հատկապես հայության տնտեսական պայմանները, ոչ մի դեպքում, չեն կարող հիմք հանդիսանալ հայ ժողովրդին, նույնիսկ ժամանակավոր, փաթաթելու Ադրբեջանի վարչական իշխանությանը: 5-րդ համագումարը անընդունելի է համարում Ադրբեջանի կողմից վարչական իշխանության որևէ ձևի ընդունում»[1]: Հատկանշական է, որ 5-րդ համագումարը նշում էր, որ իր կողմից նման որոշման ընդունումը արտահայտում էր իր բոլոր ընտրողների անսասան ու հստակ դիրքորոշումը և անգլիական հրամանատարությունը հարկ եղած դեպքում կարող է համոզվել դրանում՝ անցկացնելով համաժողովրդական հանրաքվե: Փաստորեն, Լեռնային Ղարաբաղում գեներալ-նահանգապետի նշանակումը չի ընդունվել արցախահայության կողմից, հետևաբար ադրբեջանցի պատմաբանների այն պնդումները, թե Ղարաբաղը ընդգրկվել է Ադրբեջանի կառավարման ոլորտ, իրականությանը չի համապատասխանում: Բացի դրանից պետք է ելակետային համարել նաև այն փաստը, որ 1918թ. հռչակված Ադրբեջանի Հանրապետության պետական սահմանները որևէ միջազգային նշանակության փաստաթղթերով որոշված չեն եղել, հետևաբար, պետության զավթողական հավակնություններն ու հրահրած բռնությունները տարածքը իր սահմաններում ներառելու ուղղությամբ, չեն կարող իրական ու արդարացի պահանջատիրության հիմք հանդիսանալ:

Պատահական չէ, որ Ադրբեջանում, խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո, այդ իշխանությունը շարունակեց նույն անհիմն պահանջատիրությունը բնիկ հայկական պատմական տարածքների նկատմամբ: 1920թ. ամռանը Հայաստանի շուրջ ստեղծված ռազմաքաղաքական իրադրությունը բավականին լարված էր: Թե՛ Քեմալական Թուրքիան և թե՛ Խորհրդային Ադրբեջանը տարածաշրջանում վարում էին հայկական տարածքները կլանելու ագրեսիվ արտաքին քաղաքականություն: Թիկունքում ունենալով Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Խորհրդային Հանրապետության աջակցությունը Ադրբեջանի նոր ձևավորված խորհրդային կառավարությունը Հայաստանի կառավարությանը 1920թ. ապրիլի 30-ին (ընդամենը 2 օր առաջ Ադրբեջանում հաստատվել էր խորհրդային իշխանությունը) վերջնագրի տեսքով նոտա ուղղեց, որտեղ պահանջում էր Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը մաքրել հայկական զորքերից: Մայիսի 1-ին 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատարությունը ևս վերջնագիր ներկայացրեց Հայաստանի կառավարությանը՝ պահանջելով հայկական զորքերը դուրս բերել Ադրբեջանի տարածքից: «Սույնի չկատարումը կդիտվի որպես հայկական կառավարության մարտահրավեր Ռուսաստանի Սոցիալիստական

[1] *Карабахский вопрос. Истоки и сущность в документах и фактах, стр. 31.*

Ֆեդերատիվ Խորհրդային Հանրապետությանը»[1]: Հայաստանի կառավարությունը նույն օրը՝ մայիսի 1-ին, շտապեց պատասխանել 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատարության վերջնագրին, նշելով, որ Ադրբեջանի տարածքում հայկական զորքեր երբեք չեն եղել և ներկայումս էլ չկան, այլ հակառակը՝ ադրբեջանական զորքերն են, որ հայկական Ղարաբաղում պատերազմում են բնակչության դեմ: Հատկանշական է այն փաստը, որ Հայաստանի կառավարության հղած պատասխան նոտայում կա մի կարևոր առաջարկություն. «Հայկական կառավարությունը խնդրում է Ձեզ /այսինքն ռուսական կողմին Ա.Խ./ Ադրբեջանի նոր կառավարությանը առաջարկել դուրս հանել զորքերը հայկական Լեռնային Ղարաբաղից և հետո արդեն 9-րդ անգամ անցկացնել բնակչության ազատ կամարտահայտություն և վարվել համապատասխան բնակչության կամքի»: Այս պատասխանից հստակ երևում է, որ հայկական կողմը վստահ է, համոզված է, որ հայկական Ղարաբաղը, որ քանիցս անգամ չի ընդունել Ադրբեջանի իշխանությունը, մշտապես աներկբա արտահայտել և կշարունակի արտահայտել իր կողմից ընդդեմ իրեն պարտադրվող Ադրբեջանի զավթողական քաղաքականության:

Այժմ ներկայացնենք արցախյան հիմախնդրի շուրջ ստեղծված իրավիճակը *Խորհրդային Ռուսաստան-Ադրբեջան-Թուրքիա* հարաբերությունների և քաղաքական շահերի նոր համատեքստում: Ակնհայտ էր խորհրդային արտաքին քաղաքականության երկսայր, երկիմաստ քաղաքականությունը հարցի շուրջ: Մի կողմից՝ հագուրդ տալ Խորհրդային Ռուսաստանի գիրկը նետված և կարմիր «հագած» Ադրբեջանի անհիմն տարածքային պահանջներին՝ ադրբեջանա-թուրքական ճամբարը իր կողմում պահելու նկատառումով, մյուս կողմից՝ Հայաստանի խորհրդայնացումը գլուխ բերելու նպատակով որոշակի հանդուրժողական, զիջողական քաղաքականություն վարել: Ադրբեջանի զավթողական պահանջատիրությունը լավ է ըմբռնել Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործկոմկոմ Գ. Չիչերինը, որը հաճախ է զգուշացրել նարիմանովյան քաղաքականության կործանարար հետևանքները: Մինչ այդ պետք է նշել նաև, որ 1920թ. ապրիլի 23-28-ը կայացած արցախահայության 9-րդ համագումարը որոշեց չեղյալ հայտարարել 1919թ. օգոստոսի 22-ին կայացած 7-րդ համագումարի որոշումը՝ ժամանակավորապես ընդունելու Ադրբեջանի իշխանությունը՝ նրա ռազմատենչ կեցվածքի պատճառով, ինչպես նաև տարածեց հայտարարություն՝ Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու վերաբերյալ՝ որպես նրա անքակտելի մաս[2]:

---

[1] ***Զոհրաբյան Է.***, *Նախիջևանյան հիմնահարցը/1920-1921/, Եր,, 2010, էջ 12:*

[2] *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 486:*

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը 9-րդ համագումարի որոշումից հետո էլ երբևիցե կողմ չի եղել հարցը ռազմական ճանապարհով լուծելու տարբերակին՝ կոչ անելով ադրբեջանական կողմին խաղաղ բանակցությունների, ինչին Ադրբեջանը շարունակում էր պատասխանել սպառնալիքներով և նոր բռնությունների դիմելով: 1920թ. հունիսի սկսվեցին ռուս-հայկական բանակցությունները Մոսկվայում: Հայկական պատվիրակությունը գլխավորում էր Լևոն Շանթը: Բանակցությունների սեղանին վիճելի տարածքների հարցն էր: Ռուսական կողմը հակված էր վիճելի տարածքներում ժամանակավոր հաստատել իր իշխանությունը՝ մինչև հարցի վերջնական լուծումը: Մինչ ընթանում էին ռուս-հայկական բանակցությունները, ակնհայտորեն երևացին մոսկովյան քաղաքականության հակասությունները, ինչպես նաև նարիմանովյան ողջ քաղաքականության զավթողականությունը: Այսպես, ադրբեջանամետ գործիչ Օրջոնոկիձեի հեռագիրը՝ ուղղված Չիչերինին, արտահայտում էր Ադրբեջանի օգտին գործելու, նրան բավարարելու ակնհայտ բովանդակություն: «Ադրբեջանը առանց Ղարաբաղի և Զանգեզուրի ոչ մի կերպ չի կարող մնալ: Ընդհանրապես իմ կարծիքով հարկավոր էր Մոսկվա հրավիրել Ադրբեջանի ներկայացուցչին և նրա հետ միասին լուծել Ադրբեջանին և Հայաստանին վերաբերող բոլոր հարցերը: Դա պետք է անել մինչև Հայաստանի հետ պայմանագրի ստորագրումը…»[1]: Մեկ այլ գրության մեջ՝ ուղղված Լենինին, Ստալինին, Չիչերինին, Օրջոնոկիձեն հավաստիացնում է. «Կարող եմ Ձեզ հավաստիացնել, որ մենք բավականին պարզ պատկերացնում ենք մեր խաղաղության քաղաքականությունը և իրագործում ենք այն, բայց ես վստահ եմ, որ Ադրբեջանում խորհրդային իշխանության ամրապնդման և Բաքուն մեզ պահելու համար անհրաժեշտ է միացնել Լեռնային Ղարաբաղը: Այդ հարցի այլ լուծումը մեր դրությունը Ադրբեջանում դարձնում է խախուտ և ոչինչ չի շահում Հայաստանում…[2]»: Ադրբեջանի զավթողական քաղաքականությունը արտացոլված է Նարիմանովի շուրթերով՝ սպառնալիքների և վերջնագրերի տեսքով: 1920թ. հունիսի 27-ին Լենինը ստանում է Նարիմանովի ընդարձակ հեռագիրը, որտեղ ասված էր. «Թանկագին ընկեր Լենին, ընկ. Չիչերինի հեռագրից երևում է, որ Կենտրոնի տեղեկատվությունը միակողմանի է: Կենտրոնն ընկել է նրանց ազդեցության տակ, ովքեր մինչև այժմ դենիկյանների հետ մեկտեղ գործում են Ադրբեջանի խորհրդային իշխանության դեմ: Եթե Կենտրոնին ցանկալի է ամբողջովին հրաժարվել արևելյան քաղաքականությունից, Ադրբեջանը զոհաբերել և իրեն պահել միայն Բաքուն, նավթը և ամբողջովին հրաժարվել արևելյան

---

[1] ***Զոհրաբյան Է.***, *նշվ. աշխ., էջ 27:*

[2] *Нагорный Карабах в 1918-1923гг., Сборник документов и материалов, Ереван, 1992, стр., 505.*

քաղաքականությունից, թող դա անի, բայց զգուշացնում եմ. Բաքուն չի կարելի պահել առանց ամբողջ Ադրբեջանի՝ դավաճան դաշնակների և վրացական մենշևիկների հարևանությամբ: Այնուհետև Նարիմանովը սպառնում էր, հարցի ոչ հօգուտ Ադրբեջանի լուծման պարագայում, հակահեղափոխությամբ ընդդեմ սոցիալիստական իշխանության: «Հակահեղափոխությունը ճնշված է, բայց նա շնչում է և պատրաստ է նոր ուժով բռնկվել, քանի որ Կենտրոնը մեզ դրել է այնպիսի պայմաններում, որ շուտով ի վիճակի չենք լինի գործել խոսքի ուժով, այլ միայն զենքի ուժով» [1]: Խոսքից երևում է նարիմանովյան տակտիկան՝ սպառնալ հակախորհրդային ուժերի արթնացմամբ, մուսավաթականների պրովոկացիաների նոր աճով… Չիչերինը Լենինի առաջարկով ստիպված էր պատասխանել Նարիմանովի այս հեռագրին և մեկնաբանություն տալ: Չիչերինը շատ լավ է հասկացել Ադրբեջանի նվաճողական քաղաքականությունը, նրա անհագուրդ ագրեսիան հայկական տարածքների նկատմամբ: Լենինին ուղղված բացատրական նամակում Չիչերինը գրում է. «Ադրբեջանից ոչ ոք ոչինչ չի խլում: Ղարաբաղը և այդպես կոչված վիճելի տարածքները ժամանակավորապես գրավվում են ռուսական խորհրդային զորքերով և մենք ժամանակավորապես դրանք չենք տալիս ոչ Հայաստանին, ոչ Ադրբեջանին: Դա չի կողոպտում ոչ մեկին, ոչ մյուսին: Ամեն մի այլ լուծում մեզ կդներ մեկին՝ ի վնաս մյուսի, հովանավորելու կեղծ ուղու վրա: Մեր լուծումը միակ հնարավորն է: Ղարաբաղը վաղեմի հայկական տարածք է, բայց հայերի ջարդերից հետո, հարթավայրերում բնակվեցին թաթարները, իսկ հայերը մնացին լեռներում: Մենք սակայն այդ շրջանը չենք տալիս հայերին, որպեսզի չնեղացնենք թաթարներին, չենք տալիս նաև թաթարներին, ինչը խորապես սխալ քայլ կլինի խաղաղարարների՝ մեր անհրաժեշտ քաղաքականությանը հակասող: Բայց Նարիմանովը ուզում է Բաքվի թաթարների զավթողական հավակնություններին գոհացում տալ: Դա անթույլատրելի է»: Այնուհետև Չիչերինը նշել է. «Մենք ամենօրյա զգալի ջանքեր ենք գործադրել մեր ընկերներին /նկատի ունի Նարմանովի, Օրջոնոկիձեի, Մդիվանիի պլանները հայկական տարածքները ուժով գրավելու տակտիկան/ ետ պահելու հարձակողական գործողություններից ընդդեմ Վրաստանի և Հայաստանի: Այդ կոնֆլիկտի վերջնական թեզը Ադրբեջանի կառավարության հավակնություններն են հայկական տարածքների նկատմամբ, որոնք միշտ պատկանել են Հայաստանին, փաստացի գտնվում են Հայաստանի հանրապետության տիրապետության տակ: Ադրբեջանական կառավարությունը հավակնում է Ղարաբաղին,

[1] ***Զոհրաբյան Է.***, *նշվ. աշխ., էջ 31:*

Զանգեզուրին և Շարուր-Ղարալագյազին՝ Նախիջևանի հետ միասին, Օրդուբադին և Ջուլֆային»[1]:

Պետք է ասել, որ Չիչերինը լավ է հասկացել, որ Ադրբեջանի զավթողական կեցվածքը ոգեշնչելով և թույլ տալով, որ նրա զորքերը առաջխաղացում արձանագրեն, դրանով ինքնաբերաբար կնպաստի թուրանական ծրագրերի իրականացմանը: Հասանլին գրում է, թե Չիչերինը չէր ամաչում Լենինին մոլորության մեջ դնելուց, ով կովկասյան գործերից այդքան էլ լավ չէր հասկանում[2]: Խոսքը վերաբերում էր Չիչերինի նշած ճշմարիտ մտքին. «Ղարաբաղը վաղեմի հայկական տարածք է»: Խեղաթյուրելով ակնհայտ պատմական փաստերը՝ Հասանլին գրում է , որ նախապատրաստվում էր այն, որ ադրբեջանական անվիճելի տարածքները հայտարարվեին վիճելի, ինչը և կատարվեց 1920թ. ռուս-հայկական համաձայնագրով: Խոսքը 1920թ. օգոստոսի 10-ի հայ- ռուսական համաձայնագրի մասին է, որով վիճելի համարվող Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը զբաղեցվել են Խորհրդային Ռուսաստանի զորքերի կողմից[3]: Բ.Լեգրանի (ՌՖՍՀ նեկայացուցիչ) և Լևոն Շանթի պատվիրակության երևանյան բանակցությունների արդյունքում կազմված հայ-ռուսական պայմանագրի նախագիծը դատապարտված էր լինելու անարդյունավետ, քանի որ նրանցում նախանշված պայմաններն անընդունելի էին և՛ Բաքվի, և՛ Անկարայի համար: Հայկական պատմական տարածքները կուլ գնացին ադրբեջանաթուրքական զավթողականությանը, ստի ու կեղծիքի, սպառնալիքի լեզվին: Այդ ողջ կեղծությունը և ագրեսիան դարձնելով պատմագիտության հիմք՝ ադրբեջանցի պատմաբան Մուստաֆ-Զադեն կատարում է ցինիզմի հասնող ենթադրություններ՝ գրելով. «Խորհրդային Ռուսաստանի Ադրբեջանում դիրքերի ուժեղացմանն զուգահեռ, տեղի էր ունեում այն, որ այդ պետությունը վեր էր ածվում յուրօրինակ դոնորի բոլշևիկների ռեգիոնալ քաղաքականության համար և շնորհիվ իր բնական պաշարների ու տարածքի, կոչված էր սիրաշահելու վրացական և հայկական բուրժուական հանրապետություններին, բարենպաստ պայմաններ ստեղծել Հայաստանի խորհրդայնացման համար[4]»: Այսպես Հասանլին մեջբերում է Նարիմանովի խոսքերը.<< Հայաստանը, որը պաշտպանել է Դենիկինին, ստացել է թե ինքնուրույնություն, թե Ադրբեջանի տարածքները, Վրաստանը, որը երկակի քաղաքականություն է վարել, ստացել է ինքնուրույնություն, Ադրբեջանը, որը երեք հանրապետություններից առաջինն է նետվել Խորհրդային

---

[1] *Нагорный Карабах в 1918-1923гг., стр. 516.*

[2] *Տե՛ս* ***Гасанлы Д.****, Ук.соч., стр., 160.*

[3] *Нагорный Карабах в 1918-1923гг., стр. 574.*

[4] ***Мустаф- Заде Р.****, Российско-азербайджанские отношения 1918-1922 гг., стр 574.*

Ռուսաստանի գիրկը, կորցնում է և տարածքներ, և ինքնուրույնություն>>: Ասվածից միանգամայն պարզ է, որ խորհրդային դարձած, կարմիր երանգավորված Ադրբեջանը այդ փաստն օգտագործում էր իր զավթողական հավակնություններին հագուրդ տալու նպատակով: Պատկերավոր ասած՝ պահանջը հետևյալն էր. << Խորհրդայնացել եմ, ուրեմն բավարարեք պահանջներս, նպաստավոր պայմաններ ստեղծեք՝ այլոց պատմական հողերը գրավելու տանտիրոջ իրավունքով>>: Չիչերինը, որը միակն էր խորհրդային գործիչներից, ով լավ էր հասկացել Ադրբեջանի ողջ զավթողական քաղաքականությունը, զերծ չմնած Տ. Կոչառլիի քննադատություններից: Այսպես, վերջինս գրում է., <<Չիչերինը չէր ուզում հաշվի նստել ոչ պատմության, ոչ էլ Օրջոնոկիձեի ու Ադրբեջանի ղեկավարության հետ>>[1]: 1920թ. օգոստոսի 10-ին Երևանում կնքվեց ռուս-հայկական համաձայնագիր, որով ժամանակավոր վիճելի տարածքներն անցնում էին Ռուսաստանի հսկողության ներքո: Այս համաձայնագիրը նոր հակահայկական հիստերիայի տեղիք տվեց Ադրբեջանում և իր արտացոլումն գտավ ադրբեջանական խեղաթյուրված պատմագիտության էջերում: Նույն Հասանլին գրում է, որ ռուս-հայկական համաձայնագրի կնքման նախօրեին Ադրբեջանի արտաքին գործերի ժողկոմը պատրաստել էր փաստաթուղթ, որով պատմաազգագրական, աշխարհագրական և վարչական տվյալների հիման վրա նկարագրված են Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմանները[2]: Թե ինչ պատմական փաստերի մասին է խոսքը, ադրբեջանցի հեղինակը լռում է՝ առանց հետամուտ լինելու, թե 1918թ. Ադրբեջանի Հանրապետության սահմանները որևէ միջազգային նշանակության կառույցով սահմանագծված և ճանաչված չէին:

1920թ. սեպտեմբերին սկիզբ առավ թուրք-հայկական պատերազմը, որի արդյունքում Հայաստանի Հանրապետությունն անկում ապրեց: Նույն թվականի դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանը խորհրդայնացվեց: Հայկական տարածքների համար պայքարը մտավ նոր փուլ, որը, ցավոք, նույնպես ավարտվեց հայերի համար ոչ ցանկալի արդյունքներով: Խորհրդաքեմալական ձևավորված դաշինքը, ներառելով Խորհրդային Ադրբեջանի՝ որպես Թուրքիայի կրտսեր եղբոր շահերը, Հայաստանի Հանրապետության համար կանխորոշեց նրա պատմական տարածքների, այդ թվում և Լեռնային Ղարաբաղի կորուստը:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, պ.գ.դ. Վ.Ռ.Բալայանը:

---

[1] ***Кочарли Т.***, *նշվ. աշխ., էջ 104:*

[2] *Տե՛ս* ***Гасанлы Д.***, *ук.соч. стр. 166.*

ՀՏԴ 94 (479.25)

Պատմություն

Իսկուհի ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ
ԱրՊՀ պատմության և քաղաքագիտության ամբիոնի ավագ դասախոս, պ.գ.թ.
E-mail: iskuhi82@mail.ru

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԱՇԽՈՒԺԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՆԵՐՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ԼՂՀ-ՈՒՄ 2000-2007ԹԹ.

Քննության առնելով 2000-2007թթ. Արցախի Հանրապետության ներքաղաքական կյանքն ու զարգացումները՝ փորձել ենք վեր հանել քաղաքական ուժերի, հասարակական կազմակերպությունների ներգրավվածությունը ընթացող գործընթացներին, պետականաշինությանը:
Դեռևս 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին միջազգային իրավական նորմերի ու ԽՍՀՄ օրենքների համապատասխան հանրապետություն հռչակվեց Լեռնային Ղարաբաղը, որի հայությունը որոշեցրեց հայրենի բնօրրանում ազատ ապրելու ուղեգիծ: Այս իրադարձությամբ Արցախում սկզբնավորվեց անկախ, ինքնիշխան, ազգային պետականության կերտման, այդ համատեքստում մարդու իրավունքների համընդունելի սկզբունքների, ընտրությունների՝ որպես ժողովրդավարության կարևորագույն ինստիտուտներից մեկի կիրառման գործընթացը:
Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում շարունակվեց ժողովրդավարության ճանապարհով ընթացող գործընթացները՝ նախագահական, խորհրդարանական , ՏԻՄ ընտրությունները ու Սահմանադրության հանրաքվեն, որին անմիջապես ներգրավվեցին քաղաքական –հասարակական ուժերը և իրենց նպաստը բերեցին պետականության կայացմանն ու ամրապնդմանը , երկրում ժողովրդավարական արժեքների արմատավորմանը:
Բանալի բառեր՝ *անկախություն, հանրապետություն, քաղաքականություն, կուսակցություններ, հասարակական-*

կազմակերպություններ, ընտրություններ, ժողովրդավարություն, հանրաքվե, Սահմանադրություն, դիտորդներ:

Ի. Ավանեսյան

АКТИВИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ И ВНУТРИПОЛИТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ НКР В 2000-2007 ГГ.

Рассмотрев внутриполитическую жизнь и процессы, происходившие в Республике Арцах в 2000-2007 гг., мы попытались обозначить участие политических сил и общественных организаций в политических процессах и государственном строительстве.

2 сентября 1992 года, в соответствии с международными правовыми нормами и законами СССР, Нагорно-Карабахская Республика была провозглашена республикой, где армянский народ избрал путь свободной жизни, у родных очагов. Это событие положило начало формирование независимой, суверенной, национальной государственности в Арцахе, и в этом контексте был запущен процесс применения всеобщих принципов прав человека и выбора как одного из важнейших институтов демократии.

Следует подчеркнуть, что в обозначенный период продолжились демократические процессы, были проведены президентские, парламентские выборы, а также выборы в органы местного самоуправления, референдум по Конституции, к которому были непосредственно привлечены общественно – политические силы. Эти процессы внесли свой вклад в становление и укрепление государственности, укоренение в стране демократических ценностей.

Ключевые слова: *независимость, республика, политика, партии, общественные организации, выборы, демократия, референдум, Конституция, наблюдатели.*

I. Avanesyan

PROMOTION OF SOCIAL- POLITICAL LIFE AND INTERNAL POLITICAL DEVELOPMENTS IN NKR IN 2000-2007

Having examined the internal political life and processes that took place in the Republic of Artsakh in 2000-2007, we tried to identify the participation of political forces and public organizations in political processes and state building.

On September 2, 1992, in accordance with international legal norms and the laws of the USSR, the Nagorno-Karabakh

Republic was proclaimed a republic, the Armenians of which chose the path of free life on their native lands.This event marked the beginning of the formation of an independent, sovereign, national statehood in Artsakh, and in this context, the process of applying the principles of human rights and elections as one of the most important institutions of democracy, was initiated.
It should be emphasized that during the indicated period democratic processes continued: presidential and parliamentary elections were held, as well as elections to local governments, a referendum on the Constitution, in which social and political forces were directly involved. These processes have contributed to the formation and strengthening of statehood, the rooting of democratic values in the country.
Key words: *independence, republic, politics, parties, public organizations, elections, democracy, referendum, Constitution, observers.*

Հետպատերազմյան հասարակության մեջ ժողովրդավարական ինստիտուտների ձևավորման ու մարդու իրավունքների պաշտպանության գործընթացը, որպես կանոն, երկարաժամկետ ու դանդաղ զարգացող գործընթաց է, հաճախ էլ՝ հիվանդագին: Զարգացման արդյունքները հիմնականում կախված են ժողովրդի՝ իր ներկայացուցիչներին ազատ ընտրելու իրավունքից, այդ իրավունքից օգտվելու հնարավորություններից: Այս ճանապարհին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը առաջընթաց ունեցավ:

Հրադադարին հաջորդած տարիներին Արցախի Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած տեղաշարժերը հնարավորություն տվեցին բարեփոխումների ուղին բռնել:

Հարկ է նկատել, որ հասարակական-քաղաքական կյանքը աշխուժացավ հատկապես ԼՂՀ Ազգային ժողովի երկրորդ՝ 1995թ., և 1996թ. առաջին նախագահական ընտրությունների[1] ժամանակ: Հետագայում, ընտրությունների արդյունքում ժողովրդավարության գործընթացը ավելի խորացվեց, և ընտրությունները անցան նոր օրենքների պահանջներին համապատասխան: Հատկապես 2000-2008թթ. անցկացված ընտրությունների ընթացքն ու արդյունքները մեկ անգամ ևս ցույց տվեցին, որ Արցախի Հանրապետությունում զարգանում են անկախ պետականությունը և քաղաքական համակարգի բոլոր գործառույթները:

[1] ***Օհանջանյան Մ.***, *Անկախության քայլերը, Ստեփանակերտ, 1998, էջ 32:*

Պետականաշինության գործընթացում, առհասարակ ներքաղաքական-հասարակական կյանքի զարգացման գործում անժխտելի է քաղաքական կուսակցությունների, ինչպես նաև հասարակական կազմակերպությունների դերը: Անցումը բազմակուսակցական համակարգին հնարավորություն տվեց հանրապետությունում գործելու ոչ միայն ավանդական կուսակցություններին, այլև առաջացան նոր կուսակցություններ, քաղաքական միավորներ, որոնք կոչված էին նպաստելու երկրում ժողովրդավարության հաստատմանը, ժողովրդի քաղաքական մշակույթի, պետական մտածողության ձևավորմանը: Բազմակուսակցությունը և հասարակական կազմակերպությունների ազատ գործունեությունը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում երաշխավորվում էր օրենսդրական ակտերով, ապա Սահմանադրությամբ: Քաղաքական կուսակցությունները ձևավորվում էին ազատորեն, նպաստում ժողովրդի քաղաքական կամքի ձևավորմանն ու արտահայտմանը[1]: Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքում ակտիվությամբ աչքի ընկած կուսակցություններն, իրենց դերակատարությունը ունեցան ներքաղաքական զարգացումներում:

Հանրապետությունում յուրաքանչյուրն իրավասու էր այլ անձանց հետ ստեղծելու միավորումներ, այդ թվում՝ մասնագիտական միություններ, և անդամակցել դրանց: Դեռևս 1996թ. ապրիլին Ազգային ժողովի կողմից ընդունված <<Հասարակական կազմակերպությունների մասին >> ԼՂՀ օրենքը[2] հնարավորություն տվեց ստեղծել հասարակական կազմակերպություն՝ հիմնադիր նախաձեռնությամբ: 2002թ. տվյալներով՝ ԼՂՀ-ում գրանցված էին 70 հասարակական կազմակերպություններ[3], որոնց մեծ մասը դասական առումով կայացման փուլում էր:

Հանրապետությունում ներքաղաքական կյանքն աննախադեպ ակտիվացավ 2000թ. ԼՂՀ երրորդ գումարման Ազգային ժողովի պատգամավորների ընտրությունների ժամանակ: 3-րդ գումարման Ազգային ժողովի կազմը բազմակուսակցական էր և ներկայացնում էր հանրապետության քաղաքական դաշտը: Ընտրություններին մասնակցեցին ընտրական իրավունք ունեցող անձանց ընդհանուր թվի 59, 7 տոկոս քաղաքացիները[4]: Հավելենք, որ ընտրություններին ներկա անկախ դիտորդները՝ 14 միջազգային և 42 տեղական, հնարավորություն ունեցան

---

*[1] Տե՛ս **Մինասյան Է.**, Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմություն, Երևան , 2013, էջ 321:*

[2] Տե՛ս <<Հայաստանի Հանրապետություն>> , թիվ 96, 20.05.2008:

[3] Տե՛ս << Ազատ Արցախ>>, թիվ 60, 24.05.2003:

*[4] Տե՛ս **Դավթյան Ս.**, Ժողովրդավարության ուղիով: ԼՂՀ-ում անցկացված ընտրությունները/ 2000-2002/, Ստեփանակերտ, 2002, էջ 11:*

այցելելու 170 ընտրական տեղամասեր և մասնակցելու ձայների հաշվմանը: Ընտրությունների արդյունքների մասին կազմված ակտում միջազգային դիտորդները հատկանշեցին. <<Ազգային ժողովի պատգամավորության թեկնածուների վստահված անձինք, զանգվածային լրատվության միջոցների ներկայացուցիչները և հավատարմագրված դիտորդները հնարավորություն են ունեցել հետևել քվեարկության ընթացքին, տեղամասերում մասնակցել ձայների հաշվառմանը և որ <<Քվեարկության, քվեաթերթիկների տրման, դրանց ձևակերպման, ձայների հաշվարկման գործընթացում դիտորդները խախտումներ չեն հայտնաբերել>>[1]: ԱԺ պատգամավորներ էին ընտրվել «Ժողովրդավարական Արցախ միություն» (ԺԱՄ) հասարակական-քաղաքական կազմակերպության 20, Հայ Հեղափոխական Դաշնակցություն (ՀՅԴ) Արցախի կառույցի 9, Արցախի Արմենական կուսակցության 1, Արցախի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության 1 անդամ, ինչպես նաև անկուսակցականներ: Ազգային ժողովում 6 անդամ ուներ անկախ պատգամավորի կարգավիճակ[2]: Վերոնշյա քաղաքական իրադարձությունները ևս մեկ անգամ վկայեցին, որ Արցախի Հանրապետությունում ժողովրդավարության ճանապարհը ընտրած հասարակական-քաղաքական ուժերը անմասն չեն պետականաշինության գործընթացին:

ԼՂՀ–ում սկսեցին գործել ժողովրդավարական ինսիտուտները, որոնց գործունեությունը արտահայտվում էր հատկապես ՏԻՄ ընտրությունների ժամանակ: Նման օրինակի ականատես եղանք նաև 2004թ. օգոստոսի 22-ին տեղի ունեցած Ստեփանակերտի քաղաքապետի ընտրություններում, որտեղ հաղթեց ընդդիմության ներկայացուցիչը[3]: Այ դեպքում ոչ միայն մեծացավ ժողովրդի վստահությունը իր ուժերի նկատմամբ, այլև ԼՂՀ՝ որպես ժողովրդավարական երկիր ունեցավ բարձր հեղինակություն:

Երկիր քաղաքական կյանքի օրացույցը համապետական, տարածքային և տեղական մակարդակներում հետզհետե ավելի ու ավելի սերտորեն էր շաղկապվում ընտրությունների ժամանակացույցի հետ, իսկ պետական կառավարման մարմինների ձևավորման և առաջարկվող ուղեգծի կարևորագույն հիմնադրույթները կանխորոշվում են քաղաքական դերակատարների ընտրական շահերով: Փաստորեն, ոչ միայն քաղաքական կուսակցություններն ու առանձին քաղաքական գործիչներ , այլև զանգվածային լրատվամիջոցները, հասարակական

---

[1] *Նույն տեղում, էջ 13:*

[2] *Նուին տեղում, էջ 15:*

[3] *Քաղաքապետի ընտրություններում հաղթեց Է. Աղաբեկյանը:*

կազմակերպությունները ակտիվորեն ներգրավված էին ԼՂՀ-ում կյանքի կոչվող ընտրական քաղաքականության ենթակառուցվածքներում:
Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում երաշխավորվում է տեղական ինքնակառավարումը, , որը իրականացվում է համաձայն 1998թ. հունվարի 19-ին ընդունված <<Տեղական ինքնակառավարման մասին>> օրենքի[1]: Օրենքը պարունակում էր ինքնակառավարում հասկացության բնորոշումը, դրա սկզբունքները, մարմիններն ու իրավասությունները, ինչպես նաև կոորդինացնում տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու պետական կառույցների միջև փոխգործունեությունը:

ԼՂՀ տեղական ինքնակառավարման մարմինների առաջին ընտրություններն անցկացվեցին 1998թ. սեպտեմբերի 27-ին, որը նորություն էր Հանրապետության կյանքում: Նախատեսված էր ԼՂՀ-ում ընտրել ավելի քան 200 համայնքի ղեկավարներ և ավագանու խորհուրդների շուրջ 1500 անդամ[2]: Սկզբում մարդիկ աղոտ էին տեսնում ՏԻՄ ընտրությունները, որը ընթանում էր <<ժողովրդի հետ, ժողովրդի համար>> նշանաբանով: Ի տարբերություն խորհրդարանական և նախագահական ընտրությունների՝ ՏԻՄ թեկնածուների առաջադրումը կատարվում էր ինքնաառաջադրման կարգով, գրավ մուծելու միջոցով: Հաջորդ ՏԻՄ ընտրությունները կայացան 2001թ., երրորդը՝ 2004թ., չորրորդը՝ 2007թ.[3]: ՏԻՄ ընտրությունները իրենց հերթին հնարավորություն տվեցին ներքաղաքական կյանքի ակտիվ զարգացումների, որը կարող ենք նաև համարել ժողովրդավարության հերթական դրսևորում: Հանրապետությունում գործող կուսակցությունները, հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները, առանձին գործիչները ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեցին ՏԻՄ ընտրություններում, մասնակցեցին լայնորեն ծավալված նախընտրական քարոզչությանը՝ նպատակ ունենալով մասնակից դառնալ երկրի հասարակական-քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական կյանքի բարեփոխումներին:

Չնայած ընտրությունից ընտրություն կատարելագործվում էր աշխատանքների կազմակերպման որակը, և որոնվում նոր ու արդյունավետ ուղիներ, այնուամենայնիվ, օրենսդրական բազան դեռևս լիակատար չէր: ԼՂՀ պետականության ամրապնդման և ժողովրդավարության զարգացման

---

[1] *<< Արցախ>> թիվ 86, 01.08.1998:*
[2] ***Օհանջանյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 49:*
[3] ***Դավթյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ14:*

գործում 2005 թվականը արժևորվեց նաև Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ընտրական օրենսգրքի[1] ընդունմամբ:

Հետագա գործընթացները համոզեցին, որ օրենսգրքի ընդունումը կարևոր ու առաջընթաց քայլ էր , քանի որ այն փոխարինեց մինչ այդ գործող բոլոր ընտրական օրենքները, իսկ նրանում ներառված դրույթները հնարավորություն տվեցին կանոնակարգելու ու կատարելագործելու ընտրությունների կազմակերպման և անցկացման գործընթացը:

Արցախում տեղի ունեցած 2002թ. և 2007թ. նախագահական ընտրությունները նոր որակ հաղորդեցին ժողովրդավարական ընտրությունների անցկացմանը և ժողովրդավարական հասարակության կայացմանը: 2002թ. նախագահական ընտրություններում նախագահի չորս թեկնածուներից Արկադի Ղուկասյանի օգտին քվեարկեց ընտրողների 88, 95 տոկոսը[2]: Ընտրություններին նախորդեցին Արցախի ավանդական կուսակցությունների (ՀՅԴ Արցախի Կենտրոնական կոմիտե, ԼՂԿԿ) հայտարարությունները, որտեղ կոչ արվեց համակիրներին, բոլոր ընտրողներին՝ ակտիվորեն մասնակցել նախագահական ընտրություններին և իրենց քվեն տալ Արկադի Ղուկասյանի օգտին[3]: Որպես դիտորդներ, Արցախ ժամանեցին 56 միջազգային կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, որոնք անցկացված ընտրությունները որակեցին *ազատ, թափանցիկ, ժողովրդավարական,* որը լիովին համապատասխանում է միջազգային իրավունքի չափանիշներին: Վերընտրված նախագահին ուղղված շնորհավորանքներին միացան Հարավային Օսիայի, Աբխազիայի նախագահները, ՀՀ նախագահը, վարչապետը, Ամենայն հայոց կաթողիկոսը, ԱՄՆ կոնգրեսական Ադամ Շիֆը, ովքեր գնահատեցին ԼՂՀ ժողովրդին՝ իր ճակատագիրն ինքը տնօրինելու և ազատ ու անկախ ապրելու վճռականությամբ[4]:

ԼՂՀ նախագահի 2007թ. ընտրությունները էականորեն տարբերվում էին նախորդ բոլոր ընտրություններից: Վերջին տարիներին, չնայած հանրապետությունում առկա էին դեռևս չլուծված բազմաթիվ հարցեր՝ Սահմանադրությունից բխող օրենսդրական բարեփոխումների կատարում, կառավարման համակարգի հետագա ժողովրդավարացում, սոցիալական հասցեագրված քաղաքականության և աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագրի մշակում, տնտեսական զարգացումը խթանող

---

[1] *Տե՛ս **Նասիբյան Ս.**, ԼՂՀ. Ժողովրդավարության զարգացման և պետականության ամրապնդման ճանապարհին, Ստեփանակերտ, 2010, էջ 23:*

[2] *Տե՛ս **Դավթյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 39:*

[3] *Տե՛ս <<Ազատ Արցախ>>, թիվ 97, 25.07. 2002:*

[4] *Տե՛ս **Աբրահամյան Հ.**, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքը 2000-2008թթ., Երևան , 2013, էջ 122:*

ֆինանսավարկային քաղաքականության նոր հայեցակարգի մշակում և ներդրում, կարող ենք ասել՝ ապահովված էր տնտեսական առաջընթաց, իրականացվել էին սոցիալական մի շարք ծրագրեր, ամրապնդվել շուկայական ազատ տնտեսությունը խթանելու հիմքերը, ինչը զգալիորեն նպաստել է ներդրումների աճին: Ամենակարևորներից մեկը՝ պետականության փորձը և նրա զարգացման միտումներ, ամրագրվել են հանրաքվեով ընդունված ԼՂՀ Սահմանադրության մեջ:

2007թ. նախագահական ընտրությունները ընթացան միանգամայն այլ ձևաչափով: Նախագահի թեկնածուներից Բակո Սահակյանի շուրջ համախմբվեցին և նրան սատարեցին խորհրդարանում ներկայացված քաղաքական բոլոր ուժերը, ինչպես նաև արտախորհրդարանական մի շարք ուժեր: Ընտրությունների ժամանակ ընտրողների ընդհանուր թիվը կազմեց 92114 ընտրող, որոնցից քվեարկությանը մասնակցեցին 71286 (77, 4 տոկոս), որը շուրջ 4 տոկոսով գերազանցեց 2005թ. Ազգային ժողովի , 2 տոկոսով՝ 2002թ. նախագահական ընտրությունների ցուցանիշները: Ձայների ճնշող մեծամասնությամբ (85, 1 տոկոս)՝ ԼՂՀ նախագահ ընտրվեց Բակո Սահակյանը[1]: Նախագահական ընտրությունների կապակցությամբ ԼՂՀ ժամանած ավելի քան 100 միջազգային դիտորդներ իրենց բանավոր ու գրավոր հայտարարություններով փաստեցին նախագահական ընտրությունների՝ միջազգային չափանիշների համապատասխանությունը: Հատկապես հավաստեցին , որ կայացած ընտրությունները բավականին լուրջ առաջընթաց են ժողովրդավարության զարգացման գործում, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի իշխանություններն էլ բավականին լուրջ տրամադրված էին և մեծ ջանքեր են գործադրել , որ դրանք անցկացվեն ժողովրդավարական սկզբունքների համաձայն[2]:

Հանրապետությունում քաղաքական դաշտի աշխուժացման, կուսակցությունների, հասարակական-քաղաքական կազմակերպու-թյունների կայացման և պետական կառավարման ու տեղական կառավարման մարմիններում , դրանց անդամների դերի ամրապնդմանն ուղղված աշխատանքների պայմաններում կայացան 2005թ. չորրորդ գումարման Ազգային ժողովի ընտրությունները:

Հարկ է նկատել, որ այս ընտրությունները նոր որակ և իմաստ հաղորդեցին երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքին: Առաջին անգամ ընտրողները իրավունք ունեցան քվեարկել համամասնական և մեծամասնական ընտրակարգով, ինչը նոր հարթության վրա էր դնում քաղաքական հարաբերությունները: Խորհրդարանական ընտրություններին

---

[1] *Տե՛ս **Նասիբյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 86-87:*

[2] *Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 110:*

մասնակցելու համար ԼՂՀ ԿԸՀ կողմից գրանցվեցին համամասնական ընտրակարգով առաջադրված 7 կուսակցություններ՝ <<Ազատ հայրենիք>> (17 թեկնածու), Արցախի ժողովրդավարական (25 թեկնածու), Բարոյական վերածննդի (3 թեկնածու), ԼՂ կոմունիստական (10 թեկնածու), <<Մեր տունը Հայաստանն է>> (4 թեկնածու), <<Սոցիալական արդարություն>> (3 թեկնածու) կուսակցությունների և <<ՀՅԴ-Շարժում 88>> դաշինքի (18 թեկնածու) ընտրական ցուցակները, իսկ ընտրատարածքային ընտրական հանձնաժողովների որոշմամբ գրանցվեցին մեծամասնական ընտրակարգով առաջադրված պատգամավորության 111 թեկնածուներ: Հանրապետության 87949 ընտրողներից քվեարկությանը մասնակցել է 64841 ընտրող կամ ընտրողների 73,3%-ը, համամասնական ընտրակարգով ընտրությունների 90094 ընտրողներից՝ 66998-ը կամ 74,4%-ը[1]: Քվեարկության արդյունքում համամասնական ընտրակարգով առաջին երեք տեղերը զբաղեցրին <<Արցախի ժողովրդավարական կուսակցությունը>>, <<ՀՅԴ-Շարժում 88>> դաշինքը և <<Ազատ հայրենիք>> կուսակցությունը: Մեծամասնական ընտրակարգով խորհրդարան մտան ինչպես կուսակցությունների թեկնածուներ, այնպես էլ անկախ, անկուսակցական թեկնածուներ[2]: Նկատենք, որ ընտրությունների ընթացքին հետևում էին 14 տեղական ու 113 միջազգային դիտորդներ, այդ թվում՝ Հայաստանից, Ռուսաստանից, ԱՄՆ-ից, Ֆրանսիայից, Մեծ Բրիտանիայից , Հունաստանից և այլ երկրներից: Ըստ դիտորդների գնահատականի, ընտրությունները ընդհանուր առմամբ անցել էին ազատ ու թափանցիկ՝ ընտրությունների անցկացման ժողովրդավարական ստանդարտներին համապատասխան: Ընտրությունների ընթացքը լուսաբանում էին զանգվածային լրատվության միջոցների 80-ից ավելի ներկայացուցիչներ: Փաստորեն, չորրորդ գումարման Ազգային ժողովի ընտրությունները սկիզբ դրեցին երկրում քաղաքական նոր մակարդակի զարգացմանը, որը հետագայում իր ազդեցություն ունեցավ ներքաղաքական կյանքի վրա:

2005թ. նախատեսված էր հանրապետությունում անցկացնել մարդահամար: Հոկտեմբերի 18-ին՝ մարդահամարի սկսման օրը, խորհրդարանը դիմում հղեց բնակչությանը, որում հատկապես նշված էր, որ Արցախի պետական անկախության պայմաններում առաջին անգամ անց է կացվում մարդահամար, որի նպատակն է . <<Պարզելու հանրապետության առկա ժողովրդագրական պատկերը, ինչը ելակետային վիճակագրական հիմք կծառայի երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղղությունների մշակման, աշխատանքային ռեսուրսների ուսումնասիրման ռացիոնալ

---

[1] *Տե՛ս ԼՂՀ ԿԸՀ պաշտոնական կայքէջ*

[2] *Տե՛ս նույն տեղում:*

տեղաբաշխման և օգտագործման, ընտրական տեղամասերի կազմակերպման, արդի և մյուս բոլոր ոլորտներում մեր առաջընթացի հեռանկարների կանխատեսման և ծրագրային սահմանման համար >>[1]: Այս և նման գործընթացները, հասարակական-քաղաքական միավորների ակտիվ ներգրավվածությամբ զարգացումները նաև ժամանակի պահանջ են նորաստեղծ և զարգացող պետությունների համար ու հանդիսանում են նրա քաղաքական համակարգի ձևավորման, կատարելագործման անհրաժեշտ փուլ:

Անկախությունը հռչակած ԼՂՀ -ն պետք է ունենար Հիմնական օրենք՝ Սահմանադրությունը, որը կվավերացներ ազատ ու անկախ պետականություն կերտելու ևս մեկ կարևոր քայլ: Հանրապետությունում Սահմանադրության փոխարեն գործում էր մի քանի կետ ունեցող Սահմանադրական օրենք, որն ընդունված չէր համաժողովրդական քվեարկությամբ, ուստի դիվանագիտական և իրավական ատյաններում չէր կարող գնահատվել որպես ժողովրդի քաղաքական կամքն արտահայտող փաստաթուղթ: Անկախության տարիներին ԼՂՀ-ում աստիճանաբար հասունացան Սահմանադրության ընդունման անհրաժեշտ պայմանները, ստեղծվեց համապատասխան օրենսդրական դաշտ, որը հիմք ծառայեց Հիմնական օրենքի մշակման և ընդունմանը: ԼՂՀ-ի սեփական Սահմանադրություն ունենալու օգտին հանդես եկան հասարակության գրեթե բոլոր խավերը, բոլոր քաղաքական ուժերն ու հասարակական կազմակերպությունները: Ուստի Սահմանադրության մշակմամբ զբաղվող և արդեն մի քանի տարի գործող պետական հանձնաժողովը[2] պետք է արագացներ Հիմնական օրենքի ընդունումը: ԼՂՀ ԱԺ-ն, ընդունելով հանրապետության սահմանադրության նախագիծը, այն համաժողովրդական հանրաքվեի ներկայացրեց 2006թ. դեկտեմբերի 10-ին: Հանրաքվեի նախօրյակին ԱԺ <<Ժողովրդավարություն>>, <<Հայրենիք>> և <<ՀՅԴ-Շարժում-88>> պատգամավորական խմբակցությունները հանդես եկան հայտարարությամբ, որտեղ շեշտված էր, որ պատմական կարճ ժամանակահատվածում հաջողվել է Արցախում ստեղծել ժողովրդավարական հասարակության և ազատ շուկայական տնտեսության հիմքեր: Պատգամավորական խմբերը հույս հայտնեցին, որ սպասվող հանրաքվեն կդառնա հասարակության քաղաքական ինքնակազմակերպման՝ 15 տարի առաջ սկիզբ դրված անկախությանը: Պատգամավորական խմբերը արցախահայությանը վստահեցնում էին, որ

---

[1] ԼՂՀ ԱԺԸԱ, ԼՂՀ 4-րդ գումարման ԱԺ առաջին նստաշրջանի սղագրություն, 19.10.2005:

[2] Սահմանադրական հանձնաժողովը՝ հանրապետության նախագահի գլխավորությամբ ստեղծվել էր դեռևս 1996թ., սակայն տարբեր պատճառներով դեռևս նիստ չէր հրավիրվել:

Սահմանադրության ընդունումը թույլ կտա ոչ միայն սահմանադրական մակարդակում ամրագրել պետական ինքնիշխանության հիմնարար սկզբունքները և նախանշել հանրապետության զարգացման նոր փուլը, այլև լիցք կհաղորդի պետական կառավարման համակարգում նոր, ավելի ազատական սկզբունքների ձևավորման ու զարգացման և քաղաքացիական հասարակության կայացման գործընթացին[1]:

Միանգամայն ակնհայտ էր, որ ԼՂՀ Սահմանադրության ընդունմամբ արցախահայությունը պատմական կարևոր քայլ կատարեց պետականության կայացման և ամրապնդման գործում:

Այսպես, 2006թ. դեկտեմբերի 10-ի հանրաքվեում[2], ԼՂՀ Սահմանադրության ընդունումից հետո, հանրապետության պետական իշխանության համակարգը շարունակեց իր զարգացումը իշխանության տարանջատման սկզբունքի խորացման ու ժողովրդավարացման ուղիով:

Հասարակական կազմակերպությունները, միությունները, որոնք երկրի ներքաղաքական զարգացումներում ակտիվություն էին ցուցաբերում, հետաքրքրված էին նաև հանրապետության արտաքին քաղաքականությամբ, հատկապես՝ հակամարտության կարգավորմամբ: Այդ մասին է վկայում 2002թ. հունիսին Ստեփանակերտում կայացած Արցախի հասարակական կազմակերպությունների հավաքը[3], որը նվիրված էր ԼՂՀ ներքաղաքական իրավիճակին, Արցախի հիմնախնդրի կարգավորմանը: Համատեղ հայտարարության մեջ հասարակական կազմակերպությունները, իրենց մտահոգությունները հայտնելով միջազգային կառույցների վերաբերմունքի կապակցությամբ, պատրաստակամություն հայտնեցին համագործակցելու, որը ըստ կազմակերպությունների՝ կնպաստի հասարակական բոլոր ոլորտների զարգացմանը:

Նորանկախ պետությունների օրինակով, եթե քննարկման ենք արժանացնում մեր երկրում քաղաքական համակարգի հաստատման և դրա հետագա զարգացման հարցը, ապա պետք է ենթադրենք և ընդունենք, որ խոսքը ժողովրդավարության եթե ոչ համընդհանուր և լրիվ հաստատման, ապա համենայն դեպս , հասարակության քաղաքական կազմակերպման <<վատ>> ձևերից <<լավ>> ձևերի անցման մասին է, այսինքն՝ այն ներառող ժողովրդավարական և ոչ ժողովրդավարական

---

[1] *Տե՛ս **Աբրահամյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 138-139:*

[2] *Տե՛ս **Նասիբյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 52: Հանրաքվեին մասնակցելու իրավունք ունեցող քաղաքացիների ընդհանուր թիվը կազմել է 90077 մարդ, իսկ քվեարկությանը մասնակցել է 78389 մարդ, նախագծին կողմ քվեարկել 77279 , դեմ՝ 554 մարդ: Ընտրությունների ընթացքին հետևում էին ավելի քան 100 միջազգային դիտորդներ:*

[3] *Տե՛ս <<Հայաստանի Հանրապետություն>>, թիվ 25, 12. 07. 2002:*

գծերի մասին, ինչը, ի միջի այլոց, յուրահատուկ է անցման ժամանակաշրջան ապրող համարյա բոլոր երկրներին:

Գրականություն

Արխիվ

1. ԼՂՀ ԱԺԸԱ, ԼՂՀ 4-րդ գումարման ԱԺ առաջին նստաշրջանի սղագրություն, 19.10.2005:

Գրքեր

2. **Աբրահամյան Հ.**, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքը 2000-2008թթ., Երևան , 2013:
3. **Դավթյան Ս.**, Ժողովրդավարության ուղիով: ԼՂՀ-ում անցկացված ընտրությունները/ 2000-2002/, Ստեփանակերտ, 2002:
4. **Մինասյան Է.**, Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմություն, Երևան, 2013:
5. Նասիբյան Ս., ԼՂՀ. Ժողովրդավարության զարգացման և պետականության ամրապնդման ճանապարհին, Ստեփանակերտ, 2010:
6. **Օհանջանյան Մ.**, Անկախության քայլերը, Ստեփանակերտ, 1998:

Մամուլ

7. << Արցախ>> թիվ 86, 01.08.1998:
8. <<Ազատ Արցախ>>, թիվ 97, 25.07. 2002:
9. << Ազատ Արցախ>>, թիվ 60, 24.05.2003:
10. <<Հայաստանի Հանրապետություն>> , թիվ 96, 20.05.2008:
11. <<Հայաստանի Հանրապետություն>>, թիվ 25, 12. 07. 2002:

Կայքէջ

12. ԼՂՀ ԿԸՀ Պաշտոնական կայքէջ:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, պ.գ.դ. Վ.Ռ.Բալայանը:

ՀՏԴ 323.1

Քաղաքագիտություն

Ալեքսանդր ՄԱՆԱՍՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, փ.գ.դ.
E-mail: manasyan-a22@mail.ru

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ ԲԱՑԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

Հոդվածում քննվել են Ղարաբաղյան հակամարտությանն առնչվող հարցեր, որոնք Հայաստանի փորձագետների և քաղաքագետների շրջանում ստացել են զանազան , երբեմն իրարամերժ պատասխաններ : Վերջիններս էլ հաճախ հայկական հասարակության մեջ քաղաքական տարակարծությունների հիմք են դառնում: Սակայն քաղաքագիտության մեջ կան հիմնավորված պատասխաններ: Դրանցից որոշներն էլ սույն հոդվածի առանցքն են :

Բանալի բառեր՝ *Լեռնային Ղարաբաղ, Լեռնային Ղարաբաղ - Ադրբեջան կոնֆլիկտի սկիզբ, Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ տարածքներ, Լեռնային Ղարաբաղ – Ադրբեջան հակամարտության կողմեր, Խոջալուի բնակչության սպանդ Ադդամի մերձակայքում, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշում, Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքային ամբողջականություն, ԵԱՀԿ-ն և ղարաբաղյան կոնֆլիկտը, ԼՂՀ անկախացման լեգիտիմություն, Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքային ամբողջականություն:*

А.Манасян

КАРАБАХСКАЯ ПРОБЛЕМА В УСЛОВИЯХ ОТСУТСТВИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ КОНЦЕПЦИИ О НЕЙ

В статье рассматриваются связанные с Карабахским конфликтом вопросы, которые в различных кругах экспертов и политиков Армении получают различные, порою взаимоисключающие, ответы. Часто они становятся основой

политических разногласий в армянском обществе, хотя наука имеет обоснованные ответы на эти вопросы. Некоторые из них нами выделены как ключевые слова данной статьи.

Ключевые слова: *Нагорный Карабах, начало конфликта Нагорный Карабах Азербайджан, Территории вокруг Нагорного Карабаха, истребление мирных жителей Ходжалу в подступах Агдама, самоопределение Нагорного Карабаха, легитимность образования НКР, ОБСЕ и Карабахский конфликт, территориальная целостность Азербайджанской Республики.*

A.Manasyan

THE KARABAKH PROBLEM IN THE LACK OF A NATIONAL CONCEPT ABOUT IT

The article deals with issues related to the Karabakh conflict, which in various circles of experts and politicians in Armenia receive different, sometimes mutually exclusive, answers. They often become the basis of political disagreements in the Armenian society, although science has well-founded answers to these questions. Some of them are highlighted by us as the keywords of this article.

Key words: *Nagorno-Karabakh, the beginning of the Nagorno-Karabakh-Azerbaijan conflict, the territories around Nagorno-Karabakh, the extermination of civilians in Khojaly in the outskirts of Agdam, the self-determination of Nagorno-Karabakh, the legitimacy of the formation of the NKR, the OSCE and the Karabakh conflict, the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan.*

Հարցադրումը վաղուց է խմորվում: Արցախյան խնդրի տարբմբռնումները դրսևորվել են դեռևա 1990-ական թվականներին, երբ ՀՀ առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը և նրան սատարող ուժերը հրաժարվել են ՄԻԱՑՈՒՄ կարգախոսից և որդեգրել հանրային տրամադրություններին հակասող «Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանական Հանրապետության կազմում ինքնավար հանրապետության կարգավիճակով» թողնելու ուղեգիծը, ինչը և դարձել է նրա պաշտոնանկության պատճառ: Երկրորդ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը եվրոպական ամբիոնից հնչեցրել է «ԼՂՀ ճանաչումը չի հակասում Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությանը» դրույթը: Սրանք առաջին դեմքերի կողմից որդեգրած փոխբացառող մոտեցումներ էին: 2018 թ. թավշյա հեղափոխության արդյունքում իշխանության եկած ուժերը «Բոլոր կողմերի համար ընդունելի լուծում» կարգախոսով վերադարձել են առաջին նախագահի դիրքորոշմանը: Արդեն իսկ ակնհայտ է, որ արցախահայության անվտանգության ապահովման պաշտոնապես որդեգրված ուղեգիծը դիվանագիտական խոսույթից դուրս է մղում ԼՂՀ կայացման լեգիտիմության

հետ առնչվող փաստարկները, որոնք տեղեկատվական պատերազմում մեր զինանոցի գլխավոր զենքերը պիտի լինեին: Դա հարուցել է հանրային խոր ճգնաժամ, որից դուրս գալու ուղիներ իշխանությունը և ընդդիմությունը դեռևս չեն տեսնում: Կոնֆլիկտային խոսույթի մակերեսին տասնամյակներ շարունակ մնում են քաղաքական ընտրախավի տարբեր թևերի կողմից պատմական իրադարձությունների, բանակցային գործընթացի փաստաթղթերի իրարամերժ մեկնաբանություններ, որոնք, ինչպես նշվեց, հետևանք են պետականորեն որդեգրված և հանրայնորեն ընդունված հայեցակարգի բացակայության: Ընդ որում, դրանք չեն մնում որպես անձնական տեսակետներ, այլ միջազգային հարթակներից պաշտոնապես բարձրաձայնվում են՝ արցախյան խնդրում ստեղծելով ներքին անորոշություն ու շփոթ: Նման իրավիճակում տեղեկատվական պատերազմում մեր պարտությունը անխուսափելի էր: Եվ դա այն դեպքում, երբ ունենք այդ ճակատում Բաքվին հաղթելու պատմական ու իրավաքաղաքական փաստարկների տասնամյակներ շարունակ անգործության մատնված հզոր փաթեթ:

Ակնհայտ է, որ ներքին ճգնաժամի ու պարտության հետևանքների հաղթահարման մշակվելիք ցանկացած ծրագիր պետք է նախատեսի այդ ճակատում գործերը շտկելու քայլեր: Դրանցից մեկը *իշխանություն-ընդդիմություն* կոնֆլիկտային խոսույթի և հանրային տրամադրությունների վրա ներազդելն է Արցախյան փաթեթում առկա այնպիսի փաստարկների միջոցով, որոնք չեն գնահատվել ըստ արժանվույն, հիշատակվել են հպանցիկ, ստացել ոչ հայանպաստ մեկնաբանություն կամ ընդհանրապես դուրս են մնացել շրջանառությունից: Դրա բացատրություններից մեկն ըստ երևույթին այն է, որ արցախյան հարցում իշխող բազմակարծությունը մեզանում հաճախ ներկայացվում էր (և շարունակվում է ներկայացվել) Ադրբեջանի նկատմամբ առավելություն՝ խոսքի ազատության բնագավառում ձեռք բերված նվաճում: Դա իրականում տեղեկատվական պատերազմում անկարողությունը քողարկելու ձև էր (և մեր օրերում էլ մնում է այդպիսին), որ հաճախ արդարացվում է «մեր ճշմարտությունը ինքն էլ իր համար ուղի կհարթի, և դրա համար ժամանակ ու միջոցներ ծախսելու կարիք չկա» պարզունակ հիմնավորվումով, երբ ակնհայտ է, որ տեղեկատվական պատերազմի ճակատներում անպաշտպան թողնված ճշմարտությունը սովորաբար կորչում է շրջանառվող կեղծիքների հեղեղում, ինչը ժողովրդավարության կամ խոսքի ազատության հետ ոչ մի առնչություն չունի: Ավելին, խնդիրը միջազգային հարթակներում ներկայացնելու գործում պաշտոնապես պատասխանատու (իրականում անպատասխանատու) որոշ անձինք դրա մեջ սոսկ բառախաղեր էին/են տեսնում՝ անգիտակ, որ հիմնախնդրի մասին բանալի ամեն մի բառի ու բանաձևի հիմքում խնդրի ըմբռնման հայեցակարգ է ընկած և որ միայն տեղեկատվական հոսքերում

ակտիվ ներդրումն ու զանգվածային տարածումն է դրանք դարձնում հանրային գիտակցության փաստ ու ճշմարտություն: Լռության մատնված, չգիտակցված ու չասված ճշմարտությունը մնում է ճշմարտություն ինքն իր համար և չի դառնում փաստարկ մեզ պարտադրված տեղեկատվական պատերազմում: Արցախյան թեմայով մենք ունենք նման ճշմարտությունների մի ամբողջ փաթեթ, որոնց որպես կանոն փոխարինում են Բաքվից տրամադրված բացահայտ կեղծ դրույթներ: Ներքին ու արտաքին լսարանին հղված Բաքվի ուղերձների ետևում դժվար չէ տեսնել ապատեղեկատվության համակարգված արտադրության հզոր մի մեքենա, որին կցված են քաղաքական ընտրախավը, ողջ փորձագիտական ու լրագրողական բանակը և որոնց գործը պաշտոնապես հնչեղություն ստացած, այլընտրանքներ ու տարբնթերցումներ չհանդուրժող հայեցակարգի քարոզն է: Անվիճելի է, որ Բաքվի համակարգված կեղծիքը ցայսօր հաղթում է ինքն իր հույսին թողած մեր ճշմարտությանը, որը հենց «մեր տանը» կորչում է անհիմն տեսակետների ազատ ժխորում, միտումնավոր կամ չիմացությամբ հրամցվող կեղծիքների հեղեղում:

Ադրբեջանի քարոզչական գրոհները ետ մղելու և նրան հաղթելու համար մեզ ոչ միայն հիմնավոր տեղեկատվական քաղաքականություն, այլև համարժեք մեթոդաբանություն և դրան հետևելու կարգապահություն է պետք: Ասվածը բնավ չի նշանակում, որ նման մարտավարությունը ենթադրում է խոսքի ու կարծիքների ազատության սահմանափակում գիտական հետազոտությունների դաշտում: Բնավ: Հակառակը՝ այն կոչված է օգնել, որպեսզի հենց գիտական բացախոսությամբ ու կարծիքների բախումով ձեռք բերած ճշմարտության ձայնը ոչ միայն չկորչի տեղեկատվական աղմուկում, այլև ընկճի շրջանառվող կեղծիքները: Շատ բան պայմանավորված է նրանով, որ քաղաքական ընտրախավը, փորձագիտական ու լրագրողական համայնքը, որոնք հատուկ տեղ ունեն տեղեկատվական դաշտի ձևավորման գործում, հասու լինեն հիմնախնդրին առնչվող փաստաթղթերի ու իրադարձությունների՝ գիտությամբ հաստատված «բնածին իմաստներին»՝ դրանց խեղաթյուրումներին հակադարձելու համար:

Որպես վերը ասվածի ընդհանրացում՝ կարող ենք արձանագրել սույն հոդվածին կանխահղվող մեթոդաբանական դրույթը՝ հետևյալ ձևակերպումով՝ մինչև մենք չունենանք Ղարաբաղյան հիմնախնդրի պատմական, իրավական ու քաղաքական փաստերին չհակասող հանրայնորեն ընկալելի հայեցակարգ, որը որդեգրված կլինի քաղաքական վերնախավի և այն գործադրող արտաքին քաղաքականության պատասխանատուների կողմից, մենք դատապարտված կլինենք ձախողումների դիվանագիտական, քաղաքական ու ռազմական ճակատներում և կշարունակենք մեկս մյուսի վրա բարդել այդ ձախողությունների մեղքը: Մինչև մենք միասնական չլինենք մեր ազգային

հարցերի ըմբռնումներում, միասնական չենք լինի տեղեկատվական ու հրանոթային պատերազմներում:

Հոդվածում նպատակ է դրվում վեր հանել արցախյան խնդիրը երկրում և արտերկրում ներկայացնող պատասխանատուների՝ պետական ու կուսակցական գործիչների, փորձագետների ու լրագրողների շրջանում խնդրին առնչվող բանալի հասկացությունների, բանաձևերի, փաստաթղթերի ու իրադարձությունների փոխբացառող մեկնաբանությունները՝ դրանց համաձայնեցված ըմբռնմանը հասնելու համար: Հեղինակը առաջին հերթին նկատի ունի այն հասկացություններն ու բանաձևերը, որոնց շուրջ տարակարծություններն ակնհայտ են: Հոդվածում անդրադարձ կկատարվի հետևյալ հասկացություններին՝ *Լեռնային Ղարաբաղ, հակամարտության սկիզբ, հակամարտության կողմեր, Ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրավունք, պետությունների տարածքային ամբողջականության սկզբունք, Կովբյուրոյի որոշումներ, Կարսի պայմանագիր, գրավյալ տարածքներ, փոխզիջում, փախստականներ, Խոջալուի/Ադդամի ողբերգություն, Բիշքեկյան համաձայնագիր*: Վիճարկվող և ճշգրտման ենթակա բանաձևերից անդրադարձ է կատարվում հետևյալներին՝

ա) *1991 թ. սեպտեմբերի 2-ի Հռչակագրով Լեռնային Ղարաբաղը օրինաբար դուրս է եկել Ադրբեջանական Հանրապետության կազմից,*

բ) 1991-1994 թթ. Արցախը ազատագրել է Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ տարածքները՝ որպես անվտանգության գոտի,

գ) Մինսկի խումբը հակամարտության կարգավորման հիմքում դրել և գործադրել է տարածքային ամբողջականության, ազգերի ինքնորոշման, ուժի և ուժի սպառնալիքի չկիրառման սկզբունքները:

Սրանք միայն մի մասն են այն հասկացությունների ու բանաձևերի, որոնց մասին մեզանում համաձայնեցված, հայեցակարգորեն ընդունված տեսակետներ չկան: Տարակարծությունները դրանց շուրջ չեն մարվում նույնիսկ/նաև ընկերական կամ ընտանեկան սեղանի շուրջ բանավեճերում: Դրանք ավելի խոր արմատներ ունեն հանրային գիտակցության մեջ և ի վերջո դառնում են քաղաքական դաշտի բաժանարար գծեր ու անհանդուրժողականության խրամատներ: Այդ տարըմբռնումների հաղթահարումով է նաև էականորեն պայմանավորված ոչ միայն ղարաբաղյան, այլև դրանից ածանցվող ազգային մյուս հիմնարար հարցերում մեր հասարակության միասնականությունն ու համերաշխությունը՝ ի պատասխան աշխարհաքաղաքական իրադրության ահագնացող բարդացման:

Հատուկ ընդգծել է պետք, որ թվարկված հասկացությունների ու բանաձևերի հստակեցումը պետք է կատարվի Բաքվի կողմից դրանց կեղծ ըմբռնումներ վերագրելու փորձերի հաշվառումով, ինչը թույլ կտա մեր ընդդիմախոսի

տեղեկատվական հնարքների հետևում տեսնել Արցախի դեմ լարվող քաղաքական ծուղակներն ու թակարդները և կատարել դրանց հակադարձող քայլեր:

Եվ այսպես՝ Արցախյան հիմնախնդրի բանալի այն հարցադրումների ու բանաձևերի մասին, որոնք տարբեր, իրարամերժ կամ ուղղակի սխալ պատասխաններ են ստանում ՀՀ և ԼՂՀ քաղաքական վերնախավում (առաջին դեմքեր, օրենսդիր ու գործադիր իշխանությունների պատասխանատուներ), փորձագիտական համայնքում ու շարքային քաղաքացիների մոտ: Մենք տարբմբռնվող այդ հարցադրումների ու բանաձևերի թվարկումը կսկսենք ամենից տարածվածներից՝ ցույց տալու համար, թե մենք ինչպես ենք հանրայնորեն մոլորվում նույնիսկ ամենապարզ հարցերում:

Ահա դրանցից ամենահայտնին՝ «Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ, ղարաբաղյան առաջին պատերազմի ժամանակ մենք յոթ շրջաններ գրավե՞լ ենք, թե ազատագրել»: 1994-1995 թվականներին հրադադարի մասին Բիշկեկյան արձանագրության ստորագրումից անմիջապես հետո քիչ չէին պետական գործիչներ, որոնք խորապես համոզված էին, որ ԼՂՀ ինքնապաշտպանական բանակը «Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ» մասնակիորեն կամ լրիվ գրավել է Ադրբեջանական Հանրապետությանը պատկանող յոթ շրջաններ: Այստեղից է ծնվել մեզանում լայնորեն շրջանառվող «Տարածքներ խաղաղության դիմաց» բանաձևը: Իմաստն այն էր, որ մենք «Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ» մեր կողմից որպես անվտանգության գոտի[1] գրաված յոթ շրջանները կամ դրանց մի մասը խաղաղության դիմաց ետ պիտի տանք Ադրբեջանական Հանրապետությանը: Այդպես էր մտածվում փոխզիջումը, և թվում է՝ ամեն ինչ լավ կլինի, եթե Բաքուն համաձայնվեր այդ առաջարկի հետ, մանավանդ որ նաև Մինսկի խումբն էր պնդում Ադրբեջանին վերադարձնել «Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ» արցախցիների կողմից գրաված յոթ շրջանները: Հետագա տարիներին հայկական փորձագիտական շրջաններում արմատ ձգեց մի այլ տեսակետ այն մասին, որ այդ տարածքները արցախցիների կողմից ոչ թե գրավվել են որպես անվտանգության գոտի, այլ ազատագրվել են: Այդպես սկիզբ առավ ներքին մի տարաձայնություն կամ բանավեճ այն հարցի շուրջ, թե մենք գրավե՞լ, թե ազատագրել ենք «Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ» յոթ շրջաններ; Առաջին հայացքից երկրորդ մոտեցումը ակնհայտորեն թվում էր ճիշտ ու ճշգրիտ: Սակայն պարզվում է, որ մենք չէինք նկատել այն ծուղակը, որի մեջ մենք հանրայնորեն (չնչին բացառություններով) գտնվում էինք: Բանն այն է, որ Արցախի պաշտպանական բանակը Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ ոչ մի թիզ հող

---

[1] *Արցախի վերահսկողության տակ անցած տարածքները որպես «անվտանգության գոտի» որակելն արդեն իսկ նշանակում էր հրաժարում այդ տարածքների նկատմամբ ունեցած իրավունքներից, որ մեզ տրամադրում էր հիմնախնդրի իրավական փաթեթը:*

չէր գրավել կամ ազատագրել: Մեր կողմից ազատագրված բոլոր տարածքները Լեռնային Ղարաբաղում էին և ոչ թե նրա շուրջ: Համոզվելու համար ուղղակի պետք էր նայել քարտեզին կամ իմանալ, որ մեր կողմից ազատագրված բոլոր տարածքները աշխարհագրորեն Լեռնային Ղարաբաղ են: Այդ տեսակետին է եղել նաև ՌԿ(բ)Կ Կովբյուրոն, որը, Լեռնային Ղարաբաղը պոկելով Խորհրդային Հայաստանից, որոշել էր ճանաչել նրա (այսինքն՝ Լեռնային Ղարաբաղի) լայն ինքնավարություն ունենալու իրավունքը: Այդ հանգամանքը ընդունել է նաև Բաքուն, երբ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի հռչակագրով ճանաչել էր Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը: Ավելին, 1923-ին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի կազմավորման մասին Դեկրետով Բաքուն ընդունել է, որ մարզը Լեռնային Ղարաբաղի մի մասն է միայն[1]: Մենք մոռացանք դա և ոչինչ չհակադրեցինք 90-ականներին Բաքվի կողմից շրջանառության մեջ դրված այն բանաձևին, թե իբր արցախյան կողմը տարածքներ է գրավել Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ: Մենք այդպես էլ «պաշտոնապես չհասկացանք», որ ԼՂԻՄ-ը Լեռնային Ղարաբաղի մի մասն է միայն, չնայած դրա համար ոչ բարձրագույն կրթություն էր պետք ունենալ, ոչ էլ բարձրակարգ դիվանագետ լինել: Չհասկացանք, որ Լեռնային Ղարաբաղի Պաշտպանական բանակը դուրս չի եկել Լեռնային Ղարաբաղի սահմաններից, որպեսզի «նրա շուրջ տարածքներ գրավի», ինչը ուղղակի հաստատումն է այն բանի, որ մենք բանակցային գործընթացի շրջանակնում Բաքվի ու ԵԱՀԿ-ի հայեցողությանն էինք թողել *Լեռնային Ղարաբաղ* հասկացության սահմանման կամ, ավելի շուտ, այդ հասկացության աղավաղման գործը:

Այժմ համառոտ անդրադարձ այն հարցին, թե ինչ նկատառումներով էին Բաքուն և ԵԱՀԿ-ն դիմում հասկացությունների զանազան կերպափոխումների: Եթե նրանք ցանկանում էին ընդգծել, որ ԼՂՀ-ն գրավել է Ադրբեջանական Հանրապետությանը պատկանող տարածքներ, ապա աշխարհագրությունը և քաղաքական իրողությունները նրանցից պահանջում էին ասել, որ ԼՂՀ Պաշտպանական բանակը տարածքներ է գրավել ԼՂԻՄ-ի, այլ ոչ թե Լեռնային Ղարաբաղի սահմաններից դուրս: Բայց նրանք հրաշալի գիտակցում էին, որ այդ համատեքստում Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի մասին ոչինչ չպետք է ասվի, քանի որ այդ անվանման միայն հիշատակումը խոսույթի դաշտ է բերում հայկական ինքնավար մարզին՝ ԽՍՀՄ ազգային-պետական կառուցվածքի սուբյեկտին՝ նրան վերապահված ինքնորոշման իրավունքով: ԼՂԻՄ-ի՝ որպես

---

[1] *Ողջ Լեռնային Ղարաբաղն էր հայկական և ողջ Լեռնային Ղարաբաղին պիտի տրվեր լայն իրավունքներով ինքնավարություն: Խախտելով Կովբյուրոյի առանց այն էլ ապօրինի որոշումը՝ Բաքուն այնուամենայնիվ Լեռնային Ղարաբաղի այն մասը, որին տրվեց ինքնավարության կարգավիճակ, ճանաչեց որպես հայկական:*

ԽՍՀՄ ազգային-պետական կառուցվածքի միավորի անվանումը հնարավորինս պետք էր շրջանցվեր՝ նրա հետ կապված թեմաներից խուսափելու համար: Եվ այդպես էլ արվեց: Փոխանակ ասելու՝ «ղարաբաղցիները տարածքներ են գրավել ԼՂԻՄ-ի շուրջ» (այս դեպքում մենք այդ ձևակերպումը, որ նույնպես կեղծիք է, ներկայացնում ենք նրանց անունից), նրանք շրջանառում էին «ղարաբաղյան ուժերը տարածքներ են գրավել Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ»՝ նույնացնելով աշխարհագրական Լեռնային Ղարաբաղը Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ վարչաքաղաքական միավորի հետ՝ նրա անունը լռության ադրբեջանական տարածքները զավթած կողմ: Եվ դա արվել է ոչ միայն անվանումների շուրջ կատարվող հնարախաղերի միջոցով, այլև *Ադրբեջան-Լեռնային Ղարաբաղ* կոնֆլիկտի սկիզբը ժամանակի մեջ տեղաշարժելու հնարքով:

Հայտնի է, որ Ղարաբաղյան հակամարտության սկիզբը 1918 թվականն է, երբ թուրքական բանակի կողմից հիմնած և պատմության մեջ առաջին անգամ հայտնված Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը (ԱԴՀ) իր ծնողի և հիմնադրի ծավալապաշտական մղումների հունում տարածքային հավակնություններ է ներկայացրել բոլոր հարևաններին: Այդ անհիմն հավակնությունները վերաբերում էին նաև Լեռնային Ղարաբաղին, որը հենց 1918-ին ձևավորված իր լեգիտիմ իշխանությունների գլխավորությամբ ինքնապաշտպանական մարտերում մինչև տարածաշրջանի խորհրդայնացումը կարողացավ դիմակայել նախ օսմանյան բանակի, ապա անգլիացիների օգնությունը ստացող օսմանյան ու ադրբեջանական թուրքերի գրոհներին: Հենց 1918-ի հոկտեմբերին են Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերը Մամնա գյուղի տակ ջարդել թուրքական զորագունդը, որը փորձում էր ուժով ենթարկել Լեռնային Ղարաբաղը իր խամաճիկին՝ ԱԴՀ-ին:

1918-1921 թթ. Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ ծավալված իրադարձությունները փաստական հարուստ նյութերի հիման վրա լայնորեն լուսաբանված են գրականության մեջ: Մեր կողմից արծարծվող թեմայի տեսակետից կարևոր է հիշատակել, որ արդեն Խորհրդային Հայաստանի մաս ճանաչված Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Ադրբեջանի սահմաններում հայտնվել է ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի կողմից 1921 թ. հուլիսի 5-ի փաստորեն չընդունված, բայց գործողության մեջ դրված ապօրինի որոշմամբ: Դա միակ «փաստաթուղթն է», որին կարող է հղում կատարել Բաքուն՝ հիմնավորելու համար Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ իր հավակնությունների օրինականությունը: Սակայն նույնիսկ այդ չընդունված փաստաթղթով ճանաչվել է լայն իրավունքներով մարզային ինքնավարություն ունենալու Լեռնային Ղարաբաղի իրավունքը: Փաստաթուղթը հստակ արձանագրում է՝ Շուշի մայրաքաղաքով, լայն իրավունքներով մարզային ինքնավարության կարգավիճակ տրամադրել

Լեռնային Ղարաբաղին, այլ ոչ թե նրա մի մասին: Առանց այն էլ բռնազավթման ակտի մասին այդ որոշումը Բաքուն խախտել է 1923 թվականին՝ ինքնավար մարզը դեկրետավորելով ոչ թե Լեռնային Ղարաբաղի, ինչպես նշված էր Կովբյուրոյի որոշման մեջ, այլ միայն նրա մի մասի (գրեթե մեկ քառորդի) վրա՝ մարզի սահմաններից դուրս թողնելով Արցախի կենտրոնական ու հյուսիսային շրջանները: Փաստորեն, 1991-1994 թվականներին ԼՂՀ Պաշտպանական բանակը ազատագրել է միայն մի մասը այն տարածքների, որ Կովբյուրոյի որոշման համաձայն՝ մաս պիտի կազմեին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի (Շահումյանի, Քարհատի և Հյուսիսային Արցախի շրջանները մնացել էին օկուպացված): ԼՂՀ-ն սահմանադրորեն պետական իշխանություն է իրագործել այն տարածքներում, որոնք օրինականորեն (և հարցին վերաբերող միակ փաստաթղթով, որին կարող է հղում կատարել Բաքուն) պետք է մաս կազմեին հայկական ինքնավար մարզի: Եվ ոչ ավելին: Հոդվածի սկզբում թվարկված տարընմբռնվող կամ բացահայտ խեղաթյուրվող հասկացություններից ու բանաձևերից առաջնային հպանցիկ դիտարկման համար վերն ընտրված *Լեռնային Ղարաբաղ, Ղարաբաղյան կոնֆլիկտի սկիզբ* հասկացությունների և *Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ գրավյալ տարածքներ* բանաձևի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանք շրջանառության մեջ են մտցվել հատուկ միտումնավորությամբ՝ հակամարտության խեղված կերպար ձևավորելու նպատակով: Եվ պետք է ասել, որ Բաքվի համապատասխան ծառայություններին դա հաջողվել է անել, քանի որ դրանք ի վերջո ներդրվել են և՛ հանրային գիտակցության մեջ, և՛ բանակցային խոսույթում՝ առանց մեր դիմադրությանը հանդիպելու:

Բանակցային խոսույթում (թող թույլ տրվի ասել) մշտական գրանցում ստացած և խնդրի էությունը կեղծող վերը նշված հասկացություններն ու դիտարկված բանաձևը ամենից հեշտն էին՝ քողազերծելու տեսակետից: Բայց այն, որ դրանք չվիճարկվեցին մեր դիվանագետների կողմից և չմերժվեցին, հասկանալի է դարձնում, որ Բաքվի և ԵԱՀԿ կողմից շրջանառության մեջ դրվող փոքր-ինչ ավելի լուրջ վերլուծական մոտեցում պահանջող հասկացություններն ու բանաձևերը, որ ավելի նուրբ ձևով էին խեղաթյուրում խնդրի էությունը, դարձյալ պետք է առանց մեր դիմադրության ներդրվեին բանակցային խոսույթում և տեղ գտնեին խնդրին առնչվող փաստաթղթերում ու պատասխանատու մարմինների հայտարարություններում: Այն, որ հայկական դիվանագիտական միտքը հենց այսօր ունի դրանց վերլուծության կարիքը, որևէ կասկածից դուրս է, քանի որ միայն այդպես կարելի է խորապես հասկանալ քաղաքական ու տեղեկատվական ճակատներում մեր թույլ տված սխալները՝ ապագայում դրանցից խուսափելու համար: Բայց դա իր դիվանագիտական նրբությունների ու քաղաքական ենթախորքերի բացահայտման տեսակետից

հատուկ և ծավալուն հետազոտության նյութ է, և սույն հոդվածը չի հավակնում այն սպառել: Սակայն հոդվածի սահմանները թույլ են տալիս թվարկել գոնե կարևոր այն հարցերի մի մասը, որոնց ո՛չ մեր իշխանությունները, ո՛չ էլ փորձագիտական համայնքը չեն տվել հայ հանրության համար համընդունելի պատասխաններ՝ ներքին կյանքում դառնալով քաղաքական պառակտումների պատճառ: Ստորև մենք կանդրադառնանք այն հարցերին, որոնց՝ գիտության կողմից տրվող անկողմնակալ պատասխանները, հակառակ տարբեր հարթակներում դրանց կրքոտ բանավեճերի առարկա դառնալուն, ակնհայտ են:

Առաջին հարց: Ճի՞շտ են վարվել արդյոք ՀՀ իշխանությունները 1994 թվականի մայիսին՝ հանձնարարելով Ազգային ժողովի նախագահ պր-ն Բ. Արարքցյանին՝ պետության անունից ստորագրել հրադադարի մասին Բիշքեկյան արձանագրությունը: Ակնհայտ է, որ ՀՀ նախագահը և իշխանության ղեկին գտնված ՀՀ քաղաքական ընտրախավը՝ ի դեմս *Հայոց համազգային շարժում* կուսակցության, այդ քայլը ճիշտ են համարել, այլապես կհրաժարվեին, որ պաշտոնական Երևանը դառնար այդ փաստաթուղթը ստորագրող կողմերից մեկը: Դժվար ասել, թե ինչ հաշվարկներ են կատարել որոշումն ընդունող պատասխանատուները այդ քայլը արդարացված համարելու համար: Դժվար է նաև ասել, թե ովքեր են եղել նրանց խորհրդատուները: Հարցը չի դրվել հանրային կամ փորձագիտական քննարկման[1]: Գուցե այդ դեպքում հենց այն ժամանակ հնչեր այսօր արդեն բարձրաձայնվող այն տեսակետը, որ հայկական դիվանագիտությունը այդ ճակատագրորեն սխալ քայլին չպիտի գնար: Բացատրությունը պարզից էլ պարզ է: Հայաստանի Հանրապետությունը, որ Ղարաբաղյան հիմնախնդրով ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 1993 թ. վերջերին ընդունած բանաձևերում չէր դիտվում հակամարտության կողմ[2], այդ ստորագրությամբ ինքնակամ ընդունեց այդ կարգավիճակը, քանի որ միջազգային պրակտիկայում հենց

---

[1] «Պատերա՞զմ, թե խաղաղություն. լրջանալու պահը» («Հայաստանի Հանրապետություն», 1 նոյեմբերի, 1997 թ.) իր աղմկահարույց հոդվածում ՀՀ առաջին նախագահը հայտնում էր, որ հանրապետությունում փորձագիտական մակարդակով խնդրին տիրապետող ընդամենը մի քանի հոգի կան՝ ինքը, Ռ.Քոչարյանը, Ա. Ղուկասյանը, Ժ. Լիպարիտյանը, Ա. Արզումանյանը և Վ. Օսկանյանը: Ընդամենը վեց հոգի, որոնք, ինչպես հետագայում պարզվեց, տարբեր հայացքներ ունեն արցախյան հարցում:

[2] 1993 թվականին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը Ղարաբաղյան հարցին անդրադարձել է չորս անգամ՝ 822 (1993 թ., ապրիլի 30), 853 (1993 թ., հունիսի 29), 874 (1993 թ., հոկտեմբերի 14), 884 (1993 թ., նոյեմբերի 12): Երրորդ Բանաձևում, որ ընդունվել էր ԼՂՀ Պաշտպանական բանակի կողմից Քարվաճառի ազատագրության կապակցությամբ, հստակ նշված է, որ այդ տարածը գրավել են «ԼՂ տեղական ուժերը», իսկ նոյեմբերին ընդունված բանաձևում կոչ էր արվում ՀՀ իշխանություններին՝ օգտագործել իրենց ազդեցությունը ԼՂ իշխանությունների վրա, որպեսզի նրանք կատարեն ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի բանաձևերը: Ո՛չ մեկում, ո՛չ մյուսում ՀՀ-ն չէր դիտվում կոնֆլիկտի կողմ:

հրադադարը ստորագրող կողմերն են համարվում հակամարտության կողմեր: Դրա համար էլ Ռուսաստանից Մինսկի խմբի համանախագահ Վլ. Կազիմիրովը հրադադարի համաձայնության մասին փաստաթղթի նախագիծը կազմել էր՝ նախատեսելով, որ այն պետք է ստորագրեն Բաքուն և Ստեփանակերտը[1]: Ծանոթանալով համաձայնագրի նախագծին՝ Հեյդար Ալիևը առաջարկեց Վլ. Կազիմիրովին՝ հաղորդել իր խնդրանքը ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանին, որպեսզի Հայաստանը նույնպես իր ստորագրությունը դնի փաստաթղթի տակ: Մինսկի խմբի համանախագահը բացատրել է Հեյդար Ալիևին, որ Երևանը չի գնա այդ քայլին, քանի որ նա հակամարտության կողմ չի դիտվում: Վերջինս, այնուամենայնիվ, կրկնել է իր խնդրանքը: Որպես միջնորդ Վլ. Կազիմիրովը պարտավոր էր դա անել՝ վստահ, որ Երևանից կստանա բացասական պատասխան: Բայց, ի զարմանս իրեն, երկու ժամ չանցած իմանում է, որ Հեյդար Ալիևի խնդրանքին Երևանը դրական պատասխան է տվել: Այսպես է Հայաստանի Հանրապետությունը դարձել զինված հակամարտության կողմ: Եվ դրանից հետո Բաքվին դժվար չէր հրաժարվել բանակցային սեղանի շուրջ Ստեփանակերտի հետ նստելուց: Դա տեղի է ունեցել արդեն Ռոբերտ Քոչարյանի նախագահության ժամանակ, ինչը առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի թիմը սեփական մեղքը թաքցնելու համար օգտագործում է՝ նրան մեղադրելու ԼՂՀ-ին բանակցային գործընթացից դուրս թողնելու համար: Եվ դա այն դեպքում, երբ իրականում Արցախը դուրս չէր մղված բանակցային գործընթացից:

Սա մեր կողմից թվարկվող հաջորդ հարցն է, որի շուրջ մենք համախոհություն չունեինք: Այժմ՝ հակիրճ այդ մասին: Այո, ՀՀ երկրորդ նախագահը անմիջական պատասխանատվություն չի կրում այն բանի համար, որ Բիշքեկյան փաստաթղթի տակ հայտնվել է ՀՀ ստորագրությունը: Բայց ինչպես ինքը, այնպես էլ ՀՀ երրորդ նախագահը համարժեք քայլեր չեն ձեռնարկել, որպեսզի լայն տարածում չգտնի այն տեսակետը, թե իբր Բաքուն է Ստեփանակերտին դուրս մղել բանակցային գործընթացից: Բաքուն չէր սահմանել բանակցային ձևաչափը, որպեսզի այն փոխի: Իրականում Ստեփանակերտը շարունակում էր մնալ բանակցային գործընթացի կողմ, որ ընթանում էր ոչ ստանդարտ ձևաչափով: Մինսկի խմբի համանախագահները կանոնավոր կերպով այցելում էի Ստեփանակերտ՝ տեղում քննարկում ընթացիկ հարցերը: Մաքոքային դիվանագիտության այդ մարտավարությամբ

---

[1] *Մոսկվայում 2022 թ. սեպտեմբերի 15-16-ին տեղի ունեցած «Արցախը պատմության ու արդիականության համատեքստում» միջազգային համաժողովում նա ներկայացրեց դեպքի մանրամասները, որոնց նաև անդրադարձել էր իր «Мир Карабаху» գրքում: Ի դեպ, այդ մասին նա արտահայտվել է տարբեր առիթներով, այդ թվում և լրագրողներին հետ ունեցած հարցազրույցներում; Ահա դրանցից մեկի հասցեն համացանցում՝* https://www.youtube.com/watch?v=FfDILPQ4ALA

ԵԱՀԿ-ն հաստատում էր, որ Լեռնային Ղարաբաղը մնում է հակամարտության կողմ: ԵԱՀԿ-ն դա ընդունում էր: Այդ մենք էինք, որ հուրախություն Բաքվի՝ զօրուգիշեր տարփողում էինք, թե ԼՂՀ-ն դուրս է թողնված բանակցային գործընթացից: Դա տեսակետ էր, որ Բաքվի հետ մեկտեղ մենք էինք արմատավորում հանրային գիտակցության մեջ թե՛ ներսում, թե՛ դրսում: Միայն 2017 թ. մարտի 13-ին, բավականին ուշացումով, ՀՀ երրորդ նախագահը իսպանական «EFF» լրատվական գործակալությանը տված հարցազրույցում հիշատակեց, որ «…կոնկրետ բանակցային սեղանի շուրջ, եթե կարելի է այսպես ձևակերպել, Հայաստանը նստում է Ղարաբաղի փոխարեն»[1]: Բայց եթե դա այդպես է եղել, Երևանը բանակցությունների սեղանին միշտ պիտի դներ միայն Ստեփանակերտի (այլ ոչ թե իր) առաջարկությունները և անընդհատ շեշտեր, որ վերջին խոսքը պատկանում է նրան:

Երրորդ հարց: Խոսքը փախստականությանը վերաբերող չարչրկված, բայց դարձյալ պարզ խնդրի մասին է: Բավական էր ծանոթ լինել միջազգային իրավունքում փախսականությանը վերաբերող հայտնի դրույթներին, հավաստի հիմնավորումներ ունենալու առ այն, որ ղարաբաղյան հակամարտության համատեքստում ադրբեջանցի փախստականներ չկան, և որ նման կարգավիճակ ունեն միայն և միայն 1988-1991 թվականներին Ադրբեջանում կոտորածներից փրկված հայերը: Իրավական հիմնավորումը ավելի քան պարզ է: Փախստական կարող է համարվել այն խաղաղ բնակիչը, որը իր կյանքին սպառնացող վտանգի պատճառով փոխում է իր քաղաքացիության երկիրը: Այն ադրբեջանցիները, որոնց տարիներ շարունակ Բաքուն որպես փախստականներ է ներկայացրել, ո՛չ խաղաղ բնակիչներ են եղել, ո՛չ էլ փոխել են իրենց քաղաքացիության երկիրը: Եվ հակառակ այս ակնհայտ փաստին՝ հայկական մամուլը, շատ փորձագետներ և քաղաքական վերնախավի ներկայացուցիչներ անընդհատ խոսում էին ադրբեջանցի փախստականների մասին: Իսկ ՀՀ «պատկան մարմինները» երեսուն տարիների ընթացքում ոչ մի անգամ չդատապարտեցին Ադրբեջանում հայերի ցեղասպանությունը: Այնպես որ այս հարցում էլ մենք չունենք միասնական տեսակետ[2]:

Չորրորդ հարց: Ի՞նչ սկզբունքներ է դրել ԵԱՀԿ-ն Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման հիմքում: Թվում է՝ պատասխանն ակնհայտ

---

[1] *Հարցազրույցի հասցեն համացանցում՝ https://www.president.am/hy/interviews-and-press-conferences/item/2017/03/13/President-Serzh-Sargsyan-gave-an-interview-to-EFE-agancy/ :*

[2] *Այն ադրբեջանցիները, որոնց Բաքուն ներկայացնում է որպես փախստականներ, զանգվածաբար մասնակցել են ԼՂՀ շրջափակմանը և պատերազմին, որ Բաքուն սանձազերծել էր ընդդեմ Արցախի: Հեղինակը հարցին անդրադարձել է իր «Ղարաբաղյան հակամարտություն: Ընբռնման դինամիկան» հոդվածում՝ http://ysu.am/files/01A_Manasyan-1533977932-.pdf*

է: ԵԱՀԿ-ն այդ սկզբունքները հռչակել է, և դրանք միջազգային իրավունքի հայտնի երեք սկզբունքներն են՝ ա) պետությունների տարածքային ամբողջականություն, բ) ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման սկզբունք, գ) ուժի կամ ուժ կիրառման սպառնալիքի արգելում: Այս տեսակետին հակված էին գրեթե բոլորը, այդ թվում և մեր պաշտոնական շրջանակները, որոնք երբևիցե ԵԱՀԿ այդ դիրքորոշումը չդարձրին լուրջ քննության առարկա և երբևիցե չհակադրվեցին միջնորդներին այդ հարցում: Սակայն խնդրի ավելի խոր քննությունը պարզում է, որ այդ սկզբունքներից ոչ մեկը փաստորեն չի դրվել հակամարտության կարգավորման հիմքում, քանի որ բանակցային խոսույթը երբեք չի կապվել հակամարտության էությունը ներկայացնող իրավական ու փաստական փաթեթի հետ: Երբեք չի կապվել: Այլապես կպարզվեր, որ տարածքային ամբողջականության սկզբունքը կիրառելի չէ Ադրբեջանական Հանրապետության նկատմամբ, քանի որ Արցախի անկախացման օրինականությունը անբասիր էր, և անկախացման ակտը կայացել էր մինչև Եվրոպան կճանաչեր Ադրբեջանական Հանրապետության անկախությունը: Նույն կերպ կպարզվեր, որ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման իրավունքը արդեն մի քանի անգամ ճանաչվել է՝ այդ թվում և Խորհրդային Ադրբեջանի (1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի հռչակագրով) և ԽՍՀՄ կողմից՝ 1990 թ. ապրիլի 3-ի «ԽՍՀՄ-ից միութենական հանրապետության դուրս գալու հետ կապված հարցերի կարգավորման մասին» ԽՍՀՄ օրենքով: Սրանք հայտնի փաստեր են, որոնք այսօր էլ դրված չեն ԼՂՀ և ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիքերում, քանի որ դրանց նկատմամբ չկա միասնական դիրքորոշում:

Հինգերորդ հարցը վերաբերում է Խոջալուի խաղաղ բնակչության սպանդին: Դեպքից անմիջապես հետո բազմաթիվ անհերքելի փաստերով ու վկայություններով պարզ է եղել, որ այն տեղի է ունեցել Աղդամի մերձակայքում, այլ ոչ թե Խոջալուում: Բայց արի ու տես, որ մենք բոլոր մակարդակներում ձայնակցում էինք Բաքվին, որը ողբերգության տեղը փոխելու միջոցով այդ հանցագործությունը վերագրում էր հայկական կողմին; Մենք դրան ոչինչ չհակադարձեցինք, և միջազգային հանրությունը ստացավ այն պատկերացումը, թե խաղաղ բնակչության սպանդը տեղի է ունեցել արցախյան ուժերի վերահսկողության տարածքում, այն դեպքում, երբ հանցագործությունը կատարվել էր Ադրբեջանական ժողճակատի կողմից վերահսկավող տարածքում՝ Աղդամի մատույցներում:

Վեցերորդ հարցը, որի շուրջ մենք ցայսօր չունենք միասնական պատասխան, վերաբերում է Արցախի կարգավիճակին: 1988-ին արցախահայությունը ոտքի ելավ *Միացում* կարգախոսով: Արդեն 1989-ին պարզ դարձավ, որ Խորհրդային Հայաստանի քաղաքական վերնախավում կան ուժեր, որոնք դեմ են համաժողովրդական կարգախոսին: Բայց 1989 թ.

դեկտեմբերի 1-ին նրանք այնքան զորեղ չէին, որպեսզի արգելափակեին ՀԽՍՀ հետ ԼՂԻՄ-ի միավորման բանաձևը հանրապետության Գերագույն Խորհուրդում: 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին նրանք արդեն այնքան ուժեր ունեին հանրապետության օրենսդիր մարմնում, որ անկախության մասին հանրաքվեն կազմակերպվեց միայն Խորհրդային Հայաստանի սահմաններում՝ առանց Արցախի: Այդ մասին նախապես տեղեկացված արցախցիները սեպտեմբերի 2-ին հռչակեցին ԼՂՀ անկախությունը: 1992 թ, մարտի 5-ին ՀՀ առաջնորդը մոսկովյան «Կոմսոմոլսկայա պրավդա» թերթում բացեց բոլոր խաղաքարտերը՝ պնդելով, որ ՀՀ տեսակետից բոլոր կողմերի համար ընդունելի է, որ ԼՂԻՄ-ը թողնվի Ադրբեջանական Հանրապետության կազմում՝ ինքնավար հանրապետության կարգավիճակով: 1992 թ. ամռանը ՀՀ Ազգային ժողովում այդ տեսակետին ընդդիմադիր ուժերին հաջողվեց, որ ընդունվի բանաձև, որը ՀՀ-ի համար անընդունելի է համարում ներքին կամ արտաքին որևէ փաստաթուղթ, որում Լեռնային Ղարաբաղը կնշվի որպես Ադրբեջանական Հանրապետության մաս: Ղարաբաղյան հարցում հայկական քաղաքական վերնախավում բռնկված վեճերը ավարտվեցին ՀՀ առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի պաշտոնանկությամբ: Երկրորդ և երրորդ նախագահները կանգնած էին ԼՂՀ անկախության ապահովման ուղու վրա: 2018 թ. տեղի ունեցած իշխանափոխությունից հետո Արցախի կարգավիճակում կատարվեց վերադարձ առաջին նախագահի քաղաքական ուղեգծին:

Այստեղ մեր խնդիրը այդ և մնացած հարցերում կատարված շրջադարձերի քաղաքական ու անձնական շարժառիթների բացահայտումը չէ: Դա ինքնուրույն վերլուծության առարկա է: Մեր նպատակը այն իրողության բացահայտումն էր, որ արցախյան հիմնախնդրի տարբմբռնվող և իրարամերժ պատասխաններ ստացող հարցերի առատությունը հետևանք է ազգային միասնական հայեցակարգի բացակայության, որն ի վերջո ներկայանում է ազգի քաղաքական մասնատվածության տեսքով:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԱրՊՀ պատմության և քաղաքագիտության ամբիոնը:

ՀՏԴ 32

Քաղաքագիտություն

Մարիամ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ
քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գարիկ ՊՈՂՈՍՅԱՆ
Քաղաքագիտության մագիստրոս
Գլոբալ Բրիջ կրթահամալիրի անգլերենի դասախոս
e-mail: garik.poghosyan2011@gmail.com

ԱՐԴԻ ՏՈՒՐԲՈՒԼԵՆՏՈՒԹՅԱՆ «ԲԻՈՔԱՂԱՔԱԿԱՆ» ԵՎ «ԲԻՈԿՐԹԱԿԱՆ» ՉԱՓՈՒՄՆԵՐԸ ՀՀ ԿԵՆՍՈՒՆԱԿ ԱՊԱԳԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Քաղաքական գործընթացների բովանդակային քննարկման ընդարձակման նպատակով սույն հոդվածն առաջ է քաշում կենսունակ ապագայաբանության բազմավեկտոր վերծանման հարցը արդի տուրբուլենտության պայմաններում: Այս համատեքստում համակողմանի վերլուծության են ենթարկվել բիոկրթական ու բիոքաղաքական չափումները որպես մրցունակ ապագայի բաղադրիչներ՝ վերարժևորելով դրանց տեղն ու դերը արդի մարտահրավերներին անթրոպոլոգիական ուսումնասիրությունների հիման վրա ինստիտուցիոնալ արձագանքի մեխանիզմներ ձևավորելու հարցում:

Բանալի բառեր՝ բիոքաղաքական, բիոկրթական, կեսունակություն, արդի տուրբուլենտություն, ապա-գայաբանություն, մեխանիկական արդիականացում:

Г.Погосян

В статье поднимается вопрос многомерного декодирования жизнеспособной футурологии в условиях современной турбулентности С целью расширения

значимого обсуждения политических процессов,. В этом контексте, био-образовательные и биополитические измерения были тщательно проанализированы как компоненты конкурентного будущего, повторное их место и роль в формировании механизмов институционального ответа на современные вызовы, основанные на антропологических исследованиях.

Ключевые слова: *биополитика, биообразование, жизнеспособность, текущая турбулентность, футурология, механическая модернизация*

G.Poghosyan

In order to expand the meaningful discussion of political processes, this article raises the question of a multi-dimensional decoding of a viable futurology in the context of current turbulence. In this context, bio-educational and biopolitical dimensions have been comprehensively analyzed as components of a competitive future, reassessing their place and role in the formation of institutional response mechanisms to modern challenges based on anthropological research.

Key words: *Biopolitical, bioeducational, viability, current turbulence, futurology, mechanical modernization*

1.1. «Բիոկրթական» եզրի ներմուծումը արդի տուրբուլենտության քննարկումներում

Քաղաքական ապագայաբանության մեր ուսումնասիրության հիմնասյունը Հայաստանի Հանրապետության կենսունակության բացահայտման, վերծանման և կոդավորման գաղափարն է: Գիտահետազոտական հարացույցի միջոցով վերջինս գործառնելու նպատակով գործ ունենք քաղաքագիտական ու հասարակագիտական բազմաճյուղ վերլուծության հետ, որտեղ խաչվում են *տուրբուլենտություն, ռազմավարական պլանավորում, գունավոր հեղափոխություններ, բիոքաղաքականություն* եզրերը: Հիմնահարցի կշիռն ու բարդությունը հաշվի առնելով՝ կարևոր ենք համարել քաղաքագիտական ներկապնակի հարստացումը համադրական վերլուծության միջոցով, երբ քաղաքական վարքաբանության ու կենսունակության վերջնարդյունքի կառավարմանն ուղղված մեկնաբանությունները մեկտեղվում են՝ մեկ հարցի համակողմանի անդրադարձ կատարելու համար: Արդի տուրբուլենտությունը դիտարկելով

որպես սույն աշխատանքի համատեքստ՝փորձ ենք անում վեր հանել քաղաքագիտական, սոցիոմշակութային, անթրոպոլոգիական և սրանց հարող գիտաճյուղերի տեսակետից համարժեք ընկալելի բանաձևեր ինչպես կենսունակության, այնպես էլ ապագայի ռազմավարական մշակման դաշտում:Ասվածը հիմնավորվում է այն հանգամանքով, որ «Հայաստանում քաղաքական արդիականացումը քաղաքականության դերակատարների, ավանդական և արդի արժեքներ կրողների ու արարողների և իշխանության ինստիտուտների միջև քաղաքական փոխազդեցությունների բազմաչափ ու բարդ խճանկար է: Դա է պատճառը, որ ՀՀ-ում քաղաքական զարգացման (բաշխում, շարժունակություն, մասնակցություն, լեգիտիմություն **(օրինականություն)**, ինքնություն) ճգնաժամների հաղթահարումը ձգձգվում է…»[1]: Ճգնաժամերի հաղթահարման ձգձգումը, մեր համոզմամբ, ունի քաղաքական և անթրոպոլոգիական բաղկացուցիչներ, քանի որ մի կողմից հայ մարդու ազգային «ես»-ի արդիականացման, մյուս կողմից՝գլոկալ փոփոխություններին ազգային անվտանգության տիրույթում հաշվետու ու գիտակցված ձևով արձագանքելու անկարողության տեսական քննարկումների ծիրում է: Սոցիալ-մշակութային ու քաղաքական տեղաշարժերը դիտարկելով որպես մեկ ամբողջություն, վերծանելով արդի անորոշությունների քաղաքական չափման ռիսկայնության աճի հավանականությունը, արժևորելով վիրտուալ տարածության դերային անորոշություններ գեներացնելու ներուժը՝ ՀՀ առաջ ծառացած ու նրա պետութենական կենսունակությունը խարխլող գործոնները փորձել ենք վերանայել համակողմանիորեն՝գտնելու համապիտանի ինստիտուցիոնալ մեխանիզմներ՝ մարտահրավերներին արագ և հիմնովին արձագանքելու, ինչու՞ ոչ՝մարտահրավեր նետելով ազգային կենսունակությունը բարձրացնելու հեռահար նպատակով: Ասվածի գիտական պահանջարկվածությունը հիմնավորված ենք համարում այն փաստարկով, որ «ՀՀ-ում զուգահեռ ընթացող մեխանիկական «արևմտականացման» և «վազող արդիականացման» խորքային խզումների (բախումների) հետևանքով քաղաքական զարգացման նեոլիբերալ դերակատարները մերժեցին ազգային, քաղաքական և քաղաքացիական ինքնության բնականոն արդիականացման միջոցով տուրբուլենտության մարտահրավերներին պատասխանելու հնարավորությունը»[2]: Հիմք ընդունելով այն իրողությունը, որ ինքնության ու դրա բնականոն արդիականացման ազգային քաղաքական ու

---

[1] ***Մարգարյան Մ.,*** *Քաղաքական տուրբուլենտություն. մարտահրավերներ և Հայաստանի բնականոն արդիականացման հնարավորությունները, 26.01.2021* https://mmmargaryan.wordpress.com

[2] *Նույն տեղը*

քաղաքացիական չափումների ուսումնասիրությունը պահանջում է ենթախորք և համակողմանիություն՝ ուրվագծվում են սույն աշխատանքի գիտական բիֆուրկացիայի հնարավորությունները, երբ մեկ գիտաճյուղի վարկածը, դիցուք՝ազգային ու պետական կենսունակության մասով, փորձ է արվում դասակարգել ու հիմնավորել մեկ այլ գիտաճյուղի ծիրում արված հետազոտությունների արդյունքներով: Այս նկատառումով էլ մրցունակ, կենսունակ, հարատև կերպափոխվող հասարակարգ կառուցելու ձգտումով կարևորել ենք ինչպես քաղաքագիտական, անթրոպոլոգիական, տեսական բնույթ կրող կամ վերլուծական մոտեցումները, այնպես էլ կրթական քաղաքականության և «քովիդի»[1] պայմաններում ուսանողների շարժունակության խնդիրները: Կրթական քաղաքականության, կրթական հաստատությունների շարժունակության սահմանափակումների, կրթական վերազգային ինտեգրման փորձի ուսումնասիրության ընտրության հիմքում դիտարկել ենք իրերի հետևյալ դասավորությունը: Առաջին, գլոկալ հիմնախնդիրների արծարծումը հնարավոր չէ պատկերացնել առանց թիրախային ոլորտների ուսումնասիրության՝ռազմական ու մարդկային անվտանգություն, միջազգային տնտեսական հարաբերություններ և առևտուր, կրթական քաղաքականություն և տեխնոլոգիաներ, մարդկանց միջազգային և ներազգային շարժունակություն, Սփյուռքի, միջմշակութային հարաբերությունների հարցեր և այլն: Աշխարհաքաղաքական ճամփաբաժանի տեսակետից ներկայացված լինելով եվրոպական ու եվրասիական վերազգային ինտեգրման գործընթացների էպիկենտրոնում՝ՀՀ-ն ունակ է եղել քաղաքական, տնտեսական երկխոսությունից ու չափանիշների մոտարկումից զատ համադրել իր կրթական ավանդույթները եվրոպական բարձրագույն կրթության ոլորտի հետ: Նորարարության, տեխնոլոգիաների, բարեփոխումների, միջազգային ուսանողական շարժունակության հարցերը Հայաստանի բարձրագույն կրթության ոլորտը շաղկապել են նրա արտաքին քաղաքական ուղենիշների հետ: Եթե անվտանգության, տնտեսության, շրջակա միջավայրի, միգրացիայի և այլ ոլորտներում թիրախավորված ուսումնասիրությունները դժվար է ընկալել որպես քաղաքական մեծ կշիռ ունեցող, սակայն միևնույն ժամանակ աշխարհաքաղաքական վերադասավորումներից մասամբ մեկուսի գործընթացներ, ապա կրթական քաղաքականության և բարձրագույն կրթության ոլորտում ինտեգրման տիրույթում «քեյս սթադին» կարող էր մի կողմից վեր հանել հայկական փորձում առկա թերացումները (դրանով իսկ հնարավորություն ընձեռելով վերաարժևորելու ՀՀ կենսունակության այս չափումը), մյուս կողմից՝մատնացույց անել մի

[1] Covid-19 Disease https://www.britannica.com/science/COVID-19

ճանապարհային քարտեզ, որը կենսունակ պետության ապագայաբանությունը դիտարկում է նեղ հասարակագիտական տեսությունների ծիրից դուրս, առավել ճկուն վերլուծական կառուցակարգերի համակարգում: Վստահ ենք, որ «քովիդի» սահմանափակումների պայմաններում կրթական հաստատությունների առաջ ծառացած խնդիրները ոչ միայն կրթական, այլև սոցիոմշակութային բնույթ են կրում: Ուստի, հանդիսանալով բազմալորոտ համադրական ուսումնասիրությունների անհրաժեշտության գիտակցումով շահադրդված կողմ՝հանձն ենք առել լրացնելու գիտահետազոտական աշխարհում առկա բացը: Համոզմունք ունենալով առ այն, որ «քովիդի» հարկադիր սահմանա-փակումները երիտասարդների շարժունակության, սոցիալականացման, ինքնաիրացման ու ինքնադրսևորման իմաստով նորագույն մարտահրավեր են, փորձ ենք արել ներառականության սկզբունքով ավագ դպրոցի ուսանողական շարժունակության հիմնախնդիրը ապակոդավորել՝ սոցիոմշակութային մարդաբանության պրիզմայով դիտարկելով: Այլ կերպ ասած, երկու «քեյս սթադիի» հանրագումարում, որքանով ցույց են տվել մեր հետազոտությունները, առաջին անգամ համադրել ենք կրթական քաղաքականության, մարդկանց շարժունակության սոցիոմշակութային, ինստիտուցիոնալ, կառուցվածքագործառութային խնդիրները արդի տուրբուլենտության հաղթահարման ու կենսունակ ապագայաբանության քաղաքագիտական ուսումնասիրության հետ: Ասվածից հետևում է, որ ազգային ու պետական ինստիտուցիոնալացված կենսունակության որակական բարելավման տեսակետից ուշագրավ է բիոքաղաքական սոցիովարքաբանության բովանդակության ընդլայնումը դիտարկել բազմաոլորտ վերլուծությունների արդյունքների համակցման ծիրում, ինչի, թերևս, առաջին փորձը սույն աշխատանքն է:

Այսպես, «քովիդի»՝14-18 տարեկան հայ պատանիների ու աղջիկների շարժունակության վերաբերյալ բաց հարցերի տեսքով երեսուն պատանիների ու աղջիկների շրջանում կատարված մեր հետազոտության արդյունքում կարող ենք վստահորեն արձանագրել հետևյալ եզրահանգումների հիմնավորվածությունը՝

ü «Քովիդի» սահմանափակումները մասնակի կամ լրիվ բացասական ազդեցություն են ունեցել ինչպես կրթական, ինտելեկտուալ կյանքի, սպորտային կյանքի առումով, այնպես էլ կրթության որակի ապահովման իմաստով ընդհանրապես՝արդյունավետություն, ուսումնական ծրագրի

կատարմանն առնչվող խնդիրներ, առաջադիմություն, կայուն հոգեբանական վիճակ և այլ:[1]

- Հուզական կյանքի և հոգեբանական առողջության ռիսկերի մեծացում:
- Մարդկային շարժունակության երկարաժամկետ հետևանքների գիտակցում՝ հարաբերությունների, տարիքային խմբում հորիզոնական կապերի, ընկերության, հաղորդակցության և վերջիններից որակի ու հաճակիության իմաստով:
- Շարժունակության ու կրթական սահմանափակումների քաղաքականության արդյունավետության շուրջ դիրքորոշումների անորոշություն կամ հակադրում, ինչը սոցիալ-մշակութային իրողությունների առկա խզումների խորացման կամ խնդիրների բարդացման պատճառ կարող է հանդիսանալ:
- Առցանց կրթական ծրագրերի որակի նկատմամբ վերապահում, քաղաքացիական սեկտորից ակնկալիքների չձևավորված կամ անորոշ վիճակ:
- Ծագմամբ, ընտանեկան կամ սոցիալական դրությամբ, առողջական վիճակով ու նմանատիպ հանգամանքներով պայմանավորված առավել խոցելի խմբերի կրած դժվարությունների բացահայտման հարաբերական բարդություն:

«Բիոկրթական» ուսումնասիրությունների երկրորդ մասը հայկական բարձրագույն կրթության ինտեգրման փորձի ուսումնասիրությունն է Եվրոպական բարձրագույն կրթական տարածությանը: Եթե նախորդ ուսումնասիրության թիրախում դպրոցահասակ պատանիների շարժունակության սահմանափակման ծնած սոցիոմշակութային, հոգեբանական, ինստիտուցիոնալ, քաղաքական խնդիրներն էին, ապա այս հետազոտության կիրառական նշանակությունը երկակի է՝կրթական, քաղաքական և միջազգային: Որպես կրթական վերազգային տարածությանը ինտեգրման փորձի օրինակ հայկական բարձրագույն կրթության ոլորտի փորձագետների խմբի շրջանում արված հետազոտություն եզրահանգումները կապված են «ԲՐԻՔՍ» երկրների՝կրթական տարածության միասնականացման քաղաքականության սաղմնային վիճակի հետ, ուստի վերջիններից համար կրում են մոդելային բնույթ: Այսպես՝

- Փորձագիտական համայնքը՝ դասախոսներ, կրթական քաղաքականության մշակման և իրագործման մեջ ներգրավված անձինք,

---

[1] ***Poghosyan G.***, *The Self-perceived Impact of COVID-19 Human Mobility Restrictions on Armenian Students Aged 14-18, Journal of Education in Black Sea Region Vol. 6, Issue 2, 2021,* ***DOI:*** *https://doi.org/10.31578/jebs.v6i2.234, p. 89*

գիտահետազոտողներ, ընդհանուր առմամբ համոզված են, որ բարձրագույն կրթության համակարգերի ինտեգրումը բազմաշերտ երևույթ է, այն ներառում է անձնական ու մասնագիտական աճ, տեխնոլոգիական զարգացում, մշակութային հարցերի իրազեկում, քաղաքական նկատառումներ և այլն[1]:

ü Ինտեգրման առավելություններից են շարժունակությունը, կարիերայի աճը, տնտեսական զարգացումը, մշակութային բազմազանությունը, գործընկերներից սովորելու հնարավորությունը, երկկողմ քաղաքական հարաբերությունների զարգացմանը նպաստելը, քաղաքական, տնտեսական, սոցիոմշակութային ոլորտներում իրականացվող փոփոխությունները, անհատական, ազգային, վերազգային ոլորտներում գործառնումը, միջազգային կրթական պրակտիկայի տեղայնացումը և այլն:

ü Ինտեգրվող և ինտեգրող երկրների համար առկա է փոխշահավետության սկզբունքը: Մի կողմից՝ փոքր երկրները հնարավորություն են ստանում օգտվելու տեխնոլոգիաներից, հետազոտական նորարարություններից ու «թրենդներից», մյուս կողմից՝ ինտեգրող (ընդունող) հասարակություններն օգտվում են ինտելեկտուալ ներհոսքից, մշակութային ու կրթական հնարավորությունների ընդլայնումից և այլն:

ü Առկա է թափանցիկությամբ պայմանավորված ինստիտուցիոնալ արդյունավետության խնդիր, երբ հակադրվում են *անհատ-հասարակություն* շահերը, ինչի հետևանքով կրթական տարածության ինտեգրման գործընթացը կրում է հատվածային բնույթ՝ներգրավելով միայն անհատների որոշակի խմբերի:

Հանրագումարենք.քաղաքական երևույթների ու օրինաչափությունների տեսական ու կիրառական քննարկումների բազմաչափությունը բազմաոլորտ ուսումնասիրությունների արդյունքների համադրությամբ նորովի մեկնաբանելու անհրաժեշտություն է առաջացել: Միակողմանի, տեսական, կիրառական, ձևով միջգիտակարգային, բովանդակությամբ՝ նեղ ուսումնասիրությունները չեն արտահայտում քաղաքական դինամիկ զարգացումների գիտական տրամախոսությունը: Բազմաոլորտ ուսումնասիրությունների ներդաշնակումը կարող է ստեղծել նոր հնարավորություններ *անհատ-հասարակություն-պետություն-գլոկալ քաղաքակրթություններ* քառամակարդակ, *անցյալ-ներկա-ապագա* եռաչափ

[1] ***Poghosyan G****. At the intersection of the European Higher Education Area and BRICS: The Way Forward, «Լրաբեր», Հայ-ռուսական համալսարանի սերիա՝հումանիտար և հասարակական գիտություններ, (35), ՀՌՀ հրատարակչություն, № 2/2020, p.153*

հարթություններում ազգային ու պետական կենսունակության շերտերի փոխդասավորության օրինաչափությունների վերծանման, առաջնահերթությունների վերաձևակերպման համար: Հայ մարդը, լինելով աշխարհակարգի, քաղաքակրթությունների բախման ու երկխոսության, արտածին ու ներծին բազմապիսի մարտահրավերների օբյեկտ, հնարավորություն է ստանում մարտահրավեր նետելու իր դրությունը ապակայունացնող, խաթարող, վտանգող, այլ կերպ ասած՝ տուրբուլենտություն ծնող, զարգացնող, ուղղորդող ներքին ու արտաքին դերակատարների արժեշահային խմբերին, գործոնների համալիրին: Դառնալով կենսունակ, ինքնանորացող ու ինքանորոգվող, պերմանենտ կերպով զարգացող, աճի ու ռեսուրսների բազայի ընդլայնմանը միտված, սեփական ներուժն ու կենսունակությունը շարունակաբար բացահայտող, համալրող, զորացնող տեսակ՝ հայ մարդն իր քաղաքական խնդիրների համակարգը փոխլրացնում, ներդաշնակում, բարելավում, կանոնակարգում ու կառավարում է տարբեր գիտաճյուղերից ստացվող գիտական տեղեկույթով: Փոքրի, զոհի թերարժեքության բարդույթի հաղթահարման, կենսունակ ապագայի տեսլականի կառուցման իմաստով կարևորում ենք արդի տուրբուլենտության պայմաններում տարատեսակ ոլորտների՝տնտեսություն, անվտանգություն, կրթություն, իրավունք, մշակույթ, փոխլրացնող հետազոտությունների արդյունքների քաղաքագիտական վերլուծությունը: Այսօրինակ հանգամանքներում «բիոկրթական», այսինքն՝ մարդու կենսագործունեության կրթական փոխազդեցությունների ուսումնասիրությունը կլիներ թերի առանց «բիոքաղաքականության» ու կենսունակության հարցերի հիմնարար դիսկուրսի ծավալման:

1.2 Քաղաքական գործընթացների «բիո» չափումը՝ որպես ռազմավարական հեռանկարների կանխատեսման փոխլրացնող միջոց

Ակնհայտ է, որ տուրբուլենտություն ու քաղաքական հեռանկարներ եզրերը գոյություն ունեցող քաղաքագիտական չափումները միայն մասնակիորեն են ներկայացնում քաղաքական դինամիզմի տրամաբանությունը: Այս իմաստով կարևորում ենք մեր վերլուծություններում «բիո» չափման ներմուծումը, այսինքն՝ մարդը որպես կենսաբանական էակ իր կենսունակության հեռանկարներն ապահովում է կենսաբանության ու վարքաբանության առնչակցությունների խաչմերուկում՝ բազմապատկելով իր մշակութային, քաղաքական, սոցիալ-հոգեբանական ինքնության ենթաշերտերը: Եթե քաղաքագիտական տիրույթում ավանդաբար «բիո» տիրույթը ոչ թե պարտադիր, այլ փոխլրացնող է համարվել, ապա համաշխարհային գործընթացների

տարերային ազդեցությունը մարդու ինքնության բազմավեկտոր փոխակերպումների վրա հարկադրում է վերաարժևորելու «բիո» ասպեկտի կշիռը քաղաքական քննարկումներում: Մի կողմից՝ մարդը որպես սոցիալական էակ ունի իրեն բնորոշող սոցիոմշակութային քաղաքական վարքագիծ, մյուս կողմից տեսանելի է, որ վարքաբանության ու կենսաբանության կապը դուրս է սոցիոմշակութային բանաձևերի գործառնության ծիրից, ոչ թե կրում է վերջիններիս ազդեցությունը, այլ ակնհայտ (ագրեսիա, բռնություն, ռեակցիա, զանազան ռեֆլեքսներ) կամ թաքնահարույց (պասիվ ագրեսիա, հակամարտության պատճառներ, հաշտվողականության պատրաստակամության բացակայություն, մանիպուլյացիաներ, քաղաքական երկխոսության մերժում) կա՛մ անմիջականորեն ձևավորում է դրանք, կա՛մ փոխակերպում, կա՛մ քայքայում: Ուստի մարդու՝ որպես քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, կենսաբանական էակի համալիր դիտարկումը քաղաքագիտական քննարկումներում հույժ կարևոր է հիմնախնդիրների համալիր լուծումներ գտնելու նպատակով:

Ընդունված մոտեցում է, որ բիոքաղաքականության հիմնադիրն է Միշել Ֆուկոն[1], սակայն կարծում ենք՝ կարևոր է հիշատակել, որ ֆուկոյական բիոքաղաքականությունը որքան էլ կարևոր, մասամբ է ներկայացնում բիոքաղաքականության այն բազմաճյուղ զարգացումը, որը 20-րդ դարի երկրորդ կեսին հասարակագետներին ստիպեց վերանայել քաղաքական վարքաբանության ու գործընթացների մեջ «բիո» չափման դերի մասին ունեցած նախկին քարացած, մերժողական կամ ոչ լիարժեք ընկալումները: Այսպես՝ վարքի կառավարման իր մոդելը ներկայացնելով՝ Մ. Ֆուկոն պարզաբանում է, որ «հպատակների վարքը կարգավորելու» կառավարության նպատակներն անսահմանափակ են, դրանց նպատակն այլ պետությունների հետ մրցակցությունն է, տնտեսական գործունեությունը, արտադրությունը, գնային քաղաքականությունը վերահսկելը հանուն «այլ պետությունների հետ մրցունակ հավասարակշռության»[2]: Այս նկատառումներից ելնելով է, որ Մ. Ֆուկոն կենսաքաղաքականության հիմքում տեսնում է բնակչությունը[3]՝ դրա տնտեսական հնարավորությունների ներուժով հանդերձ: Մեր ուսումնասիրության սևեռումը, սակայն, անհատի կենսաբանական շահադրդմամբ պայմանավորված քաղաքական վարքաբանությունն է՝

---

[1] ***Foucault M.***, *The Birth of Biopolitics, Lectures at the College de France, 1978-79, edt. Senellart M., Palgrave Macmillan, 2008*

[2] *Տե՛ս Ibid, p.7*

[3] *Ibid, p.21*

կենսաբանական ազդակների դերաբաշխումը *անհատ-հասարակություն-պետություն* քաղաքական միկրո և մակրո մակարդակներում: Այս համատեքստում ուրվագծվում են վարքաբանության կենսաբանական գործոնների և ռազմավարական հեռանկարների կապերը. եթե մարդը քաղաքական միջավայրում ինքնադրսևորվում ու ինքնաիրացվում է ինչպես սոցիոմշակութային, այնպես էլ կենսաբանական գործիքների դրդմամբ կամ միջոցով, ապա մարդու՝ որպես կենսաբանական էակի գործառնման բովանդակությունը կարելի է դիտարկել իր առաձգականության տիրույթում՝ընդգծելով հիմնախնդիրների լուծման հնարավոր տարբերակների քանակական ու որակական հատկանիշները: Այս նկատառումներից ելնելով, ինչպես նաև համամոլորակային կենսաքաղաքական գործընթացներով պայմանավորված՝մարդկային շարժունակության կրթական չափման ուսումնասիրմամբ փորձ կատարեցինք լրացնել մեր տեսադաշտում առկա ուսումնասիրությունների բացը: Կենսաքաղաքական այս կամ այն ասպեկտի, դիցուք՝շարժունակության կամ բիոկրթական հիմնախնդիրների ընդհանրական պատկերացում ունենալու մտադրությամբ, հակիրճ անդրադարձ կատարենք կենսաքաղաքականության բնութագրական գծերին: Բազմաբնույթ են մարդու՝բնության թելադրանքով դրսևորած վարքագծի օրինակները: Այսպես, հետազոտողները պարզել են, որ «անգամ նախադպրոցական տարիքում, երբ մեծահասակներ ներկա չեն, իշխող երեխաները հեշտությամբ ստանձնում են իշխող դեր խմբի նկատմամբ կանոնները մեկնաբանելու ու դրանք պարտադրելու նպատակով»[1]: Նմանատիպ օրինակների հիման վրա Ռոջեր Դ. Մասթերզը հանգում է այն եզրակացությանը, որ քաղաքականությունը կարելի է սահմանել «որպես այն վարքը, որը միաժամանակ գործի է դնում հարաբերություններ հաստատելու, տիրապետելու և ենթարկեցնելու ատրիբուտները, որ մարդ պրիմատը կիսում է շատ այլ կաթնասունների հետ, ինչպես նաև լեզալ ու սոցիալական կյանքի սովորութային կարգավորման ատրիբուտները, որոնք բնորոշ են լեզվով օժտված մարդկային խմբերին»[2]: Փաստորեն քաղաքականությունը ոչ միայն բնորոշվում է սոսկ որպես վարքի դրսևորման ձև, այլև սահմանվում է սոցիոմշակութային ու կենսաբանական ազդեցությունների միջակայքում որպես դրանք իրար հետ համադրող, հաշտեցնող ու համակարգող մի օրինաչափություն, որն ունի ինչպես զարգացման տրամաբանություն ու նախասկիզբ, այլև կանխատեսելի վերջնարդյունք ու բնական-մշակութային գործիքակազմ: Ուստի

---

[1] ***Blank R. H. and Hines S. M., Jr***, *Biology and Political Science, Routledge, 2001, p.96*

[2] *Ibid, p. 26*

պատահական չէ հետազոտողների այն կարծիքը, որ «մարդկանց սոցիալականացնում են այնպես, որ նրանք ներքնայնացնեն նախազգուշական մշակութային մոտեցումները (attitudes), որոնք ազդում են այն բանի վրա, թե ինչպես են նրանք վերաբերվում իրենք իրենց և աշխարհում իրենց տեղին: Սոցիալականացման այս գործընթացով մարդկանց հարաբերությունն աշխարհի հետ փոխվում է»[1]: Այնուհանդերձ, կենսաքաղաքականության ու քաղաքական վարքաբանության մեկ այլ ծայրահեղության մեջ չընկնելու նպատակով անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ ոչ միայն գենետիկ գործոնները, այլև մշակութային միջավայրն են ձևավորում անձին որպես սոցիալական, քաղաքական էակ վարքի կրկնօրինակման կառուցակարգերով: Դիցուք՝ «ծնողների վարքը կարող է ակնհայտ բարերար ազդեցություն գործել զավակի աճի ու հաջող վերարտադրության շանսերի վրա ու սա հատկապես կարևոր կարող է լինել սոցիալական տեսակների համար, որտեղ սոցիալական հմտությունները պետք է փոխանցվեն ծնողից զավակին կրկնօրինակման միջոցով (մշակութային ժառանգականություն)»[2]: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով էլ ներմուծել ենք «բիոկրթական» եզրը, որը հնարավորություն է տալիս՝

- բացահայտել բազմաչափ կենսաքաղաքական ու սոցիամշակութային երևույթների փոխկախվածությունը.
- գտնել փոխազդեցությունների բարերար ազդեցությունը մեծացնելու իրական միջոցներ.
- սահմանել սովորութային ու կենսահասարակական երևույթների իրական կամ երևակայական սահմանները.
- շարժունակությունն ու կրթական շարժունակությունը, ինտեգրումը դիտարկել որպես նոր կենսահասարակական ու կենսաքաղաքական գիտաճյուղ.
- ինտեգրել հասարակագիտական բազմաոլորտ ուսումնասիրություններ արդյունքները.
- գտնել հի կենսունակության ապագայաբանական հենքերը.
- քննարկել կենսունակությունը ռազմավարական այլ խնդիրների, տվյալ դեպքում՝կենսաքաղաքականության և բիոկրթական հիմնախնդիրների համապատկերում.
- մշակել ռազմավարական ապագայի կանխատեսման, ծրագրավորման, կառավարման մեխանիզմներ ըստ այդմ և այլն:

---

[1] ***Furedi F.***, *How Fear Works: Culture of Fear in the 21st Century, Bloomsbury Continuum, p.175*

[2] ***Dunbar R.***, *Evolution: What Everyone Needs to Know, Oxford University Press, 2020, p.66*

Գրականություն

1. **Մարգարյան Մ.,** Քաղաքական տուրբուլենտություն. մարտահրավերներ և Հայաստանի բնականոն արդիականացման հնարավորությունները, 26.01.2021 https://mmmargaryan.wordpress.com
2. **Blank R. H. and Hines S. M., Jr,** Biology and Political Science, Routledge, 2001
3. **Dunbar R.,** Evolution: What Everyone Needs to Know, Oxford University Press, 2020
4. **Foucault M**., The Birth of Biopolitics, Lectures at the College de France, 1978-79, edt. Senellart M., Palgrave Macmillan, 2008
5. **Furedi F.,** How Fear Works: Culture of Fear in the 21st Century, Bloomsbury Continuum
6. **Poghosyan G**. At the intersection of the European Higher Education Area and BRICS: The Way Forward, «Լրաբեր», Հայ-ռուսական համալսարանի սերիա՝հումանիտար և հասարակական գիտություններ, (35), ՀՌՀ Հրատարակչություն, № 2/2020, էջ148-160
7. **Poghosyan G**., The Self-perceived Impact of COVID-19 Human Mobility Restrictions on Armenian Students Aged 14-18, Journal of Education in Black Sea Region Vol. 6, Issue 2, 2021, pp. 85-94 DOI: https://doi.org/10.31578/jebs.v6i2.234

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, պ.գ.դ. Վ.Մ.Ավանեսյանը:

ՀՏԴ 94(323)

Պատմություն

Արմեն ԲԱԴԱԼՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտաշխատող, պ.գ.թ.
E-mail: armbad@mail.ru

ԿԱԴՐԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1920-ԱԿԱՆ ԹԹ.

Հոդվածը ներկայացնում է 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետությունում տեղի ունեցած իշխանափոխությունից հետո քաղաքական իշխող նոր ուժի՝ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կադրային քաղաքականությունը: ՀՍԽՀ բոլշևիկյան իշխանությունը, կրկնօրինակելով Խորհրդային Ռուսաստանի օրինակը, իր կադրային քաղաքականությունը դարձրեց մենաշնորհային. միայն ՀԿ(բ)Կ անդամները կարող էին զբաղեցնել տարբեր աստիճանի ղեկավար պաշտոններ: Դրա համար ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը 1920-ական թթ. ստեղծեց համապատասխան նորմատիվ-իրավական դաշտ: Վարվող քաղաքականության արդյունքում ձևավորվեց կադրային նոր համակարգ՝ խորհրդային նոմենկլատուրա:

Բանալի բառեր՝ *Խորհրդային Հայաստան, բոլշևիկյան իշխանություն, կադրային քաղաքականություն, նոմենկլատուրա, նորմատիվ-իրավական դաշտ, 1920-ական թթ.:*

А. Бадалян

КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА В СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ (1920-Е ГОДЫ)

В статье представлена кадровая политика, проводимая новой правящей политической силой – Коммунистической партией Армении, после переворота 2 декабря 1920г. в Республике Армения. Большевистская власть Армянской ССР, подражая примеру Советской России, сделала свою кадровую политику монопольной, подразумевающая, что

только члены КП(б)А могли занимать различные руководящие должности. Для реализации этой политики, ЦК КП(б)А своими решениями в 1920-х годах создал соответствующее нормативно-правовое поле. В результате проводимой политики сформировалась новая кадровая система-номенклатура.

Ключевые слова: *Советская Армения, большевистская власть, кадровая политика, номенклатура, нормативно-правовое поле, 1920-е годы*

A. Badalyan

THE CADRE POLICY IN SOVIET ARMENIA (IN THE 1920S)

The article is dedicated to the cadre policy of the Communist Party of Armenia which seized the power in the Republic of Armenia on December 2, 1920. The Bolshevik authorities of Soviet Armenia copied the cadre policy of Soviet Russia thus turning it to its monopoly. It meant that only the members of CPA could held different leading posts in the state. To implement this cadre policy, the Central Committee of CPA passed decisions that created a corresponding norms' and laws' field. As a result of this policy, a new cadre system, the nomenclature, was formed.

Key words: *Soviet Armenia, Bolshevik power, cadre policy, nomenclature, norms' and laws' field, 1920 s.*

Խորհրդային իշխանությունների կադրային քաղաքականության՝ անվանակարգության (հետայսու՝ նոմենկլատուրայի) ձևավորման հիմքում դրված սկզբունքը պետական մարմիններում և հասարակական կազմակերպություններում կարևոր պաշտոններ զբաղեցրած անձանց թեկնածությունների նախօրոք քննարկումը, առաջադրումը, հաստատումը և տեղափոխությունն էր կուսակցական տարբեր մակարդակի (շրջկոմներից ու քաղկոմներից մինչև՝ ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրո) կոմիտեների կողմից:

ԽՍՀՄ տարիներին խորհրդային իշխանությունների կողմից իրականացվող կադրային քաղաքականության մասին գրվել են բազմաթիվ աշխատություններ, որոնք, սակայն, ունեին առավելապես ագիտացիոն, այլ ոչ թե նոմենկլատուրայի ձևավորման ու գործունեության մեխանիզմները ներկայացնող գիտական բնույթ[1]:

Հասկանալի է, որ կադրային քաղաքականության՝ նոմենկլատուրայի ձևավորման ու գործունեության թեմայի ուսումնասիրությունը, շատ այլ

---

[1] *Տես՝* ***Гимпельсон Е.Г.****, Проблемы создания и совершенствования аппарата управления Советским государством (1917-1920 гг.) // «История СССР», 1987, N 3, с. 61-76 և այլն:*

թեմաների նման, ուղղակի արգելված էր ԽՍՀՄ-ում, բնականաբար և խորհրդահայ պատմագրությունում: Նշենք միայն, որ թեման առանձին և խորաձավալ ուսումնասիրության հարց դարձրին Մ. Ջիլասը և Մ. Վոսլենսկին, ովքեր Արևմուտք էին արտագաղթել համապատասխանաբար՝ Հարավսլավիայից և ԽՍՀՄ-ից: Նրանց աշխատությունները հրատարակվեցին միայն ԽՍՀՄ կազմալուծման վերջին տարիներին կամ դրանից կարճ ժամանակ անց[1]:

Գորբաչովյան վերակառուցման տարիներից սկսած և, հատկապես՝ ԽՍՀՄ կազմալուծումից հետո, թեման խորապես ուսումնասիրեցին հետխորհրդային ռուս պատմաբանները, իրավաբանները, սոցիոլոգները և այլք[2]:

Ինչ վերաբերում է հետխորհրդային հայագիտության ներկայացուցիչներին, ապա նշենք, որ 1920-ական թթ. նոմենկլատուրայի ձևավորման և գործունեության հարցը նրանց կողմից դեռևս բազմակողմանի և լիարժեք չի ուսումնասիրվել, բացառությամբ՝ Վ. Ղազախեցյանի և, հատկապես, Ա. Հակոբյանի[3]: Իսկ սույն հարցի ուսումնասիրությունը խիստ կարևոր է, քանզի խորհրդային նոմենկլատուրան ոչ միայն խորհրդային հասարակության քաղաքական ուժն էր, այլև «ղեկավարող դասակարգը»: Ընդհանրապես, պետական կառավարման ցանկացած ձևի և քաղաքական համակարգի պայմաններում իշխանության բարձրագույն մարմինների նախաձեռնությունների, նախագծերի, ծրագրերի, ռազմավարական և մարտավարական որոշումների կատարումը կախված է իրականացնողների կադրային որակական կազմից: Այդ իսկ պատճառով, Խորհրդային Միության (բնականաբար և Խորհրդային Հայաստանի) քաղաքական պատմության ներկայացումը, առանց խորհրդային իշխանությունների (կոմկուսի) կադրային՝ նոմենկլատուրայի ձևավորման պատմության ուսումնասիրության, կլինի թերի և ոչ լիարժեք: Ուստի, արդի ժամանակաշրջանում ՀՀ պետական կառավարման և կադրային քաղաքականության առավել

---

[1] *Տես՝* ***Восленский М. С.****, Номенклатура, Господствующий класс Советского Союза, Москва, 1991,* ***Джилас М.****, Лицо тоталитаризма, Москва, 1992.*

[2] *Տես՝* ***Свириденко Ю. П., Пашин В. П.****, Коммунистическая номенклатура: истоки, сущность, содержание, Москва, 1995,* ***Олегх Г.****Л., Партийная машина РКП(б) в начале 1920-х гг.: устройство и функионирование, Новосибирск, 1995,* ***Джавланов О. Т., Михеев В. А.****, Номенклатура: эволюция отбора. Историко-политологический анализ, Москва, 1993,* ***Пашин В. П., Богданов С. В., Зюбин О.П.****, Партийная номенклатура в СССР (1917-1930-е годы): зарождение, развитие, безраздельное могущество, Белгород, 2004,* ***Гимпельсон Е. Г.****, Советские управленцы. 20-ые годы (Руководящие кадры государственного аппарата СССР), Москва, 2001 և այլն:*

[3] *Տե՛ս* ***Ղազախեցյան Վ.****, Հայաստանը 1920-1940 թթ., Երևան, 2006,* ***Հակոբյան Ա.****, Միակուսակցական վարչակազմի ձևավորումը Խորհրդային Հայաստանում (1920-ական թվականներ), Երևան, 2016, էջ 220-252:*

արդյունավետ համակարգի ձևավորման համար խիստ անհրաժեշտ է ուսումնասիրել խորհրդային կադրային համակարգի՝ նոմենկլատուրայի գործունեության պատմական՝ դրական և բացասական փորձը: Ելնելով վերոշարադրյալից՝ կփորձենք հակիճ ներկայացնել Ռուսաստանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության (այսուհետև՝ ՌԿ(բ)Կ (այնուհետև՝ ՀամԿ(բ)Կ), այդ թվում և Հայաստանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցություն (այսուհետև՝ ՀԿ(բ)Կ) կադրային քաղաքականության՝ նոմեկլատուրայի ձևավորման, կայացման և գործունեության առաջին քայլերը 1920-ական թվականներին, հատկապես՝ հարցի նորմատիվ-իրավական դաշտի ձևավորման պատմական գործընթացը:

Հաշվի առնելով, ինչպես արդեն նշեցինք, թեմայի գրեթե չուսում-նասիրված լինելու հանգամանքը, սույն հարցի ուսումնասիրության հիմնական սկզբնաղբյուրը Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի արխիվային փաստաթղթերն են, որոնց վերլուծությունը օգնում է ըմբռնելու ԽՍՀՄ կուսակցական կադրային քաղաքականության՝ նոմենկլատուրայի գործունեության մեխանիզմը: Այդ համատեքստում առավել ուշադրության են արժանի Հայաստանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության (այսուհետև՝ՀԿ(բ)Կ) նախա-գահության և քարտուղարության նիստերի արձանագրությունները, որոնք բացահայտում են ՀԿ(բ)Կ ղեկավարության կողմից վարչահրամայական համակարգի ստեղծման և ղեկավար աշխատողների նկատմամբ իրականացվող կադրային քաղաքականության մշակման գործընթացը: Հավելենք նաև, որ խորհրդային իշխանության կադրային քաղաքականության իրականացման համար անհրաժեշտ իրավական սկզբնաղբյուրների թվին են դասվում նաև համառուսաստանյան, ինչպես նաև՝ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության (այսուհետև՝ ՀՍԽՀ) համագումարների և խորհրդային իշխանության համապատասխան որոշումները և դեկրետները:

Խորհրդային նոմենկլատուրայի ձևավորման պատմությունը սկսվում է 1917թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից անմիջապես հետո, երբ հեղափոխությանը նախորդած 20-ամյակի ընթացքում ձևավորված պրոֆեսիոնալ հեղափոխականների ընտրախավը, դեռևս զուրկ լինելով այդ ժամանակահատվածում նոմենկլատուրայի ձևավորման համար անհրաժեշտ նորմատիվ-իրավական դաշտից, պաշտոնների նշանակման հարցում առաջնորդվում էր «հեղափոխության արժեքային համակարգով»: Ի դեպ, չպետք է շփոթել նոմենկլատուրան ընտրախավի հետ, որովհետև վերջինս հասարակության փոքրաթիվ, սակայն, որոշակի արժեքային

համակարգ կրող բարձրագույն խավն է, իսկ նոմենկլատուրան՝ կառավարիչների խումբը: Այսպիսով, խորհրդային նոմենկլատուրայի պատմությունը սկսվում է բոլշևիկների՝ իշխանությունը գրավելու առաջին իսկ օրվանից, երբ նրանք կարևոր պաշտոններում նշանակեցին իրենց կադրերին:

Նշենք, որ Հայաստանի Հանրապետությունը Խորհրդային Հայաստան հռչակելու մասին Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեի (այսուհետև՝ Հայհեղկոմ) 1920թ. նոյեմբերի 29-ի հռչակագիրը նաև նոր իշխանությունների ներքին քաղաքականությունը ուղենշող ծրագրային փաստաթուղթ էր, որում կարևորվում էր «խաղաղ աշխատանքը և խորհրդային շինարարության գործին ծառայելուն միտված աշխատավոր մտավորականության փորձը ու կարողությունը» և, բնականաբար, թեմայի համատեքստում կարելի է այս փաստաթուղթը դիտարկել նաև որպես խորհրդային իշխանության կողմից ապագայում իրականացվելիք կադրային քաղաքականության համար անհրաժեշտ նորմատիվ-իրավական առաջին փաստաթուղթ: Ինչ վերաբերում է հռչակագիրն ընդունած Խորհրդային Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեին (այսուհետև՝ ՌՀԿ), ապա, այս կառույցի ղեկավարներին, միգուցե ոչ լիարժեք, սակայն կարելի է համարել Խորհրդային Հայաստանի նոմենկլատուրայի դրսևորման առաջին անձանց, քանզի ՌՀԿ-ն, ճիշտ է, կազմավորվել էր Խորհրդային Ադրբեջանում, սակայն ՀԿ(բ)Կ արտասահմանյան բյուրոյի կողմից:

ՀՀ խորհրդայնացումից հետո երկրում տեղի ունեցավ վարչական նոր բաժանում, որի արդյունքում ստեղծվեցին 9 գավառային և 30-ից ավելի գավառակային հեղկոմներ: Դրանց կազմակերպումը նոր իշխանությունների հաստատման սկիզբն էր, որը կայանում էր նախկին իշխանության համակարգի վերացման միջոցով: Դրա վերացմանը զուգընթաց, ՀՍԽՀ տարածքում դադարեց գործել ՀՀ օրենսդրությունը և որպես նոր օրենսդրություն ճանաչվեցին Խորհրդային Ռուսաստանի օրենքները:

Խորհրդային իշխանության հաստատման հետ միաժամանակ ՀՍԽՀ տարածքում ձևավորվեցին Հայաստանի կոմկուսի կառույցները: ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը, հետևելով ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի օրինակին, կազմակերպում և ղեկավարում էր խորհրդային իշխանության հաստատման գործընթացը երկրում, որի արդյունքում ՀՍԽՀ-ում հաստատվում ու ամրապնդվում էր կոմունիստական կուսակցության մենատիրությունը կյանքի բոլոր ոլորտներում, այդ թվում և՝ պետական ու ոչ պետական կառավարման հիմնարկներում պաշտոնյաների նշանակման և տեղափոխության գործընթացում:

Ինչպես արդեն նշեցինք, խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին իսկ օրերից բոլշևիկները, ձևավորելով պետական իշխանության նոր մարմիններ, ձգտում էին իրենց ներկայացուցիչներին նշանակել նշյալ մարմինների ղեկավար պաշտոններում: Սա բոլշևիկյան կուսակցական շինարարություն քաղաքական և կազմակերպչական աշխատանքների միասնականության հիմնական սկզբունքներից էր, որը հետևողականորեն պաշտպանում էր բոլշևիկյան կուսակցության առաջնորդ Վ. Լենինը: Խորհրդային իշխանության նոր մարմինների ստեղծման և վերջիններիս գործունեության առաջին տարիներին պետական կառավարման համակարգում գործառույթների հստակեցման օրենսդրական դաշտի բացակայության պատճառով ծագեցին խնդիրներ բոլշևիկյան կուսակցության կազմակերպությունների ու խորհրդային իշխանության մարմինների աշխատանքային հարաբերություններում: Նման օրինակները ստիպեցին բոլշևիկներին ՌԿ(բ)Կ VIII համագումարում (18-23.03.1919թ.) անդրադառնալ հարցին և հաստատել պետական շինարարության խորհրդային տեսության կարևորագույն սկզբունքը. «...Ոչ մի դեպքում չի կարելի միաձուլել պետական մարմինների (խորհուրդների) և կուսակցական կազմակերպությունների գործառույթները... Կուսակցությունն իր որոշումները պետք է իրականացնի խորհրդային մարմինների միջոցով՝ խորհրդային սահմանադրության շրջանակներում: Կուսակցությունը պետք է ձգտի ղեկավարել խորհուրդների գործունեությունը, այլ ոչ թե փոխարինել դրանք»[1]: Չնայած համագումարի վերոշարադրյալ որոշմանը, այնուամենայնիվ, ՌԿ(բ)Կ ղեկավար գործիչների մի մասը շարունակում էր պնդել, որ կուսակցությունը պետք է պետական մարմինների առջև դնի քաղաքական խնդիրներ, հրահանգներ տա և ստուգի դրանց կատարմանը, միաժամանակ՝ չազդելով պետական մարմինների կադրային քաղաքականության՝ նոմենկլատուրայի ձևավորման գործընթացի վրա: Ամբողջությամբ հակառակն էր պնդում կուսակցության ղեկավար մեծամասնությունը՝ Վ. Լենինի գլխավորությամբ: Այսպես, VIII համագումարում ուղղակի հայտարարվեց, որ բոլշևիկյան կուսակցության խնդիրն է գրավել խորհուրդներում քաղաքական մեծամասնությունը և դրանց աշխատանքի նկատմամբ սահմանել լիակատար վերահսկողություն՝ առաջադրելով խորհրդային բոլոր պաշտոններում առավել նվիրված և վստահելի կողմնակիցներին:

Բնականաբար, կադրային նման քաղաքականություն էր իրականացնելու նաև ՀԿ(բ)Կ-ն, սակայն կադրային հարցը լուրջ խնդիր էր ՀՍԽՀ նոր իշխա-

[1] *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях сьездов, конференций и Пленумов ЦК, т. 2, 1917-1924, Москва, 1970, с. 107.*

նությունների համար, և պատահական չէր, որ իշխանափոխությունից օրեր անց՝ 1920 թ. դեկտեմբերի 9-ին, ՀԿ(բ)Կ Երևանի կազմակերպության ժողովում Հայհեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանը իր ելույթում նշեց, որ, չնայած երկրում այլևս չեն կարող գործել բուրժուական կուսակցությունների ներկայացուցիչները, սակայն դրանց առանձին անդամներ կարող են իրենց ծառայությունը մատուցել երկրին[1]: Նոր իշխանությունների՝ կադրային քաղաքականության այս ծանր ժամանակահատվածում հատկապես խիստ էր զգացվում «պատասխանատու ղեկավարներ աշխատողների» (հեղկոմների նախագահներ, բաժնի վարիչներ, խորհրդային պետական մարմինների՝ բարձր ու միջին օղակի ղեկավար գործիչներ) կարիքը, որոնց համար պարտադիր էր կուսակցական ստաժը: Նշյալ կարգի կադրերի բացակայությունը հատկապես տեսանելի էր հանրապետության գավառներում և առավել ևս՝ գավառակներում:

Խնդիրը լուծելու նպատակով, ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը շրջաբերական գրությամբ դիմեց Խորհրդային Ռուսաստանում գործող ազգությամբ հայ «պատասխանատու կուսակցական ընկերներին»՝ Խորհրդային Հայաստան գալու առաջարկությամբ[2]:

ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1920թ. դեկտեմբերի 10-ի որոշմամբ՝ ազգությամբ հայ բոլշևիկների մի խումբ (Ս. Լուկաշին, Պ. Մակինցյան, Ա. Կարինյան և այլք) ժամանեց Խորհրդային Հայաստան: Կուսակցական բազմաթիվ գործիչներ ժամանեցին նաև Խորհրդային Վրաստանից և Խորհրդային Ադրբեջանից[3]:

Կուսակցության կողմից իրականացվող կադրային քաղաքականությունը ընդհատվեց երկրում 1921թ. փետրվարի 18-ին ծագած քաղաքացիական պատերազմի պատճառով: Ընդհատված քաղաքականությունը շարունակվեց քաղաքացիական կռիվների ավարտից և Զանգեզուրի՝ ՀՍԽՀ-ին միանալուց հետո: Սակայն այդ քաղաքականության շարունակության հետ կապված ծագեցին տարաբնույթ խոչընդոտներ, որոնցից մեկը՝ քաղաքացիական կռիվներից հետո բնակչության մեծ զանգվածի արտագաղթն էր Պարսկաստան: Պարտված ապստամբների և քաղաքացիական բնակչության արտագաղթը կանխելու, ինչպես նաև՝ արդեն արտագաղթածներին վերադարձնելու նպատակով, ՀՍԽՀ ղեկավարությունը 1921թ. ապրիլի 10-ին, 23-ին և մայիսի 16-ին հայտնում էր լրիվ և համընդհանուր ներում բոլոր քաղաքական և զինվորական գործիչներին, «ովքեր ապստամբել ու պայքարում են խորհրդային իշխանության դեմ»[4]:

---

[1] *Տես՝ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 114, ց. 1, գ. 32, թ. 8:*

[2] *Տես՝* ***Կասյան Ս.****, Ընտիր երկեր, Երևան, 1967, էջ 183-186:*

[3] *Տես՝ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 32, թ. 19-25:*

[4] *Տես՝ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 21, թ. 38:*

Սույն քաղաքականությամբ, ՀՍԽՀ իշխանությունները փորձում էին լուծել նաև հանրապետությունում առկա կադրային սովը:

Խորհրդային իշխանության կադրային քաղաքականության կարևորագույն խնդիրներից մեկը կուսակցական կադրերի հաշվառման և նշանակման համակարգի կազմակերպումն էր: ՌԿ(բ)Կ VIII համագումարի որոշմամբ՝ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի քարտուղարության կազմում 1919թ. ապրիլին ստեղծվեց հաշվառման-նշանակման բաժին, որի գործառույթը կուսակցական անդամների հաշվառումն էր և նրանց հետագա նշանակումը կուսակցական, պետական, տնտեսական և արհմիութենական հիմնարկ-կազմակերպություններում[1]: Կարճ ժամանակ անց՝ 1921թ. մայիսի 9-ին, նույնը կատարեց ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի քարտուղարությունը, երբ իր իսկ որոշմամբ, Կենտկոմի կազմբաժնին կից ստեղծվեցին մի քանի ենթաբաժիններ, որոնց թվում և հաշվառման-նշանակման[2]: Եվ սա բնական էր, քանզի ՀԿ(բ)Կ-ն ՌԿ(բ)Կ-ի բաղկացուցիչ մասն էր՝ օժտված մարզային կազմակերպության իրավունքներով[3]: ՀՀ խորհրդայնացումից հետո ՀԿ(բ)Կ-ն ևս իրականացրեց անդամ-թեկնածուների հաշվառում, ցուցակագրում և զտում, որի արդյունքում, 1921թ. սկզբին, կուսակցությունն իր շարքերում ուներ 5300 անդամ և թեկնածու[4]: Ձևավորվեցին ՀԿ(բ)Կ գավառային ու գավառակային կազմակերպությունները և տարբեր հիմնարկ-կազմակերպություններում առաջացան կուսակցության առաջին սկզբնական կառույցները (բջիջները):

Կուսակցական կադրերի հաշվառման և նշանակման գործում մեծ նշանակություն էր ունենալու նաև նրանց մասնագիտական պիտանելիության հարցը: Այս կապակցությամբ, 1921թ. հոկտեմբերին Վ. Լենինը, դիմելով ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմին, առաջարկեց ուսումնասիրել տարբեր մասշտաբի «պատասխանատու կոմունիստ ղեկավարների» համապատասխանության հարցը իրենց կատարած աշխատանքներին: Այս առաջարկությունը ընդգրկվեց 1921թ. հոկտեմբերի 8-ին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի՝ Վ. Մոլոտովի զեկուցմամբ ընդունված պատասխանատու աշխատողների և նրանց նշանակման մասին որոշման մեջ: Այդ որոշման իրականացման պատասխանատուներ նշանակվեցին Վ. Մոլոտովը և Լ. Կագանովիչը[5]:

---

[1] *Տես՝ **Зеленов М. В.**, Становление аппарата ЦК и института секретаря ЦК РСДРП (б)-РКП(б) в 1917-1922 гг., Нижный Новгород, 2007, с. 105-115:*

[2] *Տես՝ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 44, թ. 1-3:*

[3] *Տես՝ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 3, թ. 8-11 հակ.: «Резолюция пленума ЦК КПА по партстроительству», принято на заседании от 06.06.1922 г.:*

[4] *Տես՝ **Ղազախեցյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 17:*

[5] *Տես՝ **Воробей А.**, Основные тенденции формирования системы номенклатурных кадров в 1920-ы годы // «Вестник Северного федерального университета», 2012, N 2, с. 5-11:*

Շարունակելով կուսակցական կադրերն ավելի արդյունավետ օգտագործելու քաղաքականությունը, ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի հաշվառման-նշանակման բաժինը 1922թ. մշակեց և ենթակա կառույցներին (այդ թվում և՝ ՀԿ(բ)Կ-ին) ուղարկեց «պատասխանատու աշխատողների հաշվառման մասին հրահանգը»[1]: Չնայած հաշվառումը վերաբերում էր միայն կոմկուսի անդամներին, սակայն իրականում հաշվառվելու էին բոլոր այն անձինք, ովքեր վերջին վեց ամսվա ընթացքում զբաղեցրել էին ղեկավար պաշտոններ[2]:

«Պատասխանատու աշխատողների» հաշվառումը իրականացվում էր տեղական (գավառային կոմիտեից մինչև Կենտկոմ) կուսակցական կոմիտեների կողմից, համաձայն եռահարկ՝ նահանգային, գավառային և գավառակային համակարգի: Հրահանգով խիստ հստակեցվում էր յուրաքանչյուր համակարգի պաշտոնների ցանկը, որը տեղական կուսակցական կազմակերպությունները չէին կարող փոխել: Այսպես, օրինակ, «խորհրդային վարչական աշխատող» խմբում նահանգային համակարգի «պատասխանատու աշխատողներ» էին համարվում նահանգային խորհրդի գործադիր կոմիտեի նախագահը, նախագահության անդամները և գործկոմի բաժնի վարիչները, գավառային համակարգում՝ գավգործկոմի նույնակարգ աշխատողները և այլք:

1923թ. ապրիլի 17-ից 25-ը տեղի ունեցած ՌԿ(բ)Կ XII համագումարը ամրապնդեց բոլոր ղեկավար կադրերի նշանակման և տեղափոխության նկատմամբ բոլշևիկյան կուսակցության ունեցած լիակատար վերահսկողությունը: Համագումարում, ներկայացնելով ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի հաշվետվությունը, Ի. Ստալինն, անդրադառնալով Վ. Լենինի՝ կուսակցության գործունեության քաղաքական և կազմակերպչական գործառույթների միասնականության խնդրին, իր ելույթում հնչեցրեց նշյալ խնդրի դասական ձևակերպումը. «...կուսակցության ղեկավար դերը արտահայտվում է ոչ միայն նրանում, որպեսզի տրվեն հրահանգներ, այլև նրանում, որ կարևորագույն պաշտոններում նշանակվեն մարդիկ, ովքեր ի վիճակի են հասկանալու և ազնվորեն կատարելու մեր տված հրահանգները...»[3]:

Բոլշևիկյան կուսակցության կադրային քաղաքականության էության՝ նոմենկլատուրայի ձևավորման ծնունդը սովորաբար կապվում է ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի կազմբյուրոյի 1923 թ. նոյեմբերյան որոշման հետ, որում նշվում

---

[1] *Сборник инструкций по учету и распределению партработников, Москва, 1923, с. 4-12:*

[2] *Նույն տեղում, էջ 23-28:*

[3] *Двенадцатый съезд РКП(б). 17-25 апреля 1923 г., Стенографический отчёт, Москва, 1968, с. 62-63.*

էր. «Պետական և տնտեսական մարմինների պատասխանատու աշխատողների նշանակումը և տեղափոխությունը կայանում է Կենտկոմի հաստատմամբ, իսկ տեղում՝ համապատասխան ժողկոմների և ժողկոմատների կամ գործկոմների կոլեգիաների կողմից»: Որոշմամբ առաջարկվում էր հստակեցնել, թե որ պաշտոնում կառավարչական ինչ արարողակարգով պետք է նշանակում կատարվի[1]: Այս բաժանումը հիմք ծառայեց նոմենկլատուրայի պաշտոնների առաջին, երկրորդ, իսկ հետագայում նաև՝ երրորդ ցուցակների առաջացմանը:

Բնականաբար, Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների կադրային քաղաքականության՝ նոմենկլատուրայի ձևավորման հիմքում ընկած էին վերոշարադրյալ սկզբունքները, որոնք իրենց առաջին ձևակերպումը՝ որպես նորմատիվ-իրավական դաշտի ստեղծում, ստացան ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի նախագահության՝ 1923թ. մայիսի 3-ի որոշման 5-րդ կետում: Սույն կետով հաստատվեց գավառային մասշտաբի «պատասխանատու աշխատողների» (22 հոգի), պահուստային (25 հոգի) և հատուկ (2 հոգի) խմբերի ցուցակը[2]:

Նշյալ որոշման հավելվածում ներկայացված էր ցանկը: Օրինակ, գավառային մասշտաբի ցուցակի առաջին համարը Ս. Լուկաշինն էր, որին հաջորդում էին՝ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի անդամներ Ա. Շահսուվարյանը, Գ. Մեհրաբյանը և այլք, իսկ պահուստային ցուցակում էին՝ Ե. Բակունցը, Ա. Քարամյանը ու ուրիշներ: Հատուկ ցուցակում էր ընդգրկված ՀԿ(բ)Կ քարտուղար Աշոտ Իոաննիսյանի (Հովհաննիսյանի) եղբայր՝ համալսարանի ռեկտոր՝ Հակոբ Իոաննիսյանը[3]:

Մի քանի օր անց՝ մայիսի 29-ին, ամրապնդելով նոմենկլատուրային համակարգի ձևավորման գործընթացը, ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի նախագահությունը (արձանագրություն թիվ 7) որոշեց ստեղծել հինգ հոգանոց (Ա. Իոաննիսյան, Ս. Մարտիկյան, Ս. Լուկաշին, Դ. Տեր-Սիմոնյան և Ա. Շահսուվարյան) հանձնաժողով՝ գավառային մասշտաբի «պատասխանատու աշխատողների» բնութագրերը կազմելու համար[4]:

Հաջորդ օրը տեղի ունեցած նիստում հանձնաժողովը հաստատեց 43 «պատասխանատու աշխատողի» բնութագիր: Ցուցակը գլխավորում էր Ս. Լուկաշինը և ավարտում Ի. Սարգիսովը[5]:

Կարճ ժամանակ անց՝ 1924թ. հունվարի 1-ին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի նախագահությունը հաստատեց գավառային մասշտաբի 36 հոգանոց (գլխավորում էր

---

[1] *Տես՝ КПСС в резолюциях и решениях сьездов, конференции и пленумов ЦК (1898-1986), т. 3, 1922-1925, Москва, 1984, с. 99, 219.*

[2] *Տես՝ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 7, թ. 15:*

[3] *Տես՝ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 7, թ. 18:*

[4] *Տես՝ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 7, թ. 23 և հակ.:*

[5] *Տես՝ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 10, թ. 2-3:*

Ե. Բակունցը) և պահուստային խմբի 15 հոգանոց (գլխավորում էր Ս. Աբովյանը) ցուցակը[1]:

Խորհրդային իշխանության կադրային քաղաքականության՝ նոմենկլատուրայի ձևավորման գործընթացից անմասն չէր նաև ՀԿ(բ)Կ քարտուղարությունը: Այսպես, ՀԿ(բ)Կ քարտուղարությունը 1923թ. դեկտեմբերի 18-ին (արձանագրություն թիվ 18, կետ 3) որոշեց ՀՍԽՀ տարբեր գավառներին (Մեղրի, Ալեքսանդրապոլ, Լոռի-Փամբակ, Դիլիջան և Նոր-Բայազետ) և գավառակներին կցել բազմաթիվ «պատասխանատու աշխատողների»[2]: Մի քանի օր անց՝ հունվարի 14-ին, քարտուղարությունը (արձանագրություն թիվ 26) կրկին տարբեր գավառներին կցեց բազմաթիվ «պատասխանատու աշխատողների»[3]:

Այս ժամանակահատվածում ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմը շարունակում էր կադրային քաղաքականության իրականացման համար անհրաժեշտ նորմատիվ-իրավական դաշտի ստեղծման աշխատանքները: Մասնավորապես, դեռևս 1923 թ. հունիսի 12-ին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի կազմբյուրոն ընդունեց որոշում «Նշանակումների» մասին, իսկ նույն տարվա հոկտեմբերին Կենտկոմի կողմից ընդունվեց հաշվառման-նշանակման աշխատանքների հիմնական խնդիրներին առնչվող որոշումը: Ի վերջո, ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի կազմբյուրոն 1925թ. նոյեմբերի 16-ին ընդունեց նոր, լրամշակված և բավականին ընդգրկուն ու մանրամասը շարադրված՝ «Աշխատողների ընտրության և նշանակման կարգի» մասին կանոնադրությունը և նոմենկլատուրային պաշտոնների վերամշակված ցուցակը: Այս և նմանատիպ փաստաթղթերը ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմը չէր հրապարակում:

Սկզբում կար երկու ցուցակ. նոմենկլատուրա թիվ 1 և նոմենկլատուրա թիվ 2: Առաջին ցուցակում ընդգրկված էին այն պաշտոնները, որոնցում նշանակումները տեղի էին ունենում միայն Կենտկոմի որոշմամբ, իսկ երկրորդում՝ Կենտկոմի հաշվառման-նշանակման բաժնի համաձայնությամբ: Հետագայում, նոմենկլատուրա թիվ 1 ցուցակին կցվեց «ընտրվող պաշտոնների» ցուցակը, որում ընդգրկված անձանց թեկնածուները նախօրոք հաստատվում էին համապատասխան կուսակցական կառույցների կողմից: Նշենք, որ որևէ նշանակություն չուներ, թե ուր էին պատրաստվում «ընտրվել» և որպես ինչ էին պատրաստվում «ընտրվել» այդ թեկնածուները՝ տարատեսակ խորհուրդների կամ ժողովների պատգամավորներ կամ պատվիրակներ, ժողովրդական ներկայացուցիչ դատարանում, արհմիութենական կամ կոմերիտական աշխատող և այլն:

---

[1] *Տես՝ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 7, թ. 24:*

[2] *Տես՝ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 12, թ. 4 և հակ.:*

[3] *Տես՝ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 9, թ. 55-57:*

Նոմենկլատուրայի թիվ 1 և թիվ 2 ցուցակներում չընդգրկված, սակայն ղեկավար համարվող պաշտոնների ցուցակում ընդգրկված անձանց ընտրությունը կամ նշանակումը կատարվում էր յուրաքանչյուր պետական հաստատության կողմից հաստատված և Կենտկոմի կազմակերպչական բաժնի կողմից համաձայնեցված ընթացակարգով: Այս երրորդ ցուցակը ստացավ *վարչական նոմենկլատուրա կամ նոմենկլատուրա թիվ 3* անվանումը:

ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմը 1925թ. նոյեմբերի 16-ի որոշմամբ միութենական հանրապետությունների կոմկուսների Կենտկոմներին, կուսակցության բոլոր երկրամասային ու նահանգային կոմիտեներին կարգադրեց սկսել իրենց կողմից հաստատվող կամ նշանակման ժամանակ համաձայնեցման ենթակա տեղական նոմենկլատուրայի ցուցակի կազմման աշխատանքները: Այս որոշմանը կցվեց «Հրահանգ տեղական կազմակերպությունների ղեկավար աշխատողների նշանակման և տեղափոխության համաձայնության ձևերի մասին» հավելվածը: Հրահանգի կետերից մեկում նշվում էր, որ « ... նոմենկլատուրայի թիվ 1 և թիվ 2 ցուցակներում ընդգրկված աշխատողների նշանակման, տեղափոխության և ազատման մասին տեղական կուսկազմակերպությունների բոլոր առաջարկությունները պարտադիր պետք է Կենտկոմի կազմակերպչական նշանակման բաժնի միջոցով քննարկման առարկա դառնան Կենտկոմի նիստում: Տեղական կուսկազմակերպությունները չեն կարող ինքնուրույն նշանակել, տեղափոխել և ազատել այդ ցուցակներում ընդգրկված աշխատողներին [աշխատանքից][1]:

Ստանալով վերոնշյալ որոշումը, ՀԿ(բ)Կ քարտուղարությունը անցավ դրա կատարմանը: 1926թ. հունիսի 12-ին քարտուղարությունը, լսելով Ե. Բակունցի զեկուցումը նոմենկլատուրայի թիվ 1 և թիվ 2 ցուցակների մասին (արձանագրություն թիվ 17, կետ 3), որոշեց ստեղծել հանձնաժողով (նախագահ՝ Ե. Բակունց, անդամներ՝ Ա. Շահգելդյան, Ա. Թաթյան, Ա. Մանուչարյան, Գ. Գողթունի) և եռօրյա ընթացքում քննարկելով ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի հաշվառման նշանակման բաժնի կազմած նոմենկլատուրայի թիվ 1 թիվ 2 ցուցակները, դրանք՝ սեփական առաջարկություններով ներկայացնել ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի նախագահությանը՝ հաստատման համար[2]: Շուրջ 10 օր անց՝ հունիսի 23-ին, քարտուղարությունը, լսելով նոմենկլատուրային ցուցակի մասին Ե. Բակունցի զեկուցումը (արձանագրություն թիվ 18), հաստատեց ներկայացված ցուցակը: Միաժամանակ

---

[1] ***Кожихина Т. П., Фигантер Ю. Ю.***, *Советская номенклатура: становление, механизмы действия // «Вопросы истории», 1993, N 7, с. 3-4.*

[2] *Տես՝ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 6, գ. 12, թ. 40-41:*

որոշվեց, որ միությունների (նշված չէ, թե որ միությունների մասին է խոսքը՝ արհեստագործական, թե ստեղծագործական) կենտրոնական վարչությունների քարտուղարների նշանակումների և տեղափոխությունների ժամանակ հարկ է պարտադիր հաշվի առնել ՀԿ(բ)Կ Երևանի կազմակերպության կարծիքը[1]:

Ինչպես արդեն նշել ենք, ՀԿ(բ)Կ ղեկավարությունը կադրային իր քաղաքականությունը համաձայնեցնում էր վերադաս կառույցների հետ: Նման օրինակ է ՀԿ(բ)Կ քարտուղարության 1928թ. փետրվարի 28-ի նիստը, որի ժամանակ, լսելով նոմենկլատուրայի պաշտոններում նշանակման հարցը, քարտուղարությունը որոշեց խնդրանքով դիմել ՀամԿ(բ)Կ Անդրերկրկոմին՝ վերանայելու ՀՍԽՀ նոմենկլատուրայի ցուցակի պաշտոններում նշանակման կարգը: Միաժամանակ, առաջարկեց այդ ցուցակում կատարել մասնակի փոփոխություններ և հաջորդ նիստերից մեկում, հաստատել նոր ցուցակը և նշանակման կարգը[2]: Սույն որոշման հավելվածում ներկայացվեց նշանակման կարգի փոփոխության վերաբերյալ 22 առաջարկություն: Մասնավորապես, առաջարկվում էր ՀԿ(բ)Կ Երևանի կուսկոմիտեի քարտուղարի պաշտոնը հանել Անդրերկրկոմի կողմից հաստատվող նոմենկլատուրայի թիվ 1 ցուցակից և տեղափոխել նոմենկլատուրայի թիվ 2 ցուցակ[3]:

Այսպիսով, 1920-ական թվականներին ստեղծվեց ՀԿ(բ)Կ-ի կողմից իրականացվող կադրային քաղաքականության՝ նոմենկլատուրայի ձևավորման և գործունեության համար անհրաժեշտ նորմատիվ-իրավական համապատասխան դաշտը, որը հետագայում կատարելագործվեց: Պետական կառավարման, ներառյալ՝ ընտրովի պաշտոններում կադրային քաղաքականության՝ նոմենկլատուրայի ձևավորման (նշանակում և տեղափոխություն) մենաշնորհը անցավ ՀԿ(բ)Կ-ին: Անվանացուցակում հատուկ տեղ էր զբաղեցնում «պատասխանատու ղեկավար աշխատող» հաստիքը:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, պ.գ.դ. Վ.Մ.Ավանեսյանը:

---

[1] *Տես՝ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 6, գ. 12, թ. 42-43:*

[2] *Տես՝ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 8, գ. 22, թ. 44:*

[3] *Տես՝ **Հակոբյան Ա.**, Միակուսակցական վարչակազմի ձևավորումը Խորհրդային Հայաստանում (1920-ական թվականներ), Երևան, 2016, էջ 248:*

ՀՏԴ 314/316/

Սոցիոլոգիա

Անդրանիկ ՇԱՀԻՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ, Շիրակի Մ. Նալբանդյանի անվան պետական համալսարանի հոգեբանության, սոցիոլոգիայի և սոցիալական աշխատանքի ամբիոնի դասախոս
E-mail: shahinyan_90@mail.ru

ԱՆՕՐԻՆԱԿԱՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱ. ՀԵՏԸՆԴՈՒՆՄԱՆ (ՌԵԱԴՄԻՍԻԱՅԻ) ՁԵՎԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ

Հոդվածում քննվում են անօրինական միգրացիան և ռեադմիսիայի ձևերը:
***Հոդվածի նպատակն է** `ուսումնասիրել ՀՀ-ում վերադարձողների հետ կապված օրենսդրությունը, անօրինական միգրացիայի դիմելու պատճառներն ու մոտիվացիան, ինչպես նաև վերասոցիալականացման պետական ծրագրերը և տալ համապարփակ տեղեկատվություն անօրինական աշխատանքային միգրացիայի վերաբերյալ:*
*Բնակչության **անօրինական միգրացիան** բավականին բարդ սոցիալական երևույթ է, որը սերտորեն կապված է տնտեսական կառուցվածքների փոփոխությունների և արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման հետ: **Արտաքին անօրինական միգրացիայի** ցուցանիշը պայմանավորված է ինչպես մշտական բնակության վայրի փոփոխումով, այնպես էլ աշխատանքային պայմանագրերով արտերկիր մեկնող մարդկանց թվակազմով: 2021 թվականի ընթացքում ՀՀ-ում ապաստան ստանալու խնդրանքով՝ Միգրացիոն ծառայություն են դիմել 254 օտարերկրացիներ և քաղաքացիություն չունեցող 1 անձ:*
*Հետազոտության մեջ ուշադրություն ենք դարձրել այն փաստին, որ **անօրինական աշխատանքային միգրացիան** լուրջ ազդեցություն ունի երկրի տնտեսական զարգացման գործում, հատկապես մեծ է ազդեցությունը երկրի համախառն ներքին արդյունքի վրա: **Անօրինական աշխատանքային միգրացիան** բացասական ազդեցություն է ունենում երկրի **ներքին աշխատաշուկայի** վրա՝ ստեղծելով*

աշխատաշուկայում առաջարկի և պահանջարկի անհամապատասխանություն: ՀՀ-ում անօրինական աշխատանքային միգրացիան կանոնակարգելը երկրի կարևորագույն խնդիրներից է:

Բանալի բառեր՝ *վերադարձողներ, հետընդունում, անօրինական միգրացիա, անկանոն միգրացիա, ելքի երկիր, նպատակակետ երկիր, ապաստան:*

А.Шагинян

НЕЛЕГАЛЬНАЯ МИГРАЦИЯ. ФОРМЫ ПРИНЯТИИ НАЗАД (РЕАДМИССИЯ) В РА

В статье как тема исследования выбраны нелегальная миграция и формы реадмиссии. Целью статьи является изучение законодательства, касающегося репатриантов в Республике Армения, причин и мотивации обращения за нелегальной миграцией, а также государственных программ ресоциализации, для предоставления исчерпывающей информации о нелегальной трудовой миграции.

Нелегальная миграция населения представляет собой достаточно сложное социальное явление, тесно связанное с изменениями в хозяйственных структур и размещении производительных сил. Уровень нелегальной внешней миграции обусловлен как сменой постоянного места жительства, так и количеством лиц, выезжающих за границу по трудовым договорам. В течении 2021 года в Миграционную службу Армении за убежищем обратились 254 иностранца, 1 лицо без гражданства.

В исследовании обратили внимание на то, что нелегальная трудовая миграция оказывает существенное влияние на экономическое развитие страны, особенно большое влияние на валовой внутренний продукт страны. на внутренний рынок труда страны, создавая несоответствие между спросом и предложением на рынке труда. Регулирование нелегальной трудовой миграции в РА является одним из важнейших вопросов в стране.

Ключевые слова: *репатрианты, реадмиссии, нелегальная миграция, незаконная миграция, страна выезда, страна назначения, приют.*

A. Shanhinyan

ILLEGAL MIGRATION. FORMS OF ACCEPTANCE BACK (READMISSION) IN RA

In the article as the subject of study are chosen illegal migration and forms of readmission. The purpose of the article is to study

the legislation relating to the repatriates in the Republic of Armenia, the reasons and motivation of the appeal for illegal migration, as well as government resocialization programs, to provide comprehensive information about illegal labor migration.
The illegal migration of the population is a rather complicated social phenomenon, closely related to changes in economic structures and the placement of productive forces. The level of illegal external migration is due to the change of permanent residence, as well as the number of persons traveling abroad on labor contracts. For 2021, 254 foreigners appealed to the Migration Service of Armenia for the asylum, 1 stateless person. The study drew attention to the fact that illegal labor migration has a significant impact on the economic development of the country, especially a large impact on the gross domestic product of the country. Illegal labor migration has a negative impact on the country's domestic labor market, creating a discrepancy between supply and demand in the labor market. Regulation of illegal labor migration in RA is one of the most important issues in the country.
Key words: ***r****eturnees, readmission, illegal migration, irregular migration, country of exit, destination country, shelter.*

Վերջին քսան տարիներին էականորեն փոխվել են ինչպես Հայաստանի Հանրապետությանն առնչվող միգրացիոն գործընթացները, դրանք ծնող պատճառներն ու հետևանքները, միգրացիոն գործընթացների մեջ ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն ներգրավված խմբերն ու նրանց խնդիրները, այնպես էլ պետական կարգավորման միջոցով հիմնախնդրի լուծման մասին պատկերացումները:

Անօրինական միգրացիան՝ ըստ էության՝ միգրացիոն երևույթի հակառակ «երեսն» է: Գոյություն չունի *անկանոն միգրացիա* հասկացության հստակ կամ համընդհանուր ճանաչված սահմանում: Ըստ Միգրացիայի միջազգային կազմակերպության՝ դա ելքի, տարանցիկ և մուտքի երկրների հսկողությունից դուրս տեղի ունեցող տեղաշարժն է: ***Նպատակակետ երկրների*** տեսանկյունից՝ ***անկանոն միգրացիան*** երկիր անօրինական մուտք գործելը, մնալը կամ աշխատելն է, որը նշանակում է, որ միգրանտը չունի իմիգրացիայի մասին կանոնակարգերով սահմանված տվյալ երկիր մուտքի, կացության կամ աշխատելու իրավունք կամ համապատասխան փաստաթուղթ: ***Ելքի երկրի տեսանկյունից՝ անօրինական են համարվում,*** օրինակ, այն դեպքերը, երբ անձը հատում է միջազգայնորեն ճանաչված սահմանը՝ առանց վավերական անձնագիր կամ ճամփորդական փաստաթուղթ ունենալու կամ չի բավարարում երկրից մեկնման համար

անհրաժեշտ վարչական պահանջներ: Այդ առումով հարկ ենք համարում նշել, որ Հայաստանը մինչև այժմ չունի ՀՀ-ից քաղաքացիների ելքի և ՀՀ մուտքի մասին օրենք, և դա կարող է լրջագույն բաց համարվել[1]:

Անօրինական միգրացիան երբեմն եվրոպական փորձագետների կողմից օգտագործվում է նաև ***«ստվերային միգրացիա» «լատենտային միգրացիա»,*** իսկ անօրինական միգրանտները՝ ***«փաստաթուղթ չունեցող միգրանտներ»*** անվանումներով[2]:

Անօրինական աշխատուժի միջազգային միգրացիայի հիմնախնդիրներն ուսումնասիրողներից շատերը համարում են, որ աշխատուժի միջազգային տեղաշարժերի գլխավոր պատճառն աշխատավարձի մակարդակների ազգային տարբերություններն են, որոշ երկրներում՝ ավելի բարձր աշխատավարձը: Ցածր աշխատավարձ վճարող երկրներից աշխատուժը հոսում է ավելի բարձր աշխատավարձ վճարող երկրներ: Այսպես, Մեքսիկայից անօրինական աշխատուժի հոսքը դեպի ԱՄՆ հասել է աննախադեպ չափերի և մինչև օրս չի դադարում, որովհետև նույն որակի ու քանակի աշխատանքների համար ԱՄՆ-ում անհամեմատ բարձր են գնահատում, քան Մեքսիկայում:

Ապաստան հայցող անձանց քաղաքացիության երկրներն են.
Իրանի Իսլամական Հանրապետություն՝ 121 անձ, Իրաքի Հանրապետություն՝ 51, Սիրիայի Արաբական Հանրապետություն՝ 27, Կուբայի Հանրապետություն՝ 11, Ռուսաստանի Դաշնություն՝ 6, Թուրքիա՝ 5, Վրաստանի Հանրապետություն՝ 5, Մյանմա՝ 4, Հորդանան՝ 4, Լիբանանի Հանրապետություն՝ 3, Չինաստան՝ 3, Ուկրաինա՝ 3, Հնդկաստան՝ 3, Ուզբեկստան՝ 1, Նիգերիա՝ 1, Պակիստան՝ 1, Եգիպտոս՝1, Կամերուն՝ 1, Թուրքմենստան՝1, Մոլդովա՝1, Աֆղանստան՝1:

Նրանցից 2021 թվականի ընթացքում ՀՀ-ում փախստական են ճանաչվել և ապաստան ստացել 85 օտարերկրացի, ընդ որում՝ 1-ը ճանաչվել է փախստական, սակայն չի ստացել ապաստան: Փախստականի կարգավիճակ չի տրամադրվել և ապաստանի տրամադրումը մերժվել է 63 օտարերկրյա քաղաքացու:

ՀՀ-ում ապաստան հայցողին փախստական չճանաչելու և ապաստանի տրամադրումը մերժելու մասին Միգրացիոն ծառայության 27 որոշումներ բողոքարկվել են ՀՀ վարչական դատարան: Բոլոր 27 հայցադիմումների վերաբերյալ ծառայության կողմից ներկայացվել են առարկություններ:

---

[1] *Տե՛ս **Աթոյան Կ.Լ.**, Բնակչության միգրացիայի կարգավորման արդի գերակայությունները Հայաստանի Հանրապետությունում, «Տնտեսագետ», Երևան, 2015, էջ 56:*

[2] *Տե՛ս **Աթոյան Կ.Լ.**, նույն տեղում, էջ 59-60:*

«Հատուկ կացարան» ՊՈԱԿ-ում տեղավորվել է 45 ապաստան հայցող օտարերկրացի:
Կազմակերպվել է ՀՀ-ում ապաստան հայցող՝ «Հատուկ կացարան» ՊՈԱԿ-ում չտեղավորված 31 օտարերկրացիներին ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված կարգով դրամական օգնության տրամադրում՝ կենսապահովման հիմնական կարիքները հոգալու նպատակով:

Ապաստան հայցողների համար ապահովվել է 191 գրավոր և 287 բանավոր թարգմանչական ծառայությունների մատուցում:

ՄԱԿ-ի տվյալներով աշխատանքային միգրանտների թիվը ողջ աշխարհում այսօր ավելի քան 214 մլն. մարդ է կազմում, այսինքն աշխարհի ողջ բնակչության 3 տոկոսը աշխատանքային միգրացիայի մեջ է:

Հարկ ենք համարում ընդգծել, որ տեղաշարժի ազատությունը չի ներառում կամայական ընտրությամբ որևէ երկիր մուտք գործելու ընդհանուր, համընդհանուր իրավունք, չնայած դա տեղաշարժի ազատության իրավունքի հենց այն բացակայող բաղադրիչն է, որը մարդիկ շատ հաճախ ցանկանում են ունենալ: Բացի այդ, ընդունված միջազգային նորմերի համաձայն, օտարեկրացուն մուտքի իրավունքի տրամադրումը համարվում է տվյալ երկրի ինքնիշխան իրավունքներից մեկը, և այն օտարերկրացիները, որոնք, տվյալ երկրի օրենսդրությամբ սահմանված կանոնները խախտելով, մուտք են գործում կամ գտնվում (բնակվում են) այնտեղ, համարվում են ***անօրինական միգրանտներ***[1]***:***

Անօրինական միգրանտի կարգավիճակում անձը կարող է հայտնվել թե՛ անօրինական ճանապարհով երկիր մուտք գործելու (մուտք առանց օրենսդրությամբ սահմանված փաստաթղթերի, կեղծ փաստաթղթերի ներկայացում, մուտք երկիր ոչ սահմանային անցակետերով և այլն), և թե՛ օրինական ճանապարհով երկիր մուտք գործելու, սակայն թույլատրելի ժամկետից ավելի մնալու պարագայում:

Անկանոն միգրանտ համարվող օտարերկրացին իրավունք չունի զբաղվելու աշխատանքային գործունեությամբ:

Դա հնարավոր է հետևյալ հիմքերից որևէ մեկի առկայության պարագայում՝

- Ø ընտանիքի վերամիավորում
- Ø կրթություն
- Ø աշխատանք

---

[1] ***Գալստյան Ք., Պրուտչ Ֆ., Ռոսի-Լոնգի Պ.***, *«ՀՀ-ում միգրացիայի կառավարման ոլորտի ուսումնասիրություն: Գնահատման առաքելության զեկույցի» մասով ձեռնարկված քայլեր, Թարգմ.՝ ՀՀ արդարադատության նախարարության թարգմանությունների կենտրոն, Հրատ.՝ ՄՄԿ-ի Հայաստանում ծրագրերի մշակման և իրականացման բաժին, Երևան, 2011: էջ 43:*

Ø ապաստան:

Տվյալ պետությունում օրինական բնակվող անձի ընտանիքի անդամները կարող են ժամանել այդ երկիր՝ իրենց հարազատի հետ բնակվելու նպատակով: Այս դեպքում որպես ընտանիքի անդամներ դիտարկվում են ***կինը/ամուսինը, անչափահաս երեխաները, խնամքի տակ գտնվող ծնողները***[1]:

Տվյալ պետության որևէ ուսումնական հաստատություն ընդունված անձը կարող է մուտք գործել և բնակվել այդ երկրում ուսանելու ժամանակահատվածում: Սակայն նրա մուտքը կթույլատրվի միայն այն պարագայում, եթե լինի հավաստիացում, որ նա կարող է վճարել (ինքը կամ որևէ հիմնադրամ կամ երրորդ անձ) իր ուսման և կեցության հետ կապված բոլոր ծախսերը:

Այս դեպքում անձի մուտքը թույլատրվում է տվյալ երկրում աշխատել ու թույլտություն և գործատուի հետ աշխատանքային պայմանագիր ունենալու դեպքում: Որպես կանոն նման հնարավորություն է տրամադրվում բարձր որակավորում ունեցող մասնագետներին: Միաժամանակ երկրների մեծամասնությունն անգամ նրանց դեպքում սահմանում են մուտքի բավականին բարձր չափանիշներ՝ համապատասխան կրթություն, բավարար աշխատանքային ստաժ և փորձառություն, օտար լեզվի գերազանց իմացություն, իրենց երկրում կնքված աշխատանքային պայմանագրով սահմանված տարեկան վարձատրության բավականին բարձր չափ և այլն[2]:

Ապաստան հայցողներ: Այլ երկրներում ապաստան փնտրելու և ստանալու իրավունքն ամրագրված է ինչպես միջազգային իրավական փաստաթղթերում /Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր, «Փախստականների մասին» 1951թ. ժնևյան կոնվենցիա/, այնպես էլ մի շարք պետությունների սահմանադրություններում և օրենքներում: Ապաստանի տրամադրումը ենթադրում է պաշտպանություն ետ վերադարձվելուց /«non-refoulerment» սկզբունք/ և տվյալ երկրի տարածքում մնալու հնարավորություն այնքան ժամանակ, որքան որ պաշտպանության կարիք կա: Այլ կերպ ասած, մինչև տվյալ երկրի սահմանային կետ հասած և այդ երկրից ապաստան հայցող անձին թույլատրվում է մուտք գործել երկիր և այնտեղ մնալ առնվազն այնքան ժամանակ, քանի դեռ բացասական որոշում չի կայացվել նրա հայցի վերաբերյալ: Որոշ երկրներ ապաստանի հայցադիմումներ են ընդունում նաև արդեն իրենց երկիր մուտք գործած և այնտեղ անօրինական բնակվող

---

[1] ***Գալստյան Ք., Պրուտչ Ֆ., Ռոսի-Լոնգի Պ.***, *նշվ. աշխ., էջ 47:*

[2] *Նույն տեղում, էջ 49:*

օտարերկրացիներից, ինչը վերջիններիս կողմից դիտվում է որպես իրենց անօրինական վիճակը օրինականացնելու լավ հնարավորություն[1]:

Զարգացող երկրների, այդ թվում և Հայաստանի հազարավոր քաղաքացիներ, փորձում են օգտագործել այս ճանապարհը՝ բարեկեցիկ արևմտյան երկրներում հայտնվելու նպատակով: Սակայն պետք է հաշվի առնել, որ անձին ապաստան է տրամադրվում միայն այն դեպքերում, երբ նա «ըստ ռասսայական, կրոնական, ազգային, որոշակի սոցիալական խմբի պատկանելիության կամ քաղաքական համոզմունքների համար հետապնդումների զոհ դառնալու հիմնավոր երկյուղի պատճառով գտնվում է իր քաղաքացիության պատկանելիության պետությունից դուրս և չի կարող կամ չի կամենում օգտվել այդ պետության պաշտպանությունից կամ չունենալով որևէ պետության քաղաքացիություն և գտնվելով իր նախկին հիմնական բնակության վայրի պետությունից դուրս՝ չի կարող կամ չի կամենում վերադառնալ այդ պետություն կամ եթե անձը միաժամանակ մի քանի պետության քաղաքացի է, սակայն երկյուղ ունի, որ չի կարող օգտվել այդ պետության պաշտպանությունից կամ չունենալով որևէ պետության քաղաքացիություն և գտնվելով իր նախկին հիմնական բնակության վայրի պետությունից դուրս՝ չի կարող կամ չի կամենում վերադառնալ այդ պետություն կամ եթե անձը միաժամանակ մի քանի պետության քաղաքացի է, սակայն երկյուղ ունի, որ չի կարող օգտվել այդ պետություններից որևէ մեկի պաշտպանությունից»[2]:

Ապաստան հայցողների մեծ թվի պատճառով հաճախ հայցի դիտարկումը տևում է տարիներ, իսկ ապաաստանի վերաբերյալ օրենսդրությունը հնարավորություն է տալիս բողոքարկել ապաստանի մերժման վճիռը, ինչը նույնպես երկարատև գործընթաց է: Արդյունքում, այդ ամբողջ՝ հայցի դիտարկման և բողոքարկման ընթացքում, ապաստան հայցող մեր քաղաքացիները մի քանի տարի բնակվում են այդ երկրում, և տպավորություն է ստեղծվում, թե նրանք այնտեղ հաստատվել և բնակվում են օրինական հիմունքներով: Սակայն դա մոլորություն է: Ի վերջո, նրանք բոլորը վերադարձվում են (կամավոր կամ հարկադիր կերպով) իրենց երկիր[3]:

Եվրամիության և Ռուսաստանի Դաշնության հետ կնքված ռեադմիսիոն համաձայնագրերի շրջանակներում 2021թ-ին ստացվել են 785 ռեադմիսիոն

---

[1] ***Մարգպանյան Հ., Մարկոսյան Ռ., Խաչատրյան Ն.***, *Միգրացիայի ռիսկերը և մարդկային կապիտալի վերարտադրությունը. հարցադրումներ, հարցումներ, համադրումներ, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2016, էջ 105:*

[2] *Ն. տ., էջ 117:*

[3] *Տե՛ս* ***Հարությունյան Մ.***, *Հայ հասարակությունը և օտարված գիտակցության փիլիսոփայությունը, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2014, էջ 314:*

հայցեր՝ 1354 անձանց մասին: Ստացված հայցերի թվով առաջատար երկիրը Գերմանիան է՝ 503 հայց՝ 916 անձանց մասին, որից հաստատվել է 674 անձի քաղաքացիությունը (83,42%), այնուհետև՝ Ֆրանսիան, որտեղից ստացվել է 134 հայց՝ 174 անձանց մասին, որից հաստատվել է 167 անձի քաղաքացիությունը (96,53%):

ՀՀ Կառավարության 2021թ. մայիսի 6-ի N 706-Լ որոշմամբ՝ ՀՀ Կառավարության 2020թ. մարտի 19-ի N 336-Լ «Հայաստանի Հանրապետության վերադարձող քաղաքացիների վերաինտեգրմանն ուղղված առաջնային աջակցության պետական ծրագրի» մասին որոշման մեջ տեղի են ունեցել փոփոխություններ, որի արդյունքում ընդլայնվել է Հայաստանի Հանրապետություն վերադարձող (այդ թվում՝ հարկադիր վերադարձող) քաղաքացիների վերաինտեգրմանն ուղղված առաջնային աջակցության պետական ծրագրի շահառուների շրջանակը: Ծրագիրը բաղկացած է երկու բաղադրիչից՝ *տեղեկատվական աջակցության տրամադրում և կարիքներին համապատասխան ուղղորդում, ինչպես նաև բնակվարձի փոխհատուցում հարկադիր, առանձին դեպքերում՝ նաև կամավոր վերադարձողներին*[1]:

ՀՀ Կառավարության կողմից 2021թ. մայիսի 6-ի N 336-Լ որոշման փոփոխության արդյունքում *երկրորդ բաղադրիչի* համար աջակցություն ստանալու հարցում այժմ կարող են դիմել ինչպես հարկադիր, այնպես էլ կամավոր վերադարձած այն ՀՀ քաղաքացիները, ովքեր կհամապատասխանեն հետևյալ խոցելի խմբերից առնվազն մեկին՝

1) բազմազավակ ընտանիք (4 և ավելի երեխաներ ունեցող).

2) հաշմանդամություն ունեցող անձինք:

Հետազոտության շրջանակում արված հարցմանն ի պատասխան պարզեցինք, որ 2021թ. ընթացքում Միգրացիոն ծառայության վերադարձի և վերաինտեգրման բաժնի կողմից ընդունվել է 25 դիմում, որի արդյունքում 21 դիմում բավարարվել է, 4-ը՝ մերժվել: Շահառուները *Գերմանիայից (12), ՌԴ-ից (4), Շվեդիայից (2), Ֆրանսիայից (1), Ավստրիայից (1) և Շվեյցարիայից* (1) են: Ընդ որում, 4-ը կամավոր են վերադարձել, 17-ը՝ հարկադիր: Ընդհանուր առմամբ բնակվարձի փոխհատուցման ծրագրից օգտվել է 66 անձ՝ 21 շահառու:

Վերադարձի և վերաինտեգրման բաժնի կողմից աշխատանքներ են տարվել՝ ՀՀ վերադարձող հատուկ կարիքներ ունեցող շահառուներին օդանավակայանից դիմավորելու, իրենց կարիքներին համապատասխան հաստատություններում տեղավորելու ուղղությամբ:

---

[1] *Հայեցակարգ, «ՀՀ-ից սկիզբ առնող անկանոն աշխատանքային միգրացիայի երևույթի ուսումնասիրության և դրա կանխարգելման վերաբերյալ», Երևան: ՀՀ կառ. հրատ., 2021 թ, էջ 3-5:*

Շահառուներին ներկայացվել է անվճար հոգեբանական աջակցություն ստանալու հնարավորությունը ինչպես Միգրացիոն ծառայությունում, այնպես էլ տնայցերի կամ հեռախոսազանգերի միջոցով: Բնակվարձի փոխհատուցման գումարը նպատակային օգտագործելը պարզելու համար՝ ծառայության աշխատակիցների կողմից իրականացվել է ծրագրի շահառուների ամենամսյա մշտադիտարկում՝ հեռախոսազանգերի միջոցով:

Հետընդունման (ռեադմիսիայի) համաձայնագրեր և կիրարկման արձանագրություններ

Ծառայությունն ակտիվորեն մասնակցել է միգրացիայի հարցերով միջազգային համաձայնագրերի, մասնավորապես՝ հետընդունման (ռեադմիսիայի) մի շարք միջպետական համաձայնագրերի նախապատրաստման և կնքման գործընթացներին: 2013թ. ապրիլի 19-ին «Հայաստանի Հանրապետության և Եվրոպական Միության միջև առանց թույլտվության բնակվող անձանց հետընդունման (ռեադմիսիայի) մասին» համաձայնագրի շրջանակներում 2021թ. ընթացքում կիրարկման երկկողմ համաձայնագրեր են ստորագրվել Լեհաստանի Հանրապետության (հոկտեմբերի 29-ին) և Լիտվայի Հանրապետության (հունիսի 15-ին) հետ: 2021թ. հոկտեմբերի 8-ին ստորագրվել է նաև «Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության և Բելառուսի Հանրապետության Կառավարության միջև հետընդունման (ռեադմիսիայի) մասին» համաձայնագիրը:

2021թ. ընթացքում Միգրացիոն ծառայության նախաձեռնությամբ տեղի է ունեցել Հայաստան վերադարձող ՀՀ քաղաքացիների վերաինտեգրման հիմնախնդիրներով զբաղվող կազմակերպությունների ֆորումի երեք հանդիպում: Հանդիպումների ընթացքում քննարկվել են Հայաստան վերադարձի և վերաինտեգրման հետ կապված խնդիրներ, դրանց լուծմանը միտված քայլեր, ոլորտի պետական քաղաքականության հետ կապված հարցեր: Հանդիպումների արդյունքներն ամփոփվել են արձանագրություն-ների մեջ, որտեղ, բացի օրակարգում ընդգրկված հիմնական հարցերի ներկայացումից, ամփոփվել են նաև ֆորումի անդամ հանդիսացող պետական, միջազգային և հասարակական կազմակերպությունների կողմից իրականացվող վերաինտեգրման ծրագրերում 2021թ. ընթացքում տեղի ունեցած վերջին զարգացումները, փոփոխություններն ու անելիքները[1]:

Միջազգային համագործակցություն: Եվրոպական Միության կողմից ֆինանսավորվող և Միգրացիոն քաղաքականության միջազգային կենտրոնի

---

[1] *Տե՛ս Հայեցակարգ, «ՀՀ-ից սկիզբ առնող անկանոն աշխատանքային միգրացիայի երևույթի ուսումնասիրության և դրա կանխարգելման վերաբերյալ», Երևան, ՀՀ կառ. հրատ., 2021 թ., էջ 17-18:*

կողմից իրականացվող «ԵՄ-ն հանուն միգրանտների ներուժի հզորացման՝ ի նպաստ Հայաստանի զարգացման» (EU4IMPACT ARMENIA) ծրագրի պաշտոնական մեկնարկը տեղի է ունեցել մարտի 15-ին: Ընտրվել է ծրագրի կրթական փուլի իրականացման գործընկերը՝ «ԻՐԻՍ Բիզնես Ինկուբատոր» հիմնադրամը: Կազմակերպվել է հանրային իրազեկման լայնածավալ արշավ: Իրականացվել են 12 մարզային և համայնքային իրազեկման այցեր: Մինչև նոյեմբերի 30-ը ծրագիրն ստացել է 126 հայտադիմում: Ներկայում կատարվում է հայտադիմումների նախնական ուսումնասիրում ու հեռախոսային հարցազրույցներ դիմորդների հետ, ինչի հիման վրա կառանձնացվեն ուսումնական փուլի մասնակիցները: Ուսումնական փուլի մեկնարկը նախատեսվում է 2022թ. հունվարից: Դասընթացին առանց բացակայությունների մասնակցած, քննությունը հաջողությամբ հանձնած ու մրցութային հանձնաժողովի կողմից հավանության արժանացած բիզնես-պլան մշակած 25-30 մասնակիցները կդառնան ծրագրի շահառու և ծրագրի կողմից հատկացվելիք 2.000-10.000 եվրո չափի դրամաշնորհի (և նույն չափի սեփական ներդրման) օգնությամբ հնարավորություն կստանան հիմնել կամ ընդլայնել սեփական գործը:

2021թ. ավարտվեց ՀՀ և ԵՄ և Ատոմային էներգիայի եվրոպական համայնքի ու դրանց անդամ պետությունների միջև կնքված Համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագրի (ՀԸԳՀ/CEPA) վավերացման գործընթացը, և մարտի 1-ից այն ամբողջովին ուժի մեջ մտավ: Համաձայնագրի 3-րդ մասի 14 և 15-րդ հոդվածները վերաբերում են «Միգրացիայի, ապաստանի տրամադրման և սահմանների կառավարման հարցերի վերաբերյալ համագործակցությանը, անձանց տեղաշարժին և հետընդունմանը»:

Միգրացիոն ծառայության կողմից աշխատանքներ են տարվում՝ Եվրոպական միգրացիոն ցանցին (ԵՄՑ) դիտորդի կարգավիճակով միանալու ուղղությամբ: Այն Եվրոպական միությունում միգրացիայի և ապաստանի ոլորտին առնչվող քաղաքականության մշակմանն աջակցելու նպատակով համագործակցում է նշված ոլորտներում գործունեություն ծավալող ԵՄ անդամ պետությունների և համայնքային կառույցների պատկան մարմինների հետ: Եվրոպական միգրացիոն ցանցի նպատակը, որ սահմանվել է կազմակերպության խորհրդի որոշմամբ 2008 թ., միգրացիայի և ապաստանի ոլորտների ինստիտուտների և անդամ երկրների իշխանությունների տեղեկատվական կարիքները բավարարելը և անաչառ, արժանահավատ, թարմ և համադրելի տեղեկատվություն ապահովելն է՝ Եվրոպական միությունում քաղաքականություն մշակողներին աջակցելու նպատակով: Հոկտեմբերի 25-ին ԵՄՑ հետ համագործակցության տեսլականը և

Հայաստանի՝ դիտորդի կարգավիճակով Ցանցին միանալու հնարավորությունը քննարկելու նպատակով Եվրոպական միգրացիոն ցանցի պատվիրակությունը այցելեց Հայաստան: Ներկայումս ընթացքի մեջ է Հայաստանի կողմից Ցանցին միանալու գործընթացը[1]:

Միգրացիոն քաղաքականության մշակման միջազգային կենտրոնի (ՄՔՄՄԿ/ICMPD) հայաստանյան գրասենյակի կողմից իրականացվող «ERRIN Հայաստան» ծրագրի շրջանակում «Վերաինտեգրման» բաղադրիչին ավելացած 2-րդ՝ «Կարողությունների զարգացման» բաղադրիչը մեկնարկեց հուլիսի 1-ից, և աշխատանքներում ներգրավվեց հոգեբան, որը հոգեբանական խորհրդատվություն է տրամադրել ինչպես Ծառայության շահառուներին, այնպես էլ աշխատել է քաղաքացիներին սպասարկող մասնագետների հետ: Վերջիններս վերապատրաստվել են նաև հաղորդակցության հմտությունների զարգացման ուղղությամբ: «Աջակցություն Հայաստանին միգրանտների վերադարձի և վերաինտեգրման գործընթացում» ծրագրի շրջանակներում «Զվարթնոց» օդանավակայանում 2021թ. դեկտեմբերի 1-ից գործում է տեղեկատվական կետ՝ Հայաստան վերադարձող ՀՀ քաղաքացիներին աջակցության տրամադրման հնարավորությունների մասին իրազեկելու նպատակով:

Մեր կողմից արված ***հետազոտության արդյունքներից*** պարզ երևում է, որ անկանոն միգրանտների մի ստվար բանակ է կազմում աշխատանքային միգրանտները: Իրականում աշխատանքային միգրանտներից և օտարերկրյա գործատուներից յուրաքանչյուրը օրինական գործընթացներից խուսափելու իր պատճառն ու շարժառիթն ունի: Սովորաբար միգրանտները խուսափում են միգրացիոն հաշվառման և աշխատանքի թույլտվության՝ այդքան բարդ համակարգից, ինչպես նաև բյուրոկրատական քաշքշուկից: Գործատուները իրենց հերթին շահագրգռված են օտարերկրյա աշխատուժի ոչ ֆորմալ ներգրավմամբ, որպեսզի էժան վարձատրեն աշխատողներին, ինչպես նաև շահագործեն նրանց աշխատանքը և իրենց վրա չվերցնեն իրավական ոչ մի պարտավորություն: Մյուս կողմից, երկու կողմերն էլ միմյանց կապված չեն. գործատուն ցանկացած պահի կարող է ազատվել աշխատողից, աշխատողը հեշտությամբ կարող է փոխել գործատուին: Օրենքից դուրս վիճակը երկուստեք «շահեկան» է դառնում: Անկանոն միգրանտների թվի աճին էապես ազդում է նաև աշխատանքի թույլտվությունների քվոտաների՝ մինչև տարվա վերջ սպառման հանգամանքը:

---

[1] *Տե՛ս* ***Алексеенкова Е.****, ЕАЭС к 2025 г.: приоритеты и ожидания государств-членов. Перспективы развития проекта ЕАЭС к 2025 году. Рабочая тетрадь. Спецвыпуск. 2017; Российский совет по международным делам (РСМД). 2017, М.: НП РСМД, с. 64-65.*

Ամփոփելով հոդվածի կարևոր և առանցքային դրույթները՝ հարկ է ընդգծել, որ.

- ***անօրինական աշխատանքային միգրացիան, նախևառաջ, զգալի սոցիալական օգուտներ է ապահովում՝ նպաստելով.***
  - ***ԱՊՀ երկրների ընդհանուր շուկայի ձևավորմանը և զարգացմանը,***
  - ***տեղի բնակչության համար ոչ գրավիչ թափուր աշխատատեղերի լրացմանը,***
  - ***գործազրկության մակարդակի նվազմանը սպասարկման և հարակից ոլորտներում նոր աշխատատեղերի ստեղծման միջոցով.***
  - ***երկրների ու ժողովուրդների միջև տնտեսական և աշխատանքային հաստատմանը, ինչը ԱՊՀ երկրներում միասնացման գործընթացների զարգացման կարևորագույն գործոններից է:***

1. Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն ապահովում է աշխատուժի ներքին և արտաքին տեղաշարժի կարգավորման միասնական պետական քաղաքականության իրականացումը:

2. Լիազորված մարմինն աշխատուժի տեղաշարժը կարգավորելու նպատակով.

- օրենքով սահմանված կարգով կնքում է միջազգային պայմանագրեր՝ արտագնա աշխատանքների կազմակերպման, ինչպես նաև աշխատանքային միգրանտների շահերի պաշտպանության հարցերով,
- միջպետական հարաբերությունների վատթարացման, առողջապահական տարերային աղետի և այլ անբարենպաստ պայմանների դեպքում հանդես է գալիս առանձին պետություններում արտագնա աշխատանքի մեկնման աննպատակահարմարության մասին հայտարարությամբ,
- աշխատուժի ներքին տեղաշարժը կարգավորվում է Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությամբ սահմանված կարգով, իսկ արտաքին տեղաշարժը՝ նաև Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերով:

Գրականություն

1. **Աթոյան Կ.Լ.**, Բնակչության միգրացիայի կարգավորման արդի գերակայությունները Հայաստանի Հանրապետությունում, «Տնտեսագետ», Երևան, 2015, էջ 304:

2. **Գալստյան Ք., Պրուտչ Ֆ., Ռոսի-Լոնգի Պ.**, «ՀՀ-ում միգրացիայի կառավարման ոլորտի ուսումնասիրություն: Գնահատման առաքելության զեկույցի» մասով ձեռնարկված քայլեր, Թարգմ.՝ ՀՀ արդարադատության նախարարության

թարգմանությունների կենտրոն, հրատ.՝ ՄՄԿ-ի Հայաստանում ծրագրերի մշակման և իրականացման բաժին,Երևան, 2011, 68 էջ:
3. **Մարզպանյան Հ., Մարկոսյան Ռ., Խաչատրյան Ն.**, Միգրացիայի ռիսկերը և մարդկային կապիտալի վերարտադրությունը. հարցադրումներ, հարցումներ, համադրումներ, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2016, էջ 140:
4. Միգրացիայի տերմինների բառարան: ՄՄԿ խմբ.՝ Ռիշար Պերուշո, Ջիլիան Ռեդփաթ-Քրոս: Հայերեն տարբերաի խմբ.՝ Քրիստինա Գալստյան, Արթուր Մարգարյան: 2-րդ հրատարակություն: Ժնև: ՄՄԿ հր., 2013, N 30, 170 էջ:
5. **Հարությունյան Մ.**, Հայ հասարակությունը և օտարված գիտակցության փիլիսոփայությունը, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2014, 648 էջ:
6. Հայեցակարգ, «ՀՀ-ից սկիզբ առնող անկանոն աշխատանքային միգրացիայի երևույթի ուսումնասիրության և դրա կանխարգելման վերաբերյալ», Երևան, ՀՀ կառ. հրատ., 2021 թ., 31 էջ:
7. **Алексеенкова Е.,** ЕАЭС к 2025 г.: приоритеты и ожидания государств-членов. Перспективы развития проекта ЕАЭС к 2025 году. Рабочая тетрадь. Спецвыпуск. 2017; Российский совет по международным делам (РСМД). 2017, М.: НП РСМД, 92 с.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, պ.գ.դ. Վ.Մ.Ավանեսյանը:

ՀՏԴ 327

Պատմություն

Կարինե ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ
Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի ավագ գիտաշխատող , պ.գ.թ.
E-mail: teachersunionshirak@gmail.com

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՕՐԱԿԱՐԳՈՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԵԼՈՒ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918-1921ԹԹ.

Սույն հոդվածում քննվում է 1918-1920 թվականներին թուրք-հայկական պատերազմների ընթացքում մշակված և հաջողությամբ կիրառված խաղաղության օրակարգով պատերազմելու թուրքական ռազմավարությունը:
Թուրքական դիվանագիտական զինանոցում իր ուրույն տեղը զբաղեցրած այս ռազմավարությունը, ապահովելով 1918-1921 թվականներին թուրքերի դիվանագիտական ու ռազմական հաղթանակները, հաջողությամբ գործարկվում է նաև այսօր հայ ժողովրդի և հայոց պետականության դեմ:
«Խաղաղության օրակարգով պատերազմելու ռազմավարությունը, որ թուրքերը կիրառել են սովորաբար պատերազմական հանցագործություններից հետո, ոչ միայն հնարավորություն է ընձեռել նրանց խուսափել պատասխանատվությունից, այլ բանակցություններին զուգահեռ շարունակելով պատերազմը՝ նոր տարածքներ զավթել, նորանոր մարդկային և նյութական կորուստներ պատճառել հայերին:
Ելնելով վերոհիշյալից մեր առջև նպատակ ենք դրել բացահայտել վերը նշված ռազմավարության էությունը, թուրքական խաղաղության օրակարգի և հայոց ցեղասպանության անտեսանելի կապը, հիմնավորել

թուրքական խաղաղությունից պաշտպանվելու անհրաժեշտությունը:

Բանալի բառեր՝ *խաղաղության օրակարգի ռազմավարություն, թուրքական դիվանագիտություն, պատերազմական հանցագործություն, ցեղասպանություն, բանակցություն, դիվանագիտական խարդավանքներ, թուրք-հայկական պատերազմ:*

К.Алексанян

ТУРЕЦКАЯ СТРАТЕГИЯ МИРНОЙ ПОВЕСТКИ В ПЕРИОД 1918-1921ГГ.

Послевоенные события происшедшие в Армении, еще раз свидительствуют о тм, что Турция с удивительной точностью повторяет кровавую реальность 100 летной даяности и использует свой необыкнованный арсенал дипломатических средств и методов для достижения целей в мировом обществе. Исходя из вышесказанного , мы считаем целью нашего иследования: выявить и обосновать те методы и средства турецкой дипломатии, с помощью которых она обеспечивает себе бесспорное преимущество в деле мирного урегулирования военных конфликтов и неоспоримый успех в стратегии “мирной повестки”.

В статье мы попитались раскрит ведущую роль“мирной повестки” Турцией в деле урегулирования военного конфликта и достижения успеха в переоговорах на выще указаных дипломатических переговорах, одновременно ведя захватическую и кровополитную войну .

Следует особой отметить , что в даже момент подписания договоров о прекращении огня, они не соблюдали данный акт подписания на госудрсвенном уровне и нарушали соглосованность.

Создовалось впечатление, что подписанные соглащения и не имеют никокого значение и не мешают Турции вести открытую войну, нарушая все договорности.

Важно указать, что Турция и сейчас, применяет, стратегию “мирной повестки” на разных уровнях дипломатических перегаворов и с Россией и с Армениий.

Следовательно перед нами стоит важнейшая задача: показать невидимое связи между Геноцидам армянского народа и ложной турецкой стратегии “мирной повестки”, обосновать необходимость защиты от ее дальнейших погубных последствии.

Ключевые слова: *стратегия “мирной повестки”, турецкая дипломатия, военное преступление, геноцид, петеговоры,дипломатические махинации, турецко-армянская война.*

K. Aleksanyan

TURKISH STRATEGY OF WAR ON THE PEACE AGENDA 1918-1921

The 100-year history of the Armenians, repeating itself almost identically, posing new challenges to all Armenians, testifies that it has not yet received serious scientific research.

We are talking, in particular, about studies of Armenian-Turkish relations and strategies developed and used in the Turkish diplomatic arsenal.

Our goal is to reveal in this article the essence of the strategy of waging war on the "peace agenda", which has taken its special place in the Turkish diplomatic arsenal, ensuring the military and diplomatic successes of the Turks.

The "peace agenda", which the Turks usually put forward after war crimes, gave them the opportunity not only to avoid responsibility, but also, by negotiating, to continue the war. 1918-1921 the strategy of the "peace agenda", developed and successfully launched by Turkish diplomacy during the Turkish-Armenian wars, ensured diplomatic and military victories of the Turks. In particular, having violated the resistance of the Armenians with the propaganda of peace and dulled their vigilance, the Turks continued to implement the policy of seizing Armenian territories and the Armenian Genocide.

An important source for revealing the essence of the strategy of war with the peace agenda are the years 1918-1921. studies of wars and treaties accompanied by war crimes carried out by the Turks. We are talking, in particular, about the Brest-Litovsk, Batumi, Alexandropol, Moscow and Kars treaties, in previous negotiations on the conclusion of which the above strategy was developed and applied.

We tried in 1918-1921 having studied the peace negotiations and the agreements concluded during the Turkish-Armenian wars, we have identified the role of the strategy of the peace

agenda in the Turkish diplomatic and military successes in the negotiation process for a peaceful settlement in Brest Litovsk, Batumi, Alexandropol, Moscow and Kars and in the relevant concluded agreements.

By the way, the strategy of war with the peace agenda is successfully operating against the Armenian statehood and people today. Therefore, we have set ourselves the task of showing the invisible links between the "era of peace" and the Armenian Genocide and substantiating the need to protect against the Turkish world.

Key words: *peace agenda strategy, Turkish diplomacy,genocide, negotiations, diplomatic machinations, Tuskish- Armenian war.*

Հայոց վերջին՝ գրեթե նույնությամբ կրկնվող 100 տարվա պատմությունը, նոր մարտահրավերների առաջ կանգնեցնելով համայն հայությանը, վկայում է, որ այն դեռ լուրջ գիտական ուսումնասիրությունների և հանրայնացման կարիք ունի: Խոսքը վերաբերում է մասնավորապես հայ-թուրքական հարաբերություններին և թուրքական դիվանագիտական զինանոցում մշակված ու գործարկված ռազմավարությունների ուսումնասիրություններին:

Թուրքական դիվանագիտական զինանոցում իր ուրույն տեղը զբաղեցրած, 1918-1920թթ. թուրք-հայկական պատերազմների ընթացքում մշակված և հաջողությամբ գործարկված «խաղաղության օրակարգով» պատերազմելու, խաղաղություն պարտադրելու ռազմավարությունը ապահովել է թուրքերի դիվանագիտական և ռազմական հաղթանակները: Վերոհիշյալ ռազմավարությունը,որ թուրքերը գործարկել են սովորաբար պատերազմական հանցագործություններից հետո, նրանց ոչ միայն հնարավորություն է ընձեռել խուսափել պատասխանատվությունից, այլ բանակցություններին զուգահեռ շարունակելով պատերազմը՝ նոր տարածքներ զավթել, նորանոր մարդկային և նյութական կորուստներ պատճառել հայերին:

Ի դեպ այն այսօր էլ հաջողությամբ իրականացվում է հայոց պետականության և ժողովրդի դեմ: Հետևաբար մեր առջև նպատակ ենք դրել բացահայտել վերը նշված ռազմավարության էությունը, թուրքական խաղաղության օրակարգի և հայոց ցեղասպանության անտեսանելի կապը, հիմնավորել թուրքական խաղաղությունից պաշտպանվելու անհրաժեշտությունը:

Խաղաղության օրակարգով պատերազմելու թուրքական ռազմավարության էության բացահայտման համար կարևոր աղբյուր են հանդիսացել 1918-1920թթ. թուրքերի հանցագործություններով ուղեկցվող պատերազմների և կնքած պայմանագրերի ուսումնասիրությունները: Խոսքը վերաբերում է մասնավորապես Բրեստ-Լիտովսկի, Բաթումի, Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերին, որոնց կնքման նախորդող բանակցություններում մշակվել և կիրառվել է վերոհիշյալ ռազմավարությունը:

Թուրքիան թե՛ Խորհրդային Ռուսաստանի, թե՛ Անդրկովկասի Դաշնային Հանրապետության և թե՝ Հայաստանի Հանրապետության հետ բանակցություններ վարելիս՝ ներկայանալով որպես «խաղաղության և եղբայրության ջատագով», միաժամանակ շարունակել է ռազմական գործողությունները, հայ բնակչության կոտորածներն ու հայկական տարածքների զավթումը: Սակայն ոչ՛ նոր տարածքների զավթումը, և ոչ՛ էլ շարունակվող կոտորածները նրանց չէին խանգարում բանակցությունների ընթացքում հանդես գալ խաղաղության հաստատողի, եղբայրության և արդարության վերականգնողի դերերով: Ընդ որում նույնիսկ այդպիսի բանակցությունների արդյունքում կնքված պայմանագրերը չէին իրականացվում, դրանց խախտումները սովորական երևույթ էին: Դրանք կնքվում էին միայն նրա համար, որպեսզի թուլացնեին հակառակորդի զգոնությունը, կռվելու կամքը, դիմադրական կորովը՝ նպաստավոր պայմաններ ստեղծելով արևելահայոց ցեղասպանության համար: Մասնավորապես, 1918-1920թթ. թուրքական դիվանագիտության կողմից մշակված և գործարկված խաղաղության օրակարգն ավարտվեց արևելահայության ցեղասպանությամբ և հայկական տարածքների զավթմամբ:

Դեռևս 1915թ. վերջին Բարձր Դռան և մի քանի կովկասցի մուսուլմանների կողմից Ստամբուլում առաջ էր քաշվել Թուրքիայի հովանավորությամբ իբր անկախ, քաղաքականապես միավորված, առանց ազգային և դավանական խտրականության Կովկասի ստեղծման գաղափարը:[1] Իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ մտնելու կապակցությամբ երիտթուրքերի կուսակցության գլխավոր վարչությունը հայտարարել էր. «Թուրքիան իր ազգային ծրագիրը մշտնջենապես ապահովելու համար պետք է սահմանները տարածի մինչև Կովկասյան լեռնաշղթան և տիրի

[1] ***Ավետիսյան Հ.,*** *Հայկական հարցը 1918թ., Երևան, 1997, էջ 9, Äîêóìåíòû è ìàòåðèàëû ïî âíåø íåé ïîëèòèêå Çàêàâêàçüÿ è Ãðóçèè. Òèôëèñü, 1919, ñ. 10-11.*

Դերբենդի անցքին: Առանց այդ սահմանների Թուրքիան միշտ ենթակա կլինի Մոսկովյան ոտնձգություններին»:[1]

Թուրքական այս ծրագրերի իրականացման համար նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո, երբ ռուսական զորքերի կազմալուծման արդյունքում ռուս-թուրքական կովկասյան ճակատը բաց է մնում թուրքերի առաջ: Վերջիններս 1918թ. փետրվարին հայտարարելով, որ կշարունակեն ռազմական գործողությունները մինչև ռուսական զորքերին հանդիպելը, անարգել շարժվում են առաջ:[2] Նորաստեղծ անդրկովկասյան իշխանությունները չեն կարողանում կազմակերպել երկրի պաշտպանությունը թուրքական հարձակումներից, առավել ևս՝ թուրքական դիվանագիտական խաղերից: Գրավելով Արևմտյան Հայաստանը՝ թուրքերը միաժամանակ հաշտության բանակցությունների առաջարկներով թուլացնում են Անդրկովկասի ժողովուրդների դիմադրական կորովը, երկպառակություն գցում նրանց միջև: Մինչ Անդրկովկասին Խորհրդային Ռուսաստանից անկախ ինքնուրույն պետության դերին պատրաստելը թուրք «խաղաղաղարները» Բրեստ- Լիտովսկի բանակցություններում, հակառակ առանց անեքսիաների և ռազմատուգանքների հաշտություն կնքելու լենինյան դրույթներով առաջնորդվող Խորհրդային Ռուսաստանի, առաջ են քաշում որպես ռազմական ծախսերի փոխհատուցման վճար Կարսի, Արդահանի, Բաթումի մարզերի վերադարձի, կովկասյան ինքնուրույն պետության ճանաչման, իրենց ներքին գործերի մեջ խառնվելուց հրաժարվելու պահանջները:

1918թ. մարտի 3-ին կնքված Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, որով Կարսն Արդահանն ու Բաթումը հանձնվում էին թուրքերին, հայ քաղաքական շրջանակներում բուռն քննարկումների տեղիք է տալիս: 1918թ. ապրլի 6-8-ին /19-21/-ը Անդրկովկասի Սեյմի և կառավարության հայ անդամների, Ազգային խորհրդի, կուսակցությունների ներկայացուցիչների, Երևանի և Կարսի նահանգական կոմիտեների և Հայոց ազգային խորհուրդի, Երևանի, Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի լիազորների Ալեքսանդրապոլում կայացած խորհրդակցության ժամանակ, որտեղ քննության է առնվում հաշտության խնդիրը, Խ.Կարճիկյանը դեմ լինելով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ընդունմանը և Կարսը հանձնելու գնով պատերազմի դադարեցմանը, իրավացիորեն նշում էր, որ ամեն պարագայում մենք պետք է շարունակենք կռիվը և երբեք չպետք է կամովին տանք մեր դիրքերն ու ամրությունները, եթե անգամ այդ կռիվը լինի միանգամայն անհույս և հետևանքը պարզ, այնուամենայնիվ մենք չպետք է գիտակցաբար զենքը վայր

---

[1] ***Ավետիսյան Հ,*** *Հայկական հարցը 1918թ., Երևան, 1997, էջ 9:*

[2] ***Ավետիսյան Հ,*** *նշված աշխ., էջ 81:*

դնենք: Պատերազմը դադարեցնելը մեզ համար ինքնասպանության նշանակություն ունի: Իսկ մեր անվերջ տատանումները և հասարակական զանազան խմբակցությունների ու օրգանների ագիտացիան հօգուտ Բրեստի դաշնագրի, մեծապես թուլացնում է մեր դիմադրական ուժը, անվստահություն ներշնչում մեր կռվողներին և կազմալուծում առաջ բերում թիկունքում: Վճռականապես պետք է որոշել ու ցուցադրել, որ կռիվը շարունակվելու է և որ անհույս մի կռիվ չէ, որը անվիճելի կերպով տանում է մեզ դեպի կորուստ: «Պատմական ամենախոշոր և ճակատագրական սխալը կատարած պետք է լինենք, եթե հիմա ընդունենք Բրեստի դաշնագիրն ու այդպիսով դադարեցնենք պատերազմը,-պնդում էր Կարճիկյանը,-: Նախ և առաջ այդ մեզ չի ազատելու ու ապահովելու Տաճկաստանի առաջխաղացումից ու Անդրկովկասի լիովին գրավումից: Հակառակ այն բոլոր հավաստիացումներին, որ արել են տաճիկները, Կովկասի գրավումը հանդիսանում է մի քաղաքական ծրագիր և անհրաժեշտություն Տաճկաստանի համար: Բաթումի և Կարսի գրավումը առաջին էտապն է, դյուրացնելով այդ:Ինձ թվում է, որ այն րոպեին, երբ հայտարարվեց, որ խաղաղությունը կնքված է, որ սահմանները որոշված են, տիրելու է սոսկալի հոգեկան ռեակցիա, որը կհաջորդի չորս տարվա հոգնածությանը: Ոչ միայն կչքանա ոգևորությունը, կռվելու ու պաշտպանվելու ձգտումը, որը նկատվում է այժմ և ձեռք է բերված երկար փորձություններից հետո, այլև ամբողջ բանակը կհալվի ու ոչ մի զինվոր չի մնա զենքի տակ: Կասկածից դուրս է, որ դաշնագիրը ընդունելու օրից փաստորեն զինաթափ են լինելու ու լուծվելու են մեր զինվորական ուժերը և բացելու ենք բոլոր դռները Տաճկաստանի առաջ»:[1] Այս կարծիքին էր նաև Անդրանիկը, որը Հայաստանի ապահովության խորհրդի նախագահ Պ. Լևոնյանից ստանալով Նազարբեկյանի կորպուսի կազմում հայկական զորամասեր ստեղծելու առաջարկը, անմիջապես Թիֆլիսից գալով Ալեքսանդրապոլ, ձեռնամուխ է լինում արևմտահայերից բաղկացած Հայկական առանձին հարվածող ջոկատի ստեղծմանը:[2]

Ինչ վերաբերում է հայ քաղաքական գործիչների մեծամասնությանը, ապա նրանք չգիտես ինչու վստահ էին և հույս ունեին, թե թուրքերը սահմանը չեն անցնի, իսկ եթե անցնեն էլ, իրենք երկիրը անպայման կարող են պաշտպանել: Մասնավորապես, անդրկովկասյան կառավարության պատվիրակության հայ ներկայացուցիչներ Ա. Խատիսյանը և Հ.

---

[1] *Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920թթ), Փաստերի և նյութերի ժողովածու, խմբ.* ***Ա. Վիրաբյան****, Եր. 2014, էջ 324-325:ՀԱԱ, ֆ. 222,, գ.1, գ.122, թ.1-4:*

[2] ***Քաջունի Եղիշե****, Զօրավար Անդանիկ, Հայկական առանձին հարուածող զօրամասը, Եր.,Հայկական ուսումնասիրությունների Անի հիմնադրամ, 2015, էջ 19:*

Քաջազնունին, Տրապիզոնի բանակցություններում թուրքերի խոստումերին հավատալով, Ալեքսանդրապոլի արտակարգ խորհրդակցության ժամանակ փորձում էին համոզել քաղաքական կուսակցություններին և ժողովրդական մասսաներին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ընդունման անհրաժեշտությունը՝ այն համարելով չարիքներից փոքրագույնը:[1]

Մինչ հայ քաղաքական կուսակցություններն ու ազգային հասարակական կազմակերպություններն ապրիլի 6-8-ը Ալեքսանդրապոլում տեղի ունեցած խորհրդակցությունում քննարկում էին Անդրկովկասի պաշտպանության հարցերը, Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանները և ճշտում իրենց վերաբերմունքը պատերազմի և խաղաղության նկատմամբ, Թիֆլիսում Անդրկովկասյան Սեյմը հրավիրում է արտահերթ նիստ, Անդրկովկասը հռչակում անկախ, ընդունում Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը և պատվիրակություն կազմում նոր բանակցությունների համար:[2] Չնայած հայ քաղաքական ու ռազմական գործիչների դիմադրությանը և բողոքներին, Անդրկովկասի Դաշնակցային Ռամկավարական Հանրապետության կառավարությունը Չխենկելու գլխավորությամբ ընդունում է թուրքական հրամանատարության բոլոր պայմանները, համաձայնում պարպել Կարսի մարզը, զորքերը հետ քաշել մինչև Արփաչայ գետը, ոչնչացնել գետի աջ ափին գտնվող Ալեքսանդրապոլի ամրությունները: Ապրիլի 10-ին հրամայվում է Կովկասյան ճակատի զորքերին դադարեցնել ռազմական գործողությունները, իսկ ապրիլի 11/24/-ին Անդրկովկասյան կառավարության ռազմական նախարարի պաշտոնակատար Օդիշելիձեն հրամայում է Նազարբեկյանին՝ թողնել Կարսը:[3] Ապրիլի 12-ին չնայած Հայկական կորպուսի և ժողովրդի թշնամուն դիմադրելու հնարավորություններին և ցանկությանը,Կարսն առանց կռվի հանձնվում է թուրքերին:[4] Թուրքական դիվանագիտական խարդավանքների արդյունքում անդրկովկասյան իշխանությունների կողմից Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ընդունումը և Կարսն առանց կռվի թուրքերին հանձնելը հայ զինվորների և սպաների մեջ ահավոր հուսալքում է առաջացնում և բարոյալքում նրանց: Հայ քաղաքական գործիչները ստիպված են լինում հետևություններ անել: Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ընդունումից և Կարսի հանձնումից հետո հույս ունենալով, որ Բաթումում բանակցությունները կշարունակվեն Տրապիզոնի սկզբունքներով, հայոց

---

[1] *Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920թթ), Փաստերի և նյութերի ժողովածու, խմբ.* ***Վիրաբյան Ա.,*** *Եր. 2004, էջ 312-317:*

[2] *Ավետիսյան Հ, Հայկական հարցը 1918թ, Եր 1997, էջ 155:*

[3] *ՀԱԱ, ֆ,121, ց.1, գ.49, թ.24-35:*

[4] *ՀԱԱ, ֆ,121, ց.1, գ.49, թ.34-35:*

պատվիրակության ներկայացուցիչներ Հ. Քաջազնունին և Ա.Խատիսյանը, մայիսի 13-ին հանկարծակի են գալիս թուրքերի նոր ծանր պահանջներից և իրենց համար տխուր եզրակացություն անում.«...Դուրս է գալիս, որ մենք եղել ենք խաբված և ինքներս ակամա խաբել ենք մեր ժողովրդին, հավաստելով, որ թուրքերը իրենց պահանջներում Բրեստից այս կողմ չեն անցնի»:[1] Մայիսի 13-ին թուրքերի հետ մասնավոր հանդիպման ժամանակ Խատիսյանն ընդգծում է, որ պահանջվող տարածքի զիջումը թուրքերին միանգամայն անընդունելի է, թե՛ Անդրկովկասի և թե՛ հայերի տեսանկյունից՝ հատկապես: Սակայն թուրքերը, շարունակելով դիվանագիտական խաղերը, հանդես գալով խաղաղության կողմնակից, մեղադրում են Անդրկովկասի իշխանություններին Տրապիզոնում պայմանագիր չկնքելու և պատերազմը շարունակելու համար, որի պատճառով էլ իբր իրենք ստիպված են եղել խախտել Բրեստի պայմանագիրը: Սպառնալիքները, որոնք թվում են, թե խաղաղության օրակարգի հետ կապ չպետք է ունենան, իրականում խաղաղության օրակարգով պատերազմելու ռազմավարության կարևոր մասն են կազմում: Երևանի նահանգի պատկառելի մասի նկատմամբ Բաթումի բանակցություններում թուրքական պահանջների շարժառիթներում գլխավոր պատճառը օսմանյան նախարարը համարում է Կովկասից եկող լուրերը՝ Բաքվում և Երևանի նահանգում մուսուլմանների նկատմամբ հայերի բռնության վերաբերյալ, որն իբր սաստիկ զայրացրել է Թուրքիայի հասարակությանը: Այնուհետև շարունակելով դիվանագիտական ճնշումը թուրքական պատվիրակության ղեկավար Հալիլը դնում է երկու պահանջ: Նախ՝ հայերը Կովկասում պետք է դադարեցնեն մուսուլմանների դեմ բռնությունները և «ապացուցեն որ խելոքացել են», և երկրորդ՝ հնարավորություն տան թուրքերին շուտափույթ օգտագործել երկաթուղին՝ զորքերը Պարսկաստան տեղափոխելու և Թավրիզը հնարավորին չափ շուտ անգլիացիներից գրավելու համար: Իսկ երբ հայ պատվիրակները դնում են նախ՝ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանների ճանաչումը և սահմանների հարցի լուծումը, ապա Ալեքսանդրապոլ- Ջուլֆա երկաթգծով անցնելու թույլտվություն տալու հարցը, Հալիլը ձեռնամուխ է լինում թուրքական դիվանագիտական հերթական միջոցին՝ սպառնալիքին: Նա հայտարարում է, որ վախենում է, որ եթե ինքը Բրեստ-Լիտովսկի ճանաչման հարցով դիմի Կ.Պոլսին, ապա նրանք կպահանջեն իրենից վերջնագրի ձևով և տարածքները զիջեն և թույլտվություն տան անցնելու:[2] Անգլիական առաջ շարժվող զորքին դիմակայելու կարճ ճանապարհը

---

[1] ***Ավետիսյան Հ***, *նշվ.աշխատությունը, էջ 195:*

[2] *Խաչատրյան Ա., Արևելահայ և թուրք դիվանագիտական հարաբերությունները, կազմ.* ***Վ. Ղազախեցյան***, *Եր. 2010, էջ 159:*

Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա-Թավրիզ երկաթուղին է և ինքն ունի Էնվեր փաշայի հրամանը՝ շտապ գրավել այդ գիծը: Նկատելով, որ հայերի շահերը ես պահանջում են թուրքական զորքերի տեղափոխումը Պարսկաստան, քանզի այդ դեպքում հայերը կխուսափեին նոր արյունահեղությունից և ավերածություններից, Վեհիբը զգուշացնում է, որ հայերի մեժումը կբարդացնի և կդժվարացնի իր առաջադրանքը, սակայն չի կանգնեցնի նրա լուծումը, քանզի եթե հայերը չհամաձայնեն բարի կամքով թույլ տալ անցնելու, ինքը կանցնի ուժով՝ «հանդիսավոր քայլքով»:[1]

Տեսնելով թուրքական ծրագրերում հայ ժողովրդի քաղաքական և ֆիզիկական ոչնչացման նպատակները, Քաջազնունին արտահատելով հայ պատվիրակության տեսակետը հրաժարվում է որևէ համաձայնությունից, առաջարկելով նախ որոշել սահմանների մասին հարցը, որի լուծումից կախված են մնացած հարցերը[2]: Մայիսի 14-ին Չիխենկելին Գերմանիայի ներկայացուցիչ ֆոն Լոսովի հետ համաձայնության է գալիս, որ կթույլատրվի թուրքական զորքերի անցումը, եթե Գերմանիան երաշխավորի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը: Սակայն դիվանագիտական և ռազմական հաղթանակն ապահոված Թուրքիայի համար արդեն կարևոր չէր ոչ Անդրկովկասի իշխանության, ոչ նույնիսկ իրենց դաշնակից Գերմանիայի, և առավել ևս՝ հայերի կարծիքը: Թուրքական հրամանատարության ծանուցումն Անդրկովկասյան հանրապետության տարածքով օսմանյան զորքի անցման և Ալեքսանդրապոլի դատարկման մասին անդրկովկասյան պատվիրակությունը ստանում է միայն մայիս 15-ի առավոտյան, երբ թուրքերը վերջնագիր էին ներկայացրել Ալեքսանդրապոլի կայազորին: Թուրքական հրամանատարությունը նման «վերջնագիր» է ներկայացնում նաև Ալեքսանդրապոլի զորքերի հրամանատարությանը:[3]

Թուրք դիվանագիտությունը մինչև Ալեքսանդրապոլի գրավումը ջանք չէր խնայել մեկուսացնելու Անդրանիկին:[4] Իրենց հնարավոր առաջխաղացումը պայմանավորելով մուսուլմանների նկատմամբ իբր թե կատարվող բռնություններով, հայ քաղաքական ուժերին հավաստիացրել էին, թե խաղաղությունը կպահպանվի, եթե հայկական ուժերը առիթ չտան պատերազմի: Եվ ինչքան էլ Անդրանիկը փորձում էր հակառակվել այդ խաղաղասեր ուժերին, պնդելով որ թուրքերի նպատակը հայերին ոչնչացնելն է և նրանք ամեն դեպքում կշարունակեն առաջխաղացումը, հայոց քաղաքական կյանքը տնօրինողները շարունակում էին մնալ իրենց

---

[1] ***Ավետիսյան Հ***, *Հայկական հարցը 1918թ, Եր. 1997, էջ 197:*

[2] *Նույն տեղում:*

[3] *ՀԱԱ, ֆ. 370, ց.1, գ. 5 , թ. 7:*

[4] *ՀԱԱ, ֆ. 370, ց1, գ. 1,թ.14:*

կարծիքին: Անդրանիկի հայկական առանձին հարվածող ջոկատը չի կարող մասնակցել Ալեքսանդրապոլի համար կռիվներին, քանի որ թեև այնստեղծվել էր Ալեքսանդրապոլում, սակայն Նազարբեկյանի ապրիլ 13-ի հրամանով պաշտպանելու էր Ալեքսանդրապոլ-Ախալքալաքի հաղորդակցությունը և հսկողություն էր սահմանելու Կարսի մարզի վրա:[1] Ակնհայտ էր, որ Ալեքսանդրապոլից-Ախալքալաք ձգվող տարածությունը պահպանելը կջլատեր զորամասը և նրա համար հեշտ չէր լինի գործել որպես միասնական հարվածող ուժ:[2] Բնական է, որ Անդրանիկը պետք է դժգոհեր ուժերի այս տեղաբաշխումից՝ նպատակահարմար չգտնելով իր զորամասը նշված տեղամասում փոշիացնել: Մայիսի 8-ին Հայաստանի ապահովության խորհրդի նախագահ Վահան Փափազյանը Հայկական առանձին հարվածող զորամասի հրամանատար գեներալ Անդրանիկին ուղղված պաշտոնական գրության մեջ, պատասխանելով վերջինիս նամակին, զորամասի ուժերի տեղաբաշխումը պատճառաբանում էր այն հանգամանքով, որ կովկասյան կառավարությունն ամեն զոհողություններով ջանում է որևէ առիթ չտալ, որ թուրքական բանակը սահմանն անցնի: «Կը գտնենք,- նշված էր այդ գրության մեջ,- որ գլխավորապէս թուրքահայ զօրամասերի և Ձեր ներկայութիւնը այնտէղ վերոյիշեալ տեսակէտից կարող է յարմար առիթ համարուել թուրքական բանակի կողմից և անցանկալի արդիւնք ունենալ թէ՛ զինադադարի հարգման և թէ՝ մանավանդ թուրքահայերի շահերի տեսակէտից»:[3] Հայոց ազգային խորհրդի և Հայաստանի ապահովության խորհրդի ջանքերով Նազարբեկյանը, որի հրամանատարության տակ էր գործում Անդրանիկի զորամասը, գիտակցաբար հեռու էր պահում Անդրանիկին թուրքերի հետ բախվելու հնարավոր վայրերից: Այս զգուշավոր քաղաքականության տրամաբանությունն այն էր, որ առիթ չտային թուրքերին խախտելու զինադադարը: Այս համոզմունքով էլ Ապահովության խորհուրդը Նազարբեկյանին առաջարկում է հեռացնել Անդրանիկին էլ ավելի անվթար մի վայր. «Մեր պարտքն ենք համարում հաստատել,- նշված էր Նազարբեկյանին ուղղված գրության մեջ,- որ Հայաստանի ապահովության խորհուրդը մեր ժողովրդին պատերազմի կործանարար հետևանքներից զերծ պահելու համար հանդիսանում է զինադադարի պայմանների պահպանման համոզված կողմնակից: Ելնելով վերոհիշյալից Խորհուրդը խնդրում է Ձեզ առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, թե որքանով է հարմար, որ ներկայումս զինադադարի ամենապատասխանատու և վտանգավոր հետևանքներով հղի ժամանակին,

---

[1] *ՀԱԱ, ֆ. 370, ց1, գ. 1,թ.14:*

[2] ***Կարապետյան Հ.,*** *, Անդրանիկ, հ.3, Եր,1994, էջ 505:*

[3] *ՀԱԱ, ֆ.370, ց.1, գ.5, թ.4:*

թուրքական զորամասերի դեմ դուրս բերվեն թուրքահայերը և մասնավորապես մի այնպիսի չափազանց հեղինակավոր և վառ զորահրամանատար, որպիսին գեներալ Անդրանիկն է: Մենք այն կարծիքին ենք, որ գեներալ Անդրանիկի միայն ներկայությունը այնպիսի շրջաններում, ինչպիսին այժմ նրա գտնվելու վայրն է, հանգամանքների բերումով կարող է ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որոնցում գեներալը հարկադրված կլինի շեղվելու Ձեր ցանկություններից, նույնիսկ իր սեփական ցանկությունից անկախ»:[1] Նշված գրության մեջ պահանջ էր դրվում Նազարբեկյանի առաջ միջոցներ ձեռք առնել, որպեսզի «առաջիկայում, մինչև ակտիվ մարտական գործողությունների հնարավոր անհրաժեշտությունը, Անդրանիկի զորամասը փոխարինելու ճակատում գտնվող ուրիշ զորամասով, նրան ետ քաշելով մի ավելի նպատակահարմար վայր»:[2] Ակնհայտ է, որ Անդրանիկը չէր կարող մասնակցել Ալեքսանդրապոլի պաշտպանությանը, քանի որ տեղյակ չէր թուրքական հարձակման մասին: 1918թ. մայիսի 15-ին միայն Նազարբեկյանը, տեղեկացնելով Անդրանիկին թուրքերի ուխտադրուժ հարձակման, Ալեքսանդրապոլից 25 վերստ հեռանալու և Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղին իրենց տրամադրության տակ դնելու վերջնագրի մասին, առաջարկում է անցնել հարձակվող թշնամու թիկունքը և գործել իրադրությանը համապատասխան՝ օգնելով Ալեքսանդրապոլի ջոկատին:[3] Իսկ մինչ այդ Անդրանիկը, հանկարծակի հայտնվելով թուրքական զորքի դեմ հանդիման երեք օր կատաղի կռվի արդյունքում չեզոքացնում է թուրքերի կողմից պաշարման վտանգը: Ալեքսանդրապոլի հանձնվելուց հետո Անդրանիկը գրեթե բոլոր կողմերից շրջապատված լինելով թուրքերով, ընկնում է անելանելի վիճակի մեջ: Կորպուսի մյուս զորամասերի հետ կապ հաստատելու միակ ելքը տեսնելով դեպի երկաթգիծը շարժվելու մեջ, խուճապի մատնված գաղթականության հետ միասին շարժվում է դեպի Ջալալ-օղլի: Երկու օրվա կատաղի կռիվներից հետո Անդրանիկը շարժվում է դեպի Դիլիջան: Այստեղ, իմանալով Բաթումի պայմանագրի կնքման մասին, հեռանում է Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից:[4]

Ալեքսանդրապոլի անկման պատճառը հայ հասարակական և քաղաքական ուժերի՝ թուրքական խաղաղության օրակարգին տուրք տվող զգուշավոր քաղաքականությունն էր և, միաժամանակ, թուրքական դիվանագիտության փայլուն հաղթանակը: Վերջիններս, Տրապիզոնի

---

[1] *ՀԱԱ, ֆ. 370, ց.1, գ.5, թ. 2:*

[2] *ՀԱԱ, ֆ.370, ց.1, գ.5, թ.4:*

[3] *ՀԱԱ, ֆ.370, ց.1,գ.1, թ. 26:*

[4] ***Ալեքսանյան Կ****, Միհրան Խաչատրյանի հուշերը զորավար Անդրանիկի հայկական առանձին հարվածող զորամասի գործունեության մասին, Հայկազյան հայագիտական հանդես, Բեյրութ, 2016, էջ 533:*

բանակցությունների ժամանակ անընդհատ շեշտելով մուսուլման բնակչության նկատմամբ իբր կատարվող բռնությունների մասին, ստիպում են հայ քաղաքական գործիչներին մեկուսացնել ռազմական գործողությունների պատրաստ և ունակ ուժերին, մասնավորապես Անդրանիկ զորավարին և նրա Հայկական առանձին հարվածող ջոկատին, ապա հանկարծակի հարձակումով գրավում Ալեքսանդրապոլը: 1918թ. մայիսի 15-ի «Կովկասի խոսք» թերթի թղթակցության մեջ նշվում է.«Թուրքիան հարձակվել է Ալեքսանդրապոլի վրա, ենթարկել գնդակոծության և գուցե և արդեն գրավել այն: Ինքնին հասկանալի է, որ թուրքերի հարձակումը մեր հրամատարության համար լիովին անսպասելի, ինչպես ձյուն թափվեց նրա գլխին, և այն ոչինչ չէր կարող անել քան ընդունել ճակատամարտը: Բայց պայմանները, որով ընդունվեց այն գրեթե հույս չէր թողնում նրա բարաեհաջող ելքի համար: Թուրքերի գործողությունները ոչ այլ ինչ էին քան ամենաարտասովոր պայմանագրի խախտում, այն պայմանագրի որ ձեռք էր բերվել այնպիսի թանկ գնով ինչպիսին Կարսն էր:

Եթե ուշադիր հետևենք թուրքերի բոլոր հաջողությունները արդյունք են ոչ այնքան ռազմական գործողությունների, որքան դիվանագիտական խարդավանքերի, միջազգային իրավունքի և զինադադարի պայմանների խախտման: Մեր կողմից թուրքերը ոչինչ բացի անընդհատ զիջումներից չեն տեսել: Մեր այդ վերաբերմունքը թուրքերի նկատմամբ պայմանավարված էր խաղաղության կրքոտ ցանկությամբ: Բայց մենք չստացանք ոչ մեկը ոչ մյուսը: Պատերազմը ներխուժեց մեր սահմանները և այնպիսի աներևակայելի արհավիրքներ բերեց որ մտածելիս մարդու արյունն է սառչում...»: [1]

Թուրքական խաղաղության օրակարգով պատերազմելու ռազմավարության կարևոր դրույթներից էր խաղաղության խոստումներով հայ հասարակությանը դիմադրական կարողությունից զրկելը: Հաստատվելով այս կամ այն վայրում թուրքերը դիմում են տեղի բնակչությանը, առաջարկում դիմավորել իրենց՝ խոստանալով ապահովել խաղաղություն և անվտանգություն: Նման ռազմավարությամբ հասարակությանը տրամադրում են կռվող ուժերի դեմ՝ չեզոքացնելով վերջիններիս ապահովում իրենց պահանջների կատարումը: Այս տեսակետից առանձնակի հետաքրքիր է Սմբատի նամակն ուղարկված Անդրանիկին.« Մեր զորքերը կանգնած են Համամլուի առաջ, Ջաջուռի լեռների հետևը: Սա մի դժբախտութիւն, միւս հետևեալն է: Երեկ երեկոյեան ժամը երեքին Համամլու է գալիս մի տաճիկ սպայ նամակով: Նամակի մէջ

[1] *Из истории иностранной интервенции в Армении в 1918г./Документы и материалы/, составитель Х. Бадалян, Ер. 1970, с . 117-119.*

նոր պահանջ են առաջարկում, բանալ Ջուլֆայի գիծը և անարգել կերպով թոյլ տալ իրենց զինուորներին երկաթուղով անցնել Ջուլֆայի գիծը: Համաձայնութեան դէպքում խօստանում են բոլոր միջոցները ձեռք առնել խաղաղ ժողովրդի կեանք ու գոյքը ապահովել, հակառակ դէպքում սպառնում են ոյժով բանալ ճանապարհը: Ժամանակամիջոց տրուած էր մի ժամ: Ի նկատի առնելով, որ այս րոպէիս մենք փաստացի զօրք չունենք, մնացել են թշուառ բեկորներ, պօլկ կայ, որ մնացել են 30 հոգի: Ի նկատի առնելով, որ մեր ժողովուրդը չի ցանկանում կռուել և սպառնում է կռիւ ցանկացողներին, որպէս իր դժբախտութեան պատճառների կոտորել, որ ռազմամթերք և պաշար ունենք 4 օրուայ, խորհրդակցելով Թիֆլիսի և Երևանի հետ, որոշեց պատասխանել, որ ընդունում ենք այդ պահանջները և միջոցներ ենք ձեռք առնում, որ տաճկական զօրքերը անարգել կերպով անցնեն Ջուլֆա: Իմ խորին համոզմունքով սա վերջին պահանջը չէ: Դէռ պահանջներ շատ է լինելու: Եվ վերջապէս պահանջելու են, որ Անդրկովկասը ճանաչի տաճկական գերիշխանութիւնը և դա էլ է ընդունելու: Այդ բոլոր պահանջները այն ձևով են տրուում, որ և պահանջներն են կատարուում և հայ ժողովուրդը թափառական և անդաստան է դառնում»: [1] Միան ռեալ ուժը, որին թուրքերը բախվեցին Սարդարապատում ստիպեց նրանց խաղաղության դաշն կնքել Բաթումում, որտեղ սակայն կրկին խաղարկելով խաղաղության խաղաքարտը հայերի ձեռքից խլեցին հաղթանակը: Հայաստանի անկախության հռչակումը և Բաթումի խաղաղության պայմանագրի կնքումը, սակայն նրանց հետ չպահեց գրավված տարածքներում, մասնավորապես Ալեքսանդրապոլի գավառում հայոց ցեղասպանությունը շարունակելու սևեռուն մտքից: Եվ միայն պատերազմի ավարտական փուլում, երբ ակնհայտ էր իրենց պարտությունը՝ նորից խոսում են խաղաղության մասին, չմոռանալով նյութեր հավաքել «խեղճ» մահմեդականների նկատմամբ հայերի գազանությունների վերաբերյալ: Ցեղասպանությունից մազապուրծ արևմտահայ գաղթականները և թուրքական անօրինակ գազանությունենրի զոհ գնացած արևելահայերը ստիպված են լինում թուրքական գազանությունների մասին վկայություններ հավաքելու և վեհաժողովին ներկայացնելու համար հանձնաժողով ստեղծել:[2]

1920թ. սեպտեմբեր-նոյեմբերին թուրքական արշավանքի ժամանակ թուրքերն հերթական անգամ գործարկում են խաղաղությամբ պատերազմելու ռազմավարությունը: Այս անգամ հանդես գալով

---

[1] *ՀԱԱ, ֆ. 370, ց.1, գ. 5 , թ. 7:*

[2] *ՀԱԱ, ֆ.221, ց. 1, գ. 31, թ. 37:* ***Ալեքսանյան Կ****, Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության կորուստները թուրքական բռնազավթման շրջանում՝ 1918թ. մայիս-դեկտեմբերին, ՀՀ ԳԱԱ, ՇՀՀԿ, Գիտական աշխատություններ, հ. 23, Գյումրի, 2020, էջ 93:*

Հայաստանի խորհրդայնացման ջատագովների դերում, ապահովում են Խորհրդային Ռուսաստանի աջակցությունը, գրավում Ալեքսանդրապոլի գավառը՝ խաղաղության կողմնակից հայ բոլշևիկների հետ ստեղծում տեղական իշխանության մարմիներ՝ ձեռքի հետ իրականացնելով արևելահայության մի ստվար զանգվածի ցեղասպանութուն: Թեև Ալեքսանդրապոլի և Մոսկվայի եղբայրության խաղաղության պայմանագրերով Ալեքսանդրապոլի գավառը մնում էր Հայաստանին, խաղաղություն հաստատելու պատրվակով ամբողջ վեց ամիս թուրքական զորքերը չեն հեռանում այստեղից՝ մինչև որ խորհրդային հրամանատարությունը վերջնագրով չի ստիպում հեռանալ: Սակայն հեռանալուց հետո դեռ երկար ժամանակ շարունակում են թշնամական գործողությունները, մինչև որ Կարսի պայմանագրով ամրագրելով ռազմական և դիվանագիտական հաջողությունները չեն կորզում ամեն հնարավոր զիջում:

1918-1921թթ. թուրքական դիվանագիտության կողմից մշակված և գործարկված խաղաղության օրակարգով պատերազմելու ռազմավարությանը բնորոշ էին՝ հայերին իրենց ցանկացած խաղաղությունը պարտադրելը, կնքված պայմանագրերը չիրականացնելը, ամենավերջին հնարավոր տարածքը զավթելն ու հնարավորության սահմաններում թալանելը, միաժամանակ մեղադրելով հակառակ կողմին խաղաղություն տապալման մեջ, սպառնալ պատերազմով, կոտրել դիմադրական կորովը և վերջապես անհիմն հույսեր առաջացնելով խաղաղության կողմնակիցների մոտ՝ բթացնել զգոնությունը, պառակտել հասարակությունը նպաստավոր պայմաններ ստեղծել արևելահայոց ցեղասպանության իրականացման համար:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, պ.գ.դ. Վ.Մ.Ավանեսյանը:

ՀՏԴ 347.4

Մասնավոր իրավունք

Արամ ՂԱՀՐԱՄԱՆՅԱՆ
E-mail: ghahramanyanaram@gmail.com

ԼԻԶԻՆԳԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ԷԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Հոդվածում լիզինգի պայմանագրի էական պայմանները վերլուծության են ենթարկվել Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական օրենսգրքի 35-րդ գլխի 6-րդ պարագրաֆում 2020 թվականին կատարված օրենսդրական փոփոխությունների լույսի ներքո: Հիմնավորվել է, որ լիզինգի պայմանագրի էական պայմաններ են հանդիսանում պայմանագրի առարկան, ժամկետը և գինը, վերլուծվել է այդ պայմանների գիտական և կիրառական նշանակությունը: Վերեն հանվել լիզինգի պայմանագրի էական պայմանների որոշման հարցում առկա հիմնախնդիրները:

Ներկայացվել են նաև հայրենական օրենսդրության և իրավակիրառ պրակտիկայի կատարելագործմանն ուղղված առաջարկներ:

Բանալի բառեր՝ *Լիզինգի պայմանագիր, լիզինգի պայմանագրի էական պայմաններ, լիզինգի պայմանագրի կնքում, լիզինգի պայմանագրի առարկա, լիզինգի պայմանագրի օբյեկտ, լիզինգի պայմանագրի առարկայի և օբյեկտի հարաբերակցություն, լիզինգի պայմանագրի ժամկետ, լիզինգի պայմանագրի գին, լիզինգի պայմանագրի անարդար (անբարեխիղճ) պայմաններ:*

А.Каграманян

СУЩЕСТВЕННЫЕ УСЛОВИЯ ДОГОВОРА ЛИЗИНГА

В статье, в свете законодательных изменений, внесенных в 2020г. в 6-ой параграф 35-ой главы Гражданского кодекса

Республики Армения, проанализированы существенные условия договора лизинга. Обосновано, что существенными условиями договора лизинга являются предмет, срок и цена договора, проанализировано научное и прикладное значение этих условий, были выявлены проблемы определения существенных условий договора лизинга.

Представлены также предложения по совершенствованию отечественного законодательства и правоприменительной практики.

Ключевые слова: *Договор лизинга, существенные условия договора лизинга, заключение договора лизинга, предмет договора лизинга,объект договора лизинга, соотношение понятий «предмет договора» и «объект договора», срок договора лизинга, цена договора лизинга, несправедливые (недобросовестные) условия договора лизинга.*

A.Ghahramanyan

THE ESSENTIAL TERMS OF THE CONTRACT OF LEASING

The article analyzes the essential terms of the contract of leasing in the light of the legislative amendments which have been implemented in 2020 in chapter 35 paragraph 6 of the Civil Code of the Republic of Armenia, it also reveals the theoretical and practical problems concerning the definition of the essential terms of the contract of leasing such as the subject of the contract, contract term, contract price.

Some proposals have also been suggested to improve the national legislation and law enforcement practice.

Key words: *the contract of leasing, the essential terms of the contract of leasing, conclusion of a leasing contract, subject of the contact, object of the conract, the relationship between the concepts of "subject of the contract" and "object of the contract", term of the leasing contract, price of the leasing contract, unfair terms of the contract of leasing.*

Լիզինգային հարաբերությունների քաղաքացիաիրավական կարգավորմանն է նվիրված ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի (այսուհետ՝ նաև

Օրենսգիրք) 35-րդ գլխի 6-րդ պարագրաֆը, որը նոր խմբագրությամբ շարադրվել է «Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական օրենսգրքում փոփոխություններ կատարելու մասին» 2020թ. հունիսի 18-ի ՀՕ-316-Ն օրենքի1 ընդունման արդյունքում: Սույն աշխատանքի արդիականությունը պայմանավորված է նաև նոր օրենսդրության հիման վրա լիզինգի պայմանագրի էական պայմանները վերլուծության ենթարկելու անհրաժեշտությամբ:

Օրենսգրքի 448-րդ հոդվածի 1-ին մասի առաջին պարբերության համաձայն՝ պայմանագիրը կնքված է համարվում, եթե կողմերի միջև պահանջվող ձևով համաձայնություն է ձեռք բերվել պայմանագրի բոլոր էական պայմանների վերաբերյալ: Ըստ նույն հոդվածի 1-ին մասի երկրորդ պարբերության՝ էական են համարվում պայմանագրի առարկայի մասին պայմանները, օրենքում կամ այլ իրավական ակտերում որպես էական նշված կամ պայմանագրի տվյալ տեսակի համար անհրաժեշտ պայմանները, ինչպես նաև այն բոլոր պայմանները, որոնց վերաբերյալ կողմերից մեկի հայտարարությամբ պետք է համաձայնություն ձեռք բերվի: Օրենսգրքի բազմաթիվ հոդվածներում, որպես պայմանագրի էական պայմանները չհամաձայնեցնելու հետևանք, նախատեսված է պայմանագիրը չկնքված համարելը:

Այսպիսով, օրենսդիրը պայմանագրի կնքումը սկզբունքորեն կապում է միայն պայմանագրի էական պայմանների հետ և պայմանագրի առարկան համարում է բոլոր պայմանագրերի էական պայման: Իսկ թե ինչ հասկանալ «պայմանագրի առարկա» հասկացության տակ, օրենսդիրը չի հստակեցնում: Այդ հարցը գրականության մեջ լայնորեն քննարկվող թեմաներից է, պայմանագրի առարկայի մասին պայմանը որոշ դեպքերում նույնացվում է իրավահարաբերության նյութական օբյեկտի հետ:

Այսպես, Մ. Ի. Բրագինսկին գրում է, որ պայմանագրի էությունը, որպես կանոն, կարելի է հանգեցնել չորս պարամետրի որոշմանը, որոնցից յուրաքանչյուրը համապատասխանաբար պատասխանում է հետևյալ հարցերից մեկին՝ ի՞նչ, որքա՞ն, ե՞րբ և ի՞նչ ձևով: Առարկայի մասին պայմանը բացարձակ առումով միակ էական համարվող պայմանագրային պայմանն է, որը կոչված է պատասխան տալու վերը նշված հարցերից առաջին երկուսին: Լայն առումով պայմանագրի առարկան ընդգրկում է այն բոլոր ցուցանիշների ամբողջությունը, որի առնչությամբ կնքվել է պայմանագիրը. այստեղ ներառվում են տվյալներ առարկայի մասին՝ որպես այդպիսին՝

---

[1]*Ընդունվել է 18.06.2020թ., ուժի մեջ է մտել 01.07.2020թ.ՀՀՊՏ 2020.06.29/71(1626)Հոդ.870:*

ներառյալ փոխանցվող ապրանքի, կատարվող աշխատանքի և մատուցվող ծառայության քանակը, որակը և գինը1:

Ըստ Օ. Ա. Կրասավչիկովի՝ էական են այն պայմանագրային պայմանները, որոնք ունեն իրավաբանական նշանակություն, այսինքն՝ ազդում են համապատասխան պայմանագրից ծագող իրավահարաբերությունների ձևավորման ու էության վրա2: Վ.Վ. Գրուզդևը պայմանագրի էական պայմանների կառուցակարգը դիտարկում է որպես նախապայմանագրային հարաբերությունների քաղաքացիաիրավական կարգավորման միջոց՝ նշելով, որ էական պայմանները պայմանագրի կնքման ժամանակ քննարկվող պայմաններն են, որոնց վերաբերյալ պետք է համաձայնություն ձեռք բերվի՝ պայմանագիրը կնքված համարվելու համար3:

Բ. Ա. Բուլաևսկին նշում է, որ պայմանագրի առարկայով է հնարավոր սահմանազատել պայմանագրի մի տեսակը մյուսից: Պայմանագիր-հարաբերության առարկա կարող է լինել միայն իրավունքի սուբյեկտների վարքագիծը (այդ թվում՝ գույքի առնչությամբ), ընդ որում՝ առավելագույն չափով կոնկրետացված վարքագիծը՝ հաշվի առնելով կողմերի մտադրությունները: Որոշակի հարաբերությունների մեջ մտնելով՝ իրավունքի սուբյեկտները միշտ հավակնում են իրենց շահերին համապատասխանող վարքագծի՝ այդ հարաբերության այլ սուբյեկտների կողմից: Ընդ որում, եթե որպես պայմանագիր-հարաբերության առարկա ճանաչենք գույքը կամ քաղաքացիական իրավունքի այլ օբյեկտ, ապա կարող է պարզվել, որ տարբեր պայմանագրերում առարկաները համընկնում են, և այդ դեպքում պայմանագրիառարկայի մասին պայմանը կդառնա ոչ ավելին, քան իրավունքի նորմով սահմանված հնարավոր պայմաններից մեկը4:

Մ. Ա. Եգորովը նշում է, որ պայմանագրի առարկայի մասին պայմանները ներառում են երկու հիմնական բաղադրիչ՝ պայմաններ, որոնք սահմանում են պայմանագրի կողմերի գործունեության բնույթն ու բովանդակությունը

---

[1]Տե՛ս ***Брагинский М.И., Витрянский В.В.*** *Договорное право: общие положения, 4-е издание, Москва: Издательство «Статут», 2020, էջ 316: Պայմանագրի էական պայմանների մասին տե՛ս նաև Груздев В. В. Существенные условия договора и последствия их несогласования сторонами // Журнал «Российское право», 2019. № 10, էջեր 86-97:*

[2]Տե՛ս *Советсткое гражданское право. Том 1. Под редакцией О.А. Красавчикова. Издание третье, исправленное и дополненное. Москва,1985, էջ 441:*

[3]Տե՛ս ***Груздев В. В.*** *Существенные условия договора и последствия их несогласования сторонами // Журнал российского права. 2019. № 10, էջեր 86-97:*

[4]Տե՛ս ***Булаевский Б. А.*** *Существенные условия договора: некоторые проблемы определения. Российское правосудие. 2018 N 4 (144), էջեր 27-32:*

(պարտավորական տարր) և պայմաններ, որոնք որոշում են տվյալ գործունեության նյութական օբյեկտները (նյութական տարր)1:

Ըստ Յու Ֆ. Բեսպալովի՝ պայմանագրի առարկան դրա մասնակիցների գործողությունների (գործողություններ կատարելուց ձեռնպահ մնալու) ամբողջությունն է: Գործողությունների տեսակը, ցանկը, բովանդակությունը, իրականացման ժամկետները և մյուս հանգամանքները, որոնք կազմում են պայմանագրի առարկան, որոշվում են պայմանագրի էությամբ: Պայմանագրի օբյեկտն ապրանքն է, այլ գույքը, աշխատանքի արդյունքը, ծառայությունն ու դրա արդյունքըև այլն: Պայմանագրի առարկան ներառում է ինչպես ինքնին պայմանագրի օբյեկտը, այնպես էլ տվյալ օբյեկտի առնչությամբ կողմերի գործողությունները (գործողություններ կատարելուց ձեռնպահ մնալը): Պայմանագրի օբյեկտը բարիք է, իսկ պայմանագրի առարկան՝ տվյալ բարիքի կապակցությամբ կողմերի կողմից իրականացվող գործողությունները (գործողություններ կատարելուց ձեռնպահ մնալը)2:

Մենք բաժանում ենք նշված կարծիքները, պայմանագրի օբյեկտն ավելի նեղ հասկացություն է, քան պայմանագրի առարկան, պայմանագրի առարկայով է հնարավոր սահմանազատել պայմանագրի մի տեսակը մյուսից: Ըստ այդմ, գտնում ենք, որ լիզինգի պայմանագրի առարկայի վերաբերյալ պայմանը ներառում է ոչ միայն լիզինգային իրավահարաբերության նյութական օբյեկտը, այլև լիզինգատուի ու լիզինգառուի յուրահատուկ, այսինքն՝ լիզինգային հարաբերություններին բնորոշ գործողությունները: Մասնավորապես, որպես այդպիսի բնութագրական գործողություններ, կարծում ենք, անհրաժեշտ է համարել լիզինգառուի դիմումը լիզինգատուին՝ լիզինգի առարկան ձեռք բերելու ու իրեն տրամադրելու խնդրանքով և լիզինգատուի գործողությունները՝ ուղղված լիզինգի առարկան վաճառողից ձեռք բերելուն՝ գույքը լիզինգառուի տիրապետմանն ու օգտագործմանը հանձնելու համար: Նշված բաղադրիչների ամբողջությունը, մեր կարծիքով, ձևավորում է լիզինգի պայմանագրի առարկայի վերաբերյալ պայմանի բովանդակությունը, քանի որ այդ բաղադրիչներն անհրաժեշտ ու բավարար են քաղաքացիաիրավական գործարքը՝ որպես լիզինգի պայմանագիր, անհատականացնելու ու այլ գործարքներից տարբերակելու համար3:

---

[1]*Տե՛ս* ***ЕгороваМ. А****. Значение обьектов гражданских прав в формировании условия о предмете договора// Законы России: опыт, анализ, практика. 2008. N 5, էջ 87:*

[2]*Տե՛ս* ***Беспалов Ю.Ф****. К вопросу о предмете договора по гражданскому законодательству Российской Федерации. Государственная служба и кадры. 2018.N 2. էջեր 58-61, էջ 60*

[3]*Խոսքը չի գնում լիզինգի այն տարատեսակների մասին, որոնց դեպքում առկա է երկու կողմ՝ լիզինգատու ու լիզինգառու: Այս դեպքում, պայմանագրի առարկայի վերաբերյալ պայմանը տարբերվում է:*

Հարկ է նշել, որ Օրենսգրքի՝ «Լիզինգի պայմանագրի առարկան» վերտառությամբ 684-րդ հոդվածը, ըստ էության, որպես պայմանագրի առարկա է դիտարկում իրավահարաբերության զուտ նյութական օբյեկտը, և այս առումով կարծում ենք՝ Օրենսգիրքը հետևողական չի գտնվել եզրույթներն օգտագործելիս, քանի որ, օրինակ, Օրենսգրքի 608-րդ հոդվածը, որը ևս նախատեսում է իրավահարաբերության նյութական օբյեկտները, օգտագործում է «վարձակալության օբյեկտներ» ճիշտ բառակապակցությունը: Հետևապես՝ առաջարկում ենք Օրենսգրքի684-րդ հոդվածում օգտագործել «լիզինգի պայմանագրի օբյեկտ» բառակապակցությունը:

Օրենսգրքի 684-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ լիզինգի պայմանագրի առարկա կարող է լինել լիզինգի պայմանագրով հստակ և որոշակի սահմանված ցանկացած չսպառվող գույքը: Դա նշանակում է, որ պայմանագրում պետք է հստակ նշված լինեն գույքն անհատականացնող բոլոր հատկանիշները, որպիսի պահանջը վերաբերում է նաև լիզինգի պայմանագրի օֆերտային: Տվյալ դեպքում օրենսդիրը փաստորեն տեղայնացրել է Օրենսգրքի 608-րդ հոդվածի 3-րդ մասի դրույթը, ըստ որի՝ վարձակալության պայմանագրում պետք է նշվեն տվյալներ, որոնք թույլ են տալիս որոշակիորեն սահմանել այն գույքը, որը, որպես վարձակալության օբյեկտ, հանձնվում է վարձակալին: Հետևաբար՝ կիրառելի է նաև հիշյալ կարգավորմամբ ամրագրված իրավական հետևանքը՝ համապատասխանաբար լիզինգի առարկայի մասին պայմանը չհամաձայնեցված համարելու ու պայմանագիրը չկնքված համարելու տեսքով:

Հարկ է, սակայն, նշել, որ լիզինգի պայմանագրի պարագայում իրավիճակն ունի առանձնահատկություններ, և լիզինգի պայմանագրի կնքման օֆերտան ներկայացնելու պահին հաճախ խնդրահարույց է լինում կոնկրետ գույքի անհատականացման պայմանն իր բոլոր մանրամասնություններով նկարագրելը: Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Ի. Վ. Սախարովան, լիզինգատուն, կնքելով լիզինգի պայմանագիրը, չի հանդիսանում լիզինգի օբյեկտի սեփականատերը, ավելին՝ պարտավորվում է սկզբից ձեռք բերել գույքն ի սեփականություն և դրանից հետո միայն այն տրամադրել լիզինգառուի ժամանակավոր տիրապետմանն ու օգտագործմանը: Ինքնին հասկանալի է, որ լիզինգատուն լիզինգի պայմանագրի կնքման պահին կարող է պարզապես չիմանալ այն գույքի անհատականացնող հատկանիշները, որը պետք է ձեռք բերվի ի սեփականություն (օրինակ՝ շարժիչի համարը, ավտոմեքենայի թափքը): Սեռային հատկանիշներով որոշված իրերը համարվում են իրավաբանորեն

փոխարինելի, և չի կարելի դրանք առանձնացնել համանման իրերի շարքում, ու եթե ընդունենք, որ այդպիսի գույքը կարող է լինել լիզինգի օբյեկտ, ապա դա անհրաժեշտաբար կնշանակի միայն նման գույքն ի սեփականություն ձեռք բերելու հնարավորություն, այլ ոչ թե դրա տրամադրում ժամկետային տիրապետման ու օգտագործման: Պայմանագիրը կնքելիս լիզինգի օբյեկտի անհատականացման խնդիրն այդ դեպքում կլուծվի, սակայն դրա հետ միասին ի հայտ կգա շատ ավելի լուրջ խնդիր, որպիսին լիզինգի պայմանագրի՝ որպես այդպիսին, գոյություն ունենալու անհնարինությունն է1:

Քննարկվող հարցի կապակցությամբ ՌԴ գերագույն դատարանն ընդունելի է համարել այն մոտեցումը, ըստ որի՝ լիզինգի պայմանագրում լիզինգի առարկան անհատապես որոշող հատկանիշների բացակայությունը չի վկայում պայմանագրի կնքված չլինելու մասին, եթե պայմանագրում նախատեսված են գույքի այնպիսի սեռային հատկանիշներ, որոնք թույլ են տալիս կոնկրետացնել լիզինգի առարկան պայմանագիրը կատարելու պահին2:

Մեր կարծիքով՝ պայմանագիրը չկնքված համարելու օրենսդրական «սպառնալիքով» հաճախորդին կամ լիզինգառուին լիզինգի առարկայի բոլոր նույնականացնող հատկանիշները պարունակող դիմում (պրակտիկայում, որպես կանոն,դա անվանվում է լիզինգի հայտ), ինչպես նաև լիզինգի պայմանագրի կնքման օֆերտա ներկայացնելու պահանջը սխալ է երկու առումով: Նախ՝ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ լիզինգային հարաբերությունների առանձնահատկությունը, որը ենթադրում է նշված դիմումը կամ օֆերտան ներկայացնելու պահի դրությամբ լիզինգի առարկայի գտնվելը ոչ թե լիզինգի պայմանագրի կողմի կամ լիզինգառուի կոնտրագենտ լիզինգատուի, այլ վաճառողի մոտ: Ընդ որում, լիզինգառուն լիզինգային ծառայություններ ստանալու վերաբերյալ դիմումը ներկայացնելու կամ պայմանագիր կնքելու գործընթաց նախաձեռնելու պահին միշտ չէ, որ ցանկանում է ստանալ որոշակի կոնկրետ գույքը, այլ հաճախ ցանկանում է ստանալ որոշակի մոդելի, հզորության և այլ հատկանիշներով օժտված տեխնիկա կամ սարքավորում, որն առկա է շուկայում ու ենթակա է վաճառքի: Բացի այդ, կարծում ենք՝ պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ գործնականում հաճախ լիզինգառուներն

---

[1]Տե՛ս ***Сахарова И. В.*** *Правоотношения, возникающие из договоров лизинга и купли-продажи объекта лизинга. Москва. Юстицинформ. 2013, էջեր172, 181-182: Այդ մասին տե՛ս նաև Торрес Ортега И.В. Договор лизинга как структурно-сложное обязательство. Диссертация на соискание ученой степени к.ю.н., Москва, 2011, էջ 105:*

[2]*Տե՛ս Обзор судебной практики по спорам, связанным с договором финансовой аренды (лизинга). Утвержден Президиумом Верховного Суда Российской Федерации 27 октября 2021 г., էջ 11:*

ապավինում են լիզինգային ընկերությունների գործարար հմտություններին ու հնարավորություններին, քանի որ հենց նրանք են ունենում ձևավորված ու կայուն կապեր տարբեր մատակարար ընկերությունների հետ, և տրամաբանական է, որ նրանք նաև ավելի լավ են կողմնորոշվում ըստ տարբեր մոդելների ու անհատականացնող այլ տվյալների ապրանքների որակական հատկանիշների, պիտանիության և այլ հարցերում: Ավելին, գործարար կապերի շնորհիվ լիզինգային ընկերությունները կարողանում են գույքը ձեռք բերել զեղչված գնով կամ այլ արտոնյալ պայմաններով: Նման դեպքերում տրամաբանորեն ավելի արդյունավետ է լիզինգատուին որոշակի հայեցողության հնարավորություն ընձեռելը՝ հաճախորդի կողմից առաջադրված ընդհանուր հատկանիշների շրջանակում շուկայում համապատասխան գույք ձեռք բերելու հարցում: Անշուշտ, նշվածը չպետք է բացառի լիզինգառուի իրավունքն ու հնարավորությունը՝ մատնանշելու կոնկրետ անհատականացնող հատկանիշներով լիզինգի առարկա՝ այն ձեռք բերելու նպատակով:

Այսպիսով, գտնում ենք, որ լիզինգային ծառայություններ ստանալու վերաբերյալ հաճախորդի դիմումի ու լիզինգի պայմանագրի կնքման օֆերտան ուղարկելու պահի դրությամբ բավարար կարելի է համարել գույքի վերաբերյալ ընդհանուր նվազագույն տվյալները, որոնք անհրաժեշտ ու բավարար են առուվաճառքի պայմանագրի առարկայի մասին պայմանը համաձայնեցնելու համար, իսկ լիզինգի առարկա գույքի անհատականացման հարցը մեկնաբանելու առումով վճռորոշ նշանակություն պիտի տրվի լիզինգի պայմանագրի հետագա լրացումներում, փոփոխություններում կամ լիզինգի առարկայի հանձնման-ընդունման ակտում առկա տեղեկություններին, որոնք կարող են հավաստել որոշակի հատկանիշներով ու տվյալներով կոնկրետ գույքը լիզինգառուին հանձնելու հանգամանքը: Մասնավորապես, տվյալ դեպքում բավարար (պարտադիր) կարելի է դիտարկել նյութական օբյեկտը բնութագրող այնպիսի տվյալների առկայությունը, ինչպիսիք են՝ գույքի (ապրանքի) անվանումը, քանակը, իսկ, օրինակ, սարքավորման տեխնիկական պարամետրերը կարող են դիտարկվել որպես լրացուցիչ տվյալներ1:

Գույքի մասին պայմանի հետ սերտորեն առնչվում է գույքի վաճառողի մասին պայմանը, որը ևս որոշ դեպքերում դիտարկվում է որպես լիզինգի պայմանագրի էական պայման:

---

[1] Մինչդեռ, Օրենսգրքի 684-րդ հոդվածի 1-ին մասի կատեգորիկ ձևակերպման պայմաններում ստացվում է, որ տվյալ սարքավորումն իդենտիֆիկացնող բոլոր տվյալների առկայությունը պարտադիր է լիզինգի պայմանագրի կնքման օֆերտան ուղարկելու ժամանակ:

Մասնավորապես, Ե. Ա. Սուխանովը նշում է, որ եթե «լիզինգի պայմանագիր» կոչվող պայմանագրում կողմերը պարզապես նշեն, որ վարձատուն պարտավորվում է ժամանակավոր տիրապետման ու օգտագործման հանձնել այն գույքը, որը նա ձեռք կբերի ապագայում՝ չնշելով վաճառողին, ապա գործ կունենանք հասարակ վարձակալական հարաբերությունների հետ, թեև այն կոչվում է «լիզինգ»: Այլ խոսքով՝ լիզինգը կլինի կեղծ: Բանն այն է, որ վարձատուի կողմից ընտրված վաճառողի վերաբերյալ հստակ նշման բացակայությունը վարձակալին զրկում է վաճառված գույքի թերությունների համար վաճառողին ու վարձատուին համիրավ պահանջներ ներկայացնելու իրավունքից[1]:

Յու. Ա. Սերկովան լիզինգի պայմանագրի համար էական է համարում ոչ միայն լիզինգի առարկայի վաճառողի մասին պայմանը, այլև պայմանն այն մասին, թե կողմերից որ մեկն է կատարում վաճառողի ու ձեռք բերվող գույքի ընտրությունը, քանի որ տվյալ հարցի լուծումից է կախված պայմանագրի բովանդակությունը՝ կողմերի իրավունքների, պարտականությունների ու պատասխանատվության բաշխումը[2]:

Վաճառողի մասին պայմանը, ինչպես նաև վաճառողի ընտրությունը կատարած կողմի մասին պայմանն էական պայմաններ համարելու կողմնակից է նաև Ա. Գ. Մալինինան[3]:

Ըստ Ի. Վ. Սախարովայի՝ նպատակահարմար է օրենսդրորեն ուղղակիորեն ամրագրել լիզինգի պայմանագրում լիզինգի առարկայի վաճառողին որոշակիացնող տվյալներ նշելու անհրաժեշտությունը: Հեղինակը նշում է, որ երբ լիզինգի առարկան ձեռք է բերվում ընդհանուր կանոնի համաձայն՝ լիզինգառուի կողմից որոշված վաճառողից, ապա լիզինգատուի պարտականությունը կարող է կատարված համարվել միայն այն պարագայում, երբ գույքը ձեռք է բերվում հենց կոնկրետ այդ վաճառողից, քանի որ ցանկացած այլ վաճառողից լիզինգի առարկան ձեռք բերելը կնշանակի, որ լիզինգատուն ինքնուրույն է ընտրել վաճառողին, ինչն իր հերթին կհակասի լիզինգառուի կողմից վաճառողին ընտրելու պայմանագրային պայմանին: Մյուս կողմից, եթե լիզինգատուին լիզինգի պայմանագրով հնարավորություն է տրվում կատարել վաճառողի ընտրությունը, ապա դա չի նշանակում լիզինգատուի բացարձակ

---

[1] *Российское гражданское право: Учебник: В 2-х т,т. II: Обязательственное право. Отв. ред. Е.А. Суханов. 2-е издание, стереотипное. Москва: Статут, 2011, էջ 359:*

[2] *Տե՛ս* ***Серкова Ю. А****. Договор лизинга по российскому и зарубежному праву. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Казань, 2002.*

[3] *Տե՛ս* ***Малинина А. Г.*** *Правовое обеспечение лизинговой деятельности в Российской Федерации. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Москва, 2003.*

ազատություն այդ հարցում, քանի որ հակառակ հետևությունն առնվազն կհանգեցնի նման համաձայնության «անորոշության»: Ենթադրվում է, որ լիզինգատուն պետք է ընտրի կոնկրետ գույքը՝ ելնելով որոշակի տեսակի գույքից, որն անհրաժեշտ է լիզինգառուին որոշակի նպատակների համար ու որոշակի քանակով, ինչը պետք է արտացոլվի լիզինգի պայմանագրում1:

Կարծում ենք՝ գույքի վաճառողի մասին, ինչպես նաև վաճառողի ընտրությունը կատարած կողմի մասին պայմանները բոլոր դեպքերում նպատակահարմար է նախատեսել լիզինգի պայմանագրում՝ թե՛ լիզինգառուի և լիզինգատուի միջև հարաբերությունների որոշակիությունն ապահովելու տեսանկյունից, թե՛ հետագայում վաճառողի սուբյեկտի հետ կապված անհամաձայնություններն ու վեճերը կանխելու տեսանկյունից: Միևնույն ժամանակ, գտնում ենք, որ վաճառողի սուբյեկտի վերաբերյալ անհատականացնող տվյալները որպես լիզինգի պայմանագրի էական պայման ճանաչելը և նման պայմանը չհամաձայնեցնելու դեպքում պայմանագիրը չկնքված համարելու իրավական հետևանք նախատեսելը չափազանց խիստ մոտեցում կլինի, քանի որ հաճախ հաճախորդը որոշակի գույքը շուկայում ընտրելու ու ձեռք բերելու խնդրանքով դիմում է լիզինգային ընկերությանը՝ հաշվի առնելով վերջինիս պրոֆեսիոնալիզմն ու իրազեկված լինելը շուկայի ու պոտենցիալ վաճառողների մասին (որոնցից շատերի հետ լիզինգային ընկերությունները գտնվում են երկարաժամկետ համագործակցության մեջ): Հատկապես նման դեպքերի համար ցանկալի է ապահովել վաճառող ընտրելու հարցում լիզինգատուի ճկունությունը:

Ինչ վերաբերում է վաճառողին ընտրած կողմի վերաբերյալ պայմանն էական պայման համարելու հարցին, ապա հարկ է նկատի ունենալ, որ Օրենսգրքի 677-րդ հոդվածի 1-ին ու 2-րդ մասերի բովանդակությունից բխում է, որ ըստ ընդհանուր կանոնի՝ նման ընտրությունը կատարում է լիզինգառուն, իսկ բացառությունն ընդհանուր կանոնից կարող է համաձայնեցվել կողմերի միջև՝ ընտրությունը թողնելով լիզինգատուի վրա: Հետևում է, որ հիշյալ պայմանը, ինչպես նշվեց, կարող է ընդամենը դիտվել որպես ցանկալի ու նպատակահարմար դրույթ և ոչ որպես պայմանագրի էական պայման:

Մասնագիտական գրականության մեջ քննարկվել է նաև լիզինգի պայմանագրի ժամկետի ու գնի մասին պայմաններն էական համարելու հարցը: Ինչպես որ վարձակալության պայմանագրի պարագայում է գինը հանդիսանում վարձակալած գույքի օգտագործման համար սահմանված

---

[1]*Տե՛ս* ***Сахарова И.В****. Определение продавца как существенное условие договора лизинга. Пробелы в российском законодательстве. 2009. № 4. էջեր 346 – 348:*

վարձավճարների ընդհանուր գումարը1, այնպես էլ լիզինգի պայմանագրի գինը ներառում է լիզինգային վճարների ընդհանուր գումարը, ինչպես նաև լիզինգառուի կողմից լիզինգի առարկայի գնման գինը, եթե ըստ պայմանագրի լիզինգի առարկայի նկատմամբ սեփականության իրավունքը պետք է անցնի լիզինգառուին:

Ի. Ա. Ռեշետնիկի կարծիքով՝ լիզինգի պայմանագրի գինն այնքան է կախված ու անմիջականորեն կանխորոշված լիզինգային հարաբերությունների բազմաթիվ այլ պայմաններից (ամորտիզացիայի պայմաններից, փոխառու միջոցների օգտագործումից, լրացուցիչ ծառայություններ մատուցելուց, գույքի շահագործման բնույթից և այլն), որ անալոգիաներ փնտրելը՝ սովորական լիզինգային վճարներ սահմանելու նպատակով, ոչ միայն էական բարդություն է իրենից ներկայացնում, այլև անհեռանկար է թվում: Հեղինակը նշում է, որ լիզինգառուի իրավունքներն իրենց բնույթով հավասարապես չեն կարող լինել ինչպես անժամկետ իրավունքներ, այնպես էլ անորոշ գործողության ժամկետով իրավունքներ: Ըստ հեղինակի՝ լիզինգի պայմանագրի ժամկետի ու գնի վերաբերյալ պայմաններն անհրաժեշտ է նախատեսել որպես լիզինգի պայմանագրի էական պայմաններ2:

Լիզինգի պայմանագրի ժամկետի ու գնի մասին պայմաններն էական են դիտարկել նաև Ի. Վ. Սախարովան3, Ե. Վ. Ուգոլնիկովան4, Վ. Ի. Չույկոն5, Տ. Ա. Կոնոնովան6, այլք:

Ժամկետը լիզինգի պայմանագրի էական պայման է համարվել նաև Գ. Հ. Ղարախանյանի կողմից7, իսկ ըստ Ս. Մեղրյանի՝ պայմանագրի ժամկետից բացի էական պայման է նաև լիզինգի պայմանագրի գնի մասին պայմանը8:

---

[1] *Տե՛ս ՀՀ քաղաքացիական իրավունք: Երկրորդ մաս, երկրորդ հրատարակություն, փոփոխություններով և լրացումներով (Տ. Բարսեղյան, Ա. Հայկյանց, Գ. Ղարախանյան, Ս. Մեղրյան): Երևանի պետ. համալս. Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2008, էջ 127:*

[2] *Տե՛ս* ***Решетник И. А.*** *Гражданско-правовое регулирование лизинга в РФ. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Пермь, 1998, էջեր 152-155:*

[3] *Տե՛ս* ***Сахарова И. В.*** *Срок и цена как существенные условия договора лизинга. Актуальные проблемы российского права. 2009 N2(11), էջեր 212-219:*

[4] *Տե՛ս* ***Угольникова Е. В.*** *Договор финансовой аренды (лизинга) и его правовая сущность. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Москва, 2005, էջ 10:*

[5] *Տե՛ս* ***Чуйко В. И.*** *Лизинг в Российской Федерации: проблемы гражданско-правового регулирования и правоприменительной практики. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Москва, 2011, էջ 105:*

[6] *Տե՛ս* ***Коннова Т. А.*** *Лизинговые отношения в российском гражданском праве. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Москва, 2002:*

[7] *Տե՛ս* ***Ղարախանյան Գ. Հ.*** *Ֆինանսական վարձակալության պայմանագիր (լիզինգ)// Պետություն և իրավունք, Եր. 1999, թիվ 3, էջեր 9-14, էջ 12:*

[8] *Տե՛ս Մեղրյան Ս. Գ. Ֆինանսական վարձակալության (լիզինգի) պայմանագիր. ԵՊՀ հրատ. 2000, էջ 13:*

Ըստ Օրենսգրքի 440-րդ հոդվածի 3-րդ մասի՝ այն դեպքերում, երբ հատուցելի պայմանագրում գին նախատեսված չէ և չի կարող որոշվել պայմանագրի պայմանների հիման վրա, պայմանագրի կատարումը պետք է վճարվի այն գնով, որը համեմատելի հանգամանքներում սովորաբար գանձվում է նույնանման ապրանքների, աշխատանքների կամ ծառայությունների համար: Նշենք, որ նույնաբովանդակ կարգավորում է նախատեսում նաև ՌԴ քաղաքացիական օրենսգրքի 424-րդ հոդվածի 3-րդ մասը: Ինչպես այս առնչությամբ գրում է Ա. Գ Կարապետովը, նշված նորմի ուժով հատուցելի պայմանագրում գինը, ընդհանուր կանոնի համաձայն, պայմանագրի էական պայման չի համարվում, և գնի բացակայության դեպքում պայմանագիրը չպետք է ճանաչվի չկնքված1: Գինը գերակշիռ մեծամասնությամբ դեպքերում իբրև ոչ էական պայման է դիտարկվում նաև այլ հեղինակների կողմից2:

Համակարծիք լինելով նշված հեղինակների հետ՝ գտնում ենք, որ Օրենսգրքի 440-րդ հոդվածի 3-րդ մասի դրույթի առկայության պայմաններում ընդհանուր կանոնն այն է, որ պայմանագրի գնի մասին պայմանը չի համարվում էական պայման, ու կողմերի միջև այդ պայմանի համաձայնեցված չլինելու պարագայում հիմք է ընդունվում նույնանման ապրանքների, աշխատանքների կամ ծառայությունների համար համեմատելի հանգամանքներում սովորաբար գանձվող գինը: Հատուկ դեպքերում օրենսդիրը կոնկրետ նախատեսում է պայմանագրի գինը՝ որպես էական պայման, որի համաձայնեցված չլինելու դեպքում պայմանագիրը համարվում է չկնքված: Նշված մոտեցումն է դրված նաև Օրենսգրքի 616-րդ հոդվածի 1-ին մասի 2-րդ պարբերությամբ նախատեսված կարգավորման հիմքում:

Այդուհանդերձ, կարծում ենք, որ ինչքան պայմանագրի գնի ներքին կառուցվածքը բարդ կամ բազմաբաղադրիչ է, այդքան նվազ է նաև պայմանագրի գինը համեմատելի հանգամանքների միջոցով որոշելու հնարավորությունը: Օրենսգրքի 684.3-րդ հոդվածը նախատեսում է լիզինգային վճարների կազմում ներառվող երկու բաղադրիչ՝ լիզինգի առարկայի արժեքն ու պայմանագրով սահմանված տոկոսագումարը: Գործնականում լիզինգի պայմանագրի գինը ձևավորվում է որոշակի պարտադիր ու յուրաքանչյուր պայմանագրի համար անհատական այնպիսի

---

[1] *Տե՛ս Договорное и обязательственное право (общая часть): постатейный комментарий к статьям 307-453 Гражданского кодекса Российской Федерации, М-Логос, Электронное издание, Редакция 1.0, 2017, էջ 851:*

[2] *Տե՛ս, օրինակ, Комментарии к Гражданскому Кодексу Российской Федерации. Часть первая: учебно-практический комментарий (под ред. Сергеева А. П.), Москва, "Проспект", 2010, էջ 905:*

բաղադրիչներից ու գործոններից, ինչպիսիք են՝ լիզինգի առարկան ձեռք բերելու և լիզինգառուին հանձնելու հետ կապված ծախսերը, լիզինգի պայմանագրով լիզինգատուի կողմից մատուցվող տարբեր ծառայությունների մատուցման հետ կապված ծախսերի փոխհատուցումը, լիզինգի առարկայի պիտանիության կանխատեսվող ժամկետը, լիզինգատուի շահույթը, ինչպես նաև լիզինգի առարկան լիզինգառուի կողմից գնելու գինը, եթե լիզինգի պայմանագրով նախատեսվում է լիզինգի առարկայի նկատմամբ սեփականության իրավունքի փոխանցում լիզինգառուին: Այս առումով, լիզինգի պայմանագրի գնի վերաբերյալ պայմանը որոշակիորեն խտացնում է լիզինգային հարաբերությունների էական գծերը: Եթե փորձենք անցկացնել զուգահեռներ, ապա ակնհայտ է դառնում, որ գույքը սովորական վարձակալության տրամադրելիս վարձավճարի կազմում նման տարրեր առկա չեն, հետևաբար՝ վարձակալության պարագայում համադրելի հանգամանքները գտնելն անհամեմատ ավելի հեշտ է:

Ինչ վերաբերում է լիզինգի պայմանագրի ժամկետին, ապա պայմանագրի այդ պայմանը որոշվում է տվյալ լիզինգի առարկայի օգտակար ծառայության ժամանակահատվածը կամ ամորտիզացիայի աստիճանը հաշվարկելու արդյունքում՝ այնպես, որ լիզինգատուն այդ ժամկետի ընթացքում ստանա շահույթ՝ գույքն օգտագործման տրամադրելու դիմաց ստացվող լիզինգային վճարներից, որոնք հաշվարկելու համար, ինչպես վերը նշվեց, պարտադիր հաշվի է առնվում նաև պայմանագրի ժամկետի մասին պայմանը: Այսինքն՝ լիզինգի պայմանագրում ժամկետի ու լիզինգային վճարների մասին պայմանները փոխկապակցված են միմյանց հետ: Ընդ որում, հատկապես ֆինանսական լիզինգի պարագայում պայմանագրի ժամկետը որոշվում է այն հաշվով, որ գրեթե համընկնի գույքի լրիվ ամորտիզացիայի ժամկետի հետ կամ գոնե մոտ լինի այդ ժամկետին, իսկ պայմանագրի ժամկետի ավարտին, որպես կանոն, գույքը ձեռք է բերվում լիզինգառուի կողմից:

Ընդգծենք նաև այն հանգամանքը, որ լիզինգատուի դերում հանդես է գալիս ֆինանսական կազմակերպություն, ինչը, կարծում ենք, ունի վճռորոշ նշանակություն լիզինգի պայմանագրի գնի ու ժամկետի մասին պայմաններն էական համարելու հարցում, քանի որ նշված կազմակերպություններն իրենց ֆինանսական միջոցներն օգտագործում և ներդնում են ժամկետների ու շահույթների հստակ հաշվարկների արդյունքում:

Այսպիսով, գտնում ենք, որ լիզինգի պայմանագրի ժամկետի և գնի վերաբերյալ դրույթները հարկ է նորմատիվ մակարդակում ճանաչել որպես լիզինգի պայմանագրի էական պայմաններ, քանի որ դա բխում է լիզինգային իրավահարաբերությունների էությունից (առարկայի մասին պայմանը,

ինչպես արդեն նշվել է, օրենսդիրն էական է համարում բոլոր պայմանագրերի համար)։

Ընդ որում, կարծում ենք՝ լիզինգի նյութական օբյեկտի անհատականացման, ինչպես նաև պայմանագրի գնի ու ժամկետի մասին պայմաններն էական համարելու հարցում Օրենսգիրքը տեղ է թողնում տարամեկնաբանությունների։ Այսպես, եթե զուտ բովանդակային առումով համադրենք Օրենսգրքի 684-րդ հոդվածի 1-ին մասի նորմը և Օրենսգրքի 677-րդ հոդվածի 2-րդ մասի դիսպոզիտիվ կարգավորումը, ապա դժվար չէ հայտնաբերել նշված երկու դրույթների միջև առկա էական հակասությունը։ Մասնավորապես, ստացվում է, որ մի կողմից օրենսդիրը թույլ է տալիս, որ լիզինգի պայմանագրով կողմերը պայմանավորվեն, որ և՛ ձեռք բերվող գույքի, և՛ վաճառողի ընտրությունը կատարի լիզինգատուն, որպիսի պարագայում ակնհայտ է, որ պայմանագիրը լիզինգատուի ու լիզինգառուի կողմից ստորագրելու պահին ուղղակի անհնար է անհատականացնել գույքը, իսկ մյուս կողմից Օրենսգրքի 684-րդ հոդվածի 1-ին մասը փաստորեն կողմերին պարտավորեցնում է պայմանագրում հստակ ու որոշակիորեն համաձայնեցնել գույքի մասին պայմանը։

Ինչ վերաբերում է պայմանագրի գնին, ապա Օրենսգրքի 35-րդ գլխի 6-րդ պարագրաֆն ուղղակիորեն չի նախատեսում որևէ դրույթ առ այն, որ լիզինգի պայմանագրի գնի մասին պայմանն էական պայման է[1]։ Մյուս կողմից, Օրենսգրքի 684.3-րդ հոդվածը, որը նվիրված է լիզինգային վճարներին, իր բնույթով եզակի է, քանի որ Օրենսգրքի՝ վարձակալության որևէ այլ տեսակին վերաբերող դրույթներով հատուկ չի կարգավորվել վարձավճարի հարցը։ Բացի այդ, ինչպես վերը նշվեց, լիզինգի պայմանագրի դեպքում Օրենսգրքի 440-րդ հոդվածի 3-րդ մասի կիրառման միջոցով լիզինգի կոնկրետ պայմանագրի գինը որոշելը գործնականում կիրառելի չէ, իսկ լիզինգային վճարների չափն ուղղակիորեն փոխկապակցվում է պայմանագրի ժամկետի հետ, ուստիև ստացվում է, որ լիզինգային վճարը կարող է հաշվարկվել միայն պայմանագրով հստակ ժամկետ նախատեսված լինելու պարագայում։

Հնարավոր է իրավիճակ, երբ լիզինգառուն ու լիզինգատուն ընդհանրապես պայմանագրով համաձայնեցրած չլինեն լիզինգի պայմանագրի գնի ու ժամկետի մասին պայմանները ու վեճ ծագելու

---

[1] *Օրինակ՝ Օրենսգրքի 35-րդ գլխի 4-րդ պարագրաֆում, որը նվիրված է շենքերի ու շինությունների վարձակալության կարգավորմանը, առկա է կոնկրետ նորմ (Օրենսգրքի 658-րդ հոդվածի 1-ին մաս), ըստ որի՝ շենքի կամ շինության վարձակալության պայմանագիրը պետք է նախատեսի վարձավճարի չափ, և վարձավճարի չափի մասին պայմանի բացակայության դեպքում շենքի կամ շինության վարձակալության պայմանագիրը համարվում է չկնքված։*

պարագայում մի դեպքում, հղում կատարելով Օրենսգրքի 616-րդ հոդվածի 1-ին մասի 2-րդ պարբերության վրա, խնդրեն կիրառել համադրելի գներ, իսկ մյուս դեպքում առհասարակ կարող է վիճարկվել պայմանագրի կնքված լինելը՝ էական պայմանները համաձայնեցված չլինելու հիմնավորմամբ:

Գտնում ենք, որ նման դեպքերում պետք է հիմք ընդունել պայմանագրի կնքված լինելու կանխավարկածը: Այս մոտեցումը, ըստ էության, բխում է Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածում ամրագրված՝ քաղաքացիական իրավունքներն իրենց կամքով ու ի շահ իրենց ձեռք բերելու նիրականացնելու, ինչպես նաև պայմանագրի ազատության սկզբունքների էությունից՝ հիմք ընդունելով այն կանխադրույթը, որ եթե քաղաքացիական իրավունքի սուբյեկտներն իրենց կամքով մտնում են պայմանագրաիրավական կապի մեջ, ապա ենթադրվում է, որ նրանց կամքն ուղղված էհենց կնքման պայմաններին բավարարող ու վավեր պայմանագիր կնքելուն, իսկ հակառակը ենթակա է հիմնավորման ու ապացուցման:

Այս առնչությամբ տեղին ենք համարում հիշատակել ՌԴ գերագույն դատարանի ուշագրավ դիրքորոշումը, ըստ որի՝ պայմանագրի կնքված լինելու կամ վավերության հարցերի վերաբերյալ վեճի առկայության դեպքում, եթե այլ բան ապացուցված չէ, անհրաժեշտ է ելնել տվյալ պայմանագրի կնքված ու վավեր լինելու կանխավարկածներից, իսկ եթե պայմանագրի պայմանը թույլ է տալիս մեկնաբանման մի քանի տարբերակներ, որոնցից մեկը հանգեցնում է պայմանագրի անվավերության կամ չկնքված ճանաչելուն, իսկ մյուս տարբերակը չի հանգեցնում նման հետևանքների, ապա, ընդհանուր կանոնի համաձայն, նախապատվությունը տրվում է մեկնաբանման այն տարբերակին, որի դեպքում պայմանագիրը պահպանում է իր ուժը1:Կարծում ենք՝ շարադրված մոտեցումը, ըստ էության, կիրառելի է նաև մեր իրավակիրառ պրակտիկայում:

Ի դեպ, լիզինգի պայմանագրի բովանդակության մեջ ներառվող էական պայմանները նորմատիվ մակարդակում ամրագրելու ճանապարհով են գնացել մի շարք երկրներ: Մասնավորապես, խնդիրն այդ ձևով է լուծվել «Ֆինանսական լիզինգի մասին» Ուկրաինայի օրենքի 14-րդ հոդվածում2, «Լիզինգի մասին» Ուզբեկստանի Հանրապետության օրենքի 9-րդ հոդվածում3, «Ֆինանսական լիզինգի մասին» Ղազախստանի

---

[1]*Տե՛ս նաև Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 25.12.2018г. N 49 «О некоторых вопросах применения общих положений Гражданского кодекса Российской Федерации о заключении и толковании договора»:*

[2]*Տե՛ս Закон Украины «О финансовом лизинге» с изменениями 2022 год N 1201-IX от 04.02.2021:*

[3]*Տե՛ս Закон Республики Узбекистан от 14 апреля 1999 года №756-I «О лизинге»:*

Հանրապետության օրենքի 15-րդ հոդվածում 1։Կարծում ենք՝ նման կարգավորում հարկ է նախատեսել նաև հայրենական օրենսդրությամբ:

Ինչպես նշվեց, Օրենսգրքի 448-րդ հոդվածի 1-ին մասի 2-րդ պարբերությունն էական պայման է դիտարկում նաև կողմերից մեկի կողմից առաջարկվող պայմանագրային դրույթը, որի վերաբերյալ պետք է ձեռք բերվի համաձայնություն։

Լիզինգի պայմանագրի կնքման օֆերտայի ու լիզինգի պայմանագրի բովանդակությունը մշակվում է լիզինգային ընկերությունների կողմից համապատասխան մասնագիտական վերլուծությունների արդյունքում՝ բնականաբար հաշվի առնելով լիզինգային գործառնությունների իրականացումից առավելագույն հասույթ ստանալու՝ ֆինանսական կազմակերպության ակնկալիքը, որպիսի պայմաններում լիզինգային ընկերության կողմից լիզինգի պայմանագրում առավելապես իր շահերը՝ նույնիսկ ի հաշիվ լիզինգառուների շահերի, արտացոլող դրույթներ ներառելու ռիսկը բարձր է։

Լիզինգի պայմանագրի կնքման գործընթացում լիզինգային ընկերության (լիզինգատուի) բանակցային հնարավորությունները հիմնականում ավելի մեծ են լինում հաճախորդի (լիզինգառուի) համեմատ, ինչը նաև արտացոլվում է լիզինգատուների կողմից կազմվող ստանդարտ պայմանագրային պայմաններում, իսկ մյուս կողմը հաճախ զրկված է լինում այդ հնարավորությունից՝ իր կարգավիճակի, ոչ պրոֆեսիոնալ լինելու, տնտեսական ռեսուրսների կամ երկարատև բանակցություններ վարելու ժամանակի անբավարարության, կախյալ դրության, մենաշնորհի առկայության, ծանր հանգամանքների զուգադիպման և նմանատիպ այլ պատճառներով։ Կողմերի բանակցային հնարավորությունների ակնհայտ անհամապատասխանության պարագայում ուժեղ կողմը, չարաշահելով իր դիրքը, թույլ կողմի համար կարող է նախատեսել այնպիսի պայմաններ, որ վերջինիս համար պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունների կատարումը դառնա անհամեմատ ավելի անբարենպաստ, քան կլիներ պայմանագրային ուժեղ կողմի բարեխիղճ վարքագծի դեպքում։ Նման պայմանագրային պայմանները տեսության մեջ ստացել են «անարդար

---

[1]*Տե՛ս Закон Республики Казахстан от 5 июля 2000 года № 78-II«О финансовом лизинге»: Այդօրենքի 15-րդ հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է. «Լիզինգի պայմանագիրը պետք է պարունակի հետևյալ էական պայմանները՝ 1)պայմանագրի առարկան, 2)լիզինգի առարկայի վաճառողի անվանումը, 3)լիզինգի առարկան լիզինգատուին հանձնելու պայմանները և ժամկետը, 4)լիզինգային վճարների չափը և պարբերականությունը, 5)լիզինգի առարկայի արժեքը, 6)պայմանագրի գործողության ժամկետը, 7)լիզինգի առարկան լիզինգատուինի սեփականություն անցնելու պայմանները, եթե այդպիսի անցումը նախատեսված է պայմանագրով, 8)լիզինգի առարկայինկ արագրությունը: Այդ պայմանների բացակայության դեպքում լիզինգի պայմանագիրը համարվում է չկնքված»:*

պայմաններ» ձևակերպումը: Անարդար պայմանների առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ դրանք ակնհայտ ձևով չեն հակասում օրենքին (առնվազն իմպերատիվ նորմերին), սակայն կոնկրետ իրավիճակում կարող են զրկել կոնտրագենտներից մեկին այնպիսի իրավունքներից, որոնք տրվում են այդ տեսակի պայմանագրերով, բացառել կամ սահմանափակել մյուս կողմի պատասխանատվությունը պարտավորությունների խախտման համար և այլն1: Ինչպես նշվում է տեսության մեջ, կողմերի բանակցային հնարավորությունների միջև էական խզման դեպքում պայմանագրի ազատության սկզբունքի կարգավորիչ խստությունը պատերնալիստական նպատակներով կարող է որոշակիորեն մեղմացվել, և դատարանը կարող է զգուշորեն սահմանափակել պայմանագրի ազատությունը, եթե պայմանագրի պայմաններն ակնհայտ անարդար են ու չհավասարակշռված 2:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Եվրոպական միությունում 1993 թվականի ապրիլի 5-ին ընդունվել է N 93/13/EEC «Սպառողական պայմանագրերում անարդար պայմանների մասին» Եվրոպական դիրեկտիվը, որի 3-րդ հոդվածի 1-ին կետի իմաստով անարդար կարող է ճանաչվել այնպիսի պայմանը, որը, ի հակառակ բարեխղճության պահանջի, էական անհավասարակշռություն է առաջացնում պայմանագրի կողմերի իրավունքներում ու պարտականություններում՝ ի վնաս սպառողի: Դիրեկտիվի 4-րդ հոդվածը նախատեսում է, որ պայմանագրի անարդար բնույթը պետք է գնահատվի՝ հաշվի առնելով պայմանագրով ձեռք բերվող ապրանքների ու ծառայությունների բնույթը, ինչպես նաև պայմանագրի կնքման պահին առկա հանգամանքները, իսկ հավելվածով նախատեսված է անարդար պայմանների նմուշային ցանկ3:

Անդրադառնալով պայմանագրային անարդար պայմանների էությանը՝ ՌԴ բարձրագույն արբիտրաժային դատարանը մասնավորապես նշել է, որ, եթե պայմանագիրը կնքելիս նախագիծն առաջարկվում է կողմերից մեկի

---

[1] *Պայմանագրային անարդար պայմանների մասին տե՛ս Кратенко М. В. Несправедливые условия в договорах с потребителями: понятие, виды, способысудебной защиты. Законы России: опыт, анализ, практика. 2008. N 4, էջ 56, Фогельсон Ю. Несправедливые (недобросовестные) условия договоров. Хозяйство и право. 2010. N 10 (405), էջ 47, Тужилова-Орданская Е. М. Несправедливые договорные условия в гражданском праве РФ. Власть Закона. 2019. N 4 (40), էջեր 109-110:*

[2] *Տե՛ս* ***Карапетов А.Г., Савельев А.И****. Свобода договора и ее пределы. Т. 1: Теоретические, исторические и политико-правовые основания принципа свободы договора и его ограничений. М.: Статут, 2012, էջեր 373-389:*

[3] *Տե՛ս Council Directive 93/13/EEC of 5 April 1993 on unfair terms in consumer contracts https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31993L0013:*

կողմից և ներառում այնպիսի պայմաններ, որոնք ակնհայտորեն ծանրաբեռնում են նրա կոնտրագենտին ու էապես խախտում կողմերի շահերի հավասարակշռությունը (անարդար պայմանագրային պայմաններ), իսկ կոնտրագենտը դրվում է այնպիսի իրավիճակում, որը դժվարացնում է պայմանագրի առանձին պայմաններն այլ բովանդակությամբ համաձայնեցնելը (այսինքն՝ հանդիսանում է պայմանագրի թույլ կողմ), ապա դատարանն իրավունք ունի այդպիսի պայմանագրի նկատմամբ կիրառել միանալու պայմանագրերին վերաբերող դրույթները՝ համապատասխան պայմանագիրն այդպիսի կոնտրագենտի պահանջով փոփոխելով կամ լուծելով։Ըստ դատարանի՝ պայմանագրից ծագող վեճեր լուծելիս, եթե պայմանագրի պայմանները հստակ չեն, ու անհնար է պարզել կողմերի իրական ընդհանուր կամքը՝ պայմանագրի նպատակների հաշվառմամբ, այդ թվում՝ ելնելով պայմանագրի տեքստից, պայմանագրի կնքմանը նախորդած բանակցություններից, կողմերի գրագրությունից, կողմերի փոխադարձ հարաբերություններում հաստատված պրակտիկայից, սովորույթներից, ինչպես նաև կողմերի հետագա վարքագծից, ապա պայմանագրի պայմանները պետք է մեկնաբանվեն այն կողմի կոնտրագենտի օգտին, որը նախապատրաստել է պայմանագրի նախագիծը կամ առաջարկել համապատասխան պայմանի ձևակերպումը։ Ընդ որում, եթե հակառակն ապացուցված չէ, ապա ենթադրվում է, որ այդպիսի կողմ է հանդիսացել այն անձը, որը պրոֆեսիոնալ է համապատասխան ոլորտում, ինչը պահանջում է հատուկ գիտելիքներ (օրինակ, բանկը՝ վարկային պայմանագրով, լիզինգատուն՝ լիզինգի պայմանագրով, ապահովագրողը՝ ապահովագրության պայմանագրով և այլն)1։

Հավելենք, որ գործող խմբագրությամբ ՌԴ քաղաքացիական օրենսգրքի 428-րդ հոդվածում, ըստ էության, արտացոլվել են դատական պրակտիկայում ուղենշված վերոշարադրյալ մոտեցումները։ Մասնավորապես, հիշյալ հոդվածի 3-րդ մասը նախատեսում է, որ միանալու պայմանագրով ակնհայտ ծանրաբեռնող պայմանների մասով միացած կողմի՝ պայմանագրի փոփոխում կամ լուծում պահանջելու իրավունքներին վերաբերող կանոնները կիրառելի են նաև այն դեպքերում, երբ միանալու պայմանագիր չհանդիսացող պայմանագիր կնքելիս պայմանագրի պայմանները որոշվել են մի կողմի կողմից, իսկ մյուս կողմը բանակցային հնարավորությունների ակնհայտ անհավասարության պատճառով դրվել է այնպիսի դրության մեջ, որն էականորեն դժվարացնում է պայմանագրի առանձին պայմաններն այլ բովանդակությամբ համաձայնեցնելը։ Բացի այդ, ՌԴ քաղաքացիական օրենսգիրքն առանձին հոդվածով (հոդված 434.1)

---

[1] *Տե՛ս Постановление Пленума ВАС РФ от 14.03.2014 г. N 16 «О свободе договора и ее пределах»։*

անդրադարձել է պայմանագրի կնքման վերաբերյալ բանակցություններին՝ ամրագրելով բանակցություններ վարելիս կողմերի բարեխիղճ գործելու պարտականությունը (նշված դրույթները ձևակերպվել են 2015 թվականին կատարված օրենսդրական փոփոխությունների արդյունքում)1:

Միանալու պայմանագրին նվիրված ՀՀ քաղաքացիական Օրենսգրքի 444-րդ հոդվածը նման կարգավորում չի նախատեսում. անբարեխիղճ կամ «անարդար» պայմանները մեր օրենսդրությամբ նման իրավաբանական հետևանքներ կարող են ունենալ միայն այնքանով, որքանով ներառված են լինում միանալու պայմանագրերում2: Ընդ որում, հարկ է նշել, որ տվյալ դեպքում խոսքը չի վերաբերում Օրենսգրքի 313-րդ հոդվածի 1-ին մասում նկարագրված դեպքերին, երբ այդպիսի պայմանագրային պայմաններին մի կողմը ստիպված է եղել համաձայնելու ծանր հանգամանքների բերումով իր համար ծայրահեղ ոչ ձեռնտու պայմաններով, որից օգտվել է մյուս կողմը (ստրկացուցիչ գործարք): Բանն այն է, որ լիզինգի պայմանագիրը կնքվում է մասնագիտացված ֆինանսական (լիզինգային) ընկերության ու լիզինգառուի միջև, որը լիզինգի պայմանագիրը կնքելուց առաջ ծանոթանում է լիզինգի պայմաններին, հետևապես այս դեպքում գործարքը կնքելիս լիզինգառուի կամահայտնության վրա արտաքին ազդեցություն չի լինում: Ինչպես արդեն նշվել է, անարդար պայմանների յուրահատկությունը նրանում է, որ դրանք առերևույթ չեն հակասում իմպերատիվ կարգավորումներին, սակայն միաժամանակ պայմանագրի թույլ կողմի համար հանդես են գալիս որպես անբարենպաստ դրույթներ: Բացի այդ,Օրենսգրքի 313-րդ հոդվածով նախատեսված իրավական պաշտպանության միջոցը նպատակահարմար չէ կիրառել նաև ապացուցողական տեսանկյունից3: Շատ դեպքերում պայմանագրի փոփոխումը համապատասխանում է թույլ կողմի պայմանագրային շահերին, որը շահագրգռված է լինում կնքված պայմանագիրը փոփոխելու, քան թե անվավեր ճանաչելու մեջ, եթե անգամ այն պարունակում է անարդար պայմաններ:

Գտնում ենք, որ, հաշվի առնելով լիզինգային հարաբերությունների զարգացման նպատակը և հատկապես փոքր ու միջին ձեռնարկատերերի, ինչպես նաև սպառողների համար լիզինգից օգտվելու առավելագույն նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու անհրաժեշտությունը, այն դեպքում,

---

[1] *Տե՛ս Федеральный закон от 08.03.2015 N 42-ФЗ "О внесении изменений в часть первую Гражданского кодекса Российской Федерации":*

[2] *Տե՛ս թիվ ԵԷԴ/0632/02/13 քաղաքացիական գործով ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի 2015 թվականի ապրիլի 30-ի որոշումը:*

[3] *Տե՛ս թիվ ԵՇԴ/1671/02/09 քաղաքացիական գործով ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի 2011 թվականի հուլիսի 1-ի որոշումը, թիվ ԵԿԴ/5820/02/14 քաղաքացիական գործով ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի 2022 թվականի փետրվարի 24-ի որոշումը:*

երբ լիզինգի պայմանագիրը լիզինգառուին զրկում է նման տեսակի պայմանագրերով սովորաբար տրամադրվող իրավունքներից, բացառում կամ սահմանափակում է լիզինգատուի պատասխանատվությունը պարտավորությունները խախտելու համար կամ պարունակում է լիզինգառուի համար այլ անարդար պայմաններ, որոնք նա չէր ընդունի, եթե հնարավորություն ունենար մասնակցել լիզինգատուի կողմից մշակված լիզինգի պայմանագրի պայմանների որոշմանը, նպատակահարմար է նորմատիվ, ինչպես նաև իրավակիրառական մակարդակում լիզինգառուներին ընձեռել իրավունք՝ վիճարկելու նման պայմանագրային պայմանների իրավաչափությունն ու պահանջելու փոփոխել դրանք կամ պահանջելու լուծել պայմանագիրը։

Ներկայացված առաջարկն արդիական է հատկապես այն դեպքերում, երբ լիզինգային ընկերությունները պայմանագրերում նախատեսում են լիզինգային վճարները չվճարելու համար չափազանց բարձր տոկոսներ, լիզինգային վճարների չափը միակողմանիորեն փոփոխելու (բարձրացնելու)[1] կամ լիզինգառուի կողմից պայմանագրի պայմանների անգամ ոչ էական խախտման դեպքում պայմանագիրը լուծելու և գույքը վերադարձնելու հնարավորություն։

Վեր հանված հիմնախնդիրների կապակցությամբ ձևակերպված դրույթները կարող են օգտագործվել իրավաստեղծ պրակտիկայում։ Ներկայացված առաջարկները և մոտեցումները կարող են օգտագործվել նաև պայմանագրային աշխատանքում, լիզինգառուները հնարավորություն կունենան արդյունավետորեն պաշտպանվել անարդար կամ անբարեխիղճ պայմաններից ու դրանց գործողության հետևանքներից, ինչի արդյունքում նաև կբարձրանա լիզինգային հարաբերությունների կարգավորման որակը մեր երկրում։

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, ի.գ.դ. Գ.Ս. Ղազինյանը։

[1] *Տե՛ս, օրինակ, https://ameriabank.am/business/ameria-leasing-terms հղումով։*

ՀՏԴ 341.2

Իրավագիտություն

Սոսի ԶԱՔԱՐՅԱՆ
ԱրՊՀ իրավունքի ամբիոնի ավագ դասախոս
E-mail: sosy21@yandex.com

ՉՃԱՆԱՉՎԱԾ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՏԵԳՐՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒ ԱՅԼ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ

Ժամանակակից պայմաններում աշխարհի և ոչ մի պետություն չի կարող ապահովել իր երկրի բնականոն գործունեությունն առանց լիարժեք ու համակողմանի համագործակցության այլ պետությունների ու միջազգային կառույցների հետ: Իսկ համագործակցությունն անհրաժեշտ է բոլոր ուղղություններով՝ տնտեսական, սոցիալական, մշակութային, ռազմական, իրավական, քաղաքական, դիվանագիտական և այլն: Նույնը վերաբերում է նաև դե ֆակտո կամ չճանաչված պետություններին, որոնք, սակայն, զրկված են այդ հնարավորություններից:

Բանալի բառեր՝ *չճանաչված պետություններ, ՄԱԿ, համագործակցություն, ԱՀ, ՄՄՀ, Աբխազիա, Հարավային Օսեթիա:*

С. Захарян

В современных условиях ни одно государство мира не может обеспечить нормальное функционирование своей страны без полноценного и всестороннего сотрудничества с другими государствами и международными структурами. А сотрудничество необходимо по всем направлениям: экономическому, социальному, культурному, военному, правовому, политическому, дипломатическому и т.д. То же

самое относится к де-факто или непризнанным государствам, которые, однако, лишены этих возможностей.
Ключевые слова: непризнанные государства, ООН, сотрудничество, АР, ПМР, Абхазия, Южная Осетия

S. Zaqaryan

In modern conditions, no state in the world can ensure the normal functioning of its country without full and comprehensive cooperation with other states and international structures.

And cooperation is necessary in all directions: economic, social, cultural, military, legal, political, diplomatic, etc. The same applies to de facto or unrecognized states, which, however, are deprived of these opportunities.

Key words: *Unrecognized states, UN, cooperation, RA, TMR, Abkhazia, South Ossetia.*

Ժամանակակից պայմաններում աշխարհի և ոչ մի պետություն չի կարող ապահովել իր երկրի բնականոն գործունեությունն առանց լիարժեք ու համակողմանի համագործակցության այլ պետությունների ու միջազգային կառույցների հետ: Իսկ համագործակցությունն անհրաժեշտ է բոլոր ուղղություններով՝ տնտեսական, սոցիալական, մշակութային, ռազմական, իրավական, քաղաքական, դիվանագիտական և այլն: Նույնը վերաբերում է նաև դե ֆակտո կամ չճանաչված պետություններին, որոնք, սակայն, զրկված են այդ հնարավորություններից: Հետխորհրդային տարածաշրջանում առկա են չորս պետական կազմավորում, որոնք ձգտում են միջազգային ճանաչման՝ Մերձդնեստրյան Մոլդովական Հանրապետությունը, Աբխազիայի Հանրապետությունը, Հարավային Օսեթիայի Հանրապետությունը և Արցախի Հանրապետությունը կամ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը: Այս ցանկին կարելի է ավելացնել համեմատաբար վերջերս իրենց անկախ հայտարարած (2014 թվականին) Դոնեցկի ու Լուգանսկի Հանրապետությունները: Աշխարհում չճանաչված պետությունների ցանկը դրանով, իհարկե, չի սահմանափակվում: Ցանկին ավելանում են այլ պետություններ, որոնք կամ ընդհանրապես ճանաչված չեն ՄԱԿ-ի անդամ որևէ երկրի կողմից, կամ մասնակի են ճանաչված ու դեռ հսկայական անելիքներ ունեն պետականության կայացման ճանապարհին:

Պետության արտաքին հարաբերությունները կարգավորող նորմատիվ բազայի հիմքն են կազմում Սահմանադրության՝ արտաքին հարաբերությունների ու միջազգային պայմանագրերի իրավաբանական ուժի մասին դրույթները, միջազգային պայմանագրերի մասին հատուկ

օրենքն ու արտաքին հարաբերությունները իրականացնող մարմնի (որպես կանոն Արտաքին գործերի նախարարություն) մասին օրենսդրությունը: Սահմանադրության նորմերը սահմանում են միջազգային իրավունքի նորմերի տեղը պետության իրավական համակարգում և կանխորոշում են միջազգային հարաբերություններում պետության մասնակցության շրջանակներն ու գործընթացը[1]:

Այսպես, համաձայն Աբխազիայի Սահմանադրության 3-րդ հոդվածի՝ <<Աբխազիայի Հանրապետությունը միջազգային իրավունքի սուբյեկտ է, այլ պետությունների հետ մտնում է պայմանագրային հարաբերությունների մեջ:

Միջազգային պայմանագրերի կնքման, հրապարակման, վավերացման և չեղյալ հայտարարման կարգը սահմանվում է օրենքով>>[2]: Իսկ Սահմանադրության 11-րդ հոդվածը հռչակում է հավատարմությունը մարդու իրավունքների վերաբերյալ միջազգային պայմանագրերի նկատմամբ:

Հարավային Օսեթիայի Սահմանադրության 2-րդ հոդվածի 2-րդ կետը հռչակում է, որ միջազգային իրավունքի ու միջազգային պայմանագրերի հանրաճանաչ նորմերն ու սկզբունքները հանդիսանում են Հարավային Օսեթիայի Հանրապետության իրավական համակարգի բաղկացուցիչ մասը: Իսկ հոդված 11-ը սահմանում է երկրի արտաքին քաղաքականության սկզբունքները՝ համընդհանուր և արդարացի խաղաղություն, փոխշահավետ համագործակցություն, կոլեկտիվ անվտանգության համակարգի միացում, միջազգային կազմակերպությունների ու այլ միությունների անդամակցում: Միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ նորմերն ու սկզբունքները, ինչպես նաև Հարավային Օսեթիայի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերը հանդիսանում են այլ պետությունների հետ հարաբերությունների հիմք[3]:

ՄՄՀ-ի Սահմանադրության 10-րդ հոդվածը սահմանում է, որ հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը հիմնված է

---

[1] *Տե՛ս ГОСУДАРСТВА DE FACTO: ВНУТРЕННЕЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО О МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ И ВНЕШНИХ СНОШЕНИЯХ. КУЗЬМИН А. В., ЛИГАРОВА В. А., ЛЕОНТЬЕВА Е. О., Theory and Practice of the restoration of rights. 2015, Nr. 2, c. 63*

[2] *Աբխազիայի Սահմանադրություն, ընդ. 1994 թվականի նոյեմբերի 26-ին, փոփ.՝ 2014 թվականի ապրիլի 30-ին . № 3494-c-V. Աբխազիայի Հանրապետության Ազգային ժողովի պաշտոնական կայքէջ /http://presidentofabkhazia.org/upload/iblock/9b1/Конституция_Республики_Абхазия_2015_03_31_13_14_23_110.pdf հղման ամսաթիվը՝ 06.06.2021/:*

[3] *Տես՝ Հարավային Օսեթիայի Սահմանադրություն. ընդ. 2001 թվականի ապրիլի 8-ին, փոփ.՝2016 թվականի նոյեմբերի 30-ին. Հարավային Օսեթիայի Հանրապետության Պառլամենտի պաշտոնական կայքէջ. http://www.parliamentrso.org/node/13 հղման ամսաթիվը՝ 06.06.2021/:*

պետությունների ինքնիշխան հավասարության, ուժի չկիրառման, վեճերի խաղաղ կարգավորման, այլ պետությունների ներքին գործերին չմիջամտելու սկզբունքների հիման վրա: Փաստորեն, ՄՄՀ-ի Սահմանադրությունն իր համար առանձնացրել ու կարևորել է միջազգային իրավունքի որոշ հիմնարար սկզբունքներ: ՄՄՀ-ն նույնպես, ինչպես մնացած չճանաչված ու ճանաչված բազմաթիվ երկրներ, միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ նորմերն ու սկզբունքները համարում է իրենց երկրի իրավական համակարգի բաղկացուցիչ մասը և դրանք հիմք համարում այլ պետությունների հետ հարաբերությունների հաստատման համար[1]: Դոնեցկի[2] ու Լուգանսկի[3] Սահմանադրությունները նույնպես ճանաչում ու երաշխավորում են մարդու և քաղաքացու իրավունքներն ու ազատությունները՝ միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ սկզբունքներին ու նորմերին համապատասխան (հոդված 12): Թայվանի Սահմանադրության[4] 141-րդ հոդվածը հռչակում է. <<Չինաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը պետք է կառուցվի անկախության ոգով, ապավինի սեփական ուժերին ու հիմնված լինի հավասարության ու փոխադարձության սկզբունքների վրա՝ այլ պետությունների հետ բարեկամական հարաբերությունների զարգացման համար ու պահպանեն ՄԱԿ-ի պայմանագրերն ու Կանոնադրությունը՝ արտասահմանում բնակվող չինական քաղաքացիների իրավունքների ու շահերի պաշտպանության, միջազգային համագործակցությանն ու արդարադատությանը նպաստելու և ամբողջ աշխարհում խաղաղության ապահովելու նպատակով>>:

---

[1] *Տես՝ Մերձդնեստրյան Մոլդովական Հանրապետության Սահմանադրություն, ընդ. 1995 թվականի դեկտեմբերի 24-ին, փոփ.՝ 2019 թվականի օգոստոսի 30-ի դրությամբ. ՄՄՀ Գերագույն խորհրդի պաշտոնական կայքէջ. http://vspmr.org/legislation/constitution/ /հղման ամսաթիվը՝ 08,06,2021/*

[2] *Տես՝ Դոնեցկի Ժողովրդական Հանրապետության Սահմանադրություն, ընդ.՝ 2014 թվականի մայիսի 14-ին, փոփ.՝ 2020 թվականի մարտի 6-ի դրությամբ. Դոնեցկի Ժողովրդական Հանրապետության Արդարադատության նախարարության պաշտոնական կայքէջ՝ https://minjust-dnr.ru/konstitutsiya-donetskoj-narodnoj-respubliki/ /հղման ամսաթիվը՝ 08.06.2021/:*

[3] *Տես՝ Լուգանսկի Ժողովրդական Հանրապետության Սահմանադրություն, ընդ.՝ 2014 թվականի մայիսի 18-ին, փոփ.՝ 2020 թվականի հունիսի 3-ի դրությամբ. Լուգանսկի Ժողովրդական Հանրապետության Ազգային խորհրդի պաշտոնական կայքէջ՝ https://nslnr.su/zakonodatelstvo/normativno-pravovaya-baza/591/ /հղման ամսաթիվը՝ 08.06.2021/:*

[4] *Տես՝ Թայվանի /Չինաստանի/ Հանրապետության Սահմանադրություն, ընդ.՝ 1947 թվականի հունվարի 1-ին, փոփ.՝ 2000 թվականի ապրիլի 24-ի դրությամբ. Taiwan Documents Project http://www.taiwandocuments.org/constitution01.htm /հղման ամսաթիվը՝ 08.06.2021/:*

Մասնակի ճանաչված Կոսովոյի Սահմանադրությունը նույնպես նախատեսում է միջազգային պայմանագրեր կնքելու ու միջազգային կազմակերպություններին անդամակցելու հնարավորությունը, որոնք ուղղված են խաղաղության, մարդու իրավունքների ու անվտանգության պահպանմանը (հոդված 10): Առանձնահատուկ ուշադրության կարիք ունի Կոսովոյի Սահմանադրության 22-րդ հոդվածը, որը վերաբերում է միջազգային համաձայնագրերի անմիջական կիրառմանը: Այնտեղ, մասնավորապես, նշվում է, որ մարդու իրավունքներն ու ազատությունները, որոնք երաշխավորվում են միջազգային պայմանագրերով, այսուհետ երաշխավորվում են սույն Սահմանադրությամբ, կիրառվում են անմիջականորեն Կոսովոյի Հանրապետությունում և ունեն առաջնահերթություն՝ այլ օրենքների դրույթների և հասարակական գործունեության ակտերի միջև վեճի դեպքում: Դրանք են՝ 1. Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը 2. Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիան և դրան կից լրացուցիչ արձանագրությունները 3. Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգայն կոնվենցիան և դրան կից լրացուցիչ արձանագրությունները 4. Ազգային փոքրամասնությունների պաշտպանության մասին Եվրոպայի խորհրդի շրջանակային կոնվենցիան 5. Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին կոնվենցիաներ 6. Կանանց նկատմամբ խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին կոնվենցիաներ 7. Երեխաների իրավունքների մասին կոնվենցիաներ 8. Խոշտանգումների և այլ դաժան, անմարդկային ու արժանապատվությունը նվաստացնող վերաբերմունքի դեմ կոնվենցիաներ[1]:

Ինչ վերաբերում է Արցախի Հանրապետությանը, ապա Սահմանադրության 13-րդ հոդվածն ամրագրում է, որ <<Արցախի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունն իրականացվում է միջազգային իրավունքի հիման վրա՝ բոլոր պետությունների հետ բարիդրացիական, փոխշահավետ հարաբերություններ հաստատելու նպատակով>>: ԱՀ Սահմանադրության 3-րդ հոդվածի 4-րդ կետը նշում է, որ պետությունն ապահովում է մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանությունը՝ միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ սկզբունքներին և նորմերին համապատասխան: Այսինքն, մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների ու

---

[1] *Տես՝ Կոսովոյի Սահմանադրություն // ընդ. 2008 թվականի ապրիլի 9-ին. https://www.vfgh.gv.at/cms/vfghkongress/downloads/ru/The_Constitution_of_the_Republic_of_Kosovo_RUS.pdf*

ազատությունների պաշտպանությունը՝ միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ սկզբունքներին ու նորմերին համապատասխան գործելու սկզբունքը ամրագրված է չճանաչված ու մասնակի ճանաչված բոլոր երկրների Սահմանադրություններում: Այս սկզբունքի ամրագրումը կապված է ոչ միայն այն փաստի հետ, որ մարդը համարվում է բարձրագույն արժեք, ու պետությունը պարտավոր է անել ամեն ինչ իր քաղաքացիների իրավունքներն ու ազատությունները պաշտպանելու համար, այլև այս կերպ (միջազգային պայմանագրերին միանալով ու իր երկրի իրավական համակարգի բաղկացուցիչ մաս համարելով) չճանաչված երկրները փորձում են իրենց իդենտիֆիկացնել միջազգային հանրության հետ ու միջազգային հարաբերությունների՝ թեկուզ աննշան, բայց այնուամենայնիվ, մաս կազմել: Պետությունը, որը չունի լուրջ ֆինանսական, տնտեսական, ռազմական, թեկուզ մարդկային բավարար ռեսուրսներ, չունի ոչ մի այլ խաղաթուղթ ագրեսոր երկրից պաշտպանվելու համար (որից ձգտում են անկախության), քան պարզապես միանալ ՄԱԿ-ի կողմից ընդունված պայմանագրերին ու հարկ եղած դեպքում մատնանշել, թե իրենց որ իրավունքներն է խախտվել անկախության, պետականակերտման ու միջազգային հանրության կողմից ճանաչման երկարատև ու դժվարին ճանապարհին:

Արտաքին հարաբերությունների ու միջազգային անցուդարձին ինտեգրման հաջորդ օրենսդրական մակարդակը միջազգային պայմանագրերի վերաբերյալ օրենսդրության առկայությունն է: Նշենք, որ նշված բոլոր երկրներն էլ վաղուց ունեն միջազգային պայմանագրերի մասին օրենք, որոնք գրեթե չեն տարբերվում ՄԱԿ-ի անդամ երկրների օրենսդրությունից:

Նշված օրենքով կարգավորվում են միջազգային պայմանագրերի կնքման, վավերացման, հաստատման, միանալու, ուժի մեջ մտնելու, կատարման, փոփոխման, չեղյալ հայտարարելու և դրանց հետ կապված այլ հարաբերություններ: Այսպես, Արցախի Հանրապետությունը հասցրել է նույնիսկ միջազգային պայմանագրերի մասին երեք օրենքը ընդունել՝ 2005, 2014 և 2021 թվականներին[1], Աբխազիան՝ 2007 թվականին[2], Հարավային

---

[1] *Տես՝ ԱՀ իրավական տեղեկատվական համակարգ // http://arlexis.am/:*

[2] *Տես՝ Աբխազիայի Հանրապետության Միջազգային պայմանագրերի մասին Աբխազիայի Հանրապետության օրենք /ընդ. 2007 թվականի նոյեմբերի 2-ին № 1872-c-IV/ Աբխազիայի Հանրապետության նախագահի պաշտոնական կայքէջ՝ http://presidentofabkhazia.org/upload/iblock/721 Закон о международных договорах Республики Абхазия_2015_03_31_13_16_32_220.pdf /հղման ամսաթիվ՝09,06,2021/:*

Օսեթիան՝ 2007 թվականին[1], Դոնեցկը՝ 2015 թվականին[2], Լուգանսկը՝ 2018 թվականին[3] , Կոսովոն՝ 2011 [4], ՄՄՀ՝ 2016 թվականին[5] և այլն: Ավելացնենք, նաև, որ ի հավելումն միջազգային պայմանագրերի մասին օրենքի, չճանաչված երկրներում ընդունվել են նաև դիվանագիտական ծառայության մասին օրենք, ինչպես նաև երկրի արտաքին քաղաքականությունը համակարգող մարմնի մասին օրենք ու հիմնադրվել այն իրականացնող համապատասխան մարմին, այն է՝ արտաքին գործերի նախարարություն: Հավելենք, որ չճանաչված երկրների արտաքին գործերի նախարարություններն ունեն իրենց պաշտոնական կայքէջերը, որոնք ակտիվորեն թարմացվում են, և կայքում տեղադրում են իրենց ողջ՝ նույնիսկ ամենաչնչին աշխատանքն ու ձեռքբերումները: Սահմանադրական ու օրենսդրական կարգավորումներից բացի չճանաչված երկրների միջազգային համագործակցության՝ արտաքին քաղաքականության հիմնադրույթները կարգավորվում են նաև գերատեսչական ակտերով: Նշված երկրների պետության գլուխները ևս օժտված են բավականին լայն լիազորություններով՝ այլ երկրների ու միջազգային կազմակերպությունների հետ համագործակցություն իրականացնելու

---

[1] *Տես՝ Հարավային Օսեթիայի Հանրապետության Միջազգային պայմանագրերի մասին Հարավային Օսեթիայի Հանրապետության օրենք /ընդ. 2007 թվականի դեկտեմբերի 25-ին № 89/ Հարավային Օսեթիայի Հանրապետության պառլամենտի պաշտոնական կայքէջ՝ http://www.parliamentrso.org/node/88 /հղման ամսաթիվ՝09,06,2021/*

[2] *Տես՝ Դոնեցկի Ժողովրդական Հանրապետության Միջազգային պայմանագրերի մասին Դոնեցկի Ժողովրդական Հանրապետության օրենք /ընդ. 2015 թվականի հունիսի 29-ին №66-IHC/ Государственная информационная система нормативных правовых актов Донецкой Народной Республики https://gisnpa-dnr.ru/npa/0002-66-ihc-20150629/ /հղման ամսաթիվ՝09,06,2021/*

[3] *Տես՝ Լուգանսկի Ժողովրդական Հանրապետության Միջազգային պայմանագրերի մասին Լուգանսկի Ժողովրդական Հանրապետության օրենք /ընդ. 2018 թվականի հոկտեմբերի 8-ին 274-II / Լուգանսկի Ազգային Հանրապետության Ազգային խորհրդի պաշտոնական կայքէջ՝https://www.nslnr.su/zakonodatelstvo/normativno-pravovaya-baza/6987/ /հղման ամսաթիվ՝09,06,2021/*

[4] *Տես՝ Կոսովոյի Հանրապետության Միջազգային պայմանագրերի մասին Կոսովոյի Հանրապետության օրենքը /ընդ. 2011 թվականի նոյեմբերի 14-ին No. 04/L-052/ Կոսովոյի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր. https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=2789 /հղման ամսաթիվ՝09,06,2021/*

[5] *Տես՝ Մերձդնեստրի Մոլդովական Հանրապետության Միջազգային պայմանագրերի մասին Մերձդնեստրի Մոլդովական Հանրապետության օրենք /ընդ. 2016 թվականի մայիսի 24-ին № 131-3-VI/ Մերձդնեստրի Մոլդովական Հանրապետության Գերագույն խորհրդի պաշտոնական կայքէջ՝ http://www.vspmr.org/legislation/laws/zakonodateljnie-akti-pridnestrovskoy-moldavskoy-respubliki-v-sfere-konstitutsionnogo-stroya-osnov-pravoporyadka-a-takje-deyateljnosti-organov-gosudarstvennoy-vlasti-i-upravleniya/zakon-pridnestrovskoy-moldavskoy-respubliki-o-mejdunarodnih-dogovorah.html /հղման ամսաթիվ՝09,06,2021/*

առումով, որոնք, որպես կանոն, կարգավորվում են Սահմանադրությամբ: Այդ լիազորությունների մեջ է մտնում՝ երկիրը միջազգային հարաբերություններում ներկայացնելը, պետության անունից միջազգային պայմանագրեր կնքելը, օտարերկրյա պետություններում և միջազգային կազմակերպություններում իրենց երկրի դիվանագիտական ներկայացուցիչներին նշանակելն ու հետ կանչելը, օտարերկրյա պետությունների և միջազգային կազմակերպությունների դիվանագիտական ներկայացուցիչների հավատարմագրերը և հետկանչագրերը ընդունելը, ինչպես նաև ներկայացուցչական բնույթի այլ լիազորություններ իրականացնելը:

ԱՀ նախագահի 2017-2020 թվականների ծրագրի 2-րդ բաժինը վերաբերում է արտաքին քաղաքականությանն ու պաշտպանությանը, որտեղ ի սկզբանե նշված է, որ 2017-2020 թթ. որպես արտաքին քաղաքականության ոլորտի գերակա ուղղություններ կշարունակեն մնալ Արցախի Հանրապետության անկախության միջազգային ճանաչումը և ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորումը[1]:

Իսկ այժմ տեսնենք, թե չճանաչված երկրները գործնականում ինչպես են իրականացնում միջազգային ինտեգրում ու համագործակցություն այլ պետությունների ու միջազգային կազմակերպությունների հետ: Ըստ այդմ էլ չճանաչված պետությունները պետք է համագործակցության շեշտը դնեն մի քանի ուղղությունների վրա՝ ա) ՄԱԿ-ի անդամ երկրների հետ, բ) իրենց նման այլ չճանաչված երկրների հետ, գ) միջազգային կառույցների հետ:

Ա) համագործակցությունը ՄԱԿ-ի անդամ երկրների հետ.

Չճանաչված պետությունների համագործակցությունն այլ պետությունների հետ (ՄԱԿ-ի անդամ) գլխավորապես սահմանափակվում է այն պետությունների հետ հարաբերություններ հաստատելով, որին ցանկանում են հետագայում միանալ, կամ, այլ կերպ ասած, հարաբերություններ ունեն միայն հովանավորող կամ պատրոն պետության հետ: Օրինակ, ՄՄՀ-ն, Հարավային Օսեթիան և Աբխազիան ՄԱԿ-ի անդամ երկրներից լիարժեք շփվում ու նույնիսկ դիվանագիտական կապեր ունեն միայն Ռուսաստանի Դաշնության հետ: Վերջինս ճանաչել էր Աբխազիայի և Հարավային Օսեթիայի անկախությունը դեռևս 2008 թվականին, բայց մինչ այժմ Ռուսաստանը, քաղաքական նկատառումներից ելնելով, չի շտապում այդ երկրներին իր կազմի մեջ ներառել: ՌԴ-ից բացի Աբխազիային ու Հարավային Օսեթիային ՄԱԿ-ի անդամ երկրներից ճանաչել են նաև Վենեսուելան, Նիկարագուան և Նաուրուն: Աբխազիան ու Հարավային Օսեթիան Ռուսաստանի Դաշնության հետ ունեն համագործակցության

[1] *Տես՝ Արցախի Հանրապետության նախագահի 2017-2020 թվականների ծրագիրը. էջ 14:*

հարյուրից ավել պայմանագրեր, որոնք ներառում են հասարակական-քաղաքական կյանքի ամենատարբեր ոլորտները՝ ռազմական, առևտրային տնտեսական, սոցապահովության, գյուղատնտեսության, հանցավորության դեմ պայքարի և այլ ոլորտներ: Նիկարագուայի ու Նաուրուի հետ նույնպես ունեն համագործակցության մի քանի տասնյակ պայմանագրեր[1]:

Չնայած Ռուսաստանի Դաշնությունը չի ճանաչել ՄՄՀ-ի անկախությունը, սակայն ՌԴ-ն այնտեղ ունի իր հյուպատոսությունը: ՄՄՀ-ին հաջողվել է առևտրային-տնտեսական հարաբերություններ հաստատել արևմուտքի երկրների հետ, իսկ արտաքին քաղաքականության ոլորտում համագործակցության հիմնական ջանքերն ուղղված են միջազգային ճանաչմանը[2]: ՌԴ-ից բացի, ՄՄՀ համագործակցության մի շարք պայմանագրեր ունի Եվրամիության հետ, որոնք գլխավորապես տնտեսական ուղղվածության են: ՄՄՀ–ն համագործակցում է նաև Մեծ Բրիտանիայի, Շվեյցարիայի, Իտալիայի ու Ֆրանսիայի հետ: Ուշադրության է արժանի այն փաստը, ՄՄՀ-ն համագործակցում է նաև (տնտեսական, կրթական, իրավական) այսպես կոչված մետրոպոլ երկրի (Մոլդովայի) հետ՝ Բրյուսելի պահանջով, մի բան, որը կատեգորիկ բացակում է չճանաչված մյուս երկրների պարագայում[3]:

ՄՄՀ-ի իշխանությունները, Աբխազիայի ու Հարավային Օսեթիայի նման, նույնպես իրենց երկրի ապագան տեսնում են կամ անկախ պետություն ստեղծելու կամ էլ ՌԴ-ի կազմում[4], չնայած նախընտրելին առաջին տարբերակն է: ԼՂՀ-ի իշխանությունները ևս չեն ժխտում անկախության ճանաչումից հետո մայր Հայաստանին միանալու հնարավորությունը: Ցանկություն, որը արտահայտվել էր Արցախյան շարժման հենց սկզբում, երբ արցախցիները <<ՄԻԱՑՈՒՄ>> էին կանչում Հայաստանին:

ՄԱԿ-ի անդամ երկրներում հետխորհրդային տարածաշրջանի չճանաչված երկրներից ամենաթույլ ներկայացվածությունը ունի Լուգանսկը,

---

[1] *Տե՛ս Односторонние международные акты государств и приграничное сотрудничество* ***Е.Г.Ляхов, М.Б.Бадалина, А.А. Алимов****// Вестник Московского университета МВД России N1 2011. с. 101*

[2] *Տե՛ս Атрибуты государства в непризнанной Приднестровской Молдавской Республике. Харитонова Н.И.. // Государственное управление. Электронный вестник. Выпуск № 37. Апрель 2013 г.*

[3] *Տե՛ս Расширение <<зоны проблемной государственности>> как фактор турбулентности современного мира /на примере непризнанных государств постсоветского пространства/ .В.И. Сальников // Донецкий национальный университет. Исторический факультет. Журнал исторических, политологоческих и международных исследований. № 2/65/ 2018. Донецк. с. 100*

[4] *Приднестровье и Абхазия попытаются вступить в Россию. Открылось совещание непризнанных государств. Газета "Коммерсантъ" №114 от 03.07.2001, стр. 2. https://www.kommersant.ru/doc/273027*

որը իր գործունեությունը սկսեց միայն 2017 թվականին, չնայած անկախությունը հռչակել էր 2014 թվականին: Թեև Լուգանսկն ու Դոնեցկն իրենց անկախությունն Ուկրաինայից գրեթե միաժամանակ են հայտարարել, սակայն Դոնեցկի արտաքին քաղաքականության գերատեսչությունը շատ ավելի ակտիվ է գործում, քան Լուգանսկինը: Միևնույն ժամանակ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Լուգանսկն ու Դոնեցկը հետխորհրդային տարածաշրջանի մյուս չճանաչված երկրների համեմատ առավել երիտասարդ են, նրանց ոչ միայն արտաքին հարաբերությունների մարմինը, այլև պետական իշխանության մյուս մարմինները ևս այնքան էլ զարգացած, չեն ու անելիքները հսկայական են: Հավելենք, որ հետխորհրդային տարածաշրջանի չճանաչված երկրներում արտաքին հարաբերությունների ոլորտում ամենից բարձր մակարդակի համագործակցությունը իրականացնում են ՄՄՀ-ն և ԼՂՀ (ոչ միայն սահմանադրական ու օրենսդրական մակարդակներով, այլև գործնականում)[1] :

Այս համատեքստում ուսանելի է մեկ այլ չճանաչված երկրի՝ Թայվանի փորձը: Թայվանը կամ Չինաստանի Հանրապետությունն իր անկախությունն է հռչակել Չինաստանի Ժողովրդավարական Հանրապետությունից դեռևս 1911 թվականին և, իրավամբ, կարող է համարվել չճանաչված երկրների վետերանը: Չճանաչվածությունը, սակայն, Թայվանին չի խանգարել, որ նա տնտեսական, ռազմական ու դիվանագիտական[2] (այլ ոչ թե հասարակական բնույթ կրող ներկայացուցչական) կապեր հաստատի մոտ երկու տասնյակ երկրների հետ: Անշուշտ, Թայվանը ոչ միայն չճանաչված, այլև եվրոպական մի շարք երկրների համեմատ ունի բավականին բարձր տնտեսական զարգացվածության ցուցանիշ: <<Ասիական չորս վագրերից>> մեկը հանդիսացող այս երկիրը, չնայած իր տարածքով Հայաստանից մեծ է մոտ 6000 քառ. կմ-ով (ՀՀ տարածքը կազմում է 29 743 քառ.կմ, իսկ Թայվանինը՝ 35 980 քառ. կմ), սակայն բնակչությամբ այն ՀՀ-ին գերազանցում է ավելի քան 8 անգամ՝ 23 593 794 մարդ (2019թ. դրությամբ): Այն բազմաթիվ եվրոպական երկրներից ավելի մեծաքանակ բնակչություն ունի, իսկ ՀՆԱ-ի բնակչության

---

[1] *Տե՛ս Внешняя политика непризнанных и частично признанных госуадарств постсоветского пространства: институциональные основания// О.В. Онопко, В.В. Загородный // Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского Философия. Политология. Культурология. Том 4 (70). 2018. № 2. с. 88.*

[2] *Տե՛ս США – ТАЙВАНЬ: ОСОБЕННОСТИ ВОЕННЫХ СВЯЗЕЙ С НЕПРИЗНАННЫМ ГОСУДАРСТВОМ И РЕАКЦИЯ КНР. Муратшина К.Г., Романова Е. Б., Электронное приложение к <<РОССИЙСКОМУ ЮРИДИЧЕСКОМУ ЖУРНАЛУ>> 3/2018, с.6.*

մեկ շնչին հասնող նոմինալ մակարդակը կազմում է 25 873 ԱՄՆ դոլար (38-րդը աշխարհում)[1] :

Կարելի է ասել, որ սրանով էլ հիմնականում սահմանափակվում է այս չճանաչված պետությունների համեմատաբար լիարժեք համագործակցությունը ՄԱԿ-ի անդամ երկրների հետ: Սակայն նշենք, որ և՛ ՄՄՀ, և՛ Աբխազիան, և՛ Հարավային Օսեթիան, չճանաչված պետություններ լինելով հանդերձ, ունեն իրենց պաշտոնական ներկայացուցչությունները Ռուսաստանի Դաշնության մայրաքաղաք Մոսկվայում[2]: ԼՂՀ-ն չունի դեսպանություն կամ պաշտոնական ներկայացուցչություն ՀՀ-ում ու ոչ էլ որևէ այլ երկրում: Դրա փոխարեն նա ունի մշտական ներկայացուցչություններ: ԱՀ-ն իր մշտական ներկայացուցչություններն ունի ՀՀ-ում, ՌԴ-ում, ԱՄՆ-ում և Կանադայում (համատեղությամբ), Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Ավստրալիայում և Մերձավոր Արևելքի երկրներում[3]: Արցախի Ազգային ժողովը համեմատաբար ակտիվ կապեր է հաստատել Ֆրանսիայի, Բելգիայի, Բասկերի երկրի, Հունաստանի, Լիտվայի, Կանադայի և մի շարք այլ եվրոպական երկրների խորհրդարանականների հետ, ստեղծվել են միջխորհրդարանական բարեկամական խմբեր[4]: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ այս արտաքին կապերից և ոչ մեկը ուղղված չէ մարդու իրավունքների պաշտպանությանը: Նշված միջխորհրդարանական բարեկամական խմբերի, մշտական ներկայացուցչությունների գլխավոր խնդիրն է Արցախի ճանաչումը, ու բոլոր ռեսուրսներն ուղղվում են հենց այդ խնդրի լուծմանը: Նշենք, որ ՀՀ-ում առկա ԱՀ ներկայացուցչությունն ավելի շատ հյուպատոսական գործունեություն է ծավալում (ընտրությունների, քաղաքացիության, բնակեցման, սոցիալական և այլ հարցերի հետ կապված), քան լուրջ քաղաքական ինտեգրացիոն գործունեություն: Ու թեև ՀՀ և ԱՀ իշխանությունների միջև գրեթե բոլոր ոլորտներում իրականացվում է սերտ համագործակցություն (ռազմական, իրավական, դատական, կրթական, առողջապահական և այլն), սակայն դրանցից շատ քիչ ոլորտների վերաբերյալ է, որ կան պատշաճ իրավական

---

[1] *https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%A0%D0%B5%D1%81%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B0_(%D0%A2%D0%B0%D0%B9%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%8C)*

[2] *Տես՝ ՄՄՀ-ի պաշտոնական ներկայացուցչությունը Մոսկվայում - http://russia.gospmr.org/*

[3] *Այդ ներկայացուցչությունների մասին առավել մանրամասն տես ԱՀ Արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնական կայքէջում՝ http://www.nkr.am/hy/karabakh-permanent-rresentations*

[4] *Տես՝ Արցախի Հանրապետության Ազգային ժողովի միջխորհրդարանական կապեր,- http://www.nankr.am/hy/14*

ընթացակարգով կնքված համագործակցության գրավոր պայմանագրեր կամ հուշագրեր:

Ի տարբերություն հետխորհրդային տարածաշրջանի չճանաչված մյուս երկրների՝ Արցախին հովանավոր երկրից՝ Հայաստանից բացի, իր աջակցությունն է ցուցաբերում նաև հայկական սփյուռքը, որը աչքի է ընկնում իր բարձր կազմակերպվածությամբ[1]: Հենց հայկական սփյուռքի ջանքերի շնորհիվ է, որ ԱՄՆ մի շարք նահանգներ ճանաչել են Արցախի անկախությունը (իսկ 44-օրյա պատերազմի ժամանակ և դրանցի հետո՝ նաև մի շարք եվրոպական քաղաքներ):

Հայկական սփյուռքի ամենից հզոր օջախները կենտրոնացված են ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում ու Ռուսաստանում: Այսինքն՝ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի անդամ երկրներում, որոնք միաժամանակ նաև ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ երկրներ են: Հայկական սփյուռքը իր լոբբիստական գործունեությունն իրականացնում է հետևյալ հեղինակավոր ու ազդեցիկ կազմակերպությունների միջոցով՝ Ամերիկայի հայկական ազգային կոմիտեի (ANCA), Ամերիկայի հայկական ասամբլեայի (AAA), Ֆրանսիայի հայկական կազմակերպությունների կոորդինացիոն խորհրդի (CCAF), Ֆրանսիայում Լեռնային Ղարաբաղի աջակցության ասոցիացիայի (L'Association de Soutien au Haut-Karabagh), Ռուսաստանի հայերի միության (CAP) և այլ կազմակերպությունների միջոցով: Ավելացնենք, որ Արցախը միակ չճանաչված երկիրն է, որը ԱՄՆ Կոնգրեսի կողմից ստանում է տարեկան ֆինանսական աջակցություն (շնորհիվ ԱՄՆ-ում հայկական լոբբիստական ընկերությունների)[2] :

Անհրաժեշտ է նշել, որ հետխորհրդային տարածաշրջանի չճանաչված երկրներում, բացի ԼՂՀ-ից, առկա է երկքաղաքացիության ինստիտուտ Ռուսաստանի Դաշնության հետ, ինչպես նաև խաղաղապահ ուժեր (ռուսական) և երկրորդ պաշտոնական լեզու՝ ռուսերեն: Արցախի Հանրապետությունն էլ վերջերս ընդունեց Լեզվի մասին ԱՀ օրենքում փոփոխություն, համաձայն որի՝ ռուսերեն լեզվին տրվեց պաշտոնական լեզվի կարգավիճակ: Չի կարելի ասել, թե դա անհրաժեշտություն էր Արցախի ժողովրդի համար, ու դրանից ռուս խաղաղապահները կսկսեն ավելի լավ խաղաղապահել: Ոչ մի նման բան: Ուղղակի բնակչության մի մասն իրեն

---

[1] Սփյուռքը հայկական համայնքի առկայությունն է ՀՀ և ԱՀ սահմաններից դուրս: Ըստ տարբեր տվյալների՝ այսօրվա դրությամբ հաշվվում են մոտ 10-12 մլն սփյուռքահայեր: Այսինքն՝ արտասահմանում ապրող հայերի քանակը մի քանի անգամ ավելի մեծ է, քան հայկական երկու պետություններում՝ միասին վերցրած:

[2] Տե՛ս Legislative History of U.S. Assistance to NagornoKarabakh // Armenian National Committee of America. 61 p. URL: http://www.anca.org/assets/pdf/misc/US_assistance_to_NKR.pdf /հղման ամսաթիվ 17.06.2021/:

ավելի ապահով է զգում օրենսդրական այդ փոփոխությունն ընդունելով: Ու որպես դրա շարունակություն՝ ապագայում Արցախում ռուսական նոր դպրոցներ կհիմնեն, որպեսզի ռուս խաղաղապահները այստեղ բերեն նաև իրենց ընտանիքներին: Այսինքն, ոչ միայն զինված ռուս խաղաղապահների, այլև նրանց ընտանիքների առկայությունն Արցախում տեղի բնակչության մոտ ավելի մեծ վստահություն կառաջացնի վաղվա օրվա հանդեպ, արցախցիներն իրենց ավելի անվտանգ ու ապահով կզգան: Իսկ բնակչության մի քիչ մասն էլ նախընտրում է, որ ԼՂՀ-ն միանա ՌԴ-ին քան մնա ներկա անորոշ կարգավիճակում, քանի որ ՌԴ-ի հետ անվտանգության ավելի մեծ երաշխիքներ են տեսնում: Ի դեպ, վերջին ժամանակներս ակտիվորեն սկսել են շրջանառվել Արցախի քաղաքացիներին ռուսական անձնագրեր (հատուկ նշումով) տալու մասին ասեկոսները…

Իհարկե, վերջին շրջանում արցախցիներն իրավացիորեն հիմք ունեն դժգոհելու Հայաստանի Հանրապետության ինչպես ներկա, այնպես էլ նախորդ իշխանություններից՝ ԼՂՀ անկախությունը համառորեն չճանաչելու և արցախահայության ու հայաստանահայության միջև լիարժեք ինտեգրացիա չիրականացնելու համար, սակայն դա ամենևին էլ չպետք է նշանակի ռուսանալու կամ Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելու համար: Չմոռանանք, որ Արցախը դարեր շարունակ, նույնիսկ Մեծ Հայքի կազմում միշտ էլ ունեցել է անկախ ու անառիկ կարգավիճակ: Իսկ խորհրդայնացումից ի վեր, պայքարում ենք միայն անկախության ու միջազգային ճանաչման համար, այլ ոչ թե որևէ երրորդ երկրի իշխանության տակ անցնելու համար…

Վերոգրյալին ավելացնենք, որ եթե խաղաղապահ ուժերը ՄՄՀ-ում, Աբխազիայում ու Հարավային Օսեթիայում տեղակայվել են վաղուց (1992 թվականից սկսած), ապա ԱՀ-ում դրանք տեղակայվեցին միայն վերջերս՝ 44-օրյա պատերազմի արդյունքում՝ նոյեմբերի 9-ի պայմանագրի հիման վրա: Այսինքն, հետխորհրդային տարածաշրջանի բոլոր չճանաչված երկրներում՝ ՄՄՀ-ում, Աբխազիայում, Հարավային Օսեթիայում ու ԼՂՀ-ում առկա են ռուսական խաղաղապահ ուժեր, ռուսերենը՝ որպես այդ երկրների երկրորդ պաշտոնական լեզու և ՌԴ քաղաքացիություն (ԼՂՀ-ում առայժմ չկա, բայց ամենայն հավանականությամբ շուտով դա էլ կլինի):

Չնայած չճանաչված երկրները ներկայացուցչություններ ունեն մի շարք երկրներում, սակայն դրանք ունեն յուրահատուկ իրավաբանական կարգավիճակ: Այն է, չճանաչված պետության տեսանկյունից լինելով արտգործնախարարության ենթակառուցվածք կամ դիվանագիտական ներկայացուցչություն՝ հյուրընկալ երկրում դրանք ունեն ոչ կառավարական կամ հասարակական կազմակերպության կարգավիճակ:

Համապատասխան ռեսուրսների անբավարարության պատճառով չճանաչված երկրների համագործակցության ոլորտները սահմանափակ են ու մակերեսային, բացակայում են ոլորտային համագործակցությունները մարդու իրավունքների ոլորտում: Համագործակցության բոլոր ուղղություններն առավելապես ուղղված են այդ երկրների միջազգային իրավական ճանաչմանը, քան մարդու իրավունքների պաշտպանությանը:

Բ) Չճանաչված երկրների համագործակցությունն այլ չճանաչված երկրների հետ.

Հետխորհրդային տարածաշրջանի չճանաչված երկրները՝ Մերձդնեստրյան Մոլդովական Հանրապետությունը, Աբխազիան, Հարավային Օսեթիան ու Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, որոնք որպես այդպիսին (ինքնահռչակ կամ չճանաչված) դարձան ԽՍՀՄ փլուզումից հետո, իրենց անկախությունը հռչակելուց հետո ձեռնամուխ եղան միմյանց միջև համագործակցություն հաստատելուն: Ստեղծվեց Չճանաչված պետությունների միությունը (համագործակցությունը) (ռուսերեն՝ Союз непризнанных государств, СНГ-2): Սկզբնական շրջանում այդ չորս երկրից բացի, կազմում մտնում էին նաև Սերբական Հանրապետությունը (Բոսնիա և Հերցոգովինայի տարածքում էր ձևավորվել) և Սերբական Կրաինան (Խորվաթիայի տարածքում էր ձևավորվել): Սերբական Կրաինան Խորվաթիային էր միացել 1995 թվականի ամռանը, իսկ Սերբական Հանրապետությունը Դայտոնյան համաձայնագրի արդյունքում (1995 թվականի նոյեմբեր) ստացել է պետական կազմավորման կարգավիճակ Բոսնիա և Հերցոգովինայի կազմում: Այդ ժամանակ էլ երկու պետություններն էլ մեխանիկորեն դադարեցրին իրենց անդամակցությունը Չճանաչված պետությունների միությանը[1]:

Հիմնադրման սկզբնական շրջանում (գաղափարը՝ 1992 թվական, իսկ գործնականում՝ 2001 թվական) Չճանաչված պետությունների միությունը, որը որպես կազմակերպություն խիստ պայմանականորեն կարելի է այդպես ասել, բավականին ակտիվ գործունեություն էր իրականացնում, ու հաճախակի էին հանդիպումները պետության գլուխների ու արտգործնախարարների մակարդակով: Սակայն ժամանակի ընթացքում շփումները միայն նվազեցին: Այդ գործում իր դերը կատարեցին համագործակցության անդամ պետությունների միջև ընդհանուր սահմանի բացակայությունը, սահմանադիր փաստաթղթի ու մշտապես գործող մարմնի բացակայությունը և այլ օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ գործոններ, որոնք էլ հանգեցրին այդ համագործակցության դադարեցմանը: Սակայն համագործակցությունն իսպառ չի դադարել: Շարունակվում են

[1] *Տե՛ս https://ru.wikipedia.org/wiki*

հանդիպումներն օմբուդսմենների ու բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ղեկավարների մակարդակով, ինչպես նաև պառլամենտական ու նախագահական ընտրությունների ժամանակ նշված երկրներում հրավիրվում են դիտորդական խմբեր: Արցախը կապեր է հաստատել նաև Իսպանիայի հյուսիսում ինքնավարության կարգավիճակ ունեցող Բասկերի երկրի հետ: Աբխազիան, Հարավային Օսեթիան ու ՄՄՀ-ն միմյանց միջև վաղուց ունեն դիվանագիտական կապեր, իսկ Աբխազիան ու Հարավային Օսեթիան փոխադարձաբար ճանաչել են նաև միմյանց անկախությունները:

Գ) Համագործակցությունը միջազգային կառույցների հետ

Նորահռչակ պետականության կայացման գործում շատ կարևոր դեր ունի համագործակցության հաստատումը միջազգային կառույցների հետ: Գլխավոր պատասխանատու մարմինը, իհարկե, Միավորված ազգերի կազմակերպությունն է: Առաջին հերթին հենց ՄԱԿ-ը պետք է շահագրգռված լինի իր կանոնադրության դրույթների պահպանմամբ, որը ընդունվել է Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից անմիջապես հետո: Եթե ՄԱԿ-ի կանոնադրության 1-ին հոդվածում նշված է, որ իր գործունեության գլխավոր նպատակն է հանդիսանում <<պահպանել միջազգային խաղաղությունն ու անվտանգությունը և այդ նպատակով արդյունավետ համախմբված միջոցներ ձեռնարկել՝ կանխելու և վերացնելու խաղաղության սպառնալիքները, ինչպես նաև ճնշելու ագրեսիայի կամ խաղաղությունը խախտող այլ գործողությունները, և խաղաղ միջոցներով, արդարության և միջազգային իրավունքի սկզբունքների հիման վրա հասնելու միջազգային վեճերի կամ խաղաղության համար վտանգավոր իրավիճակների շտկմանը կամ կարգավորմանը>>[1], ուրեմն հենց նա էլ չպետք էր թույլ տար 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին սանձազերծված պատերազմի ծավալումը: Արցախահայության համար այս ողբերգական ժամանակաշրջանում ո՛չ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը, ո՛չ գլխավոր քարտուղարը ու ո՛չ էլ ՄԱԿ-ի պատասխանատու այլ կառույցներ, որոնց պաշտոնական լիազորությունների մեջ է մտնում ՄԱԿ-ի կանոնադրությամբ սահմանված նշված նպատակի իրագործումը, ոչինչ չարեցին իրենց պարտականությունները բարեխղճորեն կատարելու համար ու թույլ տվեցին հայոց ցեղասպանության շարունակությունը մեր օրերում: Նույնկերպ էլ ո՛չ ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հարցերով գերագույն հանձնակատարը, ո՛չ Մարդու իրավունքների կոմիտեն ու ոչ էլ ՄԱԿ-ի կազմում գործող մարդու

[1] *Միավորված ազգերի կազմակերպության կանոնադրություն. ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐ. ՄԱԿ-ի միջազգային փաստաթղթերի ընտրանի և ձեռնարկ մարդու իրավունքների վերաբերյալ. Երևան, 2013. էջ13:*

իրավունքների պաշտպանության պայմանագրային ու արտապայմանագրային մարմինները, ոչ մի միջոց չձեռնարկեցին՝ մարդու տարրական, կենսական իրավունքների ապահովման համար: Այս ամենը խիստ հեղինակազրկում է ՄԱԿ-ին, որը դարձել է գործիք խոշոր պետությունների ձեռքին ու վերածվել՝ կոռուպացված ու շահի հետևից ընկնող կազմակերպության (Արցախյան 44-օրյա պատերազմը դրա լավագույն օրինակ):

Մասնագետների ու հենց ՄԱԿ-ի գնահատմամբ՝ ՄԱԿ-ի կազմակերպման հնացած համակարգն՝ իր գործառույթներով ու լիազորություններով հանդերձ, թույլ չի տալիս արդյունավետորեն հաղթահարել իր առջև դրված խնդիրները: Պետությունների անհավասար ներկայացուցչությունը, միջազգային հակամարտություններին օպերատիվ արձագանքելու անհնարինությունը, ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի չկայացած բարեփոխումները չեն նպաստում այս կազմակերպության հեղինակության բարելավմանը, աշխարհում նրա դերի բարձրացմանը: Այս ամենը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ ներկայումս ՄԱԿ-ը չի հանդիսանում գլոբալ անվտանգության ապահովման արդյունավետ հարթակ[1]:

ՄԱԿ-ի կողմից Արցախի նկատմամբ նույն այդ անտարբերությունը կար նաև մինչև 44-օրյա պատերազմը՝ 30-ամյա <<ոչ պատերազմ, ոչ խաղաղություն>> պայմաններում: Օրինակ, 2000 թվականի սեպտեմբերին՝ <<նոր հազարամյակի արշալույսին>>, աշխարհի 147 պետությունների ու կառավարությունների ղեկավարներ հավաքվեցին <<ՄԱԿ-ի նյույորքյան Կենտրոնական գրասենյակում՝ վերահաստատելու մեր հավատն առ կազմակերպությունն ու իր կանոնադրությունը՝ որպես առավել խաղաղ, բարգավաճ ու արդար աշխարհի կայուն հիմքեր>>, որի արդյունքում ընդունեցին ՄԱԿ-ի Հազարամյակի հռչակագիրը[2]: Հռչակագրում հատուկ ուշադրության արժանացան հետևյալ խնդիրները՝ խաղաղություն, անվտանգություն և զինաթափում, զարգացում և աղքատության վերացում, շրջակա միջավայրի պահպանություն, մարդու իրավունքներ, ժողովրդավարություն և պատշաճ կառավարում, խոցելի խավերի պաշտպանություն: Նշված խնդիրների լուծումը մնացին անհասանելի երազանք ոչ միայն այդ փաստաթղթում՝ որպես հոգածության հատուկ օրինակ նշված Աֆրիկայի համար, այլև չճանաչված ու մասնակի ճանաչված

---

[1] *Տե՛ս Особенности функционирования непризнанных государств. Авцинова Г.И., Новицкая А.А.// НАУКА И СОВРЕМЕННОСТЬ 2015 N3/5/ , с. 69*

[2] *ՄԱԿ-ի Հազարամյակների հռչակագիր. ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐ. ՄԱԿ-ի միջազգային փաստաթղթերի ընտրանի և ձեռնարկ մարդու իրավունքների վերաբերյալ, Երևան, 2013, էջ 81:*

երկրների համար: Վերջին հաշվով, հենց նրանք ունեն այդպիսի խնդիրներ, այլ ոչ թե հռչակագիրը կազմող ու ընդունող զերզարգացած երկրները՝ ԱՄՆ-ն, Եվրոպան և այլն: Եթե ՄԱԿ-ի Հազարամյակների հռչակագրում կամ էլ նրան փոխարինած 2015 թվականի սեպտեմբերի 15-ի ՄԱԿ-ի ԳԱ-ի կողմից ընդունված <<Կայուն զարգացման 2030 օրակարգ>> բանաձևում նշված խնդիրների գոնե 20-30 տոկոսը իրականացվեր Արցախում, ապա մենք կունենայինք տնտեսական զարգացվածության բոլորովին այլ՝ անհամեմատ բարձր ցուցանիշ:

Եվ, իհարկե, չճանաչված երկրների ցանկում Արցախը միակ երկիրը չէ, ում նկատմամբ շարունակաբար տիրում է քար անտարբերություն ու լռություն: Նույնը կարելի է ասել Աբխազիայի ու Հարավային Օսեթիայի դեմ վրացական ագրեսիայի ու դրա հետևանքների մասին, ինչպես նաև բազմաթիվ այլ երկրների:

Չնայած եղած բոլոր թերություններին ու թերացումներին, այդուհանդերձ, ՄԱԿ-ը համեմատաբար քիչ թե շատ հնարավարությունների տեր կազմակերպություն է ու կարող է ապահովել որոշակի երաշխիքներ անվտանգության ու համագործակցության ոլորտում: Արցախը և մյուս չճանաչված երկրները պետք է ստեղծեն մի այնպիսի կառույց, որն իր ներկայացուցչությունը կունենա ՄԱԿ-ում: Ինչպես չճանաչված երկրների ճանաչման, այնպես էլ մարդու իրավունքների պաշտպանության տեսանկյունից, բավականին արդյունավետ ու հեռանկարային կլինի ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հարցերով գերագույն հանձնակատարին կամ Մարդու իրավունքների կոմիտեին կից չճանաչված երկրների կազմակերպություն-ներկայացուցչություն ունենալը, որը կգործի ՄԱԿ-ի հովանու ներքո: Այս կազմակերպության գործունեության իրավական հիմքը պետք է կազմի ինչպես ՄԱԿ-ի կանոնադրությունը, այնպես է Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը, 1966 թվականի զույգ դաշնագրերը, և, իհարկե, պետք է լինի գործունեության սեփական կանոնադրություն ու նորմատիվ բազա: Նմանատիպ կազմակերպության հիմնադրումն ու գործունեությունը միանգամից մի քանի նպատակի կծառայի՝ թույլ չի տա ագրեսոր երկրի (որից անկախություն են ձգտում) զինված հարձակում, մարդու իրավունքների պաշտպանություն, միջազգային ճանաչման հեռանկարի ավելի մերձեցում, տնտեսության զարգացում՝ շնորհիվ ՄԱԿ-ի տնտեսական, սոցիալական, իրավական, մշակութային զարգացման ծրագրերի ու միջոցառումների իրականացման: Այս կազմակերպության հիմնադրումը բխում է հենց ՄԱԿ-ի կանոնադրությունից ու մարդու իրավունքների վերաբերյալ ՄԱԿ-ի բոլոր կոնվենցիաների իրականացման պահանջից: Այսինքն, կշահեն բոլորը, մի

կողմից ՄԱԿ-ը կիրականցնի մարդու իրավունքների պաշտպանության ու կայուն զարգացման իր հայեցակարգը, մյուս կողմից՝ չճանաչված երկրները կապահովեն իրենց տնտեսական զարգացվածությունը, իրավագիտակցության բարձրացումը, քաղաքացիական հասարակության ու դեմոկրատական արժեքների տարածումն ու պաշտպանությունը, և, իհարկե, կբարձրացվի այդ երկրների անկախության միջազգային ճանաչման հեռանկարը: Ավելին, այս կազմակերպության ցանկում պետք է ներառել ոչ միայն հետխորհրդային, այլև այլ չճանաչված ու մասնակի ճանաչված այլ երկրներ, ինչպիսիք են Թայվանը, Կոսովոն, Կիպրոսը, Սոմալիլենդը, Արևելյան Թիմորը, Բասկերի երկիրը, Վազիրիստանը, Դոնեցկը, Լուգանսկը, Թամիլ Իլամը, Արևմտյան Սահարան, Հարավային Սուդանը և այլն, ու նմանատիպ խնդիրներ ունեցող այլ կախյալ տարածքներ: Այդօրինակ կազմակերպության հիմնադրումը ձեռնտու է բոլոր չճանաչված պետություններին՝ բոլոր առումներով: Ավելին, կարելի է նույնիսկ (իհարկե բավարար քաղաքական կամք ու ֆինանսական միջոցներ ունենալու դեպքում) ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների միջազգային հիմնարար սկզբունքների (այլ ոչ միայն ազգերի ինքնորոշման կամ տարածքային ամբողջականության) հիման վրա էլ կառուցել չճանաչված երկրների ճանաչման գործընթացը՝ նորից հիմքում ունենալով Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը 1950 թվականի Մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների մասին եվրոպական կոնվենցիան, 1966 թվականի զույգ դաշնագրերը և մարդու իրավունքների ու ազատությունների վերաբերյալ այլ հիմնարար փաստաթղթեր: Վերջին հաշվով, խոսքը գնում է հասարակ մարդկանց իրենց հայրենի հողում խաղաղ երկնքի տակ ապրելու իրավունքի մասին, այլ ոչ թե զուտ հողատարածքի կամ նրան զավթելու ցանկություն ունեցող հողատերերի կամայականությունների մասին, ինչպես ստրկատիրական ժամանակաշրջանում: Իսկ սահմանադրական օրենսդրության զարգացումը, արտաքին քաղաքականության կոնցեպցիաների ու ռազմավարությունների մշակումը թույլ կտա դե ֆակտո պետություններին լինել ավելի տեսանելի ու հասկանալի համաշխարհային քաղաքականության այլ սուբյեկտների համար:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, ի.գ.դ. Գ.Ս. Ղազինյանը:

ՀՏԴ 342,4

Իրավունք

Նորիկ ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ, ԵՀՀ միջազգային հարաբերությունների և իրավագիտության ինստիտուտի դասախոս, ՀՀ ԶՈՒ № զորամասի օպերատիվ բաժանմունքի ավագ սպա, կապիտան
E-mail: norik.shaxnazaryan@yandex.ru, 055021020

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԵՐՄԵՆԵՎՏԻԿԱՆ՝ ՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԻՋՈՑՈՎ

Հոդվածը նվիրված է սահմանադրության և հերմենևտիկայի տեսական, կիրառական հարցերին: Մասնավորապես համակողմանի վերլուծության են ենթարկվել իրավաբանական և սահմանադրական հերմենևտիկայի հասկացությունն ու նշանակությունը:
Հետազոտության առարկան է՝ ժամանակակից սահմանադրության հասկացությունը, առանձնահատկությունները և զարգացման միտումները:
Հոդվածի նպատակն է բացահայտել սահմանադրական հերմենևտիկայի հասկացությունը, էությունը և բովանդակային առանձնահատկությունները, պարզաբանել նրա անմիջական գործադրման տեսական և կիրառական նշանակությունը իրավակարգավորումների որոտում:
Գիտական նորույթը կայանում է նրանում, որ հոդվածում առաջին անգամ մանրակրկիտ բացատրություն է տրվում հերմենևտիկայի ծագմանը և կիրառմանը իրավագիտության մեջ, համակարգված մեթոդաբանությամբ վերլուծության է ենթարկվում սահմանադրական հերմենևտիկայի տեսական – կիրառական և ամբիվալենտային բնույթը:
Բանալի բառեր՝ *սահմանադրական հերմենևտիկա, իրավաբանական հերմենևտիկա, սահմանադրական վերահսկողություն, սահմանադրական մեկնություն, իրավական*

ակտերի սահմանադրականության դատական վերահսկում, սահմանադրական ինտերպրետացիա, սահմանադրական նորմեր, իրավաբանական կոնֆլիկտ, սահմանադրական – իրավական ինստիտուտներ:

Н. Шахназарян

КОНСТИТУЦИЯ И ГЕРМЕНЕВТИКА ПО ТЕОРЕТИЧЕСКИМ И ПРИКЛАДНЫМ ВОПРОСАМ

Статья посвящена теоретическим и прикладным вопросам конституции и герменевтики. В частности, всесторонне проанализированы понятие и значение правовой и конституционной герменевтики.

Предметом исследования являются понятие, особенности и тенденции развития современной конституции.

Цель статьи - раскрыть понятие, сущность и содержательные особенности конституционной герменевтики, разъяснить теоретическое и прикладное значение его непосредственного применения в области правового регулирования.

Научная новизна заключается в том, что в статье впервые дается обстоятельное объяснение зарождения и применения герменевтики в юриспруденции, при систематической методологии анализируется теоретико–прикладной и амбивалентный характер конституционной герменевтики.

Ключевые слова: *конституционная герменевтика, юридическая герменевтика, конституционный контроль, конституционное толкование, судебный контроль конституционности правовых актов, конституционная интерпретация, конституционные нормы, правовой конфликт, конституционно – правовые институты.*

N. Shahnazaryan

CONSTITUTION AND HERMENEUTICS ON THEORETICAL AND APPLIED ISSUES

The article is devoted to theoretical and applied issues of constitution and hermeneutics. In particular, the concept and meaning of legal and constitutional hermeneutics are comprehensively analyzed.

The subject of research is the concept, features and tendencies of the development of the modern constitution.

The purpose of the article is to reveal the concept, essence and substantive features of constitutional hermeneutics, to explain the

theoretical and practical significance of its immediate application in the field of legal regulation.

The scientific novelty lies in the fact that for the first time the article provides a thorough explanation of the origin and application of hermeneutics in jurisprudence, the theoretical–applied and ambivalent nature of constitutional hermeneutics is analyzed with a systematic methodology.

Key words: *constitutional hermeneutics, legal hermeneutics, constitutional control, constitutional commentary, judicial control of the constitutionality of legal acts, constitutional interpretation, constitutional norms, legal conflict, constitutional - legal institutions.*

Ժամանակակից սահմանադրականության տեսությունը հիմնվում է մեկնաբանական մեթոդաբանությունների վրա[1], որոնք առաջարկում են սահմանադրական տեսության իմաստավորում՝ սահմանադրական նորմերի մեկնաբանման և կիրառման տեսակետից: Լայն իմաստով, մեկնաբանական մեթոդաբանությունները ներկայացնում են մեթոդների հավաքածու, որոնք բացատրում են սահմանադրական-իրավական առանձին ինստիտուտների զարգացման հարաշարժությունը, դերն ու նշանակությունը, նրանց փոխադարձ կապը սահմանադրական և այլ իրավահարաբերությունների իրագործման ընթացքում: Նեղ իմաստով՝ դա սահմանադրական մեկնաբանման եղանակների, ձևերի, տեսությունների համակարգ է, որը կիրառվում է սահմանադրության դատական և այլ մեկնաբանությունների ընթացքում: Մեկնաբանական մեթոդաբանությունները ցույց են տալիս, որ գոյություն ունի որոշակի կապ գրավոր իրավական ակտի՝ սահմանադրության և հերմենևտիկայի միջև:

Որպես տեքստերի մեկնաբանման արվեստ և տեսություն՝ հերմենևտիկան մշակվում և կիրառվում է հասարակագիտության տարբեր

---

[1] *Տվյալ աշխատության մեջ բանավիճային կարգով առաջարկվում է երկու մոտեցում «մեկնաբանական մեթոդաբանություններ» հասկացության վերաբերյալ, քանզի մեր իրավագիտության մեջ բացակայում է «interpretive methodologes» հաստատուն բառակապակցությունը: Տվյալ տերմինը մենք փոխ ենք առել Կալիֆոռնիայի համալսարանի (Սան Ֆրանցիսկո) կողմից հրապարակվող և սահմանադրական իրավունքի հարցերին նվիրված ամսագրից, որի թեմատիկ թողարկումը վերնագրված է «Մեկնաբանական մեթոդաբանություններ. սահմանադրական իրավունքի հեռանկարները» և ներառում է զանազան հոդվածներ ամերիկյան վաղ սահմանադրական բանավեճերում ժողովրդավարական ինքնիշխանության հայեցակարգի զարգացման, սահմանադրության դատական գերակայության և ոչ դատական մեկնաբանման և այլ հարցերի մասին (Hetings Constitutional Law Quarterly. 1997. Vol. 24, N 2, էջ 281-664:*

բնագավառներում՝ փիլիսոփայության, բանասիրության, հոգեբանության, իրավունքի մեջ: Դրա արմատները գալիս են աստվածաբանությունից (Աստվածաշնչի մեկնություններ և եկեղեցու հայրերի գործեր) և հունական դիցաբանությունից: «Հերմենևտիկա» տերմինը հին հունական ծագում ունի: Որոշ գիտնականներ կապում են այն Հերմեսի՝ աստվածների կամքը փոխանցող սուրհանդակի անվան հետ,[1] մյուսները՝ hermeneuein բայի հետ, որը սովորաբար թարգմանվում է «մեկնել», բացատրել», «թարգմանել» արտահայտություններով, կամ էլ hermeneia գոյականի հետ, որը նշանակում է՝ «մեկնել», «մեկնաբանել» (այս հասկացությունն օգտագործվում է նաև «սրբազան գիր», «հաղորդում», «պատվիրան» իմաստով)[2]:

Հերմենևտիկան սովորաբար ընկալվում է որպես մեկնաբանման ընդհանուր սկզբունքների հետազոտություն, ընդ որում՝ նաև տեքստերի մեկնություն: Հերմենևտիկ հետազոտությունն այլևս չի սահմանափակվում միայն այն կանոնների ձևակերպմամբ, որոնց օգնությամբ հնարավոր է կատարել մեկնաբանություն: Այն այսօր ընդգրկում է նաև մարդկային հասկացման բուն պայմանների հետազոտումը[3]:

Հերմենևտիկայի և իրավագիտության փոխկապվածությունն արտահայտվում է, ամենից առաջ, իրավունքի տարբեր ինստիտուտների և աղբյուրների մեկնաբանման մեջ, որոնք վերաբերում են ինչպես պատմական իրավական փաստաթղթերին, այնպես էլ ներկայումս գործող զանազան իրավական ակտերին[4]: Իրավաբանական հերմենևտիկայի տարա-տեսակներից է գրավոր սահմանադրության մեկնաբանումը, որն առանցքային դիրք է գրավում գրավոր նորմատիվ իրավական ակտերի համակարգում[5]:

«Իրավաբանական հերմենևտիկա» եզրույթը բավական տարածված է և կիրառվում է տարբեր իրավական ակտերի (ինչպես գործող, այնպես էլ պատմության գիրկն անցած) տեքստերի մեկնաբանումների բնութագրման համար: Հետևաբար, իրավաբանական հերմենևտիկան ուսումնասիրում է գրավոր տեքստի մեկնումն ու նշանակությունը, այդ պատճառով էլ այն

---

[1] *Տե՛ս* ***Грейс Р.****, Мифы Древней Греции / Под ред. и с послесл. А. А: Тжо-г. 1992, с.44-47.*

[2] *Տե՛ս* ***Inwood M.****, Hermeneutics // Routledge Enciclopedia of Pilosophy CD-ROM / General Editor Ed. Craig. Version 1.0 London, 1998; Palmer R. E. Hermeneutic: Interpretation theory in :JSchleiermacher, Dilthey, Heidegger, and Gadamer. Evanston, 1969, p. 12.*

[3] *Տե՛ս* ***Leyh G.****, Toward a Constitutional Hermeneutics // American Jomal of Political Science/ 1988.vol 32, p.372.*

[4] *Մասնագիտական գրականության մեջ հերմենևտիկան, որպես կանոն, կապում են իրավունքի մեկնման ընդհանուր գործընթացի հետ (Տես՝* ***Суслов*** *В, В. Герменевтика и юридическое толкование // Государство и право. 1997, N* ***6****, с. 115-118).*

[5] *Տես՝ «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքը:*

կարելի է բնորոշել որպես տեքստուալ առարկա, որը սկիզբ է առնում հունական և հռոմեական իրավունքի դասական կոդիֆիկացիաներից[1]:

Իրավագիտության մեջ իրավաբանական հերմենևտիկան կոչված է ձևավորելու իրավական ակտերի մեկնման տեսությունն ու մեթոդները: Արդի փուլում դա ունի ոչ միայն ճանաչողական նշանակություն, այլև ծառայում է իրավական նորմերի, սկզբունքների և ինստիտուտների իրագործման գործնական նպատակներին: Իրավագիտության մեջ իրավունքի կամ օրենքի մեկնման խնդիրը դիտարկվել է, ամենից առաջ, իրավունքի ընդհանուր տեսության շրջանակներում, իսկ մի շարք դեպքերում՝ իրավական նորմերի կամ էլ իրավունքի առանձին ճյուղերի (որպես կանոն՝ քաղաքացիական և քրեական) կիրառման տեսության շրջանակներում: XIX դարում իրավունքի տարբեր ձևերի (աղբյուրների) մեկնման հարցերի ուսումնասիրությամբ էին զբաղվել այնպիսի իրավագետներ, ինչպիսիք են Ե. Վ. Վասիլկովսկին, Ա. Դ. Գրադովսկին, Ն. Մ. Կորկունովը[2]: Խորհրդային դարաշրջանում իրավունքի մեկնման հիմնահարցերը մշակվում էին Ա. Բ. Վենգերովի, Ն. Ն. Վոպլենկոյի, Տ. Յա. Նասիրովայի, Ա. Ս. Պիգոլկինի, Ա. Ֆ. Չերդանխի և այլ գիտնականների կողմից[3]: Ընդհանուր առմամբ մեկնման հիմնախնդիրը հատուկ է այն իրավական համակարգերին, որոնցում իրավական նորմն ընկալվում է որպես վարքի ընդհանուր կանոն, իսկ նրա մեկման էությունը հասկացվում է որպես հստակ դեպքի հարմարեցում համընդհանուր օրենքին: Սահմանադրական նորմերին մյուս բոլոր նորմերից ավելի հատուկ է ընդհանուր բնույթը: Սահմանադրության մեջ առավել հաճախ են սկզբունք-նորմերը, նպատակ-նորմերը, խնդիր-նորմերը՝ դրանք բոլորն էլ կրում են ընդհանուր-կարգավորիչ բնույթ: Սահմանադրական նորմերի մեկնության պահանջը պայմանավորված է դրանց ոչ միանման ընկալմամբ և իրավաստեղծության կամ իրավակիրառման գործընթացում ոչ նույնանման իրագործմամբ: Հերմենևտիկ ջանքերը կոչված են վերացնելու այդպիսի բազ-

---

[1] Տե՛ս **Goodrich P.,** *Legal hermeneutics // Routledge Enciclopedia of Pilosophy CD-ROM; Legal Hermeneutics: History, Theory, fnd Pracvtice / Ed. by G. Leyh. Los Angeles; Berkeley (CA),1992.*

[2] Տե՛ս **Васьковский Е. В. ,** *Цивилистическая методология. Ч. 1: Учение о толковании и применении гражданских законов. Одесса, 1901; М., 2002;* **Градовский А. Д.** *О судебном толковании законов по русскому праву 7/ Собр. соч. Т. 7. СПб, 1907, с. XXI-LVIII;* **Коркунов Н. М.** *Лекции по общей теории права. 8-е изд. СПб., 1909*

[3] Տե՛ս **Венгеров А. Б.,** *О прецеденте толкования правовой нормы // Ученые записки ВНИИСЗ. Вып. 6. М., 1966, с. 3-8;* **Вопленко Н. Н. ,** *Официальное толкование норм права. М., 1976;* **Насырова Т. Я.** *Телеологические (целевое) толкование советского закона. Казань, 1988;* **Пиголкин А. С.,** *Толкование нормативных актов в СССР. М., 1962;* **Черданцев А. Ф.** *Толкование советского права. М., 1979.*

միմաստությունը: Դրա հետ մեկտեղ իրավաբանական հերմենևտիկայի զուտ տեխնիկական ընկալումը՝ որպես «բացառապես օրինականացված իրավակարգին աջակցելու նպատակ հետապնդող գիտություն», ըստ ամենայնի, թվում է միակողմանի[1]: Հերմենևտիկան ծառայում է սահմանադրական նորմերի ճիշտ (ճշմարիտ) մեկնմանը և կիրառմանը: Իրավական նոր համակարգի ստեղծման կամ հին համակարգի փոփոխման պայմաններում հերմենևտիկան ունակ է կատարելու նաև վերափոխիչ գործառույթ:

Սահմանադրական հերմենևտիկայի հասկացությունն ու հատկանշանները: «Սահմանադրական հերմենևտիկա» հասկացությունն օգտագործելի է ամերիկյան սահմանադրական տերմինաբանության մեջ «սահմանադրական մեկնաբանում» հասակցության հետ մեկտեղ, սակայն ազգային իրավական ավանդույթում մինչև վերջերս կիրառելի չէր: Սահմանադրական մեկնման զանազան մեթոդներ և տեսություններ լայնորեն քննարկվում են ամերիկյան սահմանադրական իրավունքում, այդ թվում դատական գործունեության, դատական իրավաստեղծության համատեքստում՝ կիրառվելով մեկնման տարբեր սուբյեկտների, սահմանադրության պատմական զարգացման, ժամանակակից պետական զարգացմանը ԱՄՆ-ի հիմնադրամների հայտերի մտադրությունների համապատասխանության վերաբերյալ[2]:

Սահմանադրական դրույթների և սահմանադրական մեկնման սահմանների վերահիմաստավորումը կապված է, որպես կանոն, հասարակական զարգացման ուղղության փոփոխման կամ սոցիալական և տեխնիկական առաջընթացի այնպիսի նոր գործոնների ծագման հետ, որոնք չէին կարող հայտնի լինել 18-րդ դարի վերջերին[3]:

Ու թեև սահմանադրական մեկնումը (ինտերպրետացիան) սահմանադրական հերմենևտիկայի տարատեսակ է, գոյություն ունեն միայն իրեն բնորոշ հատկություններ, որոնք բնութագրվում են կիրառվող

---

[1] *Տե՛ս* ***Гадамер Г. Г.,*** *Риторика и герменевтика // Гадамер Г. Г. Актуальность прекрасного. М., 1991, с. 191.*

[2] *Տե՛ս* ***Ball T.,*** *Constutional Interrelation fnd Conceptual Change // Legal Hermeneutics: History, Theory, fnd Pracvtice / Ed. by/G. Leyh. Berkeley (CA), 1991, p. 129-146; Leyh G. Toward a Constitutional Hermeneutics, p. 369-387*

[3] *Տե՛ս* ***Friedman D., Smith S. D****. The Sedimentary Constitution // Uneversity of Pensilvariia Law Rewiev. 1998. November. Vol 147. Issue I,® 1-90;* ***Peabody B. G.****, Nonjudicial Constitutional Interpretation, Autoritative Settlment, and a New Agenda for Research // Constutional Commentary. 1999. Spring. Vol. 16. Issue 1, p. 63-90;* ***Whittington K. E.****, Dworkin's "Originalism": The Role of Intentions in ConstitutionaHpterpretation // Review of Politics. 2000. Spring. Vol. 62. Issue 2, p. 197-229.*

ընթացակարգերով՝ երկրի իրավական համակարգի վրա ներգործությամբ և իրավաբանական հետևանքներով, որոնք դուրս են գալիս զուտ սահմանադրական իրավունքի շրջանակներից դեպի իրավունքի այլ ճյուղեր ու բնագավառներ: Մեկնումային գործունեությանն առավել բնորոշ է ինչպես ռոմանոգերմանական, այնպես էլ անգլոսաքսոնական իրավական համակարգի պայմաններում գործող ժամանակակից ինդուստրիալ ժողովրդավարական պետությունների համար: Հենց այդ պատճառով էլ ժողովրդավարացման և իրավական համակարգի բարեփոխման պայմաններում սահմանադրական նորմերի մեկնումը հանդիսանում է իրավական կարգի սահմանադրականացման կարևորագույն գործոններից մեկը:

Սահմանադրական հերմենևտիկան սահմանադրության նորմերի մեկնման արվեստն ու տեսությունն է՝ սահմանադրական արդարադատության կամ սահմանադրական վերահսկողության մարմնի կողմից զանազան գործառույթների իրագործման և կատարման ընթացքում, ինչպես նաև սահմանադրական արդարադատության ոլորտի մեջ մտնող տարբեր տեսակի նորմատիվ-իրավական ակտերի սահմանադրական իմաստի ու նշանակության փիլիսոփայական և տեսական-իրավական հիմնավորումը և բացահայտումը:

Մյուս եզրույթները՝ «սահմանադրական մեկնում» կամ «սահմանադրական ինտերպրետացիա», որոնցից նույնպես ստիպված ենք օգտվել, ունեն իրավաբանական հատուկ բովանդակություն և կարող են կիրառվել մի քանի իմաստներով: Ժամանակակից սահմանադրական տեսության մեջ դրանք նշում են. ա) սահմանադրական նորմերի իմաստի և բովանդակության պարզաբանման տեսություն, բ) պետական իրավասու մարմնի կողմից իրավունքի տարբեր սուբյեկտներին սահմանադրական դրույթների բացատրման իրավաբանական ընթացակարգ, գ) սահմանադրական իրավունքի ինստիտուտ, որը ներառում է սահմանադրական պաշտոնական մեկնման մասին գործերի քննումը և դրանց իրավաբանական հետևանքները կարգավորող սահմանադրական նորմերի, օրենքների և այլ ակտերի ամբողջականությունը:

Առանձնացնենք սահմանադրական հերմենևտիկայի հիմնական հատկանիշները, որոնք ելակետային են նրա բնույթի և իրավական համակարգում տեղի ու նշանակության բացահայտման առումով:

1. Սահմանադրական հերմենևտիկային հատուկ է *ամբիվալենտային* բնույթ: Սահմանադրական նորմերի մեկնությունն ունի խառը քաղաքական-իրավական բնույթ և իրականացվում է որոշակի մշակութային և գաղափարախոսական համատեքստում: Սահմանադրության մեկնման

արդյունքները միշտ էլ արտահայտություն են իրավական որոշակի քաղաքականության, որն իրականացնում է պետական այն մարմինը, որն օժտված է տալու հեղինակավոր և իրավունքի այլ սուբյեկտների համար պարտադիր մեկնաբանություններ: Ընդ որում, քաղաքական և մշակութային տարբեր պայմաններում սահմանադրական միևնույն դրույթի մեկնումները կարող են ունենալ մի դեպքում դրական, իսկ մեկ այլ դեպքում՝ բացասական արդյունքներ:

2. Սահմանադրական հերմենևտիկան օգտագործում է փիլիսոփայական և իրավական *տարբեր* կատեգորիաներ: Այսպես, «պոզիտիվ» և «նեգատիվ» ազատության կատեգորիաները կիրառվում են սահմանադրության մեջ ամրագրված հիմնական իրավունքների ու ազատությունների բովանդակության պարզաբանման համար: «Ժողովրդական ինքնիշխանություն» (սուվերենություն), «պետական ինքնիշխանություն», «իշխանությունների տարանջատում» կատեգորիաներն օգտագործվում են Հիմնական օրենքով սահմանված պետական մարմինների ձևավորման և գործունեության կարգի վերլուծման համար: Անշուշտ, մեկնման գործընթացի մեջ ներգրավվում են, առաջին հերթին, սահմանադրական-իրավական կատեգորիաները, որոնք բովանդակային կորիզ են սահմանադրական ցանկացած դրույթի համար: Միևնույն ժամանակ, սահմանադրական հերմենևտիկան մեկնման գործընթացի մեջ է ներառում իրավունքի զանազան ճյուղեր և դրանց համապատասխանող կատեգորիաներ՝ միջազգային-իրավական, քաղաքացիական-իրավական, քրեական-իրավական, ընտանեկան-իրավական, դատավարական-իրավական և այլն: Սահմանադրական հերմենևտիկայի մեջ կիրառվող կատեգորիաների *բազմաճյուղային* բնույթը բացատրվում է սահմանադրությամբ կարգավորվող հասարակական հարաբերությունների ընդգրկման լայնությամբ:

3. Սահմանադրական հերմենևտիկան ենթադրում է նորմերի և սկզբունքների *արժեքորեն կողմնորոշված* մեկնություն: Սահմանադրության վերաբերյալ հերմենևտիկ ջանքերի կիրառումը միշտ հիմնված է սահմանադրական (հակասահմանադրական) որոշակի արժեքների վրա: Մեկնության շնորհիվ ստեղծելով սահմանադրական արժեքների հեղինակավոր պատկեր սահմանադրական հերմենևտիկան հարթել է համաձայնեցման ենթակա արժեքների կոնֆլիկտը: Այդ եղանակով պարզաբանվում են նաև սահմանադրական արժեքների փոխկապվածություններն ու որոշակի հիերարխիան:

4. Սահմանադրական հերմենևտիկան ունի *տեսական-կիրառական* բնույթ, քանի որ բացատրում է իրավական երևույթները իրավական կար-

գավորման կամ իրագործման մեխանիզմի համատեքստում: Սահմանադրական մեկնման ընթացքում ընդհանուր սկզբունքները կամ առանձին նորմերը բացատրվում են ոչ միայն համապարտադիր դրույթների իմաստը բացահայտելու համար, այլև հստակեցվում են իրավունքի կոնկրետ սուբյեկտների կողմից դրանց կիրառման հնարավորությունները: Դրանով է պայմանավորված այն, որ սահմանադրական հերմենևտիկան օժտված լինելով բարձր տեսության հատկանիշներով, միաժամանակ ունակ է ազդել ֆիզիկական և իրավաբանական տարբեր անձանց և պետական մարմինների վրա:

5. Սահմանադրական հերմենևտիկան պարզաբանում է իրավական մտածողությունը՝ ցույց տալով սահմանադրության և իրավական համակարգի այլ տարրերի կառուցվածքային և գործառույթային փոխկապակցությունները՝ սահմանադրության տեքստի, իրավունքի զանազան ճյուղերի նորմերի, ինչպես նաև իրավունքների, ազատությունների, պարտականությունների և լիազորությունների իրագործման ընթացքում իրավունքի տարբեր սուբյեկտների վարքի և գործունեության միջև: Դրանով իսկ բարձրանում է սահմանադրական նորմերի գործողության և իրագործման արդյունավետության աստիճանը:

Ժամանակակից իրավական հետազոտություններում ներկայացված է սահմանադրական նորմերի մեկնությունների բնույթն ու ընթացքը բնորոշող անվանումների ողջ լայն շրջանակը[1]: Մեր հոդվածում «սահմանադրական հերմենևտիկան», «սահմանադրության մեկնություն», «սահմանադրության ինտերպրետացիա», «սահմանադրական մեկնաբանումներ» տերմիններն օգտագործվում են մեկ ընդհանուր հասկացողական շարքում:

«Սահմանադրության մեկնում», «սահմանադրական վերահսկողություն», «սահմանադրական արդարադատություն», «իրավական ակտերի սահամանադրականության դատական վերհսկում» եզրույթների օգտագործումը հաճախ պայմանավորված է հետազոտության օբյեկտի

---

[1] *Գիտության մեջ կան հետազոտություններ՝ նվիրված ինչպես սահմանադրական վերահսկողության տեսությանն ու պրակտիկային, այնպես էլ սահմանադրական դատավարության (արդարադատության) կազմակերպմանն ու գործունեությանը: Տես՝* ***Հարությունյան Գ.****, Սահմանադրական իրավունք,* ***Витрук Н. В.,*** *1. Конституционное правосудие: судеьное конституционное право и процесс. М., 1998; 2. Конституционное правосудие в России* ***(1991-2001 гг.):*** *Очерк теории и практики. М., 2001;* ***Кряжков В. А., Лазарев Л. В.****, Конституционная юстиция в Российской Федерации: Учебное пособие. М., 1998;* ***Кряжков В. А.****, Конституционное правосудие в субъектах Российской Феедерации (правовые основы и практика). М., 1999;* ***Митюков М А., Барнашов А. М.,*** *Очерки конституционного правосудия (сравнительно-правовое исследование законодательства и судебной практики). Томск, 1999;* ***Несмеянова С. Э.****, Конституционное правосудие в Российской Федерации. Екатеринбург, 2000;* ***Шульженко Ю. Л.****, Конституционный контроль в России. М., 1995 և այլն:*

առանձնահատկությամբ: Դրանք միանման չեն իրենց ծավալով և տարբեր կողմերից են բնութագրում սահմանադրության մեկնման հետ կապված իրավական իրականությունը: Կոնկրետ երկրում դրանց հարաբերակցության և օգտագործման հաճախականության վրա ազդում է իրավական և դատական այն համակարգի տեսակը, որի շրջանակներում իրականացվում է իրավական գործունեության տվյալ տեսակը:

Սահմանադրական նորմերի բովանդակությունը և դրա կողմից սահմանվող սահմանափակումները իշխանությունների լիազորությունների, մարդկանց իրավունքների և ազատությունների վերաբերյալ կարող են տարբեր լինել: Սակայն ցանկացած սահմանադրություն, անշուշտ, ներառում է նաև տեքստ: Իսկ սահմանադրությունը, որպես գրավոր տեքստ, անկախ իր բովանդակությունից, ենթադրում և պարտադրում է մեկնության գործընթացի մեջ մտցնել ինչպես սահմանադրական իրավունքի տեսության կատեգորիաներ, այնպես էլ հերմենևտիկայի որոշակի փիլիսոփայություն, որը փորձում է անբացատրելի պայմաններ գտնել բոլոր տեքստերը հասկանալու համար[1]:

Գրավոր սահմանադրության առկայությունը սահմանադրական հերմենևտիկայի տեսության և պրակտիկայի անհրաժեշտ, սակայն ոչ ամբողջապես բավարար նախապայմանն է: Սահմանադրությունը միշտ գործում է որոշակի իրավական համակարգի և սոցիալական միջավայրի պայմաններում: Այն կարող է լինել սոցիալական վերափոխումների գործոն կամ շատ քիչ կիրառվող և նույնիսկ ընդհանրապես չկիրառվող հռչակումների հավաքածու: Իրավական համակարգի և ընդհանրապես ողջ հասարակության վրա սահմանադրության ակտիվ ներգործությունն է, որ ձևավորում է սահմանադրական մեկնության պահանջարկը՝ հատկապես պետության և իրավունքի վերափոխման դինամիկ անցումային ժամանակաշրջանում: Դա առանցքային պայման է սահմանադրական կոնֆլիկտների խաղաղ լուծման և համաձայն սահմանադրական նոր սկզբունքների ու սահմանադրական նոր գաղափարների իրավական համակարգի կայուն վերափոխման համար: Հիմնականում դրանով է բացատրվում սահմանադրության պաշտոնական համապարտադիր և կազուալ կամ միայն կազուալ մեկնաբանման ինստիտուտի այդչափ մեծ տարածումը ետսոցիալիստական պետությունների մեծ մասում:

Իրավական համակարգի վրա ապակայունացնող ազդեցություն գործող սահմանադրական սկզբունքների մեկնաբանությունը, որպես կանոն,

---

[1] *Դրա հետ մեկտեղ Գ, Էյը որպես սահմանադրական հերմենևտիկայի անհրաժեշտ նախադրյալ նշում է «գրավոր դիսկուրսը» («written discourse»):*

պայմաններ է նախապատրաստում սահմանադրական լուրջ բարեփոխումների կամ սահմանադրության մասնակի փոփոխությունների համար: Իրավական համակարգի համար կայունացնող դերակատարություն ունեցող սահմանադրական մեկնությունները նպաստում են սահմանադրական սկզբունքների կենսագործմանը, տարածում են սահմանադրության գործողությունը իրավունքի բարեփոխվող ճյուղերում, վերափոխում են հասարակական գիտակցությունը և ընդհանուր առմամբ ծառայում են առավել կարևոր և սահմանադրորեն նշանակալից հարցերով հասարակական և մասնագիտական (իրավաբանական) ընդհանուր հայտարարի գալու նպատակին, այդ թվում նաև հերմենևտիկ ջանքերի օգնությամբ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ուսումնասիրությունների արդյունքում եզրահանգում ենք, որ կարելի է առանձնացնել սահմանադրական մեկնաբանման պահանջարկ ծնող հետևյալ հանգամանքները.

1. գրավոր սահմանադրության առկայություն, որը կատարում է հասարակական հարաբերությունների և սոցիալական վերափոխումների ակտիվ իրավական կարգավորիչի գործառույթ,

2. սահմանադրության նորմերի և քաղաքական-իրավական իրողության միջև ճեղքվածքի առաջացում, ինչը պահանջում է հարմարեցնել սահմանադրական դրույթները փոփոխված *հասարակական հարաբերություններին,*

3. իրավունքի սուբյեկտների մոտ սահմանադրական դրույթների ոչ ադեկվատ ընկալում և հասկացում, ինչը կարող է հանգեցնել իրավաբանական կոնֆլիկտների և սահմանադրական օրինականության միասնականության խախտման,

4. սահմանադրությանը երկարատև կյանք և նրա զարգացմանը շարունակական բնույթ ապահովելու ձգտումը[1]:

Ըստ մեր տեսանկյան, սահմանադրական մեկնման իրավաբանական նպատակներն ու հնարավորությունները ներառում են իրավական համակարգի տարբեր տարրեր, սակայն, առաջին հերթին, դրանք ներգործում են սահմանադրական իրավունքի և սահմանադրական քաղաքականության ոլորտի վրա: Կարելի է առանձնացնել հետևյալ

---

[1] *ԱՄՆ -ի Գերագույն դատարանի դատավորների կողմից Սահմանադրության մեկնման տարբեր մեթոդների կիրառումը հնարավորություն է տալիս հարմարեցնել նորմերը ժամանակակից պահանջներին և ապահովել նրա կենդանի գոյությունը արդեն քանի սերունդ: Սահմանադրական, մեկնությունների տարբեր ձևերի ու մեթոդների («forms» or «modalities») մասին աձս Fallon R. H.* ***A constructivist coherence theory of constitutional interpretation // Harvard Law Revew. 1987. Vol. 100. N 6, p. 1189-1209***

նպատակները և հնարավորությունները.

1. սահմանադրական նորմերի և իրավունքի այլ ճյուղերի նորմերի համակարգված կապերի բացահայտում,

2. սահմանադրական նորմերի զարգացման և հստակեցման հարցերով օրենսդիրների հնարավորությունների պարզում.

3. սահմանադրության ուղղակի գործողության կանոնների մշակում և դրա սահմանների հստակեցում,

4. վարույթի տարբեր առարկաների մեջ մտնող հարցերի կարգավորման ծավալի բացահայտում,

5. պետության սահմանադրական և օրենսդրական քաղաքականության հիմնական ուղղությունների պարզաբանում (բացահայտում):

Այսպիսով, սահմանադրական հերմենևտիկայի քաղաքական նպատակներն ու հնարավորությունները շոշափում են հանրային քաղաքականության տարբեր մակարդակներ և ընդհանուր առմամբ հակազդում են ծայրահեղական գործիքայնությանը հանրային իշխանության կազմակերպման և իրականացման գործում: Առավել կարևոր է այն հանգամանքը, որ սահմանադրական մեկնությունները նպաստում են հակամարտող քաղաքական խմբերի ու շահերի համաձայնեցմանն ու հաշտեցմանը և ապահովում են քաղաքական կոնֆլիկտների քաղաքակիրթ լուծումը: Պակաս կարևոր չէ նաև այն, որ այդ գործընթացի իրականացման ժամանակ համաչափվում են սոցիալական տարբեր խավերի, քաղաքական և մասնագիտական խմբերի կողմից որդեգրված քաղաքական ու այլ արժեքներ և՛ քննարկման և՛ մեկնաբանման ճանապարհով կատարվում է դրանց հիերարխիայի փոխհամաձայնեցված լեգալացում: Սահմանադրական նորմերի մեկնաբանման սոցիալական նպատակներն ու հնարավորություններն ուղենիշ են ծառայում հասարակական հարաբերությունների ողջ համակարգի համար: Դրա օգնությամբ է կատարվում հասարակության տարբեր ենթահամակարգերի ավելի ընդ-հանուր և բազմակողմանի կարգավորումը, հանրության ամբողջականու-թյան և նրա առանձին մասերի զարգացումների միջև հավասարակշռության պահպանումը:

Գրականություն

1. «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքը,
2. **Грейс Р.,** Мифы Древней Греции / Под ред. и с послесл. А.А: Тжо – г. 1992.
3. **Inwood M.** Hermeneutics // Routledge Enciclopedia of Pilosophy CD-ROM / General Editor Ed. Craig. Version 1.0

London, 1998; Palmer R. E. Hermeneutic: Interpretation theory in :JSchleiermacher, Dilthey, Heidegger, and Gadamer. Evanston, 1969.

4. **Leyh G.**, Toward a Constitutional Hermeneutics // American Jomal of Political Science/ 1988.vol 32.
5. **Суслов В. В.,** Герменевтика и юридическое толкование // Государство и право. 1997, N 6.
6. **Goodrich P.**, Legal hermeneutics // Routledge Enciclopedia of Pilosophy CD-ROM; Legal Hermeneutics: History, Theory, fnd Pracvtice / Ed. by G. Leyh. Los Angeles; Berkeley (CA), 1992.
7. **Васьковский Е. В.**, Цивилистическая методология. Ч. 1: Учение о толковании и примении гражданских законов. Одесса, 1901; М., 2002; **Градовский А. Д.**, О судебном толковании законов по русскому праву 7/ Собр. соч. Т. 7. СПб, 1907, с. XXI-LVIII; Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. 8-е изд. СПб., 1909.
8. **Венгеров А. Б.**, О прецеденте толкования правовой нормы // Ученые записки ВНИИСЗ. Вып. 6. М., 1966, с. 3-8; Вопленко Н. Н. Официальное толкование норм права. М., 1976; **Насырова Т. Я.** Телеологические (целевое) толкование советского закона. Казань, 1988; **Пиголкин А. С.**, Толкование нормативных актов в СССР. М., 1962; **Черданцев А. Ф.**, Толкование советского права. М., 1979.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, ի.գ.դ. Գ.Ս. Ղազինյանը։

ՀՏԴ 346

Ռազմագիտություն

Ազատ ԴԱՎԹՅԱՆ
ՀՀ ՊՆ Պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարան, Ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտ, ռազմավարական խաղերի և մոդելավորման խմբի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատար, տնտեսագիտության թեկնածու, Երևան

Արթուր ՔԱՄԱԼՅԱՆ
ՀՀ ՊՆ Պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարան, Ռազմահումանիտար գիտությունների հետազոտությունների կենտրոն, ավագ գիտնական-վերլուծաբան, Երևան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶՈՐԱՀԱՎԱՔԱՅԻՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԶՈՐԱՀԱՎԱՔԻ ՕՐԵՆՍԴՐԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՈՐՈՇ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Սույն հոդվածում կարևորվում է ՀՀ տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստության և զորահավաքի անհրաժեշտությունը, ինչը բխում է մեր երկրի ազգային անվտանգային շահերից: ՀՀ-ի շուրջ տուրբուլենտ անվտանգային միջավայրից բխող սպառնալիքները ստիպում են ապահովել ՀՀ տնտեսական առաջադեմ զարգացում, որին հնարավոր է հասնել տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստության կառավարման առաջադեմ համակարգի միջոցով: Հոդվածում փորձ է արվում վեր հանել ՀՀ տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստության և զորահավաքի կազմակերպման և օրենսդրաիրավական կարգավորման հիմնահարցեր և առաջարկել դրանց լուծման ուղղություններ:

Յուրաքանչյուր օրենսդրահիրավական փոփոխություն պետք է հիմնավորվի տնտեսության զորահավաքային ներուժի ավելացման և դրա իրացման քաղաքականության հիմնական նպատակներով:

Բանալի բառեր՝ ազգային անվտանգություն, զորահավաքային նախապատրաստություն, զորահավաք, օրենսդրահիրավական կարգավորում, տնտեսական զարգացում, բյուջետային ծախսեր, պետական կառավարում:

А.Давтян, А. Камалян

В данной статье подчеркивается необходимость военно-мобилизационной подготовки и военно-мобилизационной подготовки экономики РА, что вытекает из интересов национальной безопасности нашей страны. Угрозы, возникающие в связи с нестабильной обстановкой безопасности вокруг РА, делают необходимым обеспечение поступательного экономического развития РА, что может быть достигнуто за счет развитой системы управления военно-мобилизационной подготовки экономики. В статье предпринята попытка поднять вопросы организации и законодательного мобилизационной подготовки и мобилизации экономики и предложить направления их решения. Каждое законодательное и изменение должно быть обосновано основными задачами политики повышения и реализации мобилизационного потенциала экономики.

Ключевые слова: *национальная безопасность, призывная подготовка, призыв на военную службу, законодательное регулирование, экономическое развитие, бюджетные расходы, государственное управление*

A.Davtyan, A. Qamalyan

In this article, the need for military mobilization preparation and military mobilization of the RA economy is highlighted, which stems from the national security interests of our country. The threats arising from the turbulent security environment around RA make it necessary to ensure the progressive economic development of RA, which can be

achieved through an advanced system of managing the economy's military preparations. In the article, an attempt is made to raise the issues of mobilization preparation and mobilization of economy and offer directions of their solution. Every legislative amendment should be justified by the main objectives of the policy of increasing and realizing the mobilization potential of the economy.

Key words: *national security, conscription preparation, conscription, legislative regulation, economic development, budget expenditures, state administration*

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Անվտանգային սպառնալիքների առջև կանգնած յուրաքանչյուր երկրի համար զորահավաքային նախապատրաստությունը և զորահավաքը կարևորագույն նշանակություն ունեն: Տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստությունը և զորահավաքը դրա անբաժանելի մասն է, առանց որի հնարավոր չէ ապահովել պատերազմի կարիքների բավարարումը: Այս առումով, 2020 թ. Արցախյան պատերազմը վերհանեց տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստության և զորահավաքի իրականացման թերացումները, որոնց մի մասը կապված են օրենսդրահիրավական դաշտում առկա բացթողումների հետ: Սույն հոդվածում ներկայացվում են Հայաստանի տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստության և զորահավաքի օրենսդրահիրավական հիմնախնդիրները և դրանց լուծման ուղիները: Հոդվածում վերլուծվում են տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստության և զորահավաքի իրականացման գործում պետական կառավարման բացերը, ինչպես նաև ներկայացվում են առաջարկություններ՝ օրենսդրական կարգավորումների դաշտում:

ՀՀ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶՈՐԱՀԱՎԱՔԱՅԻՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԶՈՐԱՀԱՎԱՔԻ ՕՐԵՆՍԴՐԱՀԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստությունը և զորահավաքը տնտեսության վերակառուցման արտակարգ գործընթաց է, որն իրագործվում է պատերազմական ժամանակի կարիքներին տնտեսությունը հարմարեցնելու նպատակով: Ըստ էության, դա տնտեսության բոլոր ճյուղերի, միավորումների, կազմակերպությունների և ձեռնարկությունների պլանաչափ անցումն է պատերազմական իրա-

վիճակում աշխատակարգի՝ նպատակաուղղված սպառազինությունների, զինամթերքի, տեխնիկայի, նյութական միջոցների նկատմամբ պետության պաշտպանական պահանջմունքների համակողմանի բավարարմանը, պետության բնակչության կենսապահովմանը, ինչպես նաև պատերազմական իրադրության պետության այլ կարիքների բավարարմանը[1]: Հաշվի առնելով պատմական փորձը՝ բոլոր խոշոր երկրները նախապես իրականացնում են տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստության տարբեր միջոցառումներ, որպեսզի ամրապնդեն իրենց ռազմատնտեսական ներուժը և, անհրաժեշտության դեպքում, ապահովեն ռազմական դոկտրինին համապատասխան դրա իրականացումը[2]:

Ինչպես պարզ է դառնում զորահավաքային նախապատրաստության և զորահավաքի էությունից՝ այդ գործընթացը ենթադրում է բազմաոլորտ միջոցառումներ: Այս առումով, այլ երկրների զորահավաքային նախապատրաստության և զորահավաքի իրականացման մոտեցումների տեսանկյունից ուշադրության է արժանի ԱՄՆ-ի օրինակը, որտեղ զորահավաքային գործողություններն իրականացվում են հետևյալ ոլորտներում.

- **Իրավական իշխանություններ.** զորահավաքային միջոցառումների իրականացումը պահանջում է իրավական մակարդակում համապատասխան մարմինների գործողություններ: Մասնավորապես, համապատասխան մարմինները պետք է սահմանեն արտակարգ դրության մակարդակը, որ պետք է կիրառվի:
- **Ֆինանսավորում.** անհրաժեշտ է ապահովել բավարար ֆինանսավորում, ինչը պետք է ուղղվի համապատասխան պարտավորությունների իրականացմանը, և կարող է անհրաժեշտ է լինել այդ միջոցները ուղղել նաև զորահավաքի իրականացմանը:
- **Շրջակա միջավայր.** զորահավաքի ազդեցությունը շրջակա միջավայրի վրա պետք է գնահատվի:
- **Մարդկային ռեսուրսներ.** ռազմական և քաղաքացիական մարդկային ռեսուրսների ներգրավման հնարավորությունները պետք է ճշգրտվեն: Խոսքը վերաբերում է պահուստային զինվորականներին, թոշակառու զինվորականներին, կամավորներին, քաղաքացիական անձնակազմին, պայմանագրայիններին և այլն:
- **Նյութեր և սարքավորումներ.** զորահավաքի պլանավորողները պետք

---

[1] Տես՝ *Мобилизационная подготовка и мобилизация, https://beluprdor.ru/deyatelnost1/mobilizacionnaya-podgotovka/*

[2] Տես՝ ***Леонович А. Н., Тихонович Н. С.**, Экономическая мобилизация: сущность, тенденции в период первой и второй мировых войн.*

է որոշեն նյութերի և սարքավորումների նկատմամբ պահանջարկը՝ կանխատեսվող պակասուրդի լրացման կամ համապատասխան գերակայությունների համաձայն՝ նյութերի և սարքավորումների վերաբաշխման պահանջից ելնելով:

Ø **Տրանսպորտ.** տրանսպորտային միջոցների մոբիլիզացման տարբերակները պետք է ճշգրտվեն:

Ø **Սարքերով, սարքավորումներով, շենքերով և շինություններով ապահովածություն.** մոբիլիզացիային մասնակցող անձնակազմին տեղավորելու, մարզելու, սարքավորումներով ապահովելու և աջակցելու հնարավորությունները պետք է ճշգրտվեն: Պետք է հաշվի առնվեն նաև չօգտագործված հնարավորությունների օգտագործումը, արտակարգ ռազմական շինարարական նախագծեր սկսելու հնարավորությունը և նոր օբյեկտների ստեղծումը:

Ø **Արդյունաբերական բազա.** զորահավաքը պլանավորողները պետք է սահմանեն արդյունաբերական բազայի ընդլայնման և արագացված արտադրության պահանջները: Այս հարցում լրացուցիչ ֆինանսավորման կարիք կարող է առաջանալ:

Ø **Վերապատրաստման բազա.** զորահավաքը պլանավորողները պետք է սահմանեն վերապատրաստման բազայի ընդլայնման պահանջները: Սա լրացուցիչ կերպով ազդելու է մարդկային ռեսուրսների, նյութական ռեսուրսների և սարքավորումների, առողջապահական ծառայությունների և ֆինանսական ռեսուրսների վրա:

Ø **Առողջապահական ծառայություններ.** զորահավաքի ընթացքում անհրաժեշտ է լինելու բժշկական օգնության, հիվանդների տարհանման ծառայությունների իրականացում: Անհրաժեշտ է լինելու հաշվարկել լրացուցիչ բժշկական մահճակալների պահանջարկը:

Ø **Հաղորդակցություններ.** անհրաժեշտ է որոշել հաղորդակցությունների նկատմամբ պահանջարկը: Սա պետք է իրականացվի մասնավոր հատվածի հետ համագործակցության շրջանակներում՝ երաշխավորելու ռազմական գործողությունների շարունակականությունը և հեռահաղորդակցային համակարգերի անվտանգությունը:

Ø **Դաշնակից և գործընկեր պետությունների աջակցություն.** պետական մարմինները պետք է ստեղծեն այլ երկրների հետ փոխադարձ օգնության, պաշտպանական համագործակցության մեխանիզմներ կամ կընքվեն ռազմական գնումների և փոխադարձ ծառայությունների մատուցման պայմանագրեր[1]:

---

[1] *Տես՝ Joint Publication 4-05 Joint Mobilization Planning (https://www.jcs.mil/Portals/36/Documents/Doctrine/pubs/jp4_05.pdf). 23 October 2018:*

Պետք է նշել, որ թվարկվածներից իրավական կարգավորումները հանդիսանում են մնացած բոլոր միջոցառումների հաջող իրականացման գրավականը: Ինչ վերաբերում է բուն տնտեսական ոլորտում զորահավաքային նախապատրաստության և զորահավաքի միջոցառումներին, ապա դրանց արդյունավետությունը և նպատակայնությունը ուղղակիորեն կախված են համապատասխան օրենսդրահիրավական բազայի առկայությունից:

Պետք է նշել, որ ՀՀ-ում դեռևս օրենսդրահիրավական դաշտում սահմանված չէ տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստությունը և տնտեսության զորահավաքը: Այս համատեքստում, տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստության և զորահավաքի կազմակերպահիրավական բազան պետք է բխեցվի տնտեսական անվտանգության հայեցակարգից, որը, ինչպես գիտենք, ՀՀ-ում մշակված չէ: Իր, հերթին, տնտեսական անվտանգության հայեցակարգը պետք է մշակվի՝ ելնելով ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարությունից, որը կարիք ունի լուրջ փոփոխությունների 2020 թ. Արցախյան պատերազմից հետո: Այս համատեքստում, պետք է հաշվի առնել, որ այդ պատերազմը մեծ հարված հասցրեց Հայաստանի տնտեսական ներուժին, ինչը ուղղակիորեն ազդում է մեր երկրի տնտեսական անկախության վրա: Արդյունքում՝ սահմանափակվում են Հայաստանի տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստության և զորահավաքի հնարավորությունները: Իրավիճակը կարող է բարելավվել Հայաստանի ապաշրջափակման և կառավարության օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման ակտիվ քաղաքականության դեպքում: Ներդրումների ներգրավման համատեքստում պետական քաղաքականության վարման օրենսդրահիրավական դաշտում պետք է կարևորել Հայաստանի մարզային համայնքներում ներդրումների բաշխվածության նպատակով պետական աջակցության մեխանիզմների ընդլայնումը:

ՀՀ-ում չկա զորահավաքային նախապատրաստության և զորահավաքի (այդ թվում՝ տնտեսության ոլորտում) իրականացման պետական բյուջեի մասին փաստաթղթում առանձնացված հոդված: Սրա առկայության կարևորությունը կայանում է նրանում, որ սպառնալից կամ բուն պատերազմի ժամանակ անհրաժեշտ է նախօրոք «Պետական բյուջեի մասին» օրենքում փոփոխությունների միջոցով պետական բյուջեի նախագծում ունենալ զորահավաքային նախապատրաստության և զորահավաքի միջոցառումներին հատկացված ֆինանսական ռեսուրսներ՝ առանձնացված բյուջետային այլ ծախսերից: Այդպիսով հնարավոր կլինի տնտեսության

զորահավաքի ընթացքում խուսափել բյուջետային ծախսերի շատ հաճախ հապճեպ և անհիմն վերաբաշխումներից, որոնք կարող են վտանգել երկրի ընդհանուր սոցիալ-տնտեսական կայունությունը: Հետևաբար, պետական բյուջեավորման գործընթացի օրենսդրահիրավական կարգավորումներում նպատակահարմար է կարևորել վերոնշյալ խնդրի իրականացումը: Սա, մյուս կողմից, ինչպես ցույց տվեց 2020 թ. Արցախյան պատերազմը, պետք է ուղեկցվի «պլանավորում-ծրագրավորում-բյուջետավորում-կատարում/գնահատում» համակարգի պարտադիր կիրառման օրենսդրահիրավական պահանջով: Խնդիրը կայանում է նրանում, որ զորահավաքային միջոցառումների ծախսերը նույնպես պետք է իրականացվեն ծրագրային բյուջեավորման միջոցով: Վերջինս օգտագործվում է գործառնական պահանջները ֆինանսական պարտավորությունների հետ կապելու և ֆինանսական ռեսուրսների բաշխման արդյունավետության մակարդակը բարձրացնելու համար: Այդ համակարգի շրջանակներում գնահատվում է առկա ռեսուրսների՝ դրված պահանջներին համապատասխանությունը, և արդյո՞ք առանձին ծրագրերը ապահովում են ակնկալվող արդյունքներ: Ընդ որում՝ ավելի մեծ շեշտ է դրվում կատարողականի արդյունքների, քան բյուջեավորման միջոցների գնահատմանը:

Պետք է նշել, որ տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստության և զորահավաքի օրենսդրահիրավական կարգավորման գործում կենտրոնական տեղ է զբաղեցնում տնտեսական սուբյեկտների միջև իրավունքների և պարտականությունների հստակ բաշխումը: Մասնավորապես՝ ՀՀ-ի օրենսդրահիրավական դաշտում ըստ խնդիրների՝ տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստության և զորահավաքի միջոցառումների ֆինանսական ապահովման գործում մասնավոր հատվածի դերը ճշգրտված չէ: Խոսքն այն մասին է, որ այդ միջոցառումների իրականացման գործում անհրաժեշտ է ապահովել մասնավոր հատվածի տարբեր ոլորտների (արդյունաբերություն, գյուղատնտեսություն, բարձր տեխնոլոգիա, վառելիքաէներգետիկ համալիր և այլն) ձեռնարկությունների ֆինանսական ներգրավման կանոնակարգումը: Դա թույլ կտա խուսափել խուճապարար գործողություններից և նպաստել մասնավոր ձեռնարկությունների կողմից տրամադրվող ֆինանսական միջոցների օգտագործման արդյունավետությանը:

Տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստության և զորահավաքի իրականացման գործում ռազմաարդյունաբերական ոլորտը զբաղեցնում է առանցքային դեր: Ռազմաարդյունաբերության ոլորտում *պետություն-մասնավոր հատված* գործընկերության շրջանակներում կողմերի

իրավունքների և պարտականությունների օրենսդրահիրավական կարգավորման կարևորագույն մասերից է տեխնոլոգիաների տրանսֆերի ապահովումը: Այս առումով, բավականին օգտակար է ԱՄՆ-ի փորձի դիտարկումը: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ի անընդհատ կատարելագործվող նորմատիվ-իրավական բազան ոչ միայն սահմանել է համաշխարհային շուկայում ազգային մրցունակության բարձրացմանը վերաբերող պետական-մասնավոր փոխազդեցության մեխանիզմները, այլ նաև դարձել է դրանց իրագործման և հետագա զարգացման սկզբունքային նոր ենթակառուցվածքի ձևավորման հիմք[1]: Այս համատեքստում, հայրենական ռազմաարդյունաբերական արտադրանքի մրցունակության բարձրացման ուղղությամբ գրավականներից պետք է լինի ռազմարդյունաբերական արտադրանքի թողարկման նպատակով այլ երկրներից արտոնագրերի ձեռքբերման ուղղությամբ պետական քաղաքականության իրականացումը: Բանն այն է, որ արտոնագրերի ստացումը շատ դժվար գործընթաց է: Հայաստանը, լինելով փոքր շուկա, չի կարող ապահովել արտադրական մեծ ծավալներ: Մյուս կողմից, նոր արտոնագրերը շատ թանկ են, իսկ հին արտոնագրերով արտադրությունը բերում է նրան, որ թողարկված ապրանքը ուղղակի կարող է չվաճառվել միջազգային շուկայում: Այս առումով, եթե հնարավոր լինի ձեռք բերել նոր արտոնագրեր այն պայմանավորվածությամբ, որ թողարկված արտադրանքը վաճառվելու է արտոնագիր վաճառող երկրում, ապա այդպիսի գործունեությունը կլինի արդյունավետ: Այս առումով, այդպիսի միջոցառումները պետք է ստանան օրենսդրահիրավական ամրագրում:

Տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստության և զորահավաքի իրականացման գործում չափազանց կարևորվում է բոլոր մակարդակների բարձր որակավորում ունեցող կառավարիչների դերը: Նրանք պետք է տիրապետեն հիերարխիկ մակարդակում ռեսուրսների կառավարման ընթացակարգերին: Հակառակ դեպքում, դրանք բերում են խնդիրների մեծացման, որը փոխակերպվում է ավելի բարձր ծախսերի: Միաժամանակ, պետական օրենսդրահիրավական կարգավորման բոլոր մակարդակներում անհրաժեշտ է ռեսուրսների օպտիմալ օգտագործման նպատակով անձնակազմի պատասխանատվության ինստիտուտի ներդնում և դրանից բխող գործողությունների հստակ սահմանում[2]:

Տնտեսության զորահավաքային ներուժի մյուս կարևոր հենասյունը տարածքային համաչափ զարգացվածության ապահովումն է: Այդ

---

[1] *Տես՝ **Д. Б. Изюмов, Е. Л. Кондратюк**, Зарубежный опыт коммерциализации инновационных технологий, Иннованика и экспертиза, 2017. Выпуск 1 (19).*

[2] *Տես՝ **Florin Eduard Grosaru**, Performance evaluation elements within defense resources management.*

նպատակով, պետական քաղաքականությունը պետք է իրականացվի Հայաստանի տարածաշրջաններում նոր աշխատատեղերի ստեղծմամբ, քանի որ դա հանդիսանում է տարածքային զարգացման անհրաժեշտ և բավարար պայմանը: Պարենային անվտանգության մակարդակի բարձրացումը ինքնին նպաստելու է տարածքային համաչափ զարգացմանը, քանի որ արտադրական հզորությունների ստեղծումը ինքնին տեղի է ունենալու Հայաստանի տարբեր մարզերում և համայնքներում: Պետական օրենսդրահիրավական մակարդակով կարելի է նաև խրախուսել դեպի Հայաստանի մարզեր տեղական ձեռնարկությունների մասնաճյուղերի և արտադրությունների տեղափոխումը: Իհարկե, տարածքային զարգացումը հնարավոր չէ առանց ենթակառուցվածքների զարգացման: Նոր աշխատատեղերի ստեղծումը ինքնին կբարձրացնի այդ ենթակառուցվածքների ստեղծման կամ նորոգման անհրաժե-շտությունը: Մյուս կողմից՝ անհրաժեշտ է օրենսդրահիրավական դաշտում մշակել Հայաստանի տնտեսության զորահավաքային ներուժի զարգացման գործում ռեգիոնների մասնակցության նորմատիվ պարամետրերը: Խոսքը վերաբերում է նրան, որ պետական մակարդակում հստակ պատկերացում կազմվի յուրաքանչյուր ռեգիոնի և, նույնիսկ, համայնքի արտադրական և ծառայությունների մատուցման հնարավորությունների մասին:

ՀՀ-ում տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստության և զորահավաքի իրականացման արդյունավետության մակարդակը կբարձրանա ներքին շուկայական պահանջարկի բավարարման համար մասնավոր ձեռնարկությունների թողարկած առաջին անհրաժեշտության ապրանքների ու տեխնիկատեխնոլոգիական ավելցուկային բազայի և դրա առավելագույն տեղաբաշխվածության ապահովման դեպքում հենց մասնավոր ձեռնարկությունների կողմից: Այս միջոցառմանը անհրաժեշտ է տալ օրենսդրահիրավական ամրագրում: Այդպիսով՝ պատերազմի ժամանակ հնարավոր կլինի զսպել ապրանքների գների սպեկուլյատիվ աճը, մյուս կողմից՝ խուսափել պետական մարմիններում նյութական պահուստների կենտրոնացված կառավարումից: Իհարկե, ՀՀ-ում գործում է «Պետական նյութական պահուստի մասին» օրենքը, որում նշված է պետական պահուստի նշանակության և տեղաբաշխվածության մասին դրույթներ, սակայն այստեղ խոսքը պետական պահուստի նյութական արժեքները պաշտպանական, արդյունաբերական, գյուղատնտեսական, տրանսպորտա-յին և այլ կազմակերպությունների՝ անկախ դրանց կազմակերպաիրավա-կան ձևից պատասխանատու պահպանման հանձնելու մասին է[1]:

---

[1] *Տես՝ «Պետական նյութական պահուստի մասին» ՀՀ օրենք, 2004, https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=1678*

Բացի դրանից՝ ՀՀ-ում տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստության և զորահավաքի կազմակերպահիրավական հիմքերի կատարելագործման շրջանակներում պետք է կարևորեն նաև հետևյալ միջոցառումները.

ü արտակարգ օրենսդրության մշակում և կատարելագործում,

ü մասնավոր ոլորտում գործունեության պետական կարգավորման ֆինանսավարկային լծակների կատարելագործում,

ü արտակարգ շրջանում տնտեսությունը կառավարող մարմինների համակարգի նախապատրաստում, ղեկավար կադրերի ռեզերվի ստեղծում,

ü առավել կարևոր արտադրանքի մատակարարների ընտրություն և նրանց հետ պայմանագրերի վաղօրոք կնքում, ռազմական պատվերների տեղաբաշխման ավտոմատացված համակարգի ստեղծում,

ü արդյունաբերական ու պարենային ապրանքի նորմավորված բաշխման համար քարտերի, ինչպես նաև զորահավաքի մեկնարկման մասին տնտեսության տարբեր ոլորտների և բնակչության համար ծանուցումների և ուղեգրերի նախապատրաստում,

ü զինված ուժերի և տնտեսության փոխգործության կատարելագործման նպատակով հատուկ վարժանքների պարբերական անցկացում:

Մեկ այլ կարևոր խնդիր է տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստության փուլում ինժեներական և մեխանիկական մասնագիտություններով բուհերի շրջանավարտների գործնական պարապմունքների ինտենսիվ կազմակերպումը ՀՀ տեղական ձեռնարկություններում: Սա կնպաստի նրան, որ պատերազմի դեպքում տնտեսության զորահավաքի ընթացքում տնտեսության տարբեր ոլորտները ապահոված կլինեն բավարար թվով անհրաժեշտ կադրերով: Դրա ապահովման համար կրկին անհրաժեշտ է փոփոխություններ իրականացնել պետական օրենսդրահիրավական դաշտում:

Տնտեսության զորահավաքային կարողությունների ընդլայնման տեսանկյունից անհրաժեշտ է ապահովել հավելյալ ֆինանսական միջոցներ և խթանել տեղական ձեռնարկությունների գործարարությունը: Այս համատեքստում, Հայաստանում տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստության և զորահավաքի իրականացման օրենսդրահիրավական դաշտում նպատակահարմար է ապահովել նաև.

Ø Կենսաթոշակային հիմնադրամներում կուտակված միջոցների որոշակի մասի ուղղում երկակի նախանշանակման ապրանքների ու տեխնոլոգիաների և առաջին անհրաժեշտության ապրանքատեսակների արտադրության, դեղերի, դեղամիջոցների, ինչպես նաև բժշկական սարքավորումների ձեռքբերման ֆինանսավորմանը: Այդ գումարները

կարող են նաև ուղղվել բնակչության տարհանման և քաղաքացիական պաշտպանության այլ միջոցառումների իրականացմանը,

Ø Մաքսատուրքերից, շրջանառության հարկի, ավելացված արժեքի հարկի վճարումից ՀՀ-ում գործող այն ընկերություններին ազատում, որոնք ներկրում են ռազմական և քաղաքացիական նշանակության առաջնային կարևորության ապրանքներ կամ դրանց արտադրության համար արտադրական հոսքագծեր: Օրենսդրահիրավական այդպիսի կարգավորումը պետք է տարածվի նաև զորահավաքային առաջադրանքներ ունեցող կազմակերպությունների վրա:

Անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև ՀՀ-ում զորահավաքային միջոցառումները ուրվագծող և դրանք կառավարող մարմինների գործառույթներին: Պետք է նշել, որ «Պաշտպանության մասին ՀՀ օրենքի» 8-րդ հոդվածի 1-ին մասի 2-րդ կետի համաձայն՝ ի թիվս այլնի Անվտանգության խորհուրդը հաստատում է զինված ուժերի զորահավաքային պլանը[1]: Այսինքն, նշվածից բխում է, որ օրենսդիրը զինված ուժերի զորահավաքային, կիրառման, ծավալման, զարգացման պլանների հաստատման իրավասությունը վերապահել է անվտանգության խորհրդին: Այլ խոսքով ասած՝ անվտանգության խորհուրդը այն մարմինն է, որը իրավական տեսանկյունից պարտավոր է սահմանել պաշտպանության ոլորտի քաղաքականության հիմնական ուղղությունները: Այս համատեքստում անվտանգության խորհրդի կողմից զինված ուժերի զարգացման պլանի մշակման գործընթացը ենթադրում է, որ առաջնային սերտ համագործակցություն պետք է լինի պաշտպանության նախարարության և Գլխավոր շտաբի հետ, քանզի հենց թվարկված մարմիններին են հայտնի պատերազմական բնույթի փոփոխությունների և պաշտպանական հնարավորությունների, ինչպես նաև ռազմական գործողությունների իրականացման նոր տեխնոլոգիաների արդիականացված տեսակների առանձնահատկությունների մասին: Մյուս կողմից, Անվտանգության խորհուրդը զինված ուժերի զորահավաքային պլանը հաստատելիս, կարևորելով տնտեսության զորահավաքային ներուժի առավելագույն ընդլայնումը տնտեսության արտադրական ներուժի մեծացման, բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման, ներդրումային բարենպաստ միջավայրի ստեղծման, գիտակրթական և գիտահետազոտական ոլորտների և այլ բնագավառների հետ, պետք է ակտիվ կերպով համագործակցի թվարկված գործառույթների իրականացումները մշակող, համակարգող գերատեսչությունների հետ:

---

[1] *Տես՝ «Պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենք, 2017, http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=150214*

Պետք է կարևորել, որ համաձայն ՀՀ վարչապետի 19.06.2018 թվականի № 802-Լ որոշման 5-րդ կետի՝ պաշտպանության նախարարն է ի թիվս այլի Անվտանգության խորհուրդին ներկայացնում զինված ուժերի ծավալման, զորահավաքային, կիրառման, Հայաստանի Հանրապետության տարածքի պաշտպանության օպերատիվ սարքավորման պլանները[1]: Այսինքն, զորահավաքային պլանի մշակման և ներկայացման իրավունքը դե յուրե (de jure) վերապահված է պաշտպանության նախարարությանը՝ ի դեմս նախարարի: Մինչդեռ, մեր գնահատմամբ զինված ուժերի զորահավաքի պլանավորման մշակման գործընթացում պետք է ակտիվ լինի ոչ միայն պաշտպանության նախարարությունը, այլ նաև տարբեր գերատեսչություններ իրենց իրավասության շրջանակներում՝ ըստ ոլորտների: Հարկ է նշել, որ պաշտպանության նախարարությունը զորահավաքային պլանը մշակելիս չի կարող ավելի առարկայական պատկերացումներ կազմել զորահավաքի տնտեսական ասպեկտների կազմակերպման և մեխանիզմների ներդրման վերաբերյալ, օրինակ՝ տնտեսական ներուժի, բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման, ներդրումային բարենպաստ միջավայրի ստեղծման և այլ տարաբնույթ հարցերի վերաբերյալ: Նշվածը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ պաշտպանության նախարարության խնդիրը ըստ էության ոչ թե զորահավաքի տնտեսական պլանավորմամբ զբաղվելն է, այլ զինված ուժերի զորահավաքի ռազմական պլանավորումն ապահովելը: Հետևապես, այս առումով կարևորում ենք, որ զինված ուժերի զորահավաքային պլանը մշակվելիս ինտենսիվորեն ներգրավված լինեն տարբեր գերատեսչություններ՝ իրենց վերապահված լիազորությունների շրջանակներով: Ընդ որում, գտնում ենք, որ ներգրավվածությունը պետք է լինի ոչ թե Անվտանգության խորհրդի կողմից ընտրողաբար, այլ իրավական տեսանկյունից ամրագրված եղանակով՝ հետագայում ավելորդ բարդություններից ու խառնաշփոթմունքներից խուսափելու նպատակով: Այսինքն՝ օրենքով կամ ենթաօրենսդրական իրավական ակտով պետք է ամրագրվի, թե զորահավաքի պլանավորման գործընթացում, որ գերատեսչության առջև ինչ խնդիր է դրվում և ինչ ժամկետում պետք է համապատասխան ոլորտի գերատեսչությունը կատարի իր առջև դրված խնդիրը (մշակի իր ոլորտին անռչվող զորահավաքի պլանավորման գործընթացը, ստեղծի համապատասխան մեզանիզմներ և այլն) և այն ներկայացնի կամ պաշտպանության նախարարություն՝ կանոնակարգման նպատակով մշակելու և Անվտանգության խորհրդին ներկայացնելու համար, կամ միան-

---

[1] *Տես՝ Անվտանգության խորհրդի աշխատակարգը հաստատելու մասին ՀՀ վարչապետի որոշում, 2018, https://www.arlis.am/documentView.aspx?docID=123213*

գամից ներկայացվի Անվտանգության խորհրդի աշխատակազմ և վերջնական կանոնակարգվի անվտանգության խորհրդի աշխատակազմի կողմից: Այլ խոսքով ասած՝ տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստությունը և զորահավաքը ենթադրում է համապատասխան իրավական բնույթի փաստաթղթի ընդունմամբ և/կամ լրացմամբ պաշտպանության նախարարության համագործակցություն ֆինանսների նախարարության, էկոնոմիկայի նախարարության, պետական եկամուտների կոմիտեի, Ռազմաարդյունաբերական կոմիտեի հետ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստությունը և զորահավաքը կրում են համընդհանուր բնույթ, շոշափում պետական և մասնավոր հատվածների շահերը՝ կոչված լինելով ապահովելու ազգային անվտանգության ապահովումը: Հետևաբար, զորահավաքային նախապատրաստության և զորահավաքի կազմակերպման արդյունավետությունը ապահովելու համար անհրաժեշտ է այդ ոլորտում բարելավել օրենսդրահիրավական կարգավորումը: ՀՀ տնտեսության մոբիլիզացիոն նախապատրաստության և մոբիլիզացիայի օրենսդրահիրավական կարգավորումներն ունեն բարելավման կարիք: Օրենսդրահիրավական փոփոխությունները պետք է կրեն համալիր բնույթ, վերաբերեն ինչպես ինստիտուցիոնալ փոխգործակցության ամրապնդմանը, այնպես էլ տնտեսական ներուժի ընդլայնմանը և նպաստեն մեր երկրում բյուջետային միջոցների օգտագործման արդյունավետության մակարդակի բարձրացմանը:

Գրականություն

1. **Mkrtchyan Shahen**. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian).
2. **Avetisjan Grant**. "Jetnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, ["Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian).

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել տնտեսագիտության և կառավարման ամբիոնը:

ՀՏԴ 159,96

Հոգեբանություն

Benik YERIBEKYAN
Applicant at Armenian State Pedagogical University after KH. Abovyan
E-mail: byeribekyan@bk.ru

THE STUDY OF THE PECULIARITIES OF THE PSYCHOLOGICAL PERCEPTION OF THE KARABAKH WAR IN 2020

Բ.Երիբեկյան

2020 Թ. ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԸՆԿԱԼՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Տեղեկույթի շարունակական փոփոխությունը, դրա քանակական և որակական առանձնահատկությունների տարբերությունները մարդկային հոգեկանի առջև դնում են մի շարք խնդիրներ: Մի կողմից, տեղեկատվական աղբյուրների հասանելիությունը, ինչպես նաև վերջինիս արագ ձեռքբերումը հնարավորություն են տալիս մարդուն, մարդկային հոգեկանին՝ արագ կողմնորոշվելու և վերջնական արդյունքում՝ հարմարվելու արագ փոփոխվող իրականության մեջ: Բացի տեղեկատվական հոսքի իմացական, ինչպես նաև սիմվոլիկ նշանային համակարգի բաղադրիչի, այն պարունակում է նաև այլ դեր և գործառույթ: Խոսքը առանձին անհատի հոգեկանի, ինչպես նաև հանրային գիտակցության վրա ներգործության կատարման մասին է: Տվյալ պարագայում դիտարկվում է ստացվող տեղեկույթի որակի և սուբյեկտիվ նշանակության երևույթը: Խնդիրն առավելապես վերաբերում է ընկալման գործընթացի ներկայացուցչական/ռեպրեզենտատիվ կողմին: Այս տեսանկյունից ընկալման գործընթացն իր վերջնական արդյունքում ունի հոգեկան ներքին

ռեպրեզենտացիաների և սիմվոլիկ կառույցների ու պատկերների ձևավորումը կոնկրետ տեղեկույթի ստացման համատեքստում: Մեծամասամբ, երբ խնդիրը վերաբերում է նախկինում ստացված տեղեկույթի հետագա փոխանցմանը և ձևափոխմանը, նկատելի են մի շարք խանգարող հանգամանքներ: Տվյալ խոչընդոտները հիմնականում վերաբերում են անհատի կողմից օգտագործվող վերբալ կոնստրուկցիաների անճշտությանը կամ ավելի շուտ՝ անլիարժեքությանը, որը վերաբերում է արդեն ստացված և հոգեկանի կողմից վերամշակված տեղեկույթին: Այս տեսանկյունից լրացուցիչ արտահայտչական մեխանիզմների և միջոցների կիրառումն ու օգտագործումը ձեռք է բերում կարևոր նշանակություն՝ արտաքին իրականության ֆենոմենների ճշգրիտ և ամբողջական ընկալման ու արտացոլման համատեքստում: Տվյալ կոնտեքստում հատուկ, ճգնաժամային իրավիճակներն ունեն հատուկ տեղ և նշանակություն, որոնց շարքին դասվում են պատերազմը, պատերազմական գործողությունները: Հանդիսանալով հոգեկան կայունության պահպանման համար մարտահրավեր առանձին անհատի կամ հասարակության համար՝ տվյալ սոցիալական իրադարձությունները կոնկրետ հետք են թողնում՝ հոգեբանական ռեպրեզենտացիաների տեսքով: Կարծում ենք, որ ընկալման գործընթացի առանձնահատկությունների և որակական կողմի ուսումնասիրությունը՝ ռազմական տրավմատիկ իրադարձությունների համատեքստում, ունի կարևոր տեսական և գործնական նշանակություն: Սույն հոդվածում դիտարկվում և վերլուծության են ենթարկվում սիմվոլիկ ռեպրեզենտատիվ պատկերները՝ 2020թ. Ղարաբաղյան պատերազմի համատեքստում: Հետազոտության հիմքում ընկած է ընկալման գործընթացի և փորձի ոչ վերբալ արտահայտչական միջոցների ուսումնասիրությունը: Արտթերապիայի մեթոդոլոգիայի կիրառման և օգտագործման օգնությամբ իրականացվել է ռեսպոդենտների նկարների հիմնական

պատկերների վերլուծություն: Ստացված արդյունքները խմբավորված են առանձին կատեգորիաների մեջ:

Բանալի բառեր՝ *ընկալման գործընթաց, ռեպրեզենտացիք, սիմվոլիկ պատկերներ, ղարաբաղյան պատերազմ:*

Б.Ерибекян

ИССЛЕДОВАНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПРИЯТИЯ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ 2020

Постоянно меняющийся поток информации, ее качественные и количественные особенности различия ставят перед человеческой психикой ряд насущных вопросов. С одной стороны, информация получаемая в оперативном порядке, а также быстродоступность источников информации дают возможность человеку и человеческой психике быстро ориентироваться и, в конечном итоге, адаптироваться в быстро меняющейся действительности. Кроме когнитивной составляющей информации, а также составляющих ее символических знаков, информационный поток в своей основе имеет также другую роль и функцию. Речь идёт об определённом влиянии на психику конкретного человека или общества. В данном случае рассматривается феномен субъективной значимости и качества получаемой информации. В первую очередь вопрос касается репрезентационной стороны восприятия. С этой точки зрения, перцептивный процесс в своей конечной основе имеет целью формирование внутренней психической репрезентации и символический конструктов или образов в контексте конкретной поступающей информации. В большинстве случаев. когда вопрос касается дальнейшей передачи или некоторой трансформации полученной ранее информации, можно наблюдать целый ряд препятствий. Данные препятствия в основном касаются неточности или, точнее сказать, недостаточности используемых человеком вербальных конструкций в контексте отображения и экспрессивной составляющей уже поступившей и психически обработанной информации. С этой точки зрения подключение дополнительных экспрессивных механизмов и средств выражения приобретает важное значение в контексте полноценного и точного отображения воспринятых феноменов окружающей действительности.

В данном контексте особое место занимают экстренные ситуации, к которым относится война и военные действия. Являясь вызовом для психической стабильности отдельного человека или целого общества, данные социальные события оставляют конкретный след в качестве психологических репрезентаций. Мы предполагаем, что изучение особенностей и качественной стороны перцептивного процесса касательно военных травматических событий имеет важное как теоретическое, так и практическое значение. В данной статье рассматриваются и анализируются результаты исследования особенностей символической репрезентации образов касательно Карабахской войны 2020 года. В основе исследования лежит изучение невербальных средств выражения перцептивного опыта. С помощью использования методологии арт-терапии, был проведен анализ основных образов в рисунках респондентов. Полученные результаты сгруппированы в отдельные категории.

Ключевые слова: *перцептивный процесс, репрезентация, символические образы, карабахская война.*

The constantly changing flow of information, its qualitative and quantitative differences pose a number of pressing questions to the human psyche. On the one hand, access to information sources and the quick acquisition of information sources enable a person and the human psyche to quickly navigate and ultimately adapt to a rapidly changing reality. In addition to the cognitive component of the information flow and its symbolic signs, the information flow also has another role and function. We are talking about an influence on the psyche of a particular person or public consciousness. In this case, the phenomenon of the quality of the information received and subjective significance is considered. The question mostly concerns the representational side of perception. From this point of view the perception process in its ultimate basis aims to form an internal mental representation and symbolic constructs or images in the context of specific incoming information. In most cases, when it concerns the further transmission or transformation of the information received earlier a number of obstacles can be observed. These obstacles mainly concern the inaccuracy or more precisely, the incompleteness of verbal constructions used by a person with regard to the information received earlier and processed by the psyche. From this point of view the use of additional expressive mechanisms and means of expression becomes important in the

context of a full and accurate perception and representation of the external reality phenomena. In the given context, the crisis situations have a special place and significance, which include war and military operations. Being a challenge to the mental stability of an individual or the entire society, these social events leave a specific mark in the form of mental representations. We assume that the study of the features and the qualitative side of the perception process regarding military traumatic events is important both theoretically and practically. This article discusses and analyzes the symbolic representative images regarding the Karabakh War of 2020. The research is based on the study of non-verbal means of expression of perception process and experience. Using the methodology of art therapy, the analysis of the main images in the respondents' drawings was carried out. The results are grouped into separate categories.
Key words: *perception process, representation, symbolic images, Karabakh war.*

Introduction

Modern reality is distinguished by the rapid transmission of information flows. This briefness largely depends on the level of development of scientific and technological progress, in particular, the primary role of the Internet and social networks in regulating public life.

In this process the main means of transmitting information is speech (oral or written). A lot of language tools and units are also used. However, there are cases when those impressions that were received from the outside world in the process of integration and further expression face a number of difficulties and obstacles.[1]

This problem is mainly related to the fact that the impressions received as a result of the primary perception of the phenomena of the external world at the stage of verbal formulation and design face a certain verbal deficit. This is also associated with a certain primary emotional state (very often it is fear, panic, uncertainty).

In this regard, war and military operations and actions are special social phenomena. Being a traumatic and extreme event it creates serious problems in the issue of perception and further comprehension.

It is in such cases that the human language needs some additional verbal means and formulations that can facilitate both the process of assimilation and transmission, expression of external impressions and information.

In this sense, metaphors are very important. Their use helps both in the process of primary perception and at the stage of expressing thoughts and verbal formulations.

---

[1] ***Hakobyan N., Khachatryan A., Vardanyan*** *N., MARGINALITY AND ETHNO-CULTURAL ENVIRONMENT, - Paradigmata poznani, 2018, 3, 44-51.*

The use of metaphors also facilitates the process of creating new meanings and enriches human speech with additional emotional shades.

In addition to the use of verbal metaphorical constructions certain pictorial symbols are often used. In this context the main symbolic units and figurative constructions are analyzed.

Nevertheless, other verbal formulations that are used to comprehend specific events, in particular, military operations and the war in general are also of particular importance.

This research is aimed at identification and study of the profound mechanisms of the perception process in the context of the Karabakh war of 2020.[1]

The purpose is to explore the perceptive mechanisms of symbolic representation of the Karabakh war of 2020. The study objective is to identify the features of the perception of the Karabakh war in 2020.The subject of the study is the identification and demonstration of the main symbolic objects of the drawing units. As a methodology we used art therapy (symbolic representation in pictorial form).

Theoretical aspects of psychological mechanisms of symbolic representation and perceptual process.

The process of perception in psychology has some features and certain patterns. In Gestalt psychology, the psyche of an individual was seen as a kind of integral phenomenal field that has its own special structure. In this field, the concepts of the figure - and the ground-perception are highlighted. In Gestalt psychology there is a concept of constancy of perception where the concepts of constancy of the form, size, brightness of the perceived object are also distinguished. The main point of this concept is the fact that the parameters of the perceived object remain constant regardless of the change in its size on the retina of the eye. [2], [3].

Speaking about the peculiarities of the perception process it important to mention the theory of A. Domasio according to which emotional reactions affect the decision making process.[4].

In contrast to personal and oral communication, written communication has one distinctive feature. One of the participants of the communicative process is missing. This fact makes us pay special attention and take into account the socio-psychological context.[5]

---

[1] ***Hakobyan N., Khachatryan A.***, *Post-War Anomie in the Field of Management Leadership and Anomie Overcoming Models, - 2022, 6(2), 94-102.*

[2] ***Figure-Ground Perception in Psychology***.*-URL: https://www.verywellmind.com/what-is-figure-ground-perception-2795195 Accessed June 25, (Дата обращения: 05.05. 2021*

[3]***Гештальт-психология***. *[Электронный ресурс] https://www.psychologos.ru/articles/view/geshtalt-psihologiya. (Режим доступа: 10. 06.2021)*

[4] ***Antonio Damasio***. *Descarte's error. Emotion, reason and the Human Brain. VINTAGE BOOKS London. Published by Vintage 2006*

[5] ***N Hakobyan, A Dabaghyan, A Khachatryan*** *Strategies of post-war anomie's overcoming in the fields of social interactions and business- 2022, 6(3), 105-112.*

In this regard, it should be mentioned that in such one-way communication various verbal manipulative means and techniques can be used that can form a certain orientation and framework for perception [1], [2], [3].

In this sense, metaphors are of particular interest.

Initially, the use of metaphors was mainly associated with psychotherapeutic practice. With their help you can both correctly and accurately understand the main problem of the client and make the appropriate intervention.

Metaphors as well as parables as a practical tool were used in particular by M. Erikson and also by the founder of positive psychotherapy N. Pezeshkyan. [4], [5].

Thus, the metaphor is a kind of key that allows penetrating into the depths of the human psyche and making the appropriate impact. Metaphors have also found their application in the field of socio-psychological phenomena, in particular in the field of control and regulation of public consciousness.

Metaphors are also actively used in the field of political technologies and political discourse. They allow you to create the desired image of a political opponent as well as to form an appropriate image of political reality [6].

Metaphors also allow forming new meanings and semantic units and in the future actively modifying and with the agility creating new frameworks for the perception of surrounding phenomena [7].

In this regard, we can mention the metaphors that are used, in particular, in media. This affects the style of printing and design of the text. In these metaphors, certain words are also highlighted emphasizing the features of the metaphor. In particular, there are metaphors in the field of medicine, as well as military, construction, theater and technical metaphors [8], [9].

---

[1] ***Joseph O'connor.*** *NLP workbook*

[2] ***Боденхамер Б. Г.****., Полный курс НЛП/Б. Г. Боденхамер-"АСТ", 1999, 2005 – (Психология. Высший курс)*

[3] ***Гарри Олдер и Берил Хэзер****, NLP. Полное практическое руководство, 183 с*

[4]***Эриксон Милтон*** *Стратегия психотерапии: Пер. с англ>:-СПб.: Издательский Дом "Ювента", М.: КСП+, 2000.-512с*

[5]***Пезешкиан Н****. П24 Психосоматика и позитивная психотерапия: Пер. с нем./Носсрат Пезешкиан.-2-е издание.-М.: Институт позитивной психотерапии, 2006.-464с.-(серия "Позитивная психотерапия)*

[6] ***Карамова А. А****. Манипулятивный потенциал политической метафоры (Международный научно-исследовательский журнал, https://research-journal.org/wp-content/uploads/2011/10/7-4-38.pdf;*

[7] ***Волков С. В****. Политическая метафора в современных СМИ (Выпускная квалификационная работа по направлению 44.03.01. Педагогическое образование, профилю "Образование в области иностранного языка (английского)", Екатеринбург, 2017*

[8] ***Райская Л.М****. Лекции по русскому язык и культуре речи / Л.М. Райская.-Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2009. - 148 с*

[9] ***Волков С. В****. Политическая метафора в современных СМИ (Выпускная квалификационная работа по направлению 44.03.01. Педагогическое образование, профилю "Образование в области иностранного языка (английского)", Екатеринбург, 2017*

It should be noted that in addition to metaphors in the issue of symbolic perception and representation of experience the mechanism of symbolic comparison is also distinguished. In the mechanism of comparison we are talking mainly about the figurative comparison of two objects of the reality [1].

The mechanism of figurative comparison allows us to reflect accurately the phenomena and impressions of the environment.

It is important to know that perception has associative features. The perception of information occurs most effectively when there is a certain favorable environment. Basically, there are some sensory modalities that form a certain frame of perception [2].

It should be noted that the study of the perception of military actions was conducted in the context of the Great Patriotic War [3], [4].

In these studies we can see, for example, the study of the symbolic perception of war. Mainly drawings and features of graphic display were analyzed. In these studies one can see the study of the symbolic perception of war. We analyzed mainly the drawings and the features of the graphic display. These drawings also analyze the color scheme, symbols and emotional background displayed in the drawings.

There are also studies, where in addition to the direct symbolic representation of the Great Patriotic War, the background representation of this event in the political consciousness and political identity of the Russian high school students is analyzed [5].

These studies indicate that the symbolic representation of experience is an important factor in the functioning of the psyche. In addition, the symbolic representation of perceived objects makes it possible to more fully reflect internal mental phenomena. And this, in turn, allows you to consider in more detail and see the features of the perception process.[6]

---

[1] ***Чем метафора отличается от сравнения***.*[Электронный ресурс]. https://russkiiyazyk.ru/leksika/metafora-otlichaetsia-sravneniia.html (Дата обращения: 07.06.2021)*

[2] ***Муромцева А. В***. *Особенности восприятия информации человеком в современном мультимедийном пространстве. [Научный журнал] https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-vospriyatiya-informatsii-chelovekom-v-sovremennom-multimediynom-prostranstve (Дата обращения: 07.06.2021)*

[3] ***Особенности восприятия современной молодёжью событий Великой Отечественной войны*** *1941-1945 г.г., [Электронный ресурс] https://xn--d1abbusdciv.xn--p1ai/ (Дата обращения: 09.06.2021)*

[4] ***Великая отечественная война глазами детей и подростков России.*** *[Электронный ресурс] https://ens.mil.ru/science/sociological_center/army_in_numbers/more.htm?id=10424049@cmsArticle (Дата обращения: 07.05.2021)*

[5] ***Турков Е. А.,*** *Восприятие Великой Отечественной Войны российскими старшеклассниками: анализ символов и образов. [Научная статья] https://www.jour.fnisc.ru (Дата обращения: 11.06.2021)*

[6] ***Hakobyan N., Khachatryan A***., *Socio-Cultural Interpretation of Person's Psychological Resources in Emergency Situations, - Main Issues Of Pedagogy And Psychology, 2020, 17(1), 65-82.;*
Hakobyan N., Khachatryan A., Methodological Approaches to the Study of Person's Identity, - Հաճառ գիտական պարբերական, 2020, 2, 60-67.

The effectiveness of symbolic representation of the received impressions lies in the fact that symbols also allow us to explore the background features of the perception process.

In the question of symbolic comparison of the phenomena of reality, the concept of representation is of particular importance. In addition to the symbolic designation of phenomena, representations also have the function of updating and rearranging models of the surrounding reality. However, the scope of representations is also determined by the social and discursive restrictions that are accepted in this particular society. It is also important to note that social reality and the surrounding reality are the context of object representations [1].

In this context the reference to two systems of representation is particularly important. The first is a unique conceptual framework and map of individual consciousness. The second system of representations is based on the human language. Language forms conceptual systems into concrete sentences and thoughts. The relationship between the phenomena of reality, concepts and signs is the basis of the process of representation. The concept of signification connects signs and codes with each other producing certain semantic meanings [2].

The main characteristics of the organization of the research process and the analysis of the results.

This study was conducted from May to July 2021. The study involved people in the age group from 18 to 21 years. Students of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia and the Armenian State Pedagogical University took part in the study. The total number of participants is 50. The features of the symbolic perception of the Karabakh war of 2020 were identified and analyzed. The frequency of specific symbolic images and representations was evaluated as separate criteria. Some descriptive and comparative characteristics of the individual drawings will be given separately.

Research procedure: using an A4 paper and colored pencils, the respondents were instructed to compare the military actions of 2020 in Karabakh with a certain natural element, natural phenomena.

---

[1] ***Сундуков Р. В.,*** *Дилемма социальных и культурных оснований репрезентации. [Научная статья] http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/9999-0201_West_soc_2002_1(2)/29.pdf (Дата обращения: 11.06.2021).*

[2] ***Сундуков Р. В.****, Дилемма социальных и культурных оснований репрезентации. [Научная статья] http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/9999-0201_West_soc_2002_1(2)/29.pdf (Дата обращения: 11.06.2021).*

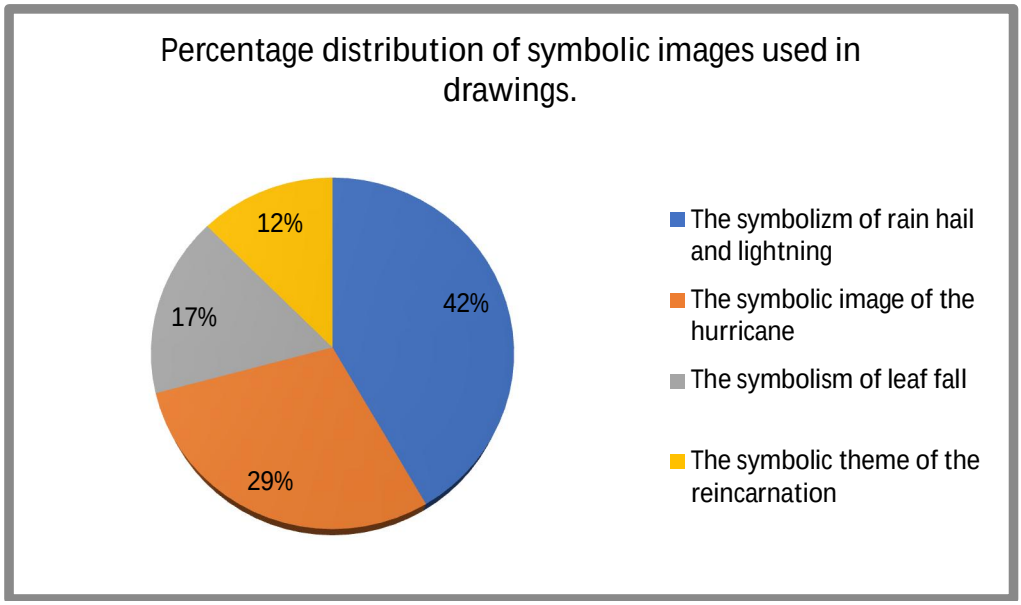

In 40% of the completed works the symbolism of rain, hail and lightning prevailed. In their associations, the respondents referred to a comparison with projectiles falling from the sky. The main sensory markers were confusion, numbness, uncertainty. In 28% of the images the symbolic image of the hurricane dominated. Basically, respondents depicted more than one hurricane in one drawing. In this regard, verbal associations mainly concerned the presence of a sense of anxiety.

In 16% of cases the theme of leaf fall dominated. The branches of the trees remained empty at the same time. The autumn season prevailed. The verbal associations of the subjects concerned the themes of sadness, longing, but also some hope. In 12% of cases, the symbolic theme of the reincarnation prevailed. The drawings were dominated by images of flowers, green plants, the sun and the blue sky. According to the associations of the participants, flowers and plants were turned to the sky and fed from the energy of the sun.

Conclusion

This article demonstrated the results of a study aimed at identifying the characteristics of the perception of military operations in Karabakh in 2020. The study included the age group from 18 to 35 years old. Within the framework of this study the main indicator of fixing the features of the perception process was the process of symbolic representation of experience, in particular, the comparison of military operations with natural phenomena and projection onto a specific drawing. Mainly four dominant themes were identified

In a large number of cases the symbolic image of a thunderstorm, rain and hail prevailed, which was mainly associated and verbalized as a feeling of surprise, numbness. Then, in percentage, it was the symbol of hurricane that demonstrated military operations. The main sensory marker was the feeling of anxiety.

In the third group respectively autumn motives (falling leaves, empty trees) prevailed in symbolic images where the main sensory markers were feelings of sadness and longing. In the last group the theme of revival was traced (images of flowering vegetation, blue sky).

From the above data it can be concluded that depressive moods prevail in a certain part of the Armenian society. Despite this we can state the fact of the preservation of psychological resources which is expressed in the theme of revival, transformation.

References

1. **Antonio Damasio**. Descarte's error. Emotion, reason and the Human Brain. VINTAGE BOOKS London. Published by Vintage 2006.
2. Figure-Ground Perception in Psychology.-URL: https://www.verywellmind.com/what-is-figure-ground-perception-2795195 Accessed June 25, (Дата обращения: 05.05. 2021);
3. **Hakobyan N., Khachatryan A**., Methodological Approaches to the Study of Person's Identity, - Կաճառ գիտական պարբերական, 2020, 2, 60-67.
4. **Hakobyan N., Khachatryan A**., Post-War Anomie in the Field of Management Leadership and Anomie Overcoming Models, - 2022, 6(2), 94-102.
5. **Hakobyan N., Khachatryan A**., Socio-Cultural Interpretation of Person's Psychological Resources in Emergency Situations, - Main Issues Of Pedagogy And Psychology, 2020, 17(1), 65-82.
6. **Hakobyan N., Khachatryan A., Vardanyan N**., MARGINALITY AND ETHNO-CULTURAL ENVIRONMENT, - Paradigmata poznani, 2018, 3, 44-51.
7. Joseph O'connor. NLP workbook;
8. **Hakobyan N., Dabaghyan A., Khachatryan A.,** Strategies of post-war anomie's overcoming in the fields of social interactions and business- 2022, 6(3), 105-112.
9. **Боденхамер Б. Г**., Полный курс НЛП/Б. Г. Боденхамер- "АСТ", 1999, 2005 – (Психология. Высший курс);
10. Великая отечественная война глазами детей и подростков России. [Электронный ресурс] https://ens.mil.ru/science/sociological_center/army_in_numbers/more.htm?id=10424049@cmsArticle (Дата обращения: 07.05.2021);
11. **Волков С. В**., Политическая метафора в современных СМИ (Выпускная квалификационная работа по направлению 44.03.01. Педагогическое образование,

профилю “Образование в области иностранного языка (английского)”, Екатеринбург, 2017;
12. **Гарри Олдер и Берил Хэзер**, NLP. Полное практическое руководство, 183 с;
13. Гештальт-психология. [Электронный ресурс] https://www.psychologos.ru/articles/view/geshtalt-psihologiya. (Режим доступа: 10. 06.2021)].
14. **Карамова А. А.**, Манипулятивный потенциал политической метафоры (Международный научно-исследовательский журнал, https://research-journal.org/wp-content/uploads/2011/10/7-4-38.pdf.
15. **Муромцева А. В.**, Особенности восприятия информации человеком в современном мультимедийном пространстве. [Научный журнал] https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-vospriyatiya-informatsii-chelovekom-v-sovremennom-multimediynom-prostranstve (Дата обращения: 07.06.2021).
16. Особенности восприятия современной молодёжью событий Великой Отечественной войны 1941-1945 г.г., [Электронный ресурс] https://xn--d1abbusdciv.xn--p1ai/ (Дата обращения: 09.06.2021).
17. **Пезешкиан Н. П.,** Психосоматика и позитивная психотерапия: Пер. с нем./Носсрат Пезешкиан.-2-е издание.-М.: Институт позитивной психотерапии, 2006.-464с.-(серия “Позитивная психотерапия).
18. **Плющ А.Н., Plyushch A.**, Психологические механизмы восприятия информации. Psychologichal mechanisms of information perception. https://lib.iitta.gov.ua/716926/1/INFW-42016-2.indd.pdf ИНФОРМАЦИОННЫЕ ВОЙНЫ №4 (40) 2016;
19. **Райская Л.М.**, Лекции по русскому язык и культуре речи /Л.М. Райская.-Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2009. - 148 с.
20. **Сундуков Р. В.**, Дилемма социальных и культурных оснований репрезентации. [Научная статья] http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/9999-0201_West_soc_2002_1(2)/29.pdf (Дата обращения: 11.06.2021).
21. **Турков Е. А.**, Восприятие Великой Отечественной Войны российскими старшеклассниками: анализ символов и образов. [Научная статья] https://www.jour.fnisc.ru (Дата обращения: 11.06.2021);

22. Чем метафора отличается от сравнения.[Электронный ресурс]. https://russkiiyazyk.ru/leksika/metafora-otlichaetsia-sravneniia.html (Дата обращения: 07.06.2021).
23. Эриксон Милтон Стратегия психотерапии: Пер. с англ>:- СПб.: Издательский Дом “Ювента”, М.: КСП+, 2000.-512с.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, հ.գ.թ. Վ.Բ. Յարամիշյանը:

ՀՏԴ 159,96

Հոգեբանություն

Վիտյա ՅԱՐԱՄԻՇՅԱՆ
ԱրՊՀ մանկավարժության և հոգեբանության ամբիոնի դոցենտ, հ.գ.թ.
E-mail: vityayaramishyan@mail.ru

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿԻՑ-ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ՀԵՏ ՀԵՏՎՆԱՍՎԱԾՔԱՅԻՆ ՍԹՐԵՍԱՅԻՆ ՀԱԿԱԶԴՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ ՏԱՐՎՈՂ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հոդվածում ներկայացված են Ղարաբաղյան երկրորդ (44-օրյա) պատերազմի մարտական գործողություններին մասնակցած Արցախի պետական համալսարանի ուսանողների մոտ հետվնասվածքային սթրեսային հակազդումների բացահայտման և հաղթահարման ուղղությամբ իրականացվող հոգեբանական աշխատանքի որոշ առանձնահատկություններ: Համառոտ վերլուծված են հետպատերազմյան իրավիճակում բնականոն ուսումնական գործունեության վերականգնման և գործընթացի մասնակիցների մոտ հետպատերազմյան սինդրոմների հաղթահարման ուղղությամբ համալսարանի ղեկավարության գործադրած ջանքերը, նկարագրված են հրավիրված մասնագետների, այդ թվում՝ Արցախում տեղակայված խաղաղապահ ուժերի պրակտիկ հոգեբանների հետ համագործակցության որոշ ուղղություններ, տրված են երաշխավորություններ՝ հոգեբանական աշխատանքի կազմակերպման և նկարագրված խնդիրների լուծման համար:

Բանալի բառեր՝ *մարտական սթրես, հետվնասվածքային սթրեսային հակազդումներ, հետպատերազմյան սինդրոմներ, խմբային թրեյնինգներ, դեբրիֆինգ, հոգեբանական աջակցություն, հոգեբանական աշխատանքի կազմակերպում:*

В.Ярамишян

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ СО СТУДЕНТАМИ-УЧАСТНИКАМИ БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЙ ПО ПРЕОДОЛЕНИЮ ПОСТТРАВМАТИЧЕСКИХ СТРЕССОВЫХ РЕАКЦИЙ (НА ПРИМЕРЕ АРЦАХА)

В статье представлены некоторые особенности психологической работы по выявлению и преодолению посттравматических стрессовых реакций у студентов Арцахского государственного университета-участников боевых действий Второй (44-х дневной) Карабахской войны. Коротко анализированы усилия руководства университета по восстановлению повседневной учебной деятельности, а так же по преодолению поствоенных синдромов у участников данного процесса, охарактеризованы некоторые направления взаимодействия с приглашенными специалистами, в том числе с практическими психологами миротворческих сил, помещенных в Арцахе, внесены психологические рекомендации по по организации психологической работы и по решению описанных задач.

Ключевые слова: *посттравматические стрессовые реакции, посвоенные синдромы, групповые трейнинги, дебрифинг, психологическая поддержка, организация психологической работы.*

V.Yaramishyan

SOME FEATURES OF THE ORGANIZATION OF PSYCHOLOGICAL WORK WITH STUDENTS PARTICIPATING IN HOSTILITIES TO OVERCOME POST-TRAUMATIC STRESS REACTIONS (ON THE EXAMPLE OF ARTSAKH).

The article presents some peculiarities of the psychological work carried out by the students of Artsakh State University, who took part in the hostilities of the second (44-day) Karabakh war, to detect and overcome post-traumatic stress reactions. The efforts of the university administration to restore normal educational activities in the post-war situation and to overcome the post-war syndromes of the participants in the process are briefly analyzed, some areas of cooperation with invited specialists, including psychologists from peacekeeping troops in Artsakh, are described, and problem-solving psychological work is given.

Key words: *combat stress, post-traumatic stress response, post-war syndromes, group training, debriefing, psychological support, organization of psychological work.*

Երկու խոսք: Ղարաբաղյան երկրորդ կամ 44-օրյա պատերազմը ռազմա-հոգեբանական առումով նոր երևույթ էր: Մասնագետները խոսում են հինգերորդ սերնդի պատերազմի մասին, որում ներգրավված էին գերճշգրիտ զինատեսակներ, կիրառվում էին մարտ վարելու նորագույն մեթոդներ [1]: Պատերազմի վնասներն առայսօր լիարժեք հաշվարկված չեն՝ մարդկային, տարածքային, նյութական կամ որևէ այլ առումով [2]: Շրջանառվող թվերը մոտավոր են. Արցախի տարածքի 75%-ի կորուստ, հայկական կողմերի զոհերի ընդհանուր թվում 750 Արցախի քաղաքացի (81-ը՝ քաղաքացիական անձ): Արցախի 73 քաղաքացի անհայտ կորած է, որից 22-ը՝ քաղաքացիական անձ [3]: Արցախի նման փոքր երկրի համար այս կորուստները չափազանց մեծ են:

Աշխատանքի արդիականությունը: Պատերազմը բերեց ոչ միայն տարածքային, մարդկային, նյութական կորուստներ, այլև հումանիտար խնդիրներ: Պատերազմի մասնակիցների մոտ առաջ եկան հոգեկան խեղումներ, որոնք ուղեկցվեցին յուրահատուկ հակազդումներով՝ դրսևորվելով որպես հետվնասվածքային սթրեսային խանգարումներ՝ ՀՎՍԽ: Առհասարակ, պատերազմի հետևանքներից այս խնդիրը լավ ուսումնասիրած է, սակայն մեր օրինակում՝ գերճշգրիտ զինատեսակների կիրառման պայմաններում, նկատվեցին նոր, դեռևս ամբողջությամբ չուսումնասիրված երևույթներ, որոնց վերլուծությանն էլ նվիրված սույն աշխատանքը:

44-օրյա պատերազմի օրերին թիրախավորվել են Արցախի բոլոր բնակավայրերը, այդ թվում՝ Ստեփանակերտը: Հուսահատություն և

խուճապ առաջացնելու նպատակով կիրառվել են բարձր ճշգրտություն և մահացու ներուժ ունեցող գերժամանակակից զինատեսակներ: Արցախում խաթարվել էր բնականոն կյանքը: Արցախի պետական համալսարանում նույնպես պարապմունքները դադարեցվել են, ուսուցման առկա համակարգի 151 ուսանող մեկնել է ռազմաճակատ, 60-ից ավելի կամավորներ գրանցվել են թիկունքային ջոկատներում: Զոհվել է 26 ուսանող, 1-ը անհայտ կորած է, 24-ը ծանր վիրավորում է ստացել, բռնատեղահանվել է 322-ը: Այս տվյալները վերաբերում են մի բուհի, որում տղաների թվի հարաբերությունը աղջիկների թվին ավանդաբար ցածր է՝ նրա մանկավարժական ուղղվածության պատճառով:

Զինադադարից հետո պարապմունքները վերսկսելու համար ձեռնարկեցին միջոցառումներ, սակայն ուսանողները դժվարությամբ էին վերադառնում: Անզեն աչքով նկատելի էր, որ շատերը կորցրել են անվտանգության զգացումը, ունեն վախեր և տագնապներ, հուսալքություն, մարտական սթրես, ընկճվածություն, հոգեկան բազային կառույցների փլուզումներ, գոյաբանական (էքզիստենցիալ) խնդիրներ: Հատկանշական է, որ հոգեկանի վրա պատերազմի քայքայիչ ազդեցությունը զգացել էին ոչ միայն մարտերի մասնակիցները, այլև թիկունքի մարդիկ, քանի որ «թիկունք» հասկացություն փաստացի չկար: Դիտարկված երևույթները՝ զանգվածային խուճապ, դասալքության դեպքեր՝ ընդհուպ Ղարաբաղյան առաջին պատերազմի վետերանների շրջանում, հիմք են տալիս ենթադրելու, որ գործ ունենք հոգեվնասման զգալի ծավալների հետ: Ահա թե ինչու 44-օրյա պատերազմի նորահայտ գործոնների (գերճշգրիտ զենքեր, հոգեբանական գրոհներ) հաշվառումով ենթադրեցինք, որ հետվնասվածքային սթրեսային հակազդումների ծավալները նախկին պատերազմների համեմատ աճելու են: Օրինակ, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, Առաջինի համեմատությամբ, հոգեկան խանգարումների թիվը աճել էր 300 %-ով, չնայած հաշվարկման պահանջները 3-4 անգամ խստացվել էին [4]: Սա ևս հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Արցախյան 44-օրյա պատերազմի բացասական հետևանքները, որոնք դեռ պետք է ուսումնասիրվեն, նույն տրամաբանությամբ, աճ են արձանագրելու:

Ամերիկյան մասնագետների տվյալներով, ՀՎՍԽ դիտարկվել է Վիետնամի վետերանների 30%-ի մոտ: 1988թ. տվյալներով՝ նման խանգարումներ ունեցել է տղամարդ-վետերանների 15.2%-ը և կին վետերանների 8.5%-ը: Տարբերություններ կան նաև էթնիկական բաղադրիչով պայմանավորված: Նման խանգարումներ ունեցել է իսպանալեզու վետերանների 27.9%-ը, սևամորթների 20.6%-ը: ԱՄՆ զինված ուժերը Երկրորդ համաշխարհայինի ժամանակ մարտական հոգեկան

խանգարումների պատճառով կորցրել են 500 հազար մարդ: Մարմնական վիրավորում ստացած վետերանների մոտ ՀՎՍԽ-ն հասնում է 42 %-ի [4, էջ 280]: Այս երևույթը ևս մանրակրկիտ ուսումնասիրվել է, ինչը դժվար է իրականացնել 44-օրյա պատերազմից ընդամենը մեկ ու կես տարի հետո, սակայն մեր դիտարկումների արդյունքները, որոնց մասին կխոսենք ստորև, վկայում են, որ մեր օրինակում մարտական սթրեսի ենթարկված անձանց քանակը շատ ավելի մեծ է եղել:

Նկատենք, որ այստեղ խոսվում է ***մարտական սթրեսի*** մասին՝ որպես օրգանիզմի բազմամակարդակ ադապտացիոն ակտիվության գործընթացի՝ ուղեկցվող ինքնակարգավորման մեխանիզմների լարվածության աճով և յուրահատուկ հոգեֆիզիոլոգիական հարմարվողական փոփոխությունների ֆիքսմամբ[5]: Մարտական սթրեսը, որպես կանոն, ժամանակի ընթացքում անհետևանք հաղթահարվում է, մինչդեռ ***հետվնասվածքային սթրեսը***՝ ՀՎՍ, որպես հոգեկան վնասվածքին տրվող հուզական հակազդեցություն, կարող է ունենալ տևական ընթացք: Վնասվածքից հետո շատերն են նշում, որ իրենց կյանքը փոխվել է. այն, ինչ նախկինում թվում էր ծանոթ ու անվնաս, հանկարծ ընկալվում է վտանգավոր և անկանխատեսելի:

Բոլոր դեպքերում, մարտի հոգեխոցիչ գործոնները փոխում են մարդու վարքը ինչպես անմիջականորեն մարտում, այնպես էլ որոշ ժամանակ հետո [6, էջ 106]: Այդ գործոնները բաժանվում են երկու խմբի՝ ***արտաքին և ներքին (օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ)*** [7, էջ 42]: ***Արտաքին գործոններ են*** մարտի բնույթը, ինտենսիվությունը, անձնակազմի կորուստները, եղանակային պայմանները և այլն: ***Ներքին գործոնները*** սուբյեկտիվ են: Դրանք են վտանգի գիտակցումը, խուճապը, տեղեկատվական դեպրիվացիան (տեղեկույթի պակասը) կամ դրա ավելցուկը, անորոշությունը, հուզական գերլարում պահանջող այլ գործոններ [7, էջ 43]: Զ.Ֆրեյդը և հետևորդները խոսել են ***«ռազմական ևնրոզի»*** մասին, որն առավել ճիշտ է բնորոշում երևույթը, քանի որ մինչ այդ կիրառվող ***«վնասվածքային ևնրոզ»*** եզրույթը այդ երևույթը կարծես կապում է կոպիտ ուժի՝ բարձր ձայների, լուսային առկայծումների, մահվան տեսարանների հետ: Իրականում, ևնրոզի պատճառ, ըստ Զ. Ֆրեյդի, կարող են լինել ոչ այնքան արտաքին, որքան ներքին ազդակները՝ վախը, ծանր ապրումները: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Մ.Ի. Աստվածատուրովն իր հերթին առանձնացրեց ***«հուզական ևնրոզը»,*** որն ընդունվեց մասնագետների մեծամասնության կողմից [4, էջ 278]: Այս ամենը, ինչպես նշեցինք, նախկինում մանրակրկիտ ուսումնասիրվել է [4, 5, 6, 7, 8]: Մեր կողմից ավելացնենք, որ այս օրինաչափությունները կիրառելի են նաև մարտական փորձառություն չունեցող անձանց կամ նրանց համար, ովքեր գործել են թիկունքում: Կա նաև հակառակ երևույթը: Գ.Ե. Շումկովը (1904-

1905), Մ.Ի. Աստվածատուրովը (1912), Վ.Մ. Բեխտերևը (1915), Ա.Վ. Գերվերը (1916) նշում են, որ մարտական սթրեսին ենթակա են նույնիսկ նրանք, ովքեր անցել են հատուկ պատրաստություն և հոգեկան ցնցումների հակվածություն չունեն:

Հոգեվնասման ***հոգեբանական պատճառները*** երկուսն են [4, էջ 277]:

Առաջին՝ անձը հարկադրաբար գործում է իր հզորագույն բնազդներին, օրինակ՝ ինքնապաշտպանական բնազդին հակառակ՝ ընդառաջ գնալով մահվանը:

Երկրորդ՝ հոգեվնասող ազդակները կրկնվում են բազմակի: Պատերազմի մասնակցի խոսքով՝ «ստիպված ես մի քանի անգամ զոհվել ու վերակենդանանալ»:

ՀՎՍ հիմնական ***նախանշաններ*** են համարվում կպչուն մտքերը, գիշերային մղձավանջները, անքնությունը, դեպրեսիան, ապաթիան, լարվածությունը, մեղքի զգացումը, հուզական պոռթկումները, գերզգոնությունը, գրգռվողականությունը, չարացածությունը, վնասվածքից խուսափելու միտումը, կոնֆլիկտայնությունը, դեղամիջոցների, ալկոհոլի, թմրանյութերի չարաշահումը, ինքնամեկուսացումը:

Ա. Կարդինեպն առանձնացնում է ՀՎՍ ***հետաձգման հինգ հիմնական նախանշան***. 1. վնասվածքի վրա սևեռվելը, 2. բնորոշ երազները, 3. հոգեկան գործունեության արդյունավետության նվազումը, 4. ագրեսիվ վարքը և 5. հիշողության կորուստը: Հիշողության հետագա վերականգնումը համարվում էր ապաքինման նշան [8, էջ 43]:

ՀՎՍ-ն հոգեբանական խնդիր է, սակայն ոչ դատավճիռ: Այդ պաշտպանական մեխանիզմի օգնությամբ հոգեկանը փորձում է հաղթահարել հոգեվնասող իրադարձության հետևանքները, ինչի համար, ինչպես ուղեղի կաթվածից հետո, որոշակի ժամանակ է պետք:

44-օրյա պատերազմի բարձր տեխնոլոգիականության, հանկարծակիության, ինտենսիվության, դաժանության արդյունքում ձևավորված իրավիճակը մենք բնութագրել ենք որպես ***զանգվածային-ֆրուստրացիոն:*** Մեր կարծիքով, հետպատերազմյան ֆրուստրացիոն իրավիճակը կարելի է կապակցել նաև ***պատերազմի անակնկալ ելքի հետ,*** որը շատերն ընկալել են որպես կապիտուլյացիա, մինչդեռ Ղարաբաղյան առաջին պատերազմի հաղթական ելքը օգնել էր թեթև տանելու մարտական սթրեսները:

44-օրյա պատերազմի մասնակից ուսանողների հետ մեր կողմից իրականացված ***վերականգնողական աշխատանքները ներառել են.***

· անձնային թերապիա, երբ հույզերը ճնշելու փոխարեն դրանք արտահայտելու, դրսևորվելու հնարավորություն է ընձեռվում:

Ուսումնական պարապմունքը այդ խնդիրը լուծելու մեծ ներուժ է պարունակում:

· ներգրավում ուսանողական ակտիվ կյանքում, երբ ամենօրյա սիրած զբաղմունքը բավականություն է պատճառում, բերում է ներքին հանդարտություն,

· խմբային թերապիա և դեբրիֆինգ՝ քննարկում ուսանողական խմբերում,

· ֆիզիկական ակտիվություն՝ սուբլիմացիա ակտիվ ֆիզիկական կյանքով:

Աշխատանքի ընդհանուր համակարգում զգալի տեղ է հատկացվել դեբրիֆինգի մեթոդին: Խմբային թերապիան, խմբերում հոգեբանական գիտելիքների տարածումը հուզական հակազդեցությունների շտկման զգալի ներուժ ունեն:

Անորոշության զգացման հաղթահարման ուղղությամբ համագործակցություն է ծավալվել ռուս խաղաղապահ ուժերի մասնագետ-հոգեբանների հետ [9]: Արդյունքում, ուսանողներն ու դասախոսները սկսեցին արդյունավետ հաղթահարել սթրեսային հակազդցությունները, դադարեցին վերապրել սարսափի տեսարանները:

Արժեհամակարգային, գոյաբանական խնդիրներ ունեցող անձանց հետ աշխատանքում մասնագետները եզրակացրել են, որ առավել արդյունավետ է ռացիոնալիզացիայի ինքնապաշտպանական մեխանիզմի ակտիվացման եղանակով հաղթահարել մեղքի զգացումը, մարդուն հնարավորություն տալ, որ բարձրաձայն արդարանա, թեթևացնի ծանր հիշողությունները: Աշխատանք է կատարվել նաև նրանց հետ, ովքեր իրենց սոցիալական կարգավիճակի վերակառուցման պահանջ են ունեցել, օրինակ, ազատվել են ուսանողության շարքերից: Նման մարդիկ սովորաբար ձգտում ավելի բարձր սոցիալական կարգավիճակի, քան ունեցել են մինչև պատերազմը:

Գրականություն

1. https://www.primeminister.am /hy/interviews-and-press-conferences/ item /2021/01/04// դիտված է 01.04.2021թ,
2. https://hy.wikipedia.org/wiki/ Ղարաբաղա-ադրբեջանական պատերազմ 2020:
3. https://www.facebook.com /gegham.stepanian դիտված է 07.07.2021թ.:
4. **Караяни И.Г., Сыромятников И.В.**, Прикладная военная психология-СПб., Питер, 2006., 480 стр.
5. **Анцупов А.Я, Шипилов А.И.,** Конфликтология, -М., 2001.

6. **Մարգարյան Վ.Հ.**, Մարտական գործունեության հոգեբանություն, Եր. 2009, ՀՀ ՊՆ ԱՌՀԻ, 436 էջ:
7. **Մարգարյան Վ.Հ.,** Մարտական գործունեության հոգեբանական հիմքերը, Եր. 2009, 284 էջ:
8. **Соловьев И.О.**, Постравматический стрессовый синдром: причины, условия, последствия, оказание психологической помощи и психореабилитация-М., 2000.
9. https://armeniasputnik.am/russia/25261787/rusastany-hraparakec-erakoxm-haytararutyan-pashtonakan-pastatuxty.html) դիտված է 10.11.2020թ.:
10. Ռազմական հոգեբանության հիմնախնդիրները, Հանրապետական գիտաժողով (զեկուցումներ և հոդվածներ), Երևան, 2013թ., 275 էջ:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, հ.գ.թ. Վ.Բ. Յարամիշյանը:

ՀՏԴ 796/799
Ֆիզիկական դաստիարակություն

Սուսաննա ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ
ԱրՊՀ ՆԶՊ և ՖԴ ամբիոնի վարիչ, մ.գ.թ.

Արթուր ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
ԱրՊՀ ՆԶՊ և ՖԴ ամբիոնի դասախոս

Ռուզաննա ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ
ԱրՊՀ ՆԶՊ և ՖԴ ամբիոնի դասախոս

ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆՆԵՐԻ ՆԵՐԴԱՇՆԱԿ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՌԱՋՆԱՀԵՐԹ ԳՈՐԾՈՆ

Սույն հոդվածում ներկայացված են մեր կողմից իրականացված գիտահետազոտական աշխատանքի արդյունքները: Փորձարարական աշխատանքներն իրականացվել են՝ ապացուցելու համար վարկածն առ այն, որ ֆիզիկական վարժություններն ու ակտիվությունը նպաստում են դպրոցականների ներդաշնակ զարգացմանը: Բարելավում են ինչպես ֆիզիկական առողջության ցուցանիշները, այնպես էլ կատարում են հոգեկարգավորիչ գործառույթ:

Բանալի բառեր՝ *դպրոցականներ, անտրոպոմետրիկ ցուցանիշներ, ֆիզիկական զարգացում, ֆիզիկական վարժություններ, ակտիվություն:*

С.Айрапетян, А.Петросян, Р. Григорян

ФИЗИЧЕСКИЕ УПРАЖНЕНИЯ КАК ПРИОРИТЕТНЫЙ ФАКТОР ГАРМОНИЧНОГО РАЗВИТИЯ ШКОЛЬНИКОВ

В данной статье представлены результаты нашей исследовательской работы. Экспериментальная работа была проведена для подтверждения гипотезы о том, что физические упражнения и активность способствуют

гармоничному развитию школьников. Улучшают как показатели физического здоровья, так и выполняют психорегулирующую функцию.
Ключевые слова: *школьники, антропометрические показатели, физическое развитие, упражнения, активность*

S. Hayrapetyan, A. Petrosyan, R. Grigoryan

PHYSICAL EXERCISES AS A PRIORITY FACTOR OF HARMONIOUS DEVELOPMENT OF SCHOOLCHILDREN

This article presents the results of our research work. Experimental work was carried out to confirm the hypothesis that physical exercises and activity contribute to the harmonious development of schoolchildren. They improve both indicators of physical health and perform a psychoregulatory function.
Key words: *schoolchildren, anthropometric indicators, physical development, exercises, activity.*

Անձի ձևավորման և զարգացման գործընթացում, օրգանիզմի բուռն վերակառուցմանը զուգընթաց, փոփոխություններ են տեղի ունենում նաև անձի հոգեհուզական ոլորտում: Անձի ֆիզիկական և հոգեկան զարգացումը պայմանավորված է ինչպես հոգեբանաֆիզիոլոգիական, այնպես էլ սոցիալական գործոններով: Վերջին ժամանակներում այդ գործոնների ձևաորման վրա նշանակալի ազդեցություն ունեցող գործունեության բնագավառների շարքին են սկսել դասել նաև ֆիզկուլտուրան և սպորտը: Գոյություն ունի վարկած, որ դեռահասության տարիքում ֆիզիկական ակտիվությունը և սպորտային պարապմունքները նպաստում են դեռահասների ֆիզիկական զարգացմանը, ֆիզիկական առողջության ամրապնդմանը և հոգեկան կայունությանը՝ նվազագույնին հասցնելով զգացմունքային լարվածությունը[1]:

Շատ հեղինակներ հակված են այն տեսակետին, որ դժվարությունների հաղթահարման ամենազդեցիկ և արդյունավետ մեթոդներից են պարբերաբար, հետևողական և ջանասիրաբար իրականացվող ֆիզիկական վարժությունները:

Ֆիզիկական վարժությունների ֆիզիոլոգիական օգուտները հետևյալն են՝

● արյան և գլխուղեղի օքսիգենացիայի բարձրացում, որը նպաստում է կենտրոնացվածությանն ու կայտառությանը,

---

[1] *Տես՝ **Ֆիրյան Ա., Յարամիշյան Վ.**, Ֆիզիկական վարժությունների և սպորտի ազդեցությունը դեռահասների ազրեսիվ վարքի վրա, 2014թ. էջ 440-441:*

● էնդորֆինների աճի խթանում, որոնք իրենց հերթին բարձրացնում են ինքնազգացողությունը, տրամադրությունը,

●արյան շրջանառության բարելավում,

●մարսողության և սննդի յուրացման բարելավում,

●կենսագործունեության պրոդուկտների հեռացումը մաշկից, աղիներից, թոքերից և այլն,

●խոլեստերինի մակարդակի նվազում,

● արյան ճնշման նվազում,

●ազատում ավելորդ քաշից,

●արյան մեջ շաքարի վերահսկողության բարելավում[1]:

Նկատի ունենալով վերոհիշյալ դիտարկումները՝ դպրոցականների առողջության ամրապնդման և ֆիզիկական ներդաշնակ զարգացման խնդիրը կարելի այժմեական համարել : Հենց այդ խնդիրների լուծմանն էլ միտված է մեր սույն հոդվածը:

Դպրոցականներին՝ ըստ ֆիզիկական ակտիվության գործոնի, պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու խմբերի.

ա. երեխաներ, որոնք հաճախում են սպորտային մարզումների,

բ. երեխաներ, որոնց շարժողական ակտիվության հիմնական աղբյուրը ֆիզիկական կուլտուրայի դասաժամերն են:

Ֆիզիկական առողջության մակարդակը կարելի որոշել մի շարք, միմյանց հետ փոխկապված գործոնների համադրությամբ, որոնք բնութագրում են օրգանիզմի ֆիզիկական վիճակը:

Դրանք են՝

1. ֆիզիկական զարգացման մակարդակ (քաշը, հասակը, կրծք ավանդակի շրջանագիծը),
2. օրգան-համակարգերի ֆունկցիոնալ վիճակը (թոքերի կենսական տարողություն, ճնշում, սրտի կծկումների հաճախականություն),
3. ֆիզիկական պատրաստության և շարժողական հատկությունների զարգացման աստիճան (արագաշարժություն, ուժ, ճարպկություն, ճկունություն, դիմացկունություն):

Ինչպես Արցախի Հանրապետությունում, այնպես էլ այլ երկրներում, ազգաբնակչության տարբեր տարիքային խմբերի զանգվածային հետազոտությունների ժամանակ անհատի ֆիզիկական զարգացման գնահատումը հիմնականում իրականացվում է երկու կազմաբանական ցուցանիշներով՝ մարմնի զանգվածի և հասակի: Դպրոցականների ֆիզիկական զարգացման որակական ցուցանիշների վերծանմանը միտված հետազոտությունների արդյունքները և դրանց վերլուծությունը վկայում են,

---

[1] *Տես՝ **Բեգոյան Ա.**, Տագնապամարիչ, 2020թ. էջ 183:*

որ վերջին տարիներին զգալի փոփոխության են ենթարկվել ֆիզիկական զարգացման թե՛ որակական, և թե՛ քանակական ցուցանիշները: Առանձնապես ուշադրության է արժանի այն իրողությունը, որ նկատելի է դարձել աճող սերնդի ֆիզիկական զարգացման մակարդակի նվազման միտումը: Այն հիմնականում արտահայտվում է մարմնի զանգվածի պակասով կամ ավելցուկով, իսկ ավելի հաճախ՝ ֆիզիոմետրիկ ցուցանիշների (դաստակի ուժ, թոքերի կենսական տարողություն և այլն) իջեցմամբ:

Դիտարկումների ընթացքում մեզ հայտնի դարձավ, որ Հայաստանի Հանրապետության տարբեր բնակլիմայական գոտիներում բնակվող դպրոցականների շրջանում ավելացել է դիսհարմոնիկ ֆիզիկական զարգացմամբ երեխաների թիվը:

Թե տղաները, թե աղջիկները ֆիզիոմետրիկ ցուցանիշներով զիջում են 1962թ. իրենց հասակակիցներին:Այդուհանդերձ, ժամանակակից ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ 21-րդ դարում ծնված երեխաներն ունեն աճի մեծ էներգիա, ուղեղը, սիրտն և այլ օրգաններ ավելի արագ են զարգանում, օրինակ՝ ներկայումս 6 տարեկան տղայի սիրտը կշռում է այնքան, որքան 1901թ. 12 տարեկանինը[1]:

Սակայն այս գործընթացն ընթանում է ֆիզիկական ունակությունների վատթարացման համայնապատկերում, մինչդեռ արագ աճող ներքին օրգաններն ունեն ամբողջ օրգանիզմի ֆիզիկակական ակտիվության կարիքը:

Ստեփանակերտ քաղաքի համար 7 և համար 2 դպրոցներում մեր կողմից դպրոցականների (13-15 տարեկան) շրջանում իրականացվել է ուսումնասիրություն, որը միտված է հետազոտվողների ֆիզիկական զարգացման և օրգանների ու համակարգերի ցուցանիշների բացահայտմանը: Հավաքագրված տվյալները վկայում են, որ այն դեռահասները, որոնք ընդգրկված են սպորտային պարապմունքներում (խումբ 1), իրենց անտրոպոմետրիկ ցուցանիշներով, շնչառական և սրտանոթային համակարգերի աշխատանքի տվյալներով գերազանցում են նրանց, որոնց շարժողական ակտիվության հիմնական աղբյուրը ֆիզկուլտուրայի դասերն են (խումբ 2):

Փորձարարական խմբերում ընդգրկված դպրոցականների ֆիզիկական առողջության մակարդակը ստույգ որոշելու համար հետազոտության առաջին փուլում իրականացվել է դպրոցականների անտրոպոմետրիկ ցուցանիշների գնահատում (մարմնի հասակ, քաշ, կրծքավանդակի

---

[1] *Տես՝ **Հայրապետյան Ս.Ս., Ֆիրյան Ա.Ռ.**, Ֆիզիկական ակտիվության ազդեցությունը դեռահասների առողջության վրա, 2015թ. էջ 164:*

շրջանագիծ): Մարմնի զանգվածի և հասակի հարաբերությունը որոշվել է բելգիացի սոցիոլոգ Ադոլֆ Կետլեի մեթոդով[1]:

Առաջին խմբի համար Կետլեի գործակիցը կազմել է 18,9 կգ/մ², երկրորդ խմբի համար՝ 19,46 կգ/մ²: Ըստ Կետլեի գնահատման սանդղակի՝ այս ցուցանիշները երկու խմբերում էլ գտնվում են թույլատրելիի սահմանում, որը խոսում է բավարար ֆիզիկական զարգացման մասին, իսկ Ռոբինսոնի և Սկիբինսկու գործակիցները, որոնք գնահատում են օրգանիզմի սրտանոթային համակարգի կարգավորման վիճակը և օրգանիզմի կայունությունը հիպոքսիայի հանդեպ, առաջին խումբը Ռոբինսոնի՝ լավ (80,46), Սկիբիսկու՝ միջին (1012) արժեքներով, պատկանում է առողջ խմբին, այն դեպքում, երբ երկրորդ խումբը՝ Ռոբինսոնի և Սկիբինսկու՝ միջին (85,7) և միջինից ցածր (798) արժեքներով, դասվում է ռիսկի խմբին[2]:

Դիտարկման երկրորդ փուլում իրականացված սրտանոթային և շնչառական համակարգերի գործառութային հնարավորությունների ուսումնասիրությունները փաստում են, որ այն դպրոցականները, որոնց շարժողական ակտիվության հիմնական աղբյուրը ֆիզկուլտուրայի դասաժամերն են (խումբ 2), նկատվում են սրտանոթային և շնչառական համակարգերի ֆունկցիոնալ հնարավորությունների նվազում և հիպոքսիայի հանդեպ օրգանիզմի ցածր դիմադրողականություն:

Խմբերի միջև առողջության բնութագրիչների տատանումները ակնհայտ են:

Մի շարք հեղինակների կողմից իրականացված հետազոտությունների արդյունքները վկայում են, որ ֆիզիկական ակտիվ գործունեությունը մարդու համար այնպիսի կենսական անհրաժեշտություն է, ինչպես քնելը, սնվելն ու հանգիստը: Ֆիզիկական սահմանափակ գործունեությունը խիստ բացասաբար է անդրադառնում դպրոցականների բնականոն և ներդաշնակ զարգացման վրա:

Անկասկած, արդի ժամանակաշրջանում ֆիզիկական կուլտուրան և սպորտը ձեռք են բերել սոցիալական մեծ կարևորություն դրանք ոչ միայն մարդու առողջության ամրապնդման, պահպանման և ֆիզիկական զարգացման արդյունավետ միջոց են, այլև ազդում են բարոյական ու մտավոր հատկանիշների ձևավորմանը:

Ա. Բեգոյանը իր աշխատանքներում նշել է նաև, որ պարբերաբար, հետևողական և ջանասիրաբար իրականացվող ֆիզիկական վարժությունները ամենաազդեցիկ մեթոդներից են՝ գերհույզով

---

[1] Տես՝ ***Адолф Кетле***, *Социальная система и законы, ею управляющие, 2020г. стр 314.*

[2] Տես՝ ***С. Уилкс***, *Математическая статистика:монографиа, стр.421.*

պայմանավորված նյարդայնական մարմնաձևային խանգարումների հաղթահարման գործում:

Պարբերաբար և հետևողական իրականացվող ֆիզիկական վարժություններն անմիջականորեն ազդում են տագնապը պայմանավորող ֆիզիոլոգիական գործոնների վրա:Վարժությունները նպաստում են մկանային լարվածության թուլացմանը, որը մեծապես պատասխանատու է լարվածության և անհանգստության զգացումի համար[1]:

Ֆիզիոլոգիական փոփոխությունները բերում են հետևյալ դրական փոփոխություններին.

- ինքնազգացողության լավացում,
- անքնության նվազում,
- ուշադրության և հիշողության բարելավում,
- դեպրեսիայի նվազում,
- ինքնավստահության բարձրացում:

Հաշվի առնելով վերոգրյալ բոլոր հանգամանքները՝ անհրաժեշտ է հավելյալ աշխատանքներ տանել դպրոցներում՝ սպորտի քարոզման, երեխաներին խմբակային մարզումների ներգրավման գործում:

Գրականություն

1. **Ֆիրյան Ա., Յարամիշյան Վ.**, Ֆիզիկական վարժությունների և սպորտի ազդեցությունը դեռահասների ագրեսիվ վարքի վրա, 2014թ.:
2. **Բեգոյան Ա.**, Տագնապամարիչ, 2020թ.:
3. Հայրապետյան Ս.Ս., Ա Ֆիրյան.Ռ., Ֆիզիկակական ակտիվության ազդեցությունը դեռահասների առողջության վրա, 2015թ.:
4. **Адолф Кетле**, Социальная система и законы, ею управляющие, 2020г.
5. **Уилкс С.,** Математическая статистика:монография.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, հ.գ.թ. Վ.Բ. Յարամիշյանը:

[1] ***Ա.Բեգոյան**, Տագնապամարիչ, 2020թ. էջ 183:*

ՀՏԴ 159,96

Հոգեբանություն

Գայանե ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ
Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան
բ/գ.թ., դոցենտ
E-mail: gayanca@yahoo.com

Վիկտորյա ՍԱՐՋԱՆՅԱՆ
ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիա
գիտակրթական միջազգային կենտրոն
E-mail: viktorya.sarjanyan@isec.am

ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԻՐԱՎԻՃԱԿՆԵՐԻ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԸ

Հոդվածում ներկայացվում է բարձր որակավորում ունեցող մասնագետների աշխատանքը արտակարգ իրավիճակներում, որտեղ առկա են բազում սթրեսային գործոններ և որի պայմաններում գործում են սոցիալ-հոգեբանական հարմարման օրինաչափությունները:
Սթրեսային գործոնների նկատմամբ մասնագետների սթրեսակայունությունը որոշվում է անհատական հոգեֆիզիոլոգիական բնութագրերով, սթրեսի դիմադրության մակարդակով և աշխատանքային փորձով:
Հայտնի է, որ արտակարգ իրավիճակը կարող է դառնալ համոզմունքների, ապրելակերպի և փոփոխությունների մեկնարկային կետ, հոգեվիճակների և զգացմունքների փոփոխության պատճառ:
Արտակարգ իրավիճակներում աշխատող հոգեբանը պետք է օժտված լինի մասնագիտական գիտելիքների, հմտությունների ու կարողությունների համալիր կիրարկման ընդունակությամբ, սթրեսակայուն և պաշտպանական վարքագծով, ինչը հնարավորություն

կընձեռի նրան մասնագիտական աջակցություն ցուցաբերել դրա կարիքն ունեցող անձանց:
Բանալի բառեր՝ *արտակարգ իրավիճակներ, մասնագիտական զգայություն, սթրես, տագնապ, վախ:*

Г. Григорян, В. Сарджанян

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ СИТУАЦИЙ

В статье представлена работа высококвалифицированных специалистов в чрезвычайных ситуациях, где присутствуют имманентные стрессогенные факторы и при которых действуют паттерны социально-психологической адаптации.
Стрессоустойчивость специалистов к стрессовым факторам определяется индивидуальными психофизиологическими особенностями, уровнем стрессоустойчивости и стажем работы.
Известно, что чрезвычайная ситуация может стать отправной точкой для изменений убеждений, образа жизни и образа жизни, поводом для изменения психических состояний и чувств.
Психолог, работающий в чрезвычайных ситуациях, должен обладать умением применять профессиональные знания, умения и навыки, стрессоустойчивым и защитным поведением, что позволит ему оказывать профессиональную поддержку нуждающимся в ней людям.
Ключевые слова: *экстремальные ситуации, профессиональная чуткость, стресс, тревога, страх.*

G.Grigoryan, V. Sarjanyan

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF EMERGENCY SITUATIONS

This article presents the work of highly qualified specialists in emergency situations where there are a huge number of stress factors and in whose conditions there are social-psychological adaptation patterns.
The stress-resistance of specialists is determined by individual socio-physiological descriptions, stress-resistant level, and work experience.
The specialist's susceptibility to stressful factors is determined by individual psychophysiological characteristics, the level of stress resistance, work experience.

It is known that an emergency situation can be the starting point for changes in beliefs, lifestyle, and a cause of changes in psychological states and feelings.
A psychologist working in emergency situations should possess comprehensive knowledge, professional skills, should be stress-resistant, which will enable him to show professional support to those who are in need of it.
Key words : *emergency situations, professional sensitivity, stress, alarm, fear.*

Ներածություն

Արտակարգ իրավիճակների հոգեբանությունը կիրառական հոգեբանության ամենակարևոր բաժիններից է և ներառում է սթրեսային իրավիճակներում մարդու վարքագծի գնահատման, կանխատեսման և օպտիմալացման հետ կապված մի շարք խնդիրներ:

Արտակարգ իրավիճակների հոգեբանությունն ունի և՛ տեսական, և՛ գործնական կիրառություն, մասնավորապես՝ հոգեբանական աջակցության ուղղություններով, տեխնիկաներով ու մեթոդներով, հոգեշտկմամբ, խորհրդատվությամբ և հոգեթերապիայով:

Արտակարգ իրավիճակների հոգեբանությունը տեսական առումով զգալի ուշադրություն է դարձնում տարբեր հոգեկան երևույթների բացահայտմանը, վերլուծությանը և դասակարգմանը: Պահանջվում է հոգեբանական օգնություն՝ վարքագծի և հոգեսոմատիկ խանգարումների կանխարգելման համար: Այն ենթադրում է հոգեկան վիճակի նորմալացում՝ բացասական փորձի համահարթեցմամբ:

Հոգեբանական օգնության հիմնական խնդիրը անհատի հարմարվողական և փոխհատուցող ռեսուրսների ակտուալացումն է և հոգեբանական ներուժի մոբիլիզացումը՝ արտակարգ իրավիճակների բացասական հետևանքները հաղթահարելու համար[1]:

«Վտանգավոր մասնագիտություններ» ունեցող աշխատողների գործունեության մեջ կան երկու տեսակի պայմաններ, որոնց դեպքում աշխատանքը դառնում է ծայրահեղ.

1) ամենօրյա լարված գործունեություն, որի դեպքում վտանգը ներկայացվում է որպես հնարավոր իրադարձություն,

2) միջադեպեր, որոնց ժամանակ աշխատակիցները բախվում են մարդկային զոհերին և նյութական կորուստներին՝ վտանգելով սեփական կյանքն ու առողջությանը:

---

[1]Տես՝ ***Семенова И.А.,*** *Психология экстремальных ситуаций. Ульяновск: УВАУ ГА(И), 2012. с. 41, 138 с.*

Մարդու հոգեկանի վրա ծայրահեղ գործոնների ազդեցությունն ուսումնասիրելու անհրաժեշտությունը հանգեցրել է հոգեբանական գիտության և պրակտիկայի նոր ոլորտի ակտիվ զարգացման[1]:

Արտակարգ իրավիճակների հոգեբանությունը հոգեբանական գիտության ճյուղ է, որն ուսումնասիրում է մարդու կյանքի և գործունեության ընդհանուր հոգեբանական օրինաչափությունները՝ գոյության փոփոխված կամ անսովոր պայմաններում:

Այս ոլորտում հետազոտությունների խնդիրն է բարելավել հոգեբանական ընտրությունն ու պատրաստվածությունը՝ աշխատանքի համար գոյության անսովոր պայմաններում, ինչպես նաև հոգեոգեն գործոնների տրավմատիկ ազդեցություններից պաշտպանվելու համար:

Արտակարգ իրավիճակների հոգեբանության ուսումնասիրության առարկան մարդու վրա ծայրահեղ գործոնների ազդեցության մեխանիզմներն են, արձագանքի և փորձի օրինաչափությունները, հնարավոր հետևանքներն ու դրանք շտկելու ուղիները:

Հատուկ և ծայրահեղ պայմաններում գործունեության հոգեբանական ուսումնասիրությունը կարող է իրականացվել հետևյալ սխեմայով.

ՓՈՐՁ			
ծայրահեղ գործոններ	մարդու հոգեկան վիճակ	անհատականության հոգեկան հատկությունները	գործունեության արդյունք

Արտակարգ իրավիճակների պայմաններում գործունեության ուղղակի ուսումնասիրությունը միշտ չէ, որ հնարավոր է ինչպես բարոյական, էթիկական և տնտեսական նկատառումներից ելնելով, այնպես էլ գործունեության արդյունքների և մարդու վիճակի ամրագրման տեսանկյունից: Ուստի ծայրահեղ պայմաններում մարդու գործունեությունն ուսումնասիրելու հիմնական մեթոդաբանական տեխնիկան գործունեության մոդելավորումն է:[2]

Սթրեսային իրավիճակների մոդելները պետք է համապատասխանեն հետևյալ պայմաններին.

· մոտիվացիոն որոշակի կողմնորոշումների առկայություն, որոնք համարժեք են իրական գործունեության պայմաններին,

---

[1] *Տես՝ Психология экстремальных ситуаций для спасателей и пожарных / под ред. Ю.С. Шойгу. М.: Смысл, 2007. с. 201, 315 с.*

[2] *Տես՝ **Hakobyan N., Khachatryan A.**, Post-War Anomie in the Field of Management Leadership and Anomie Overcoming Models, - 2022, 6(2), 94-102.*

· սուբյեկտների կողմից պայմանների և առաջադրանքների ընկալում՝ որպես իրականություն,

· բարոյական և էթիկական չափանիշների պահպանում:

Արտակարգ իրավիճակներն առաջանում են հանկարծակի՝ անձի կողմից սուբյեկտիվորեն ընկալվելով որպես կյանքի, առողջության, անձնական ամբողջականության և բարեկեցության սպառնալիք[1]:

Արտակարգ իրավիճակների ծայրահեղությունը բնութագրվում է վերահսկողության կորստով: Իրավիճակի ծայրահեղությունը որոշվում է այն գործոններով, որոնց մարդը դեռ հարմարված չէ և չի կարող գործել դրանց համապատասխան: Ծայրահեղության աստիճանը որոշվում է առաջադրված գործոնների ուժով, տևողությամբ, նորությամբ և դրսևորմամբ:

Սակայն իրավիճակի ծայրահեղության աստիճանը որոշվում է ոչ այնքան նրա վտանգավորությամբ, որքան մարդկանց վերաբերմունքով՝ կատարվածի նկատմամբ: Յուրաքանչյուր անձի կողմից նույն իրավիճակի ընկալումն անհատական է, ինչի կապակցությամբ «իրավիճակի ծայրահեղության» չափանիշը, անհատի ներքին, հոգեբանական արձագանքն է[2] :

Որպես ծայրահեղության որոշիչ կարելի է դիտարկել հետևյալ գործոնները.

1. տարբեր հուզական ազդեցություններ՝ կապված իրավիճակի վտանգի, դժվարության, նորության և պատասխանատվության հետ,
2. անհրաժեշտ տեղեկատվության բացակայություն կամ հակասական տեղեկատվության ակնհայտ ավելցուկ,
3. մտավոր, ֆիզիկական և հուզական սթրեսի առկայություն,
4. կլիմայական անբարենպաստ պայմանների ազդեցությունը՝ շոգ, ցուրտ, թթվածնի պակաս և այլն,
5. սովի և ծարավի առկայություն:

Արտակարգ իրավիճակները կամ այլ կերպ ասած, առողջության և կյանքի կորստի սպառնալիքը, զգալիորեն խախտում են մարդու հիմնական անվտանգության զգացումը և այն համոզմունքը, որ կյանքը կազմակերպված է որոշակի կարգի համաձայն և կարող է վերահսկվել և հանգեցնել տրավմատիկ սթրեսների, ինչպես նաև այլ նևրոտիկ և հոգեկան խանգարումների:

---

[1] *Психология экстремальных ситуаций для спасателей и пожарных / под ред. Ю.С. Шойгу. М.: Смысл, 2007. с. 198, 315 с.*

[2] ***Hakobyan N., Khachatryan A., Vardanyaan N.**, Marginality and Ethno-Cultural Environment, - Paradigmata Poznani, 2018, 3, 44-51.*

Հոգեբանական ծայրահեղ իրավիճակը կարելի է սահմանել հետևյալ տեսանկյունից.

· **Խթան՝** որպես անձի վրա ազդեցության արտանորմատիվ օրինաչափություն՝ առաջացնելով նրա մոտ որոշակի ռեակցիա։

· **Ռեակտիվ՝** որպես իրավիճակ, որտեղ ազդեցության պահանջը գերազանցում է անհատի հարմարվողական ներուժը, ռեսուրսները կամ հնարավորությունները։

· **Անձնավորված՝** որպես իրավիճակ, որը մեկնաբանվում, գնահատվում ընկալվում է որպես գերվտանգավոր։

· **Ինտերակտիվ՝** որպես գործոնների և անհատականության ամբողջական գործառույթ։

· **Գործարքային՝** որի ժամանակ արտակարգ իրավիճակը բնութագրվում է որպես սպառնացող գործոնների փոխազդեցության իրավիճակ[1]։

Հոգեբանական սահմանումը հնարավորություն չի տալիս տարբերակել առօրյա ծայրահեղությունը ոչ առօրյա ծայրահեղությունից։ Ծայրահեղ իրավիճակների շարքին դասվում են այն աղետները, կյանքին վտանգ սպառնացող այն արտակարգ իրավիճակները, որոնք շտապ պահանջում են լուծում, աղետի կանխարգելում, հետևանքների վերացում, ինչպես նաև օգնություն աղետից տուժածներին։[2]

Գոյություն ունեն արտակարգ իրավիճակների մի շարք դասակարգումներ՝ ըստ տարբեր չափանիշների։ Այդ չափորոշիչների շարքին դասվում են.

- ըստ կոնֆլիկտի աստիճանի
- ըստ տարածման արագության
- բաշխման առումով
- ըստ ծագման աղբյուրի

Ըստ կոնֆլիկտի աստիճանի՝ արտակարգ իրավիճակները լինում են *կոնֆլիկտային և առանց կոնֆլիկտների*. օրինակ՝ ռազմական բախումներ, տնտեսական ճգնաժամեր, սոցիալական պայթյուններ, ազգային և կրոնական հակամարտություններ, մոլեգնող հանցագործություն, ահաբեկչական գործողություններ, արտակարգ իրավիճակներ առաջացնող տեխնոգեն, բնապահպանական և բնական երևույթներ

Ըստ տարածման արագության արտակարգ իրավիճակները լինում են՝

---

[1] Տես՝ *Психология. Словарь / Под общ. ред.* ***А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского****. М.: Политиздат, 1990. с. 345, 494 с.*

[2] Տես՝ ***Hakobyan N., Dabaghyan A., Khachatryan*** *A., Strategies of Post-War Anomie's Overcoming in the Field of Social Interactions and Business, - 2022, 6(3), 105-112.*

· *հանկարծակի*՝ տեխնածին վթարներ, ահաբեկչական հարձակումներ, բնական աղետներ (երկրաշարժեր, հրաբխային ժայթքումներ),

· *արագ տարածվող*՝ ռազմական, կրոնական և ազգային հակամարտություններ, բնական աղետներ (տորնադոներ, ցունամիներ, անտառային հրդեհներ, ձնահոսքեր),

· *չափավոր տարածվող*՝ վարակիչ հիվանդություններով մարդկանց զանգվածային հիվանդացումներ (համաճարակներ), գյուղատնտեսական բույսերի զանգվածային ոչնչացում հիվանդությունների կամ վնասատուների կողմից, բնական աղետներ (ջրհեղեղներ, երաշտ),

· *դանդաղ տարածում*՝ ջրային ռեսուրսների և կենսոլորտի վիճակի փոփոխություն, հողի դեգրադացիա, չվերականգնվող բնական ռեսուրսների սպառում, մթնոլորտի օզոնային շերտի ոչնչացում, ջրային ռեսուրսների սպառում, կենդանական և բուսական տեսակների վերացում և այլն՝ մարդու գործունեության արդյունքում:

Բաշխման առումով՝

· *Տեղական*՝ արտակարգ իրավիճակներ, որոնց հետևանքով տուժել է 10-ից ոչ ավելի մարդ, կամ խախտվել են ոչ ավելի, քան 100 մարդու կենցաղային պայմաններ, կամ նյութական վնասը կազմել է նվազագույն աշխատավարձի 1000- ից ոչ ավել մասը:

· *Տեղային*՝ արտակարգ իրավիճակներ, որոնց հետևանքով տուժել է ավելի քան 10, բայց ոչ ավելի, քան 50 մարդ, կամ խախտվել են 100-ից ավելի, բայց ոչ ավելի, քան 300 հոգու կենցաղային պայմաններ, կամ նյութական վնասը կազմել է 1000-ից ավելի, բայց ոչ ավել 5000-ից:

· *Տարածքային*՝ արտակարգ իրավիճակներ, որոնց հետևանքով տուժել է ավելի քան 50, բայց ոչ ավելի, քան 500 մարդ, կամ խախտվել են ավելի քան 300, բայց ոչ ավելի, քան 500 հոգու կենցաղային պայմանները, կամ նյութական վնասը 5000-ից ավելի է, բայց ոչ ավելի քան 0,5 միլիոն նվազագույն աշխատավարձ այն օրը, երբ տեղի է ունեցել արտակարգ դրությունը:

· *Տարածաշրջանային*՝ արտակարգ իրավիճակներ, որոնց հետևանքով տուժել է ավելի քան 50, բայց ոչ ավելի, քան 500 մարդ, կամ խախտվել է ավելի քան 500, բայց ոչ ավելի, քան 1000 մարդու կենցաղային պայմանները, կամ նյութական վնասը կազմել է ավելի քան 0,5 միլիոն:

· *Դաշնային*՝ արտակարգ իրավիճակներ, որոնց հետեւանքով տուժել է ավելի քան 500 մարդ, կամ խախտվել են ավելի քան 1000 մարդու կենցաղային պայմանները, կամ նյութական վնասը կազմել է ավելի քան 5 մլն:

· *Միջսահմանային՝* արտակարգ իրավիճակներ, որոնց վնասակար գործոնները դուրս են գալիս սահմաններից, կամ արտակարգ դեպքերը տեղի են ունեցել արտերկրում, բայց դրանց վնասակար գործոնները տարածվել են նաև այլ երկրի սահմաններում:

Ըստ ծագման աղբյուրի՝

· *Տեխնածին արտակարգ իրավիճակներ՝* տրանսպորտային պատահարներ և աղետներ, հրդեհներ, պայթյուններ կամ դրանց սպառնալիք, վտանգավոր քիմիական, ռադիոակտիվ, կենսաբանական նյութերի արտանետումներով սպառնալիքներ, կառույցների և շենքերի ավերածություններ, ինժեներական ցանցերի վթարներ և այլն:

· *Բնական արտակարգ իրավիճակներ, բնական աղետներ՝* վտանգավոր երկրաբանական, օդերևութաբանական, հիդրոլոգիական ծովային և քաղցրահամ ջրերի երևույթներ, հողի կամ ստորգետնյա դեգրադացիա, բնական հրդեհներ, երկրաշարժեր, ջրհեղեղներ, ցունամիներ, հրաբխային ժայթքումներ, ժայռերի անկումներ, սողանքներ, ձնահոսքեր, սելավներ, փոթորիկներ, տոռնադոներ, հորդառատ հրդեհներ, տոռնադոներ, երաշտ և բնական պատճառներով առաջացած այլ երևույթներ:

· *Էկոլոգիական և կենսաբանական արտակարգ իրավիճակներ՝* վարակիչ հիվանդություններով մարդկանց զանգվածային համաճարակներ, գյուղատնտեսական կենդանիների հիվանդություններ կամ վնասատուների կողմից գյուղատնտեսական բույսերի զանգվածային վնաս, ջրային ռեսուրսների և կենսոլորտի վիճակի փոփոխություն, նստեցում, սողանքներ, հողի դեգրադացիա, չվերականգնվող բնական ռեսուրսների սպառում:

· *Սոցիոգեն արտակարգ իրավիճակներ՝* ահաբեկչություն, պատանդառություն, անկարգություններ, ռազմական գործողություններ:

Այսպիսով, յուրաքանչյուր իրավիճակ ունի իր առանձնահատկությունը և յուրաքանչյուր մարդու կողմից բնութագրվում և ընկալվում է յուրովի: Շատ առումներով, այս փորձի արդյունավետության կապված է հենց անձի անհատականությունից, նրա ներքին ռեսուրսներից և հաղթահարման մեխանիզմների հետ[1]:

Եզրակացություն

Արտակարգ իրավիճակների հոգեբանության արդի խնդիրների շարքին պատկանում է աղետների հոգեբանական հետևանքների

---

[1] *Տես՝ Психология экстремальных ситуаций для спасателей и пожарных / под ред. Ю.С. Шойгу. М.: Смысл, 2007. с. 209, 315 с.; Hakobyan N., Khachatryan A., Socio-Cultural Interpretation pf Person's Psychological Resources in Emergency Situations, - Main Issues of Pedagogy and Psychology, 2020, 17(1), 65-82.*

ուսումնասիրությունը, դրա ազդեցությունը բնակչության հոգեկան առողջության վրա և հետևանքների՝ նվազագույնի հասցնելու մեթոդների մշակումը:

Արտակարգ իրավիճակներ են առաջանում մարդկային կյանքի բոլոր ոլորտներում. յուրաքանչյուր մարդ իր կյանքում հայտնվում է մի շարք իրավիճակների մեջ, որոնք համարվում են ոչ սպասելի և չպլանավորված նրա համար: Օրինակ՝ հրշեջները մասնագետներ են, որոնց մասնագիտական պարտականությունը դժվարության մեջ գտնվող մարդկանց օգնելն է: Կարևոր է, որ մասնագետը, ով հանդիպում է ողբերգական իրավիճակ ապրող մարդու, իմանա, թե ինչ է կատարվում նրա հետ և ինչպես կարող է օգնել նրան:

Մասնագիտական գործունեության դժվարին պայմաններում մասնագետի համար նույնքան կարևոր է կարողանալ պահպանել սեփական ֆիզիկական և հոգեկան առողջությունը:

Այսպիսով, արտակարգ իրավիճակներին նվիրված հոգեբանության ընթացքում բացահայտվում են երկու տեսական ասպեկտներ, որոնք թույլ են տալիս հասկանալ այդ իրավիճակների առանձնահատկությունները, դրանց նշանակությունը մարդու համար, ինչպես նաև գործնական, կիրառական ասպեկտները. տրավմատիկ սթրեսի հաղթահարման հատուկ ուղիներ և դրանց մասնավոր ձևեր, դիտարկվում է այնպիսի վարքագիծ, որը թույլ է տալիս հաղթահարել արտակարգ իրավիճակը:

Տրվում են հատուկ առաջարկություններ, որոնք կարող են օգտակար լինել այն մասնագետներին, որոնց մասնագիտական գործունեությունը կապված է տուժածներին օգնելու և արտակարգ իրավիճակների սեփական փորձի և նրանց արդյունավետ գործունեության պլանավորման հետ:

Գրականություն

1. **Маклаков А.Г.**, Психология и педагогика. СПб.: Питер, 2005. 464 с.
2. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. М.: Политиздат, 1990. 494 с.
3. Психология экстремальных ситуаций для спасателей и пожарных / под ред. Ю.С. Шойгу. М.: Смысл, 2007. 315 с.
4. **Семенова И.А.**, Психология экстремальных ситуаций. Ульяновск: УВАУ ГА(И), 2012. 138 с.
5. **Hakobyan N., Khachatryan A.**, Socio-Cultural Interpretation pf Person's Psychological Resources in Emergency Situations, - Main Issues of Pedagogy and Psychology, 2020, 17(1), 65-82.

6. **Hakobyan N., Dabaghyan A., Khachatryan A.**, Strategies of Post-War Anomie's Overcoming in the Field of Social Interactions and Business, - 2022, 6(3), 105-112.
7. **Hakobyan N., Khachatryan A., Vardanyaan N.**, Marginality and Ethno-Cultural Environment, - Paradigmata Poznani, 2018, 3, 44-51.
8. **Hakobyan N., Khachatryan A.**, Post-War Anomie in the Field of Management Leadership and Anomie Overcoming Models, - 2022, 6(2), 94-102.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, հ.գ.թ. Վ.Բ.Յարամիշյանը։

ՀՏԴ 159.6

Հոգեբանություն

Արայիկ ՖԻՐՅԱՆ
ԱրՊՀ ՖԴ և ՆԶՊ ամբիոնի ավագ դասախոս, հ.գ.թ.
E-mail: ara.firyan@mail.ru

Արթուր ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
ԱրՊՀ ՆԶՊ և ՖԴ ամբիոնի դասախոս
E-mail: petrosyanartur11@asu.am

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հոդվածում շոշափվում են ուսումնական գործունեության հուզական բաղադրիչին վերաբերող հարցեր: Առաջադրված հարցերը մեկնվում են մի քանի դիտանկյունից: Եթե դրանք դիտարկենք տրանզակտ վերլուծության հայեցակարգի շրջանակում, ապա կարող ենք տեսնել արծարծվող խնդիրների վերաբերյալ՝ երեխա-Ես-ի (աշակերտի), ծնող-Ես-ի (ուսուցչի) և մեծահասակ-Ես-ի (հոգեբանի) դատողությունները:

Բանալի բառեր՝ *դպրոց, աշակերտ, հույզեր, ուսումնական գործունեություն:*

А. Фирян, А. Петросян

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с эмоциональной составляющей учебной деятельности. Выдвинутые вопросы интерпретируются с нескольких аспектов. Если рассматривать их в контексте концепции трансактного анализа, то можно увидеть суждения по затронутым вопросам: ученика (ребенок-Я), учителя (родитель-Я) и психолога (взрослый-Я).

Ключевые слова: *школа, ученик, эмоции, учебная деятельность.*

A.Firyan, A. Petrosyan

A PSYCHOLOGICAL INVESTIGATION OF THE LEARNING PROCESS

The article addresses several issues related to the emotional component of the learning process. The questions under

discussion are considered from a variety of aspects. Specifically, if they are given consideration in the context of transactional analysis, the following observations are to be made: pupil (child-Ego), teacher (parent-Ego), and psychologist (adult-Ego).
Key words: *school, pupil, emotions, learning activities.*

Ներածություն

Դպրոցում, բացասական առումով, փոփոխության են ենթարկվում «ուսուցիչ-աշակերտ» հարաբերությունները. ուսուցչի և աշակերտի միջև անկեղծ, իրական հուզական կապերի ձևավորման փոխարեն ի հայտ են գալիս «մասնավոր ուսուցիչ-պոտենցիալ աշակերտ» հարաբերությունները, ուսուցչի կողմից երեխային քաջալերելը, աջակցելը, նրա կյանքով և խնդիրներով հետաքրքրվելը, առանձին դեպքերում, մարդկային հարաբերությունների հարթությունից տեղափոխվում են ֆինանսական դաշտ: Մինչդեռ, ինչպես և ընտանիքում, ուսուցչի և աշակերտի միջև հուզական ջերմ հարաբերությունները կարևոր նշանակություն ունեն երեխայի զարգացման, ինքնագնահատականի ձևավորման, որպես անհատ կայացման համար: Ուսուցչի անձով է հաճախ պայմանավորված դպրոցում երեխայի առաջադիմությունը. առարկայով երեխայի հետաքրքրվածությունը մեծանում է, եթե այն դասավանդող ուսուցչի և երեխայի միջև կա փոխադարձ հարգանք, համակրանք, դրական տրամադրվածություն[1]

Մեփական դիտարկումներից կարող ենք ենթադրել հետևյալը՝ մանկավարժներից շատերի մոտ արմատավորվել է այն հայեցակետը, որ երեխաները պարտավոր են իրենց սիրել կամ առնվազն հարգել: Մինչդեռ, անգամ մոր հանդեպ տածած սերը էգոիստական հենք ունի: Երեխան սիրում է մորը, քանզի առանց նրա խնամքի չի կարող պահպանել իր գոյությունը: Հետևաբար, ուսուցիչը կարող է ունենալ ազդեցության լծակ, այն դեպքում, երբ կարժանանա աշակերտի վստահությանը և կվաստակի ազդելու իրավունքը:

Հիմնական դիտարկումները և դրանց մեկնությունը

Ես երկու անգամ եմ դպրոց մտել: Նախ՝ որպես աշակերտ, ապա՝ որպես ուսուցիչ: Հետևաբար, հնարավորություն եմ ունեցել կրթական գործունեությանը հարող երևույթներին երկու դիտանկյունից նայելու: Երբ առաջին անգամ գնացի դպրոց, 7 տարեկան էի: Դպրոցում աշխույժ և անհոգ մթնոլորտ էր տիրում, բայց ուսերիցս կախված աշակերտական ծանր

---

[1] *Տես՝ **Մարգարյան Ա.Ռ.**, Անչափահասների հանցավորության և շեղվող վարքագծի հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, «Հայրապետ», 2017թ., էջ 256:*

պայուսակը կարծես ակնարկում էր, որ պետք չէ շատ ուրախանալ, ինձ դեռ շատ ծանր օրեր են սպասում: Թեպետ հարևանությամբ ավելի ճոխ ու շքեղ շինություններ կային, բայց նույնիսկ դրանց համայնապատկերին դպրոցն առանձնանում էր իր գեղեցկությամբ: Տարիների հետ միայն ինձ հայտնի դարձավ, որ գեղեցկությունը կախվածության մեջ է իր առաքելությունից: Հիշում եմ՝ ինչպես ծնողներիս ուղեկցությամբ մտա դասարան, որտեղ մեզ դիմավորեց մեր դասվարը: Իր ներածական խոսքում նա, չգիտեմ ինչու, ասաց, որ իբր այսուհետ դպրոցը մեր երկրորդ տունն է, իսկ ինքը՝ մեր երկրորդ մայրիկը: Վերջին միտքը՝ կապված երկրորդ մայրիկի հետ, ներսումս անհասկանալի ու անծանոթ ապրումներ արթնացրեց. փաստորեն այսպես է սկսվում 7 տարեկանի ճգնաժամը, իսկ այդ միտքը նշված ճգնաժամի նորագոյացությունն է, որը Լ. Վիգոտսկին չնկատեց կամ չցանկացավ նկատել: Ծանոթությանը հաջորդած օրերը որոշ ծնողների մոտ խորհրդանշվեցին որպես իրենց երեխաների համար արևի տակ տեղ զբաղեցնելու շրջան: Դե, նկատի ունեմ, որ նրանք անում էին ամեն ինչ, միայն թե իրենց երեխաները գրատախտակին մոտ նստարաններին հանգրվանեն:

Երբ այս խառնակ շրջանն ավարտվեց, սկսեցինք նորմալ դաս անել: Ընդհանուր առմամբ, ինձ դուր եկավ սովորելը: Լավ ուսուցիչներ ունեի: Սակայն հետադարձ հայացք ձգելով ուսումնառությանս տարիներին՝ նկատեցի, որ այդ ընթացքում մեզ հազվադեպ էին հարցնում մեր որպիսության մասին, հետաքրքրվում մեր տրամադրությամբ, հարցնում՝ ինչ ենք զգում՝ այս կամ այն երևույթի հետ կապված: Այս առիթով Վարդգես Պետրոսյանը շատ դիպուկ է արտահայտվել. «Մեզ սովորեցրել են բազմապատկել, բայց ոչինչ չեն ասել բաժանման տխրության մասին»[1]: Այս երևույթն իր արտահայտությունն ունի ոչ միայն դպրոցում, այլև մեր ազգի կոլեկտիվ մոտեցման մեջ: Մեզ վաղ տարիքից սովորեցնում են ուշադրություն չդարձնել սեփական հույզերի վրա, որոշ դեպքերում էլ ընդհանրապես մղում են դրանց ճնշմանը: Երևի նկատել եք, որ երբ տղա երեխա է լացում, առաջինը, ինչ անում ենք, ասում ենք՝ մի՛ լացիր, տղաները չեն լացում, աղջիկների դեպքում, նույն տրամաբանության շրջանակում, մեկ այլ խոսույթ ենք գործածում՝ բա տենց սիրուն աղջնակը լաց կլինի՞, մի՛ լացիր, քեզ չի սազում: Ոչ մեկին կարծես չի հետաքրքրում այն հույզը, որը մարդուն կարող է ստիպել հեկեկալ կամ ծիծաղել: Բայց ամեն բան, այդ թվում՝ ուսումնական գործունեությունը, հույզերից է կախված: Հիմք ընդունելով «Եռակի ուղեղի» տեսությունը՝ կարող ենք համարձակորեն պնդել, որ Լիմբիկ համակարգը, որը պատասխանատու է մեր ապրումների հետ կապված հույզերի համար, ձևավորվել է շատ ավելի վաղ, քան

[1] *Տես՝* ***Պետրոսյան Վ.,*** *Ապրած և չապրած տարիներ, 1967թ.:*

նեոկորտեքսը, որը պատասխանատու է սովորելու, կշռադատելու, հիշելու, իմացական բարդ վերլուծություններ անելու համար[1] [2]:

Երբեմն էլ մարդիկ, որոնք գրական ու պատմական պերսոնաժների օրինակով անկեղծության և ազնվության դասեր էին տալիս մեզ, կարող էին փորձ անել մեր մեջ արթնացնելու ինչ-որ ստանդարտ հուզական արձագանք՝ անտեսելով կամ սխալ համարելով մեր իրական զգացմունքները: Մինչդեռ կարելի սխալ մտածել, սխալ հասկանալ, բայց երբեք չի կարելի սխալ զգալ:

Ճիշտ է, երբեմն դպրոցում էլ են անդրադառնում զգացմունքներին: Դպրոցը ամենալավն է վերծանում ամոթի զգացումը: Այդ բառով շատ նախադասություններ ենք լսել՝ Ամո՛թ քեզ, նստի՛ր: Ամո՛թ քեզ, դո՛ւրս գնա դասարանից: Ամո՛թ քեզ, երկու...

Շատ դեպքում ուսուցիչները «տաբուներ» են սահմանում աշակերտների համար՝ չի կարելի դասերից փախչել, չի կարելի կռվել, չի կարելի հայհոյել, չի կարելի ծխել, ոգելից խմիչքներ օգտագործել, չի կարելի խոսել, երբեմն անգամ չի կարելի սեփական կարծիքն ունենալ, և այսպես բազմաթիվ տաբուներ ու չիկարելիներ, որոնց գոյացման պատճառն, այն է, որ մանկավարժական կոլեկտիվը շատ վատ է պատկերացնում՝ ինչ պետք է անել աշակերտների կողմից այդ «չիկարելիների» խախտման դեպքում: Իրականում այդ «չիկարելիները» թեթևացնում են ուսուցչի աշխատանքը:

Երբ երկրորդ անգամ գնացի դպրոց, 22 տարեկան ամաչկոտ տղա էի: Դպրոցականներին երկրորդ պապա լինելու համար կարծես շատ էի երիտասարդ: Երկրորդ մամայի տարբերակն էլ գլխովս անցավ, բայց հետո մտածեցի, որ այդ մեկն արդեն շատ դաժան կլինի երեխաների հանդեպ: Եվ որոշեցի նրանց համար ընկեր լինել. չէ՞ որ մեզ հենց այդպես էլ դիմում են՝ *ընկեր*....: Փաստորեն, ամեն ինչ վաղուց որոշված էր, և մնում էր միայն համապատասխանել: Ընկեր լինելը և՛ ճիշտ էր, և՛ հարմար. եթե մի օր աշակերտները որոշեին կյանքի կոչել բոլոր ժամանակների իրենց սպառնալիքը (խոսքը դպրոցը պայթեցնելու կամ ուսուցչանոցը կրակ տալու մասին է), դուք հաստատ կլինեք այն ուսուցիչների շարքում, որոնք կզգուշացվեն սպասվող արհավիրքի մասին:

Իսկ ինչ վերաբերում է գնահատմանը, որոշեցի, որ երբ ստիպված լինեմ անբավարար գնահատական նշանակել, երբեք այն չեմ ուղեկցի. «ամո՛թ քեզ» նախատական արտահայտությամբ, որպեսզի իմ գնահատականը չվերածվի երեխաների ինքնագնահատականի:

---

[2] ***Бессел ван дер Колк***, *Тело помнит все, 2020г. стр-19*

[2] *https://hy.warbletoncouncil.org/teoria-cerebro-triuno-maclean-6393*

Սեփական դիտարկումներից կարող ենք ենթադրել, որ «ամենավատ» աշակերտները, որոնց դպրոցը մերժում է, հաճախ ցուցաբերում են մարդկային հրաշալի հատկանիշներ՝ խորաթափանցություն, իմաստություն, արդարամտություն, քաջություն, ստեղծագործական ունակություն: Դա միանգամայն շփոթեցնում է: Նրանք դա անում են այնքան հաճախ, որ սկսում ես մտորել՝ հնարավո՞ր է արդյոք, որ դպրոցում նման որակներն ամենևին պահանջված չեն, ավելին, դպրոցը դրանք ճնշում է՝ երեխաներից բոլորովին այլ բան պահանջելով:

Անհրաժեշտ է ավելի շատ ժամանակ տրամադրել երեխաներին՝ ոչ թե նրանց վիրավորելու, պատժելու և նախատելու, այլ նրանց հետ աշխատելու, նրանց խնդիրներով և անհանգստություններով անկեղծ տարվելու համար: Աշակերտի հանդեպ ուսուցչի վերաբերմունքը չպիտի պայմանավորված լինի աշակերտի բարձր կամ ցածր առաջադիմությամբ, լավ կամ բավարար վարքագծով, պասիվությամբ կամ չարաճճիությամբ: Չէ որ, սեփական երեխաներին մենք սիրում ենք առանց որևէ նախապայմանների ու պահանջների:

Որպես վերջաբան

Հիշողությանս մեջ վառ է մնացել մի դիպված դպրոցական տարիներից: Առաջին դասարանում էինք սովորում: Աշնանային անձրևոտ օր էր: Մեր դասարանի Ռուբենը, նայելով պատուհանից դուրս տեղացող անձրևին, ասաց, որ իր հայրը կարող է քայլել անձրևի տակ առանց թրջվելու. նա կարողանում է անցնել երկնքից թափվող կաթիլների արանքով: Եվ հավաստիացրեց՝ երբ մեծանա, ինքը նույնպես կհաջողի այդ գործում:

Նկատե՞լ եք, թե ինչ հավատով ու սպասումներով ենք լցված կյանքի նկատմամբ, երբ դեռ փոքր ենք: Հավատում ենք, որ կյանքը անպայման կընթանա մեր սիրած հեքիաթների սցենարով, որտեղ բարու և չարի կռիվներում միշտ հաղթում է առաջինը: Հավատում ենք արդարությանն ու ազնվությանը, թեև քիչ բան գիտենք դրանց մասին: Վստահ ենք, որ լավ բժիշկ կդառնանք ու կամոքենք մեր ծնողների բոլոր ցավերն ու հիվանդությունները: Կապրենք անհոգ ու երջանիկ կյանքով :

Ո՞վ կամ ի՞նչը կարող է մեզ խանգարել: Նույնիսկ անձրևները մեզ չեն թրջի:

Կարծում եմ՝ դպրոցն այն վայրն է, որտեղ կարող են օգնել իրագործելու երազանքները, բայց և կարող են սպանել դրանք:

Ռուբենը այդպես էլ չսովորեց քայլել անձրևի տակ առանց թրջվելու:

Գրականություն

1. Մարգարյան Ա.Ռ., Անչափահասների հանցավորության և շեղվող վարքագծի հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում: Երևան Հայրապետ 2017թ.:
2. **Պետրոսյան Վ.,** «Ապրած և չապրած տարիներ», 1967թ.:
3. **Бессел ван дер Колк**, Тело помнит все, 2020г., стр 19.
4. https://hy.warbletoncouncil.org/teoria-cerebro-triuno-maclean-6393

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, հ.գ.թ. Վ.Բ.Ըարամիշյանը:

ՀՏԴ 159.9

Հոգեբանություն

Արայիկ ՖԻՐՅԱՆ
ԱրՊՀ ՖԴ և ՆԶՊ ամբիոնի ավագ դասախոս, հ.գ.թ.
E-mail: ara.firyan@mail.ru

ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՒՄՈՒԼՅԱՏԻՎ ՄՈԴԵԼԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների քննությունը բացահայտում է սահմանամերձ գոտու ազգաբնակչության կենսակայունության մակարդակի արդիականացման հիմնախնդիրը: <<Հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմ>> - <<կենսակայունության մակարդակ>> - <<արժեհամակարգ>> շղթայի բաղադրատարրերը գտնվում են փոխազդեցության մեջ: Այլ խոսքերով, հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմները հնարավոր է ներկայացնել ազգաբնակչության կենսակայունության ցուցանիշների միջոցով և դիտարկել արժեքային համակարգի կառուցվածքում:

Բանալի բառեր՝ հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմ, արժեհամակարգ, կենսակայունության ցուցանիշ, հոգեբանական պաշտպանության կումուլյատիվ մոդել:

А.Фирян

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КУМУЛЯТИВНОЙ МОДЕЛИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ

Рассмотрение механизмов психологической защиты раскрывает проблему модернизации уровня устойчивости жизнедеятельности национального населения приграничной зоны. Все компоненты «Механизма психологической защиты» находятся во взаимодействии. Иными словами, механизмы психологической защиты

можно представить через показатели жизнестойкости населения и проследить их в структуре системы ценностей.

Ключевые слова: психологический защитный механизм, система ценностей, индекс биоустойчивости, кумулятивная модель психологической защиты.

A.Firyan

FUNCTIONAL CHARACTERISTICS OF THE CUMULATIVE MODEL OF PSYCHOLOGICAL PROTECTION

Consideration of the mechanisms of psychological protection reveals the problem of modernization of the level of sustainability of the life of the national population of the border zone. All components of the "Psychological Defense Mechanism" are in interaction. In other words, the mechanisms of psychological protection can be represented through indicators of the resilience of the population and can be traced in the structure of the value system.

Key words: psychological defense mechanism, value system, bio-resilience index, cumulative model of psychological defense.

Հետևելով մի շարք հեղինակների կողմից ներկայացված ներգրավվածության, վերահսկողության և վտանգի ստանձնման կենսակայունության ցուցանիշների տարբերակման փորձին՝ ներկայացնենք մեր դիտարկումները այդ ցուցանիշների և հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների փոխկապվածության մասին[1]:

Մադդիի կողմից տրվել է ներգրավվածության հետևյալ սահմանումը՝ որպես համոզմունք առ այն, որ ներկա սոցիալական գործունեության մեջ ներգրավվածությունը հնարավորություն է տալիս անձին գտնելու հետաքրքիր և սոցիալապես արժևորվող որևէ զբաղմունք[2]: Այսինքն՝ ներգրավվածության ցուցանիշի առկայության դեպքում անձը հաճույքով է

---

[1] *Տես՝ **Ղարագուլյան Ա. Լ.**, Ազատության հիմնախնդիրը փոխակերպվող հասարակությունում, անցումային հասարակություն. սոցիոմշակութային փոխակերպումներ, պրակ 5, Երևան, 2008, էջ 23-35;*
*Տես՝ **Hakobyan N., Khachatryan** A., Structure of Person's Psychological Resources in Emergency Situations (April 4, 2018). Proceedings of the 9th International RAIS Conference on Social Sciences and Humanities, Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=3179044 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3179044*

[2] *Տես՝ **Maddi, S.R**. Personality theories: a comparative analysis Homewood, Ill: Dorsey Press, 1968.*

իրականացնում իր սոցիալական գործունեությունը և բացի դրանից՝ իրեն մասնակից և պատասխանատու է զգում հանրային կայունության ապահովման գործում: Այս խնդրին անդրադարձել են նաև մի շարք հեղինակներ, որոնք ներկայացրել են հիմնախնդրի առանձնահատկությունները սոցիալական անոմիայի համատեքստում[1]:

Վերահսկման ցուցանիշը ներկայացնում է կենսակայունության ընդհանուր համակարգի կամային բաղադրիչը, այն է՝ անձի կողմից ձևավորվում է համոզմունք առ այն, որ ինքը ունակ է դիմակայելու արտաքին միջավայրի անցանկալի կամ շրջադարձային պայմաններին և կառուցելու գործունեության սեփական ռազմավարությունը: Նշենք Ջ. Ռոթերի տեսության հետ այս ցուցանիշի հարակից լինելը: Այն դեպքում, երբ Ջ. Ռոթերը ներկայացնում է վերահսկողության արտաքին և ներքին ուղղվածության տարատեսակները (լոկուսները)՝ որպես անձի գործունեության արդյունքների նկատմամբ արտաքին (սոցիալական) կամ ներքին (սեփական) ուժերի պատասխանատվության դրսևորում, կենսակայունության համակարգի բաղադրիչ հանդիսացող վերահսկման ցուցանիշն իր մեջ է ներառում այդ երկու գաղափարները միաժամանակ: Մանրամասնենք այդ դիտողությունը:

Ջ. Ռոթերի թեզը միավորում է վերհսկողության և պատասխանատվության եզրույթները, ինչի շնորհիվ հնարավոր է դառնում առանձնացնել դրանց արտաքին և ներքին տեսակները, իսկ մեր կողմից մատնանշվող վերահսկողության եզրույթը ներկայանում է, առաջին հերթին, անձի կամային դրսևորումներոով, ինչի արդյունքում կարելի է շեշտը դնել անձի հոգեբանական կայունության՝ որպես կենսակայունության արտահայտություններին և վերահսկողության գաղափարը դիտարկել անձի արժեքային համակարգի ենթատեքստում[2]:

Վտանգի ստանձնման ցուցանիշն առավել արդիական է սահմանամերձ գոտու ազգաբնակչության կենսակայունության բնութագրման տեսանկյունից: Այդ ցուցանիշն արտահայտվում է անձի կենսափորձից դուրս բերվող այն գիտելիքի և հմտությունների կուտակման մեջ, որը կարևորվում է անձի զարգացման և արտաքին միջավայրային

---

[1] *Տես՝ **Hakobyan N., Gevorgyan S., Petrosyan L., Khachatryan A.**, The Problem of Personal Development in the Context of Social Anomie Wisdom. 22 (2), 7-14.*

[2] *Տես՝ **Աղուզումցյան Ռ. Վ., Ամիրյան Ս. Ս., Պապոյան Վ. Ռ., Գալստյան Ա. Ս., Խաչատրյան Ն. Գ., Հովհաննիսյան Հ. Ռ., Հարությունյան Ն. Ա., Սարգսյան Դ. Յ.**, Հոգեկան հուսալիության հետազոտման մեթոդաբանական մոտեցում: Անձի հոգեբանական անվտանգության հիմնախնդիրը, Երևան, 2009, էջ 113-131:*

պայմաններին հարմարման գործընթացում: Հատկանշական է, որ անձի կենսակայունության բարձրացման տեսանկյունից կարևորվում է ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական փորձի առկայությունն ու արժևորումը:

Այժմ ներկայացնենք սահմանամերձ գոտում ազգաբնակչության հոգեբանական պաշտպանության մեխանիզմների արդյունավետ մոդելի ձևավորման առանձնահատկությունները, որոնք նպաստում են կենսակայունության ցուցանիշների ամրապնդմանն ու արժեքային համակարգում դրանց ամրակայմանը: Մեր կողմից մեխանիզմների գործարկման այդ մոդելը բնութագրվում է արտահայտման կումուլյատիվ բնույթով. այն դրսևորվում է երկար ժամանակահատվածում արժեքային համակարգի վրա հոգեբանական պաշտպանության մեխանիզմների ազդեցության կուտակման և կենսակայունության ցուցանիշների միջոցով արտահայտման մեջ: Այդ երևույթը մեր կողմից նկատվել է ներքոնշյալ մեթոդների, հարցազրույցի և դիտարկումների իրականացման ու վերլուծման ընթացում, այն է՝ հոգեբանական պաշտպանության որոշ մեխանիզմների դրսևորումները նպաստում են կենսակայունության մակարդակի արտահայտմանը, ինչն իր հերթին արտահայտվում է արժեհամակարգում: <<*Հոգեբանական պաշտպանության մեխանիզմ կենսակայունության մակարդակ արժեհամակարգ*>> շղթայի բաղադրատարրերը գտնվում են փոխազդեցության մեջ, այսինքն՝ արժեհամակարգում ազգային կոնսոլիդացիայի, անկախության և վերահսկման դրսևորումները, որոնք նախկինում հոգեբանական պաշտպանության որոշ մեխանիզմների և կենսակայունության ցուցանիշների արտահայտության արդյունք էին, տարիների ընթացքում իրենց հետքն են թողնում հոգեբանական պաշտպանության մեխանիզմների վրա՝ էլ ավելի ուժեղացնելով դրանց հետագա ազդեցությունը շղթայի մյուս բաղադրատարրերում: Մեր կարծիքով, կումուլյատիվ մոդելի շղթայաձև փոխկապվածությունը նպաստում է, որ Արցախի ազգաբնակչության շրջանում տարիների ընթացքում նկատելի դառնա ազգային ինքնագիտակցության, հոգեբանական ընդհանուր նկարագրի կառուցվածքում դրական կոնստրուկտների կուտակման երևույթը:

Նշենք նաև մոդելի կոմպենսատորային բնույթի մասին: Կոմպենսացիան այն հոգեբանական մեխանիզմն է, որն արտահայտվում է անձի գործունեության որոշակի ուղղվածությամբ՝ որպես անձի թերությունների և թույլ կողմերի քողարկման և ուժեղ կողմերի ներկայացման ռազմավարություն: Սահմանամերձ գոտում կոմպենսացիայի հոգեբանական պաշտպանության մեխանիզմի դրսևորումների քննությունը

թույլ է տալիս եզրակացնելու կոմպենսացիայի ցուցանիշի կուտակման հետևյալ եղանակների մասին՝

1. գործունեության այն բնագավառներում, որոնք առնչվում են վտանգի արդիականացմանը (օրինակ՝ զինծառայության ժամանակահատվածը, հակամարտության հնարավոր վերսկսման ակնկալիքը), նկատվում է դիմադրությունն ու պաշտպանությունը ապահովող միջոցների հասանելիության և կատարելագործման միտվածություն;
2. գործունեության վերոնշյալ բնագավառների պարագայում ուժեղանում է սոցիալական ինստիտուտների կարևորությունը, որոնց վրա է դրվում վտանգին դիմակայելու պատասխանատվությունը, ինչի արդյունքում անձը հոգեբանորեն ձերբազատվում է ինքնապաշտպանության մեխանիզմների իրագործումից և իր ակտիվությունն ուղղում դեպի սոցիալական կամ մասնագիտական գործունեության այլ բնագավառներ[1]:

Նշված վարքագծային տարբերակներից երկուսի դեպքում էլ նկատվում է պաշտպանական հատկանիշների ուժեղացման ռազմավարությունը՝ տարբեր ուղղվածությամբ[2]: Առաջին դեպքում պաշտպանական հատկանիշների ուժեղացումն արտահայտվում է ուղղակիորեն՝ վտանգին դիմակայելու միջոցների կատարելագործման շնորհիվ: Այդ եղանակը գիտակցվում է անձի կողմից, արտահայտվում է պաշտպանական ունակությունների կուտակմամբ՝ զբաղմունք ուժային սպորտաձևերով, զենքի տիրապետման գիտելիքի ձեռքբերում, հակամարտ կողմի վերաբերյալ տեղեկատվության նկատմամբ հետաքրքրության աճ, <<որքան շատ գիտես թշնամու մասին, այդքան ավելի պաշտպանված ես>> սկզբունքի կիրառում և այլն: Երկրորդ եղանակի կիրառման պարագայում պաշտպանական հատկանիշների ուժեղացումն արտահայտվում է անուղղակի միջոցներով. սեփական պաշտպանական ակտիվությունը փոխարինվում է պետական կառույցների արդիականացմամբ և ժողովրդավարական ինստիտուտների առաջնահերթության գիտակցմամբ [3]:

Ինչպես ցույց տվեցին փորձարարական հետազոտության արդյունքները, Արցախի սահմանամերձ գոտու ազգաբնակչության շրջանում առավել արտահայտված է կոմպենսացիայի պաշտպանական մեխանիզմի

---

[1] *Տես՝* ***Чешев В. В****. Поведенческая и деятельностная адаптация: общее и особенное // Вестн. Томского гос. пед. ун-та (Tomsk State Pedagogical University Bulletin). 2012. Вып. 4. с. 230–234.*

[2] *Տես՝* ***Hakobyan N., Khachatryan A.****, Socio-Cultural Interpretation of Person's Psychological Resources in Emergency Situations, - Main Issues Of Pedagogy And Psychology, 2020, 17(1), 65-82.*

[3] *Տես՝* ***Леонтьев Д.А.****., Современная психология мотивации, М., 2002, 343 с.*

կուտակման երկրորդ եղանակը, երբ հոգեբանական անվտանգության և պաշտպանության բարձր մակարդակը ձեռք է բերվում ինստիտուցիոնալ համակարգի ձևավորման արդյունքում և հետևանք է հասարակության ընդհանուր ժողովրդավարացման և պետական կառույցների ամրապնդման գործընթացների[1]: Այս եղանակի արտահայտություններից են նաև անձի արժեքային համակարգում հոգեբանական պաշտպանության ինստիտուցիոնալ դրսևորումները, որոնք արձանագրվում են պետության նկատմամբ վստահության ամրապնդման, ուժային կառույցների գործունեության դրական գնահատականի և բարեկեցության մակարդակի բարձրացման տվյալներով:

Հոգեբանական պաշտպանության կումուլյատիվ մոդելի կառուցվածքն է (Գծապատկեր 1)՝

Գծապատկեր 1. Հոգեբանական պաշտպանության կումուլյատիվ սպիրալաձև մոդելի կառուցվածքը

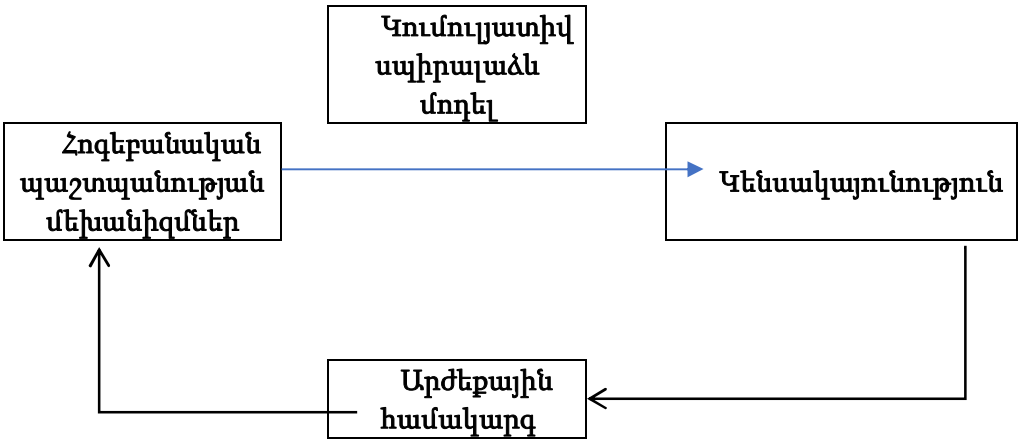

Ներկայացնենք հոգեբանական պաշտպանության կումուլյատիվ մոդելի բաղադրիչները (Աղյուսակ 1).

[1] *Hakobyan N., Khachatryan A., Vardanyan N., MARGINALITY AND ETHNO-CULTURAL ENVIRONMENT, - Paradigmata poznani, 2018, 3, 44-51.*

Աղյուսակ 1.Հոգեբանական պաշտպանության կումուլյատիվ մոդելի բաղադրիչները

Հոգեբանական պաշտպանության մեխանիզմներ (ըստ Ռ. Պլուտչիկ-Հ. Քելլերմանի դասակարգման)	**Կենսակայունության ցուցանիշներ (ըստ Դ.Ա. Լեոնտև-Ե. Ի. Ռասկազովայի դասակարգման)**	**Արժեքային համակարգի բաղադրիչներ (ըստ Մ. Ռոկիչի դասակարգման)**
Պրոյեկցիա	Վտանգի ստանձնում	**Տերմինալ արժեքներ**
Իրականության ժխտում	Ներգրավվածություն	Կոնկրետ / վերացական
Արտամղում	Վերահսկում	Մասնագիտական ինքնառեալիզացիայի / անձնական
Ռացիոնալիզացիա		**Ինստրումենտալ արժեքներ**
Ռեակտիվ կազմավորում		Էթիկական / հաղորդակցման / աշխատանքային
Ռեգրեսիա		Անհատական / կոնֆորմիստական / այլտրուիստական
Տեղափոխում		Ինքնահաստատման / այլակենտրոն
Կոմպենսացիա		

Սահմանամերձ գոտու ազգաբնակչության հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների ներկա պատկերն ունի որոշակի յուրահատկություններ թե՛ արտահայտման միջոցների և թե՛ արժեքային համակարգում արտահայտվածության առումներով: Վերջին 10 տարիների ընթացքում մեր կողմից անցկացված ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս առանձնացնելու այն մեխանիզմները, որոնք վկայում են ազգաբնակչության կենսակայունության մասին և առավել հաճախ են ներկայանում արժեքային համակարգի բաղադրիչների շարքում: Այդ մեխանիզմների <<գործառութային երկարակեցությունը>> կրում է կումուլյատիվ բնույթ, քանի որ այդ մեխանիզմների արդիականությունը ձեռք է բերվում

սահմանամերձ միջավայրում հոգեբանական պաշտպանության ձևերի ժամանակագրական կուտակման շնորհիվ, ինչի արդյունքում պաշտպանության մեխանիզմները ոչ միայն վերածվում են ազգաբնակչության կենսակայունության ցուցանիշների, այլև ամրապնդվում են արժեքային համակարգում:

Այսպես, 2015-2018 թթ. ընթացքում կատարած դիտարկումների և հավաքագրված նյութերի հանրագումարը թույլ է տալիս խոսելու հոգեբանական պաշտպանության մեխանիզմներից ռեգրեսիայի և ռեակտիվ կազմավորման դրսևորումների տարածվածության մասին: Արդեն այդ տարիներին գրանցված արդյունքները, սակայն, ցույց տվեցին կոմպենսացիայի և ռացիոնալիզացիայի գործառության նկատվող աճը: Իսկ 2014-2019 թթ. ընթացքում իրականացված հոգեբանական հետազոտությունը բացահայտեց ռացիոնալիզացիայի և կոմպենսացիայի ամրակայման միտվածությունն ու այդ մեխանիզմների գործարկման պայմաններում կենսակայունության ցուցանիշներից վտանգի ստանձնման, ներգրավվածության և վերահսկման կայուն դրական զարգացումը: Բացահայտվեց նաև Արցախի Հանրապետության տարածքում (անկախ պետական սահմանին մոտ կամ հեռու գտնվելու տարածական տարբերություններից) բնակվող արցախահայության գնահատականներում հանրապետության ողջ տարածքը սահմանամերձ գոտի համարելու միտումը, ինչը բացատրվում էր գերազանցապես պատերազմի մասին կուտակված հիշողություններով և ապագայում հավանական պատերազմի վերսկսման պարագայում հանրապետության բնակչության համընդհանուր մոբիլիզացիայի մտավախությամբ:

Արցախի Հանրապետության ազգաբնակչության հոգեբանական պաշտպանության պատկերն աչքի է ընկնում տարիների ընթացքում կուտակված մեխանիզմների այնպիսի համադրմամբ, որոնք առավելագույնս նպաստում են սահմանամերձ գոտու պայմաններում կենսակայունության պահպանմանն ու ամրապնդմանը[1]: Ուստի կենսակայունության ցուցանիշները դրսևորվում են ոչ միայն պաշտպանության մեխանիզմների միջոցով, այլև կազմում են արժեքային համակարգի բովանդակային մասը: Պաշտպանության մեխանիզմների գործառութային երկարակեցության այսպիսի պատկերին մենք տվել ենք *հոգեբանական պաշտպանության կումուլյատիվ մոդել* անվանումը. այն բնութագրվում է հետևյալ հատկանիշներով.

---

[1]Տես՝ ***Հակոբյան Ն. Ռ.,*** *Մարգինալություն և հոգեբանական հարմարում, Երևան, 2009 թ.:*

1. սահմանամերձ գոտում հոգեբանական պաշտպանության մեխանիզմներից առավել արտահայտված են կոմպենսացիան, ռացիոնալիզացիան և ռեակտիվ կազմավորումը:

2. հոգեբանական պաշտպանության մեխանիզմների գործարկումն ուղեկցվում է, մի կողմից, կոնֆլիկտային իրավիճակում ներգրավվածության գիտակցմամբ, մյուս կողմից՝ խաղաղ աշխատանքի մեջ ներգրավվածությամբ:

3. հոգեբանական պաշտպանության մեխանիզմները սահմանամերձ գոտում կրում են գերազանցապես կոմպենսատորային բնույթ:

4. վերը նշված ներգրավվածության հատկանիշի երկակի ընկալումը բնորոշ է սահմանամերձ գոտում ազգաբնակչության կենսակայունության պատկերին:

5. կենսակայունության ցուցանիշներից ներգրավվածության ընկալման երկակիությունը համադրվում է կենսակայունության մեկ այլ՝ վտանգի ստանձման ցուցանիշի հետ այնպես, որ խաղաղ աշխատանքի մեջ ներգրավվածությունը միաժամանակ շարունակում է աճել վտանգի արդիականության հետ մեկտեղ:

6. կենսակայունության վերը նկարագրված ցուցանիշների արտահայտություններն ուղեկցվում են վերահսկման լոկուսի տիրապետմամբ: այլ խոսքերով, սահմանամերձ գոտու ազգաբնակչության մեջ կենսակայունության առավել արտահայտիչ ցուցանիշը վերահսկումն է, որն ինքնին հանդես է գալիս որպես հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմ:

7. սահմանամերձ գոտու ազգաբնակչության արժեքային համակարգի բաղադրիչներից առավել կայուն արտահայտված են ինքնավերահսկման և անկախության արժեքները:

Այսպիսով, կարող ենք եզրակացնել, որ Արցախի Հանրապետության անկախության ստեղծման պատմական փաստով նախանշված սոցիալ-հոգեբանական իրավիճակի և տարիների ընթացքում սահմանամերձ գոտում գոյատևելու կուտակված փորձի պայմաններում անհրաժեշտություն է առաջանում ձևավորելու հոգեբանական պաշտպանության համապատասխան մեխանիզմների մոդել, որը նպաստելու է սոցիոմետ դիրքորոշումների զարգացմանն ու վարքագծի արտահայտմանը: Սահմանամերձ գոտում բնակվող արցախահայության հոգեբանական պաշտպանության մեխանիզմներն ազգաբնակչության կենսակայունության ընդհանուր պատկերի մաս են կազմում և առանձնանում են արժեքային համակարգում համապատասխան ցուցանիշների կումուլյատիվ դրսևորմամբ:

Գրականություն

1. **Աղուզումցյան Ռ. Վ., Ամիրյան Ս. Ս., Պապոյան Վ. Ռ., Գալստյան Ա. Ս., Խաչատրյան Ն. Գ., Հովհաննիսյան Հ. Ռ., Հարությունյան Ն. Ա., Սարգսյան Դ. Յ.**, Հոգեկան հուսալիության հետազոտման մեթոդաբանական մոտեցում: Անձի հոգեբանական անվտանգության հիմնախնդիրը, Երևան, 2009:
2. **Հակոբյան Ն. Ռ.**,Մարգինալություն և հոգեբանական հարմարում, Երևան, 2009 թ.:
3. **Ղարագուլյան Ա. Լ.**, Ազգատության հիմնախնդիրը փոխակերպվող հասարակությունում,-Անցումային հասարակություն. Սոցիոմշակութային փոխակերպումներ, պրակ 5, Երևան, 2008:
4. **Hakobyan N., Gevorgyan S., Petrosyan L., Khachatryan A.**, The Problem of Personal Development in the Context of Social Anomie Wisdom. 22 (2).
5. **Hakobyan N., Khachatryan A.**, Socio-Cultural Interpretation of Person's Psychological Resources in Emergency Situations, - Main Issues Of Pedagogy And Psychology, 2020, 17(1), 65-82.
6. **Hakobyan N., Khachatryan A.**, Structure of Person's Psychological Resources in Emergency Situations (April 4, 2018). Proceedings of the 9th International RAIS Conference on Social Sciences and Humanities, Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=3179044 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3179044
7. **Hakobyan N., Khachatryan A., Vardanyan N.**, MARGINALITY AND ETHNO-CULTURAL ENVIRONMENT, - Paradigmata poznani, 2018, 3.
8. **Maddi S.R.**, Personality theories: a comparative analysis Homewood, Ill: Dorsey Press, 1968.
9. **Блюм Г.**, Психоаналитические теории личности М., 2000.
10. **Ãëàäêèõ À.Ã.** Ñâÿçü æèçíåñòîéêîñòè ñ ðàçëè÷íûì âèäàìè èíòåëëåêòà // Ïñèõîëîãèÿ XXI âåêà: Ìàòåðèàëû X Ìåæäóíàð. Ìåæâóçîâñêîé íàó÷.-ïðàêò. êîíô. / Ïîä ðåä. Á.Â. ×åñíîêîâà. ÑÏá., 2007.

11. **Леонтьев Д.А.,** Современная психология мотивации, М., 2002.
12. **Чешев В. В.**, Поведенческая и деятельностная адаптация: общее и особенное // Вестн. Томского гос. пед. ун-та (Tomsk State Pedagogical University Bulletin). 2012. Вып. 4.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, հ.գ.թ. Վ.Բ.Յարամիշյանը։

ՀՏԴ 159,97

Հոգեբանություն

Արայիկ ՖԻՐՅԱՆ
ԱրՊՀ ՆԶՊ և ՖԴ ամբիոնի ավագ դասախոս, հ.գ.թ.

Արթուր ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
ԱրՊՀ ՆԶՊ և ՖԴ ամբիոնի դասախոս

Ռուզաննա ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ
ԱրՊՀ ՆԶՊ և ՖԴ ամբիոնի դասախոս
e-mail: grigoryanruzanna11@asu.am

ՈՒՇԱՑԱԾ ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ, ԿԱՄ ԴԵՌ ՓՈՔՐ ԵՄ. ՀԵՏՈ ԿՀԱՍԿԱՆԱՄ

Հոդվածում շոշափվում են մանկական տրավմաների հետ կապված հետաքրքիր դիտարկումներ: Առաջ է քաշվում տեսություն, որի համաձայն հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմները կարող են ուղղվել ինչպես դեպի արտաքին օբյեկտներն ու իրադարձությունները, այնպես էլ դեպի անձի ներսը՝ թիրախավորելով անձին վաղ տարիքում:

Բանալի բառեր՝ *հոգեթերապիա, պաշտպանական մեխանիզմներ, այցելու, հոգեբան, ուշացած ապրումներ, տրավմա:*

А.Фирян, А. Петросян, Р. Григорян

ЗАПОЗДАЛЫЕ ЧУВСТВА ИЛИ ЕЩЕ МАЛЕНЬКИЙ-ПОЙМУ ПОТОМ

Статья состоит из наблюдений, связанных с психологической травмой, приобретенной в раннем возрасте, на основе которых можно выдвинуть теорию о том, что защитные механизмы личности могут быть направлены как на внешние факторы и события, так и на наш опыт, поведение и способность реагирования на

психотравмирующую ситуацию, заложенную в нас природой.
Ключевые слова: *психотерапия, защитные механизмы, посетитель, психолог, запоздалые переживания, травма.*

A.Firyan, A. Petrosyan, R.Grigoryan

BELATED FEELINGS, OR I AM STILL IMMATURE: I WILL UNDERSTAND IT IN TIME

The article touches upon some interesting observations connected to child trauma. A theory is proposed according to which psychological defense mechanisms can be both directed towards external objects and events as well as toward inside of ourselves, targeting us at an early age.
Key words: *psychotherapy, defense, mechanisms, visitor, psychologist, belated feelings, trauma.*

Անձի հոգեբանական պաշտպանության մեխանիզմների քննարկումը կարևորագույն գիտական խնդիր է, որը վերաբերում է անձի հոգեբանական առողջության ամբողջ համակարգին:

Անձի՝ պաշտպանական մեխանիզմներով հագեցած վարքագծի հիմնախնդիրը հանդիպում է ամենուրեք. այն արդիական է ինչպես կլինիկական հոգեբանության, այնպես էլ սոցիալական ու զարգացման հոգեբանության ոլորտներում, ներկայացված է թե՛ տեսական ուղղություններում և թե՛ կիրառական հոգեբանության շրջանակներում:

Ժամանակակից հոգեբանական գիտակարգում պաշտպանության մեխանիզմների հայեցակարգը այս կամ այն առումով ներկայացված է տարբեր հոգեբանական դպրոցներ և ուղղություններ ներկայացնող հետազոտողների կողմից[1]: Հոգեվերլուծաբանները սահմանում են հոգեբանական պաշտպանության եզրույթը որպես անձի ներքին կամ արտաքին տրավմատիկ վիճակները նվազեցնող մեխանիզմների մի ամբողջություն:

<<Հոգեբանական պաշտպանություն>> եզրույթն առաջին անգամ կիրառել է Զ. Ֆրեյդը 1894 թ. <<Պաշտպանական նեյրոպսիխոզներ>> աշխատությունում: Հետագայում հեղինակը այդ եզրույթով մատնանշում է կոնֆլիկտային իրավիճակում Ես-ի կողմից օգտագործվող բոլոր միջոցները [2]: Նույն հեղինակի կողմից այդ եզրույթն սկսեց պարբերաբար փոխարինվել

---

[1] *Տես՝* ***Ананьев Б.Г.*** *Человек как предмет познания. СПб: Питер, 2001. -228с.;* ***Асмолов А.Г.*** *Психология личности. М.: Изд-во МГУ, 1990. - 367 с.-25;* ***Леонтьев А.А.****, Психология общения, Тарту, 1974, с.93.*

[2] ***Долгова В. И., Кондратьева О. А.****, Психологическая защита, Москва, 2014, с.139.*

<<արտամղում>>-ով՝ որպես գիտակցությունից դեպի անգիտակցականը սթրեսածին տեղեկատվության տեղափոխում և պաշտպանություն անընդունելի իրողության գիտակցության մեջ թափանցելուց:

Հոգեբանական պաշտպանության մասին տեսական մշակումների զարգացումները կապված են Ա. Ֆրեյդի անվան հետ: Կախված սպառնալիքի աղբյուրից՝ Ա. Ֆրեյդը տարբերում է բնազդից և աֆեկտից առաջացող պաշտպանության տեսակները: Առաջին դեպքում պաշտպանության գործընթացը նպատակ ունի կանխելու բնազդային գաղափարները, և որոնք վտանգ են ներկայացնում Ես-ի առողջության համար: Աֆեկտից առաջացող պաշտպանության գործարկումը պայմանավորված է վտանգավոր ցանկությունների և աֆեկտների գիտակցության մեջ ներթափանցման հնարավորությամբ: Բացի դրանից, Ա. Ֆրեյդը նշանակել է պերմանենտ պաշտպանական երևույթը, որը բնութագրում է «անցյալում շատ ուժեղ պաշտպանական գործընթացների մնացորդները, որոնք դուրս են եկել իրենց նախնական իրավիճակների ենթատեքստից և վերածվել մշտական բնույթ ունեցող բնավորության հատկությունների»: Ա. Ֆրեյդը ձևակերպեց պաշտպանական մեխանիզմների առաջին սահմանումը. «Պաշտպանական մեխանիզմներն են «Ես»-ի գործունեությունը, որը սկսվում է այն ժամանակ, երբ «Ես»-ը ենթարկվում է իմպուլսների չափազանց մեծ ակտիվությանը կամ նրա համար վտանգավոր ազդեցություններին: Դրանք սկսում են գործել ավտոմատ կերպով»[1]:

Ա. Ֆրեյդի աշխատությունները հետաքրքրություն են ներկայացնում ոչ միայն հոգեբանական պաշտպանության առաջին տեսության առաջքաշման, այլև օնտոգենեզում պաշտպանիչ մեխանիզմների ձևավորման հաջորդականության ուսումնասիրության և պաշտպանական մեխանիզմների դասակարգման չափանիշների ձևակերպման տեսանկյուններից: Ա. Ֆրեյդը զարգացրեց Զ. Ֆրեյդի գաղափարը՝ պաշտպանական միջոցների և պաթոլոգիական խանգարումների փոխկապակցվածության, ինչպես նաև՝ անհատական զարգացման նորմատիվ և պաթոլոգիկ դրսևորումներում պաշտպանիչ մեխանիզմների առանձնահատկությունների մասին:

Հոգեբանության տարբեր ուղղությունների ներկայացուցիչները, անշուշտ, զարգացրին հոգեբանական պաշտպանության տարբեր հիմնախնդիրների ուսումնասիրությունը:

---

[1] ***Долгова В. И., Кондратьева О. А.***, *Психологическая защита,Москва, 2014, с.139.*

Այժմ մանկական տրավմաների համատեքստում կփորձենք ներկայացնել հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների դրսևորման որոշ առանձնահատկություններ և նոր հետաքրքիր դիտարկումներ:

Վերջերս այցելուներիցս մեկը, որը տագնապային խանգարում ունի, խոսել է այն մասին, որ իրեն մեղավոր է զգում հանգուցյալ հոր հետ ոչ պատշաճ շփումների և վերաբերմունքի համար: Մեջբերեմ նրա պատմությունից մի հատված. «Դեռահասության տարիքում հարաբերությունները հորս հետ պարբերաբար լարվում էին: Ես նրա հետ քիչ էի խոսում ինձ անհանգստացնող թեմաներից, քանի որ վստահ չէի, որ ինձ կհասկանա: Ինքս էլ բավականաչափ տեղյակ չէի նրա կյանքի առաջնահերթություններից ու ապրումներից: Ամեն անգամ, երբ հանդգնում էի հակաճառել նրան, նա կրկնում էր՝ դեռ փոքր ես, կգա ժամանակը, ամեն ինչ կհասկանաս, բայց ուշ կլինի»:

Վերլուծելով վերջին պարբերությունը՝ համարձակվեմ համոզմունք հայտնել, որ հենց «ուշ կլինի» արտահայտությունն է կանխորոշել իմ այցելուի ներկայիս (ուշացած) տհաճ ապրումները. երբ նա ժամանակին կոպտում էր հորը և արհամարհում վերջինիս կարծիքը, նրա մեջ մեղքի զգացում չէր արթնանում, ընդհակառակը, նա իրեն լավ ու բավարարված էր զգում և միայն այսօր, նայելով անցյալի դեպքերին նոր եղելությունների պրիզմայով (հոր մահը) և դիտարկելով դրանք ամբողջ կատարվածի համատեքստից դուրս, նոր որակումներ է տալիս սեփական գործողություններին և ապրում տհաճ զգացումներ:

Նման օրինակներն անթիվ են: Այցելուներից շատերը, հոգեբանի ուղղորդմամբ կամ ինքնուրույնաբար անդրադառնալով անցյալի դեպքերին, կարող են մանկական տարիքում իրենց վերագրել այնպիսի տրավմատիկ զգացումներ, որոնք ժամանակին չեն ունեցել ու չեն ապրել: Այդ արհեստական տրավմաներից էլ նրանք բխեցնում են իրենց ներկայիս տհաճությունները, դեպրեսիաներն ու տագնապները:

Դիտարկենք հետևյալ օրինակը:

Այցելու. Վերջերս ինձ տանջում է այն միտքը, որ ինձ կարող են փակել:

Հոգեբան. Ի՞նչ նկատի ունեք:

Այցելու. Դե, ինձ անհանգստացնում է բանտարկված լինելու վախը:

Հոգեբան. Կա՞ն պատճառներ անհանգստանալու համար:

Այցելու. Ես օրենքի հետ ոչ մի խնդիր չունեմ, բայց ամեն անգամ, երբ մենակ եմ լինում, սկսում եմ մտածել, որ իմ գլխին մի բան կսարքեն:

Հոգեբան. Կարո՞ղ եք մանրամասնել:

Այցելու. Դե, օրինակ, աշխատավայրում մի բան պակասի, ինձ վրա դնեն, մի տեղ սպանություն լինի, վկաներից մեկը կեղծ ցուցմունք տա ու ինձ ճանաչի: Գիտեմ՝ անհեթեթ բաներ եմ ասում, բայց ոչինչ անել չեմ կարող:

Հոգեբան. Դուք երբևէ եղե՞լ եք անազատության մեջ:

Այցելու. Չէ՛, չհաշված մի դեպք:

Հոգեբան. Կարո՞ղ եք պատմել այդ դեպքի մասին:

Այցելու. Ես փոքր էի՝ 8 կամ 9 տարեկան: Մենք սեփական տուն ունեինք, իսկ տանը կից բացօթյա տաղավար էր կառուցած, որտեղ հաճախ բարեկամներով հավաքվում էինք: Ինչ-որ առիթ էր. հավաքվել էինք: Ես ինչ-որ անկարգություն էի արել, և մայրս որոշեց ինձ փակել նկուղում՝ բոլորի աչքից հեռու: Չեմ հիշում, որ հատուկ դիմադրած լինեի: Այնտեղ մի քանի ժամ եմ անցկացրել: Այնուհետև, երբ բոլորը գնացին, ես ստացա իմ <<ամնիստիան>>:

Այցելուի ներկայիս խնդիրները պայմանավորված են արդյոք մանուկ հասակում նրա հետ կատարված դեպքի հետ, թե՞ դա անցյալի իրադարձությունների անիրական մեկնություն է, և նա այսօր այնքան տագնապած է, որ ճանաչում է վախեր, որոնք ժամանակին չի ունեցել:

Ուստի վերոգրյալից հետևում է, որ ուշացած կարելի է համարել անցյալի իրողությունների հետ կապված բոլոր այն հույզերը, որոնք պայմանավորվա՞ծ են նոր իրադարձությունների թելադրանքով: Ինչն իր հերթին նշանակում է, որ այդ աղճատված ապրումները չեն կարող ներկայիս խնդիրների օբյեկտիվ պատճառ լինել:

Դեպքերն այս դիտանկյունից ուսումնասիրելով՝ կարելի է ենթադրել, որ բավարար չափով արդյունավետ չեն հոգեթերապևտիկ այն ուղղությունները, որոնց հիմքում դրված է այն համոզմունքը, որ անհատական զարգացումն կանխորոշվում է մանկության ժամանակների իրադարձություններով, իսկ հասուն անձի հիվանդություններն էլ կապված են մանկական ապրումների հետ: Իհարկե, հոգեվերլուծության, տրանսակցիոն հոգեթերապիայի և սցենարային վերլուծության կողմնակիցները կարող են խիստ քննադատության ենթարկել առաջ քաշված տեսակետը[1]: Այդ իսկ պատճառով դիտարկենք ևս մեկ օրինակ:

Այցելու. Աշխատավայրում իմ գործընկերները հաճախ իրենց բաժին աշխատանքը ինձ վրա են դնում: Ինձ համար այդ ամենը անդուր է, բայց մերժել, առարկել չեմ կարող:

Հոգեբան. Դուք ասացիք, որ այդ ամենը անդուր է, կարո՞ղ եք ասել՝ ուրիշ էլ ի՞նչ եք զգում:

---

[1] ***Զ.Ֆրոյդ****, Հոգեբանական հետազոտության ներածություն, 1917թ.:* ***Է.Բեռն****, Մարդիկ, ովքեր խաղեր են խաղում: Խաղեր, որոնք խաղում են մարդիկ, 1964թ.:*

Այցելու. Դե, բարկանում եմ, վրդովվում, լարվում, բայց փորձում եմ ցույց չտալ:

Հոգեբան. Ինչո՞ւ:

Այցելու. Չգիտեմ: Երևի այդպես եմ դաստիարակվել: Ծնողներս միշտ ասում էին, որ բարեկիրթ մարդիկ պետք է զուսպ լինեն:

Հոգեբան. Ծնողները ճնշե՞լ են Ձեր հուզական դրսևորումները:

Այցելու. Հա: Երևի այդպես էլ կա:

Հոգեվերլուծության պաշտպանները կարող են այս դեպքը ներկայացնել որպես վկայություն այն բանի, որ այցելուն, մեծանալով այնպիսի ընտանիքում, որտեղ ծնողները ճնշել և վերահսկել են վերջինիս հուզական դրսևորումները, չափահաս դառնալով, նույնպես շարունակել է ճնշել սեփական հույզերը, ինչն էլ նպաստել է նրա մոտ լարվածության, անհանգստության և վախի առաջացմանը: Սակայն եթե վերջին ու դրան նախորդած դեպքերը դիտարկենք հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների հայեցակարգի շրջանակում, ապա կնկատենք, որ երկու դեպքերում էլ այցելուն, նախ դրսևորելով ճնշման հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմը, թույլ չի տալիս ճանաչել պատասխանատվությունը իր ներկայիս թույլ, վախեցած ու անօգնական վիճակի համար, այնուհետև դիմելով տեղափոխման պաշտպանական մեխանիզմին, շեղում է իրենից այժմյան տհաճ զգացումները դեպի ավելի ընդունելի կամ ավելի քիչ վտանգավոր փոխարինողը: Եվ այդ փոխարինողը ինքն է փոքր տարիքում: Ով կարող է մեզանից ավելի թույլ, վախեցած ու անօգնական լինել, քան մենք մանուկ ժամանակ:

Հավատալով այս վարկածի գոյությանը, որը, ինչ խոսք, ունի հավելյալ հիմնավորման և մշակման անհրաժեշտություն, կատարենք ևս մեկ համարձակ ենթադրություն. հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմները կարող են ուղղվել ինչպես դեպի արտաքին օբյեկտներն ու իրադարձությունները, այնպես էլ դեպի մեր ներսը՝ թիրախավորելով մեզ վաղ տարիքում:

Համառոտեմ միտքս.

Երբեմն մանկական տրավմաները ոչ այլ ինչ են, քան վաղ տարիքում մեզ հետ կատարված սովորական դեպքեր, որոնք, սակայն, աննկարագրելի շատ են համեմվել չափահասության անհանգստություններով:

Գրականություն

1. **Ֆրոյդ Զ.**, Հոգեբանական հետազոտության ներածություն, 1917թ.:
2. **Բեռն Է.,** Մարդիկ, ովքեր խաղեր են խաղում: Խաղեր, որոնք խաղում են մարդիկ, 1964թ.:
3. **Ананьев Б.Г.**, Человек как предмет познания. СПб: Питер, 2001.
4. **Асмолов А.Г.**, Психология личности. М.: Изд-во МГУ, 1990.
5. **Леонтьев А.А.**, Психология общения, Тарту, 1974.
6. **Долгова В. И., Кондратьева О. А.**, Психологическая защита Москва, 2014.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, հ.գ.թ. Վ.Բ.Յարամիշյանը:

ՀՏԴ 159.99

Հոգեբանություն

Լեվոն ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Լիլիթ ԼԱՉԻՆՅԱՆ, Արմեն ԱԲԳԱՐՅԱՆ
Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան, Երևան,
E-mail: sargsyan1985L@rambler.ru, fil-hog@mail.ru, abgaryanarmen23@aspu.am

ԴԱՏԱՊԱՐՏՅԱԼՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Հոդվածը վերաբերվում է իրավական հոգեբանության ամենակարևոր հարցին մեկի՝ դատապարտյալների հոգեբանական խնդիրների ուսումնասիրությանը: Վերլուծվում են տարբեր հեղինակների մոտեցումները: Հոդվածում նկարագրված են դատապարտյալին բնորոշ մի շարք խնդիրներ՝ հոգեբանական սթրես, վերակառուցում, հարմարում քրեակատարողական հիմնարկությունում, մեղքի զգացում, հարաբերություններում դժվարություններ և այլն: Ազատությունից զրկելու առանձնահատկություններից ելնելով՝ ներկայացվում են դատապարտյալների հոգեբանական վիճակի փոփոխությունները, ինչպես նաև այն դժվարությունները, խոչընդոտներն ու հակասությունները, որոնք առաջանում են այս ժամանակահատվածում:

Բանալի բառեր՝ *դատապարտյալ, հոգեբանական վիճակ, հանցանք, պատիժ, մեղքի գիտակցում, հարմարում, հուզական հակազդումներ, սոցիալ-հոգեբանական խնդիրներ:*

Л.Саргсян, Л.Лачинян, А.Абгарян

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОСУЖДЕННОГО

Статья относится к самому важному вопросу в юридической психологии: изучения психологических проблем заключенных. Анализируются подходы разных

авторав. В статье описана ряде задач характерно осужденного: психологический стресс, реконструкций, адаптация уголовно-исполнительного учреждения, чувство вины, трудности в отношениях, и т.д. Обусловлены особенностями лишения свободы представлены изменения психологического состояние осужденных а так же те трудности, препятствия и противоречия, которые встречаются в этом периоде.

Ключевые слова: *осужденный, психологические состояния, преступление, наказание, сознание греха, адаптация, эмоциональные реакции, социально-психологические проблемы.*

L.Sargsyan, L.Lachinyan, A.Abgaryan

SOCIAL PSYCHOLOGICAL PROBLEMS THE CONVICTED

The article refers to the most important question in legal psychology: study of psychological problems of prisoners. Analyzes the approaches of different authors. This article describes a number of problems characteristic of the convicted person: stress, reconstructions, adaptation penitentiary, guilt, difficulty in relationships, etc. Conditioned by the particularities of imprisonment are presented the changes of psychological mood for convicted persons, as well as the difficulties, the obstacles, the contradictions which they face during this period.

Key words: *condemned, psychological states, adaptation, the crime, punishment, consciousness of sin, emotional reactions, social psychological problems.*

Իրավաբանական հոգեբանության բնագավառի ուսումնասիրության կարևոր խնդիրներից է համարվում դատապարտյալի անձի ուսումնասիրությունը և համապատասխանաբար քրեակատարողական համակարգի հոգեբանության տեսամեթոդաբանական համակարգի ձևավորման հարցերը: Դատապարտյալի անձի հոգեբանական ուսումնասիրությունները էական ազդեցություն են ունեցել իրավաբանական հոգեբանության, մասնավորապես՝ քրեակատարողական համակարգի հոգեբանության ձևավորման և զարգացման գործընթացում: Քրեակատարողական համակարգի վերջին շրջանի հոգեբանական

ուսումնասիրությունները հիմնականում վերաբերվում են դատապարտյալների վերահարմարման գործընթացին [14]: Այս բնագավառի որոշ ուսումնասիրություններ փորձում են ձևավորել քրեակատարողական համակարգի հոգեբանության ուսումնասիրության հիմնական խնդիրները, դատապարտյալի անձի ուսումնասիրությունը, քրեակատարողական հիմնարկում հոգեբանական աշխատանքի համակարգը [6]: Մասնավորապես խոսքը վերաբերվում է քրեակատարողական համակարգի հոգեբանության բնագավառում հոգեբանական հետազոտությունների, տեսությունների, հայեցակարգերի համակարգմանը: Քրեակատարողական համակարգին վերաբերվող հոգեբանական հետազոտություններում կարելի է հանդիպել նաև դատապարտյալի անձին վերաբերող որոշ հետազոտությունների, որոնք մասնակի անդրադարձ են կատարում դատապարտյալների հոգեբանական խնդիրներին և չեն ամբողջացնում առկա խնդիրները որպես մեկ ընդհանուր համակարգ:

Դատապարտյալների հոգեբանական խնդիրներին անդրադառնալիս հարկ է նշել վերածննդի դարաշրջանում հանցավորության հիմնախնդրի ուսումնասիրություններում հատուկ ուշադրության արժանի անգլիացի մտածող Թ. Մորի [10] ուսումնասիրությունները: Հեղինակն իր «Ուտոպիա» աշխատության մեջ խոսում է հանցագործության նախազգուշացման մասին, ըստ որի՝ երբ հանցագործության պատճառներն անփոփոխ են լինում, անփոփոխ են նաև դրանց հետևանքները: Մորը կարծում է, որ մահապատժի փոխարեն պետք է նշանակել ուղղիչ բնույթի աշխատանքներ, ինչը ժամանակի համար պատժի նոր ձև էր հանդիսանում:

18-րդ դարից սկսած հանցավորության վերաբերյալ փիլիսոփայական միտքն առանձնացավ նախկինում տիրող թեոլոգիական տրակտատներից: Լայն տարածում գտան հանցագործության և պատժի վերաբերյալ գիտական ուսումնասիրությունները, որոնցից առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի Չ. Բեկկարիայի [5], Չ. Լամբրոզոյի [11], Ս. Պոզնիշևի [13] աշխատությունները:

Իտալացի հոգեբույժ Չեզարե Լամբրոզոն հանցագործությունը դիտարկում է որպես բնական երևույթ՝ նշելով, որ հանցավորությունը գոյություն ունի մարդկության հետ միասին՝ մարդկության ծագմանը զուգահեռ և շարունակվում է մինչ օրս: Նա զարգացրեց հանցավորության կենսաբանական հիմքի գաղափարը՝ առաջադրելով «բնածին հանցագործ» հասկացությունը: Լամբրոզոն համարում է, որ բնածին հանցագործին հնարավոր չէ ուղղել, քանի որ այս դեպքում հանցավոր վարքն ունի կենսաբանական հիմք [11]: Այս գաղափարը բավական մեծ ազդեցություն

ունեցավ հանցավորության խնդրի հետագա ուսումնասիրությունների համար:

18-րդ դարի ականավոր իրավաբան Չեզարե Բեկկարիան, իր «Հանցագործությունների և պատժի մասին» [5] աշխատությունում քննարկելով պատժի երևույթը, կարևորում է մարդու իրավունքների պաշտպանության և այդ իրավունքների սահմանափակման «հոգեբանական» խնդիրը: Նա նշում է, որ պատժի կիրառումն իրենից չպետք է ներկայացնի տառապանք, դաժան վերաբերմունք հանցագործի նկատմամբ, այլ պետք է ուղղված լինի նոր հանցագործությունների կանխարգելմանը: Այդ իսկ պատճառով պետք է կիրառել պատժի այնպիսի ձևեր, որոնք, համապատասխանելով հանցագործությանը, հանցագործին չպատճառեն ֆիզիկական տառապանք, անարգանք՝ հոգեկանում թողնելով անդառնալի հետքեր:

Ռուս իրավաբան Ս. Պոզնիշևի ուսումնասիրություններն ուղղված են քրեագիտության, իրավաբանական հոգեբանության, ուղղիչ իրավունքի ոլորտներում հանցավորության, հանցագործի անձի, հանցագործների տիպաբանության պարզաբանմանը: Համաձայն հեղինակի տեսության, հանցագործությունն ունի երկու հիմք. առաջինը հանցագործ անձի հատկություններն են, երկրորդը՝ արտաքին հանգամանքները: Այն տարրերը, որոնցով պայմանավորված է հանցագործության անձնային հիմքերը, Պոզնիշևն անվանեց ներծին (էնդոգեն), իսկ անձին հանցագործության դրդող տարրերը՝ արտածին (էկզոգեն) [16, էջ 5]:

Դատապարտյալի անձի հոգեբանական խնդիրների ուսումնասիրության համար կարևոր է ուշադրություն դարձնել դատապարտյալի կատարած արարքի բնույթին ու վտանգավորության աստիճանին, ըստ որի հանցարարքները դասակարգվում են ոչ մեծ, միջին, ծանր և առանձնապես ծանր տիպերի [3]:

Դատապարտյալի անձի մասին դեռևս Ֆյոդոր Դոստոևսկին, ով հրաշալի կերպով էր դատում մարդու հոգեվիճակների ու ապրումների մասին, (հոգեբաններ Զ. Ֆրոյդն ու Վ. Ֆրանկլը նշում են, որ ժամանակին մեծապես ազդվել են ռուս մեծ մտածողի գործերից), իր՝ <<Նամակներ մեռյալ տնից>> գրքում գրում է, որ բանտային կյանքը, ռեժիմը բազմաթիվ սահմանափակումներից բացի ենթադրում է նաև հարկադիր համակեցություն, որը, թերևս տանջանքներից մեծագույնն է, քանզի անազատության պայմաններում են հայտնվում այնպիսի անձինք, որոնց հետ քչերը կցանկանային գոյակցել ազատության պայմաններում [7]:

Ռուս ականավոր իրավաբանական հոգեբանության ներկայացուցիչներից Վ.Ն. Կուդրյավցևը նշում է, որ հանցագործությունը ոչ

միայն հասարակայնորեն վտանգավոր, անօրինական գործողություն կամ արարք է, այլ ավելի լայն հասկացություն է, որն ընդգրկում է դրա ակունքները, դրդապատճառների առաջացումը, նպատակադրումը, միջոցների ընտրությունը, սուբեկտի կողմից հանցագործության տարբեր որոշումների ընդունումը և այլն [11]: Այդուհանդերձ, հանցավորությունը պետք է դիտել ոչ միայն որպես գործողություն, քանի որ այն կապի մեջ է գտնվում ինչպես արտաքին գործոնների հետ, այնպես էլ այն ներհոգեկան գործընթացների ու վիճակների, որոնք պայմանավորում են արարքի կատարումը՝ տալով որոշակի ուղղվածություն:

Ընդհանրացնելով՝ նշենք, որ հանցագործությունը հասարակայնորեն վտանգավոր արարք է, որը ոտնձգություն է օրենքի և իրավունքի, հասարակարգի և իրավակարգի, անհատական և հասարակական-պետական սեփականության, մարդկանց կյանքի, իրավունքների ու ազատությունների նկատմամբ, որի համար այն կատարող սուբեկտը հետապնդվում, դատապարտվում և քրեական պատիժ է կրում: Կատարած հանցավորության համար դատարանը՝ հիմք ընդունելով ամբաստանյալի մեղավորության փաստերը, դատավճռի արդյունքում կայացնում է դատապարտելու և քրեական պատիժ նշանակելու որոշումը: Սխալված չենք լինի, եթե նշենք, որ հենց դատարանի դահլիճում դատավճռի հրապարակումով՝ դատապարտյալի համար այլևս սկսվում է կյանքի նոր շրջան, որը լի է բազում դժվարություններով, խոչընդոտներով և հակասություններով: Դժվարությունները նախ և առաջ պայմանավորված են ազատազրկման ու քրեակատարողական հիմնարկի առանձնահատկություններով, որն իր կնիքն է թողնում դատապարտյալի հոգեկան աշխարհի վրա: Նախ կատարած հանցանքի վերաբերյալ մտքերը, ապա կարոտը, հույզերն ու զգացողությունները՝ չկարողանալով արտահայտել այլոց մոտ, դատապարտյալների մոտ մեծանում է նյարդային լարվածությունն ու դյուրագրգռվածությունը, որն էլ իր հերթին բարձրացնում է տագնապայնության մակարդակը: Դա է պատճառներից մեկը, որ դատապարտյալների մոտ հաճախ կարող են լինել անհանդուրժողականության, կոնֆլիկտային իրադրություններ, որոնց արդյունքը կարող է ունենալ ծանր հետևանքներ: Անընդհատ զսպվածությունը կարող է հանգեցնել պոռթկումների, որոնք կարող են պահպանվել ողջ կյանքի ընթացքում: Միօրինակ կյանքը՝ լինելով ձանձրալի, շատ անգամներ հանգեցնում է հուսահատության, անտարբերության, ինքնամփոփության, վարքային խանգարումների, ագրեսիվ դրսևորումների, աֆեկտիվ վիճակների: Սոցիալական մեկուսացումը, օրվա ռեժիմի կտրուկ փոփոխությունը, հաղորդակցվելու, աշխատելու, նախասիրություններով

զբաղվելու, սահմանափակումները խորացնում են դատապարտյալի ընկճվածությունը, որը հույսերի փլուզման, նպատակների կործանման, կիսատության զգացողության, ֆրուստրացիայի հետևանք է: Քրեագետ, քրեական հոգեբանության մասնագետ Յու. Անտոնյանը այս կապակցությամբ նշում է. «Մշտապես, քսանչորս ժամ շարունակ գտնվելով տվյալ անձանց շրջապատում, դատապարտյալն ասես դառնում է մերկ, զգալիորեն զրկվում է առանձնանալու, կենտրոնանալու, կատարածի ու սեփական մեղքերի, իր կյանքի ու նրա հեռանկարների, հարազատների և այլնի մասին խորհելու հնարավորությունից: Մինչդեռ դա հարկավոր է հատկապես հենց նրանց, ովքեր ոտնահարել են բարոյական և իրավական հիմնական արգելքները և որի համար պատիժ են կրում: Ստեղծվում է ամբոխի մեջ մենության ֆենոմենը, երբ շուրջը մշտապես մարդաշատ է, իսկ նրանք, ում հետ կարելի կլիներ խոսել, կիսվել, ում կարելի էր վստահել գրեթե չկան» [4, էջ 69-70]: Դատապարտյալները, հատկապես առաջին դատվածություն կրողները հաճախ կարող են կորցնել հավատը սեփական ուժերի նկատմամբ, ինչպես նաև ազատություն վերադառնալու հույսը: Նրանց բնորոշ է տևական էքզիստենցիալ ճգնաժամը, կյանքի իմաստների կորուստը:

Պետք է նշենք, որ դատապարտյալի անձի հոգեբանական խնդիրները պայմանավորված են ոչ միայն արարքի բնույթով ու վտանգավորության աստիճանով, այլև քրեակատարողական հիմնարկության պայմաններով, որում դատապարտյալը կրում է պատժաժամկետը: Դրանք համապատասխանաբար չորսն են՝ բաց, կիսաբաց, կիսափակ և փակ տիպի հիմնարկություններ: Թե՛ դատապարտյալի արարքի բնույթին ու վտանգավորության աստիճանը, և թե՛ քրեակատարողական հիմնարկության տիպը մեծապես ազդեցություն են ունենում դատապարտյալի անձի հոգեբանական խնդիրների ձևավորման գործում: Խոսքը վերաբերվում է դատապարտյալի ինչպես հանցարարքի դրդապատճառներին, վարքի յուրահատկություններին, այնպես էլ քրեակատարողական հիմնարկության այն պայմաններին, որոնք էական ազդեցություն են ունենում դատապարտյալի վարքի դինամիկայում:

Դատապարտյալների հոգեբանական խնդիրների ուսումնասիրության հիմքում առանձնացնում ենք՝

- Խնդիրների համակարգ, որոնք ունեն սոցիալական և կենսաբանական փոխպայմանավորվածություն. Դատապարտյալների հոգեբանական խնդիրների սոցիալական փոխպայմանավորվածության համատեքստում առանձնացնում ենք այնպիսի խնդիրներ, որոնք պայմանավորված են դատապարտյալների սոցիալական դերի

փոփոխություններով, սոցիալական նոր կարգավիճակով, անձի սոցիալական մեկուսացման պայմաններով, սոցիալ-հոգեբանական հարմարման խնդիրներով: Դատապարտյալի անձի հոգեբանական խնդիրների կենսաբանական փոխպայմանավորվածության համատեքստում առանձնացնում ենք հոգեմարմնական խանգարումները, պայմանավորված ինչպես հոգեբանական, այնպես էլ քրեակատարողական հիմնարկության պայմաններով (լուսավորություն, խոնավություն, ջերմություն, յուրահատուկ հոտը ինչպես միջավայրի, այնպես էլ սեփական մարմնի և այլն):

ü Խնդիրների համակարգ, որոնք ունեն օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ փոխպայմանավորվածություն. Դատապարտյալների օբյեկտիվ խնդիրների համատեքստում առանձնացնում ենք այնպիսի խնդիրներ, որոնք պայմանավորված են կատարած արարքի նկատմամբ օբյեկտիվ վերաբերմունքով՝ արարքի ծանրության աստիճանով, դատավճռով, դատապարտյալների միջավայրի վերաբերմունքով (որը կարող է լինել և՛ օբյեկտիվ, և՛ սուբյեկտիվ): Ինչպես նաև արտաքին աշխարհի հետ կապված խնդիրներ՝ ընտանիքի, հարազատների, աշխատավայրի և այլն: Հաճախ դատապարտյալների մոտ մի շարք հոգեբանական խնդիրներ պայմանավորված են լինում ընտանիքում ունեցած որոշակի խնդիրներով՝ ընտանիքի սոցիալական ապահովվածության, ընտանիքի անդամների առողջության, կորստի և մի շարք այլ հարցերի հետ: Սուբյեկտիվ խնդիրների համատեքստում առանձնացնում ենք արարքի նկատմամբ սեփական սուբյեկտիվ վերաբերմունքը, ինքնաքննադատությունը: Սուբյեկտիվ խնդիրների մեջ դիտարկում ենք սեփական ինքնավերաբերմունքով, ինքնագնահատականով, ինքնագիտակցության վերակառուցումներով պայմանավորված հարցերը:

Նրանց մոտ մտածողության սահմանները խիստ նեղանում են՝ կենտրոնանալով տվյալ միջավայրի վրա: Միօրինակ կյանքը հանգեցնում է հուսահատության, անտարբերության, ինքնամփոփության, վարքային խանգարումների, ագրեսիվ դրսևորումների, աֆեկտիվ վիճակների: Սոցիալական մեկուսացումը, օրվա ռեժիմի կտրուկ փոփոխությունը, հաղորդակցվելու, աշխատելու, նախասիրություններով զբաղվելու սահմանափակումները խորացնում են դատապարտյալի ընկճված վիճակը, որը հույսերի փլուզման, նպատակների կործանման, կիսատության զգացողության, ֆրուստրացիայի հետևանք է: Դատապարտյալի մեջ առաջանում է հիասթափություն, արժանապատվության անկում, արժեքային համակարգի փոփոխություններ, ներանձնային կոնֆլիկտներ, ինքնանվերաբերմունքի փոփոխություններ: ՔԿՀ-ում գտնվելու նախնական

շրջանում առաջին անգամ դատապարտվածների ինքնագնահատականը ցածր է, ինքնավերաբերմունքն ունի բացասական հուզական երանգ: Խմբում որոշակի դերերի յուրացման և դիրքի հասնելու արդյունքում դատապարտյալի ինքնագնահատականն աստիճանաբար բարձրանում է, ձևավորվում է դրական ինքնավերաբերմունք [15]:

Դատապարտյալների կարևոր խնդիրներից է հարմարումն այն միջավայրում, որտեղ պետք է անցկացնեն պատժաժամկետը: Նշենք, որ հարմարումը կարևոր է հենց այն պարզ պատճառով, որ դատապարտյալը սկսած մի քանի ամսից մինչև տարիներ, տասնամյակներ, ստիպված է լինելու անցկացնել քրեակատարողական հիմնարկում: Դատապարտյալը մշտապես կանգնած է այն խնդրի առջև, թե ինչպես հարմարվել ոչ միայն արտաքին, այլ նաև իր ներքին միջավայրին: Անձի հարմարվողական ակտիվությունը չի սահմանափակվում միայն դեպի արտաքին միջավայրը: Նրա հարմարման օբյեկտ են հանդիսանում նաև անձի ներքին վիճակները՝ սեփական բնավորությունը, թերությունները և արժանիքները, սեփական ընտրությունները և որոշումները, վարքը և դրա հետևանքները: Դատապարտյալը փոխհարաբերության մեջ է գտնվում ոչ միայն տվյալ միկրոմիջավայրի, այլ նաև սեփական «Ես»-ի հետ: Նա սպասումներ, պահանջմունքներ ունի ոչ միայն այլ մարդկանցից, այլև սեփական «Ես»-ից: Դատապարտյալը նաև խնդիր ունի համապատասխանելու այդ պահանջներին՝ արդարեցնելու սպասումները սեփական անձի հանդեպ: Հարկ է նշել, որ այսպիսի սպասումների ակունքներն իրենց սկիզբն են առնում սեփական անձի նկատմամբ այլ մարդկանց վերաբերմունքից: Դատապարտյալի ինքնահարմարման տարերից են հանդիսանում սեփական անձի ընդունումը, ինքնավստահությունը: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ չհարմարման տարերից են սեփական անձի չընդունումը, սեփական ուժերի հանդեպ անվստահությունը, ներանձնային կասկածանքները, մեղավորության զգացումը, խղճի խայթը: Հարմարման ժամանակ անձը փորձում է հարմարվել նաև իր արտաքին տեսքին և սեփական սենսոմոտոր հնարավորություններին, ինտելեկտուալ և հուզական առանձնահատկություններին, իր սոցիալական կարգավիճակին և վերջապես ինքն իրեն որպես մեկ ամբողջական անձի, որը ունի անհատական անկրկնելիություն և որոշակի արժեքային ուղվածություն: Հարմարման և ինքնահարմարման գործում կարևոր է սոցիալական և անձնային նույնականացումը: Դատապարտյալը բախվում է որոշակի դժվարությունների իր նույնականացման վերաբերյալ, որն էլ կարող է անձնային ճգնաժամների պատճառ դառնալ: Նման ճգնաժամ է հանդիսանում միկրոմիջավայրի և անհատական նույնականացման

փնտրտուքների շրջանը: Հարմարման դժվարություններ կարող են հանդիսանալ նաև դատապարտյալի հոգեկան իներտությունը, անձնային նեգատիվիզմը, կարծրատիպերը, ինքնամփոփությունը, չշփվելը, միջանձնային փոխհարաբերություններում կոնտակտ ստեղծելու դժվարությունները, ինչպես նաև պայմանավորված տարիքով՝ նվազում է նյարդային համակարգի պլաստիկությունը:

Վ.Ֆ. Պիրոժկովը [12] դատապարտյալների խնդիրների համատեքստում առանձնացնում է ֆոբիաները, հատկապես կլաուստրոֆոբիկ հակազդումը, որը դրսևորվում է փակ տարածքի, մասնավորապես քննչական մեկուսարանի կամ բանտախցի նկատմամբ: Գտնվելով խցում՝ դատապարտյալների մեջ դրսևորվում է շարժողական անհանգստություն: Հաջորդը ընկճված-տագնապային հակազդումն է, որի դեպքում գերակշռում է տրամադրության անկումը, ապագայի հանդեպ հոռետեսությունը: Նրանց հատուկ է դյուրագրգռվածությունը, անքնությունը, կարոտը, անհանգստությունը: Վ.Ֆ. Պիրոժկովը նշում է նաև ժխտողական-ընկճված հակազդումը, որի ժամանակ բնութագրական է սեփական անձը մեղավոր չճանաչելը, կատարածի համար չզղջալը, ազատազրկման փաստի նկատմամբ ներքին ժխտողականությունը և ժխտողական-հիստերիկ հակազդումը, որի դեպքում բնութագրական է ճնշված տրամադրությունը, ապատիան, անտարբերությունն ու ուղղվելու ձգտման բացակայությունը, ինչպես նաև եսակենտրոնությունը, հեղինակության ձգտումը:

Ե. Բուռուկինան և Տ. Չելնոկովան նշում են, որ բանտում դատապարտյալները հայտնվում են իրենց համար անսովոր իրավիճակում՝ սեփական ազատության, տեղաշարժման, ընտրության սահմանափակում, ինտիմ հարաբերությունների և շփման սահմանափակում, օրվա խիստ կանոնակարգ, որոշակի աստիճանակարգի առկայություն՝ պայմանավորված դատվածության քանակով, ՔԿՀ-ում զբաղեցրած դիրքով և հանցատեսակով [10]: Կցանկանայինք ավելացնել, որ դատապարտյալներին բնորոշ է նաև մտածողության սահմանափակումը: Մեր կողմից կատարված հետազոտությունների ընթացքում որոշ դատապարտյալներ նշում էին, որ պայմանավորված քրեակատարողական հիմնարկության մի շարք առանձնահատկություններով՝ նրանց մոտ մտածողության սահմանները խիստ նեղանում են՝ կենտրոնանալով տվյալ միջավայրի վրա [1]: Ցավոք, նրանց մտքերը, հետաքրքրությունները, ցանկություններն ու մոտիվները սկսվում և ավարտվում էին հիմնականում քրեակատարողական հիմնարկության սահմաններում: Միօրինակ կյանքը, լինելով ձանձրալի, հանգեցնում է հուսահատության, անտարբերության, ինքնամփոփության, վարքային խանգարումների, ագրեսիվ դրսևորումների, աֆեկտիվ

վիճակների: Սոցիալական մեկուսացումը, օրվա ռեժիմի կտրուկ փոփոխությունը, հաղորդակցվելու, աշխատելու, նախասիրություններով զբաղվելու սահմանափակումները խորացնում են դատապարտյալի ընկճված վիճակը, որը հույսերի փլուզման, նպատակների կործանման, կիսատության զգացողության, ֆրուստրացիայի հետևանք է: Դատապարտյալները (հատկապես առաջին դատվածություն կրողները) հաճախ կարող են կորցնել հավատը սեփական ուժերի նկատմամբ, ինչպես նաև՝ ազատություն վերադառնալու հույսը:

Մենք փորձում ենք դատապարտյալների հոգեբանական խնդիրները դիտարկել անձի հոգեբանական տարբեր մակարդակներում՝ անձի հոգեկան գործընթացների, վիճակների, հատկությունների, անձի կառույցների համատեքստում, քանի որ դատապարտյալների մոտ ի հայտ են գալիս օրինակ՝ հոգեկանի պերցեպտիվ և կոգնիտիվ ոլորտների մի շարք խնդիրներ, ինչը չի կարելի անտեսել: Հատկապես շեշտը դրվում է բնավորության շեշտվածություն, ընդունակությունների և ինտելեկտի, կամքի, գործունեության ոչ համարժեքություն, հույզերի և հուզական վիճակների դրսևորման և դրանց ընթացքի վրա:

Այսպիսով, առանձնացնում ենք դատապարտյալի անձի հոգեբանական խնդիրների համակարգ, որոնք կարելի է դասակարգել հիմք ընդունելով դատապարտյալի անձի հոգեբանական, սոցիալական, կենսաբանական, սոցիալ-հոգեբանական բոլոր գործոնները: Դրանք են՝ տարիքը, սեռը, կրոնական, ազգային պատկանելիությունը, կատարած արարքի բնույթը ու վտանգավորության աստիճանը, հանցարարքի դրդապատճառները, դատվածության քանակը, քրեակատարողական հիմնարկության տիպը ու պայմանները, խնդիրների սոցիալական ու կենսաբանական փոխպայմանավորվածությունը, խնդիրների օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ փոխպայմանավորվածությունը, անձի՝ ինքնագիտակցության վերակառուցումները, կենսական արժեքների փոփոխությունը, կյանքի իմաստային ընկալումները, իմացական և պերցեպտիվ գործընթացների բնույթը, դրսևորումները, հոգեվիճակները, հուզական հակազդումները իրադրությանը, ինտելեկտը, ինտելեկտուալ գործողությունները, գործունեությունը, զբաղվածությունը, ստեղծարարությունը, վարքի յուրահատկությունները՝ կոնստրուկտիվ կամ դեստրուկտիվ ընթացքը:

Դատապարտյալների հոգեբանական խնդիրների դասակարգման վերոնշյալ մոդելը անհրաժեշտ է զարգացնել իրավաբանական հոգեբանության հետազոտություններում, ինչը հնարավորություն կստեղծի ամբողջացնելու քրեակատարողական համակարգի հոգեբանության բնագավառում դատապարտյալների հոգեբանական խնդիրների

համակարգը: Դատապարտյալների հոգեբանական խնդիրների ուսումնասիրությունը և մասնագիտական դասակարգումը հնարավորություն կստեղծի նաև ոլորտի հոգեբանների մասնագիտական գործունեության արդյունավետ կազմակերպման, մասնավորապես քրեակատարողական հիմնարկություններում հոգեբանական աշխատանքների համակարգվածության համար:

Գրականություն

1. Սարգսյան Լ.Կ. Ինքնավերաբերմունքի դերը դատապարտյալների հարմարման գործընթացում: Ատենախոսության սեղմագիր, հ.գ.թ., Եր: 2015. – 22 էջ:
2. Антонян Ю.М. Мотивация поведения осужденных: монография /Ю.М. Антонян, Е.Н. Колышницына. – М.: ЮНИТИДАНА: Закон и право, 2017. – 143 с.
3. Антонян Ю.М. Жестокость в нашей жизни - М.: Инфра-М, 1995. - 320 с.
4. Багдасарян Д.С. Теория государства и права. Ереван: 2002. – 273 с.
5. Беккариа Ч. «О преступлениях и наказаниях». Пер. проф. М.М. Исаева. Юридическое издательство НКЮ СССР. Москва: 1939. – 463 с.
6. Дмитриев, Ю.А. Пенитенциарная психология: учебник / Ю. А. Дмитриев, Б. Б. Казак - Ростов н/Д: Феникс, 2007. - 681 с.
7. Достоевский Ф.М. Записки из мертвого дома. Эксмо: - М.: 2005. – 512 с.
8. Каутский К. Томас Мор и его Утопия. Пер. с немецкого М.А. и А.Г. Генкель. Книгоизд. М.В. Пирожкова. Исторический отдель. 14. С-Петербург: 1905. – 320 с.
9. Ломброзо Ч., Преступный человек: [сб. исследований]: пер. с итал. / Чезаре Ломброзо. – М.: ЭКСМО,СПб.: Мидгард, 2005. – 877 с.
10. Материалы III международной научной студенческой конференции «Научный потенциал студенчества в XXI веке». Том 2. Ставрополь: ГТУ, 2009. - 144 с. /Бурукина Е. Челнокова Т. Социально-психологический портрет личности осужденного/.

11. Механизм преступного поведения / Антонян Ю.М., Барановский Н.А., Дагель П.С., Дубовик О.Л., и др.; Отв. ред.: Кудрявцев В.Н. - М.: Наука, 1981. - 248 с.
12. Пирожков В.Ф. Криминальная психология. – М.: "Ось-89", 2001. – 704 с.
13. Познышев С.В. Криминальная психология: Преступные типы. О психологическом исследовании личности как субьекта поведения вообще и об изучении личности преступника в частности. – М.: ИНФРА-М, 2007. – IX, 302 с.
14. Ресоциализация осужденных в условиях развития гражданского общества: сборник материалов Международной научно-практической конференции (11-12 декабрия 2014 г.). – Киров: ФКОУ ДПО Кировский ИПКР ФСИН России, 2014. – 275 с.
15. Саргсян Л.К. Роль самоотношения в процессе адаптации осужденных. Автореф. дис. канд. психол. наук. – Ереван. 2015. – 26 с.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, պ.գ.թ. Վ.Բ.Յարամիշյանը:

ՀՏԴ 327

Տնտեսագիտություն

Ռուզաննա ՄԱՆԳԱՍԱՐՅԱՆ
ԱրՊՀ տնտեսագիտության տեսության և
կառավարման ամբիոնի դոցենտ, տ.գ.թ.

ԱՀ-ՈՒՄ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԼԱՐՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵՂՄԱՑՄԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

Հոդվածում դիտարկվում են ԱՀ-ում հետպատերազմյան շրջանում առկա սոցիալական հիմնախնդիրները, կառավարության կողմից իրականացվող աջակցության ծրագրերը և դրանց արդյունքները: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում երկրի բնակչության աղքատության մակարդակը բնութագրող ցուցանիշների վերլուծությանը և կատարվում համեմատական եզրահանգումներ: Կարևորվում է ինչպես բնակչության նյութական աղքատության մակարդակի, այնպես էլ ոչ նյութական աղքատության մակարդակի գնահատումը՝ առանձնացնելով համապատասխան բնորոշիչները:

Առաջարկվում են երկրում սոցիալական լարվածության մեղմացմանն ուղղված կոնկրետ միջոցառումներ, որոնք ընդգրկում են այն ուղղությունները, որոնցում ԱՀ-ն ունի մրցակցային առավելություններ՝ միաժամանակ նվազագույնի հասցնելով թույլ և խոցելի կողմերը: Այդ առումով, հիմնավորվում է, որ գյուղատնտեսությունը, եկամուտների վերաբաշխման համակարգը, ներդրումային քաղաքականությունը, կրթության բնագավառը, աշխատաշուկան այն հիմնական ուղղություններն են, որոնց բարելավման արդյունքում հնարավոր կլինի ապահովել կայուն տնտեսական աճ և աղքատության մակարդակի կրճատում:

Բանալի բառեր՝ *սոցիալական հիմնախնդիրներ, սոցիալական լարվածություն, աղքատության մակարդակ, բնակարանային ապահովություն, կենցաղային ապահովություն, առողջապահության ոլորտ, նյութական*

աղքատություն, ոչ նյութական աղքատություն, աղքատության սրություն, աղքատության խորություն, սոցիալական աջակցություն:

Р. Мангасарян

ВОЗМОЖНЫЕ ПУТИ СМЯГЧЕНИЯ ПОСЛЕВОЕННОЙ СОЦИАЛЬНОЙ НАПРЯЖЕННОСТИ В РА

В статье рассматриваются социальные проблемы, существовавшие в послевоенный период в Арцахе, программы поддержки, осуществляемые правительством и их результаты. Особое внимание уделено анализу показателей, характеризующих уровень бедности населения страны, сделаны сравнительные выводы. Важно оценить как уровень материальной бедности населения, так и уровень нематериальной бедности, выделяя соответствующие характеристики.

Предлагаются конкретные меры, направленные на снижение социальной напряженности в стране, охватывающие сферы, в которых РА имеет конкурентные преимущества при минимизации слабых и уязвимых сторон. В этом смысле обосновано, что сельское хозяйство, система перераспределения доходов, инвестиционная политика, сфера образования, рынок труда являются основными направлениями, в результате совершенствования которых можно будет обеспечить устойчивый экономический рост и снижение уровня бедности.

Ключевые слова: *социальные проблемы, социальная напряженность, уровень бедности, жилищная обеспеченность, бытовая обеспеченность, сфера здравоохранения, материальная бедность, нематериальная бедность, острота бедности, глубина бедности, социальная поддержка.*

R.Mangasaryan

POSSIBLE WAYS TO MITIGATE POST-WAR SOCIAL TENSION IN THE RA

The article deals with the social problems that existed in the post-war period in Artsakh, the support programs implemented by the government and their results. Particular attention is paid to the analysis of indicators characterizing the level of poverty of the country's population and comparative conclusions are drawn. It is important to assess both the level of material poverty of the

population and the level of non-material poverty, highlighting the relevant characteristics.
Specific measures are proposed aimed at reducing social tension in the country, covering areas in which the Republic of Artsakh has competitive advantages while minimizing weaknesses and vulnerable parties. In this sense, it is substantiated that agriculture, the system of income redistribution, investment policy, education, the labour market are the main areas, as a result of the improvement of which it will be possible to ensure sustainable economic growth and reduce poverty.
Key words: *social problems, social tension, poverty level, housing provision, household provision, health care, material poverty, non-material poverty, poverty severity, poverty depth, social support.*

Ադրբեջանի կողմից 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին սանձազերծված պատերազմի հետևանքով Արցախում մեծացել է սոցիալական լարվածությունը: Պատերազմը տնտեսությանը պատճառեց հսկայական վնասներ: Թշնամու վերահսկողության տակ անցավ 110 համայնք, ունենք ավելի քան 31 220 տեղահանված անձ: Ստեղծված իրավիճակում ԱՀ և ՀՀ կառավարությունների կողմից իրականացվեցին մի շարք աջակցության ծրագրեր, որոնք ներառում են տարբեր ուղղություններ՝ ֆինանսական աջակցություն, կացարանի տրամադրում, զբաղվածություն և այլն: Վերջիններս ներկայացված են հավելված 1-ում:

Բոլոր ծրագրերը միտված են թոթափելու արցախցիների սոցիալական բեռը՝ հիմքում որպես նախապայման, ունենալով սոցիալական զարգացումն անելիքների ուղենիշ ընտրելու կարևորագույն դրույթը: Այնուամենայնիվ, սոցիալական պաշտպանության ծրագրերի անհրաժեշտությունը զգալիորեն գերազանցում է այդ ծրագրերի ֆինանսավորման համար առկա ֆինանսական հնարավորությունները: Այդ պայմաններում, արդյունավետ միջոց է համարվում ծրագրերի և ռեսուրսների մեծ մասի ուղղվածությունը բնակչության ամենակարիքավորներին: Կարծում ենք, ներկայում ԱՀ սոցիալական զարգացման և միգրացիայի նախարարության ծրագրային անելիքների առաջնահերթություններում պետք է կարևորել գործող աջակցության ծրագրերից նպատակային անցումը դեպի զարգացման ծրագրերի, որոնք կնպաստեն բնակչության շրջանում զբաղվածության խթանմանն ու ապահովմանը՝ սոցիալական կայուն զարգացման նորագույն մեխանիզմների ներդրման միջոցով:

Արցախի Հանրապետությունը ցածր միջին եկամտով, 2020թ. տվյալներով՝ բնակչության մեկ շնչի հաշվով 3722 ԱՄՆ դոլար ՀՆԱ ունեցող

երկիր է: Աղքատության կրճատումը Արցախի կառավարության համար միշտ եղել է առաջնահերթություն: Պատերազմը էլ ավելի ուժեղացրեց սոցիալական լարվածությունը և իր ազդեցությունը թողեց նաև աղքատության մակարդակի վրա: Մինչև պատերազմը ԱՀ-ում աղքատության մակարդակը բնութագրող ցուցանիշները ունեին նվազման միտում, որը ներկայացված է աղյուսակ 1-ում.

Աղյուսակ 1

Աղքատության մակարդակի ցուցանիշների դինամիկան 2016-2020թթ.[1] ***(տոկոսներով)***

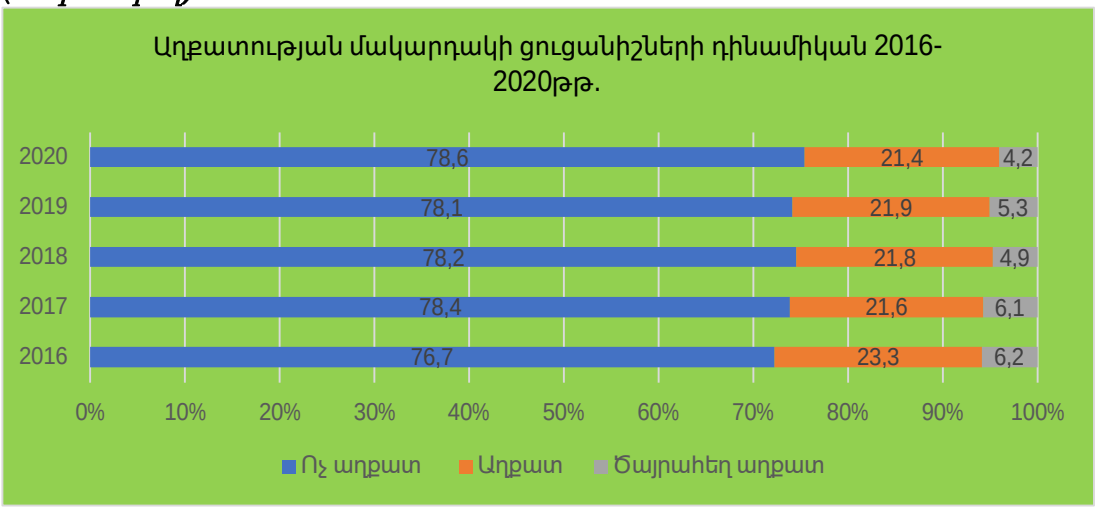

Աղյուսակի տվյալներից տեսանելի է, որ 2016-2019թթ. ընթացքում աղքատության մակարդակը իջել է 4,3 տոկոսային կետով: 2019թ. աղքատ էր համարվում բնակչության 21,9%-ը (աղքատության պարենային գիծը կազմում է 36 218 ՀՀ դրամ): Բնակչության ավելի քան 5,3 %-ը ապրում էր ազգային ծայրահեղ աղքատության շեմից ցածր (ամսական 24 728 ՀՀ դրամ) պայմաններում: Չնայած այն հանգամանքին, որ 2020թ-ին ԱՀ տնտեսությունը անկում է ապրել՝ աղքատության մակարդակը վիճակագրորեն գրեթե չի փոփոխվել, նախորդ տարվա համեմատ այն նվազել է 0.5 տոկոսային կետով (21.9 տոկոսից մինչև 21.4 տոկոս): 2020թ., ինչպես և նախորդ 5 տարիների ընթացքում, Արցախում աղքատության մակարդակը չի գերազանցել 2014թ. աղքատության մակարդակը (26.2

[1] *Աղբյուրը՝ ԱՀ ԱՎԾ:*

տոկոս): Ծայրահեղ աղքատության մակարդակը ամբողջ բնակչության մեջ կազմել է 4.2%, նախորդ տարվա 5.3%-ի փոխարեն:

Ընդգծենք, որ աղքատության խորությունը հաշվարկվում է միայն աղքատ բնակչության հաշվով, այն ցույց է տալիս աղքատության պակասուրդը, այսինքն՝ թե որքանով է աղքատների միջին եկամուտը (կամ սպառումը) ցածր աղքատության գծից: Աղքատության խորությունը 2020թ. կազմել է 3.9 %, նախորդ տարվա 5 %-ի փոխարեն: Նշենք նաև, որ աղքատության խորության գնահատականը ցույց է տալիս, որ եթե երկիրը հնարավորություն ունենար յուրաքանչյուր անհատի հաշվով (և աղքատ, և ոչ աղքատ) հավաքագրելու աղքատության գծի 3.9 %-ին համարժեք ռեսուրսներ, և եթե այդ ռեսուրսները հատկացվեին աղքատներին, ապա աղքատությունը տեսականորեն կվերանար, ենթադրելով, որ աղքատներին ուղղված աջակցությունն ամբողջությամբ հատկացվում է աղքատներին:

Աղքատության սրությունը արտահայտում է աղքատների միջև եղած անհավասարությունը: Այն արտացոլում է այն փաստը, որ որոշ աղքատների սպառումը շատ է հեռու աղքատության գծից, իսկ որոշ աղքատներինը՝ շատ մոտ: 2020 և 2019թթ. այն համապատասխանաբար կազմել է 1.3% և 2.1%:

2020թ. աղքատության ընդհանուր և ծայրահեղ աղքատության գծերը, արտահայտված մեկ չափահաս անձի հաշվով, մեկ ամսվա համար գնահատվել են՝ 36 483 դրամ և 24 901 դրամ: Աղքատության գծերի դինամիկան 2016-2020թթ. ընթացքում ներկայացված է գծապատկեր 1-ում:[1]

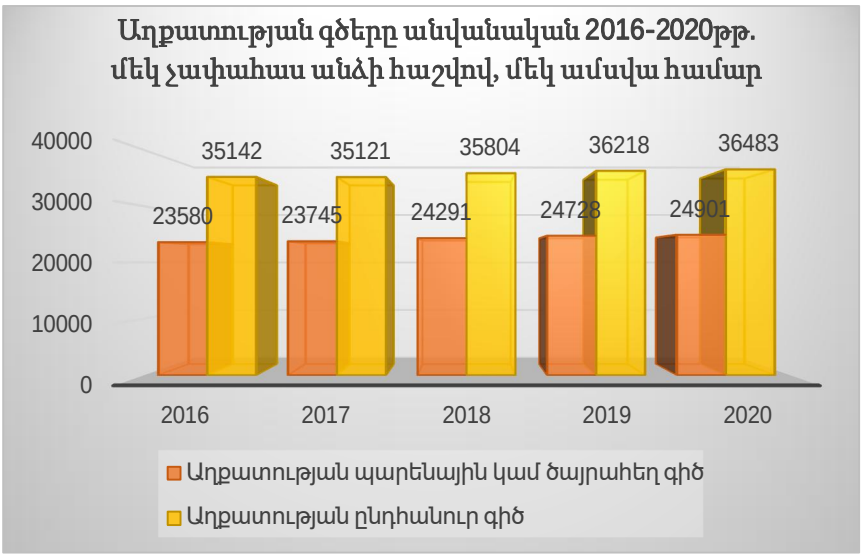

[1] *Աղբյուրը՝ ԱՀ ԱՎԾ:*

Գծապատկեր 1

Գծապատկերից տեսանելի է, որ աղքատության պարենային գծի 2020թ. և 2016թ. դրամային ցուցանիշների տարբերությունը կազմում է 1321դր, որի տոկոսային աճը կազմել է 5.6%, իսկ աղքատության ընդհանուր գծում տարբերությունը կազմում է 1341 դր, որը տոկոսային արտահայտությամբ կազմում է 3.8%:

Համեմատության համար աղքատության ցուցանիշները ներկայացնենք նաև տարածաշրջանի այլ երկրների համար / գծապատկեր 2/[1]:

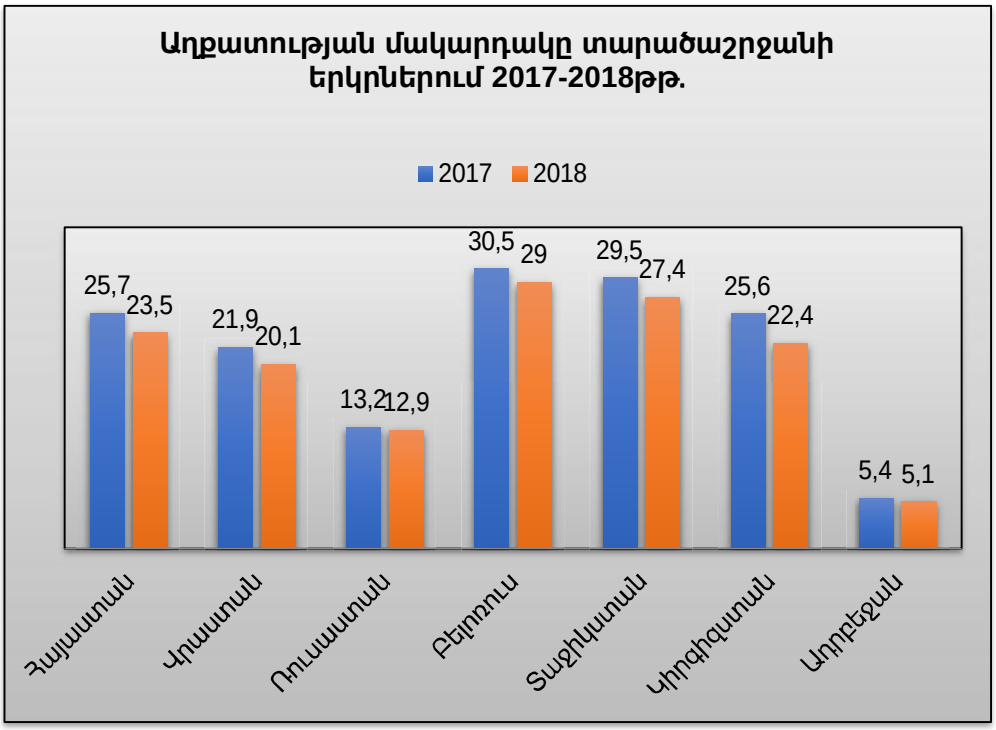

Գծապատկեր 2. Աղքատության մակարդակը տարածաշրջանի երկրներում 2017-2018թթ

Գծապատկերից տեսանելի է, որ ՀՀ-ում 2019թ. աղքատության մակարդակը կազմել է 26,4%, իսկ ծայրահեղ աղքատ բնակչության մակարդակը՝ 1,4%: Ընդ որում 2018թ. դրությամբ երկրում աղքատության ցուցանիշները ավելի ցածր մակարդակի են, քան Բելոռուսիայում և Տաջիկստանում:

Վերոնշյալ ցուցանիշները հնարավորություն են տալիս բնակչության նյութական աղքատության մակարդակը, մինչդեռ արդի պայմաններում

[1] *Աղբյուրը՝ https://www.armstat.am , https://www.worldbank.org , http://www.cisstat.com*

կարևորվում է նաև ոչ նյութական աղքատության գնահատումը, որի բնորոշիչներն են՝ վատ առողջությունը, կրթական ցածր մակարդակը կամ անգրագիտությունը, սոցիալական անտեսվածությունը կամ մերժվածությունը, անպաշտպանվածությունը, իրավունքների և խոսքի ազատության անկիրառելիությունը, այն է՝ գործնականում սեփական խնդիրների մասին հայտնելու անկարողությունը: Կարծում ենք, որ ոչ նյութական աղքատության հաղթահարման հիմնական ուղղությունը կրթական, առողջապահական և սոցիալական ծառայությունների մատչելիության բարելավումն է, այն է՝ անվճար ծառայությունների հասցեականության առավել հստակությունը և վճարովի ծառայություններից օգտվելու կարողությունների աճը և այլն:

Առողջ բնակչությունը ոչ միայն որոշիչ նախապայման է երկրի սոցիալ-տնտեսական առաջընթացի, այլև կարևոր նախադրյալ՝ թե՛ տնային տնտեսությունների, թե՛ հենց անհատի զարգացման համար: Մինչև 2020թ. ԱՀ-ում որոշակի առաջընթաց է ապահովվել առողջ ապրելակերպի և բարեկեցության խթանման գործում, չնայած Եվրոպայի և Կենտրոնական Ասիայի (ԵԿԱ) շատ երկրների համեմատ ունեինք բավական ցածր պետական ֆինանսավորում: Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ բնակչության մեկ շնչի հաշվով բժիշկների թիվը բարձր էր և համապատասխանում էր միջազգային չափանիշներին: Այսպես, 2019թ. 1000 բնակչությանը բաժին էր ընկնում 2.5 բժիշկ (քաղաք Ստեփանակերտի ապահովվածությունը 4,5 է, իսկ շրջաններում տատանվում է 0,8-1,7 սահմաններում:): Հիշյալ ցուցանիշը մոտ էր աշխարհի միջին չափանիշներին՝ միջին եկամուտ ունեցող երկրների համար՝ 2.9[1]:

Կարծում ենք, որ հետպատերազմյան շրջանում առողջապահության ոլորտի բազմաթիվ ցուցանիշների բարելավման կարող ենք հասնել առողջապահության ոլորտում պետական կամ մասնավոր ծախսերի ավելացման և առողջապահական ծառայությունների որակի և մատչելիության մակարդակի բարձրացման միջոցով: Առողջության ապահովագրության և էլեկտրոնային առողջապահության համակարգերի լայն կիրառման խթանումը նույնպես կարևոր է, քանի որ այն կարող է զգալիորեն նպաստել առողջապահական համակարգի զարգացմանը:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ԱՀ-ում աղքատության մակարդակը ցածր է միջնակարգ մասնագիտական և բարձրագույն կրթություն ունեցող բնակչության շրջանակում /աղյուսակ 2/[2]:

---

[1] *Տես՝ Համաշխարհային բանկ, https://data.worldbank.org/indicator/*

[2] *Աղբյուրը՝ ԱՀ ԱՎԾ:*

Աղյուսակ 2. Աղքատությունն ըստ կրթության մակարդակի, 2018-2019թթ (16 և բարձր տարիքի բնակչություն)

(տոկոսներով)

	2018թ.				2019թ.			
	Ծայրահեղ աղքատ	Աղքատ	%-ն աղքատ բնակչության մեջ	%-ն ընդհանուր բնակչության մեջ	Ծայրահեղ աղքատ	Աղքատ	%-ն աղքատ բնակչության մեջ	%-ն ընդհանուր բնակչության մեջ
Տարրական և ցածր	7.6	28.3	2.4	1.7	2.4	15.6	0.9	**1.2**
Թերի միջնակարգ	6.8	21.8	12.8	11.9	5.3	22.4	10.9	**10.1**
Միջնակարգ ընդհանուր	5.5	23.3	36.9	32.1	7.1	25.2	39.1	**32.2**
Միջնակարգ մասնագիտական	3.2	19.0	24.5	26.2	4.1	19.7	29.3	**30.9**
Բարձրագույն	3.6	16.9	23.4	28.1	3.3	16.1	19.8	**25.6**
Ընդամենը	4.6	20.3	100.0	100.0	5.0	20.8	100.0	**100.0**

Աղյուսակի տվյալներից տեսանելի է, որ 2019թ. բարձրագույն կրթություն ունեցող անձաց մեջ աղքատության մակարդակը կազմել է 3,3%: Ուստի կրթությունը ևս ՀՆԱ-ի և աղքատության մակարդակի վրա անմիջական ներգործություն ունեցող գործոն է: Այն կարող է օգնել մարդկանց դուրս գալ աղքատությունից, դռներ է բացում աշխատանքի առջև: Կրթությունը տալիս է մարդկանց գիտելիք և հմտություններ, որոնք անհրաժեշտ են եկամուտների ավելացման և զբաղվածության ընդլայնման համար: Երբ կրթությունն ունի լայն տարածում և հասանելի է աղքատներին, կանանց և խոցելի խմբերին, ապա այն ունի նաև տնտեսական աճի լայն վերաբաշխվածության հեռանկար:

Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ երկրում անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել նաև բնակչության բնակարանային և կենցաղային ապահովությանը, հատկապես ստեղծված իրավիճակում, երբ թշնամու վերահսկողության տակ անցած տարածքներում բնակվող ավելի քան 38 154

քաղաքացի մնացել է անօթևան: ԱՀ-ում 2019թ. տնային տնտեսությունների գերակշիռ մասը (82.7%-ը) հանդիսանում էր իր կացարանի սեփականատերը: Գյուղական բնակավայրերում տնային տնտեսությունները գլխավորապես բնակվում էին առանձնատներում՝ 98.1%-ը: Կացարանների ծանրաբեռնվածությունը լուրջ խնդիր է երկրում: 2019թ-ի ԱՀ ԱՎԾ կողմից կատարված հետազոտության տվյալներով մեկ սենյականոց բնակարանների ծանրաբեռնվածությունը կազմել է 3.2 մարդ: Ակնհայտ է, որ կացարանների ծանրաբեռնվածությունը կախված է աղքատության մակարդակից: Ներկայում այս խնդիրը ավելի քան հրատապ է, հաշվի առնելով նաև այն հանգմանքը, որ մոտ 1 200 տեղահանված անձ բնակվում է ԱՀ-ում գործող հյուրանոցներում:

Ընդհանրական ձևով նշենք, որ արդի պայմաններում ԱՀ-ում աղքատության մակարդակի վրա ներգործություն են ունենում.

ա) ազգային անվտանգությունը,
բ) քաղաքական անկայունությունը,
գ) երկրի սոցիալական քաղաքականությունը,
դ) զբաղվածության մակարդակը,
ե) տրանսֆերտների և աշխատավարձի ցածր մակարդակները և այլն:

Կարծում ենք, որ երկրում սոցիալական լարվածության մեղմացմանն ուղղված կոնկրետ միջոցառումները պետք է ընդգրկեն այն ուղղությունները, որոնցում ԱՀ-ն ունի մրցակցային առավելություններ՝ միաժամանակ նվազագույնի հասցնելով թույլ և խոցելի կողմերը: Այդ առումով, գյուղատնտեսությունը, եկամուտների վերաբաշխման համակարգը, ներդրումային քաղաքականությունը, կրթության բնագավառը, աշխատաշուկան այն հիմնական ուղղություններն են, որոնց բարելավման արդյունքում հնարավոր կլինի ապահովել կայուն տնտեսական աճ և աղքատության մակարդակի կրճատում:

Վերոհիշյալից ելնելով՝ առաջարկում ենք ԱՀ-ում իրականացվող սոցիալական քաղաքականությունը նպատակաուղղել ոչ թե մարդու կենսաբանական գոյատևման նվազագույնի ապահովմանը, այլ որպես հասարակության անդամի՝ նրա կյանքին լիարժեք մասնակցության հնարավորության ձևավորմանը: Դա նշանակում է, որ սոցիալական պայմանների վատթարացումը չպետք է նվազեցնի մարդու զարգացման հնարավորությունը, իսկ սոցիալական նպաստների քաղաքականությունը պետք է լուծի հենց այդ խնդիրը: Այս տեսանկյունից հարցին մոտենալու դեպքում, կարելի է նկատել, որ աղքատ խավերի նկատմամբ ԱՀ-ում իրականացվող սոցիալական ծրագրերը չեն լուծում հիշյալ խնդիրը: Մյուս կողմից, այդ քաղաքականությունը թույլ չի տալիս իրականում գրանցել ու սոցիալական նպաստառուների ցուցակներում ընդգրկել օժանդակության կարիք ունեցող աղքատների ու սոցիալապես անապահով խավերին պատկանող տնտեսությունների մի զգալի մասը: Նշված խնդիրների լուծումը պահանջում է սոցիալապես անապահովներին ցուցաբերվող քաղաքականության հասցեականությունը բարձրացնող միջոցառումներ: Դա հնարավորություն

կտա, որ սոցիալական նպաստառուների ցուցակում ընդգրկվեն իրականում կարիքավոր տնային այն տնտեսությունները, որոնք հաշվառման մեխանզիմների ու չափանիշների անկատարության հետևանքով դուրս են մնացել այդ ցուցակներից: Կարևոր է նաև սահմանագծային կարգավիճակում գտնվող անհատների համար մշակել սոցիալական ծառայությունների մատուցման այնպիսի փաթեթներ, որոնք թույլ կտան բավարարել նրանց մարդկային զարգացման նվազագույն պահանջները:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով կարելի է եզրակացնել, որ գոյություն չունի աղքատության մակարդակի կարգավորման միասնական պարզ մոդել: Սակայն պետության տնտեսական և սոցիալական քաղաքականությունների շարունակական կատարելագործումը կարող է նպաստել աղքատության մակարդակի զգալի կրճատմանը և նոր աշխատատեղերի ստեղծմանը: Այդ առումով, ԱՀ-ում աղքատության դեմ պայքարի նպատակով անհրաժեշտ է մշակել պետական և տարածաշրջանային համալիր ծրագրեր, որոնք պետք է ներառեն աղքատության պատճառների վերլուծությունները և այն նվազեցնող կոնկրետ միջոցառումները:

Գրականություն

1. ԱՀ վիճակագրական տարեգիրքեր 2016-2020 թթ., Ստեփանակերտ, ԱՀ ԱՎԾ 2016-2020 թթ.:
2. «Արցախում հաշվառված քաղաքացիներին աջակցության միջոցառումը հաստատելու մասին» ՀՀ Կառավարության N 1799-Լ որոշում, ընդունված է 16.11.2020:
3. «2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ից Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից Արցախի Հանրապետության դեմ սկսված պատերազմական գործողությունների հետևանքով Ադրբեջանի Հանրապետության վերահսկողության տակ անցած համայնքներում հաշվառված քաղաքացիների աջակցության միջոցառումը հաստատելու մասին» ՀՀ Կառավարության N 1820-Լ որոշում, ընդունված է 21.11.2020:
4. «Արցախի Հանրապությունում հաշվառված և հաշվառման կամ փաստացի բնակման հասցեում գտնվող բնակելի անշարժ գույքը Ադրբեջանի կողմից 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին Արցախի Հանրապետության դեմ սանձազերծված պատերազմի պատճառած ավերածությունների հետևանքով կամ այլ

պատճառներով կորցրած քաղաքացիների աջակցության միջոցառումը հաստատելու մասին» ՀՀ Կառավարության N 2021-Լ որոշում, ընդունված է 10.12.2020:

5. «Պատերազմի հետևանքով Արցախի Հանրապետությունից տեղահանված կամ Արցախի Հանրապետությունում բնակելի անշարժ գույքը կորցրած քաղաքացիներին 6 ամիս ժամկետով ամսական դրամական օգնություն տրամադրելու միջոցառոըմը և կարգը հաստատելու մասին» ՀՀ Կառավարության N 1709-Լ որոշում, ընդունված է 18.10.2021:
6. «2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ից Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից Արցախի Հանրապետության ուղղությամբ սկսված ռազմական գործողությունների հետևանքով Արցախի Հանրապետության վերահսկողությունից դուրս մնացած համայնքներում հաշվառված չափահաս քաղաքացիներին ժամանակավոր հյուրընկալողների ծախսերի փոխհատուցման վեցամսյա սոցիալական աջակցության միջոցառումը հաստատելու մասին» ՀՀ Կառավարության N 1997-Լ որոշում, ընդունված է 03.12.2020:
7. «2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ից Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից Արցախի Հանրապետության ուղղությամբ սկսված պատերազմական գործողությունների հետևանքով քաղաքացիական անձանց շրջանում զոհերի, ինչպես նաև անհայտ կորածների ընտանիքներին և հաշմանդամություն ձեռք բերած անձանց սոցիալական աջակցության տրամադրման կարգը հաստատելու մասին» ՀՀ Կառավարության N 2082-Լ որոշում, ընդունված է 17.12.2020:
8. Ադրբեջանի կողմից 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին սանձազերծված ռազմական գործողությունների հետևանքով անհայտ կորած զինծառայողների ընտանիքների աջակցության միջոցառումը

հաստատելու մասին» ՀՀ Կառավարության N 2001-Լ որոշում, ընդունված է 10.12.2020:

9. «Արցախի Հանրապետությունում հաշվառված կամ փաստացի բնակված քաղաքացիներին 4 ամիս ժամկետով ամսական դրամական օգնություն տրամադրելու միջոցառումը հաստատելու մասին», ՀՀ Կառավարության N 186-Լ որոշում, ընդունված է 12.02.2021:
10. «ԱՀ-ում հաշվառված կամ փաստացի բնակված առանձին խմբերի անձանց համար միանվագ դրամական օգնություն սահմանելու և միանվագ դրամական օգնության նշանակման ու վճարման կարգը հաստատելու մասին» ԱՀ Կառավարության N 1390-Ն որոշում, ընդունված է 20.12.2021:
11. «2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին ԱՀ դեմ սանձազերծված պատերազմական գործողությունների հետևանքով ԱՀ վերահսկողությունից ժամանակավոր դուրս մնացած բնակավայրերում հաշվառված քաղաքացու մահվան դեպքում թաղման նպաստ սահմանելու և թաղման նպաստի նշանակման ու վճարման կարգը հաստատելու մասին» ԱՀ Կառավարության N 893-Ն որոշում, ընդունված է 10.08.2021:
12. «2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ից Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից Արցախի Հանրապետության դեմ սանձազերծված պատերազմի ընթացքում մարտական գործողությունների մասնակից անձանց սովորող երեխաների և սովորող ամուսնու ուսման վարձի փոխհատուցման միջոցառումը հաստատելու մասին» ՀՀ Կառավարության N 2008-Լ որոշում, ընդունված է 10.12.2020:
13. «ԱՀ պաշտպանության ժամանակ մարտական գործողություններին մասնակցելու հետևանքով, ինչպես նաև ծառայողական պարտականությունների կատարման ժամանակ զոհված (մահացած) զինծառայողների նպաստառու երեխաներին միանվագ դրամական օգնություն տրամադրելու մասին» ԱՀ

Կառավարության N 464-Ն որոշում ընդունված է 30.07.2009:
14. «2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին ԱՀ դեմ սանձազերծված պատերազմական գործողությունների հետևանքով դժվար կացության մեջ հայտնված ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց վարկային պարտավորությունների կատարմանն ուղղված պետական ֆինանսական աջակցության ծրագիրը հաստատելու մասին» ԱՀ Կառավարության N 222-Ն որոշում, ընդունված է 17.03.2021:
15. «2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին Արցախի Հանրապետության դեմ սանձազերծված պատերազմական գործողությունների հետևանքով զոհված (մահացած) և անհայտ բացակայող ճանաչված անձանց ընտանիքների, 1-ին խմբի անժամկետ հաշմանդամ ճանաչված և (կամ) անօթևան մնացած անձանց բնակարանային ապահովման ծրագիրը հաստատելու մասին» ԱՀ Կառավարության 2021 թվականի հուլիսի 2-ի N 705-Ն որոշում
16. https://data.worldbank.org/indicator/SH.MED.PHYS.ZS?end=2016&locations=EU&start=1960
17. *https://www.armstat.am , https://www.worldbank.org , http://www.cisstat.com*
18. https://employment.am/am/online_application.html
19. https://dimum.ssa.am/index.php?r=application%2Fwounded-app
20. http://mss.nkr.am/?p=20905

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, տ.գ.դ. Թ.Ն.Մանասերյանը:

Հավելված 1

Ֆինանսական աջակցության ծրագրեր

· Պատերազմի հետևանքով տեղահանված և փաստացի ՀՀ-ում կամ Արցախում գտնվող Արցախի քաղաքացիներին, որոնք ունեն Արցախի հաշվառում, բացառությամբ Արցախի պետական կամ համայնքային բյուջեից աշխատավարձ ստացող անձանց, Հայաստանի Հանրապետությունում աշխատող անձանց կամ անհատ ձեռնարկատերերին և 18-58 տարեկան արական սեռի անձանց (բացառությամբ 1-ին և 2-րդ կարգի հաշմանդամների) տրամադրվել էր միանվագ դրամական օգնություն յուրաքանչյուրի համար նվազագույն ամսական աշխատավարձի չափով (68,000 ՀՀ դրամ), ինչպես նաև կեցավայրի համար տրամադրվել է լրացուցիչ աջակցություն՝ 15,000 դրամի չափով այն շահառուներին, ովքեր չունեն սեփականության (այդ թվում՝ բաժնային) իրավունքով Հայաստանի Հանրապետությունում գտնվող անշարժ գույք[1]:

· Հետպատերազմյան ծանր սոցիալական վիճակը մեղմելու նպատակով աջակցության երկրորդ միջոցառումը պատերազմի հետևանքով տեղահանված և փաստացի Հայաստանի Հանրապետությունում կամ Արցախում գտնվող Արցախի քաղաքացիների համար էր, որոնք ունեն Ադրբեջանի վերահսկողության տակ անցած Արցախի համայնքի հաշվառում: Նշված միջոցառման շրջանակում միանվագ դրամական օգնություն է տրամադրվել յուրաքանչյուր շահառուին 300 000-ական դրամի չափով: Հիմնական պայմանն էր՝ մինչև 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ը առնվազն վերջին 3 ամիսը փաստացի բնակություն Ադրբեջանի վերահսկողության տակ անցած Արցախի համայնքում[2]:

· Աջակցության մեկ այլ ծրագրի շրջանակներում միանվագ դրամական օգնություն է տրամադրվել ԱՀ-ում հաշվառված և հաշվառման հասցեում գտնվող բնակելի անշարժ գույքը Ադրբեջանի կողմից 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին Արցախի Հանրապետության դեմ սանձազերծված պատերազմի պատճառած ավերածությունների հետևանքով կամ այլ պատճառներով կորցրած քաղաքացիներին, ովքեր հանդիսանում են 2020թ. սեպտեմբերի 27-ից Ադրբեջանի կողմից սանձազերծված պատերազմի ընթացքում Արցախում ավերված անշարժ

---

[1] *«Արցախում հաշվառված քաղաքացիներին աջակցության միջոցառումը հաստատելու մասին» ՀՀ Կառավարության N 1799-Լ, որոշում, ընդունված է 16.11.2020*

[2] *«2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ից Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից Արցախի Հանրապետության դեմ սկսված պատերազմական գործողությունների հետևանքով Ադրբեջանի Հանրապետության վերահսկողության տակ անցած համայնքներում հաշվառված քաղաքացիների աջակցության միջոցառումը հաստատելու մասին» ՀՀ Կառավարության N 1820-Լ, որոշում, ընդունված է 21.11.2020:*

գույքի սեփականատեր և ընտանիքի անդամներ: Ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամին տրամադրվել է 250,000 ՀՀ դրամ[1]:

· Պատերազմի հետևանքով Արցախի Հանրապետությունից տեղահանված կամ Արցախի Հանրապետությունում բնակելի անշարժ գույքը կորցրած քաղաքացիներին 6 ամիս ժամկետով ամսական դրամական օգնություն տրամադրելու միջոցառման շրջանակներում սոցիալական աջակցությունը տրամադրվել է ամենամյա դրամական օգնության ձևով՝ 2021 թվականի սեպտեմբեր-դեկտեմբեր և 2022թ. հունվար-փետրվար ամիսների համար: Այս միջոցառման շահառու են հանդիսանում նախորդ 2 միջոցառումների շահառուները: Տվյալ ամսվա դրամական օգնության ամսական չափը կազմում է այդ ամսվա 1-ի դրությամբ՝ երեխաների, 1-ին կամ 2-րդ խմբի հաշմանդամություն ունեցող անձանց համար՝ 50000 դրամ՝ 2021 թվականի սեպտեմբեր, հոկտեմբեր, նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիսների համար, և 40000 դրամ՝ 2022 թվականի հունվար և փետրվար ամիսների համար, իսկ այլ շահառուների համար՝ 25000 դրամ՝ 2021 թվականի սեպտեմբեր, հոկտեմբեր, նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիսների համար, և 20000 դրամ՝ 2022 թվականի հունվար և փետրվար ամիսների համար[2]:

· Վերոնշյալ միջոցառման շահառու չհանդիսացող՝ 2021 թվականի դեկտեմբերի 1-ի դրությամբ Արցախի Հանրապետությունում կենսաթոշակ կամ պարգևավճար ստանալու իրավունք ունեցող անձանց, բացառությամբ «Պետական պաշտոններ զբաղեցրած անձանց սոցիալական երաշխիքների մասին» օրենքով սահմանված կենսաթոշակ ստանալու իրավունք ունեցող անձանց և 2021 թվականի դեկտեմբերի 1-ի դրությամբ 18 տարին չլրացած երեխաներին Արցախի Հանրապետության պետական բյուջեի միջոցների հաշվին 2022թ. հունվար ամսվա համար տրամադրվել է միանվագ դրամական օգնություն՝ 50 000 ՀՀ դրամի չափով:

· Իրականացվել է նաև 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ից Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից Արցախի Հանրապետության ուղղությամբ սկսված ռազմական գործողությունների հետևանքով Արցախի

---

[1] *«Արցախի Հանրապետությունում հաշվառված և հաշվառման կամ փաստացի բնակման հասցեում գտնվող բնակելի անշարժ գույքը Ադրբեջանի կողմից 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին Արցախի Հանրապետության դեմ սանձազերծված պատերազմի պատճառած ավերածությունների հետևանքով կամ այլ պատճառներով կորցրած քաղաքացիների աջակցության միջոցառումը հաստատելու մասին» ՀՀ Կառավարության N 2021-Լ որոշում, ընդունված է 10.12.2020*

[2] *«Պատերազմի հետևանքով Արցախի Հանրապետությունից տեղահանված կամ Արցախի Հանրապետությունում բնակելի անշարժ գույքը կորցրած քաղաքացիներին 6 ամիս ժամկետով ամսական դրամական օգնություն տրամադրելու միջոցառումը և կարգը հաստատելու մասին» ՀՀ Կառավարության N 1709-Լ որոշում, ընդունված է 18.10.2021*

Հանրապետության վերահսկողությունից դուրս մնացած համայնքներում հաշվառված չափահաս քաղաքացիներին ժամանակավոր հյուրընկալողների ծախսերի փոխհատուցման սոցիալական աջակցության միջոցառումը, որի շահառու էր համարվում ՀՀ-ում և Արցախում անշարժ գույք ունեցող և 2020թ. սեպտեմբերի 27-ից հետո Ադրբեջանի վերահսկողության տակ անցած Արցախի բնակավայրերում հաշվառված Արցախի քաղաքացիներին հյուրընկալող անձը: Յուրաքանչյուր հյուրընկալած չափահաս անձի համար աջակցության գումարը կազմում էր 30,000 ՀՀ դրամ՝ ՀՀ-ում, 45 000 ՀՀ դրամ՝ Արցախում: Աջակցությունը փոխանցվում էր սեփականատիրոջ բանկային հաշվեհամարին: Միջոցառումը գործել է 6 ամիս՝ 2020թ. դեկտեմբերից մինչև 2021թ. մայիսը ներառյալ՝ Արցախում և 9 ամիս՝ 2020թ. դեկտեմբերից մինչև 2021թ. օգոստոսը՝ ՀՀ-ում[1]:

· Սոցիալական աջակցության հաջորդ ծրագիրը վերաբերում է 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ից Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից Արցախի Հանրապետության ուղղությամբ սկսված պատերազմական գործողությունների հետևանքով քաղաքացիական անձանց շրջանում զոհերի ընտանիքներին և հաշմանդամություն ձեռք բերած անձանց, ովքեր ունեն ՀՀ և Արցախի հաշվառում: Անձի զոհվելու դեպքում զոհվածի ընտանիքին տրվում է 5 000 000 ՀՀ դրամ, անձի 1-ին, 2-րդ և 3-րդ խմբի հաշմանդամություն ձեռք բերելու դեպքում՝ համապատասխանաբար 3 000 000, 2 000 000 և 1 000 000 ՀՀ դրամ, իսկ հաշմանդամ երեխայի կարգավիճակ ձեռք բերելու դեպքում 3 000 000 ՀՀ դրամ միանվագ դրամական օգնություն[2]: Քաղաքացիական անձանց շրջանում անհայտ կորած, ինչպես նաև գերեվարված անձանց ընտանիքների անդամներն նույնպես հանդիսանում են՝ 2020 թ. ռազմական գործողությունների հետևանքով քաղաքացիական անձանց շրջանում զոհերի ընտանիքներին և հաշմանդամություն ձեռք բերած քաղաքացիներին տրամադրվող

---

[1] *«2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ից Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից Արցախի Հանրապետության ուղղությամբ սկսված ռազմական գործողությունների հետևանքով Արցախի Հանրապետության վերահսկողությունից դուրս մնացած համայնքներում հաշվառված չափահաս քաղաքացիներին ժամանակավոր հյուրընկալողների ծախսերի փոխհատուցման վեցամսյա սոցիալական աջակցության միջոցառումը հաստատելու մասին» ՀՀ Կառավարության N 1997-Լ որոշում, ընդունված է 03.12.2020:*

[2] *«2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ից Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից Արցախի Հանրապետության ուղղությամբ սկսված պատերազմական գործողությունների հետևանքով քաղաքացիական անձանց շրջանում զոհերի, ինչպես նաև անհայտ կորածների ընտանիքներին և հաշմանդամություն ձեռք բերած անձանց սոցիալական աջակցության տրամադրման կարգը հաստատելու մասին» ՀՀ Կառավարության N 2082-Լ որոշում, ընդունված է 17.12.2020:*

սոցիալական աջակցության ծրագրի շահառու: Նրանց տրամադրվում է 1,000,000 դրամի չափով միանվագ աջակցություն[1]:

· Ադրբեջանի կողմից 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին սանձազերծված ռազմական գործողությունների հետևանքով անհայտ կորած զինծառայողների ընտանիքների աջակցության միջոցառման շրջանակներում ամենամսյա դրամական վճարի ձևով տրամադրվում է սոցիալական աջակցություն՝ յուրաքանչյուր անհայտ կորած զինծառայողի հաշվով ամսական 300 000 դրամի չափով, բայց ոչ ավելի, քան 15 ամսվա համար միջոցառումը հաստատելու ամսվանից (հաստատվել է 14.12.2020թ.-ին): Դրամական վճարը տրամադրվում է անհայտ կորած զինծառայողի ամուսնուն և ծնողին[2]:

· Ինչ վերաբերում է 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ից Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից Արցախի Հանրապետության դեմ սանձազերծված ռազմական գործողությունների հետևանքով վիրավորում ստացած զինծառայողներին տրամադրվող սոցիալական աջակցության միջոցառմանը աջակցությունը տրամադրվում է միանվագ դրամական օգնության ձևով՝ ռազմական գործողությունների հետևանքով վիրավորում ստացած՝ բժշկական հաստատություններում բժշկական օգնություն և սպասարկում ստացող (ստացած) անձանց, ովքեր չունեն հաշմանդամության խումբ կամ ունեն կամ կարող են ունենալ հաշմանդամության երրորդ խումբ՝ յուրաքանչյուր շահառուին 500 000 դրամի չափով:[3]

· Պատերազմի տնտեսական և սոցիալական հետևանքները մեղմելու համար ամենամսյա դրամական օգնության ձևով՝ ոչ ավելի, քան 4 ամսվա համար 68 000 ՀՀ դրամի չափով սոցիալական աջակցություն է տրամադրվել ԱՀ-ում հաշվառված կամ փաստացի բնակված քաղաքացիներին, բացառությամբ 18-63 տարեկան արական սեռի այն անձանց, ովքեր չեն հանդիսանում հաշմանդամություն ունեցող անձ կամ չունեն կենսաթոշակ կամ պարգևավճար ստանալու իրավունք: Աջակցությունը տրամադրվել է սկսած 2021թ. մարտ ամսից[4]:

---

[1] http://mss.nkr.am/?p=20905

[2] *«Ադրբեջանի կողմից 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին սանձազերծված ռազմական գործողությունների հետևանքով անհայտ կորած զինծառայողների ընտանիքների աջակցության միջոցառումը հաստատելու մասին» ՀՀ Կառավարության N 2001-Լ որոշում, ընդունված է 10.12.2020*

[3] https://dimum.ssa.am/index.php?r=application%2Fwounded-app

[4] *«Արցախի Հանրապետությունում հաշվառված կամ փաստացի բնակված քաղաքացիներին 4 ամիս ժամկետով ամսական դրամական օգնություն տրամադրելու միջոցառումը հաստատելու մասին», ՀՀ Կառավարության N 186-Լ որոշում, ընդունված է 12.02.2021*

· ԱՀ պետական բյուջեի միջոցների հաշվին նշանակվում ու վճարվում է միանվագ դրամական օգնություն վերոնշյալ ծրագրով տրամադրված դրամական օգնության առնվազն մեկ ամսվա վճարացուցակում չընդգրկված՝ մինչև 2021 թվականի փետրվարի 10-ը (ներառյալ) ծնված և Արցախի Հանրապետությունում բնակվող (բնակված) շահառուներին[1]:

· Պատերազմական գործողությունների հետևանքով Արցախի Հանրապետության վերահսկողությունից ժամանակավոր դուրս մնացած բնակավայրում հաշվառված քաղաքացու մահվան դեպքում նրա հուղարկավորությունը կատարած անձին նշանակվում և վճարվում է 200 000 ՀՀ դրամի չափով թաղման նպաստ՝ Արցախի Հանրապետության պետական բյուջեի միջոցների հաշվին[2]:

· 2020-2021թթ. ուսումնական տարվա 1-ին կիսամյակի ուսման վարձի 100%-ի չափով փոխհատուցում է տրամադրվել 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ից Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից Արցախի Հանրապետության դեմ սանձազերծված պատերազմի ընթացքում մարտական գործողությունների մասնակից սովորողների, ինչպես նաև պատերազմի ընթացքում մարտական գործողությունների մասնակից անձանց սովորող երեխաների և սովորող ամուսնու համար[3]:

· Սեպտեմբերի 1-ի՝ գիտելիքի և դպրության օրվա կապակցությամբ որոշակի կարգավիճակի երեխաներին խրախուսելու նպատակով՝ ԱՀ պաշտպանության ժամանակ մարտական գործողություններին մասնակցելու հետևանքով, ինչպես նաև ծառայողական պարտականությունների կատարման ժամանակ զոհված (մահացած) զինծառայողների՝ տվյալ տարվա սեպտեմբերի 1-ի դրությամբ պետական նպաստի իրավունք ունեցող երեխաներին ԱՀ պետական բյուջեի միջոցների

---

[1] *«ԱՀ-ում հաշվառված կամ փաստացի բնակված առանձին խմբերի անձանց համար միանվագ դրամական օգնություն սահմանելու և միանվագ դրամական օգնության նշանակման ու վճարման կարգը հաստատելու մասին» ԱՀ Կառավարության N 1390-Ն որոշում, ընդունված է 20.12.2021 :*

[2] *«2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին ԱՀ դեմ սանձազերծված պատերազմական գործողությունների հետևանքով ԱՀ վերահսկողությունից ժամանակավոր դուրս մնացած բնակավայրերում հաշվառված քաղաքացու մահվան դեպքում թաղման նպաստ սահմանելու և թաղման նպաստի նշանակման ու վճարման կարգը հաստատելու մասին» ԱՀ Կառավարության N 893-Ն որոշում, ընդունված է 10.08.2021 :*

[3] *«2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ից Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից Արցախի Հանրապետության դեմ սանձազերծված պատերազմի ընթացքում մարտական գործողությունների մասնակից անձանց սովորող երեխաների և սովորող ամուսնու ուսման վարձի փոխհատուցման միջոցառումը հաստատելու մասին» ՀՀ Կառավարության N 2008-Լ որոշում, ընդունված է 10.12.2020 :*

հաշվին տրամադրվում է 30 000 դրամի չափով միանվագ դրամական օգնություն[1]:

· Գործում է նաև 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին Արցախի Հանրապետության դեմ սանձազերծված պատերազմական գործողությունների հետևանքով դժվար կացության մեջ հայտնված ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց վարկային պարտավորությունների կատարմանն ուղղված պետական ֆինանսական աջակցության ծրագիր, որով սահմանված միջոցառումները ուղղված են հիփոթեքային, սպառողական և բիզնես վարկային պարտավորությունների կատարմանը: Այս ծրագիրը նպատակ ունի նպաստել 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին Արցախի Հանրապետության դեմ սանձազերծված պատերազմական գործողությունների հետևանքով դժվար կենսապայմաններում հայտնված բնակչության ֆինանսական վիճակի թեթևացմանը, սոցիալական ու հոգեկան լարվածության թուլացմանը, արտագաղթի կանխմանը, ինչպես նաև խթանել ներդրումները, գործարարությունն ու տնտեսական ակտիվությունը և նպաստել բանկային համակարգի ֆինանսական կայունության պահպանմանը[2]:

<u>Զբաղվածության ծրագրեր</u>

· ՀՀ Աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարության կողմից իրականացվող «Վարձատրվող հասարակական աշխատանքերի կազմակերպում» ծրագրի նպատակն է Արցախի Հանրապետության գործազուրկ քաղաքացիներին ընդգրկել համայնքներում իրականացվող վարձատրվող հասարակական աշխատանքներում: Մեկ աշխատանքային օրվա համար վճարը 8000 դրամ է՝ ներառյալ եկամտային հարկը և պարտադիր վճարները: Ծրագրում ընդգրկվել կարող են պատերազմի հետևանքով տեղահանված և փաստացի Հայաստանի Հանրապետությունում գտնվող այն անձինք, որոնք հաշվառված են և մինչև 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ը առնվազն վերջին 3 ամիսը փաստացի բնակվել են Ադրբեջանի Հանրապետության վերահսկողության տակ անցած

---

[1] *«ԱՀ պաշտպանության ժամանակ մարտական գործողություններին մասնակցելու հետևանքով, ինչպես նաև ծառայողական պարտականությունների կատարման ժամանակ զոհված (մահացած) զինծառայողների նպաստառու երեխաներին միանվագ դրամական օգնություն տրամադրելու մասին» ԱՀ Կառավարության N 464-Ն որոշում ընդունված է 30.07.2009 :*

[2] *«2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին ԱՀ դեմ սանձազերծված պատերազմական գործողությունների հետևանքով դժվար կացության մեջ հայտնված ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց վարկային պարտավորությունների կատարմանն ուղղված պետական ֆինանսական աջակցության ծրագիրը հաստատելու մասին» ԱՀ Կառավարության N 222-Ն որոշում, ընդունված է 17.03.2021:*

համայնքներում (տե՛ս ՀՀ Կառավարության 2020 թվականի նոյեմբերի 21-ի N 1820-Լ որոշումը):

· «Աշխատանքային փորձ ձեռք բերելու համար աջակցության տրամադրում» ծրագիրը իրականացվում է Արցախի Հանրապետության գործազուրկ քաղաքացիներին՝ աշխատանքային փորձ ձեռք բերելու, աշխատաշուկայում առավել մրցունակ դառնալու և ժամանակավոր աշխատանքի տեղավորվելու նպատակով: Ծրագրի տևողությունը երեք ամիս է: Ծրագրի շրջանակներում շահառուին վճարվում է՝ ամսական աշխատավարձ՝ 100000 դրամի չափով, իսկ գործատուին փոխհատուցվում է շահառուի աշխատավարձից հաշվարկվող եկամտային հարկը, դրոշմանիշային վճարը և օրենքով սահմանված դեպքերում՝ սոցիալական վճարը: Ծրագրի շրջանակներում ամսական 34000 դրամի չափով վարձատրվում է նաև գործատուի մոտ աշխատանքային փորձի ձեռքբերման գործընթացը կազմակերպող մասնագետը: Ծրագրում ընդգրկվել կարող են պատերազմի հետևանքով տեղահանված և փաստացի Հայաստանի Հանրապետությունում գտնվող այն անձինք, որոնք հաշվառված են և մինչև 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ը առնվազն վերջին 3 ամիսը փաստացի բնակվել են Ադրբեջանի հանրապետության վերահսկողության տակ անցած համայնքներում (տե՛ս ՀՀ կառավարության 2020 թվականի նոյեմբերի 21-ի N 1820-Լ որոշումը):[1]

Բնակարանային ապահովման ծրագիր

· 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին Արցախի Հանրապետության դեմ սանձազերծված պատերազմական գործողությունների հետևանքով զոհված (մահացած) և անհայտ բացակայող ճանաչված անձանց ընտանիքների, 1-ին խմբի անժամկետ հաշմանդամ ճանաչված և (կամ) անօթևան մնացած անձանց բնակարանային ապահովման ծրագրի նպատակն է երեք տարվա ընթացքում լուծել 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին Արցախի Հանրապետության դեմ սանձազերծված պատերազմական գործողությունների հետևանքով զոհված (մահացած) և անհայտ բացակայող ճանաչված անձանց ընտանիքների, ինչպես նաև 1-ին խմբի անժամկետ հաշմանդամ ճանաչված և (կամ) անօթևան մնացած անձանց բնակարանային ապահովման խնդիրը՝ նպաստելով Արցախի Հանրապետությունում նրանց հետագա բնականոն կեցությանն ու գործունեությանը[2]:

---

[1] *https://employment.am/am/online_application.html*

[2] *«2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին Արցախի Հանրապետության դեմ սանձազերծված պատերազմական գործողությունների հետևանքով զոհված (մահացած) և անհայտ բացակայող ճանաչված անձանց ընտանիքների, 1-ին խմբի անժամկետ հաշմանդամ*

ՀՏԴ 339.727.22

Տնտեսագիտություն

Khachatur BABOYAN
PhD at the Institute of Economics after M. Qotanyan of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Candidate of Economics

APPROACH TO HARMONIZATION OF CORRELATION BETWEEN LIQUIDITY AND SOLVENCY IN THE COMMERCIAL ORGANIZATIONS OF THE EAEU MEMBER STATES

Խ.Բաբոյան
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինտիտուտի դոկտորանտ, տնտեսագիտության թեկնածու

ԵԱՏՄ ԱՆԴԱՄ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՐԱՑՎԵԼԻՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՎՃԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԴԱՇՆԱԿԵՑՄԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄԸ

Առևտրային կազմակերպությունների վճարունակության մակարդակի վերականգնումն անմիջականորեն կապված է հաշվեկշռի իրացվելիության կառուցվածքային փոփոխությունների հետ: Համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը (2008-2010թթ.), դրա հետևանքով ՀՀ տնտեսության մեջ անկումային միտումները, 2020թ. COVID-19 համավարակը, Արցախյան պատերազմն անհետևանք չէին կարող լինել ՀՀ առևտրային կազմակերպությունների ինչպես ընդհանուր ֆինանսական վիճակի, այնպես էլ վճարունակության

ճանաչված և (կամ) անօթևան մնացած անձանց բնակարանային ապահովման ծրագիրը հաստատելու մասին» ԱՀ Կառավարության 2021 թվականի հուլիսի 2-ի N 705-Ն որոշում

մակարդակի կորստի վրա: ՀՀ առևտրային կազմակերպություններում իրացվելիություն – վճարունակություն փոխկապակցության ներդաշնակեց-ման տեսանկյունից կարևորում են դինամիկ ուսուցանման կանխատեսվող մոդելի կառուցումը և դրա արդյունքների օգտագործումն իրացվելիության ու վճարունակության ներդաշնակեցման տեսանկյունից՝ հստակեցնելով կառավարչական որոշումների հիմքում դրվող սահմանային միջակայքերը:

Սույն հոդվածի շրջանակներում վերը նշվածը համարվել է հիմնական նպատակ, իսկ ստացված լուծումներն ունեն կիրառական մեծ հնարավորություններ ինչպես հետազոտված առևտրային կազմակերպությունների, այնպես էլ պատահական ընտրանքով թեստավորվող առևտրային կազմակերպությունների համար:

Հիմնական ձգտումն առաջարկվող մոտեցմամբ իրացվելիություն-վճարունակություն փոխկապակցության հնարավորինս արդյունավետ վերահսկողության ապահովումն է:

Բանալի բառեր՝ *հաշվեկշիռ, ընթացիկ ակտիվ, ընթացիկ պարտավորություն, մոդել, կապիտալի կառուցվածք, կանխատեսում, իրացվելիություն, վճարունակություն, դինամիկ, ստատիկ:*

Հ. Բաբոյան

ПОДХОД К ГАРМОНИЗАЦИИ СООТНОШЕНИЯ ЛИКВИДНОСТИ И ПЛАТЕЖЕСПОСОБНОСТИ В КОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЯХ СТРАН-ЧЛЕНОВ ЕАЭС

Восстановление уровня платежеспособности коммерческих организаций непосредственно связано со структурными изменениями ликвидности баланса.

Глобальный финансово-экономический кризис (2008-2010 гг.), тенденция к упадку в экономике РА из-за указанного кризиса, пандемия COVID-19 2020 года, война в Арцахе не могли не повлиять как на общее финансовое состояние, так и на снижение уровня платежеспособности коммерческих организаций РА. С точки зрения гармонизации взаимосвязи между ликвидностью и платежеспособностью в коммерческих организациях Республики Армения большое значение придается построению прогнозируемой

динамической модели обучения, а также использованию ее результатов в аспекте гармонизации ликвидности и платежеспособности путем уточнения предельных диапазонов, лежащих на основе управленческих решений.
В рамках настоящей статьи вышесказанное является основной целью, а полученные решения обладают большим потенциалом как для рассмотренных коммерческих организаций, так и для выборочно тестируемых коммерческих организаций.
Основной целью является обеспечение эффективного контроля взаимосвязи между ликвидностью и платежеспособностью согласно предлагаемому подходу.
Ключевые слова: *баланс; текущий актив; текущее обязательство; модель; структура капитала; прогнозирование; ликвидность; платежеспособность; динамический; статический.*

The recovery of the solvency of commercial organizations is directly related to the structural changes in the liquidity of the balance sheet.
The global financial and economic crisis (2008-2010), the consequent declining trends in the Armenian economy, the COVID-19 pandemic in 2020 and the Artsakh war could not be without consequences for both the general financial position and the decrease in the level of solvency of the commercial organizations in the Republic of Armenia. From the point of view of harmonization of the correlation between liquidity and solvency in the commercial organizations of the Republic of Armenia, importance is attached to the construction of a predicted dynamic training model and the use of its results by clarifying the marginal ranges underlying managerial decisions.
The aforementioned is considered as the main goal of this article and the solutions obtained have great potential for use both in the studied commercial organizations and in randomly tested commercial organizations.
The primary aim is therefore to ensure an effective control over the correlation between liquidity and solvency on the basis of the proposed approach.

Key words: *balance sheet, current assets, current liabilities, model, capital structure, prediction, liquidity, solvency, dynamic, static.*

The development of new approaches to the financial management of commercial organizations enabling more realistically and dynamically correlate the components of solvency and liquidity is the imperative of our time.

The review of the professional literature shows that the approaches to assessing solvency and liquidity based on static information prevail. However, as the practice shows, the commercial organizations, constantly influenced by the internal and external factors, always need a more realistic assessment from the dynamic point of view.

Within the scope of this article, our main task is to build a dynamic approach correlating liquidity and solvency, based on the preferred capital structure predicted.

It should be noted that in the recent years, great contribution to the development of approaches to application of the mathematical apparatus for the dynamic assessment of the economy has been made by A. Babkina [1, pp. 686-771], V. Suslov [2, pp. 48-111], Ye Anno [3, pp. 51-66], N. Yamano [4], Ye. Zarova [5], and from the point of view of the role of the state, solutions to the problems of the digital economy have been proposed by L. Gokhberg [6, pp. 51-62], Jigang Luo, Zhen Wang, Maohua Wu [7], O. Rozhnova [8, pp. 27-37].

In the western professional literature, there are such opinions on the paradox of liquidity [9] that make the perception of liquidity controversial. In particular, within the scope of the liquidity paradox, liquidity is considered as solvency and is identified with this component of the financial position, which is not the case in practice. If liquidity is viewed in terms of flows, it is necessary to consider it in terms of static and dynamic types.

Static liquidity is the liquidity of an organization that is determined at a specific point of time as of a specific date. In the case of dynamic liquidity, the problem is to take into account the changes in the business processes that take place constantly.

The total liquidity of the organization allows to fulfil all the obligations under the contracts without violating the terms or other criteria.

From among the various methods of financial analysis of organizations, the balance sheet method is emphasized in terms of liquidity and solvency analysis, which is classified as a static method [11, pp. 98-99].

In order to realize this, the method of express audit is used [12]. The balance sheet of the organization is considered absolutely liquid if the following conditions are met: $A_1 \geq P_1$, $A_2 \geq P_2$, $A_3 \geq P_3$ և $A_4 \leq P_4$ [12, pp. 41-45].

The methods of the static liquidity assessment included in the algorithms of analysis of the financial and economic activities of organizations have been continuously improved over time and widely used [13, pp. 76-84]. The assessment of the liquidity of the balance sheet of the organization enables to determine the degree of coverage of liabilities, based on their repayment period and the amount of available liquid assets. V. Zhuravleva [14, pp. 44-47] and O. Tolpegina [15, pp. 243-250] have widely used this method in their approaches.

As for the dynamic methods of liquidity analysis, they are attributed to the methods of general use, which is conditioned by the application of the standards of international and national accounting systems.

In the modern systems of liquidity and solvency control of the organization, especially after COVID-19 pandemic, great importance is attached to the information on the cash flow. [16, pp. 7-24]

In this regard, one of the key directions of our research will be to propose an adequate solution to the problem of dynamic correlation between solvency and liquidity.

The structural changes in the economy have a direct impact on the processes of internal control over the solvency and liquidity of commercial organizations in the industrial sector. In this regard, as Ye. Ostrovskaya and I. Bondareva [17, pp. 337-339] rightly refer to in their research, the application of inventory management logistics systems is crucial to the effective management of internal liquidity of an organization, which we believe must be closely linked to solvency.

In view of the foregoing, we propose the following approach to best harmonize the correlation between liquidity and solvency and make the control more effective in the whole financial management system:

Step 1. The following indicators are calculated for randomly selected commercial organizations as input variables:

A_1: (Inventory/Total Assets)*100;

A_2: (Accounts Receivable/Total Assets)*100;

A_3: (Cash/Total Assets)*100;

A_4: (Other Current Assets/Total Assets)*100.

Step 2. For the purpose of predicting the variable Y_1 — the ratio of own current assets to current assets, and the variable Y2 — the ratio of own current assets to equity, through the quartet of variables A_1, A_2, A_3, A_4, a neural network with 2 – 10 – 20 – 10

– 5 – 2 structure has been developed through the TensorFlow package, between the neighboring layers of which sigmoid activation function operates.

in relation to $\phi_k(x) = \frac{1}{1+e^{-x}}$, (1)

where:

$$x = \sum_{i=1}^{m} w_{kj} x_j, (2)$$

where:

m is the number of neurons in the previous — "input" layer;

X_j is the output signal of neuron number *j* of that layer;

w_{kj} is the share corresponding to the relation *j -> k.*

Step 3. During the activity of the program, the model developed and optimized on the basis of the training data carries out calculation of the loss function. As a loss function, we have chosen the average squared error. The goal of the gradient descent method is to minimize the loss function. [18, pp. 3887-3911]

The test data do not participate in the process of optimization of the model. However, after each iteration, the test data are entered into the improved model, and the output result of the model is therefore compared with the relevant figure of the test data. Thus, applicability of the model is also checked in the course for data other than the training data. Table 1 shows the results of the Third Model built on the basis of the training data.

Table 1

Characteristics of the Third Model according to the training data

Sample number of the organization studied	A_1	A_2	A_3	A_4	Y_1	Y_2	$Y_{1Predicted}$	$Y_{2Predicted}$
1	0.57	9.46	0.02	0.13	99.35	10.47	67.73	22.11
2	0.16	11.34	0.02	0.14	90.81	11.88	89.59	24.10
3	3.53	19.59	0.01	0.03	94.82	32.09	72.50	40.92
4	4.71	22.76	0.01	0.08	95.04	38.70	91.49	23.76
5	3.47	16.62	0.04	0.12	87.78	28.66	73.22	36.94
6	2.19	17.56	0.12	0.13	87.60	29.99	72.80	37.47
7	2.88	18.82	0.03	0.09	91.09	35.01	72.66	40.18
8	1.96	21.34	0.36	0.17	78.00	37.50	91.60	39.65
9	2.05	14.97	0.20	0.03	95.33	28.85	73.39	31.77
10	3.42	9.61	0.04	0.00	58.31	13.58	67.74	24.31

11	4.96	1.09	3.71	0.00	69.84	32.39	67.74	19.82
12	5.14	0.57	4.14	0.00	64.48	28.12	67.74	19.88
13	5.37	0.83	22.53	9.22	98.42	58.45	86.00	17.47
14	5.01	2.86	0.93	0.04	94.83	49.21	67.67	18.73
15	4.16	6.52	0.95	0.04	92.95	49.68	67.74	22.27
16	3.45	13.12	3.77	0.00	64.60	30.11	84.35	37.39
17	2.10	1.53	1.95	0.00	98.75	41.03	67.74	16.52
18	2.13	0.33	1.20	0.00	90.83	5.26	67.10	14.59
19	1.13	0.45	1.02	0.00	97.32	33.88	67.20	13.93
20	1.63	1.51	3.75	0.00	87.61	12.68	67.72	18.13
21	63.09	21.34	6.11	0.40	56.28	86.61	94.27	98.05
22	62.22	23.74	0.72	0.45	46.53	77.49	58.63	163.13
23	45.62	25.72	2.26	0.39	73.80	84.86	33.94	85.90
24	41.02	26.89	3.94	0.42	72.01	68.68	37.49	85.88
25	44.75	28.18	3.61	0.83	83.37	85.77	72.71	92.70
26	54.07	23.14	1.37	0.33	79.99	107.27	67.74	85.87
27	55.24	30.26	1.43	0.89	67.59	100.29	67.00	88.51
28	57.47	31.65	0.06	0.46	59.07	101.91	67.72	154.09
29	56.43	34.27	0.21	0.07	44.44	108.67	73.44	75.26
30	54.05	34.49	0.49	0.07	87.02	224.89	72.88	207.99
31	26.65	21.23	0.94	0.01	14.24	13.51	24.25	36.52
32	28.00	21.56	0.19	0.01	13.59	13.16	61.04	36.73
33	33.58	14.48	0.31	0.06	18.99	16.66	67.67	25.96
34	35.45	11.80	0.60	0.02	16.97	14.55	30.48	67.89
35	37.41	8.76	1.38	0.09	18.05	15.19	16.61	69.89
36	38.96	9.14	0.10	0.04	17.27	14.88	39.00	60.73
37	38.91	7.47	0.82	0.03	19.30	15.73	39.93	32.21
38	41.09	1.71	0.42	0.03	23.23	16.27	70.52	45.84
39	41.49	0.77	0.70	0.00	28.62	19.48	31.20	26.33
40	40.14	1.87	1.12	0.00	84.27	41.89	73.73	63.98
41	35.53	13.48	2.54	0.00	68.92	63.44	67.74	37.17
42	23.76	13.28	5.42	0.00	51.22	46.21	72.70	153.68
43	26.75	0.78	12.05	0.00	94.80	43.39	71.51	85.80
44	25.23	0.44	9.25	0.00	94.34	37.78	71.84	26.58
45	1.87	16.53	1.67	2.06	93.69	30.54	93.39	40.71

46	1.04	19.16	0.61	1.91	92.00	31.02	93.92	40.84
47	0.19	4.76	5.78	0.00	18.94	36.11	72.61	23.12
48	0.00	0.71	1.60	0.00	85.36	2.97	67.73	14.09
49	0.00	0.45	0.21	0.00	26.42	0.53	42.67	12.51
50	7.01	0.72	0.01	0.02	14.94	3.02	16.72	16.78
51	6.98	1.10	0.01	0.00	15.02	3.60	16.61	17.14
52	5.47	8.42	0.58	0.17	17.48	6.59	67.74	25.33
53	4.84	6.34	1.00	0.12	48.29	14.43	67.74	22.70
54	0.32	28.53	65.26	0.00	29.05	95.01	29.89	99.77
55	5.38	46.26	21.95	0.00	41.39	70.19	18.28	178.02
56	0.05	0.00	3.13	0.48	13.47	12.68	67.74	15.37
57	0.49	0.00	12.91	0.58	60.67	15.52	76.60	27.50
58	0.72	8.28	7.30	0.00	86.83	61.91	83.83	31.23
59	0.65	8.49	4.28	0.00	86.67	65.33	72.58	26.35
60	2.42	19.37	3.64	0.00	73.60	26.94	76.99	33.33
61	1.96	10.05	27.71	0.00	78.49	46.01	44.73	40.06
62	1.16	5.77	62.34	0.00	8.86	51.60	11.35	76.79
63	0.02	0.68	14.91	0.00	75.00	98.03	68.87	30.78
64	0.00	3.92	31.05	0.00	8.55	4.40	41.65	89.62
65	26.46	66.30	2.80	3.17	56.11	223.17	66.33	180.58
66	40.06	55.79	1.58	0.08	74.90	162.16	59.68	169.96
67	38.43	9.98	25.55	1.86	84.71	194.62	61.11	198.35
68	28.38	8.57	16.24	0.75	74.84	291.95	79.19	351.70
69	18.99	5.88	4.22	0.07	91.03	121.86	67.74	40.90
70	9.17	6.17	0.45	0.16	79.95	13.43	67.70	25.18
71	65.30	11.48	0.64	0.21	93.15	79.04	84.89	66.88
72	14.63	15.18	2.99	0.00	30.75	13.05	72.76	34.81
73	34.05	11.94	3.93	0.00	86.53	200.57	67.73	113.74
74	57.05	39.25	1.25	0.00	90.14	135.74	88.70	138.30
75	18.09	5.19	0.31	0.00	15.96	11.21	18.75	32.12
76	45.45	24.14	0.91	0.00	34.15	44.94	67.67	39.72
77	7.89	86.34	5.78	0.00	4.90	100.00	16.57	106.07
78	0.00	87.57	12.43	0.00	9.55	100.00	4.94	93.93
79	25.90	30.60	7.12	0.00	77.76	103.27	54.39	126.90

80	35.65	61.64	0.01	0.83	29.37	94.01	60.08	105.33
81	13.57	24.47	1.01	4.11	16.89	43.93	67.74	40.22
82	1.74	20.51	3.04	0.00	97.26	34.89	76.93	32.58
83	30.04	4.07	10.38	0.00	69.05	35.65	72.71	44.18
84	19.16	19.78	0.99	0.00	47.45	45.81	73.14	25.55
85	30.66	20.21	1.29	0.09	81.23	59.26	45.56	71.73
86	57.33	22.40	0.28	0.39	37.43	79.87	48.43	85.87
87	37.60	22.06	0.01	0.75	47.87	190.96	67.74	238.80
88	11.49	23.16	6.07	0.00	76.77	84.56	80.14	78.17
89	55.99	14.29	1.24	11.08	38.30	105.23	36.62	86.40
90	44.98	3.78	0.27	0.00	82.52	44.24	89.14	37.70
91	27.68	37.73	1.58	7.07	67.28	103.62	67.35	52.98
92	27.06	23.68	0.55	1.95	64.75	168.93	67.74	141.04
93	40.01	13.73	19.73	2.91	82.73	220.91	79.48	187.91
94	29.38	11.06	16.08	1.19	73.46	298.95	79.02	335.22
95	19.92	21.75	8.27	0.70	67.22	147.68	72.51	345.25
96	17.22	14.85	3.42	0.02	39.66	19.59	72.82	19.87
97	67.71	10.97	0.65	0.21	96.48	79.93	26.78	100.28
98	17.31	7.39	4.78	0.06	25.85	9.78	45.98	39.80
99	27.94	26.57	0.92	0.00	81.55	129.17	71.70	95.98
100	58.72	38.92	0.46	0.00	87.49	138.22	67.29	139.75
101	24.04	3.36	0.28	0.00	37.74	41.84	40.75	35.94
102	38.49	26.55	0.63	0.23	39.09	43.03	26.75	57.83
102	0.00	95.56	4.44	0.00	4.51	100.00	10.54	94.90
103	59.95	33.80	0.94	0.00	13.19	70.18	73.34	85.64
104	0.00	91.77	8.23	0.00	5.66	100.00	7.71	94.44
105	25.61	30.13	4.53	0.00	76.52	97.80	75.13	61.06
106	22.15	76.30	0.02	0.15	12.57	89.96	29.47	71.01
107	11.60	24.52	0.47	4.23	19.18	41.62	67.73	142.03
108	1.38	5.90	0.47	0.00	93.97	22.94	67.74	19.07
109	33.86	17.49	4.21	0.00	74.36	135.95	73.19	141.05
110	8.74	22.73	0.19	0.00	22.36	100.90	32.40	78.74
111	31.88	16.84	0.89	0.15	74.18	52.65	67.74	40.84
112	58.37	20.47	0.10	3.20	22.60	69.15	12.44	85.94

113	41.37	29.45	0.02	0.38	66.66	256.83	28.62	207.20
114	8.59	22.40	2.20	0.00	85.32	102.38	84.47	84.45
115	28.36	49.24	7.20	0.00	91.59	298.59	93.00	168.79
116	49.96	12.65	1.77	10.84	34.94	192.88	36.70	239.22
117	37.72	13.75	1.52	0.00	83.72	60.30	67.73	36.52
118	20.58	42.49	0.85	0.00	28.06	97.88	53.85	86.89
119	23.86	54.91	3.12	1.56	54.28	76.84	61.22	165.45
120	30.22	18.03	3.44	6.38	69.24	187.88	84.32	236.21

Step 4. In this step, there has been no need to filter the test data not having been participated in the training process, as the data of all randomly selected organizations have been entered into the input database.

Step 5. In this step, using the First **Model** [19, pp. 142-168], the **Y1; Y2 pair** is predicted.

Table 2

Actual and predicted values of Y_1;Y_2 pair of randomly selected commercial organizations of the Russian Federation, Republic of Belarus and Republic of Armenia from among the EAEU member states

Year	Organization/ Country	Actual		Predicted	
		Y_1=(own current assets/current assets)*100	Y_2=(own current assets/equity)*100	Y^*_1=(own current assets/current assets)*100	Y^*_2 own current assets/equity)*100
2019	"Plant of Pure Iron" OJSC - RA	88.11	23.37	36.35	39.36
2020	"Plant of Pure Iron" OJSC - RA	79.75	73.76	36.45	74.15
2009	"Yerevan Champagne Wines Facto-ry" OJSC -RA	56.28	86.61	56.52	85.98
2010	"Yerevan Champagne Wines Facto-ry" OJSC -RA	46.53	77.49	45.51	77.18
2011	"Yerevan Champagne Wines Facto-ry" OJSC –RA	73.80	84.86	73.26	85.53
2012	"Yerevan Champagne Wines Facto-ry" OJSC –RA	72.01	68.68	72.12	68.65
2013	"Yerevan Champagne Wines Factory" OJSC –RA	83.37	85.77	83.24	86.07
2014	"Yerevan Champagne Wines Facto-ry" OJSC –RA	79.99	107.27	80.09	105.86
2015	"Yerevan Champagne Wines Factor-y" OJSC -RA	67.59	100.29	67.47	100.16
2016	"Yerevan Champagne Wines Facto-ry" OJSC -RA	59.07	101.91	58.71	102.09

2017	"Yerevan Champagne Wines Facto-ry" OJSC -RA	44.44	108.67	44.25	107.94
2018	"Yerevan Champagne Wines Facto-ry" OJSC -RA	87.02	224.89	87.94	224.03
2019	"Yerevan Champagne Wines Fact-ory" OJSC -RA	70.88	89.49	71.16	89.36
2020	"Yerevan Champagne Wines Facto-ry" OJSC -RA	53.41	57.03	55.05	57.35
2019	"Mak Shin Group" LLC	77.01	99.59	77.19	98.72
2020	"Mak Shin Group" LLC	97.99	94.69	98.35	96.14
2019	"Avangard Motors" LLC	40.54	84.30	40.71	85.31
2020	"Avangard Motors" LLC	45.00	48.63	43.95	48.46
2007	"ATLANT" CJSC - RF	65.81	29.79	79.69	87.99
2008	"ATLANT" CJSC - RF	60.14	29.53	72.70	84.56
2009	"ATLANT" CJSC - RF	64.70	32.17	55.08	34.89
2010	"ATLANT" CJSC - RF	59.09	33.77	67.71	124.53
2011	"ATLANT" CJSC - RF	50.84	27.20	67.30	18.96
2012	"ATLANT" CJSC - RF	43.87	27.72	44.75	117.97
2013	"ATLANT" CJSC - RF	21.73	16.44	67.70	12.98
2014	"ATLANT" CJSC - RF	-13.23	-9.00	67.74	89.11
2015	"ATLANT" CJSC - RF	-40.94	-45.01	24.03	85.83
2016	"ATLANT" CJSC - RF	-20.21	-25.59	67.59	39.38
2017	"ATLANT" CJSC - RF	-57.13	-101.52	63.10	57.87
2018	"ATLANT" CJSC - RF	-77.49	-228.37	67.69	36.72
2019	"ATLANT" CJSC – RF	-94.44	-479.14	79.97	41.60

2012	"Beluga Group" OJSC - RF	83.12	105.76	57.92	115.90
2013	"Beluga Group" OJSC - RF	85.85	86.14	58.74	143.30
2014	"Beluga Group" OJSC - RF	91.92	72.96	87.58	40.36
2015	"Beluga Group" OJSC - RF	72.47	50.82	64.19	13.58
2016	"Beluga Group" OJSC - RF	69.03	43.44	76.21	27.89
2017	"Beluga Group" OJSC - RF	62.42	42.44	83.32	30.84
2018	"Beluga Group" OJSC - RF	45.51	21.86	67.73	16.27
2019	"Beluga Group" OJSC - RF	19.34	74.18	67.70	14.97
2020	"Beluga Group" OJSC - RF	-207.76	-11.98	66.95	14.01
2018	"MTW" OJSC - RB	63.03	92.05	58.79	188.11
2019	"MTW" OJSC - RB	44.32	66.37	58.92	168.37
2020	"MTW" OJSC - RB	51.22	86.07	60.93	85.65
2019	Belarusian Leather - Footwear Company «Marko» Holding - RB	79.16	96.06	80.26	95.14
2020	Belarusian Leather - Footwear Company «Marko» Holding - RB	78.35	95.74	74.21	69.89

Step 6. In this step, using the **Third Training Model**, **the A_1-A_4 values, thereafter P_1-P_5 values are predicted by Y_1; Y_2 pair of randomly selected commercial organizations of Russia, Belarus and Armenia from among the EAEU member states. The results are presented in Table 3.**

Table 3

A_1-A_4, P_1-P_5 values predicted by Y_1;Y_2 pair of randomly selected commercial organizations of the Russian Federation, Republic of Belarus and Republic of Armenia from among the EAEU member states

	Organization/Country	A^*_1	A^*_2	A^*_3	A^*_4	P^*_1	P^*_2	P^*_3	P^*_4	P^*_5	Y^*_1	Y^*_2
2019	"Plant of Pure Iron" OJSC – RA	20.314	3.12	13.05	17.680	95.940	0.001	0.390	0.001	2.660	36.35	39.36
2020	"Plant of Pure Iron" OJSC – RA	41.75	35.03	20.67	5.356	83.58	0.076	0.660	15.650	0.737	36.45	74.15
2009	"Yerevan Champagne Wines Factory" OJSC –RA	22.25	25.94	18.65	5.17	22.70	16.80	5.26	4.11	4.89	56.52	85.98
2010	"Yerevan Champagne Wines Factory" OJSC –RA	38.37	23.89	23.93	7.39	24.17	24.28	6.49	7.32	1.83	45.51	77.18
2011	"Yerevan Champagne Wines Factory" OJSC –RA	32.16	23.89	14.87	5.69	31.69	25.24	2.23	8.04	2.88	73.26	85.53
2012	"Yerevan Champagne Wines Factory" OJSC –RA	44.83	50.42	10.13	7.15	32.17	22.12	2.94	7.68	3.12	72.12	68.65
2013	"Yerevan Champagne Wines Factory" OJSC –RA	27.09	14.86	16.68	4.68	31.52	25.77	1.58	4.11	2.44	83.24	86.07
2014	"Yerevan Champagne Wines Factory" OJSC –RA	47.40	47.78	13.06	7.39	28.58	31.15	2.32	5.14	1.96	80.09	105.86
2015	"Yerevan Champagne Wines Factory" OJSC –RA	34.40	15.67	6.54	34.40	35.93	27.27	1.58	10.54	5.50	67.47	100.16
2016	"Yerevan Champagne Wines Factory" OJSC –RA	30.47	37.69	18.86	7.57	28.58	52.69	12.62	4.11	0.002	58.71	102.09

2017	“Yerevan Champagne Wines Factory” OJSC -RA	37.24	28.67	0.01	7.76	27.85	25.02	3.42	8.93	5.19	44.25	107.94
2018	“Yerevan Champagne Wines Factory” OJSC -RA	30.47	57.34	6.53	5.54	28.58	54.65	2.81	9.25	0.002	87.94	224.03
2019	“Yerevan Champagne Wines Factory” OJSC -RA	46.95	31.22	16.54	8.50	30.18	25.50	3.03	8.79	3.11	71.16	89.36
2020	“Yerevan Champagne Wines Factory” OJSC -RA	33.86	62.11	3.27	4.99	27.11	22.78	7.10	6.04	1.83	55.05	57.35
2019	“Mak Shin Group” LLC	37.24	36.63	14.15	5.54	47.82	45.62	2.36	7.62	4.67	77.19	98.72
2020	“Mak Shin Group” LLC	30.47	14.33	39.16	8.87	61.89	62.65	0.35	4.97	2.44	98.35	96.14
2019	“Avangard Motors” LLC	34.58	18.77	20.98	5.18	45.41	41.54	5.82	9.84	5.78	40.71	85.31
2020	“Avangard Motors” LLC	54.17	0.001	6.53	0.001	53.45	33.82	4.13	10.24	6.58	43.95	48.46
2007	“ATLANT” CJSC – RF	21.160	8.361	8.164	3.601	83.891	3.126	4.577	4.745	2.049	67.436	29.681
2008	“ATLANT” CJSC – RF	22.391	10.904	1.418	3.833	78.941	5.607	5.999	5.494	2.304	72.696	84.564
2009	“ATLANT” CJSC – RF	40.628	9.556	13.058	5.541	81.529	4.162	6.091	4.790	1.601	66.663	30.501
2010	“ATLANT” CJSC – RF	13.543	19.187	26.109	3.878	78.003	3.757	8.435	5.539	2.055	59.105	34.123
2011	“ATLANT” CJSC – RF	6.771	7.645	3.923	7.535	76.074	3.916	8.596	7.077	2.056	50.794	27.861
2012	“ATLANT” CJSC – RF	14.671	6.371	7.621	5.171	70.672	4.263	14.792	5.064	2.619	44.355	28.483

2013	“ATLANT” CJSC – RF	6.771	16.328	0.008	1.958	59.926	4.571	25.374	6.824	2.002	20.309	15.880
2014	“ATLANT” CJSC – RF	15.738	15.748	2.454	1.925	52.751	6.639	29.754	6.937	1.687	67.737	89.112
2015	“ATLANT” CJSC – RF	14.982	16.441	6.200	2.751	36.826	6.115	42.426	9.707	1.468	24.030	85.826
2016	“ATLANT” CJSC – RF	17.971	19.703	4.043	3.012	35.430	10.658	38.013	11.865	2.252	67.593	39.385
2017	“ATLANT” CJSC – RF	17.428	19.731	4.292	2.597	25.001	5.187	51.889	13.837	2.270	63.097	57.874
2018	“ATLANT” CJSC – RF	17.613	19.331	4.833	3.427	15.338	4.431	60.149	16.291	2.331	67.686	36.723
2019	“ATLANT” CJSC – RF	19.597	20.338	3.210	1.992	8.904	3.264	70.040	13.707	2.343	79.968	41.602
2012	“Beluga Group” OJSC - RF	47.399	38.224	21.215	9.142	62.900	22.010	4.450	14.550	0.095	83.724	104.790
2013	“Beluga Group” OJSC - RF	32.815	18.377	18.078	4.859	79.130	9.500	0.080	11.190	0.086	86.247	85.896
2014	“Beluga Group” OJSC - RF	28.778	38.224	21.215	6.926	84.170	10.420	5.090	0.220	0.083	92.030	72.764
2015	“Beluga Group” OJSC - RF	30.471	28.668	13.058	6.095	79.800	4.780	5.304	9.918	0.182	73.153	52.671
2016	“Beluga Group” OJSC - RF	22.007	14.334	9.796	3.047	76.050	9.120	5.140	9.432	0.246	69.832	42.602
2017	“Beluga Group” OJSC - RF	6.771	7.167	14.690	6.095	61.130	23.230	5.904	9.463	0.257	61.968	41.403
2018	“Beluga Group” OJSC - RF	50.107	19.112	28.720	5.097	59.820	24.520	6.680	8.590	0.388	92.470	92.470

2019	“Beluga Group” OJSC - RF	39.065	56.845	23.098	6.251	44.670	40.680	10.500	3.920	0.229	44.058	65.969
2020	“Beluga Group” OJSC - RF	52.816	9.556	10.448	6.760	39.490	53.490	4.700	2.160	0.150	50.652	86.240
2018	“MTW" OJSC – RB	50.107	19.112	28.720	5.097	46.720	28.850	14.970	5.004	0.698	63.342	92.470
2019	“MTW" OJSC – RB	39.065	56.845	23.098	6.251	47.590	22.180	20.880	5.400	0.536	44.058	65.969
2020	“MTW" OJSC – RB	52.816	9.556	10.448	6.760	42.850	22.030	25.090	5.460	0.484	50.652	86.240
2019	Belarusian Leather - Footwear Company «Marko» Holding - RB	52.665	25.482	23.934	7.634	71.580	10.310	12.890	3.340	0.047	79.099	95.593
2020	Belarusian Leather - Footwear Company «Marko» Holding - RB	49.246	32.143	18.991	7.253	70.810	10.320	9.260	4.350	0.047	78.218	95.347

The results predicted by the third model have been used in the development of the approach to predicting the correlation between the marginal ranges of liquidity and solvency assessment indicators of commercial organizations.

Step 7. For the assessment of the liquidity component, we preferred using the following indicators from among those proposed in diagnosing liquidity:

- L_1= Current assets/Current liabilities;
- L_2=(Cash + Accounts receivable)/ Current liabilities;
- L_3= Cash/Current liabilities;
- L_4= Net sales revenue/ Accounts receivable;
- L_5= Net sales revenue/ Inventory,
- L_6= Net sales revenue/Accounts payable;

and the following indicators assessing the solvency component:

- $Ksolvency_1$ = Amount of liabilities / Amount of assets:
- $Ksolvency_2$ = Balance sheet profit / Cash;
- $Ksolvency_3$ = Retained earnings / Amount of Current Liabilities;
- $Ksolvency_4$ = (Cash + Time deposit + Short-term financial investments)/ Amount of liabilities;

7.1 In this substep, the method of matrices (tables) [20, pp. 99-114] is used to classify in two substeps the set of indicators selected for the assessment of liquidity and indicators selected for the assessment of solvency, as well as the preliminary marginal ranges and the ranges of correlation between the components of liquidity and solvency are determined.

7.2 In this substep, the method of matrices is again used to classify the predicted values of the indicators selected by us for the assessment of liquidity and solvency assessment by the predicted structure of the organization(s) studied.

7.3 In this substep, the actual and predicted values are combined, the marginal ranges are determined and on the basis of mathematical trend assessments, monitoring is carried out aimed at improving the managerial decisions.

As *Fig.* 1 shows, according to the actual values of the set of indicators of liquidity and solvency selected by us, **"Yerevan Champagne Wines Factory" OJSC** maintained a certain pattern in the liquidity-solvency relationship for the relevant period between 2010-2020. In 2010-2013 and 2014-2016, a rather cautious approach has been taken in terms of solvency control, while in 2014-2015 and 2016-2020 there has been a decline in the level of solvency, which is partly due to the unfavorable capital structure. From the point of view of financial management and harmonization of financial policy, this organization needs to improve the capital structure, determine common areas of control, so that the important components of the financial position, namely the liquidity and solvency, are controlled not separately but correlatedly.

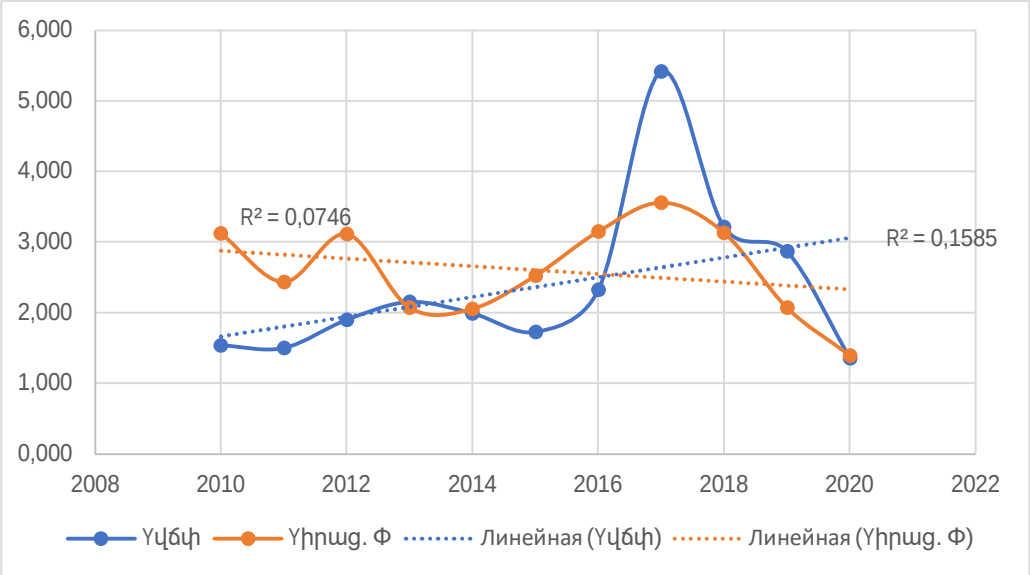

Fig. 1. Marginal ranges of correlation of liquidity and solvency control for* "Yerevan Champagne Wines Factory" OJSC *according to the actual values

According to *Fig.* 2, in the relevant period between 2017 and 2019, the actual values of the set of indicators of liquidity and solvency in "ATLANT" CJSC selected by us maintained a certain pattern in the liquidity-solvency relationship in the time ranges between 2010-2013 and 2014-2016, from which it follows that within the framework of financial management, the preference for the establishment of liquid funds was considered a priority in ATLANT CJSC, which was a barrier to maintain the required solvency. In 2013-2014 and 2016-2019, there was a continuous decline in the level of solvency in this organization, which is evidenced by the fact that the activities of the organization in these years have been harmful. As a result, in terms of harmonization of financial management and financial policy, there were certain problems in this organization with the improvement, control and identification of harmonization zones of the capital structure in 2013-2014, 2016-2019, the solution of which will allow controlling liquidity and solvency strictly correlatedly.

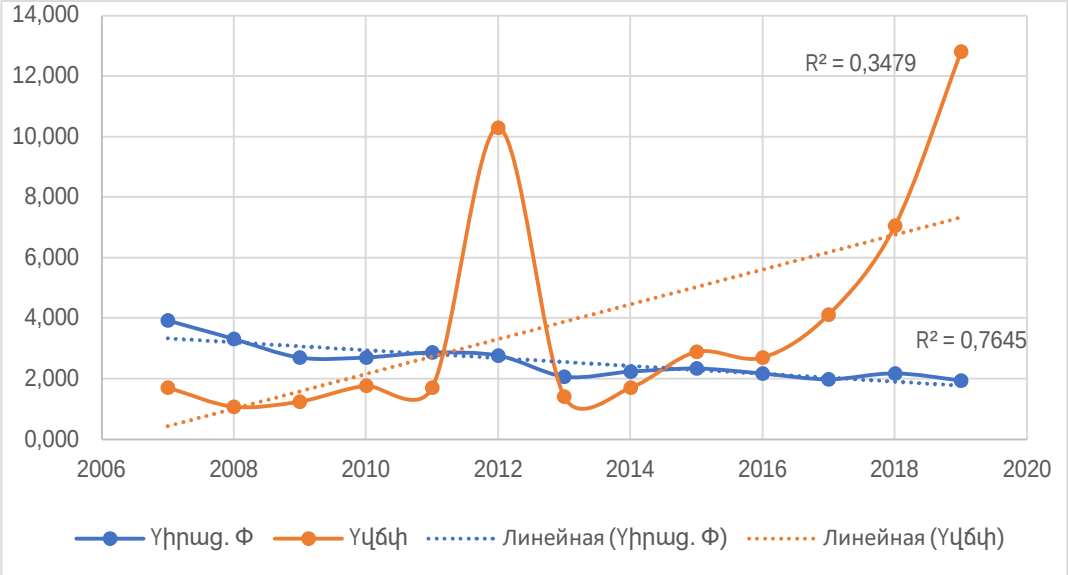

Fig. 2. Marginal ranges of correlation of liquidity and solvency control for **"ATLANT" CJSC** *according to the actual values*

The final predicted results for the sets of indicators of liquidity and solvency for **"Yerevan Champagne Wines Factory" OJSC** are presented in *Fig.* 3.

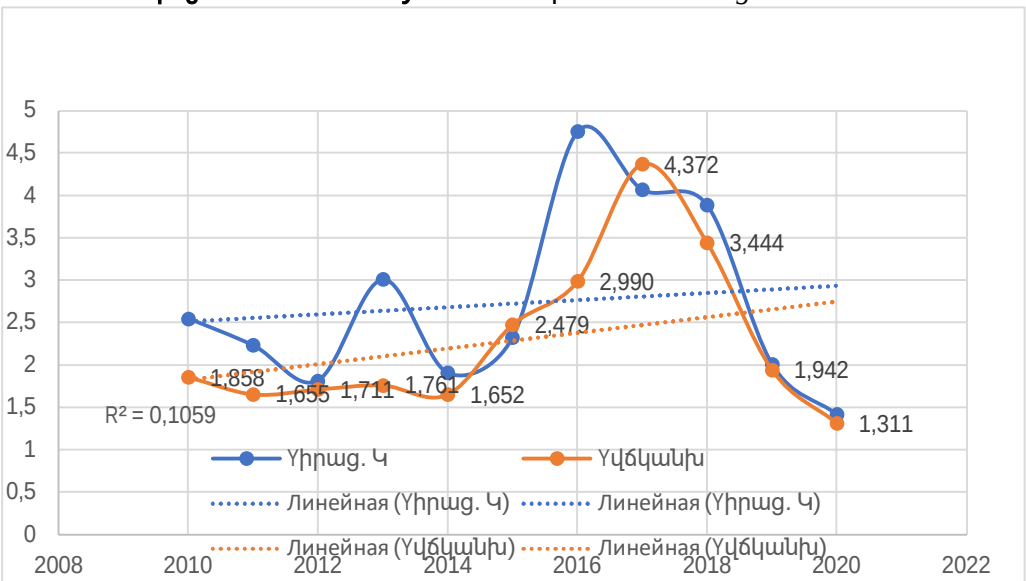

Fig. 3. Marginal ranges of correlation of liquidity and solvency control for "Yerevan Champagne Wines Factory" OJSC according to the predicted values of indicators

It should be noted that according to the predicted results and the preferred capital structure options proposed, the liquidity-solvency relationship has significantly improved and the problems with the loss of solvency in 2014-2015 and 2016-2020 have been neutralized to the extent possible. As a result, according to the structure of current assets and liabilities predicted within the scope of the relevant articles, **"Yerevan Champagne Wines Factory" OJSC** has recorded general marginal ranges of liquidity and solvency with sufficient liquid funds, with only a little deviation in the second half of 2015 and in the first half of 2017, which is due to the devaluation of Armenian currency in Armenia.

At the same time, the mathematical trend assessments show that in order to make effective managerial decisions, it is necessary to develop individual tactical solutions for the liquidity-solvency relationship for each year, as general solutions do not provide maximum results.

The final predicted results for the sets of indicators of liquidity and solvency for **"ATLANT" CJSC** are presented in *Fig.* 4.

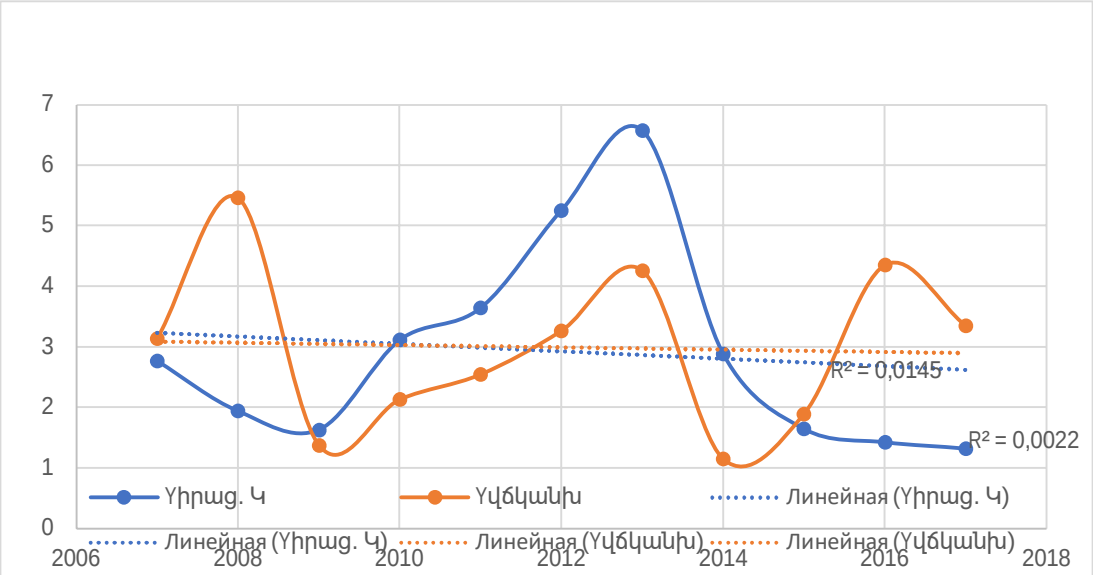

Fig. 4. Marginal ranges of correlation of liquidity and solvency control for "ATLANT" CJSC according to the predicted values of indicators

It should be noted that according to the prediction results and the preferred capital structure options proposed, the liquidity-solvency relationship significantly improved and was harmonized during the period between 2009-2015. As a result, according to the structure of current assets and liabilities predicted within the scope

of the relevant articles, liquid funds are established in "ATLANT" CJSC and the desired level of current solvency is ensured. The decrease in the value of the mathematical trend comes to prove the fact that in order to make effective managerial decisions from the point of view of specific ranges, it is expedient to develop individual tactical solutions in respect of liquidity-solvency relationship.

Having comparing the actual and predicted values, we have determined the marginal ranges for liquidity and solvency harmonization. In the final section, the mathematical trend assessments are used to carry out monitoring for the improvement of managerial decisions. The comparisons for "**Yerevan Champagne Wines Factory" OJSC** are presented in *Fig.* 5 and *Fig.* 6.

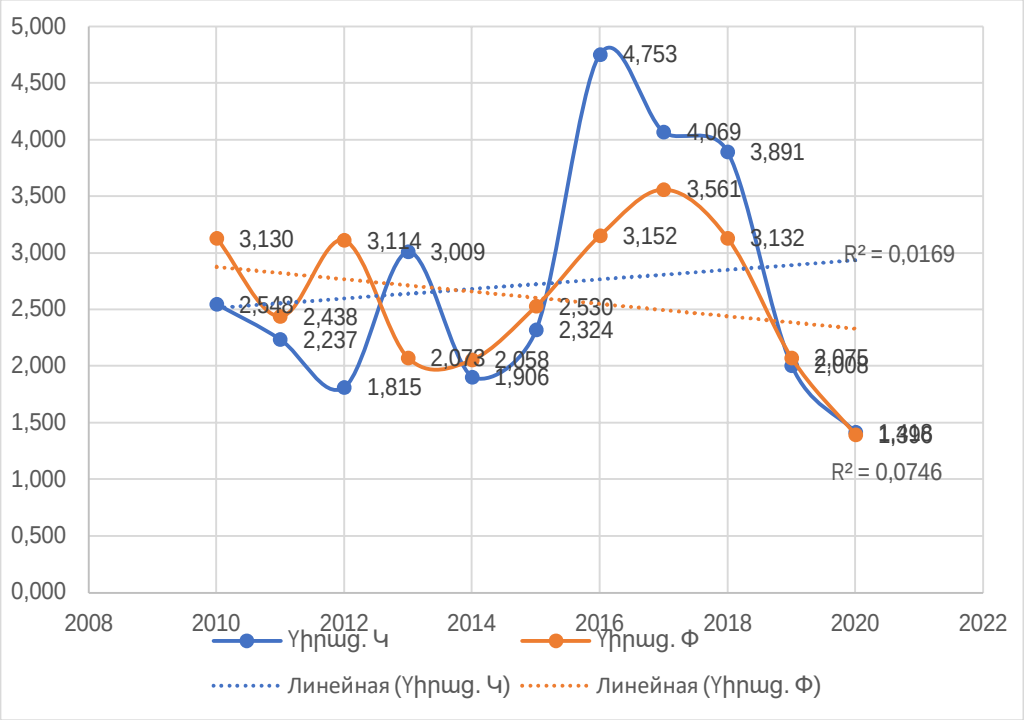

Fig. 5. Marginal ranges of correlation of liquidity control for "Yerevan Champagne Wines Factory" OJSC according to actual and predicted values of indicators

Fig. 5 shows that according to the preferred capital structure options proposed, "Yerevan Champagne Wines Factory" OJSC recorded harmonization in 2016-2020 by making the necessary liquid funds possible and creating sufficient conditions for solvency control. This, from the point of view of raising the effectiveness of managerial decisions, requires application of tactical solutions for each year.

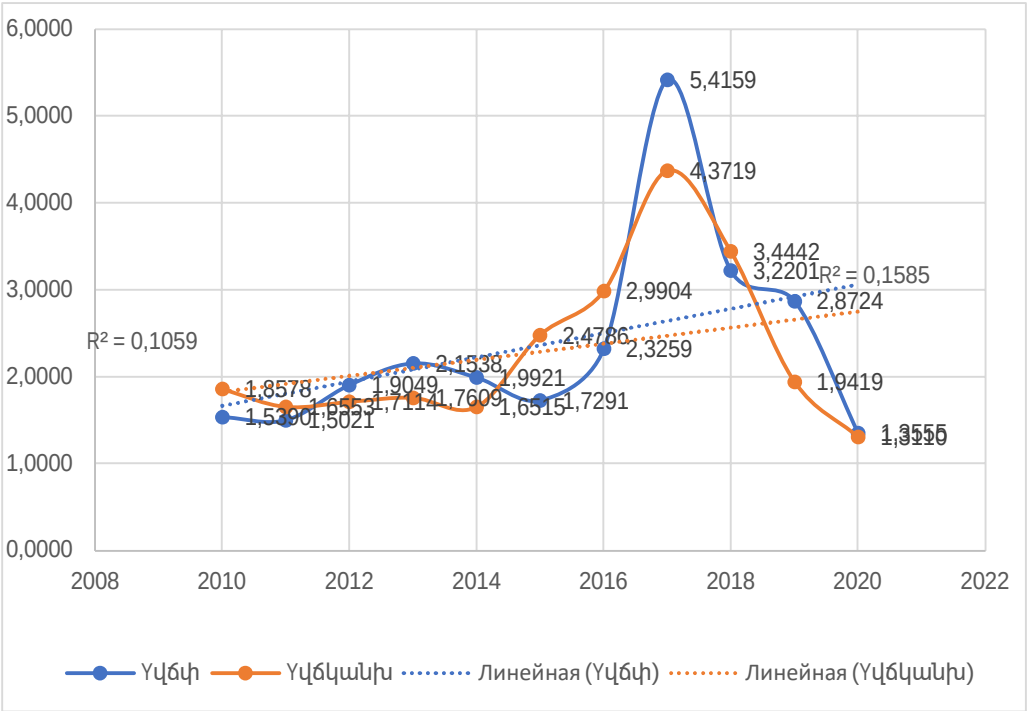

Fig. 6. Marginal ranges of correlation of solvency control for "Yerevan Champagne Wines Factory" OJSC according to actual and predicted values of indicators

Fig. 6 shows that according to the preferred capital structure options proposed, marginal ranges of harmonization of solvency control were recorded in "Yerevan Champagne Wines Factory" OJSC in 2011-2015, 2017-2018 and 2019-2020. At the same time, it should be noted that the predicted values of the solvency component made a qualitative improvement in 2011-2012, 2014-2016 and in the second half of 2018.

Having comparing the actual and predicted values, we have determined the marginal ranges of liquidity and solvency harmonization for "ATLANT" CJSC. The comparisons are presented in *Fig.* 7 and *Fig.* 8.

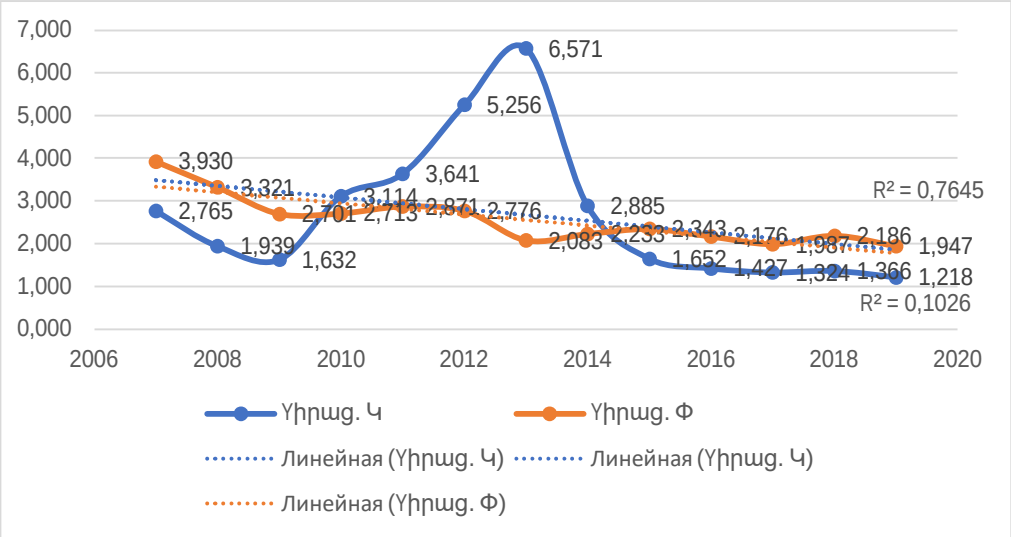

Fig. 7. Marginal ranges of correlation of liquidity control for "ATLANT" CJSC according to the actual and predicted values of indicators

Fig. 7 shows that according to the preferred capital structure options proposed by us, "ATLANT" CJSC recorded harmonization in 2009-2014, the necessary liquid funds were established to the extent possible, and the current solvency conditions were maintained. This will be a positive trend in terms of increasing the effectiveness of managerial decisions.

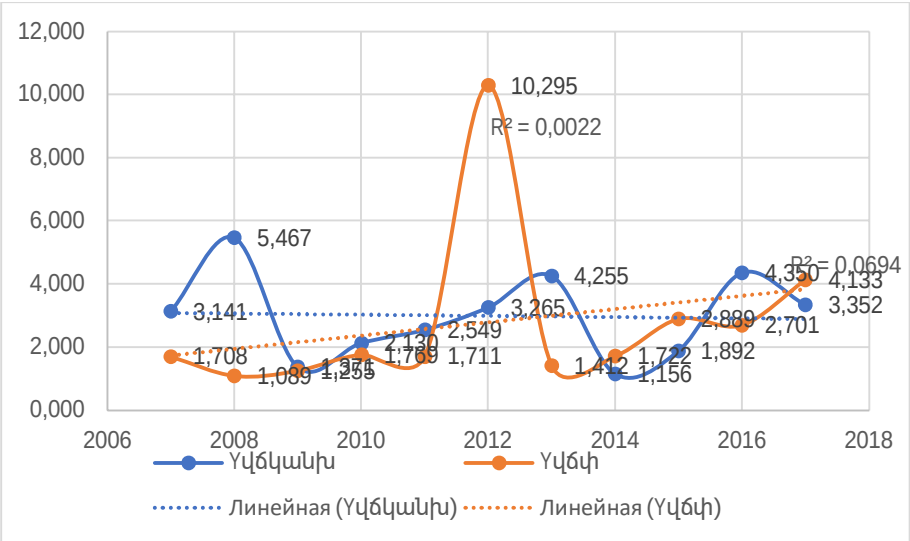

Fig. 8. Marginal ranges of correlation of solvency control for "ATLANT" CJSC according to actual and predicted values of indicators

It follows from *Fig.* 8 that according to the predicted capital structure options, marginal ranges of harmonization of solvency control in "ATLANT" CJSC were established in 2009-2011, 2013-2014 and 2016-2017. The predicted level of solvency, when compared to the actual level, improved in 2007-2011, 2013-2014 and 2016-2017.

Studies show that commercial organizations face crisis situtations at a certain stage, which has recently been due to the impact of negative factors of the external environment.

According to the results of the analysis, both the commercial organizations of the Republic of Armenia and the commercial organizations of the EAEU member states studied on a random basis had a decline in profitability and a decrease in sales volumes. As a result, there has been a decrease in the level of solvency, which has further exacerbated the issue of harmonization of liquidity-solvency relationship.

The results obtained from the training models of prediction give grounds to state that the financial position in the commercial organizations of the Republic of Armenia, especially after the COVID-19 pandemic and due to the Artsakh war, remains unstable, which is conditioned by the low values of liquidity and profitability indicators. As a result of crisis developments, the solvent demand has significantly decreased, which has led to a decline in production, leading to a deterioration in the financial position of organizations, and, in some cases, to a reduction of staff. One of the main problems with sales is still the delay in payment for the delivered goods and provided services.

Despite the support measures taken by the state, the problem of capital adequacy is quite prominent in commercial organizations. In order to solve the existing financial problems in the organizations, it is necessary to improve the efficiency of working capital management, to carry out mandatory monitoring of liquidity in the context of relationship with other components of the financial position, which will somehow allow to avoid new financial difficulties and develop a realistic and accurate financial strategy for development which will fully comply with the existing economic conditions.

Within the scope of the approach developed by us, we propose the following ranges of harmonization with the prediction indicators on liquidity and solvency:

- **“Yerevan Champagne Wines Factory” OJSC (Republic of Armenia)**
- ***In respect of liquidity component:***
- $K_{liquidity}$<1.418- critical liquidity;
- 1.418< $K_{liquidity}$<2.725- liquidity requiring regulation;
- 2.725< $K_{liquidity}$<4.753 – absolute liquidity;
- $K_{liquidity}$>4.753- perfect liquidity.
- ***In respect of solvency component:***
- $K_{solvency}$<1.652- critical solvency;
- 1.652< $K_{solvency}$<2.386- solvency requiring regulation;

- 2.386< $K_{solvency}$<4.372 – absolute solvency;
- $K_{solvency}$>4.372- perfect solvency.
- **“ATLANT” CJSC (Russian Federation)**
- ***In respect of liquidity component:***
- $K_{liquidity}$<1.324- critical liquidity;
- 1.324< $K_{liquidity}$<2.801- liquidity requiring regulation;
- 2.801< $K_{liquidity}$<6.571 – absolute liquidity;
- $K_{liquidity}$>6.571- perfect liquidity.
- ***In respect of solvency component:***
- $K_{solvency}$<1.156- critical solvency;
- 1.56< $K_{solvency}$<3.005- solvency requiring regulation;
- 3.005< $K_{solvency}$<5.467 – absolute solvency;
- $K_{solvency}$>5.467- perfect solvency.

In case of availability of cross-sectoral statistical information, the proposed ranges of harmonization of liquidity-solvency correlation can be determined for the given sector, which will be a landmark when controlling the liquidity-solvency relationship of the organizations belonging to the given sector.

References

1. Экономика и менеджмент в условиях нелинейной динамики / под ред. д-ра экон. наук, проф. А.В. Бабкина. – СПб. : Изд-во Политехн. ун-та, 2017. – 773 с.
2. Модели оценки влияния экономики знаний на экономический рост и инновации регионов / Отв. ред. В.И. Суслов. − Новосибирск: изд-во ИЭОПП СО РАН, 2021. − 256 с.
3. Задачи по линейной алгебре. Часть 2: учебно-методическое пособие / под общей редакцией Е. И. Анно. — М.: Экономический факультет МГУ имени М.В. Ломоносова, 2021. — 162 с.
4. Yamano N and Guilhoto J (2020). CO2 emissions embodied in international trade and domestic final demand: Methodology and results using the OECD Inter-Country Input-Output Database. Science, Technology and Industry Working Papers No. 2020/11. Organisation for Economic Co-operation and Development OECD. Available at https://doi. org/10.1787/8f2963b8-en.
5. Зарова, Е. В. Методы Data mining в обработке и анализе статистических данных (решения в R): моногр. / Е. В. Зарова. – М.: ИНФРА-М, 2021. – 232 с.
6. Что такое цифровая экономика? Тренды, компетенции, измерение Ч-80 [Текст]: докл. к XX Апр. междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества, Москва,

9–12 апр. 2019 г. / Г. И. Абдрахманова, К. О. Вишневский, Л. М. Гохберг и др. ; науч. ред. Л. М. Гохберг ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2019. — 82, [2] с. — 250

7. Jigang Luo, Zhen Wang, Maohua Wu, Effect of place-based policies on the digital economy: Evidence from the Smart City Program in China. Journal of Asian Economics Volume 77, December 2021, 101402
8. Рожнова, О. В. Развитие МСФО: проблемы и пути их решения в условиях цифровизации / О. В. Рожнова // Экономика и управление: проблемы, решения. – 2019. – Т. 15. – № 3. – С. 27–37.
9. Rocheteau, G. Money, Payments, and Liquidity / G. Rocheteau, E. Nosal. – Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 2017. – 504 p.
10. Финансовый анализ: информационный онлайн справочник. – URL: http://financial-analysis.ru/methodses/metAFODuranSolvency.html
11. Основы финансового анализа : учеб. пособие / составитель Е. Н. Инютина ; [науч. ред. Е. А. Карловская]. – Хабаровск : Изд-во Тихоокеан. гос. ун-та, 2019. – 114 с
12. Мишулина О.В., Панина Г.В. Экономический анализ и диагностика деятельности малого предприятия (финансовый анализ). Учебное пособие по направлению подготовки 38.03.02 Менеджмент. – Костанай: Костанайский филиал ФГБОУ ВО «ЧелГУ», 2020. – 82 с.
13. Колесов Р.В. Современные методики анализа ликвидности, платежеспособности и финансовой устойчивости организации по данным бухгалтерской (финансовой) отчетности. Сборник научных статей научно-педагогических работников и магистрантов. Часть 2 [Текст] / кол. авторов; под ред. А.Д. Бурыкина и А.В. Юрченко. – Ярославль: ООО «ПКФ «СОЮЗ-ПРЕСС», 2020. – 318 с.
14. Журавлева, В.П. Исследование проблем обеспечения платежеспособности российских предприятий / В.П. Журавлева // ECONOMICS. – 2016. - №3(12). - С.44-47.
15. Толпегина, О.А. Проблемы формирования и классификации методов финансовой диагностики / О.А. Толпегина // Аудит и финансовый анализ. - 2017. -№ 1. -С. 243-250.
16. Heitor Almeida, Liquidity Management During the Covid-19 Pandemic. Asia-Pacific Journal of Financial Studies. 2021 Feb; 50(1): 7–24. Published online 2021 Feb 2. doi: 10.1111/ajfs.12322
17. Островская Е.Д., Бондарева И.А. ЛОГИСТИЧЕСКИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ЗАПАСАМИ

ПРОМЫШЛЕННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ. «Экономика. Наука. Инноватика» [Электронный ресурс]: материалы II Международной научно-практической конференции, г. Донецк, 19 марта 2021 г. / отв. ред. А.В. Ярошенко / кафедры «Экономика предприятия и инноватика» ГОУ ВПО «ДонНТУ». - Донецк: ДонНТУ, 2021. – 760 с.

18. Ilyas Fatkhullin and Boris Polyak Optimizing Static Linear Feedback: Gradient Method SIAM Journal on Control and Optimization, 2021, Vol. 59, No. 5 : pp. 3887-3911
19. Ways of improvement of financial management of capital structure in commercial organizations of the Republic of Armenia/ Kh. L. Baboyan; Yer.; Armav, 2020, page 252, [pp. 142-168]
20. Рамазанов, И.А. (2016). Матричный метод исследования и прогнозирования цен потребительских товаров на основе традиций потребления. Российское предпринимательство, 17(1), 99–114. doi: 10.18334/rp.17.1.2201.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, տ.գ.դ. Թ.Ն.Մանասերյանը:

ՀՏԴ 33(07)
Տնտեսագիտություն

Յանա ԼԱԼԱՅԱՆ
ԱրՊՀ տնտեսագիտության տեսության և կառավարման ամբիոնի հայցորդ

ԱՀ ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ԱՐԴԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

Բնակչության առողջության պահպանման ու բարելավման նպատակով իրականացվող կանխարգելիչ միջոցառումներն աշխարհի ցանկացած երկրի առողջապահական համակարգի առաջնահերթ ու կարևորագույն խնդիրներից են: Առողջ և բարեկեցիկ կյանքով ապրող բնակչությունը լուրջ երաշխիք է տվյալ երկրի տնտեսության զարգացման գործընթացում: Առողջապահության համակարգի գլխավոր ուղղություններից են կառավարումն ու ֆինանսավորումը, որոնց բարեփոխումները հարկ է կատարել առաջին փուլում, ինչը դրականորեն կանդրադառնա համակարգի որակի վրա՝ և՛ բուժաշխատողի, և՛ քաղաքացիների տեսանկյուններից: Բուժաշխատողները պետք է ստանան խթանող ու արդարացի վարձատրություն, և այնպիսի մեխանիզմներ պետք է ներդնել, որոնք կապահովեն լրիվ պետպատվերով բուժսպասարկումը՝ բացառելով ստվերային վճարման երևույթները: Ինչ վերաբերում է կառավարմանը, ապա դա առնչվում է համակարգի բոլոր ուղղություններին, և անհրաժեշտ է հնարավորինս արագ կերպով հստակեցնել առկա հիմնախնդիրներն ու անցնել ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների իրականացմանը:

Բանալի բառեր՝ *առողջապահության համակարգ, բժշկական օգնություն, ֆինանսավորման համակարգ, ապահովագրական համակարգ, բժշկական անձնակազմ, միջին բժշկական անձնակազմ, պրոֆիլ,սպասարկում, մահճակալների թիվ, պետական ծախսեր:*

Я.Лалаян

Профилактические мероприятия, осуществляемые с целью сохранения и укрепления здоровья населения, являются одной из приоритетных и важнейших задач системы здравоохранения любой страны мира. Население, ведущее здоровый и благополучный образ жизни, является серьезной гарантией в процессе экономического развития данной страны. Одним из основных направлений системы здравоохранения является управление и финансирование, реформы которого должны быть проведены на первом этапе, что положительно скажется на качестве системы, как с точки зрения медицинского работника, так и граждан. Медицинские работники должны получать стимулы и справедливое вознаграждение, а также должны быть внедрены такие механизмы, которые будут обеспечивать полноценное государственное заказное медицинское обслуживание, исключающее явления теневой оплаты. Что касается управления, то оно касается всех направлений системы, и необходимо как можно быстрее прояснить существующие проблемы и приступить к реализации институциональных реформ.

Ключевые слова: *(система здравоохранения, медицинская помощь, система финансирования, система страхования, медицинский персонал, средний медицинский персонал, профиль, обслуживание, количество кроватей, государственные расходы).*

Ya. Lalayan

Preventive measures implemented in order to maintain and improve the health of the population are one of the priority and most important tasks of the health care system of any country in the world. A population living a healthy and prosperous life is a serious guarantee in the economic

development process of the given country. One of the main directions of the healthcare system is management and financing, the reforms of which should be carried out in the first stage, which will positively affect the quality of the system, both from the perspective of the healthcare worker and the citizens. Medical workers should receive incentive and fair remuneration, and such mechanisms should be introduced that will ensure full state-ordered medical care, excluding the phenomena of shadow payment. As for management, it is related to all directions of the system, and it is necessary to clarify the existing problems as quickly as possible and proceed to the implementation of institutional reforms.

Key words: *(health care system, medical care, financing system, insurance system, medical personnel, paramedical personnel, profile, service, number of beds, government spending).*

Առողջապահության համակարգի առաջնային խնդիրներից է միջգերատեսչական համագործակցությունը, որը հնարավորություն կընձեռի կենտրոնական և մարզային մակարդակներում արդյունավետ կառավարման, մասնագիտական որակավորման շարունակական բարձրացման, ֆինանսական միջոցների առավել նպատակային օգտագործման, հանրային առողջապահության ծառայությունների կատարելագործման և այլ ուղղություններով կյանքի կոչելու բնակչության առողջությանն առնչվող ռազմավարական ծրագրերի իրականացումը:

ԱՀ կառավարության քաղաքականության առաջնային գերակայություններից մեկն է առողջապահության համակարգի գործունեության բարելավումը և բնակչության հարաճուն պահանջի պայմաններում դրա արդյունավետության բարձրացումը ՝ թելադրված ժամանակի հրամայականով և բնակչությանը որակյալ բժշկական ծառայություններ մատուցելու անհրաժեշտությամբ:

Արցախի Հանրապետությունում բժշկական օգնության և սպասարկման իրականացման ֆինանսավորման աղբյուրներն են՝

ա. հատկացումները ԱՀ պետական բյուջեից.

բ. ապահովագրական հատուցումները.

գ. մարդկանց անմիջական վճարումները.

դ. ԱՀ օրենսդրությամբ չարգելված այլ աղբյուրներ:

ԱՀ կառավարությունը պետական բյուջեով նախատեսված հատկացումներով իրականացնում է առողջապահական պետական նպատակային ծրագրերի շրջանակներում բժշկական օգնության և սպասարկման երաշխավորված ֆինանսավորում բժշկական օգնություն և սպասարկում իրականացնողներին՝ անկախ դրանց կազմակերպական-իրավական տեսակից և սեփականության ձևից:

Առողջապահության համակարգը ԱՀ-ում կարգավորվում է հետևյալ օրենքներով[1].

1. Մարդու արյան և դրա բաղադրամասերի դոնորության և փոխներարկումային բժշկական օգնության մասին, ընդունված է 2012 թ.,

2. Հոգեբուժական օգնության մասին, ընդունված է 2011 թ.,

3. Թմրամիջոցների և հոգեմետ նյութերի մասին, ընդունվել է 2003թ.,

4.Մարդու վերարտադրողական առողջության և վերարտադրողական իրավունքների մասին, ընդունվել է 2003թ.,

5. Լիցենզավորման մասին, ընդունված է 2002 թ.,

6. Մարդու իմունային անբավարարության վիրուսից առաջացած հիվանդության կանխարգելման մասին, ընդունված է 2002 թ.,

7.Բնակչության սանիտարահամաճարակային անվտանգության ապահովման մասին, ընդունված է 1998թ.,

8. Դեղերի մասին, ընդունված է 1998թ.,

9. Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին, ընդունված է 1998թ.:

Բժշկական օգնության և սպասարկման ֆինանսավորումն ապահովագրական հատուցումներով իրականացվում է կնքված ապահովագրական պայմանագրերի համաձայն:

Բժշկական ապահովագրությունը մեծմասամբ կոչված է լուծելու հետևյալ խնդիրները՝

●յուրաքանչյուր քաղաքացու համար համապատասխան քանակի և որակի բժշկական ծառայության դիմաց ֆինանսական ապահովման պակասուրդի լրացում,

●ֆինանսավորման համակարգի ստեղծում, որը կշահադրդի բժշկական ծառայողներին բարելավել սպասարկման որակը,

●ծառայողներին բարելավել սպասարկման որակը,

●ապահովագրված անձանց համար երկրի ցանկացած մասում մատչելի բժշկական ծառայությունների ապահովում:

ՊԲԱ համակարգի կիրառումը Արցախում կլուծի ոչ միայն առողջապահական,այլ նաև մի շարք սոցիալական խնդիրներ, որոնցից են.

---

[1] *Տես՝ http://mohnkr.am/?page_id=18611*

●բյուջետային միջոցների սահմանափակ ներգրավմամբ առողջապահության ֆինանսավորման էական ընդլայնում,

●առողջապահության բնագավառի աշխատողների աշխատավարձերի բարձրացում,

●առողջապահության համար անհրաժեշտ տեխնիկական հագեցվածություն,[1]

●բնակչության սոցիալապես անապահով խավի համար բժշկական սպասարկմանսոցիալական երաշխիքներ,[2]

●բնակչության համընդհանուր մասնակցություն առողջապահության բնագավառում[3]:

ՊԲԱ համակարգի ներդրմանը զուգահեռ անհրաժեշտ է նաև պայմաններ ստեղծել կամավոր բժշկական ապահովագրության (ԿԲԱ) համակարգի զարգացման համար: Անհրաժեշտ է մշակել այնպիսի միջոցառումներ, որոնք կհանգեցնեն ապահովագրական ընկերությունների ռիսկի նվազմանը, առաջարկվող ծառայությունների փաթեթի ընդլայնմանը: Հետևապես, ժամանակակից պայմաններում անգնահատելի է առողջապահական ոլորտի կառավարման կատարելագործման դերն ու նշանակությունը:

ԱՀ բնակչության առողջական վիճակը և առողջապահական խնդիրները բնութագրելու համար վերլուծենք հետևյալ ցուցանիշները.

§ բոլոր մասնագիտությունների բժիշկների թվաքանակը և միջին բժշկական անձնակազմի թվաքանակը 10 000 բնակչի հաշվով,

§ բնակչության ապահովվածությունը բժիշկներով՝ ըստ առանձին մասնագիտությունների,

§ բնակչության ապահովվածությունը միջին բժշկական անձնակազմով ըստ առանձին մասնագիտությունների,

§ բնակչության ապահովվածությունը հիվանդանոցային մահճակալներով, ըստ մասնագիտացման,

§ պետական բյուջեում առողջապահական ծախսերի բաժինը:

Բժշկական ծառայությունների մատչելիությունը, բնակչության ընդգրկվածության աստիճանը բուժծառայություններում և որակը մեծապես կախված են որակյալ բժշկական կադրերի առկայությունից (դիագր. 1): Բժիշկների և միջին բուժանձնակազմի ապահովվածության ցուցանիշները ԱՀ-ում բարձր են ԱՀԿ անդամ պետությունների համապատասխան ցուցանիշներից: Այսպես, Արցախում բոլոր մասնագիտությունների

---

[1] ***Бочкарева В.***, *"Есть ли перспективы у обязательного медицинского страхования в России?"*

[2] *База данных "Здоровье для всех" (БД ЗДВ), Копенгаген, Европейское региональное бюро ВОЗ:*

[3] *http://arlexis.am › DocumentV.*

բժիշկների թվաքանակը 10000 բնակչի հաշվով 2020 թ. կազմել է 21,5, միջին բժշկական անձնակազմի թվաքանակը 10000 բնակչի հաշվով՝ 92,9: Հարկ է նշել, որ ԱՀԿ անդամ պետությունների ավելի քան 65%-ը, 2020 թվականի դրությամբ, հայտնում է, որ 10000 բնակչությանը բաժին է ընկնում 20-ից պակաս բժիշկ, իսկ ԱՀԿ անդամ պետությունների ավելի քան 55%-ը հայտնում է, որ 10 000 բնակչին բաժին է ընկնում 50-ից պակաս բուժքույրական և մանկաբարձական անձնակազմ[1]:

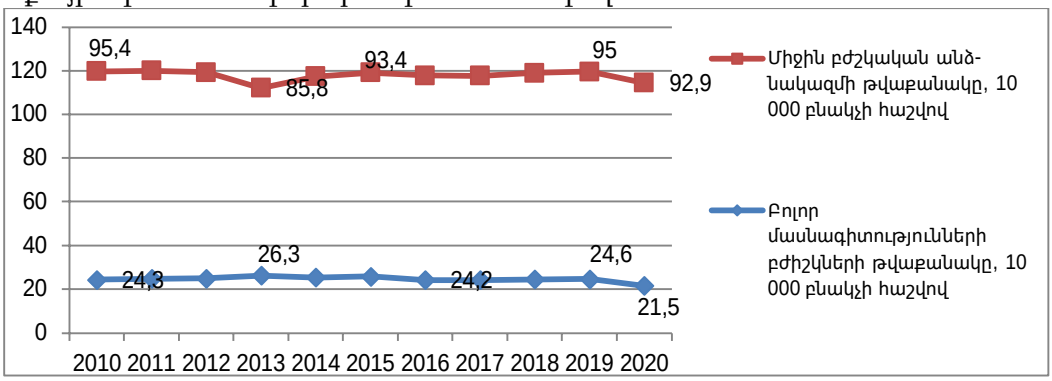

Դիագրամ 1. Բոլոր մասնագիտությունների բժիշկների և միջին բժշկական անձնակազմի թվաքանակը

Դիտարկենք բնակչության ապահովվածությունը բժիշկներով՝ ըստ պրոֆիլների (10000 բնակչի հաշվով).

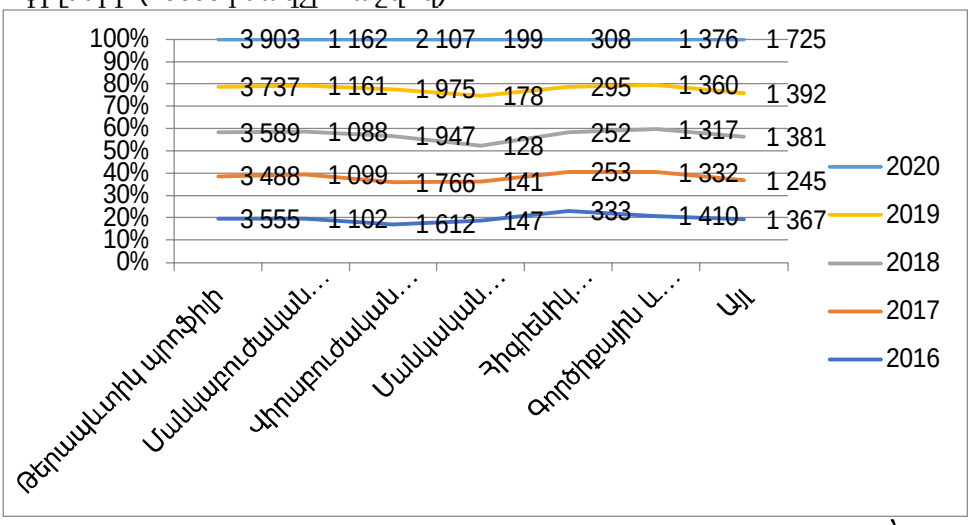

Դիագրամ 2. Բնակչության ապահովվածությունը բժիշկներով՝ ըստ պրոֆիլների

[1] *https://www.who.int/data/gho/data/themes/topics/indicator-groups/indicator-group-details/GHO/medical-doctors*

Այստեղ պարզ երևում է, որ թերապևտիկ պրոֆիլի բժիշկների քանակը 2016թ. կազմել է 15.5 միավոր (10000 բնակչի հաշվով)՝ 2020թ. հասնելով մինչև 17.2 միավոր, մանկաբուժական պրոֆիլի բժիշկների թիվը 2016թ. կազմել է 15.8 միավոր, 2020թ. այն աճել է 0.6 միավորով՝ հասնելով 16.4-ի: Այսինքն 2016թ. համեմատ 2020թ. նկատելի աճել է տարբեր պրոֆիլների բժիշկների թիվը ԱՀ բժշկական հաստատություններում: Նույնը չի կարելի ասել բնակչության միջին բժշկական անձնակազմի մասին՝ ըստ առանձին մասնագիտությունների (դիագրամ 3):

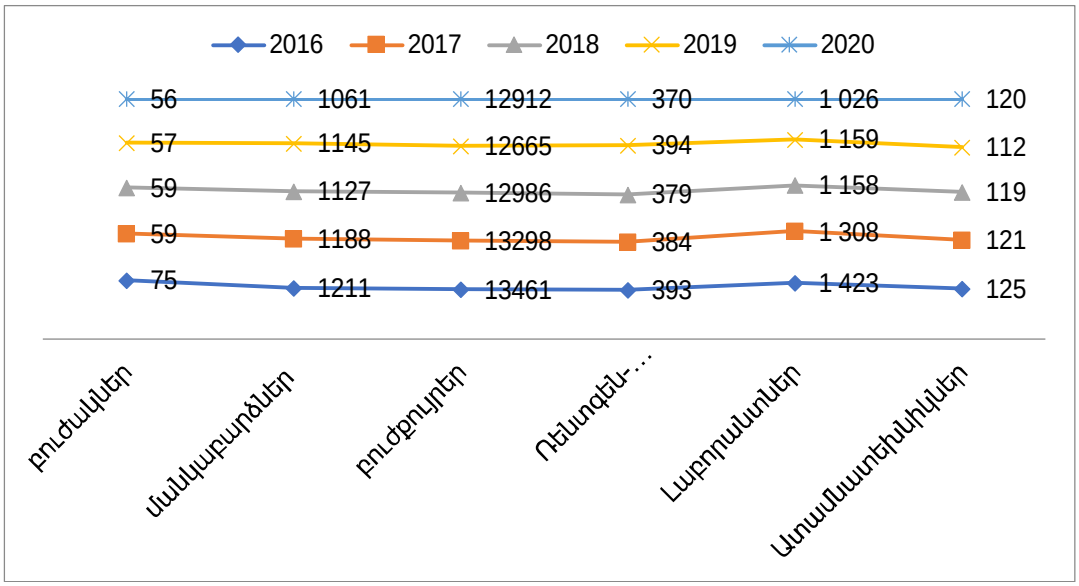

Դիագրամ 3. Բնակչության միջին բժշկական անձնակազմն ըստ առանձին մասնագիտությունների

Դիագրամ 3-ից երևում է, որ բժշկական հաստատություններում բուժակների թիվը նվազել է 0.1 միավորով՝ 2020թ. 0.3-ից հասնելով մինչև 0.2 միավոր (10 000 բնակչի հաշվով): Մանկաբարձների թիվը 2016թ. կազմել է 15.8 միավոր, 2020թ. այն նվազել է 1.6 միավորով՝ հասնելով մինչև 14.2: Նույն տոկոսային հարաբերության իջեցումն է նկատվում նաև բոլոր մնացած միջին բժշկական անձնակազմի մասնագիտությունների հագեցվածության ոլորտում:

Հասարակական առողջության վրա ազդող ևս մեկ գործոն է հանդիսանում բժշկական հաստատությունների հիվանդանոցային մահճակալների թիվը,

որը 2020թ. տարեվերջի դրությամբ կազմել է 40,3 միավոր, որը նախորդ տարվա համեմատ նվազել է 8,1 միավորով (**դիագրամ 4**):

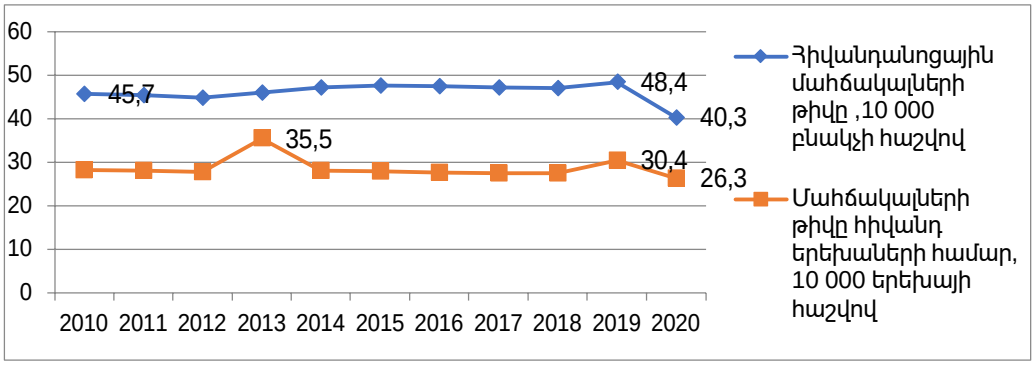

Դիագրամ 4. Հիվանդանոցային և հիվանդ երեխաների համար մահճակալների թիվը՝ 10000 բնակչի հաշվով[1]

ԼՂՀ առողջապահության պետական ծախսերի (%-ով ՀՆԱ-ի նկատմամբ) վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ընդհանուր առմամբ առողջության պահպանման ծախսերը ցածր են, և 2020 թվականին այն կազմել է 2,7%, որի աճը, 2019 թվականի համեմատ, կապված է ինչպես տարվա առաջին կիսամյակում համավարակի տարածմամբ, այնպես էլ 44-օրյա պատերազմի հետ:

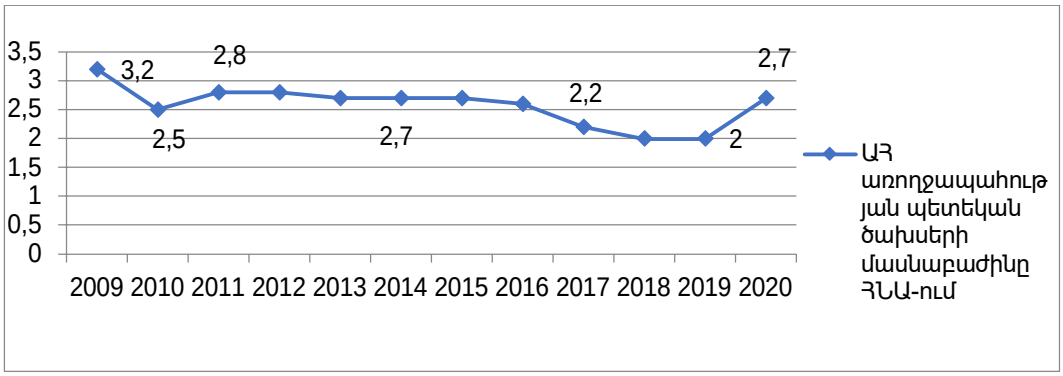

Դիագրամ 5. ԱՀ առողջապահության պետեկան ծախսերի մասնաբաժինը ՀՆԱ-ում

ԱՀ առողջապահության ծախսերի մասնաբաժինը պետության բյուջեի ընդհանուր ծախսերում (Դիագրամ 9) 2020թ. կազմում է 11,3 %, որը գրեթե երկու անգամ բարձր է նախորդ տարվա նույն ցուցանիշից, այն նաև բարձր է

[1] *Տես՝ http://www.stat-nkr.am/*

ԱՊՀ այլ երկրների համապատասխան ցուցանիշի մակարդակից: Նշենք, որ ԱՀ 2021թ. պետական բյուջեից առողջապահության հատկացումների մեծ մասը՝ 34%-ը՝ արտահիվանդանոցային ծառայություններին և 28%-ը հիվանդանոցային ծառայություններին ուղղված ծախսերն են:

Առողջապահական պետական նպատակային ծրագրերի շրջանակներում բժշկական օգնության և սպասարկման իրականացման համար պետական բյուջեի միջոցների հաշվին անվճար բժշկական ծառայությունների, դեղերի և (կամ) բժշկական պարագաների փոխհատուցման կարգը հաստատում է Արցախի Հանրապետության կառավարությունը:

Առողջապահության ոլորտի կառավարման արդյունավետության բարձրացման համար իրականացվող բարեփոխումներն ուղղված են համակարգի արդիականացմանն ու բնակչության առողջության բարելավմանը, ոչ վարակիչ հիվանդությունների դեմ պայքարում առաջացած բեռի նվազեցման նպատակով սիրտանոթային հիվանդությունների, արյունաբանության և ուռուցքաբանության ասպարեզում բժշկական օգնության ու սպասարկման որակի բարելավմանն ու ենթակառուցվածքների ստեղծմանը, չարորակ նորագոյացությունների, շաքարային դիաբետի վաղ հայտնաբերման ու վերահսկման միջոցառումների իրականացմանը, ինչպես նաև առողջ ապրելակերպ խթանելու, առողջ ընտանիք ձևավորելու և ամրապնդելու նպատակով բնակչության առողջապահական կարիքների գնահատմանը:

Ակնհայտ է, որ վերը նշված միջոցառումները չեն կարող իրականացվել առանց պետության ակտիվ միջամտության, քանի որ սոցիալական և ժողովրդագրական ցուցանիշների բարելավումն անմիջականորեն կապված է մատուցվող բժշկական ծառայությունների որակի և մատչելիության հետ:

Պետական կարգավորման անհրաժեշտությունը առողջապահության ոլորտում պայմանավորված է ազատ շուկայի ինքնակարգավորման գործիքների անարդյունավետությամբ կամ, այսպես կոչված, շուկայի «ձախողումներով», որոնք են՝

1.Ազատ շուկայի մասնակիցներ են հանդիսանում սպառողները, ովքեր ձևավորում են պահանջարկը, և վաճառողները, ովքեր ձևավորում են առաջարկը:Սակայն առողջապահության ոլորտում սպառողը չի ձևավորում պահանջարկ կոնկրետ ծառայության նկատմամբ, այլ պահանջարկ՝ առողջապահական ծառայությունների նկատմամբ ընդհանրապես:

2.Առողջապահական մի շարք ծառայություններ առավել շատ օգուտ են բերում հասարակությանը ամբողջությամբ վերցրած, քան անհատին (պատվաստումները, հակահամաճարակային միջոցառումները): Դրանց

հասցրած վնասները չափազանց ծանր են՝ բուժումը յուրաքանչյուր քաղաքացու հայեցողությանը թողնելու համար:

3.Հասարակության բոլոր անդամների համար երաշխավորված նվազագույն բուժսպասարկման ծառայությունների ապահովում: Այստեղ շեշտադրումը կատարվում է բարոյական սկզբունքների վրա, որոնք տնտեսական սկզբունքներին հակասում եմ:

4.Մրցակցության սահմանափակվածությունը:

Ըստ տվյալների՝ աշխատունակ տարիքի բնակչության մահացության մակարդակը այնպիսի հիվանդություններից, որոնց բուժումը հայտնի է և կիրառվում է բժշկական պրակտիկայում, 80%-ով կախված է բժշկական ծառայության մատուցման ժամանակից, մակարդակից և որակից:

Վերլուծելով ԱՀ առողջապահության համակարգում ֆինանսավորման իրական վիճակը, համակարգում շրջանառվող ֆինանսական միջոցների անկառավարելի փաստը, համապատասխան ռազմավարական ծրագրով հատկացվելիք ֆինանսական միջոցների ծավալները՝պարզ է դառնում, որ օրինականացված բազմաղբյուր ֆինանսավորման բացակայության պայմաններում դժվարանում է իրական ֆինանսական հոսքերի հայտնաբերումն ու կառավարումը:

Առողջապահական համակարգի գործունեության բարելավման և արդյունավետ կառավարման համար խիստ անհրաժեշտ է էլեկտրոնային միասնական առողջապահական տեղեկատվական համակարգի ներդրումը՝ թափանցիկ և ճշգրիտ[1] տվյալների հավաքագրման և գնահատման համար, որն առանցքային կարևորություն կունենա հետագա բարեփոխումների, հստակ միջոցառումների ռազմավարության և քաղաքականության մշակման համար:

Գրականություն

1.«Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» ԱՀ օրենք՝ ընդունված 12.12.1998թ. (http://mss.nkr.am ›):

2.Здравоохранение. Учебник. Под ред. А.Г. Грязновой, Е.В. Маркиной. Финансы истатистика, 2004:

[1] Տես՝ http://mss.nkr.am ›

3.Бочкарева В., “Есть ли перспективы у обязательного медицинского страхованияв России?” (1991г.)

4.База данных “Здоровье для всех” (БД ЗДВ), Копенгаген, Европейскоерегиональное бюро ВОЗ (1980г.).

5. http://www.stat-nkr.am/

6. *http://arlexis.am* › DocumentV.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, տ.գ.դ. Թ.Ն.Մանասերյանը:

ՀՏԴ 336.663

Տնտեսագիտություն

Գոհար ՍԱՐԳՍՅԱՆ
ԱրՊՀ ֆինանսահաշվային ամբիոնի ավագ դասախոս, տ.գ.թ.

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՑՎԵԼԻՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՎՃԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐԻ ԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՈՒՄԸ

Հոդվածում ներկայացված են կազմակերպությունների իրացվելիության և վճարունակության կառավարման հիմնական մեթոդները, սահմանված են կազմակերպության իրացվելիության և վճարունակության գնահատման չափանիշները, ինչպես նաև առաջարկված է կազմակերպության ֆինանսական կառավարման իրականացման սխեման:

Բանալի բառեր՝ *իրացվելիություն, վճարունակություն, իրացվելիության կառավարում, ֆինանսական վերլուծություն, վերլուծության մեթոդներ, ընթացիկ իրացվելիության գործակից:*

Г. Саркисян

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОВ УПРАВЛЕНИЯ ЛИКВИДНОСТЬЮ И ПЛАТЕЖЕСПОСОБНОСТЬЮ ОРГАНИЗАЦИИ

В статье представлены основные методы управления ликвидностью и платежеспособностью организаций, определены критерии оценки ликвидности и платежеспособности организации, а также предложена схема осуществления финансового управления организацией.

Ключевые слова: *ликвидность, платежеспособность, управление ликвидностью, финансовый анализ, методы анализа, коэффициент текущей ликвидности.*

G. Sargsyan

IMPROVING THE METHODS OF MANAGING THE LIQUIDITY AND SOLVENCY OF THE ORGANIZATION

The article presents the main methods of managing of the liquidity and solvency of organizations, defines the criteria for assessing the liquidity and solvency of the organization, and also proposes a scheme for financial management of the organization.

Key words: *liquidity, solvency, liquidity management, financial analysis, analysis methods, current liquidity ratio.*

Իրացվելիության կառավարումը իրացվելիության մակարդակի վրա կազմակերպության ղեկավարության համակարգված, գիտակցված, նպատակաուղղված ազդեցության գործընթաց է՝ հիմնված ճանաչողության, օբյեկտիվ օրինաչափությունների և առաջադեմ միտումների օգտագործման վրա՝ ի շահ կազմակերպության արդյունավետ գործունեության և ընդհանուր զարգացման ապահովմանը[1]:

Իրացվելիության կառավարումն, անշուշտ, դիտվում է որպես մտավոր աշխատանքի տեսակ, որն իրենից ներկայացնում է հաջորդական կառավարչական գործառույթների, պարբերաշրջանների, գործընթացների համակարգ, որոնք ապահովում են կազմակերպության վճարունակության մակարդակի համակարգումը և կարգավորումը:

Կազմակերպության իրացվելիության կառավարման գործընթացում կարևոր նշանակություն ունի իրացվելիության վերլուծությունը, որը թույլ է տալիս նախնական տվյալներ ստանալ նրա վիճակի մասին: Վերլուծական գործընթացում արված եզրակացությունները թույլ են տալիս, իրենց հերթին, որոշել առկա հիմնախնդիրների լուծման ուղիները:

Ֆինանսական կայունությունը և ընթացիկ իրացվելիությունը կարևորագույն ֆինանսական ցուցանիշներ են, որոնք գտնվում են կազմակերպության ղեկավարի և ֆինանսական ծառայության ուշադրության ներքո: Դրանք օգտագործվում են կազմակերպության ֆինանսական վիճակի, նրա տնտեսական հուսալիության, վարկունակության, մրցունակության, սնանկացման հնարավորության գնահատման ժամանակ և ծառայում են որպես կառավարչական որոշումներ մշակելու գործիք:

Վճարունակության և իրացվելիության կառավարումն անց է կացվում առնվազն երկու ուղղություններով՝ իրացվելիության բարձրացում և չվճարումների կանխարգելում (նվազում): Կազմակերպության

---

[1] *Տես՝* ***Баранов А.Н.*** *Управление ликвидностью и платежеспособностью предприятия, "Экономика и социум" No 6 (37) 2017.*

վճարունակությունը կարելի է բարձրացնել՝ պարբերաբար անցկացնելով տարբեր միջոցառումներ, որոնք վերացնում են վճարունակությունը նվազեցնող պատճառներն ու գործոնները, ինչպես նաև նպաստում են ակտիվների իրացվելիության բարձրացմանը: Դրանք են՝ ընթացիկ ակտիվների տեսակարար կշռի աճը ընդհանուր ակտիվների կազմում, իրացվելիք ընթացիկ ակտիվների մասնաբաժնի բարձրացումը, ակտիվների իրացվելիության արագացումը: Կազմակերպության վճարունակությունը կարելի է ամրապնդել նաև՝ բարձրացնելով արտադրանքի որակը, կենտրոնացնելով աղբյուրները, որոնք թուլացնում են ֆինանսական լարվածությունը՝ մշակելով կազմակերպության առողջացման տարբեր ձևեր և այլն: Զգալի նշանակություն ունի կազմակերպության ֆինանսական դիրքը, որը թույլ է տալիս որպես հաշվարկների միջոց օգտագործել առևտրային (ապրանքային) մուրհակները: Բարձրացնելով վճարունակությունը՝ կազմակերպությունը միաժամանակ ապահովում է չվճարումների նվազեցումը և կանխարգելումը: Միշտ արդիական է վճարային հոսքերի նկատմամբ հսկողության ուժեղացումը: Այդ նպատակով ցանկալի է կազմել դրամական միջոցների մուտքերի և ելքերի պլաններ, վարել վճարային օրացույց: Գնորդների կողմից չվճարման կանխարգելման ձևերից են հանդիսանում կանխավճարները, ֆինանսապես հուսալի (վստահելի) կառույցների (կայուն բանկերի, խոշոր ապահովագրական, ֆինանսական, ներդրումային ընկերությունների, պետական մարմինների և այլնի) կողմից ակրեդիտիվների, տարբեր տեսակի երաշխավորությունների օգտագործումը, ինչպես նաև գրավով գործարքների իրականացումը:

Ժամանակակից շուկայական պայմաններում կազմակերպության վճարունակությունը որոշվում է ֆինանսական ռեսուրսների արդյունավետ կառավարմամբ:

Կազմակերպության իրացվելիության կառավարումը ենթադրում է կազմակերպության ֆինանսների այնպիսի տեղաբաշխում, որը թույլ կտա անհրաժեշտության դեպքում արագ մարել պարտավորությունները:

Համաձայն «Экономика и право» բառարանի[1], գոյություն ունեն իրացվելիության կառավարման մի շարք մեթոդներ.[2]

Ø **միջոցների բաշխման ընդհանուր մեթոդ**, որի էությունը կայանում է համախմբված ներգրավված և սեփական միջոցները ըստ անհրաժեշտ ուղղությունների բաշխելու մեջ,

---

[1] *Տես՝ http://economics.niv.ru/doc/dictionary/economy-and-law/fc/slovar-211-2.htm Экономика и право: словарь-справочник Статьи на букву "У" (часть 2, "УПА"-"УСП").*

[2] *Տես՝ **Гавриленко В.Г.**, Капитал. Энциклопедический словарь. – Минск: Право и экономика, 2009. - 858 с.*

Ø **ակտիվների բաշխման** (միջոցների փոխարկման) **մեթոդ**, որի էությունը կայանում է կարճաժամկետ պարտավորությունների ժամկետներին համապատասխան ակտիվների տեղաբաշխման մեջ (օրինակ, մինչև մեկ տարի ժամկետային ավանդները ուղղվում են մինչև մեկ տարի վարկերի տրամադրմանը),

Ø **գիտական կառավարման մեթոդ**, որի դեպքում միջոցների բաշխումն օպտիմալացնելու համար օգտագործվում է գծային ծրագրավորման գործիքակազմ:

Ռուսական և այլ արտասահմանյան տնտեսագետների կողմից առաջարկվող իրացվելիության կառավարման հիմնական մեթոդներն ընդհանրացված են գծապատկեր 1-ում: Նշենք, որ դրանք վերաբերում են բանկերի իրացվելիության կառավարմանը:

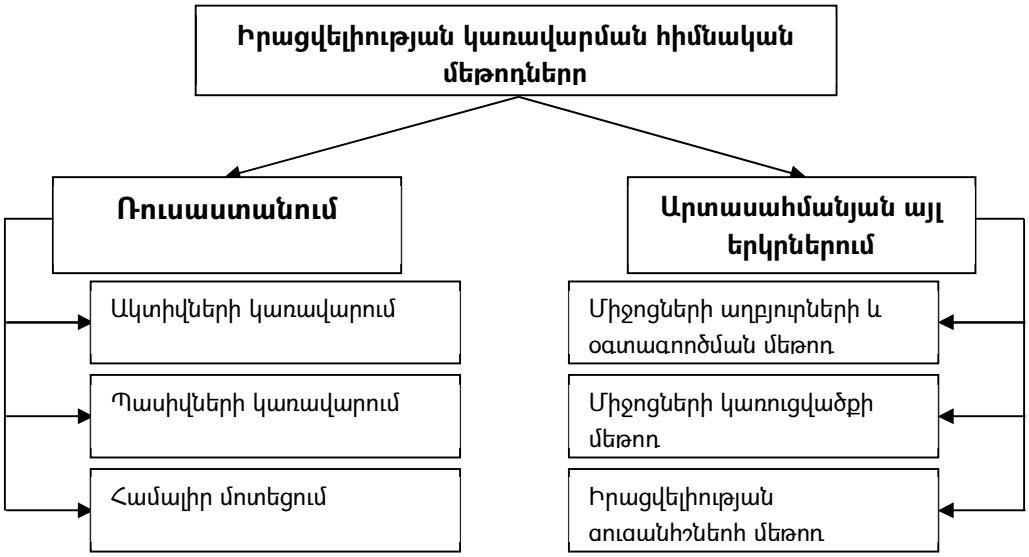

Գծապատկեր 1. Իրացվելիության կառավարման հիմնական մեթոդները*

Նշված մեթոդները հիմնականում կիրառելի են նաև արտադրական կազմակերպությունների համար: Մասնավորապես, մեր կողմից առաջարկվել է կիրառել ակտիվների կառավարման, պասիվների կառավարման և իրացվելիության ցուցանիշների մեթոդները:

Իրացվելիության կառավարման գործընթացում առավել մեծ ուշադրություն պետք է հատկացվի դեբիտորական պարտքերի կառավարմանը:

---

* *Կազմված է հեղինակի կողմից:*

Գործնականում դեբիտորական պարտքերի կառավարումը միջոցների շրջանառելիության վերահսկողություն է: Դեբիտորական պարտքերի ավելի արդյունավետ կառավարումը ենթադրում է՝

Ø կետանցված և ժամկետանց դեբիտորական պարտքերի պարբերաբար մոնիտորինգ և ժամկետների նկատմամբ ընթացիկ հսկողություն,

Ø հաճախորդների բազայի դիվերսիֆիկացիա. որքան փոքր է մեկ գնորդի մասնաբաժինը վաճառքի ծավալի մեջ, այնքան լավ,

Ø կանխավճարների, կարճ ժամանակահատվածում վճարումների դեպքում զեղչային համակարգի կիրառում,

Ø դեբիտորական պարտքերի պլանավորում՝ ձգտելով հասցնել դրանք նվազագույն արժեքի,

Ø նվազագույնի հասցնել կամ հնարավորինս բացառել ոչ դրամային հաշվարկների ձևերը, ինչպիսիք են փոխանակումը, հաշվանցումները և այլն:

Ընթացիկ ակտիվների արդյունավետ օգտագործումն ուղղված է դրանց շրջանառելիությունը արագացնելուն, այսինքն՝ պտույտների թվի ավելացմանը և մեկ շրջապտույտի տևողության կրճատմանը: Պաշարների կառավարման շրջանակներում պետք է օպտիմալացնել մատակարարման ժամկետները, ընտրել կարգապահ, հուսալի մատակարարների, պաշարների շրջանառելիության տևողությունը կրճատելու համար կիրառել արտադրական գործընթացների կազմակերպման առաջադեմ մեթոդներ, խթանել իրացումը՝ ապրանքային մնացորդների ավելացումը կանխարգելելու համար:

Շարադրվածի հիման վրա սահմանվում են կազմակերպության իրացվելիության և վճարունակության գնահատման չափանիշները.

Ø ***Խումբ 1***՝ ոլորտի մասնաբաժինը ՀՆԱ-ում, ոլորտի ռիսկայնություն.

Ø ***Խումբ 2***՝ արտադրության և իրացման դինամիկան, իրացման շուկայի մասշտաբները, արտադրանքի տեսականու բազմազանություն, շուկայի սեգմենտների գրավչություն, համապատասխան շուկաներում մասնաբաժիններ, հաճախորդների և մատակարարների բազաների դիվերսիֆիկացում.

Ø ***Խումբ 3***՝ հիմնական միջոցների մաշվածություն, հիմնական միջոցների բարոյական հնացում, հիմնական միջոցների օգտագործվող տեխնոլոգիաների արդիականություն, պատրաստի արտադրանքի և առանցքային հումքի տեղափոխման համար անհրաժեշտ ենթակառուցվածքի առկայությունը, տարածաշրջանային ենթակառուցվածքների այլ գործոնները.

Ø ***Խումբ 4***՝ ընկերության լրացուցիչ մրցակցային առավելություններ՝

ընկերության բրենդի համբավը, բացառիկ իրավունքները, լիցենզիաները, արտոնագրերը և այլն.

Ø ***Խումբ 5***՝ կառավարման գնահատում, ղեկավարների փորձը և գործարար համբավը.

Ø ***Խումբ 6***՝ ֆինանսական ցուցանիշների գնահատումը, գործառնական շահույթի դինամիկան, կապիտալի եկամտաբերությունը, իրացման շահութաբերությունը, ընթացիկ իրացվելիության գործակիցը, դեբիտորական պարտքերի շրջանառելիությունը, դեբիտորական պարտքերի կառուցվածքը, ժամկետանց դեբիտորական պարտքի առկայությունը, կրեդիտորական պարտքերի կառուցվածքը, ժամկետանց կրեդիտորական պարտքի առկայությունը, կրեդիտորական պարտքերի շրջանառելիության տևողությունը, պաշարների շրջանառելիության տևողությունը, սեփական կապիտալի և ակտիվների հարաբերության դինամիկան, ներդրումների կառուցվածքը, ներդրումների ճկունությունը:

Այսպիսով, իրացվելիության և վճարունակության կառավարումը ցանկացած կազմակերպության ֆինանսական մենեջմենթի կարևոր բաղադրիչ է: Իրացվելիության հետ կապված խնդիրները կարող են բավականին լուրջ հետևանքներ ունենալ ընկերության համար, ընդհուպ մինչև սնանկացում: Կազմակերպության իրացվելիությունը և վճարունակությունը բարձրացնելու համար, առաջին հերթին, անհրաժեշտ է իրականացնել կազմակերպության ֆինանսական գործունեության վերլուծություն:

Ուստի կազմակերպության իրացվելիության կառավարման կարևորագույն բաղադրամասերից մեկը ֆինանսական հաշվետվությունների վերլուծությունն է: Վերլուծությունն ընթանում է մի քանի ուղղություններով՝ հորիզոնական, ուղղահայաց, թրենդային[1]:

Հետազոտության հորիզոնական մեթոդը հաշվետվության յուրաքանչյուր կետի համեմատությունն է նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածի տվյալների հետ: Այն ոչ միայն թույլ է տալիս հետևել փոփոխություններին, այլև կանխատեսել աճի կամ նվազման միտումները: Ուղղահայաց վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս որոշելու ծախսի այս կամ այն հոդվածների տեսակարար կշիռը տվյալ ժամանակաշրջանի հաշվետվություններում: Հետազոտության թրենդային մեթոդը հաշվետվությունների յուրաքանչյուր դիրքի ուսումնասիրության միջոցով թույլ է տալիս բացահայտել ընդհանուր զարգացման միտումները և կատարել կանխատեսում: Իրականացվում է նաև գործակիցների հաշվարկ,

---

[1] *http://fb.ru/article/10288/upravlenie-likvidnostyu-predpriyatiya Автор: Анастасия Давыдова 24 Марта, 2012.*

որը թույլ է տալիս կատարել համեմատական վերլուծություն ըստ դիրքերի:

Ներկայումս Արցախում ֆինանսական վերլուծությունը և կազմակերպության իրացվելիության կառավարումը ինչպես մասնավոր, այնպես էլ հանրային հատվածում գտնվում է բավականին ցածր մակարդակի վրա, ինչը բացատրվում է տեղական մասնագետների ոչ բավարար կրթությամբ և պետությունում, ընդհանուր առմամբ, ֆինանսական վերլուծության ոչ մեծ փորձով:

Մեր կողմից առաջարկվում է կազմակերպության ֆինանսական կառավարումն իրականացնել հետևյալ սխեմայով (գծապատկեր 2).

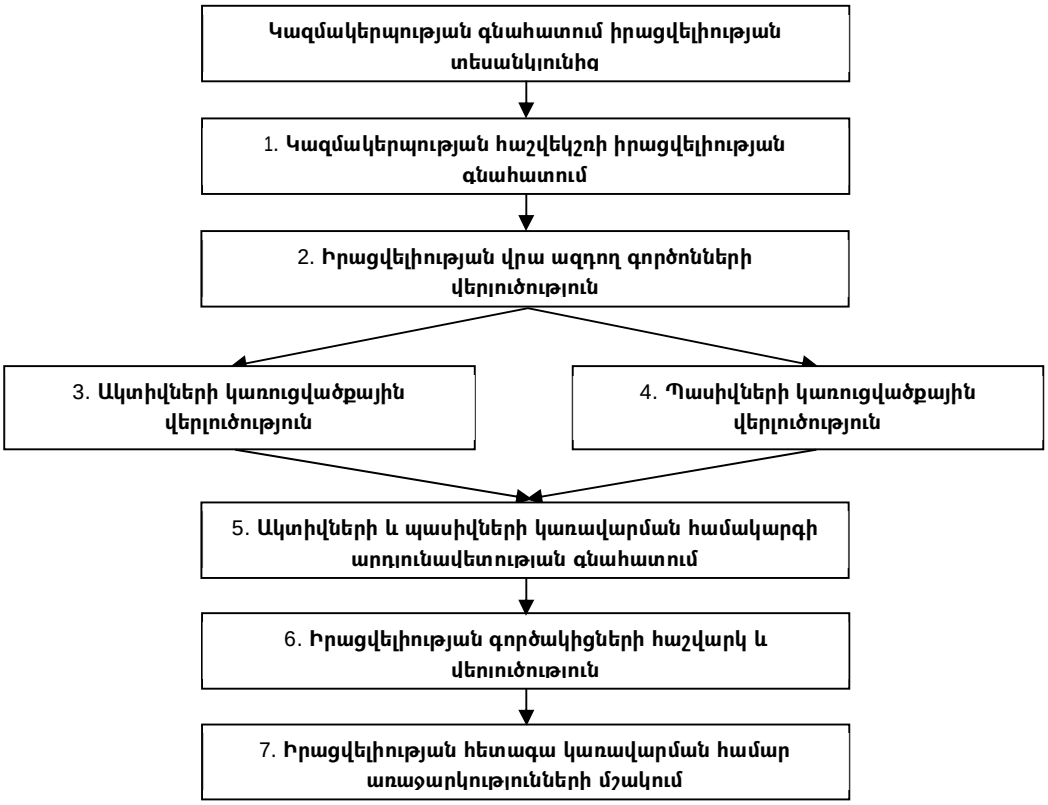

Գծապատկեր 2. Կազմակերպության իրացվելիության կառավարման հիմնական փուլերը*

Կազմակերպության իրացվելիության ֆինանսական կառավարման գործում առանձնակի ուշադրություն պետք է դարձվի ընթացիկ իրացվելիության կառավարմանը: Կազմակերպության ընթացիկ

* *Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից:*

իրացվելիության բարձրացումը ֆինանսատնտեսական վիճակի բարելավման չափազանց կարևոր խնդիր է: Դրա լուծումը պետք է հանդիսանա ֆինանսական առողջացման ռազմավարության բաղկացուցիչ մասը:

Այս խնդրի լուծումն իրականացվում է կազմակերպության կառուցվածքի կատարելագործման, դրա կորուստների կրճատման, նոր տեխնոլոգիաների, նյութերի ներդրման, ավելորդ գույքից ազատմանն ուղղված կազմակերպատնտեսական առանձին միջոցառումների իրականացման միջոցով: Այդ միջոցառումների կազմը շատ լայն է: Օրինակ՝ նյութական ծախսումների կրճատում, վառելիքաէներգետիկ ռեսուրսների ծախսումների կրճատում, արտադրական բանվորների վարձատրության գումարի նվազեցում, վերադիր ծախսերի կրճատում, սոցիալական օբյեկտների ծախսերի կրճատում[1]:

Գրեթե բոլոր այդ միջոցառումներն ուղղված են կազմակերպության ծախսումների կրճատմանը, նրա գույքի և պարտավորությունների կառուցվածքային բարելավմանը: Հետևաբար, դրանք կարող են օգտագործվել նաև ընթացիկ իրացվելիության բարձրացման նպատակով:

Գրականության մեջ ներկայացված ընթացիկ իրացվելիության կառավարման մեթոդների կազմը սահմանափակվում է հետևյալով.

- ընթացիկ իրացվելիության գործակցի արժեքի բարելավում՝ ակտիվների կառուցվածքի և հաշվապահական հաշվեկշռի պասիվների փոփոխության միջոցով.
- ընթացիկ իրացվելիության գործակցի նորմատիվ արժեքի հաշվարկ.
- կազմակերպության ֆինանսական վիճակի ախտորոշում՝ ըստ ընթացիկ իրացվելիության գործակցի արժեքի:

Տնտեսագիտական գրականության մեջ բացակայում է ընթացիկ իրացվելիության գործակցի նորմատիվային արժեքը սահմանելու վերաբերյալ միատեսակ մոտեցում: Աղբյուրների մեծամասնությունում առաջարկվում է ընդունել այն հավասար 2-ի:

Ընթացիկ իրացվելիության գործակցի արժեքը հաշվարկելու և կառավարելու նպատակով մեր կողմից առաջարկվել է կիրառել հետևյալ մոտեցումը. ցուցանիշը հաշվարկել ոչ թե պահային տվյալներով, այլ օգտագործել միջինները, այսինքն.

$$Գ_{ընի} = \frac{\overline{ԸԱ}}{\overline{ԸՊ}} \qquad (1):$$

[1] Տես՝ https://cyberpedia.su/11xd6bb.html *Данилин Валерий Федорович Современные методы управления текущей ликвидностью предприятия. 63-68*

Այս դեպքում հաշվի է առվում նաև ժամանակի մեջ ցուցանիշի փոփոխությունը:

Այնուհետև առաջարկվել է իրականացնել ընթացիկ իրացվելիության գործոնային մոդելում փոփոխություններ՝ համարիչը և հայտարարը բաժանելով արտադրանքի իրացումից հասույթի վրա և բազմապատկելով ժամանակաշրջանի օրերի թվով: Արդյունքում կստանանք հետևյալ բանաձևը.

$$Գ_{ընի} = \frac{\overline{ԸԱ}}{\overline{ԸՊ}} = \frac{\overline{ԸԱ} \cdot Օ:Հ}{\overline{ԸՊ} \cdot Օ:Հ} = \frac{Տ_{շրջ.ԸԱ}}{Տ_{շրջ.ԸՊ}}, \qquad (2),$$

որտեղ՝ $Տ_{շրջ.ԸԱ}$-ն՝ ընթացիկ ակտիվների շրջանառելիության տևողությունն է, օրերով,

$Տ_{շրջ.ԸՊ}$-ն՝ ընթացիկ պարտավորությունների շրջանառելիության տևողությունն է,

Օ-ն՝ հաշվետու ժամանակաշրջանի օրերի թիվն է,

Հ-ն՝ հաշվետու ժամանակաշրջանի իրացումից հասույթն է:

Այստեղից պարզ է դառնում, որ ընթացիկ իրացվելիության գործակիցը կախված է ընթացիկ ակտիվների և ընթացիկ պարտավորությունների շրջանառելիությունից: Մասնավորապես, առաջարկված մոդելը թույլ է տալիս կառավարել ընթացիկ իրացվելիության գործակցի արժեքը՝ նշված ցուցանիշների տևողությունը կարգավորելու միջոցով:

Այսպիսով, մեր կողմից առաջարկվում է կիրառել իրացվելիության կառավարման հետևյալ մեթոդները՝ ակտիվների կառավարման, պասիվների կառավարման և իրացվելիության ցուցանիշների: Կազմակերպության ֆինանսական կառավարման ընթացքում առաջարկվում է իրականացնել կազմակերպության գնահատումը իրացվելիության տեսանկյունից, կատարել հաշվեկշռի իրացվելիության գնահատումը, իրականացնել իրացվելիության վրա ազդող գործոնների վերլուծությունը, ակտիվների և պասիվների կառուցվածքի վերլուծությունը, դրանց կառավարման համակարգի արդյունավետության գնահատումը, իրացվելիության գործակիցների հաշվարկը և վերլուծությունը և մշակել առաջարկություններ իրացվելիության հետագա կառավարման համար:

Գրականություն

1. **Баранов А.Н.**, Управление ликвидностью и платежеспособностью предприятия, "Экономика и социум" No 6 (37) 2017.
2. http://economics.niv.ru/doc/dictionary/economy-and-law/fc/slovar-211-2.htm Экономика и право: словарь-справочник Статьи на букву "У" (часть 2, "УПА"-"УСП").
3. **Гавриленко В.Г.**, Капитал. Энциклопедический словарь. – Минск: Право и экономика, 2009. - 858 с.
4. http://fb.ru/article/10288/upravlenie-likvidnostyu-predpriyatiya Автор: **Анастасия Давыдова** 24 Марта, 2012.
5. https://cyberpedia.su/11xd6bb.html **Данилин Валерий Федорович**, Современные методы управления текущей ликвидностью предприятия.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, տ.գ.դ. Թ.Ն.Մանասերյանը:

ՀՏԴ 336.663

Տնտեսագիտություն

Գոհար ՍԱՐԳՍՅԱՆ
ԱրՊՀ ֆինանսահաշվային ամբիոնի ավագ դասախոս, տ.գ.թ.

ՀԱՇՎԵԿՇՌԻ ԻՐԱՑՎԵԼԻՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հոդվածում ներկայացված են ակտիվների՝ ըստ դրանց իրացվելիության անկման, և պարտավորությունների՝ ըստ դրանց մարման ժամկետների ավելացման աստիճանի դասակարգման որոշ մոտեցումներ՝ ակտիվները և պարտավորությունները բաժանելով 4 խմբի: Հաջորդիվ ներկայացվում է հաշվեկշռի իրացվելիության վերլուծության գույքային մոտեցումը՝ դրա հետագա գնահատմամբ, ինչպես նաև ֆունկցիոնալ մոտեցումը:

Բանալի բառեր՝ *հաշվեկշռի իրացվելիություն, ակտիվների և պասիվների դասակարգում, գույքային մոտեցում, ֆունկցիոնալ մոտեցում:*

Г. Саркисян

АНАЛИЗ ПОДХОДОВ К ОЦЕНКЕ ЛИКВИДНОСТИ БАЛАНСА

В статье представлены некоторые подходы к классификации активов по мере уменьшения их ликвидности и пассивов – по степени увеличения сроков их погашения с разделением активов и пассивов на 4 группы. Далее представлен имущественный подход анализа ликвидности баланса с последующей оценкой, а также функциональный подход.

Ключевые слова: *ликвидность баланса, классификация активов и пассивов, имущественный подход, функциональный подход.*

G. Sargsyan

THE ANALYSIS OF APPROACHES TO ASSESSING THE LIQUIDITY OF THE BALANCE SHEET

The article presents some approaches to the classification of assets as their liquidity decrease, and liabilities – according to the degree of increase in their maturity, with the division of assets and liabilities into 4 groups. The following is a property approach to analyzing the liquidity of the balance sheet with subsequent evaluation, and a functional approach.

Key words: *balance sheet liquidity, classification of assets and liabilities, property approach, functional approach.*

Տնտեսվարող սուբյեկտների մեծամասնության համար որպես տեղեկատվական աղբյուր հանդես են գալիս տնտեսվարող սուբյեկտի գործունեության վերաբերյալ տարեկան և եռամսյակային հաշվետվությունները (Ֆինանսական վիճակի մասին հաշվետվությունը):

Ինչպես նշում է Լ.Վ. Էյխլերը[1], վճարունակության գնահատումն, ըստ հաշվեկշռի, իրականացվում է ընթացիկ ակտիվների իրացվելիության բնութագրման հիման վրա, որը որոշվում է դրանց՝ դրամական միջոցների վերածվելու համար անհրաժեշտ ժամանակով: Որքան քիչ ժամանակ է պահանջվում տվյալ ակտիվի հավաքագրման համար, այնքան բարձր է դրա իրացվելիությունը: Հաշվեկշռի իրացվելիությունը տնտեսվարող սուբյեկտի ունակությունն է վերածել ակտիվները կանխիկի և մարել իր վճարային պարտավորությունները, ինչպես նաև այն կազմակերպության վճարային պարտավորությունների ծածկման աստիճանն է իր ակտիվներով, որոնց կանխիկի վերածվելու ժամկետը համապատասխանում է վճարային պարտավորությունների մարման ժամկետին: Այն կախված է ունեցած վճարային միջոցների մեծության՝ կարճաժամկետ պարտքային մեծությանը համապատասխանելու. աստիճանից:

Ըստ Ա.Դ.Շերեմետի[2], հաշվեկշռի իրացվելիությունը որոշվում է որպես ակտիվներով կազմակերպության պարտավորությունների ծածկման աստիճան, որոնց դրամական ձևի վերածման ժամկետը համապատասխանում է պարտավորությունների մարման ժամկետին: Հաշվեկշռի իրացվելիության վերլուծության էությունը կայանում է ըստ իրացվելիության աստիճանի խմբավորված ու դրանց նվազման կարգով համախմբված կազմակերպության միջոցների (ակտիվների) և ըստ մարման

---

[1] Տես՝ ***Эйхлер Л.В.***, *Финансовый менеджмент: актуальные вопросы управления финансами предприятий\: учебное пособие Омск: СибАДИ 2013, стр. 32.*

[2] Տես՝ ***Шеремет А.Д.***, *Комплексный анализ хозяйственной деятельности. – М, 2006, стр.320.*

ժամկետների խմբավորված ու աճման կարգով ներկայացված պարտավորությունների (պասիվների) համեմատության մեջ:

Ներկայացնենք կազմակերպության ակտիվների իրացվելիության աստիճանից, այսինքն՝ դրամական միջոցների վերածվելու արագությունից կախված, և պասիվների՝ ըստ դրանց մարման հրատապության խմբերի դասակարգման որոշ մոտեցումները:

Ամենապարզ տարբերակը՝ ըստ Ա.Զ. Սարգսյանի և Կ.Ա. Առաքելյանի[1], ներկայացված է աղյուսակ 1-ում:

Աղյուսակ 1.

Ակտիվների և պասիվների դասակարգումը՝ ըստ Ա.Զ. Սարգսյանի և Կ.Ա. Առաքելյանի /ավանդական մոտեցում/

Խումբը		Հոդվածները
Ա1	առավել իրացվելի ակտիվներ	դրամական միջոցներ և համարժեքներ
Ա2	արագ իրացվելի ակտիվներ	դեբիտորական պարտքեր
Ա3	դանդաղ իրացվելի ակտիվներ	պաշարներ
Ա4	դժվար իրացվելի ակտիվներ	ոչ ընթացիկ ակտիվներ
Պ1	առավել հրատապ պարտավորություններ	կրեդիտորական պարտքեր
Պ2	կարճաժամկետ պասիվներ	ընթացիկ ֆինանսական պարտավորություններ
Պ3	երկարաժամկետ պասիվներ	ոչ ընթացիկ պարտավորություններ
Պ4	մշտական պասիվներ	սեփական կապիտալ

Ինչպես տեսնում ենք, ակտիվներն ու պասիվները դասակարգված են պարզ եղանակով՝ հիմնվելով հաշվեկշռի (ֆինանսական վիճակի մասին հաշվետվության) խոշորացված հոդվածների վրա՝ առանց լրացուցիչ ճշգրտումների:

Ա.Հ. Բայադյանի[2] մոտեցումը ներկայացված է աղյուսակ 2-ում: Ի տարբերություն վերը բերված դասակարգման, Ա.Հ. Բայադյանն առաջարկել է, օրինակ, երկարաժամկետ ֆինանսական ներդրումները դասել ոչ թե դժվար իրացվելի ակտիվների շարքում, այլ դանդաղ իրացվելի:

Աղյուսակ 2.

Ակտիվների և պասիվների դասակարգումը՝ ըստ Ա.Հ. Բայադյանի

Խումբը	Հոդվածները

[1] *Տես՝ **Սարգսյան Ա.Զ., Առաքելյան Կ.Ա.,** Տնտեսական գործունեության վերլուծություն, Եր.: Տնտեսագետ, 2005թ, էջ 348-349:*

[2] *Տես՝ **Բայադյան Ա.Հ.**, Ֆինանսական վերլուծություն. ուս. ձեռնարկ: Եր. «Լիմուշ», 2013, էջ 193-195:*

Ա1	***Ամենաշատ իրացվելի ակտիվներ***	դրամական միջոցներ, կարճաժամկետ ֆինանսական ներդրումները՝ արժեթղթերի տեսքով
Ա2	***Արագ իրացվելի ակտիվներ***	դեբիտորական պարտքեր (վճարումներ, որոնք պետք է կատարվեն հաշվետու պահից 12 ամսվա ընթացքում) և այլ ընթացիկ ակտիվներ
Ա3	***Դանդաղ իրացվելի ակտիվներ***	արտադրական պաշարները, անավարտ արտադրության ծախսերը, երկարաժամկետ ֆինանսական ներդրումները, դեբիտորական պարտքերը (վճարումներ, որոնք պետք է կատարվեն հաշվետու պահից ավելի քան 12 ամիս հետո), ապրանքանյութական արժեքների ձեռքբերման գծով ավելացված արժեքի և ակցիզային հարկերը
Ա4	***Դժվար իրացվելի ակտիվներ***	ոչ ընթացիկ ակտիվները՝ բացառությամբ երկարաժամկետ ֆինանսական ներդրումների
Պ1	***ամենահրատապ պարտավորություններ***	կրեդիտորական պարտքերը (առևտրական կրեդիտորական պարտքերը, կարճաժամկետ կրեդիտորական պարտք բյուջեին և այլն), շահաբաժինների գծով կանխավճարները, այլ կրեդիտորական պարտքերը, որոնք սահմանված ժամկետում չեն վճարվում
Պ2	***Կարճաժամկետ պասիվներ***	բանկերի կարճաժամկետ վարկերն ու փոխառությունները, վարկերի և փոխառությունների գծով հաշվեգրված տոկոսները, ինչպես նաև այլ ընթացիկ պարտավորությունները, որոնք ենթակա են մարման հաշվետու պահից 12 ամսվա ընթացքում
Պ3	***Երկարաժամկետ պասիվներ***	երկարաժամկետ բանկային վարկերը և փոխառությունները, ֆինանսական վարձակալության գծով երկարաժամկետ պարտավորությունները, հետաձգված հարկային պարտավորությունները և այլ ոչ ընթացիկ պարտավորությունները, որոնք ենթակա են մարման հաշվետու պահից ավելի քան 12 ամիս հետո
Պ4	***Կայուն (հաստատուն) պասիվներ***	սեփական կապիտալից՝ կանոնադրական (բաժնեհավաք) կապիտալի զուտ գումարը, լրացուցիչ կապիտալը, վերագնահատումից տարբերությունները, կուտակված շահույթը, պահուստները (բացի շահաբաժինների գծով կանխավճարներից), ինչպես նաև ոչ ընթացիկ պարտավորություններից՝ նպատակային ֆինանսավորումն ու մուտքերը և գալիք ժամանակաշրջանի ծախսերի ու վճարումների պահուստները

Լ.Վ. Էյխլերի[1] կողմից առաջարկվել է ակտիվների և պասիվների դասակարգման հետևյալ մոտեցումը (աղյուսակ 3)

Աղյուսակ 3.

Ակտիվների և պասիվների դասակարգումը՝ ըստ Լ.Վ. Էյխլերի

Խումբը		Հոդվածները
Ա1	առավել իրացվելի ակտիվներ	դրամական միջոցների բոլոր հոդվածներով գումարները, կարճաժամկետ ֆինանսական ներդրումները
Ա2	արագ իրացվելի ակտիվներ	դեբիտորական պարտքերը (որոնցով վճարումները սպասվում են հաշվետու ամսաթվից հետո 12 ամսվա ընթացքում), այլ ընթացիկ ակտիվները
Ա3	դանդաղ իրացվելի ակտիվներ	պաշարներ, դեբիտորական պարտքեր (որոնցով վճարումները սպասվում են հաշվետու ամսաթվից 12 ամսից հետո), ձեռքբերված արժեքներով ԱԱՀ
Ա4	դժվար իրացվելի ակտիվներ	ակտիվներ, որոնք նախատեսված են տնտեսական գործունեության ընթացքում համեմատաբար երկար ժամանակահատվածում օգտագործելու համար
Պ1	առավել հրատապ պարտավորություններ	կրեդիտորական պարտքեր, հաշվարկներ շահաբաժիններով, այլ կարճաժամկետ պարտավորություններ, ինչպես նաև ժամանակին չմարված փոխատվություններ (ըստ հաշվապահական հաշվեկշռի կից ծանոթագրությունների տվյալների)
Պ2	կարճաժամկետ պասիվներ	կարճաժամկետ փոխառու բանկային վարկեր և այլ փոխառություններ
Պ3	երկարաժամկետ պասիվներ	երկարաժամկետ փոխառու վարկեր և այլ երկարաժամկետ պասիվներ
Պ4	մշտական պասիվներ	սեփական կապիտալը

Հաշվեկշռի իրացվելիությունը (*գույքային մոտեցմամբ*) որոշելու համար անհրաժեշտ է համադրել բերված խմբերի հանրագումարներն ըստ ակտիվների և պասիվների: Հաշվեկշիռը համարվում է բացարձակ իրացվելի, եթե՝

$$Ա1 \geq Պ1,\ Ա2 \geq Պ2,\ Ա3 \geq Պ3 \text{ և } Ա4 \leq Պ4:$$

Առաջին երեք անհավասարումների կատարումը բերում է չորրորդ անհավասարման կատարմանը, ուստի էական է ակտիվների և պասիվների առաջին երեք խմբերի համադրումը: Չորրորդ անհավասարումը կրում է հաշվեկշռող բնույթ և, միևնույն ժամանակ, ունի խորը տնտեսագիտական իմաստ. դրա կատարումը վկայում է ֆինանսական կայունության նվազագույն պայմանի պահպանման՝ կազմակերպության մոտ սեփական շրջանառու միջոցների առկայության մասին:

[1] Տես՝ ***Эйхлер Л.В.,*** *Финансовый менеджмент: актуальные вопросы управления финансами предприятий\: Учебное пособие Омск: СибАДИ 2013, стр. 32.*

Այն դեպքում, երբ մեկ կամ մի քանի անհավասարումներ ունենում են նշան, որը հակադարձ է օպտիմալ տարբերակում նշվածից, հաշվեկշռի իրացվելիությունը քիչ թե շատ տարբերվում է բացարձակից:

Մասնավորապես, համաձայն Լ.Հ. Գրիգորյանի և Ն.Է.Միրզոյանի[1], *Ա1 < Պ1, Ա2 ≥ Պ2, Ա3 ≥ Պ3, Ա4 ≤ Պ4* պայմանի կատարման դեպքում իրացվելիությունը գնահատվում է նորմալ, *Ա1 < Պ1, Ա2 < Պ2, Ա3 ≥ Պ3, Ա4 ≤ Պ4* պայմանի կատարման դեպքում իրացվելիությունը գնահատվում է խախտված, իսկ *Ա1 < Պ1, Ա2 < Պ2, Ա3 < Պ3, Ա4 > Պ4* դեպքում՝ կրիտիկական:

Առավել իրացվելի միջոցների և արագ իրացվող ակտիվների համադրումը առավել իրացվելի պարտավորությունների և կարճաժամկետ պասիվների հետ թույլ է տալիս պարզել ընթացիկ իրացվելիությունը: Ընթացիկ իրացվելիությունը վկայում է ուսումնասիրման պահին առավել մոտ ժամանակահատվածում կազմակերպության վճարունակության (կամ անվճարունակության) մասին: Հեռանկարային իրացվելիությունն իրենից ներկայացնում է վճարունակության կանխատեսում՝ հիմնված ապագա մուտքերի և վճարումների վրա:

Նշված սխեմայով իրականացվող հաշվեկշռի իրացվելիությունը մոտավոր է, քանի որ ակտիվների իրացվելիության աստիճանի և պարտավորությունների մարման ժամկետների համապատասխանությունը նախանշված է մոտավորապես: Դա պայմանավորված է տեղեկատվության սահմանափակությամբ, որին տիրապետում է հաշվապահական հաշվետվության հիման վրա արտաքին վերլուծություն իրականացնող վեր-լուծաբանը:

Առավել հստակ, հաշվեկշռի իրացվելիությունը կարելի է գնահատել հաշվառման տվյալների օգտագործման հիման վրա, այսինքն՝ ներքին ֆինանսական վերլուծության շրջանակներում[2]: Այդ դեպքում ակտիվների և պասիվների առաջին խմբերից որևէ մեկում (Ա1–Ա3 և Պ1–Պ3) ընդգրկված յուրաքանչյուր հաշվեկշռային հոդվածով գումար բաժանվում է մասերի, որոնք համապատասխանում են ակտիվների համար՝ դրամական միջոցների վերածվելու ժամկետներին, պասիվների համար՝ պարտավորությունների մարման տարբեր ժամկետներին՝ մինչև 3 ամիս, 3-6 ամիս, 6-12 ամիս, 1 տարուց ավել:

Հաշվեկշռի իրացվելիության *ֆունկցիոնալ մոտեցումը* հիմնվում է նույն սկզբունքների վրա, սակայն ունի որոշակի առանձնահատկություններ: Այս

---

[1] ***Գրիգորյան Լ.Հ., Միրզոյան Ն.Է.***, *Կազմակերպությունների ֆինանսական վերլուծություն և վարկանշում, Եր., «Տնտեսագետ», 2018, էջ 23:*

[2] *Տես՝* ***Шеремет А.Д.***, *Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятиа: учебник /А.Д. Шеремет, 2-е изд., доп., М., ИНФРА, М, 2017, стр 306.*

մեթոդիկայով հաշվեկշիռը համարվում է իրացվելի հետևյալ պայմանների պահպանմամբ՝

Ա1 + Ա2 > Պ2, Ա3 > Պ1, Ա4 < Պ4 + Պ3:

Ֆունկցիոնալ մոտեցմամբ ձևափոխվում է ոչ այնքան ռացիոնալ հարաբերակցությունը, որը պետք է կատարվի հաշվեկշռի իրացվելիության վերլուծությունը գույքային մոտեցմամբ իրականացնելիս, դա դրամական միջոցների և կարճաժամկետ ֆինանսական ներդրումների գերազանցումն է կրեդիտորական պարտքերին (Ա1>Պ1): Դրա պահպանումը բարձրացնում է ինֆլյացիոն կորուստների ռիսկը՝ կապված կազմակերպությունում դրամական միջոցների արժեզրկման հետ:

Ֆունկցիոնալ մոտեցմամբ կրեդիտորական պարտքերը պետք է համապատասխանեցվեն պաշարներին: Դրանք հանդիսանում են վերջիններիս ֆինանսավորման աղբյուրը (Ա3>Պ1): Այս հարաբերակցությունը տրամաբանական է այն տեսանկյունից, որ հումքի, նյութերի, ապրանքների ձեռքբերումն իրականացվում է մատակարարների միջոցով: Սակայն այդ հարաբերակցությունը հակասության մեջ է մտնում ֆինանսական կայունության վերլուծության տիպային (բացարձակ մեծություններով) մեթոդիկայի հետ, որտեղ ենթադրվում է, որ կազմակերպության գործառնական պարբերաշրջանը պետք է ֆինանսավորվի այսպես կոչված «նորմալ» աղբյուրներով՝ սեփական ընթացիկ միջոցներով, ոչ ընթացիկ պարտավորություններով, կարճաժամկետ վարկերով և փոխառություններով:

Այսպիսով, մեր կարծիքով կազմակերպության հաշվեկշի վերլուծության և գնահատման ֆունկցիոնալ մոտեցումն առավել ընդունելի է, քանի որ նկարագրում է կազմակերպության ֆինանսատնտեսական գործունեության ընթացքում ակտիվների և դրանց ֆինանսավորման աղբյուրների միջև ֆունկցիոնալ հավասարակշռությունը:

Գրականություն

1. **Բայադյան Ա.Հ.** Ֆինանսական վերլուծություն. Ուս. ձեռնարկ: Եր. «Լիմուշ», 2013, 293 էջ:
2. **Գրիգորյան Լ.Հ., Միրզոյան Ն.Է.** Կազմակերպությունների ֆինանսական վերլուծություն և վարկանշում. – Եր.: Տնտեսագետ, 2018, 156 էջ:
3. **Սարգսյան Ա.Զ., Առաքելյան Կ.Ա.** Տնտեսական գործունեության վերլուծություն, Եր., «Տնտեսագետ», 2005թ. , 446 էջ:

4. **Истомин В.С.**, Анализ ликвидности баланса: подходы и особенности. Вестник Амурского государственного университета. Серия: Естественные и экономические науки. 2010. № 51. с. 95-102.
5. **Шеремет А.Д.**, Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности пред-приятия: учебник /А.Д. Шеремет, 2-е изд., доп., М. ИНФРА-М, 2017, 374 с.
6. **Шеремет А.Д.**, Комплексный анализ хозяйственной деятельности, М., ИНФРА-М, 2006, 415с.
7. **Эйхлер Л.В.**, Финансовый менеджмент: актуальные вопросы управления финансами предприятий\: учебное пособие Омск: СибАДИ 2013, 154 с.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, տ.գ.դ. Թ.Ն.Մանասերյանը:

ՀՏԴ 331.5

Տնտեսագիտություն

Ирина ИШХАНЯН
доцент кафедры экономической теории и управления АрГУ, к.э.н.

Григорий ИШХАНЯН
старший преподаватель кафедры экономической теории и управления АрГУ

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕЖДУНАРОДНОГО РЫНКА ТРУДА: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И НОВЫЕ ВЫЗОВЫ

Ի.. Իշխանյան , Գ. Իշխանյան

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՇՈՒԿԱՅԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ՝ ԵՐԿԱ ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ՆՈՐ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ

Այս հոդվածում քննվում են աշխատանքի միջազգային շուկայի, համաշխարհային տնտեսության գլոբալիզացիայի պայմաններում համաշխարհային աշխատաշուկայի զարգացման էվոլյուցիան, միջազգային աշխատաշուկայի հիմնական տեսական հասկացությունները, դրանց գործառույթներն ու առանձնահատկությունները, զարգացման միտումները, ինչպես նաև համաշխարհային աշխատաշուկայի ձևավորման վրա ազդող գործոնները: Մանրամասն քննվում է աշխատանքի շուկաների ձևավորման վրա համաճարակի ազդեցությունը և դրա հետևանքները՝ համաշխարհային մասշտաբով և առանձին տարածաշրջաններում:

Բացահայտվել են համաշխարհային աշխատաշուկայի առանձնահատկություններն ու հիմնական խնդիրները գլոբալիզացման, ավտոմատացման, համակարգչային գիտության և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների և

«ռոբոտային» աշխարհի զարգացման ներկա պայման-ներում:
Վեր լուծվել է համաշխարհային աշխատաշուկայի ներկայիս վիճակը և տրվել հեռանկարում դրա զարգացման վերլուծական կանխատեսում, ուրվագծվել է պետությունների քաղաքականությունը այս խնդրի կարգավորման ոլորտում:

Բանալի բառեր՝ աշխատուժ, համաշխարհային աշխատաշուկա, ազգային աշխատաշուկա, գլոբալացում, աշխատանքի միջազգային շուկայի ձևավորում, արհեստական ինտելեկտ, Աշխատանքի միջազգային կազմակերպություն, զբաղվածություն, գործազրկություն, գենդերային խտրականություն:

В статье рассматриваются понятия международного рынка труда, эволюция развития мирового рынка труда в условиях глобализации мировой экономики, основные теоретические понятия международного рынка труда, его функции и особенности, тенденции развития, а также факторы, влияющие на формирование мирового рынка труда. Подробно рассмотрены влияние пандемии и ее последствий на формирование рынков труда в мировом масштабе и в отдельных регионах.
Выявлены особенности и основные проблемы мирового рынка труда в сложившихся в условиях развития глобализации, автоматизации, компьютерной науки и информационных технологий и «роботизированного» мира.
Проведен анализ современного состояния мирового рынка труда и дан аналитический прогноз его развития в перспективе, излагается политика государств в области регулирования данного вопроса.

Ключевые слова: труд, мировой рынок труда, национальный рынок труда, глобализация, формирование международного рыка труда, искусственный интеллект, Международная организация труда, занятость, безработица, гендерная дискриминация.

I. Ishkhanyan G.Ishkhanyan

THE MAIN PROBLEMS OF THE INTERNATIONAL LABOR MARKET: CURRENT STATE AND NEW CHALLENGES

This article discusses the concepts of the international labor market, the evolution of the development of the world labor market in the context of the globalization of the world economy, the basic theoretical concepts of the international labor market, its functions and features, as well as factors influencing the formation of the world labor market. The influence of the pandemic and its consequences on the formation of labor markets on a global scale and in individual regions is considered in detail. The features and main problems of the world labor market in the current conditions of the development of globalization, automation, computer science and information technology and the «robotic» world are revealed.

The analysis of the current state of the world labor market is carried out and an analytical forecast of its development in the future is given, the policy of states in the field of regulation of this issue is outlined.

Key words: labor, global labor market, national labor market, globalization, formation of the international labor market, artificial intelligence, International Labor Organization, employment, unemployment, gender discrimination.

Актуальность исследуемой темы обусловлена особенностями современного мира, в котором на формирование международного рынка труда, на уровень и качество занятости оказывают влияние такие факторы, как процесс глобализации мировой экономики, прогресс информационных технологий, новые методы стратегии бизнеса и др.

В настоящее время происходит сложный процесс глобализации экономики, в рамках которого осуществляются преобразования в национальных экономиках и во всей системе мирового хозяйства.

Процесс глобализации мировой экономики тесно связан с процессом глобализации рынка труда. Возникают перемены в процессах трудовой деятельности, в организации труда, в структуре занятости и в трудовых отношениях.

Процесс интернационализации международной жизни многогранен и включает в этот процесс все факторы производства, в том числе и трудовые ресурсы.

В современном мире, когда между странами практически не существует границ, активно развивается международный рынок труда. Ведь если определенная специальность не актуальна в одном государстве, или в избытке, тогда, возможно, в таких профессионалах могут нуждаться другие страны. Благодаря таким миграциям умов и рук почти все страны восполняют пробелы в

нехватке нужных специалистов, а последние повышают свои доходы за счет высоких зарплат, на которые у себя на родине не могли рассчитывать.

Стремительно развивающаяся автоматизация, роботизация и искусственный интеллект существенно преобразуют качество и количество доступных рабочих мест. Технологии способны облегчить нам жизнь, повысить производительность, уровень и продолжительность жизни, позволяют сосредоточиться на личностной самореализации. При этом они угрожают социальной стабильности, способны вызвать политическую и экономическую напряженность, если экономические блага не распределены равномерно. [17.С.6]

Труд - важнейший фактор производства, он создает основу национального богатства и валового внутреннего продукта общества. В то же время он обеспечивает доходы граждан, образ и уровень жизни которых во многом определяется тем, имеется ли у них и какая именно работа. [5.С.7]

Уже, к началу 60- х гг. XX века сформировался мировой рынок труда.

Международный рынок рабочей силы охватывает разнонаправленные потоки трудовых ресурсов, пересекающих национальные границы, объединяет национальные и региональные рынки рабочей силы.

Процесс глобализации оказал влияние на формирование международных экономических отношений, глобального рынка труда, но и на изменение спроса и предложения глобального рынка труда.

Основные направления глобализации на рынке труда приведены в **приложении 1.** [1.С.13-15].

В настоящее время мировой рынок труда функционирует по тем же принципам, что и рынок товаров и услуг. Но основным его отличием является то, что здесь продается особый товар – рабочая сила.

Национальные рынки труда все больше утрачивают свою замкнутость и обособленность. Между ними возникают транснациональные потоки и перемещения рабочей силы, которые приобретают постоянный и систематический характер.

Международный рынок труда всегда был объектом исследования теоретиков и практиков экономической науки, именно поэтому определения международного рынка труда разнообразны. **Приложение 2**

Мировой (глобальный) рынок труда - это: совокупность глобальных трудовых ресурсов как сумма всего занятого (реального и потенциального) населения мира, включая международных трудовых мигрантов, наднациональное образование, где на конкурентной основе выступают покупатели и продавцы заграничной рабочей силы в борьбе за качественные трудовые ресурсы, совокупность национальных, региональных рынков труда, самостоятельное образование, сегментами которого могут выступать как национальные рынки труда, так и отдельные регионы мира.

Современный рынок представляет собой некую диспропорцию, что уже укоренилась, отсутствие мотивации в профессиональной сфере, низкая оплата. Минимальная заработная плата в стране очень маленькая, значительно ниже (до нескольких десятков раз), чем в развитых странах близкого и дальнего зарубежья. Сегодня практически отсутствует стимулирование профессионального развития сотрудников и неработающих специалистов.

Формирование международного рыка труда - свидетельство того, что процессы мировой интеграции не только идут в экономической и технологической областях, но начинают затрагивать неизмеримо более сложную область социальных и трудовых отношений, которые приобретают теперь глобальный характер. В непосредственное соприкосновение приходит социальная политика различных стран, обладающих неодинаковым социальным опытом и непохожими национальными традициями. Точками такого соприкосновения являются, прежде всего, совместные межнациональные предприятия, которые во множестве возникают в разных частях мира. Соприкосновение происходит и в рамках отдельных ТНК, при передвижении через границы рабочей силы и капитала. Во многих случаях при этом возникает трудноразрешимая проблема совмещения не только различных экономических и технологических, но и социальных структур.

Образование международного рынка труда осуществляется двояко:

1. через миграцию (физическое перемещение) капитала и труда,
2. путем постепенного слияния национальных рынков труда (образование "общего рынка труда"), когда окончательно устраняются юридические, национально-этнические, культурные и иные перегородки между ними. В ряде случаев, соединение капитала и труда может происходить и без их физического перемещения, когда в ход пускаются системы телекоммуникаций.

Развитие мирового рынка труда связано с наличием следующих факторов:

- значительные объемы миграции капиталов и наемных специалистов,
- постепенное слияние национальных экономик разных стран, размытие границ между государствами.

Все это только углубляет интеграционные процессы в международных масштабах.

Много компаний в поисках дешевой рабочей силы ищут специалистов в странах, которые развиваются, или же открывают на таких территориях свое производство.

Развитию мировых тенденций в формировании международного рыка труда способствуют: Приложение 3

Функции и структура международный рынок труда приведена в приложение 4.

На рынке труда действует закон спроса и предложения на рабочую силу, который влияет на заработную плату. Динамика уровня конкурентоспособности рабочей силы является результатом многих взаимодействующих процессов на индивидуальном, национальном и региональном уровнях. **На национальном и региональном уровнях наиболее отчетливо выступают следующие группы условий (факторов), влияющих на динамику конкурентоспособности рабочей силы:** [3.С.21]. **Приложение 5**

Процесс создания международной торговли рабочей силой прошел много этапов развития. Сначала люди, имеющие неквалифицированную или низкоквалифицированную специальность, начали искать лучшие условия работы за границей. **Со временем эти процессы трансформировались в устойчивые потоки рабочей силы между странами и регионами, для которых характерен большой разрыв в уровне экономического развития: Приложение 6**

Для оценки численности трудовых ресурсов, задействованных в общественном производстве или

составляющих потенциал, используется ряд показателей, которые применяются повсеместно. **Приложение 7**

Главной движущей силой развития международного рынка труда являются экономические, национальные и политические факторы: Приложение 8

Современному международному рынку труда присущи определенные критерии развития:

· возрастание безработицы,

· появление переселенцев и беженцев, которые подлежат трудоустройству,

· неэффективное использование трудового потенциала сотрудников – из-за уменьшения производства необходимость в использовании имеющегося трудового потенциала сотрудников в полном объеме отпадает,

· значительно заниженный размер пособия по безработице,

· увеличение роста теневой занятости населения,

· сложность вхождения в некоторые сектора: соискатели с высшим образованием не имеют возможности получить доступ к трудоустройству в определенных секторах, например банковский сектор, из-за установления монополизации, высокого уровня заработной платы и требований,

· реальные отличия между официально зарегистрированным количеством безработных, а также вообще общего количества безработных. [15]

Формирование мировых центров миграции труда порождает множество проблем и, прежде всего, проблему нелегальной миграции. Она с трудом поддается статистическому анализу (нелегальные иммигранты скрываются, не имеют регистрации, живут по нескольку человек по одному паспорту).

Рассмотренные проблемы требуют решения на мировом уровне, ведь они влияют на экономику множества стран.

Для современного рынка труда характерны следующие проблемы, которые требуют активного вмешательства в свободный рынок рабочей силы:

· **Повышение требований и создание барьеров для трудовых мигрантов из других государств.** Основная масса нелегальных работников: строители, водители, чернорабочие, представители сферы услуг. Достаточно новой для рынка труда проблемой, непосредственно связанной с международной миграцией, является проблема качества рабочей силы. Современное производство предъявляет к работнику такие требования, как способность в короткий срок освоить навык поколения высокотехнологических средств труда, умение принять правильное решение в изменившихся условиях, творчески разрешать возникающие проблемы. Для того чтобы этим требованиям соответствовать, работник должен иметь высокий уровень общего образования и развития. Общее образование формирует интеллект на базе накопленных знаний и представлений, оно обеспечивает способность и мотивацию повышения квалификации работников. Специальное образование повышает производительность труда, непосредственно обеспечивает рост доходов. Большая часть мигрантов из развивающихся стран переезжают в развитые страны - с низким уровнем образования.

· **Рост конкуренции между соискателями.** Наиболее острой в современных условиях является проблема использования рабочей силы. Структурные изменения конца XX - начала XXI вв. сдвигают занятость в сторону современных производств, спрос предъявляется на технические и управленческие кадры, доля сокращается, в некоторых отраслях резко растет безработица на фоне нехватки рабочих рук в новейших сферах деятельности. Несмотря на всю сложность экономической ситуации, должны быть составлены программы по внедрению и заменой новыми технологиями, роботами по высвобождению неквалифицированных рабочих, рабочих от тяжелого физического, непрестижного и вредного по условиям труда.

· **Дискриминация мигрантов, занижение оплаты их труда в сравнении с местным населением.** Увеличивается дифференциация заработной платы, что приводит к неравенству в доходах групп работников, снижается минимальная заработная плата, сокращаются выплаты по безработице.

· **Рост влияния профсоюзов, активизация их действий, которые направлены на защиту интересов местного населения.**

· **Падает экономическое и политическое влияние профсоюзов в отношении мигрантов.** Падает экономическое и политическое влияние профсоюзов, сокращается их численность, т. к. многие контракты включают неучастие в профсоюзах в качестве обязательного условия найма.

· **Нарушение трудовых и социальных прав работников и трудящихся-мигрантов.** Повсеместно внедряется новая модель трудовых отношений, в которой центр тяжести переговоров перенесен на уровень отдельной фирмы или предприятия, поощряется сотрудничество с управлением компании. В этих условиях сила иммигрантов абсолютно не защищена: они не имеют права на забастовки, на выплаты по нетрудоспособности, на создание собственных организаций, утверждающих их права. Использование труда иммигрантов практически не контактируется, не защищается судебной системой.

· **Применение детского труда в промышленном производстве, сельском хозяйстве и т.д..**

· **Гендерная дискриминация при найме на работу, продвижении по служебной лестнице, увольнении, получении профессионального образования.**

· **Усиливающаяся безработица, особенно среди молодого населения.** Необходим поиск решений процесса «выхода» молодежи на рынок труда, развитие у нее «предпринимательского чувства». Иными словами, необходимо существенное улучшение профессионального ориентирования молодежи на выбор будущей профессии, осознание ею того, что на протяжении трудового пути профессию, возможно, придется менять неоднократно.

Учитывая, что многие предприятия работают в режиме неполной рабочей недели, целесообразно организовать в нерабочие дни упреждающее (оперативное или опережающее) профессиональное переобучение за счет средств предприятий или Фонда содействия занятости по широкому спектру профессий для повышения конкурентоспособности работников на рынке труда, на котором могут оказаться и часть из тех, кто сегодня работает.

Организация подобного переобучения может быть осуществлена как на предприятиях, непосредственно в привычных для работающих условиях, так и через службу занятости, с учетом возможного спроса на перспективные профессии на рынке труда.

Упреждающее обучение (переобучение) позволил бы сократить размеры выплаты пособия по безработице в ожидании начала обучения, поскольку высвобожденный работник уже сразу регистрировался на рынке труда в качестве безработного с двумя профессиями, что расширяло возможности его трудоустройства.

В настоящее время мировой рынок труда оказался в сложном положении – в начале поток беженцев из зон военных действий в Ливии и Сирии в основном в Европейские страны, затем к пандемийной структурной трансформации добавились последствия российско-украинского конфликта и конфликта между Арменией и Азербайджаном. Структурные проблемы, новые риски, связанные с пандемией подрывают возможности обеспечения достойного труда в мировом масштабе.

Изменилась структура спроса на труд в странах доноров и реципиентов, например, из-за ухода западных компаний в России, образовались простои из-за серьезного ограничения импорта.

Эти значительные изменения на рынке труда происходят во всех странах мира.

Таким образом, положение дел на мировом рынке труда необходимо рассматривать как сложную систему, состояние которой улучшается или ухудшается от степени ее изученности и управляющих воздействий на разных уровнях, как по горизонтали, так и по вертикали. Мнение, что рынок труда есть нечто стихийное, абсолютно неверно. Он в значительной степени управляем при должной продуманности и комплексном подходе.

Это общемировая тенденция, связанная, прежде всего, с последствиями пандемии COVID-19. Приложение 9 [14]

И, хотя количество отработанных часов уже восстановилось, а безработица за последние два года выросла не очень сильно, структурная трансформация мирового рынка труда продолжается. Есть данные, свидетельствующие об отъезде высококвалифицированной рабочей силы в другие страны по разным причинам (в частности, из сектора IT).

Изучение проблем современных мирового рынка труда позволяет сделать следующие выводы:

1. На рынке труда востребованы следующие сегменты рабочей силы: информационные

работники, программисты, специалисты средней квалификации, ученые, научные работники, рабочая сила, поставляемая районами с низким уровнем развития.

2. ТНК нуждаются во всех видах рабочей силы, кроме экспортных рабочих стран Азии, нелегальные рабочих.

3. На международном уровне большой спрос на: информационных работников, программистов, специалистов средней квалификации, ученых, научных работников.

4. На средних и мелких предприятиях развитых стран преобладают: специалистами средней квалификации, рабочей силой, которая поставляется

районами с низким уровнем развития, нелегальные рабочие, женская рабочая сила (молодые незамужние женщины), рабочие мигранты.

5. На предприятиях развивающих стран преобладает: привилегированные работники, высококвалифицированные группы рабочих Сингапура, Гонконга, Тайваня, рабочая сила, поставляемая районами с низким уровнем развития, экспортные рабочие" стран Азии, нелегальные рабочие, женская рабочая сила (молодые незамужние женщины), Экологические "беженцы".

Среди новых тенденций – увеличение популярности удаленной работы и фриланса, ускорение автоматизации и изменения в структуре спроса и предложения труда.

Впереди новый вызов – меры ужесточения денежно-кредитной политики для борьбы с инфляцией, вводимые как в развитых, так и в развивающихся странах на фоне роста цен на энергоресурсы, вызванного антироссийскими санкциями. Подобная комбинация факторов будет негативно сказываться на динамике промышленного производства, экономической активности и уровне занятости населения. Но все это еще только предстоит оценить.

Перспективы мирового рынка труда ухудшились, в ближайшие годы для большинства стран мира возвращение к прежним показателям затруднительно, восстановление рынка труда неравномерное и неполноценное.

Анализ ситуации и прогнозов на глобальном рынке труда-2022 выявил как проблемы, так и позитивный прогресс в его развитии. Приложение 10 [14]

Темп интеграции машин и алгоритмов в рынок труда - огромен. Если в 2017 году на них приходилось 29% всех рабочих часов, то в 2022 году этот показатель составит 42%, а в 2025-м — 52%. Это приведёт к глобальному изменению рынка труда. [18].

По прогнозу МОТ, в результате связанных с. кризисом потрясений на рынке труда в 2022 году эта диспропорция носит наиболее явный характер в странах с уровнем дохода выше среднего, где в 2022 году доля работающих женщин, согласно прогнозам, будет на 1,8 процентного пункта ниже, чем в 2019 году, в то время как у мужчин этот показатель составит лишь 1,6 процентного пункта – при том что изначально уровень занятости среди женщин на 16 процентных пунктов ниже, чем среди мужчин. Женщины являются постоянными участниками мирового рынка труда. Их роль в развитии мирового хозяйства неуклонно растет с каждым годом. [10]

Послепандемийный кризис не только снизил уровни занятости мирового населения, но и существенно изменил международные рынки труда. Эксперты выделяют пять ключевых тенденций в контексте предложения и спроса.

Анализ мирового рынка труда за 2021–2022 гг. показывает, что его структура постепенно меняется. Актуальными становятся вакансии, которые еще два-три

года назад были не особо востребованы. В частности, это ИТ-специалисты, фрилансеры в разных областях, робототехники, HR-специалисты, рекрутеры и т. д. В 2021 году рынок труда столкнулся с острой нехваткой рабочей силы.

Рекрутинговая активность бизнеса выше, чем в аналогичный период до коронавируса. Соискатели

демонстрируют избирательность, игнорируя вакансии нестабильных отраслей. Конкуренция за кадры и инфляционные процессы привели к росту заработных плат. Пандемия напомнила работодателям, что люди - их главный ресурс.

По данным МОТ в 2022 г. во всем мире безработных станет больше, а глобальный рынок труда не восстановится до докризисного уровня. В 2022 г. число безработных в мире вырастет на 21 млн.человек по сравнению с 2019 г. и достигнет 207 млн.(в 2019 году их насчитывалось 186 млн.). Уровень мировой безработицы составит 5,9%. [13].

Нынешний прогноз предполагает, что ситуация будет лучше, чем в 2021 году, но речь все равно

идет о падении общего объема рабочего времени почти на 2% с докризисного периода. Безработица в мире, как ожидается, будет выше докризисного уровня как минимум до конца 2023 года. Для сравнения уровень глобальной безработицы был:

- в 2019 г. – 5,4% или 186 млн.человек,
- в 2020 г. – 6,6% или 224 млн.человек,
- в 2021 г. – 6,2% или 214 млн.человек. [13].

Состояние мировых рынков труда по-прежнему во многом определяется пандемией, и ожидать их быстрого и уверенного восстановления не приходится.

Восстановление рынка труда осложняют последствия распространения новых вариантов COVID-19 – «дельта» и «омикрон», а также неопределенности по поводу того, как вирус поведет себя в будущем. Эксперты МОТ отмечают, что ущерб рынкам труда от пандемии может стать необратимым. Многим работникам приходится переключаться на новые формы труда – к этому их вынуждает, например, затяжной спад в сфере международного туризма. Закрытие учебных заведений и учреждений профессиональной подготовки обернется тяжелыми долгосрочными последствиями для молодежи. [13].

Тормозом развития мирового рынка труда являются новые штаммы COVID-19, которые вынуждают работников ряда отраслей получать новые профессии, более востребованные в секторах экономики, менее страдающих от пандемии. Глобальная безработица в 2022 г. останется выше уровня, существовавшего до COVID-19, по крайней мере, до следующего года.

На национальном уровне восстановление рынка труда наиболее заметно в странах с высоким уровнем дохода, в то время как в странах с уровнем дохода ниже среднего дела обстоят хуже всего. Эксперты отмечают, что общей

тенденцией всех кризисов на рынке труда является рост временной занятости. В период кризиса многие рабочие места закрываются, но одновременно создают другие, в т.ч. для тех, кто лишился постоянной работы. В среднем же число временных работников осталось неизменным. В ЕАЭС, почти 1,17 млн. безработных, или 1,3% совокупной численности рабочей силы. [18].

В своем докладе МОТ предупреждает, что в целом последствия пандемии в сфере занятости существенно серьезнее, чем показывают приведенные цифры, поскольку многие люди прекратили трудовую деятельность. В 2022 году мировая доля экономически активного населения, скорее всего, будет по-прежнему на 1,2 процентных пункта уступать аналогичному показателю 2019 года. [18].

Есть серьезные расхождения в последствиях кризиса для разных категорий работников и разных стран. Эти расхождения приводят к углублению неравенства как внутри государств, так и между ними. На устранение ущерба, вероятно, уйдут годы, и последствия кризиса еще долго могут сказываться на экономической активности населения, доходах домохозяйств, социальном, а возможно и политическом согласии.

Кризис продолжается уже два года, но перспективы остаются неопределенными, а восстановление идет медленно и неуверенно Мы уже наблюдаем ущерб рынкам труда, который грозит стать необратимым, и тревожный рост масштабов бедности и неравенства. Многим работникам приходится переключаться на новые формы труда – к этому их вынуждает, например, затяжной спад в области международного туризма и путешествий. Без всеобъемлющего восстановления рынка труда последствия пандемии в полной мере не преодолеть. А устойчивого восстановления можно добиться только на основе принципов достойного труда, включая охрану труда, равенство, социальную защиту и социальный диалог. [8].

В последние два года продолжают увеличиваться различия на рынке труда между разными группами работников и странами. Эти отличия усугубляют неравенство внутри государств и социальных групп. Они ухудшают экономическое и финансовое положение в разных странах и оказывают влияние на развитие социальной сферы. Для устранения этих разрывов, вероятно, потребуются годы, что может иметь долгосрочные последствия для рабочей силы, доходов домашних хозяйств, социальной стабильности и, возможно, политической конъюнктуры.

Особенно негативным оказалось влияние кризиса на занятость женщин, причем оно может сохраниться в ближайшие годы, говорится в докладе. Вместе с тем закрытие образовательных и учебных заведений «будет иметь каскадные долгосрочные последствия» для молодежи, особенно для тех граждан, которые не имеют доступа в интернет. Мы наблюдаем потенциально длительный ущерб, нанесенный рынкам труда, наряду с ростом бедности и неравенства. Многим работникам приходится осваивать новые профессии, например, в ответ на

продолжительный спад в сфере международных путешествий, туризма, общепита и зрелищно-развлекательной индустрии». «Не может быть реального восстановления глобальной экономики после этой пандемии без выхода рынка труда на докризисный уровень, - уверен генеральный директор МОТ Гай Райдер (Guy Ryder). Чтобы восстановление мировой экономики стало действительно устойчивым, оно должно основываться на принципах достойной работы, включая охрану здоровья и безопасность, равенство, социальную защиту и социальный диалог». [9].

Негативные последствия пандемии ощущаются на рынках труда во всех регионах мира, хотя можно наблюдать значительные расхождения в региональных моделях восстановления.

Европейские и североамериканские регионы демонстрируют наиболее обнадеживающие признаки восстановления, в то время как Юго-Восточная Азия, Латинская Америка и Карибский бассейн имеют более негативные перспективы.

На национальном уровне восстановление рынка труда наиболее заметно в странах с высоким уровнем дохода, в то время как в государствах с доходом ниже среднего уровня дела обстоят хуже всего.

Аналитики МОТ отмечают, что, как и в предыдущие кризисы, временная занятость для некоторых граждан создала буферные механизмы, которые смягчили шок от пандемии. В то время как многие рабочие места в отраслях экономики, пострадавших от COVID-19, были закрыты, появились альтернативные варианты работы, в том числе для сотрудников, потерявших постоянное место труда.

Обычно государства с высоким уровнем жизни, стабильной политической ситуацией и развитой экономикой имеют благоприятные экономические показатели, включая низкий уровень безработицы. Безусловно, мировые финансовые кризисы, природные катастрофы и некоторые другие факторы могут повлиять на состояние рынка труда и занятость в стране, но в целом богатейшие государства планеты имеют низкую безработицу.

Безработица в странах мира является важным показателем экономического развития. На основании этого экономического показателя можно сделать вывод, насколько благополучна страна, какое место она занимает в рейтинге самых развитых стран мира. В некоторых ситуациях по уровню безработицы можно оценить уровень жизни в государстве. К сожалению, в современном мире совершенно нет стран с нулевым процентом безработицы. Чем выше уровень безработицы в стране, тем быстрее растёт преступность и снижается покупательная способность населения государства.

Обычно государства с высоким уровнем жизни, стабильной политической ситуацией и развитой экономикой имеют благоприятные экономические показатели, включая низкий уровень безработицы. Безусловно, мировые финансовые кризисы, природные катастрофы и некоторые другие факторы могут

повлиять на состояние рынка труда и занятость в стране, но в целом богатейшие государства планеты имеют низкую безработицу.

Правительства некоторых стран зачастую манипулируют официальными цифрами, поэтому

достоверно определить уровень безработицы оказывается сложно. Отметим, что высокая занятость населения далеко не всегда свидетельствует о благополучии той или иной страны. Как и наоборот. К примеру, сегодня безработица в Южноафриканской республике превышает 30%, тем не менее, это одна из самых богатых стран Африки. [11].

Анализ показателей безработицы топа 10 стран с самым высоким и низким уровнем безработицы в 2022 году, безработицы в странах с самыми крупными экономиками приведен в приложениях 10-11 [11]

Анализ этих показателей позволил уверенно сказать, что из 10 стран 6 стран - африканские страны (Южная Африка - 34,9%, Ангола - 34,1%, Намибия - 33,4%, Нигерия - 33,3%, Мозамбик - 25,04%, Лесото -24,7%), Европа представлена Боснией и Герцеговиной 31,63% и Косово - 25,8%, Азия – Палестиной -27%, Американский континент – Багамой - 25,6%.

В 10-ке стран с самым низким уровнем безработицы в 2022 году выделяется Катар 0,1%, Их стран бывшего СССР - Беларусь 0,2%, Камбоджа -0,31%, Африки - Нигер -0,7%, Бурунди- 0,8%, Лаос -1%, Фарерские острова 1,3%, Мьянма 1,79%, Мадагаскар 1,9, Лихтенштейн 1,9%.

По данным биржевого портала в Армении -14,8%, в соседних странах - в России безработица держится в среднем на уровне 3,9%, Азербайджане - 6,27%, Грузия -12,2%, Иран- 9,4%, Турция – 10%.

В 10-ке рейтинга стран с самыми крупными экономиками показатели безработицы следующие: пальма первенства принадлежит США - 3,9%, Китай - 5%, Япония - 2,8%, Германия - 5,2%, Индия -6,9%, Великобритания - 4,2%, Франция - 8,1%, Италия - 9,2%, Бразилия - 12,1%, Канада - 5,9%. [13].

Относительно прошлых лет в большинстве стран предприняты государственные программы и серьезные шаги по регулированию национальных рынков труда, а международном масштабе – международного рынка труда, по преодолению и снижению показателей безработицы, однако, как во многих странах, так и в глобальном аспекте эти проблемы остаются не решенными.

Важным фактором являются различия в уровнях безработицы и продолжительности рабочего времени. В рамках разных социально-экономических моделей существует разное отношение к рабочему времени и разный уровень безработицы. **Приложение 12**

Несмотря на уже достигнутый высокий уровень жизни, США и Япония продолжают занимать лидирующие позиции по количеству официальных (т. е. законодательно определенных, без учета сверхурочных) рабочих часов в год (около 1800 часов) на одного работающего, хотя этот показатель выше в новые индустриальные страны Азии. В США, несмотря на короткую рабочую неделю, это объясняют коротким отпуском (12 рабочих дней).

В Японии более длительный отпуск (18 рабочих дней) сочетается с более длинной рабочей неделей (42,5 часа). Важно подчеркнуть, что в 1990-2020 гг. количество официальных рабочих часов в этих странах за этот период не изменилось, хотя и меньше, чем в начале и середине 20 в. Можно предположить, что американская и японская модели начинают отказываться от тезиса о том, что по мере роста благосостояния люди станут меньше работать.

Западная Европа поддерживает этот тезис. Здесь в большинстве стран официальное рабочее время регулярно сокращается. Россия и многие другие постсоветские страны сохранили в своем законодательстве 40-часовую рабочую неделю. Подобные цифры существуют в законодательстве многих других стран мира, хотя и с разными вариациями. Интересно, что трудовое законодательство некоторых стран определяет не только максимальную, но и минимальную продолжительность рабочей недели, и из этой «вилки» работники, профсоюзы и работодатели выбирают компромиссный вариант.

Рабочее время, отпуск в законодательстве Армении: Нормальная продолжительность работы- 40 часов в неделю (максимально 8 часов в день). Внерабочее время не может превышать 48 часов в неделю и 12 часов в день. Работать в ночное время (с 22:00 до 6:00) запрещено лицам до 18 лет, и существуют определенные привилегии для беременных и женщин, ухаживающих за детьми до 3 лет. Кажется, что 40 часов в неделю для нас - далеко не самый худший вариант, даже по сравнению с гораздо более успешными странами. Но на самом деле картина может быть совершенно иной.

Сложившаяся система трудовых отношений на национальных рынках труда и мировом рынке предполагает более эффективную работу со стороны координирующих работу в системе регулирования мирового рынка труда международных организаций, в частности Международной Организации Труда.

Международная организация труда – учреждение системы ООН, отвечающее за сферу труда.

В условиях продолжающейся пандемии мировые рынки труда стараются преодолеть ее последствия. Вместе с тем каждая новая вспышка заболевания создает новые проблемы. Многие успехи в плане обеспечения достойного труда, достигнутые до пандемии, оказались серьезно подорванными, а существовавший и ранее дефицит достойного труда снижает шансы на устойчивое восстановление во многих регионах.

С тех пор как МОТ в последний раз выступала с прогнозами в этой области, перспективы мирового рынка труда ухудшились, в ближайшие годы для большинства стран мира возвращение к докризисным показателям представляется труднодостижимой целью. Исходя из последних прогнозов экономического роста, МОТ предполагает, что в 2022 году общий объем рабочего времени в мире с поправкой на рост населения будет по-прежнему почти на 2 процента уступать показателю, зафиксированному до пандемии, что соответствует потере 52 миллионов рабочих мест на условиях полной занятости (при 48-часовой рабочей неделе). Характер восстановления в разных регионах, странах и отраслях заметно различается. [15]

Сокращение занятости и продолжительности рабочего времени привело к снижению доходов. В развивающихся странах, где отсутствуют всеобъемлющие системы социальной защиты, способные обеспечить стабильность доходов населения за счет соответствующих льгот и пособий, это усугубило финансовые проблемы и без того экономически уязвимых домохозяйств, что в свою очередь привело к нарастающим последствиям для состояния здоровья и питания людей.

Неравномерное восстановление мировой экономики уже приводит к долгосрочному «эффекту домино», создавая хроническую неопределенность и нестабильность, способную подорвать этот процесс.

Временная работа: «амортизатор» времен экономической нестабильности. Временная занятость носит в целом структурный характер и во многом обусловлена отраслевой и профессиональной структурой рынка труда, вместе с тем в кризисные времена она может играть роль своего рода амортизатора, поскольку работодатели сокращают использование временных работников. [11].

Чтобы расширить и гарантировать защиту всем работникам, необходимо обеспечить основополагающие трудовые права, охрану труда, провести необходимые преобразования, направленные на обеспечение гендерного равенства.

Послепандемийный кризис не только снизил уровни занятости мирового населения, но и существенно изменил международные рынки труда.

Главные тренды мирового рынка труда в 2022 году приведены в приложении

Эксперты выделяют пять ключевых тенденций в контексте предложения и спроса. 5 главных трендов на мировом рынке труда:

- распространение удаленного режима работы,
- изменение структуры спроса,
- ускорение автоматизации рабочих процессов,
- «Великое увольнение»,
- увеличение количества самозанятых. **Приложение 13**

К 2025 году в мире появится 97 млн. новых рабочих мест, 85 млн.сократится за счет роботизации производства. Вырастет спрос на следующим профессиям:

аналитики и специалисты по обработке данных, исскуственный интелект и машинное обучение, цифровой маркетинг и стратегии, специалисты по автоматизации процессов, специалисты по развитию бизнеса, специалисты по цифровой трансформации, аналитики по информационной безопасности, рабочие по интернетизации вещей и др. В противовес, сократится спрос на следующим профессиям: рабочие по вводу данных, административные исполнительные секретари, бухгалтеры, кассиры, ревизоры и контроллеры, сборщики и рабочие фабрик, обслуживание бизнеса и администраторы, товароведы, механики и специалисты по ремонту техники и др.

К 2025 году доля роботизации в компаниях вырастет на 14 пунктов и практически сравняется с долей труда человека. Роботы будут выполнять 47% работы во всем мире. Под роботами понимается не только конвеерная сборка, но и автоматизация любых процессов, в которых раньше принимал участие человек, например, прием и распределение звонков, ввод и распознавание текста или голоса и т.п.

К 2025 году появятся дополнительные 12 млн. рабочих мест, вырастет спрос в первую очередь на IT-специалистов и профессионалов в области цифровизации и автоматизации. Несмотря на сокращающийся спрос рабочих по вводу данных, секретарей и бухгалтеров, рынок рабочих мест к 2025 году ожидает прирост в 15%. Половина топовых навыков к 2025 году будет связана с решением задач, аналитическим мышлением, анализом, креативностью, инициативностью и умением убеждать. Доля женского труда в IT-сфере будет достигать 26%, и этот тренд виден уже сейчас. Большая часть женского труда будет приходиться на создание контента, работу с людьми и культурой. Женщины будут заняты в основном в сфере культуры, разработке продукции, продаж и маркетинга, в сфере информационных технологий. Технологии неизбежно войдут в жизнь каждой компании, и через 5 лет каждый второй сотрудник будет нуждаться в переобучении, к 2025 году для 50%всего персонала потребуется переобучение. [16]

В разных странах спрос на новые и старые профессии может отличаться, например, спрос на толковых менеджеров по продажам в ряде стран, в России, в Армении действительно продолжает расти, как и на протяжении последних 20 лет. В то же время количество посредственных менеджеров по продажам и впрямь в избытке. Потенциальное влияние цифровых технологий и искусственного интеллекта на рынок труда безгранично. Уже сейчас они играют ведущую роль в формировании всех четырех сценариев развития рынка труда, обеспечивая эффективный баланс между квалификациями и работодателями, капиталом и инвесторами, потребителями и продавцами. Внедрение новых технологий вытеснит 85 млн. рабочих мест к 2025 г. При этом роботизация и автоматизация приведет к появлению 97 млн. новых позиций, в частности, в

таких сферах, как **искусственный интеллект, «зеленая экономика» и облачные технологии.**

Анализ глобального рынка труда - 2022 показывает, что в условиях развития высоких технологий и обострения конкуренции на мировом рынке труда выигрывают только те специалисты, успевшие быстрее остальных овладеть так называемыми «навыками будущего»:

· системным образом мышления, умением эффективно трудиться в кризисных, неопределенных условиях, проявлять гибкость в адаптации новых условий труда и трудовых отношений,

· способностью работать с разными людьми, в трудовом процессе в условиях неопределенности, ориентированностью на общение с клиентами,

· искусством межотраслевых коммуникаций, коммуникаций между смежными отраслями,

· стремлением к клиентоориентированности, умением выявлять потребности и предпочтения клиентов и отразить в результатах труда,

· руководством проектной деятельностью и навыком управления масштабными проектами, изучением современного опыта управлением проектами,

· экологичным подходом к работе и экологической направленностью в понимании окружающего мира,

· программирование + умения работы с искусственным интеллектом на различных его уровнях,

· мультикультурность и мультиязычность.

Иными словами, на мировом рынке труда все больше начинают цениться soft skills — гибкие навыки. Современным перспективным работодателям важен не только опыт работы и количество дипломов, сертификатов, но и умение приходить к компромиссу, коммуницировать с разнообразными клиентами, быстро адаптироваться к новым условиям труда.

И все же нужно помнить, как бы не развивались мир науки и техники, новых технологий, какие бы новшества не создавались, в центре всех этих процессов выступает - человек, со своими умственными способностями. Именно он является и создателем этих новшеств, и решающий все проблемы!

Литература

1. Алексеев, А.Н. Влияние глобализации на российский рынок труда / А.Н. Алексеев. – Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ», 2015

2. Арустамов, Э.А. Внешнеэкономическая деятельность [учебник / Э.А. Арустамов, Р.С. Андреева. - М. : КНОРУС, 2015
3. Васяйчева В. А. Рынок труда и трудовая миграция: учеб. пособие / В.А. Васяйчева, Д.Г. Слатов. – Самара: Изд-во Самарского университета, 2018
4. Какушкина М. А., Бочарова Н. В. Российский рынок труда: реалии современности // Ученые записки Тамбовского отделения РоСМУ. – 2015. — № 4
5. Кашепов А.В., Сулакшин С.С., Малчинов А.С. Рынок труда: проблемы и решения. Монография. — М.: Научный эксперт, 2008
6. Мировой рынок труда и международная миграция, курс лекций Краснодар КубГАУ 2015
7. Скворцова, В. А. Микроэкономика: учебное пособие / В. А. Скворцова, И. Е. Медушевская, А. О. Скворцов: под ред. проф. В. А. Скворцовой. – Пенза : Изд-во ПГУ, 2015. – 482 с.
8. https://www.solidarnost.org/news/mot-dala-prognoz-o-vosstanovlenii-rynka-truda-na-2022-god.html
9. https://www.eg-online.ru/
10. https://lindeal.com/ World Employment and Social Outlook | Trends 2022 Мировой рынок труда: тренды, прогнозы, самые востребованные и высокооплачиваемые профессии, безработица в 2022
11. https://visasam.ru/emigration/vybor/uroven-bezraboticy-v-stranah-mira.html
12. https://take-profit.org/
13. https://yandex.ru Доклад Международной организации труда «Мир, занятость и социальные перспективы. Тенденции 2022».
14. https://yandex.ru World Employment and SocialOutlook | Trends 2022
15. http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf
16. www.pwc.ru/workforce2030 Будущее рынка труда Противоборство тенденций, которые будут формировать рабочую среду в 2030 году
17. https://yandex.ru Доклада Всемирного экономического форума о будущем рынка труда.

18. https://yandex.ru Международная организация труда (МОТ) в докладе «Перспективы занятости и социальной защиты в мире: тенденции – 2022».

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, տ.գ.դ. Թ.Ն.Մանասերյանը։

Приложение 1. Основные направления глобализации на рынок труда

1. В большинстве стран происходит постепенный отказ от государственного регулирования трудовых отношений, что проявляется в большей свободе работодателей в вопросах установления стандартов труда в части уровня оплаты.

2. Глобализация резко активизировала миграцию работников, которые начали активно перемещаться между странами и континентами.

3. Глобализация способствует перемещению крупных компаний в страны с низкой оплатой труда с целью экономии издержек производства. Это стимулирует рост занятости в странах с низкой оплатой труда и развитие оффшоринга.

4. Под влиянием научно-технического прогресса происходит специализация производства путем выделения непрофильных функций предприятия за его пределы в отдельные фирмы, что способствует развитию аутсорсинга.

5. Рост безработицы и наличие постоянного спроса на труд со стороны работников способствовали развитию нестандартных форм занятости, основанных на краткосрочных контрактах, договорах подряда и договорах возмездного оказания услуг

Приложение 2. Определения международного рынка труда

- Рынок труда представляет собой совокупность экономических отношений между работодателями и работниками, носителями рабочей силы [7.С.238].
- Рынок труда служит одним из критериев, состояние которого позволяет оценить национальное благополучие, стабильность, эффективность социально-экономического развития государства [4.С.2].
- Международная организация труда (МОТ) дает следующее определение рынку труда: «экономические отношения, отражающие уровень развития и баланс интересов работодателей, трудящихся и государства». Это применимо к любому из его уровней — внутреннему, региональному, национальному, международному и мировому (глобальному). [10].
- Международная организация труда определяет рынок труда как экономические отношения, отражающие уровень развития и баланс интересов работодателей, трудящихся и государства. Это понятие применимо к любому из уровней рынка труда.
- Международный рынок труда - форма существования трудовой миграции. Он является не просто суммой национальных рынков, а представляет собой новое качественное развитие рынка рабочей силы в условиях усиливающихся процессов интернационализации производства и роста общения между народами.
- Международная организация труда определяет рынок труда как экономические отношения, отражающие уровень развития и баланс интересов работодателей, трудящихся и государства. Это понятие применимо к любому из уровней рынка труда.
- Международный рынок труда - форма существования трудовой миграции. Он является не просто суммой национальных рынков, а представляет собой новое качественное развитие рынка рабочей силы в условиях усиливающихся процессов интернационализации производства и роста общения между народами.
- Международный рынок труда - это система отношений, которые формируются под действием спроса и предложения на рабочую силу и выходят за рамки одного государства.
- Мировой (глобальный) рынок труда - это:

- совокупность глобальных трудовых ресурсов как сумма всего занятого (реального и потенциального) населения мира, включая международных трудовых мигрантов,
- наднациональное образование, где на конкурентной основе выступают покупатели и продавцы заграничной рабочей силы в борьбе за качественные трудовые ресурсы,
- совокупность национальных, региональных рынков труда,
- самостоятельное образование, сегментами которого могут выступать как национальные рынки труда, так и отдельные регионы мира. [10].

V Международный рынок труда - перемещение (миграция) трудовых ресурсов из одной страны в другую с целью получить работу или трудоустроиться на более выгодных условиях в другой стране. [2.С.9]

V Международный рынок труда — составная часть всемирного хозяйства, представляющая сферу спроса и предложения, а также коммерческого обмена
товаров и услуг, система устойчивых товарно-денежных отношений между государствами, предпринимателями, коммерческими организациями, фирмами
разных государств, связанными между собой участием в международном разделении труда [2.С.9]

V Мировой рынок труда — это самостоятельное образование, сегментами которого могут выступать как национальные рынки труда, так и отдельные регионы мира. Мировой (глобальный) рынок труда можно определить как наднациональное образование, где на конкурентной основе выступают покупатели и продавцы заграничной рабочей силы в борьбе за качественные трудовые ресурсы. [6.С.3].

V Международный рынок рабочей силы охватывает разнонаправленные потоки трудовых ресурсов, пересекающих национальные границы. Международный рынок труда объединяет национальные и региональные рынки рабочей силы. [3.С.2]

Приложение 3. Развитию мировых тенденций в формировании международного рыка труда способствуют:

- социальная ориентированность большинства национальных экономик,
- требования к специалистам имеют практически одинаковые стандарты во всех странах,
- унификация отношений между нанимателем и специалистом,
- условия жизни в большинстве государств находятся на одинаковом уровне,
- увеличение мобильности движения международных капиталов,
- ускорение темпов глобализации.

Приложение 4. Функции и структура международный рынок труда

Международный рынок труда осуществляет следующие функции:

1. Обеспечение конкурентной среды среди субъектов рынка труда.
2. Установление равновесных ставок заработной платы.
3. Содействие занятости населения.
4. Удовлетворение интересов субъектов рынка труда.

Структуру международного рынка труда можно представить следующим образом:

1. Государственные службы занятости.
2. Негосударственная система занятости.
3. Кадровые службы предприятий и фирм.
4. Общественные организации и объединения, социальные и общественные фонды.
5. Информационные механизмы.
6. Нормативно-правовая база.

Приложение 5. Факторы, влияющие на динамику конкурентоспособности рабочей силы

На национальном и региональном уровнях наиболее отчетливо выступают следующие группы условий (факторов), влияющих на динамику конкурентоспособности рабочей силы:

- сложившаяся система управления занятостью, в рамках которой устанавливаются единые стандарты в отношении найма, увольнения и использования рабочей силы,
- формирование институциональных основ рыночного функционирования рабочей силы - правовой базы, признания большинством субъектов рынка труда «неписаных» правил честной конкуренции, изменения личностной

ориентации индивидов с целью восприятия ролевой функции конкурирующего субъекта, а также ценности занимаемой конкретной ниши на рынке труда. Это направление политики поддерживает оптимальные условия для развития частного предпринимательства,

- рост интенсификации перемещения человеческого капитала,
- создание условий для расширения видов занятости и сфер приложения труда.

С точки зрения внутрифирменной стратегии, устойчивое конкурентное преимущество рабочей силы зависит во многом от действия системы следующих факторов:

- непрерывного обучения и переподготовки работников,
- разработки и реализации программ набора, подготовки, переподготовки и повышения квалификации кадров, ускоряющих формирование новых компетенций, внедрение систем информационных технологий, интенсифицирующих использование потенциала кадров и способствующих освоению знаний,
- использования внешних консультантов, прямого заимствования управленческих достижений,
- регулярной и формализованной оценки эффективности использования рабочей силы,
- уровня доверительности отношений между менеджерами и занятыми,
- степени творческой атмосферы на предприятии.

Приложение 6

Со временем эти процессы трансформировались в устойчивые потоки рабочей силы между странами и регионами, для которых характерен большой разрыв в уровне экономического развития:

- первый поток направлен в страны с большими запасами нефти, где началось промышленное строительство,
- второй – в страны, которые играли роль мировых фабрик,
- третий – в так называемые мировые города или мегаполисы, центры размещения международного капитала (Нью-Йорк, Лондон, Лос-Анджелес и другие).

В результате начали выделяться следующие потоки трудовых мигрантов:

- западноевропейский,
- ближневосточный,

- азиатский,
- латиноамериканский,
- африканский.

Приложение 7. Показатели оценки численности трудовых ресурсов

Для оценки численности трудовых ресурсов, задействованных в общественном производстве или составляющих потенциал, используется ряд показателей, которые применяются повсеместно. **Экономически активное население (ЭАН)** - занятое в различных отраслях экономики население и люди, ищущие работу (безработные).

Гражданское экономически активное население - экономически активное население, которое не включает военнослужащих.

Экономически пассивное население - студенты и учащиеся, обучающиеся на очных отделениях различных учебных заведений, и неработающие, а также занятые в домашнем или личном подсобном хозяйстве.

Занятые в экономике - это лица, которые в рассматриваемый период выполняли оплачиваемую работу по найму, а также приносящую доход работу не по найму как с привлечением, так и без привлечения наемных работников.

Самозанятые - различные группы, включая непосредственно самостоятельно занятых работников, которые работали в течение обследуемой педели в целях получения прибыли и получали вознаграждение в денежной или натуральной форме. Сюда входят предприниматели, работающие за свой счет, члены производственных кооперативов, неоплачиваемые работающие члены семьи, а также лица, занятые производством экономических благ и услуг для собственного потребления или потребления в домашнем хозяйстве, если такое производство обеспечивает существенный вклад в общее потребление домашнего хозяйства.

Работающие по найму - работники, которые в период обследования работали и получали заработную плату деньгами или в натуральной форме, а также лица, в данный момент не работавшие, но имевшие рабочее место и формальное отношение к данному рабочему месту.

Приложение 8. Главной движущей силой развития международного рынка труда являются следующие экономические факторы:

- **лучшие условия труда, жизни, высокий уровень заработной платы и прочие преимущества других государств по сравнению со своим**
- **диспропорция размещения населения в разных странах — в одних государствах возникает перенаселение, в других, наоборот, ощущается дефицит человеческих ресурсов**
- **неравномерность развития экономик разных государств**
- **Кроме экономических, есть еще военные, этнические, политические, социально-психологические и моральные факторы, которые также оказывают большое влияние на мировой рынок труда. Последние из вышеперечисленных способствуют росту враждебности к выходцам из других стран со стороны населения принимающей страны. Ведь новоприбывшие занимают их рабочие места, способствуют снижению уровня заработной платы. Поэтому в современном мире государства все чаще устанавливают квоты на прием работников из других стран.**

Приложение 9. Анализ ситуации и прогнозов на глобальном рынке труда-2022

2021 год - второй, который мировая экономика прожила под знаком пандемии COVID-19, сделавшей невозможным полное и сбалансированное восстановление рынков труда. Темпы восстановления экономической активности во многом зависели от того, насколько успешно удавалось сдерживать распространение вируса, поэтому характер восстановления варьируется от региона к региону и от

отрасли к отрасли. Вместе с тем каждая новая вспышка заболевания создает новые проблемы. Многие успехи в плане обеспечения достойного труда, достигнутые до пандемии, оказались серьезно подорванными, а существовавший и ранее дефицит достойного труда снижает шансы на устойчивое восстановление во многих регионах.

Характер восстановления в разных регионах, странах и отраслях заметно различается. Особенно серьезные последствия испытали на себе те развивающиеся страны, где еще до пандемии наблюдалась более высокая степень неравенства и больший разброс в условиях труда при недостаточно развитой системе социальной защиты. В целом по всем регионам, будь то Африка, Американский континент, арабские государства, Азиатско-Тихоокеанский регион, Европа и Центральная Азия, основные показатели рынка труда на докризисный уровень пока не вернулись. Прогнозы до 2023 года для всех регионов состоят в том, что полное восстановление по-прежнему останется труднодостижимой целью. Ближе всех к ней, как предполагается, подойдут европейский и тихоокеанский регионы, в то время как наиболее негативными выглядят перспективы Латинской Америки и Карибского бассейна, а также Юго-Восточной Азии. Во многих регионах восстановлению рынка труда угрожает серьезный риск экономического спада, вызванного продолжающимся воздействием пандемии. Кроме того, пандемия приводит к изменениям в самой структуре рынков труда, и для возмещения нанесенного ею ущерба просто вернуться на докризисный уровень может оказаться недостаточно. Глубинные структурные проблемы и диспропорции усиливают и затягивают пагубное воздействие кризиса. Соответственно в этих странах и помощь реже доходит до тех, кто в ней нуждается, и неравенство растет. При этом на малых предприятиях наблюдается более существенное сокращение занятости и продолжительности рабочего времени, чем на крупных.

Пандемия ввергла в нищету миллионы детей. Согласно последним оценкам, в 2020 году за чертой бедности (при доходе ниже 1,90 доллара США по паритету покупательской способности в день) оказалось еще 30 миллионов взрослых, не имеющих оплачиваемой работы. Помимо этого, на 8 миллионов возросло число работающих бедняков – тех, кому их заработка не хватает, чтобы вместе со своими семьями удержаться выше черты бедности.

Серьезные затяжные потрясения, которые испытывают производственно-сбытовые цепочки, порождают деловую атмосферу, полную неуверенности, и могут привести к изменению географической конфигурации производства с существенными последствиями для занятости.

Рост цен на потребительские товары и предметы первой необходимости в условиях, когда рынки труда далеко не восстановлены, приводит к существенному снижению располагаемого дохода и усугубляет издержки кризиса. Забегая вперед, тем, кто определяет политику на макроэкономическом

уровне, предстоит непростой выбор, который будет иметь серьезные побочные последствия в международном плане. Первые же опасения по поводу роста инфляции приведут к многочисленным призывам к ужесточению опережающими темпами денежно-кредитной и финансово-бюджетной политики. При этом, учитывая неравномерный характер восстановления, такое ужесточение особенно серьезно скажется на положении домохозяйств с низкими доходами, а значит, повышенного внимания потребует поддержание надлежащего уровня социальной защиты.

Восстановление докризисного уровня спроса на рабочую силу может потребовать времени, что замедлит рост занятости и продолжительности рабочего времени. В 2021 году вялое и неравномерное восстановление продолжительности рабочего времени удержало трудовые доходы на низком уровне. Замещение дохода большинства работников в мире обеспечивалось в недостаточном объеме или не обеспечивалось вовсе, вынуждая домохозяйства тратить сбережения. Последствия этого особенно остро ощущаются в развивающихся странах, где доля экономически уязвимого населения выше, а пакеты мер экономического стимулирования скромнее. Возникшие в связи с этим потери доходов привели к еще большему снижению совокупного спроса, создав своего рода порочный круг, что лишний раз подтверждает необходимость проведения согласованной политики, направленной на ускоренное восстановление рынка труда, преодоления диспропорций и возвращение мировой экономики на путь устойчивого развития.

Потрясения, структурные проблемы, новые риски: пандемия подрывает возможности обеспечения достойного труда

Восстановление рынка труда: неравномерное и неполноценное. По прогнозу МОТ, в результате связанных с кризисом потрясений на рынке труда в 2022 году недобор рабочего времени составит эквивалент 52 миллионов рабочих мест на условиях полной занятости. Это существенно меньше, чем в 2021 году, когда с поправкой на прирост населения недобор рабочего времени по сравнению с четвертым кварталом 2019 года составил эквивалент 125 миллионов рабочих мест на условиях полной занятости (при 48-часовой рабочей неделе), но все равно очень много. На 2022 год доля занятых в составе населения прогнозируется в размере 55,9 процента – это на 1,4 процентных пункта меньше, чем в 2019 году. Многие из тех, кто прекратил трудовую деятельность, так к ней и не вернулись, так что последствия кризиса в сфере занятости уровень безработицы отражает не в полной мере. Быстрее всего рынок труда восстанавливается в странах с высоким уровнем дохода. На них приходится около половины общемирового сокращения занятости в период с 2020 по 2022 годы при том, что их трудовые ресурсы составляют лишь порядка одной пятой мировых. Напротив, в наиболее тяжелом положении с началом пандемии оказались страны с уровнем дохода ниже среднего, и восстановление там происходит медленнее всего.

Внутри стран восстановление также идет неравномерно. Как ожидается, несоразмерно тяжелые последствия пандемии на занятость женщин в течение ближайших лет будут постепенно преодолеваться, но в этой области все равно сохранится ощутимый разрыв.

Эта диспропорция носит наиболее явный характер в странах с уровнем дохода выше среднего, где в 2022 году доля работающих женщин, согласно прогнозам, будет на 1,8 процентного пункта ниже, чем в 2019 году, в то время как у мужчин этот показатель составит лишь 1,6 процентного пункта – при том, что изначально уровень занятости среди женщин на 16 процентных пунктов ниже, чем среди мужчин.

Во многих странах школы, вузы и учреждения профессиональной подготовки надолго прекращали работу, и это не могло не сказаться на результатах учебы, что в свою очередь приведет к долгосрочным нарастающим последствиям для сферы занятости и дальнейшего обучения и подготовки молодых людей, особенно тех, у кого нет или почти нет возможностей обучаться в интерактивном режиме.

Кроме того, уровень неформальной занятости по-прежнему отстает от докризисного на 8 процентов. До кризиса наблюдалась тенденция к сокращению самозанятости и семейного труда, для которых зачастую характерны неблагоприятные условия труда. В 2020 году их масштабы выросли, и в 2021 году, как предполагается, эта тенденция сохранилась. Результатом пандемии стали экономические перемены, которые могут приобрести структурный характер и иметь долгосрочные последствия для рынков труда. Пандемия приводит к углублению неравенства в разных его формах, от обострения гендерного неравенства до расширения «цифровой пропасти». Изменения в структуре трудовых отношений – такие как обращение к неформальной самозанятости как источнику заработка, распространение удаленной работы, всевозможные варианты временной занятости, - все это чревато ухудшением условий труда.

До пандемии доля временной занятости в общей структуре занятости постепенно росла, хотя процесс этот в разных отраслях и странах шел по-разному. В более длительной перспективе за счет того влияния, которое временная занятость оказывает на сохранение рабочих мест, профессиональную подготовку и внедрение инноваций, она может приводить к снижению долгосрочной производительности предприятий.

Негативно временная работа сказывается и на самих работниках, поскольку сопряжена с отсутствием гарантий занятости и доходов, а также недостаточной социальной защитой.

Уровень временной занятости в странах с низким и средним доходом (на них приходится чуть больше трети всего объема занятости) выше, чем в странах с высоким доходом (15 процентов). Но характер временной занятости в развитых

и развивающихся странах неодинаков. В первых, хотя она и может служить отправной точкой для получения более постоянной работы или гибким стратегическим инструментом выхода на рынок труда и закрепления там, временные работники не имеют ни гарантий занятости, ни регулярных доходов и не всегда соответствуют критериям, дающим право на социальную защиту или защиту занятости. С другой стороны, в развивающихся странах временная работа зачастую носит неформальный характер, при котором работники имеют минимальный доступ к системам социальной защиты и защиты занятости или не имеют его вовсе. [14 World Employment and SocialOutlook | Trends 2022]

Приложение 11

Топ -10 стран с самым высоким и низким уровнем безработицы в 2022 году
Безработица в странах с самыми крупными экономиками

ТОП-10 СТРАН С САМЫМ ВЫСОКИМ УРОВНЕМ БЕЗРАБОТИЦЫ В 2022 ГОДУ		
№	СТРАНА	УРОВЕНЬ БЕЗРАБОТИЦЫ (%)
1.	Южная Африка	34,9
2.	Ангола	34,1
3.	Намибия	33,4
4.	Нигерия	33,3
5.	Босния и Герцеговина	31,63
6.	Палестина	27
7.	Косово	25,8
8.	Багамы	25,6
9.	Мозамбик	25,04
10.	Лесото	24,7

ТОП-10 СТРАН С САМЫМ НИЗКИМ УРОВНЕМ БЕЗРАБОТИЦЫ В 2022 ГОДУ		
№	СТРАНА	УРОВЕНЬ БЕЗРАБОТИЦЫ (%)
1.	Катар	0,1
2.	Беларусь	0,2
3.	Камбоджа	0,31
4.	Нигер	0,7
5.	Бурунди	0,8
6.	Лаос	1
7.	Фарерские острова	1,3
8.	Мьянма	1,79
9.	Мадагаскар	1,9
10.	Лихтенштейн	1,9

БЕЗРАБОТИЦА В СТРАНАХ С САМЫМИ КРУПНЫМИ ЭКОНОМИКАМИ		
№	СТРАНА	УРОВЕНЬ БЕЗРАБОТИЦЫ (%)
1.	США	3,9
2.	Китай	5
3.	Япония	2,8
4.	Германия	5,2
5.	Индия	6,9
6.	Великобритания	4,2
7.	Франция	8,1
8.	Италия	9,2
9.	Бразилия	12,1
10.	Канада	5,9

Приложение 12. Минимальная и максимальная продолжительность рабочей недели в отдельных странах мира

Например, минимальная и максимальная продолжительность рабочей недели определена в следующих странах:

· Италия – там рабочая неделя длится от 40 до 48 часов, но можно работать и меньше 40 часов по согласованию с работодателем. И все, что превышает 48 лет, по-прежнему оплачивается как сверхурочная работа.

· Финляндия – минимальная неделя составляет 32 часа, а максимальная – 40 часов.

· Франция. Рабочая неделя составляет 35 часов, но работники могут работать до 48 часов в неделю. При этом все, что свыше 35 часов, оплачивается как сверхурочная работа, а свыше 48 часов работать нельзя в принципе.

· Китай. Рабочая неделя может длиться от 40 до 48 часов.

· Германия – продолжительность рабочего дня стандартизирована (не более 8 часов), но может быть увеличена до 10 часов по согласованию с трудовым коллективом.

· Нидерланды. максимум может работать 9 часов в день 5 дней в неделю (т.е. 45 часов).

· Швейцария. Законодательно установлена 45-часовая рабочая неделя для промышленных, технических и коммерческих рабочих. Другие могут работать до 50 часов в неделю.

· США – государственные служащие работают 40 часов в неделю, рабочее время для частного сектора не нормировано.

· Таиланд и Индия - можно работать до 6 дней в неделю по 8 часов (до 48 часов в неделю).

· Австрия - рабочий день до 8 часов, рабочая неделя до 50 часов.

В большинстве случаев минимальная рабочая неделя является скорее ориентиром для госслужащих, в то время как частные работодатели просто договариваются с работниками о конкретном графике, который устроит всех.

Остальные страны либо устанавливают максимальную рабочую неделю, либо также устанавливают количество рабочих часов в день. Серьезных отличий от формата русской работы почти нет.

Приложение 13. Мировой рынок труда: тренды, прогнозы, самые востребованные и высокооплачиваемые профессии, безработица в 2022

5 главных трендов на мировом рынке труда

Распространение удаленного режима работы

Еще в 2020 многие работодатели были вынуждены перевести сотрудников на удаленный формат занятости в связи с карантинами и локдаунами. Но даже полное последующее снятие пандемийных ограничений не повлекло за собой 100 % возвращение сотрудников обратно в офисы. Бенджамин Фридрих (Школа управления Келлогг) считает, что коронавирус послужил здесь неким спусковым механизмом. Необходимость перевода части работников на удаленку зрела давно, однако работодатели, не имея должных статистических и аналитических данных, опасались массового эксперимента. Ковид же не оставил выбора: локдаун дал возможности оценить все достоинства и недостатки удаленной работы.

В частности, было выявлено:

· можно увеличить штат опытными и талантливыми сотрудниками, проживающими в других городах и странах,

· можно эффективнее задействовать работников, ухаживающих дома за малолетними детьми,

· с помощью сервисов наподобие Zoom или Slack можно организовать эффективную домашнюю работу команды.

Сами работники тоже по достоинству оценили удаленный формат: так, 73 % сотрудников Microsoft желают трудиться в гибридном офисе (очная + заочная работа).

Изменение структуры спроса

Пандемия не только изменила предпочтения потребителей — есть причины полагать, что данные изменения окажутся долгосрочными:

· Рост спроса на услуги программистов — для обеспечения персоналу компаний должных технических условий удаленной работы.

· Сокращение специалистов в сфере делового туризма и гостеприимства — из-за сокращения командировок.

· Уменьшение количества консультантов и продавцов на фоне увеличения потребности в курьерах — усиление позиций онлайн-маркетов на фоне упадка офлайн-магазинов.

Такие резкие перемены на рынках труда ведут к дефициту рабочей силы, в которой ранее не нуждались. И вряд этот недостаток удастся устранить за 2022 год: так, к концу 2021 уже увеличился процент вакансий с предложением мгновенно приступить к работе (в том числе, с денежным бонусом за быстрое

подписание трудового контракта). Это наблюдается не только в сфере торговли, но и в области медицины, высоких технологий.

Ускорение автоматизации рабочих процессов

Так как всеобщий карантин вынудил остановить физическое производство, компании стали искать выход в ускорении автоматизации складских процессов вкупе с внедрением ИИ (искусственного интеллекта). Данная тенденция тоже отражается на структуре глобальной занятости, особенно в областях работы «человек-человек».

Согласно отчету McKinsey, в 2020-2022 процессы автоматизации будут проходить ускоренно касательно складского оборудования, кассовых устройств и колл-центров. Несмотря на то, что в общей статистике замена людей машинами не приводит к значительному сокращению трудовых мест (так как требуются специалисты для обслуживания автоматизированной техники), это остается негативной тенденцией для низкоквалифицированных сотрудников, которые теперь остро нуждаются в переподготовке.

«Великое увольнение»

Несмотря на кризис рынка труда и глобальное снижение спроса на рабочую силу, доля добровольно увольняющихся людей продолжает расти: уходят по собственному желанию, ищут другого работодателя, отправляются на заслуженный отдых.

У тенденции есть несколько причин:

1. Вынужденная удаленная занятость дала возможность переосмыслить баланс «работа/дом» - и у ряда людей чаша весов сместилась к последнему. До пандемии 50 % американских работников жаловались на выгорание, особенно занятые в ИТ - и медицинской сфере с очень высокими нагрузками.
2. Во время пандемии многие компании не смогли предложить своим сотрудникам достойные условия онлайн-работы — в том числе, по части деловой коммуникации.
3. В кризисное время развитые государства развернули масштабные программы поддержки малого бизнеса, что привлекло наемных работников, давно мечтающих открыть собственное дело. В пользу этого фактора говорит то, что в странах с высокой безработицей, где государственная поддержка направлялась, в основном, на субсидирование з/п, «великого увольнения» не наблюдается.

Так, в США в мае-сентябре 2021 уволилось 20 млн. граждан, а еще 41 % трудоспособного населения объявил о готовности покинуть рабочее место. Во Франции и Германии зафиксированы схожие процессы.

Увеличение количества самозанятых

Помимо перехода в предпринимательство, побочным эффектом массового увольнения стал рост числа фрилансеров. В 2021 доля «свободных работников» в США увеличилась на 34 % — в основном, за счет людей младше 30 лет. Во время пандемии именно самозанятые в контексте всего трудящегося населения были наиболее удовлетворены условиями труда. Данная тенденция дает аналитикам право предполагать, что в 2022 будет расти объем как проектной работы, так временной занятости.

Самые востребованные профессии-2022 в мире

В 2022 году предельно ясно, что потребность в представителях «цифровых» профессий растет

астрономическими темпами. Если раньше востребованными были хирурги, юристы, пилоты, врачи, в ком именно нуждаются работодатели сегодня?

Digital-маркетинг

· CRM-менеджеры - анализ и оценка коммуникаций с клиентурой, создание и тестирование стратегий улучшения клиентского сервиса.

· Digital project - менеджеры — руководство командами специалистов в рамках цифрового проекта, ответственность за качество и сроки реализации задачи, расход выделенного бюджета и прочих ресурсов.

· Product marketing - менеджеры — формулировка ценности продукта компании, синхронизация его разработки, реализации и маркетинга.

· SMM-менеджеры — продвижение продуктов и услуг в соцсетях, создание и управление аккаунтами, пабликами, каналами компаний.

Онлайн-сфера

· SEO-специалисты,

· интернет-маркетологи,

· коммерческие редакторы,

· контент-менеджеры,

· копирайтеры,

· менеджеры онлайн-магазинов на маркетплейсах,

· специалисты по настройке контекстной рекламы,

· таргетологи,

· эксперты по записи подкастов.

IT-сфера

· QA-тестировщики (тестирование цифровых продуктов),

· профессиональные геймеры (для тестирования и «обкатки» новых видеоигр),

· разработчики приложений и веб-сайтов (в том числе, без необходимости написания кода).

Цифровая сфера

· Data Science-менеджеры (работа с большими объемами данных),

· C++-разработчики,

· Java-разработчики,

· Frontend-разработчики,

· No-code-разработчики (создание приложений и веб-сайтов по шаблонам, в онлайн-конструкторах, без написания кода),

· Python-разработчики,

· аналитики данных,

· бизнес-аналитики,

· веб-разработчики,

· инженеры-тестировщики,

· специалисты по защите информации,

· специалисты по ИИ,

· специалисты по автоматизации и BIM-проектированию,

· системные администраторы,

· эксперты по анализу и визуализации данных,

· эксперты в креативном программировании,

· эксперты по робототехнике и робосистемам.

Самые высокооплачиваемые профессии-2022 в мире (+ лучшие вузы)

Обратите внимание, что в 2022 году поставить знак равенства между самыми высокооплачиваемыми и самыми востребованными профессиями не получится. Так, работа учителя или медсестры во многих государствах мира востребованная, но оплата труда в целом ряде стран, за границей оставляет желать лучшего, специалисты получают низкие доходы, несмотря на наличие высшего образования. В какой же отрасли платят реальные деньги? Где находят работу, строят карьеру, проходят обучение зарубежом?

IT-сфера

· Аналитик Big Data — специалист, посредством возможностей программирования обрабатывающий, ищущий взаимосвязи в мега-объемах данных. Среднестатистическая зарплата: $8600/месяц. Получение образования: Nottingham Trent University в Великобритании, Trinity College Dublin в Ирландии, New York University, George Mason University в США.

· Специалист по цифровой безопасности — сотрудник, предотвращающий киберпреступления поиском уязвимости в компьютерных, онлайн-системах,

обеспечивающий веб-защиту от различных вирусов. Среднестатистическая зарплата: $8000/месяц. Получение образования: De Montfort University in Leicester, Queen's University Belfast в Великобритании, SRH Hochschule Berlin в Германии, George Washington University, Rochester Institute of Technology в Соединенных Штатах Америки.

Финансовый сектор

· Инвестиционный аналитик — эксперт по инвестициям, задача которого — на основе анализа рынка ценных бумаг предоставлять консультации брокерам. Среднестатистическая зарплата: $7600/месяц. Получение образования: University of Sussex Business School, Aston University в Великобритании, The Wharton School of the University of Pennsylvania в США, Skema Business School во Франции.

· Финансовый аналитик — эксперт, который на основе исследования экономических показателей компании помогает своему работодателю принимать верные финансовые решения. Среднестатистическая зарплата: $7400/месяц. Получение образования: University of Warwick в Великобритании, University of Castilla La Mancha в Испании, Tsinghua University School of Economics and Management в Китае, University of San Francisco, MIT Sloan в Соединенных Штатах, Hanken School of Economics в Финляндии.

Творческая сфера

· Аниматор-мультипликатор — креативный специалист, рисующий мультипликационные фильмы, графику для компьютерных игр, ТВ-шоу и сайтов. Среднестатистическая зарплата: $5750/месяц. Получение образования: Royal College of Art в Великобритании, Ringling College of Art and Design в Соединенных Штатах Америки, ESMA во Франции.

· Дизайнер — общее название для креативных специалистов по ландшафту, коллекциям одежды, графическим объектам, ювелирным изделиям и пр. Среднестатистическая зарплата: $5000/месяц. Получение образования: Norwich University of the Arts в Великобритании.

7 самых востребованных профессий в 2023-2025

Если вы только думаете, на какую инженерную или информационную специальность пойти учиться в университет, обратите внимание на профессии, которые будут востребованы, по прогнозам футурологов, в ближайшем будущем (и представители которых неплохо зарабатывают, если владеют английским):

· HR-специалисты,

· медиаторы + системные дезорганизаторы (специалисты, занимающиеся реорганизацией бизнес-компаний),
· менеджеры дронов-доставщиков,
· организаторы событий, мероприятий в метавселенных,
· специалисты по криптовалютам,
· специалисты по печати на 3D-принтерах.

Обратим внимание, что прогноз касается только направления западных стран. Например, на российском рынке в ближайшем будущем станут широко востребованными другие специальности - технические специалисты и менеджеры контента.

Если мы обратимся к рейтингу футур-профессий, составленному популярной социальной сетью LinkedIn, он будет немногим отличаться от названного списка:

· специалисты по неорганическому интеллекту,
· эксперты по кибербезопасности,
· инженеры-аналитики баз данных,
· робототехники,
· scrum-менеджеры,
· project-менеджеры.

Занятно, что в 2020, в условиях пандемии коронавируса, LinkedIn составлял совершенно другой набор профессий будущего - кризисные консультанты (профессионалы, помогающие бизнесу справиться с катастрофическим падением спроса, санкционными ограничениями), персональные стилисты для проведения виртуальных конференций, онлайн - преподаватели для детей и взрослых, менеджеры по продажам в сфере фармацевтики, онлайн-психологи.

3 самых оплачиваемых специалиста-2022, за которых конкурируют работодатели мира

Важно выделить три супер-востребованные профессии, за специалистами в которых в прямом смысле слова охотятся лучшие компании планеты:

1. Эксперты по Big Data.
2. Эксперты по кибербезопасности.
3. Эксперты по ИИ.

Отметим, что перспективным наймодателям интересны именно состоявшиеся специалисты с готовым портфолио и опытом работы, а не просто вчерашние студенты.

Мировой прогноз Международной организации труда на 2022-2023

МОТ подготовила обстоятельный доклад «Перспективы занятости и социальной сферы — тренды 2022», где заключила главные прогнозы касательно глобального рынка труда:

· Развитие национальных рынков труда до сих пор сдерживает появление новых штаммов коронавируса: работники вынуждены оставлять привычную занятость, обучаться новым профессиям в тех сферах экономики, которые наименее зависимы от ситуации с пандемией.

· В последние два года различия между группами работников из разных стран становится все очевиднее, что усугубляет внутригосударственное неравенство, «торпедирует» национальные социальные структуры. Для устранения таких разрывов потребуется годы. Пока что они будут отражаться долгосрочными негативными последствиями, что для рабочей силы и прибыли домохозяйств, что для общественной стабильности и политической конъюнктуры.

· Особенно негативно воздействие сложившегося кризиса на работающих женщин, притом отрицательная динамика будет сохраняться в ближайшие лета.

· Закрытие (в связи с локдаунами) образовательных учебных учреждений обернется «долгосрочными каскадными последствиями» для молодых людей, особенно из государств, где до сих пор нет стабильного доступа к интернету.

· Негативные последствия COVID-19 продолжат ощущаться в разных мировых регионах: но если в Европе и Северной Америке уже появляются обнадеживающие тенденции, то прогноз по странам Юго-Восточной Азии, Южной Америки и Карибского бассейна по-прежнему негативный — особенно это касается государств с доходами ниже среднего.

· Пандемия принесла с собой не только усугубление бедности и неравенства, но и «потенциально длительный ущерб»: занятым в областях международного туризма, зрелищно-развлекательной индустрии, общественного питания приходится осваивать новые специальности.

· Среди положительных явлений отмечается рост популярности альтернативной временной занятости, которая в 2022 несколько смягчает последствия ковида.

· В 2022 году восстановления мирового рынка труда ждать не стоит — возвращение к допандемийному уровню ожидается не ранее 2023.

Европейский прогноз Forrester на 2022-2023

Параллельно докладу МОТ аналитическое агентство Forrester составило прогноз ключевых тенденций, которые объединяют европейский рынок труда в текущем году:

· Рынки труда ЕС продолжат страдать от негативных последствий прокатившейся по миру пандемии коронавируса. Это усугубляется недостаточными темпами вакцинации в Восточной Европе. Как следствие, снижаются экономические показатели, растет число безработных.

· Квалифицированные сотрудники будут требовать от нанимателей большей гибкости. В частности, 49 % жителей пяти крупнейших государств ЕС заявили, что желают работать из дома, в то время как такую возможность могут предложить не более 32 % работодателей. Неготовность пойти на уступки может обернуться для последних потерей многообещающих талантливых профессионалов. В то время как более дипломатичные компании-конкуренты будут активно развивать компромиссный гибридный формат офиса (сочетание очной и удаленной занятости).

· Европейским работодателям предстоит пересмотреть свою политику по налогообложению и конфиденциальности личной информации штата. Так, готовится переход на электронную систему мониторинга занятости работников. Для нее требуется прозрачная система управления, 100 % обеспечивающая защиту личных данных сотрудников. Что касается «приграничных рабочих» (живущих в одном государстве, а работающих в другом), в их отношении требуется разработка обновленных налоговых правил.

· Не стоит ожидать возвращения межгосударственных командировок и деловых поездок к допандемийному уровню. Даже несмотря на то, что международные конференции и рабочие программы постепенно возвращаются в деловые календари. Тем не менее, 36 % трудоспособных европейцев уже готовы быть откомандированными.

Несмотря на то, что коронавирус медленно, но верно сдается, а рынок труда восстанавливается, забывать о пандемии не стоит. Европейским работникам и работодателям стоит извлечь уроки из ситуации 2020-2022, иначе их ждет заторможенное восстановление рынков труда, спад производительности и утечка талантливых кадров.

ՀՏԴ 330.5

Տնտեսագիտություն

Միհրան ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ
ԱրՊՀ տնտեսագիտության ֆակուլտետի
ֆինանսահաշվային ամբիոնի ասիստենտ
E-mail: Mihran.tadevosyan.93@mail.ru

ՊՂՆՁԻ ԴԵՐԸ ՀՀ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Բնական ռեսուրսների արժևորումը և ճիշտ օգտագործումը հանգեցնում է երկրների զարգացմանը և բարգավաճմանը: Ըստ Համաշխարհային բանկի վերլուծությունների՝ բնական կապիտալը ցածր և միջին եկամուտ ունեցող երկրների ազգային հարստության կառուցվածքում զգալի տեղ է զբաղեցնում: Հայաստանի Հանրապետության համար սուղ բնական ռեսուրսների պարագայում պղնձի համեմատաբար մեծ պաշարները հնարավորություն են զարգացման, տնտեսական կայուն աճի ապահովման գործում: Համաշխարհային միտումները՝ մեքենաշինական արդյունաբերության մեջ կատարվող փոփոխությունների տեսանկյունից, լավ պոտենցիալ են ստեղծում ՀՀ բնական ռեսուրսների դերի բարձրացման համար :

Առաջարկվում է վերանայել պղնձի արտահանման մոդելը՝ խտանյութից անցում կատարելով պատրաստի արտադրանքի արտահանմանը, և մշակել քաղաքականություն արդյունաբերության զարգացման համար:

Բանալի բառեր՝ ազգային հարստություն, բնական կապիտալ, պղինձ, պղնձի խտանյութ, էլեկտրական շարժիչներ, հիբրիդային շարժիչներ, մեքենաշինական արդյունաբերություն:

М.Тадевосян

РОЛЬ МЕДИ В КОНТЕКСТЕ НАТУРАЛЬНОГО КАПИТАЛА НАЦИАНАЛЬНОГО БОГАСТВА АРМЕНИИ

Ценное и правильное использование природных ресурсов ведет к развитию и процветанию страны. Согласно анализам Всемирного банка, природный капитал занимает значительное место в структуре национального богатства стран с низким и средним уровнем дохода. В случае скудности природных ресурсов для Республики Армения, относительно большие запасы меди являются возможностью обеспечить развитие и устойчивый экономический рост. Мировые тенденции изменений в машиностроении создают хороший потенциал с точки зрения увеличения роли природных ресурсов РА.Предлагается пересмотреть модель экспорта меди, перейдя от концентрата к экспорту готовой продукции, и разработать политику развития отрасли.

Ключевые слова: Национальное богатство, природный капитал, медь, медный концентрат, электродвигатели, гибридные двигатели, машиностроение.

M.Tadevosyan

THE ROLE OF COPPER IN THE CONTEXT OF THE NATURAL CAPITAL OF THE NATIONAL WEALTH OF ARMENIA

According to the analysis of the World Bank, natural capital occupies a significant place in the structure of the national wealth of low- and middle-income countries. Valuable and proper use of natural resources leads to the development and prosperity of the country. In case of scarcity of natural resources for the Republic of Armenia, the relatively large reserves of copper are an opportunity to ensure development and sustainable economic growth. The global trends of changes in mechanical engineering create a good potential in terms of increasing the role of the natural resources of the Republic of Armenia.

It is proposed to revise the copper export model, moving from concentrate to export of finished products, and develop a policy for the development of the industry.

Key words: National wealth, natural capital, copper, copper concentrate, electric motors, hybrid motors, mechanical engineering.

Երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման և կայուն տնտեսական աճի ապահովվման կարևորագույն ցուցանիշներից մեկը ազգային հարստությունն է: Այն ազգի տնօրինման տակ եղած ակտիվների ամբողջականությունն ժամանակի տվյալ պահին[1]: Ազգային հարստության հաշվարկման համար հիմք է ընդունվում Համաշխարհային բանկի կողմից առաջարկված մեթոդաբանությունը, ըստ որի՝ ազգային հարստությունը բաղկացած է չորս կոմպոնենտներից՝ բնական կապիտալ, մարդկային կապիտալ, արտադրված կապիտալ, զուտ արտաքին ակտիվներ:

Հայաստանի Հանրապետության ազգային հարստությունը Համաշխարհային բանկի կողմից 2014թ-ին գնահատվել է 52.894 մլրդ ԱՄՆ դոլլար, որում բնական կապիտալը կազմում է 12.702 մլրդ ԱՄՆ դոլլար[2]:

ՀՀ բնական ռեսուրսների շարքում կարևոր տեղ են զբաղեցնում գունավոր մետաղները, մասնավորապես՝ պղինձը: Պատահական չէ, որ Զանգեզուրի Պղնձամոլիբդենային կոմբինատը տարիներ շարունակ հանդիսանում է ՀՀ խոշոր հարկ վճարողներից մեկը, իսկ 2021թ. խոշորագույն հարկ վճարողն էր՝ 48.842 մլրդ ՀՀ դրամ ցուցանիշով: 2022թ-ի առաջին ինը ամիսների ՊԵԿ տվյալներով բոլոր հարկ վճարողների շարքում բացառիկ առաջատարը դարձյալ Զանգեզուրի պղնձամոլիբդենային կոմբինատն է՝ 129,163 մլրդ ՀՀ դրամ ցուցանիշով, որը ընդհանուր եկամուտների շուրջ 9,1%-ն է կազմում. կոմբինատի առանցքային արդյունահանվող մետաղը կամ խտանյութը պղինձն է[3]:

Զանգեզուրի պղնձամոլիբդենային կոմբինատի պղնձի պաշարները 2006թ. գնահատվել են 5.2մլն տոննա (Աղյուսակ 1), որը ՀՀ համար բավական մեծ պաշար է:

---

[1] *Տես՝ **Հակոբյան Հ.**, Ազգային հարստության վիճակագրություն, Երևան 2004թ., էջ 9 :*

[2] *Տես՝ The Changing Wealth of Nations 2018. Building a Sustainable Future. World Bank Group page 226 https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/29001/9781464810466.pdf*

[3] *Տես՝ https://www.petekamutner.am/Shared/Documents/_ts/_ti/Taxpayer_Information_Listings/2022/ck_hhpektt_2022_3_1000_khv_hark.xlsx*

Անվանում	Քանակը	Չափման միավոր
Հանքաքար	2.21մլրդ	տոննա
Պղինձ	5.2 մլն	տոննա
Մոլիբդեն	0.7 մլն	տոննա

Աղյուսակ 1. ԶՊՄԿ Քաջարանի հանքավայրի B+C1 պաշարները[1]

Հարկ է նշել, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ներկայումս արտահանում է ոչ թե վերջնական պղնձի տեսքով, այլ արտահանվում է պղնձի խտանյութը: Վերջին վեց տարիներին խտանյութի արտահանման ծավալները տատանվել են՝ 2016թ. կազմելով 397207 տոննա 2021թ-ին կազմելով 429483 տոննա: Մաքսիմալ ցուցանիշը գրանցվել է 2019թ. կազմելով 562015 տոննա (դիագրամ 1):

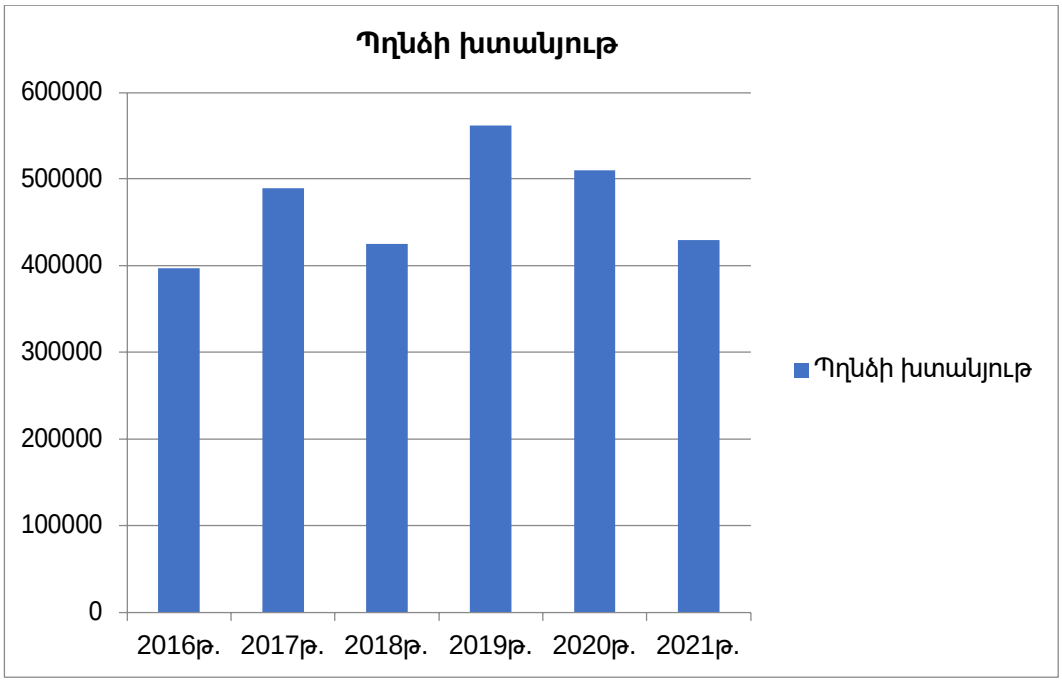

Դիագրամ 1. Պղնձի խտանյութի արտահանումը քանակային արտահայտությամբ 2016-2021թթ-ին (տոննաներով)[2]:

[1] Տես՝ *http://www.zcmc.am/arm/our-operations/mining/*

[2] Տես՝ *https://www.petekamutner.am/Shared/Documents/_cs/_ci/Customs_Statistics/General_Indicators/RA_Foreign_Trade_By_Products/2022/vt_artar_apr_karuc_2020_2021.xls*

Պղինձը միջազգայնորեն վաճառվող հումք է, և նրա գինը որոշվում է մետաղների գլխավոր բորսաներում, ինչպիսիք են՝ Լոնդոնի մետաղների բորսան (LME), Նյու Յորքի հումքային բորսան (COMEX) և Շանհայի ֆյուչերսային բորսան (SHFE): Այս բորսաներում գները սովորաբար որոշվում են մետաղի նկատմամբ համաշխարհային առաջարկով ու պահանջարկով, սակայն ժամանակ առ ժամանակ նրանց վրա զգալիորեն ազդում են ներդրումային հոսքերը և տարադրամների փոխարժեքները: Պղնձի համաշխարհային առաջարկը ներկայացնող կողմը՝ պղինձ արդյունահանող երկրներն են, իսկ պահանջարկ ներկայացնող կողմը այն օգտագործողները: Օգտագործման ծավալները պայմանավորված են տնտեսության այն ճյուղերի զարգացմամբ, որտեղ օգտագործվում է պղինձը որպես հումք:

Համաշխարհային ավտոմեքենաշինական արդյունաբերության ոլորտում ներկայումս տեղի են ունենում տիկտանական շարժեր՝ պայմանավորված մեքենաներում կիրառվող շարժիչների տեսակի փոփոխությամբ: Ավանդական բենզինային և դիզելային շարժիչներին փոխարինելու են գալիս էլեկտրաէներգիայի միջոցով աշխատող շարժիչները, որը էական առաջընթաց է մթնոլորտի աղտոտվածության նվազեցման, գլոբալ տաքացման, շրջակա միջավայրի վրա մարդու ազդեցության նվազման ուղղությամբ: Բենզինային շարժիչով աշխատող միջին ավտոմեքենայի վրա ծախսվում է մոտ 20կգ պղինձ, որը հիմնականում օոգտագործվում է էլեկտրական միացումների համար: Հիբրիդային շարժիչներով մեքենաների համար օգտագործվում է կրկնակի ավել, այսինքն՝ մոտ 40 կգ պղինձ, իսկ ամբողջությամբ էլեկտական շարժիչով աշխատող մեքենաների համար օգտագործվում է մոտ 80 կգ պղինձ: Էլեկտրական շարժիչով ավտոբուսների համար կպահանջվի մոտ 367 կգ պղինձ:

Ներկայումս զարգացած երկրները լուրջ քայլեր են ձեռնարկում էլեկտրական շարժիչով աշխատող մեքենաների տեսակարար կշռի ավելացման ուղղությամբ: Այսպես, Եվրախորհրդարանը 2022թ. հունիսի 8-ին ձայների 339 կողմ, 249 դեմ և 24 ձեռնպահ հարաբերակցությամբ ընդունել է որոշում, որով 2035թ-ից արգելվում է Եվրամիության տարածքում ներքին այրման շարժիչներով աշխատող մեքենաների վաճառք[1]: Այս որոշումը պետք է վավերացնեն անդամ երկրների կառավարությունները, սակայն ավտոմեքենաշինական ընկերությունները արդեն հայտնել են ամբողջական աջակցություն այս որոշմանը:

Հաշվի առնելով այն հանագամանքը, որ աշխարհի ինդուստրիալ զարգացած երկրները որդեգրել են «ածխածնային չեզոքության» քաղաքականությունը՝ առաջիկա տասնամյակի ընթացքում շարունակաբար

[1]*Տես՝ https://www.europarl.europa.eu/portal/en:*

աճելու է էլեկրոնային շարժիչով աշխատող ավտոմեքենաների տեսակարար կշիռը: ԵՄ երկրներում մեքենաների վաճառքի 10-ամյա վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ԵՄ երկրներում տարեկան միջինում վաճառվում է 14 մլն ավտոմեքենա, որի միայն 20%-ն է էլեկտրական շարժիչով: Այսինքն՝ տարեկան 11.2 մլն մեքենա վաճառվում է ներքին այրման շարժիչով (դիագրամ 2):

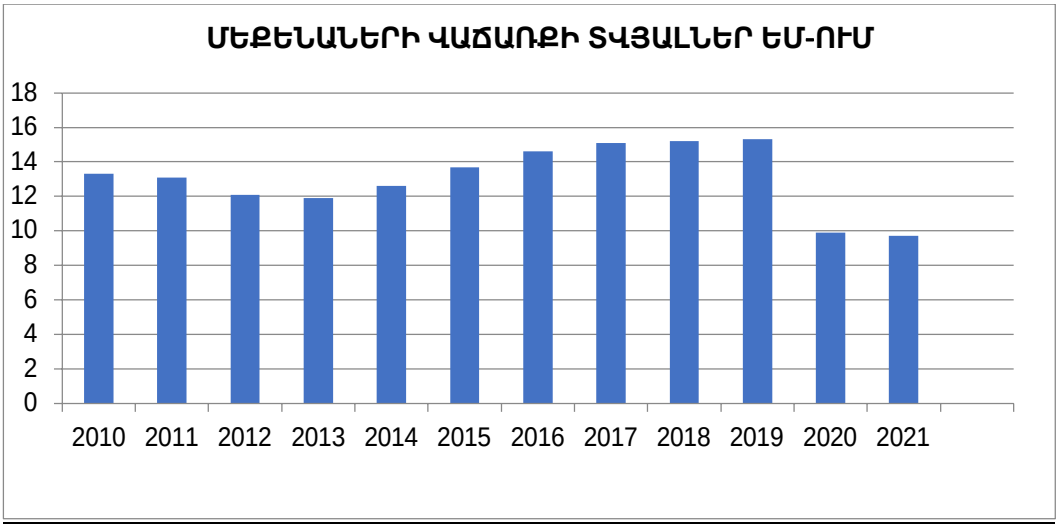

Դիագրամ 2. Եվրամիության երկրներում տարեկան վաճառվող մեքենաների քանակը (մլն հատ):[1]

Վերը նշվածից կարող ենք փաստել, որ միայն ԵՄ տարածքում 2035թ-ից մեքենաշինության ոլորտում պղնձի օգտագործման տեսակարար կշիռը ավելանալու է տարեկան մոտ 1մլն տոննայով (2021//10մլն*20կգ//, 2035//11.2մլն*80կգ//): Իսկ համաշխարհային միտումները, ճիշտ է, այդքան ժամկետային առումով կարճաժամկետ չեն վերափոխումների տեսանկյունից, սակայն անցումը անխուսափելի է և առաջացնելու է պղնձի պահանջարկի մեծ աճ:

Մեր կարծիքով, պղնձի օգտագործման բավական աճ կլինի նաև արևային էներգիայի ստացման համար օգտագործվող պանելների արտադրության մեջ կիրառության տեսանկյունից:

Այսպիսով, անհրաժեշտ է պղնձի շարունակ աճող դերը օգտագործել ի նպաստ ՀՀ տնտեսության զարգացմանը՝ այդ ուղղությամբ իրականացնելով շատ ճիշտ քաղաքականություն: Անհրաժեշտ է քայլեր ձեռնարկել պղնձի արտահանման կառուցվածքի փոփոխության ուղղությամբ,

[1] *Տես՝ www.tadviser.ru/index.php/Статья:Автомобильный_рынок_Евросоюза:*

մասնավորապես խտանյութի փոխարեն արտահանել պատրաստի պղինձ, ինչը իր հերթին կհանգեցնի արդյունաբերության զարգացմանը ՀՀ-ում: Այդ կոնտեքստում նպատակահարմար կլինի պղնձաձուլարանի կառուցումը, որը նաև ՀՀ ներկա կառավարության համար առանցքային խնդիրներից է:

Այսօրվա աշխարհաքաղաքական պրոցեսները Սյունիքի շուրջ նույնպես պատահական բնույթ չեն կրում, քանզի մեր դարավոր թշնամիները նույնպես հասկանում են մեր ունեցած հարստության ներկա և ապագա արժեքը և կգործադրեն բոլոր ջանքերը այդ ստրատեգիական հարստությանը տիրանալու համար:

Ազգային հարստության տեսանկյունից պետք է հասկանանք, որ պղնձի մեր պաշարները չպետք է գնահատել այսօրվա գներով, այլ դրա դիսկոնտավորված արժեքով , որը բավականին բարձր ցուցանիշի է հանգեցնելու:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, տ.գ.դ. Թ.Ն.Մանասերյանը :

ՀՏԴ 330.5

Տնտեսագիտություն

Միհրան ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ
ԱրՊՀ տնտեսագիտության ֆակուլտետի
ֆինանսահաշվային ամբիոնի ասիստենտ
E-mail: Mihran.tadevosyan.93@mail.ru

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ ԱՍՊԵԿՏՆԵՐԸ

«Հարստություն» հասկացությունը մարդկությանը հետաքրքրել է շատ վաղ ժամանակներից: Հին մտածողներից սկսած մինչև մեր օրերը խոշոր մտածողները և գիտնականները չեն դադարում փնտրտուքները հարստության իրական աղբյուրների որոնման ուղղությամբ: Պատահական չէ, որ հենց հարստության աղբյուրի փնտրտուքը ըստ էության ծնեց տնտեսագիտությունը որպես գիտություն:
Հոդվածում ներկայացված են հարստության վերաբերյալ տարբեր մոտեցումները՝ սկսած հույն փիլիսոփա Արիստոտելից մինչև ներկա ժամանակաշրջանը: Մոտեցումների պարզաբանմամբ և համադրմամբ ներկայացվում է հարստության հասկացության էվոլուցիան և ժամանակաշրջանի ազդեցությունը դրա ընկալման վրա:
Բանալի բառեր՝ հարստություն, մերկանտելիզմ, ֆիզոկրատիզմ, քաղաքատնտեսություն, դասական տնտեսագիտություն, արժեքի աշխատանքային տեսություն, ազգային հարստություն, ազգային հաշիվների համակարգ, համաշխարհային բանկ:

М. Тадевосян

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НАЦИОНАЛЬНОГО БОГАТСТВА

Концепция богатства интересовала человечество с очень давних времен. От древних времен до наших дней великие

мыслители и ученые не перестают искать истинные источники богатства. Не случайно именно поиски источника богатства и породило экономику как науку.
В статье представлены разные подходы к богатству, начиная от греческого философа Аристотеля и до наших дней. Путем уточнения и комбинирования подходов представлена эволюция понятия богатства и влияние времени на его восприятие.
Ключевые слова: *Богатство, меркантилизм, физиократизм, политическая экономия, классическая экономическая теория, трудовая теория стоимости, национальное богатство, система национальных счетов, всемирный банк.*

M. Tadevosyan

THEORETICAL ASPECTS OF NATIONAL WEALTH

The concept of wealth has been of interest to mankind since very ancient times. From ancient times to the present day, great thinkers and scientists do not stop looking for the true sources of wealth. It is no coincidence that it was the search for the source of wealth that gave rise to economics as a science.
The article presents different approaches to wealth, from the Greek philosopher Aristotle to the present day. By clarifying and combining approaches, the evolution of the concept of wealth and the influence of time on its perception are presented.
Key words: *Wealth, mercantilism, physiocracy, political economy, classical economic theory, labor theory of value, national wealth, system of national accounts, world bank.*

Ազգային հարստությունը երկրի տնտեսական հզորությունը բնութագրող կարևորագույն ցուցանիշն է: Այն ՀՆԱ ընդլայնված վերարտադրության անհրաժեշտ նյութական նախադրյալն է և բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման կարևորագույն գործոնը:

Մարդու՝ որպես բանական էակի ծագման և զարգացման ողջ շրջանում մարդկությանը հետաքրքրող կարևորագույն հարցերից մեկը եղել և մնում է «հարստություն» հասկացությունը:

Հին աշխարհի խոշոր մտածողները իրենց աշխատություններում անդրադարձ են կատարել հարստություն հասկացությանը՝ հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ հարստությունը այդ ժամանակներից սկսած որոշիչ դեր է խաղացել ժողովուրդների կյանքում: Կարևոր հանգամանք է այն, որ հարստության գաղափարին հատկացված մեծ ուշադրությունը եղել է դեռևս այն ժամանակաշրջանում, երբ նույնիսկ տնտեսագիտությունը հազարամյակներ անց էր դառնալու գիտություն: Հարստության վերաբերյալ առաջին լուրջ ուսումնասիրությունները հանդիպում ենք հույն հայտնի մտածող Արիստոտելի աշխատություններում: Արիստոտելը պնդում էր, որ գոյություն ունեն երկու գիտություններ՝ էկոնոմիկա և հարստացման արվեստ: Ըստ Արիստոտելի՝ անհրաժեշտ են և մարմնական առողջություն, և՝ որոշակի կենսապայմաններ: Այս բարիքներից Արիստոտելը մատնանշում է հարստությունը՝ որպես կյանքի համար անհրաժեշտ պայման: Նա հարստությունը համեմատում է այն գործիքների հետ, որոնք մենք ընտրում ենք որպես նպատակին հասնելու միջոց: Հարստություն բառի ճշգրիտ իմաստով Արիստոտելը հասկանում է «կյանքի համար անհրաժեշտ և հասարակական և կենցաղային հաղորդակցության համար օգտակար տնտեսական ապրանքների կուտակումը»[1] :

Արիստոտելը իսկական հարստությունը համարում է առաջին անհրաժեշտության ապրանքներից բաղկացած հարստությունը[2]: Մեծ մտածողի հայացքները մեծ ազդեցություն են ունեցել հետագա տնտեսագիտական մտքի զարգացման գործում, մասնավորապես այդ ազդեցությունը ակնառու կերպով տեսանելի է միջնադարյան հայտնի մտածող Թովմաս Աքվինացու աշխատություններում: Ըստ Աքվինացու՝ ֆիզիկական աշխատանքով են ստեղծվում հասարակության գոյամիջոցները: Թ. Աքվինացին մեծ ուշադրություն է դարձրել մասնավոր սեփականությանը, որը համարում է տնտեսության հիմքը, և մարդը ի ծնե օժտված է հարստություն ձեռք բերելու իրավունքով; Այստեղից եզրակացնում է, որ պահանջմունքների բավարարման համար ձեռք բերվող սեփականությունը բնական և մարդկային կյանքի անհրաժեշտ պայմանն է[3]:

Սակայն վերը թվարկված մոտեցումները որքան էլ որ հետաքրքրություն են ներկայացնում հարստության երևույթի բացատրման սկզբնաղբյուրների փնտրման տեսանկյունից, այդուհանդերձ դրանք տեսակետային տիրույթում են: Տնտեսագիտության բուն պատմությունն սկսվում է մերկանտելիստներից, որոնք յուրովի ներկայացրին հարստության

---

[1] https://bookap.info/okolopsy/aristotel_nikomahova_etika/ 1

[2] *Տես՝* ***Կիրակոսյան Գ.****, Տնտեսական ուսմունքների պատմություն, 2004թ. էջ28:*

[3] *Տես՝ ն.տ. էջ38:*

ստեղծման հիմնախնդրի լուծումը և դա պատահական չէր: Աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունները առաջ բերեցին տնտեսական կապերի և միջազգային առևտրի բուռն աճ հենց 15-րդ դարում էլ մերկանտելիզմը ծագել է որպես տնտեսագիտական ուղղություն և գերիշխող դիրք է զբաղեցրել գրեթե երեք դար: Մեկանտելիզմի դպրոցի ամենաականառու ներկայացուցիչներն են հանդիսանում Թ. Մենը, Ա. Սերրան, Ա. Մոնկրետիենը: Մերկանտելիստները, հարստությունը նույնականացնելով ազնիվ մետաղների հետ, գտնում են, որ այս կամ այն երկրի հարստացումը հնարավոր է միայն այլ ազգերի բարեկեցության նվազման հաշվին[1]: Ժամանակակից տնտեսագետների կարծիքով՝ մերկանտելիստական դպրոցի գաղափարները բազմաթիվ թերություններ ունեին, որոնք պայմանավորված են այն հանգամաքներով, որ մեկ պետության հարստացումը կարող է լինել նաև ոչ մեկ այլ պետության աղքատացման հաշվին, որի հետ առևտուր են անում, որ միջազգային տնտեսությունը աճում է և որ հարստության կուտակումը չի սահմանափակվում միայն առկա հարստության բաժանման հաշվին, այլ ստեղծվում է նոր հարստություն: Մերկանտելիստները առաջինն էին, որ հարստությունը ներկայացրին ոչ թե սպառողական արժեքի, այլ արժեքի կամ փոխանակային արժեքի տեսքով, որն առաջնթաց քայլ էր տնտեսագիտության մեջ: Մերկանտելիզմի տնտեսական քաղաքականությունը կարևոր դեր է խաղացել կապիտալի նախասկզբնական կուտակման ընթացքն արագացնելու և առևտրային կապիտալի գործունեությունն աշխուժացնելու գործում: Այս իմաստով, ճիշտ է նկատել տնտեսագիտության պատմության նշանավոր գիտակ Ի. Շումպետերը,[2] որ մերկանտելիզմը ոչ այնքան գիտական ուղղություն է, որքան գործնական քաղաքականություն, հետևաբար նրա նշանակությունը պետք է գնահատվի հենց այս տեսանկյունից:

Ուսումնասիրությունները վկայում են, որ տնտեսագիտությունը ծնվել է հարստություն ռաջացման էությունը բացատրելու նպատակով: Նոր գիտության արարողներին չէր բավարարում այն գաղափարը, թե հարստությունը փողն է, իսկ դրա աղբյուրը՝ առևտուրը: Նրանք, ելնելով իրականությունից, կռահում էին, որ երկիրը հարուստ է իր ստեղծած արդյունքներով, ուրեմն՝ հարստության աղբյուրը պետք է փնտրել արտադրության մեջ: Այդ գաղափարի առաջին հեղինակներից մեկը եղել է անգլիական քաղաքատնտեսական դպրոցի ներկայացուցիչ Վիլյամ

---

[1] *Տես՝ **Մարկոսյան Ա.**, Միջազգային տնտեսական հարաբերություններ, 2012թ., 1-ին մաս, էջ 143:*

[2] *Տես՝ **Շումպետեր Ի.**, Տնտեսական զարգացման տեսություն, 1982, էջ 134:*

Պետտին(1623-1687)[1]: Վ. Պետտին՝ որպես դասական քաղաքատնտեսության հիմնադիրներից մեկը, հարստության ստեղծումը տեսնում էր նյութական արտադրության ոլորտում: Դասական քաղաքատնտեսության մյուս խոշոր ներկայացուցիչ Պ. Բուագիլբերը առաջ քաշեց այն գաղափարը, որ ազգի հարստությունն կազմված է գյուղատնտեսական ապրանքների զանգվածից, ընդ որում՝ վերջինիս արտադրությունը պետք է խրախուսվի: Ըստ էության, հերքվում են մերկանտելիստական տեսության հիմնական գաղափարները, փողի և դրա դրսևորման ձև հանդիսացող ոսկու և արծաթի դերը որպես հարստության աղբյուրի, և առաջ է քաշվում փողի՝ որպես զուտ շրջանառության միջոցի դեր կատարող գործիքի ֆունկցիան:

Հաջորդ տնտեսագիտական դպրոցը, որը ուսումնասիրության է ենթարկել հարստության գաղափարը, եղել է ֆիզիոկրատիզմը: Ֆիզիոկրատները գտնում էին, որ հարստությունը առաջանում է սպառողական արժեքներից: Ընդհանրապես, ֆիզիոկրատների ծառայություններից մեկն էլ այն է, որ հավելյալ արդյունքի առաջացման հետազոտություններն անմիջապես տեղափոխեցին բուն արտադրության մեջ և դրանով իսկ հիմք դրեցին կապիտալիստական արտադրության վերլուծության համար: Ֆիզիոկրատական դպրոցի ամենաակնառու ներկայացուցիչը Ֆրանսուա Քենեն է, ում տնտեսագիտական տեսությունների շարքում կենտրոնական տեղ է գրավում «զուտ արդյունքի» մասին ուսմունքը: Վերջինս նրան հնարավորություն է տվել իրականացնելու կապիտալի, արտադրողական և անարտադրողական աշխատանքների վերլուծությունը, որոշելու բնակչության յուրաքանչյուր խմբի տեղն ու դերը հասարակության մեջ: Քենեն նշում էր, որ «զուտ արդյունքը» ստեղծվում է գյուղատնտեսության բնագավառում և հանդիսանում է հասարակության զուտ եկամուտը: Քենեի տեսությունների շարքում իր ուրույն տեղն ունի կապիտալի մասին ուսմունքը: Նա առաջիններից էր, որ իրարից տարբերեց «փող» և «կապիտալ» հասկացությունները, հիմք դրեց կապիտալի՝ հիմնական և շրջանառու մասերի բաժանմանը:

Սակայն մերկանտելիստական տնտեսագիտական ուսմունքին ամենամեծ հարվածը հասցրին դասական տնտեսագետները և մասնավորապես, նրա հիմնադիր անգլիացի տնտեսագետ Ադամ Սմիթը: Ադամ Սմիթի[2] աշխատություններում գլխավոր գաղափարը կայանում էր նրանում, որ ազգի հարստության մակարդակը պայմանավորված է ոչ միայն նրանով, թե ինչքան ոսկի և արծաթ է կուտակել ազգը, այլև նրանում, թե ազգը որքանով է ունակ ստեղծելու վերջնական ապրանքներ և ծառայություններ:

---

[1] *Տես՝ **Կիրակոսյան Գ.**, Տնտեսականուսմունքներիպատմություն, 2004թ., էջ 103:*

[2] *Տես՝ **Սմիթ Ա.**, Ազգերի Հարստությունը, 1776թ., էջ 42:*

Այդտեղից հետևում է , որ հարստության հիմքը արտադրողականության զարգացումն է աշխատանքի բաժանման և կոոպերացիայի հաշվին[1]: Ադամ Սմիթի գլխավոր աշխատությունը՝ «Ազգերի հարստությունը», չնայած ընդգրկում է տնտեսագիտության տարբեր բնագավառներ, սակայն, ըստ էության, մի ամբողջական գիծ է, հասարակության հարստության ստեղծման և բաշխման օրենքների ուսումնասիրություն, որի արդյունքում փաստորեն տրվում են տնտեսական գիտության ընդհանուր հիմքերը: Հասարակության հարստությունը, ըստ Ա. Սմիթի, ստեղծվում է նյութական արտադրության ոլորտի ճյուղերում ծախսված աշխատանքի շնորհիվ: Աշխատանքը դիտելով որպես հարստության աղբյուր՝ երկրի հարստության ծավալը պայմանավորող գործոն է համարում «տվյալ ժողովրդի տարեկան աշխատֆոնդը, որը նրան ապահովվում է անհրաժեշտ կենսամիջոցներով»: Ազգի հարստության ստեղծման հետ կապված՝ Սմիթը սահմանազատել է արտադրողական և անարտադրողական աշխատանքները՝ հարստության աղբյուր համարելով միայն արտադրողական աշխատանքը: Արտադրողական է համարվել այն աշխատանքը, որը մեծացնում է վերամշակող նյութերի արժեքը, ինչպես նաև մարմանվորվում է որևէ առարկայի կամ ապրանքի մեջ, որն աշխատանքն ավարտելուց հետո շարունակում է գոյություն ունենալ և կարող է փոխանակվել կամ վաճառվել: Զարգացնելով Վ. Պետիի արժեքի աշխատանքային տեսությունը, որը պարզապես ներկայացված էր առանձին դրույթներով ու ձևակերպումներով, Ա. Սմիթը այն դարձրեց ամբողջական տնտեսագիտական ուսմունք: Սմիթը գտնում էր, որ «աշխատանքն արժեքի միակ համընդհանուր ու ճշմարիտ չափանիշն է, որով մենք կարող ենք համեմատել տարբեր ապրանքների արժեքները ամեն ժամանակ և ամենուրեք» :

Աշխատանքն արտադրողականի և անարտադրողականի սահմանազատելու Ա. Սմիթի մոտեցումը հետագայում ավելի է ամրապնդվել Կ. Մարքսի կողմից: Մարքսյան տնտեսագիտությունը նույնպես հարստության ստեղծման ոլորտ է համարել նյութական արտադրությունը, սակայն կարևորել է ոչ թե բուն արտադրության գործընթացը, այլ այդ գործնթացում մարդկանց միջև առաջացող արտադրական հարաբերությունները և դրանց զարգացման օրենքներն ու օրինաչափությունները: Կ. Մարքսը կատարելության հասցրեց արժեքի աշխատանքային տեսությունը, նշելով, որ արժեքի նախահումքը, սուբստանցը աշխատանքն է, և արժեքի մեծությունը չափվում է ապրանքի արտադրության վրա կատարված հասարակականորեն անհրաժեշտ աշխատանքի ծախսումներով: Այս ծախսումներն, ըստ Մարքսի,

[1]Տես՝ ***Միխաիլուշկին Ա., Շիմկո Պ.***, *Միջազգային տնտեսագիտություն, 2008թ., էջ 42:*

արտահայտվում են հասարակականորեն անհրաժեշտ աշխատաժամանակով, որը հարկավոր է ծախսել արտադրության միջին տեխնիկական զինվածության, աշխատողի միջին հմտության, աշխատանքի միջին ինտենսիվության պայմաններում որևէ ապրանք արտադրելու համար:

Ազգային հարստության ուսումնասիրությունները ավելի ծավալուն դարձան 20-րդ դարի 20-ական թվականներց, երբ առաջ քաշվեցին ազգային հարստության էության և կազմի, եկամուտների և արդյունքների հետ դրա փոխադարձ կապերի և քանակական գնահատման մեթոդների հարցերը: Չնայած տարբեր երկրների տնտեսագետների կողմից ազգային հարստության հաշվարկման երեքդարյա փորձին՝ այնուամենայնիվ, ոչ բոլոր հիմնահարցերը լուծված համարվեցին: Դրանք առաջին հերթին վերաբերում էին ազգային *հարստություն* հասկացության բնութագրմանը, նրա տարրերի հաշվարկման ու գնահատման մեթոդների ընտրությանը և հաշվարկներին[1]:

20-րդ դարում, երբ ստեղծվեց Ազգային հաշիվների համակարգը, ազգային հարստության ցուցանիշը ներառվեց համակարգի մեջ: Ներկայումս այն հաշվարկվում է Համաշխարհային բանկի կողմից առաջարկվող մեթոդաբանությամբ, ըստ որի՝ ազգային հարստությունը կազմված է չորս բաղադրիչներից՝ բնական կապիտալ, մարդկային կապիտալ, արտադրված կապիտալ և զուտ արտաքին ակտիվներ[2]:

Այսպիսով, հիմք ընդունելով վերը նշվածը՝ փաստում ենք, որ հարստության գաղափարը մարդկային հասարակության զարգացման ողջ ընթացքում ուսումնասիրվել է ժամանակի խոշոր մտածողների կողմից: Այն առանցքային դեր է ունեցել տնտեսագիտական դպրոցների ուսումնասիրության ուղղություններում: Ճիշտ է, այսօր կարող ենք չհամաձայնվել մերկանտելիստների, ֆիզիոկրատների կամ քաղաքատնտեսության ներկայացուցիչների մոտեցումների հետ, սակայն պետք է հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ տվյալ ժամանակաշրջանի համար նրանց կատարած ուսումնասիրություններն ունեն բացառիկ արժեք և հիմք են ծառայել ներկայիս կատարելագործված մոտեցումների համար:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, տ.գ.դ. Տ.Ն.Մանասերյանը:

---

[1] Տես՝ ***Հակոբյան Հ.Մ.***, *Ազգային հարստության վիճակագրություն 2004թ., էջ 4:*

[2] *The Changing Wealth of Nations 2018. Building a Sustainable Future.*

ՀՏԴ 304

Տնտեսագիտություն

Թաթուլ ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ
Տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
E-mail: tatoulm@gmail.com

ԱՐՑԱԽԻ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋՆԱՀԵՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հոդվածը նվիրված է Արցախի և Հայաստանի ժողովրդագրական խնդիրներին և պետության առաջնահերթություններին: Մասնավորապես նշվում է, որ ժողովրդագրական քաղաքականությունը պետական մարմինների և այլ սոցիալական հաստատությունների նպատակաուղղված գործունեությունը պետք է լինի՝ միտված բնակչության վերարտադրության գործընթացների կարգավորմանը, ինչը պետք է նախատեսի բնակչության կառուցվածքի, դինամիկայի, թվաքանակի, բնակեցման և որակի միտումների պահպանում կամ դրանց նպատակային փոփոխություն: Ներկայումս անհրաժեշտություն է առաջացել այն դիտարկել որպես պետության սոցիալական քաղաքականության կարևոր մաս՝ հատուկ իր նպատակներով և դրանց հասնելու հստակ մեթոդներով: Արցախում և Հայաստանում ժողովրդագրական քաղաքականությունը պետք է կրի ազգային բնույթ և միտված լինի ծնելիության աճին ու ազգաբնակչության թվի շեշտակի ավելացմանը: Մասնավորապես, օրենսդրության մեջ կարևոր է խթանել ոչ միայն երիտասարդ, այլև ավելի հասուն տարիքի զույգերի ամուսնությունները, նպաստել ոչ միայն բազմազավակ, այլև փոքր ընտանիքներին՝ նրանց տրամադրելով մի շարք արտոնություններ:

Բանալի բառեր՝ *սոցիալական անվտանգություն, ազգաբնակչություն, Արցախ, ժողովրդագրություն, ռազմավարություն, բնական աճ, ծնելիություն, երիտասարդ ընտանիք:*

Т. Манасерян

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ АРЦАХА И АРМЕНИИ И ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ПРИОРИТЕТЫ

Статья посвящена демографическим проблемам Арцаха и Армении и приоритетам государства. В частности, отмечается, что демографическая политика должна представлять собой целенаправленную деятельность государственных органов и иных социальных институтов, направленную на регулирование процессов воспроизводства населения, которая должна обеспечивать сохранение структуры, динамики, численности, расселенности и качественных тенденций или их целенаправленное изменение. В настоящее время возникла необходимость рассматривать ее как важную часть социальной политики государства, имеющую конкретные цели и четкие методы их достижения. Демографическая политика в Арцахе и Армении должна носить национальный характер и должна быть направлена на рост рождаемости и значительное увеличение численности населения страны. В частности, важно в законодательстве способствовать заключению браков не только молодых, но и пожилых пар, поддерживать не только многодетные, но и малодетные семьи, предоставляя им ряд льгот.

Ключевые слова: *социальное обеспечение, население, Арцах, демография, стратегия, естественный прирост, рождаемость, молодая семья*

T. Manaseryan

DEMOGRAPHIC PROBLEMS OF ARTSAKH AND ARMENIA AND STATE PRIORITIES

The article is devoted to the demographic problems of Artsakh and Armenia and the priorities of the state. In particular, it is noted that demographic policy should be a purposeful activity of state bodies and other social institutions aimed at regulating

the processes of population reproduction, which should ensure the preservation of the structure, dynamics, numbers, population and qualitative trends or their purposeful change. At present, there is a need to consider it as an important part of the social policy of the state, which has specific goals and clear methods for achieving them. The demographic policy in Artsakh and Armenia should be of a national character and should be aimed at increasing the birth rate and a significant increase in the population of the country. In particular, it is important to promote the marriage of not only young, but also elderly couples in the legislation, in order to support not only families with many children, but also families with few children, providing them with a number of benefits.

Key words: *social security, population, Artsakh, demography, strategy, natural increase, birth rate, young family*

Ներածություն

Ժողովրդագրական խնդիրները չեն սահմանափակվում միայն բնակչության վերարտադրությամբ կամ նրա չափերի փոփոխությամբ՝ մահացության և ծնունդների տարբերության արդյունքում: Իրականում կարևորվում են նաև հասարակության զարգացման, ազգաբնակչության ժողովրդագրական պատկերը կանխորոշող զանգվածային արտագաղթը, «ուղեղների արտահոսքը», բնակչության ծերացումը և այլ խնդիրներ: Միաժամանակ, ժողովրդագրական պատկերի վրա էական ազդեցություն է գործում ազգաբնակչության սոցիալական պաշտպանության մակարդակը իրավական և ժողովրդագրական առումով, այն է՝ օրենքի և ժողովրդագրության փոխազդեցությունը: Հետևաբար, մեր առաջնահերթ խնդիրներից են սոցիալ-ժողովրդագրական գործընթացների պետական-իրավական կարգավորումը, ինչպես նաև բնակչության քանակի և որակի հիմնահարցերը: Վերջապես, կարևոր է ուսումնասիրել սոցիալական պաշտպանության իրավական խնդիրները, վերլուծել ժամանակակից պայմաններում Արցախում և Հայաստանում ծնելիության, միգրացիայի և զբաղվածության փոխազդեցությունները:

Գրականության ակնարկ

Իրականում Արցախի և Հայաստանի ժողովրդագրական խնդիրների, պետության առաջնահերթությունների վերաբերյալ գրականությունն այնքան էլ հարուստ չէ, մասնավորապես, երբ կարիք կա ուսումնասիրելու

մեր օրերում տեղի ունեցող իրադարձություններն ու դրանց արդյունքում ձևավորված ժողովրդագրական իրավիճակը: Ի բացառություն մեկ-երկու վերլուծության, հայ տնտեսագետների մեծ մասը սևեռված է հարկային բարեփոխումների, ֆինանսական համակարգի, գյուղատնտեսության կամ այլ ճյուղերի առանձին հիմնահարցերի վրա, անտեսելով ամենակարևորը՝ իր բնօրրանում հայ մարդու գոյությունը և զարգացումը ապահովելու սպառնալիքների դաշտը: Վ. Խոջաբեկյանից հետո, ժողովրդագրության ոլորտում մասնագիտացած տնտեսագետներն այնքան էլ շատ չեն՝ Վ. Թովմասյանը (ԱՄՆ), Ռ. Եգանյանը (ՀՀ) և Բ. Ասատրյանը (ՀՀ): Հետևաբար, գրականության պարզունակ ակնարկ անգամ հնարավոր չէ ներկայացնել առանց մտահոգվելու ժողովրդագրության հայկական ժամանակակից դպրոցը ձևավորելու և զարգացնելու մասին:

Պետության դերը

Հիշատակված խնդիրները չեն կարող լինել միայն փորձագիտական հանրության մտահոգության առարկան: Դրանք պահանջում են ոչ միայն պետության կողմից և պետական կառույցների աջակցությամբ իրականացվող, վիճակագրական հստակ տվյալներով հիմնավորված ուսումնասիրություններ, այլև իրավիճակի շարունակական մշտադիտարկում և առավել խոցելի ենթաոլորտների թիրախավորում և համարժեք քաղաքականության մշակում ու իրականացում: Մասնավորապես, հարկավոր է առանձնացնել հետևյալ հիմնական ուղղությունները.

- բնակչության վերարտադրության վրա պետական քաղաքականության ազդեցության վերլուծություն.
- ժողովրդագրական իրավիճակի վերլուծություն ու Արցախի և Հայաստանի բնակչության զարգացման աճի հեռանկարների հստակեցում.
- սոցիալական անվտանգության հարցերում պետական մարմինների գործունեության արդյունավետության բարձրացմանը միտված գիտական առաջարկությունների մշակում.
- սոցիալական պաշտպանության մարմինների գործունեության վերլուծություն.
- միգրացիայի, գործազրկության, զբաղվածության խնդիրների վերլուծություն:

Փորձագիտական ուսումնասիրությունները վկայում են, որ 21-րդ դարում գլոբալացման ակտիվ գործընթացների արդյունքում սրվել են մարդկությանը մտահոգող գլոբալ խնդիրները: Այս առումով, պետությունների հետագա զարգացման մեջ մարդկանց որակական հետընթացի և ֆիզիկական

ոչնչացման բազմաթիվ վտանգներ կան: Համաշխարհային մասշտաբով ժողովրդագրական խնդիրը կապված է առաջին հերթին բնակչության սրընթաց աճի հետ (ներկայումս այն անցել է 8 միլիարդի սահմանը[1]), ժողովրդագրական պայթյունի հետ: Դա նշանակում է մարդկության բնական աճի բարձր տեմպեր: Ըստ գիտնականների կանխատեսումների՝ Երկրի բնակչությունը առաջիկա տասնամյակում կկազմի մոտավորապես տասը միլիարդ բնակիչ:

Բնակչության անհավասար բաշխվածությունն, իր հերթին, բացասաբար է անդրադառնում նաև շրջակա միջավայրի վրա:

Ժողովրդագրական քաղաքականությունը և հայ ընտանիքի մարտահրավերները

Աշխարհում բնակչության ավելցուկը հանգեցնում է ռեսուրսների նվազմանը: Հենց այս խնդիրն էլ ընկած է ժամանակակից աշխարհում զինված հակամարտությունների և պատերազմների հիմքում: Բացառություն չեն նաև Արցախի և Հայաստանի դեմ Ադրբեջանի և Թուրքիայի ցեղասպան գործողությունները, որոնք հետապնդում են նաև բնական ռեսուրսների նոր աղբյուրների զավթում, ինչը տեղի ունեցավ, մասնավորապես, 44-օրյա պատերազմի արդյունքում և դրանից հետո:

Այս ամենը, բնականաբար, անդրադառնում է նաև իրենց բնօրրանում հայերի և հայ տեսակի վերարտադրության տեմպերի և ծավալների վրա: Հետևաբար, պետք է նշել, որ առկա է հստակ փոխհարաբերակցություն սոցիալ-տնտեսական զարգացման, պետության դիրքերի ամրացման / թուլացման և ժողովրդագրական գործընթացների միջև, որն, ի դեպ, մասնագիտական գրականության մեջ կոչվում է *ժողովրդագրական անցման տեսություն*[2]:

Մեր պարագայում պետք է հաշվի առնել, որ առավել բնութագրական են ստորև ներկայացված և գոյություն ունեցող ազգաբնակչության վերարտադրության չորս հիմնական տեսակից վերջին երկուսը.

* ավանդական, որը բնութագրվում է բարձր մահացությամբ և բարձր ծնելիությամբ.

* ընդլայնված, որը բնութագրվում է ծնելիության աճով և մահացության նվազմամբ, ինչը նշանակում է բնակչության զգալի աճ.

---

[1] *Տես՝ World Population Reaches 8 Billion, https://www.nytimes.com/2022/11/15/world/world-population-8-billion.html*

[2] *Բնական աճի ամենացածր ցուցանիշներ ունեցող երկրները. Բնակչության բնական աճի բանաձևը: https://podarilove.ru/hy/strany-s-naimenshimi-pokazatelyami-estestvennogo-prirosta/*

* պարզ, որը բնութագրվում է համապատասխանաբար ցածր մահացությամբ և ցածր ծնելիությամբ, որի դեպքում բնակչության աճը դանդաղում է.

* նեղացված, որը բնութագրվում է մահացության նվազմամբ և ծնելիության կտրուկ անկմամբ, ինչպես նաև բնակչության ընդգծված ծերացումով:

Հավելենք, որ մեր տարածաշրջանում, հատկապես՝ հարևան երկրները տարբերվում են իրենց սոցիալ-տնտեսական զարգացմամբ, համապատասխանաբար, գտնվում են ժողովրդագրական անցման տարբեր փուլերում: Միաժամանակ, նկատվում է բնակչության վերարտադրության երկու այլ տեսակ.

1. Պարզ ու նեղ, բնորոշ զարգացած երկրներին: Այն բնութագրվում է ծնելիության և մահացության ցածր մակարդակով, ինչպես նաև կյանքի զգալի տևողությամբ.

2. Ընդլայնված, բնորոշ զարգացող երկրներին: Այն բնութագրվում է ծնելիության և մահացության բարձր ցուցանիշներով՝ կյանքի կարճ տևողությամբ:

Հայտնի է նաև ժողովրդագրական անցման 4 փուլային մոդելը[1]:

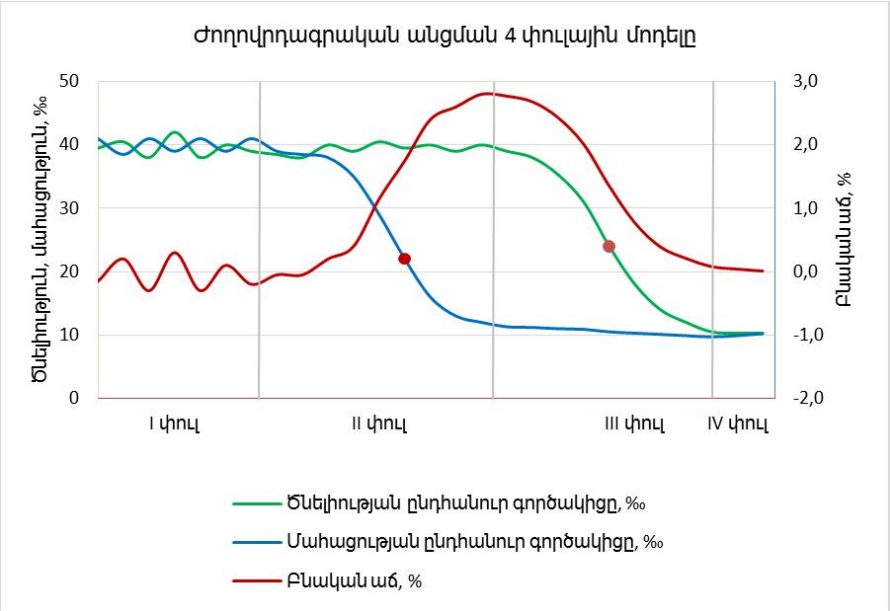

Գծապատկեր 1. Ժողովրդագրական անցման 4 փուլային մոդելը:

[1] *Տես՝ https://orbeli.am/hy/post/238/2019-06-19/%20%D4%BA%D5%B8%D5%B2%D5%B8%D5%BE%D6%80%D5%A4%D5%A1%D5%A3%D6%80%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B6*

Ակնհայտ է, որ վերարտադրողական գործընթացների վրա ազդելու համար պետությունը պետք է ժողովրդագրական նպատակային քաղաքականություն վարի։

Մեր համոզմամբ, պետության ազդեցությունը ժողովրդագրական հարաբերությունների վրա արտահայտվում է պետության գիտականորեն հիմնավորված և իր բնույթով ազգային ժողովրդագրական քաղաքականության մշակման և իրականացման մեջ։

Ժողովրդագրական քաղաքականությունը, որպես կանոն, պետական մարմինների և այլ սոցիալական հաստատությունների նպատակաուղղված գործունեությունը պետք է լինի՝ միտված բնակչության վերարտադրության գործընթացների կարգավորմանը, ինչը պետք է նախատեսի բնակչության կառուցվածքի, դինամիկայի, թվաքանակի, բնակեցման և որակի միտումների պահպանում կամ դրանց նպատակային փոփոխություն: Հետևաբար, այն կարևոր է դիտարկել որպես պետության սոցիալական քաղաքականության օրգանական մաս՝ հատուկ իր նպատակներով և դրանց հասնելու հստակ մեթոդներով։

Ժամանակակից աշխարհում զարգացող երկրների մեծ մասը սահմանափակող քաղաքականություն է վարում, որն ուղղված է ծնելիության մակարդակի նվազեցմանը և (մինչև 5 տարեկան) երեխաների մահացության նվազեցմանը։ Մեր պարագայում, մանկամահացության կրճատմանը միտված ժողովրդագրական քաղաքականությունը պետք է զուգորդվի ծնելիության աճի հստակ քայլերով։ Մասնավորապես, օրենսդրության մեջ կարևոր է խթանել ոչ միայն երիտասարդ, այլև ավելի հասուն տարիքի զույգերի ամուսնությունները, նպաստել ոչ միայն բազմազավակ, այլև փոքր ընտանիքներին՝ նրանց տրամադրելով մի շարք արտոնություններ։

Անկախության տարիներին տարաբնակեցման ոչ արդյունավետ քաղաքականությունը, իսկ առանձին տարիներին՝ դրա բացակայությունը Արցախում և Հայաստանում, բնակչության և ռեսուրսների անհամաչափ բաշխումը թույլ չեն տվել արդյունավետ և համաչափ զարգանալ, ինչն էլ միայն հանգեցրել է աղքատության մակարդակի աճին (Հայաստանում 2023 թ. սկզբին կանխատեսվում է 42 տոկոս աղքատություն)[1]։ Այս իմաստով բոլորովին մխիթարական չէ այն իրողությունը, որ ոչ բոլոր զարգացող երկրներն են թիրախավորված ժողովրդագրական քաղաքականություն վարում։ Ինչ վերաբերում է զարգացած երկրներին, ապա այստեղ ևս բավականին տարբեր խնդիրներ կան։ Հիմնականում նրանց մոտ ծնելիությունը ցածր է, ինչը նշանակում է, որ բնակչության թիվը դանդաղ է

[1] https://www.aravot.am/2022/10/22/1299705/

աճում, այստեղից էլ առաջանում է աշխատանքային ռեսուրսների սղության խնդիրը: Հետևաբար, հիշյալ երկրները փորձում են վարել ծնելիության բարձրացմանն ուղղված քաղաքականություն՝ միանվագ վճարումներ երիտասարդներին, նպաստներ, երեխայի ծննդյան համար պետական աջակցություն, երեխայի ամսական նպաստ, բազմազավակ ընտանիքների վարկեր և այլն[1]: Բնական է, որ մեր կողմից ավելի ընդունելի են զարգացած երկրներին բնորոշ խթանների կիրառումը:

Ավելին, մեզ անհրաժեշտ են հայ ընտանիքի համար անհրաժեշտ կենսապայմանների ապահովմանը միտված քաղաքականության գործիքներ որպես սոցիալական ինստիտուտի վրա ազդելու հատուկ միջոցներ՝ նրա տնտեսական, վերարտադրողական և կրթական գործառույթների արդյունավետ իրականացման, ինչպես նաև բնակչության կյանքի որակի բարելավման համար, ինչն էլ կկանխորոշի ընտանիքի, անձի, հասարակության դրական սոցիալական զարգացումը՝ համապատասխան ինստիտուցիոնալ մեխանիզմների ստեղծման միջոցով:

Ժողովրդագրական քաղաքականության ինստիտուցիոնալ հիմքերը

Տարբեր երկրներում կիրառվող ընտանեկան քաղաքականության ուսանելի փորձից կարելի է առանձնացնել գործիքների հետևյալ խմբերը.

- օրենսդրական և ինստիտուցիոնալ աջակցություն (օրենսդրորեն ձևակերպված բոլոր իրավական ակտերը, որոնք որոշում են ամուսինների և երեխաների պաշտոնական կարգավիճակը՝ կապված մայրության և մանկության, ամուսնությունների և ամուսնալուծությունների պաշտպանությանը).
- տնտեսական միջոցառումներ (օրինակ՝ երեխաների համար սոցիալական նպաստների համակարգ, վճարովի մայրության արձակուրդ, «մայրության» (ընտանեկան) կապիտալ, հարկային արտոնություններ, արտոնյալ հիփոթեքային վարկեր և այլ միջոցներ).
- միջոցառումներ, որոնք այլընտրանք են ստեղծում ընտանիքի անմիջական խնամքին, հատկապես երեխայի համար (երեխաների համար նախադպրոցական հաստատությունների լայն ցանցի զարգացում).
- օգնություն ընտանիքին խնդրահարույց իրավիճակներում և աշխատանք գտնելու, բարելավելու ընտանեկան հարաբերությունները (ընտանեկան ծառայություններ).
- խթանող և կրթական գործունեություն (երիտասարդներին ամուսնության նախապատրաստում, իրազեկման միջոցառումներ և

[1] *Selfin Vikas Papriwal,Ravi Suri,Yael (2019-07-21): «The Growth Promise Indicators – 2019 report - KPMG | AE»: KPMG (en-US).*

դասախոսություններ բնակչության շրջանում, ընտանեկան խնդիրների լայն քննարկում լրատվամիջոցներում):

Իրավիճակն Արցախում և Հայաստանում

Մեր հայրենիքում զգալիորեն կարելի է մեծացնել պետության դերը ժողովրդագրական գործընթացների կառավարման գործում: Այն իրականացվում է որոշակի միջոցների կիրառմամբ և ունի տարբեր ուղղություններ (տնտեսական, սոցիալական, հոգեբանական և այլն): Իհարկե, այս համակարգում կարելի է նշել բազմաթիվ թերություններ, բայց, այնուամենայնիվ, որոշակի բարելավումներ ևս կան: Հատկապես, Արցախում մշտապես նկատելի են երիտասարդ ընտանիքներին աջակցության տարբեր ծրագրեր, ինչի արդյունքում, մի շարք ծրագրերի շնորհիվ բնակչության թիվը էապես ավելացել է, ծնելիության աճի միտում է եղել: Նման փոփոխությունները վկայում են ժողովրդագրական իրավիճակի վրա պետական քաղաքականության ազդեցության մասին, ինչը նշանակում է, որ մենք պետք է բարելավենք մինչ օրս կիրառվող մեթոդները և գործիքակազմը: Օրինակ, Արցախում, Կառավարության որոշման համաձայն, Արցախի Հանրապետության գյուղական կամ քաղաքային բնակավայրերում մշտապես բնակվող երիտասարդ ընտանիքներին բնակելի տներ կառուցելու նպատակով անհատույց պետական ֆինանսական աջակցության տրամադրման ծրագրից կարող են օգտվել նաև Ստեփանակերտի բնակիչները: Սահմանված կարգով՝ բնակելի տան կառուցման համար պետությունը տրամադրում է մինչև հինգ միլիոն ՀՀ դրամ անհատույց ֆինանսական աջակցություն: Պետական ֆինանսական աջակցություն ապահովող մարմինը Արցախի Հանրապետության տարածքային կառավարման և ենթակառուցվածքների նախարարությունն է[1]:

Իսկ Հայաստանում «Երիտասարդ ընտանիքին՝ մատչելի բնակարան» պետական նպատակային ծրագիրն ուղղված է իրավական, ֆինանսական և կազմակերպչական համապատասխան մեխանիզմների ներդրման միջոցով բնակարանային պայմանների բարելավման կարիք ունեցող երիտասարդ

---

[1] *Տես՝ https://www.1lurer.am/hy/2021/07/19/%D4%B5%D6%80%D5%AB%D5%BF%D5%A1%D5%BD%D5%A1%D6%80%D5%A4-%D5%A8%D5%B6%D5%BF%D5%A1%D5%B6%D5%AB%D6%84%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%AB%D5%B6-%D5%A2%D5%B6%D5%A1%D5%AF%D5%A5%D5%AC%D5%AB-%D5%BF%D5%B6%D5%A5%D6%80-%D5%AF%D5%A1%D5%BC%D5%B8%D6%82%D6%81%D5%A5%D5%AC%D5%B8%D6%82/519712*

ընտանիքներին պետական աջակցության տրամադրմանը: Ծրագրի շրջանակներում հիփոթեքային վարկը տրամադրվում է նվազագույնը 10 տարի մարման ժամկետով, առաջնային շուկայում առավելագույնը 7.5 տոկոսով, առանց սուբսիդավորման, իսկ երկրորդային շուկայում՝ առավելագույնը 9.5 տոկոսով, որից պետությունը սուբսիդավորում է Երևանում 2 տոկոսային կետի չափով (այսինքն՝ վարկառուի համար վարկի տոկոսը կազմում է առավելագույնը 7,5), իսկ ՀՀ մարզերում տրամադրված հիփոթեքային վարկերի համար՝ 4 տոկոսային կետի չափով (այսինքն՝ ՀՀ մարզերում վարկառուի համար վարկի տոկոսը կազմում է առավելագույնը 5.5): Ծրագրի շահառու կարող են լինել այն երիտասարդ ընտանիքները, որտեղ ամուսինները երիտասարդ են, և վերջիններիս տարիքների գումարը չի գերազանցում 70-ը, կամ երեխա ունեցող երիտասարդ միայնակ ծնողը, ում տարիքը չի գերազանցում 35-ը (ներառյալ): Շահառուները պետք է ունենան եկամտի բավարար մակարդակ՝ ստանձնած վարկային պարտավորությունների կատարման համար[1]:

Հարկ է նկատել, որ մինչև 44-օրյա պատերազմը՝ 2019թ. ԱՀ մշտական բնակչության թվաքանակը կազմել է 148.0 հազ. մարդ, քաղաքային բնակչության մասնաբաժինը կազմել է 56.7 տոկոս, գյուղականը՝ 43.3 տոկոս: 2019թ. տարեսկզբին ԱՀ մշտական բնակչության կազմում 48.9 տոկոսը կազմել են տղամարդիկ, 51.1 տոկոսը՝ կանայք: Բնակչության միջին տարիքը տարեսկզբի դրությամբ կազմել է 33.6 տարի, մասնավորապես, տղամարդկանց համար 32.1 տարի, կանանց համար՝ 35.1 տարի: ԱՀ մշտական բնակչության կառուցվածքում 0-15 տարեկան երեխաների տեսակարար կշիռը կազմել է 26.4 տոկոս, աշխատունակ տարիքինը՝ 61.3 տոկոս, իսկ աշխատունակ տարիքից բարձր բնակչության տեսակարար կշիռը՝ 12.3 տոկոս: 2019թ. տարեսկզբի դրությամբ աշխատանքային տարիքի ամեն 1000 մարդուն բաժին է ընկել 629 մարդ՝ 0-15 տարեկան և կենսաթոշակային տարիքի: Ըստ ՄԱԿ-ի ժողովրդագրական ծերացման սանդղակի, եթե երկրի բնակչության կառուցվածքում 65 և բարձր տարիքի բնակչությունը կազմում է 7 տոկոսից ավելի, ապա տվյալ բնակչությունը համարվում է ծերացած: Այդ ցուցանիշը 2019թ. տարեսկզբի դրությամբ ԱՀ-ում կազմել է 10.4 տոկոս: 2019թ. տարեսկզբի դրությամբ բնակչության 38.8 տոկոսը կենտրոնացված է եղել մայրաքաղաքում, իսկ ԱՀ Մարտունու շրջանում բնակվում է բնակչության 14.5 տոկոսը, Մարտակերտի շրջանում՝ 13.4 տոկոսը, Ասկերանի շրջանում՝ 11.5 տոկոսը, Հադրութի և Քաշաթաղի շրջաններում, համապատասխանաբար, 8.1 և 7.9 տոկոսը, Շուշիի շրջանում՝

[1] *http://www.hfyouth.am/am/Affordable_housing_for_young_families.html*

3.6 տոկոսը, Շահումյանի շրջանում՝ 2.2 տոկոսը: 2019թ. հունվարի 1-ի դրությամբ՝ ԱՀ-ում արձանագրվել է 2336 ծնունդ, որից 52-ը կազմել են բազմապտուղ ծնունդները: Ծնվածների ընդհանուր թվաքանակից 2328-ը կազմել են կենդանի ծնվածները, իսկ 8-ը՝ մեռելածինները: Ծնելիության ընդհանուր գործակիցը, որը բնութագրում է հաշվետու ժամանակաշրջանում ծնվածների թվաքանակը 1000 բնակչի հաշվով, կազմել է 15.8 պրոմիլ: 2018թ. ծնելիության գումարային գործակիցը (բնութագրում է երեխաների միջին թվաքանակը, որ կծնի մեկ կինն իր ծնունակ տարիքում, իր ողջ կյանքի ընթացքում ծնելիության տվյալ տարվա մակարդակի պահպանման դեպքում) կազմել է 2.101 երեխա, ընդ որում, քաղաքային բնակչությանը՝ կազմել է 2.135, իսկ գյուղականինը՝ 2.042 երեխա: Հարկ է նշել, որ բնակչության պարզ վերարտադրության (երբ ծնողներին փոխարինող երեխաների սերունդը և ծնողների սերունդը հավասար են իրենց բացարձակ թվաքանակներով) համար անհրաժեշտ է 2.150 երեխա:

Մոր միջին տարիքը երեխայի ծննդյան ժամանակ 2018թ. կազմել է 28.0 տարեկան, իսկ առաջին երեխայի ծննդյան ժամանակ՝ 24.9 տարեկան: 2018թ. ըստ ծննդի հաջորդականության՝ երրորդ և հաջորդ կարգի ծնունդների մասնաբաժինը կազմել է ընդամենը կենդանածինների 34.9 տոկոսը, քաղաքներում՝ 31.1 տոկոսը, գյուղական վայրերում՝ 41.1 տոկոսը: 2018թ. ԱՀ-ում արձանագրվել է 1185 մահվան դեպք, իսկ մահացության ընդհանուր գործակիցը՝ 1000 բնակչի հաշվով կազմել է 8.0 պրոմիլ: 2018թ. մահվան դեպքերից 633-ը կամ 53.4 տոկոսը կազմել են տղամարդիկ, իսկ 552-ը կամ 46.6 տոկոսը՝ կանայք: Տղամարդկանց և կանանց մահացության տարբեր մակարդակներով պայմանավորված, տարբեր են նաև տղամարդկանց և կանանց կյանքի սպասվող միջին տևողության ցուցանիշները ծննդյան պահից: Կյանքի սպասվող միջին տևողությունը ծննդյան պահից 2018թ. տղամարդկանց համար կազմել է 72.5 տարի, իսկ կանանց համար՝ 79.0 տարի: Քաղաքային բնակչության կազմում այդ ցուցանիշը տղամարդկանց համար կազմել է 71.6 կանանց համար՝ 78.5 տարի, իսկ գյուղական բնակչության համար, համապատասխանաբար, 73.7 և 79.6 տարի: Հանրապետությունում արձանագրված բնակչության բնական հավելաճի ցուցանիշը 2018թ. կազմել է 1143 մարդ, իսկ բնական հավելաճի ընդհանուր գործակիցը՝ 7.7 պրոմիլ, 1000 բմակչի հաշվով:

Ամուսնություն և ամուսնալուծություն 2018թ. Հանրապետությունում արձանագրվել է ամուսնությունների 899 դեպք, ամուսնալուծության դեպքերը կազմել են 204 դեպք: Ամուսնության միջին տարիքը տղամարդկանց շրջանում 2018թ. կազմել է 28.6, իսկ կանանց մոտ՝ 24.7 տարեկանը, իսկ առաջին ամուսնության միջին տարիքը,

համապատասխանաբար, 27.8 և 24.0 տարեկանը: Միջպետական միգրացիայի ուղղությունների վերաբերյալ ստացված տվյալների համաձայն, այդ բնութագրիչներով հանրապետությունում պաշտոնապես հաշվառված եկողների թվաքանակը կազմել է 613 մարդ, ընդ որում՝ 544 մարդ ժամանել է ՀՀ-ից, 69 մարդ՝ այլ երկրներից, իսկ մեկնողների թվաքանակը նույն ժամանակահատվածում կազմել է 828 մարդ, ընդ որում՝ 755-ը մեկնել է ՀՀ, 5-ը՝ այլ երկրներ: 2018թ. եկողների թիվը, 1000 բնակչի հաշվով, կազմել է 4.2 պրոմիլ, մեկնողներինը՝ 5.2 պրոմիլ:

2018թ. միգրացիայի մնացորդի ցուցանիշը կազմել է – 147 մարդ[1]:

Վերը նշված ցուցանիշներին հարկավոր է հավելել նաև այն փաստը, որ Հայաստանում, օրինակ, գործազուրկների մեջ կանանց թիվը ոչ թե կրճատվում, այլ աճում է: Այն ներկայումս կազմում է շուրջ 62 տոկոս: «Մի կողմից մենք ուզում ենք կանայք ավելի շատ ներգրավվեն աշխատաշուկայում, որովհետև ունեն ավելի լավ մարդկային կապիտալ, մյուս կողմից ուզում ենք կանայք ավելի շատ երեխաներ ունենան, քանի որ դա պետության առաջընթացի ու ռազմավարական կարևորություն ունի, ուզում ենք կանայք ներգրավեն բանակում, տնտեսության մեջ, քաղաքականության մեջ[2]»: Ու այնպես է ստացվում, որ Պետության խնդիրների ահռելի մասը դնում ենք կանանց ուսերին՝ առանց ստեղծելու դրա համար անհրաժեշտ համակարգային պայմաններ: Ուստի պետք է հասկանալ, թե ինչպես է հնարավոր այս տարբեր նպատակները միմյանց հետ համատեղել այնպես, որ կինն ընտրություն կատարելու հնարավորություն ունենա և ցանկության դեպքում հնարավորություն ունենա համատեղելու անձնական կյանքը, աշխատանքը, ընտանիքը, հետաքրքրությունները և այլն: Կանանց տնտեսական զորեղացումն ու ֆինանսական կայունությունը կարևոր է. կանայք ունեն ավելի լավ մարդկային կապիտալ, մասնագիտական կրթության բոլոր մակարդակներում՝ քոլեջներ, բուհեր, կանայք ավելի մեծ տոկոս են կազմում ու կանայք ընդգրկված են տնտեսության այն ճյուղերում, որոնք ունեն ավելի բարձր արտադրողականություն, այսինքն՝ կանայք ավելի ուսյալ են, ավելի բարձր արտադրողականությամբ են աշխատում տնտեսության ճյուղերում: Գործոնները, իհարկե, տարբեր են՝ սկսած համակարգային, մշակութային խնդիրներից, կարծրատիպերից մինչև, օրինակ, երեխայի կամ ընտանիքի անդամի խնամքի համար պայմանների բացակայությունը: Հենց սրանց պետք է միտված լինի զբաղվածության ռազմավարությունը՝ ավելի

---

[1] *http://mss.nkr.am/?p=16739*

[2] *Հայաստանում կանանց շուրջ 62 տոկոսը կամ գործազուրկ է, կամ չի աշխատում ու չի փնտրում աշխատանք: https://news.am/arm/news/732026.html*

համակարգաստեղծ ինստիտուտներ ստեղծելով պայքարելու նաև առկա մշակութային խնդիրների ու կարծրատիպերի դեմ: Հայաստանում մեծ թիվ են կազմում 15-29 տարեկան երիտասարդները, ովքեր չեն աշխատում ու չեն սովորում. «Փաստացի, այդ երիտասարդների մոտ 80 տոկոսը բնակվում է մարզերում: Իսկ 15-29 տարեկան կանանց շուրջ 40 տոկոսն ընկնում է այս կատերագորիայի մեջ՝ կամ չեն աշխատում, կամ չեն սովորում: Բնական է, որ զբաղված են երեխայի կամ ընտանիքի անդամի խնամքով: Սա է պատճառը, որ պետք է թիրախավորել նաև ընտանիքի անդամի, երեխայի խնամքի նոր հաստատությունների ստեղծումը: Կարևոր է նաև մանկապարտեզների թվի ավելացումը: Պետք է նաև իրավական մեխանիզմներ ստեղծել, որ հայրը նույնպես ներգրավված լինի երեխայի խնամքում»[1]:

Քաղաքացիական հասարակության դերը

Կան նաև այլ հարցեր, որոնք առնչվում են պետության սոցիալ-տնտեսական հնարավորություններին՝ ընտանեկան և ժողովրդագրական խնդիրների լուծման ոլորտում: Սակայն պետական մարմինների հետ մեկտեղ ժողովրդագրական իրավիճակի բարելավման գործում էական ներդրում կարող են ունենալ հասարակական կազմակերպությունները, անհատները, գործատուները, նրանց միավորող ասոցիացիաները, տեղական ինքնակառավարման մարմինները և այլ կազմակերպությունները: Արտասահմանյան երկրներում տարբեր օրինագծերի իրականացման փորձը ցույց է տալիս, որ կարևոր դեր է խաղում սոցիալական խմբերի և, ի վերջո, ողջ հասարակության շահերի համախմբումը: Նման համախմբումը պետք է սկսել հատկապես Արցախում առկա բազմաբնույթ խնդիրները հանգուցալուծելու համար: Այս առումով նման կարևոր նախաձեռնության օրինակ կարող է դասվել, «Սերունդ» ՀԿ-ի նախաձեռնությանը՝ Արցախում ծնելիությունը խթանելու նպատակով: «ՍԵՐՈՒՆԴ»-ը՝ Ծնելիության խթանման համահայկական հիմնադրամը ոչ առևտրային կազմակերպություն է: Հիմնադրվել է 2021թ. հունվարի 21-ին և գործում է ՀՀ Սահմանադրության և այլ համապատասխան ու իրավական ակտերի համաձայն: Այն բարեգործական հիմնադրամ է, որի նպատակն է ծնելիության խթանմամբ հասնել մեզ անհավանական թվացող բնակչության թվերի, հայ մարդու բնութագրի սիմվոլ դարձնել բազմազավակությունը, ամեն գնով պահպանել գենետիկ ֆոնդը, բերել նոր հույս, լավատեսություն և հզոր ապագա ունենալու իրական հնարավորություն՝ գունավորելով ապագայի մասին պատկերացումներ մեր հայրենակիցների և աշխարհասփյուռ հայերի մտքերում: «Սերունդ»-ի հիմնադիրները գործի են

[1] *Նույն տեղում:*

անցել 2020-ի նոյեմբերի 9-ից հետո, գիտակցելով, որ ամեն ինչից զատ տեղի ունեցավ նաև ժողովրդագրական աղետ և որ անհրաժեշտ է ամեն կերպ խթանել ծնելիությունը, լինել այն ընտանիքների կողքին, որոնք ցանկանում են երեխա ունենալ: Ծրագիրը սկսվել է Արցախից, որտեղ ժողովրդագրական խնդիրն ավելի սուր է: Ակնհայտ է, որ եթե բնակչության թիվը մի քանի անգամ մեծ լիներ այնտեղ, ապա նման պատկեր չէինք ունենա: Հիմնադրամը ծրագրի մեկնարկային փուլում ընտրել է Արցախի երկու գյուղ՝ քիչ բնակեցված Չարեքտարն ու Եղծահողը: Օրինակ, Եղծահողում 17 ընտանիք է ապրում: Շահառուի հետ կնքվելիք պայմանագրում անպայման նշվում է, որ աջակցության տրամադրումը կդադարեցվի, եթե ընտանիքը լքի Արցախը: Եղծահողի երեք ընտանիքներում երեխաների լույս աշխարհ գալուց առաջ հայտեր են ներկայացվել հիմնադրամին: Այս երեխաները կլինեն հիմնադրամի առաջին շահառուները: Աջակցություն տրամադրվելու է՝ 16 տարի 8 ամիս անընդմեջ: Հիմնադրամի կայքի ստեղծման աշխատանքներն ավարտվել են, և արդեն մոտ 4.7 մլն դրամ գումար է հավաքվել: Նվիրատուների գերակշռող մասը Հայաստանից են, շատ են նաև Արցախից միացածները, հատուկենտ՝ Ռուսաստանից ու եվրոպական երկրներից: Սփյուռքի հայ համայնքներում դեռ տեղեկացված չեն ծրագրի մասին: Նվիրատվությունը կատարվում է կայքի միջոցով, գումարը փոխանցելուն պես տեղեկատվությունը հրապարակվում է կայքում, նվիրատուի անվան դիմաց նշվում է նվիրատվության հերթական թիվն ու նվիրած գումարի ընդհանուր չափը: Նվիրատուների տրամադրած գումարից ոչ մի դրամ չի հատկացվում ադմինստրատիվ կամ այլ ծախսերի՝ կլինի ինչ-որ տեղ գնալու, մարկետինգային գովազդի, թե աշխատավարձի համար: Այդ բոլոր ծախսերն իրականացնում են հիմնադիրները, ինչպես նաև մի քանի ընկերություն: Ամեն բան արվում է, որ նվիրատուների տրամադրած գումարն ամբողջությամբ հատկացվի երեխաներին: Նվիրատուների թվի ավելացմանը զուգահեռ հիմնադրամի ներկայացուցիչները մտադիր են ծրագիրն ընդլայնել՝ ընդգրկելով Արցախի մյուս համայնքները, Սյունիքի, Տավուշի սահմանամերձ գյուղերը: Սոցիալական աջակցությունը կնպաստի, որ ավելի շատ երեխաներ լույս աշխարհ գան.շատ դեպքերում մարդիկ գալիս են որոշման, որ պետք է երկրորդ, երրորդ երեխա ունենալ, բայց հաշվի առնելով ֆինանսական ծանր վիճակը՝ հետաձգում են երեխա ունենալը կամ էլ հետ կանգնում որոշումից»: Արցախի Հանրապետության սոցիալական զարգացման ու միգրացիայի նախարարության էջում հրապարակված տեղեկատվության համաձայն, երեխայի ծննդյան միանվագ նպաստի չափը նշանակվում է ըստ նոր ծնված երեխայի հերթական կարգաթվի՝

-առաջին և երկրորդ երեխաների դեպքում՝ 300 000 հազար դրամ, իսկ եթե ծնողներից մեկն ունի հաշմանդամություն՝ 500 000 դրամ

երրորդ երեխայի ծնվելու դեպքում՝ 500 000 դրամ, չորրորդ և յուրաքանչյուր հաջորդ երեխայի ծնվելու դեպքում՝ 700 000 հազար դրամ:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, ժողովրդագրական խնդիրները, որոնք առանձնահատուկ կարևորություն են ձեռք բերել Արցախյան 44-օրյա պատերազմից հետո, պահանջում են անհետաձգելի և ոչ ստանդարտ լուծումներ:

Առաջին հերթին, ժողովրդագրական իրավիճակի բարելավումը պետության գործառույթն է, իսկ մեր պարագայում՝ սրբազան պարտքը: Պետությունը պետք է ոչ միայն խթանի ծնելիությունը նյութական, մասնագիտական և բարոյա-հոգեբանական մեթոդներով, այլև մշակի և իրականացնի Արցախի և Հայաստանի ընտանիքների համար գիտականորեն հիմնավորված և արդյունավետ տարաբնակեցման ռազմավարություն:

Հաջորդ կարևոր քայլը քաղաքացիական հանրության ակտիվացումն է, ազգային արժեքների շուրջ համախմբումը և ժողովրդագրական խնդիրների լուծման մեջ ժողովրդի բոլոր հատվածների ներգրավվածության ապահովումը:

Առանձնահատուկ կարևորություն ունի նաև հայ ժողովրդագիրների կրթումը Հայաստանում և արտերկրում՝ հետագայում նրանց առջև դնելով Արցախի և Հայաստանի հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագրում ժողովրդագրության հստակ տեսլական և թիրախներ ձևակերպելու, դրանց իրականացման իրատեսական քայլեր մշակելու ազգային խնդիրներ:

Ժողովրդագրական խնդիրների ճիշտ ձևակերպման, դրանց արդյունավետ հանգուցալուծման մեջ անհնար է գերագնահատել Սփյուռքի դերը, որն առանձին ուսումնասիրության առարկա է:

Գրականություն

1.
1. World Population Reaches 8 Billion, www.nytimes.com
2. Բնական աճի ամենացածր ցուցանիշներ ունեցող երկրները. Բնակչության բնական աճի բանաձևը: https://podarilove.ru/hy/strany-s-naimenshimi-pokazatelyami-estestvennogo-prirosta/
3. https://orbeli.am
4. Հայաստանի համար բացվում են օգուտներ քաղելու հնարավորություններ ու հեռանկարներ https://www.aravot.am/2022/10/22/1299705/
5. Selfin Vikas Papriwal,Ravi Suri,Yael (2019-07-21): «The Growth Promise Indicators – 2019 report - KPMG | AE»: KPMG (en-US).
6. «Սերունդ». Որ Արցախում շատ երեխաներ ծնվեն
7. https://www.panorama.am/am/news/2022/11/14
8. Արցախում երիտասարդ ընտանիքների՝ բնակելի տներ կառուցելու պետաջակցության ծրագրից կարող են օգտվել նաև Ստեփանակերտի բնակիչները
9. https://www.1lurer.am/hy
10. Երիտասարդ ընտանիքին՝ մատչելի բնակարան, http://www.hfyouth.am/am/Affordable_housing_for_young_families.html
11. Ժողովրդագրական իրավիճակը Արցախի Հանրապետությունում, http://mss.nkr.am/?p=16739
12. Հայաստանում կանանց շուրջ 62 տոկոսը կամ գործազուրկ է, կամ չի աշխատում ու չի փնտրում աշխատանք: https://news.am/arm/news/732026.html

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԱրՊՀ տնտեսության տեսության և կառավարման ամբիոնը:

Արցախի պետական համալսարանի
ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Арцахского государственного университета

Artsakh State University
PROCEEDINGS

2/2022

Ð³ÝÓÝí³Í¿ï å³·ñáõÃÛ³Ý՝ 03.10. 2022Ã.:
êïáñ³·ñí³Í¿ï å³·ñáõÃÛ³Ý՝ 29.10.2022 Ã.:
Ì³í³ÉÁ՝ 32,77 ï å. Ù³ÙáõÉ: î å³ù³Ý³Ï՝ 100:

Հիմնադիր՝ ²ñó³ËÇ å»ï³Ï³ÝÑ³Ù³Éë³ñ³Ý,
êï»÷³Ý³Ï»ñï, Ø. ¶áßÇ ÷. 5
Ñ»é. (0749) 4-04-91, ý³ùë (0479) 7-12-14
E-mail: rector@asu.am
ԱրՊՀ հրատարակչություն, e-mail: printery.asu@mail.ru,
կայք: www.asu.am– Գիտական հրապարակումներ–
Գիտական տեղեկագիր

Учредитель – Арцахский государственный
университет г.Степанакерт, ул. Мхитара Гоша 5,
тел. (0749) 4-04-91, факс (0479) 7-12-14
Издательство АрГУ, e-mail: printery.asu@mail.ru,
сайт: www.asu.am– Научные публикации – Ученые записки.

Founder - Artsakh State University, 5 Mkhitar Gosh st.,
Stepanakert Tel.: (0749) 4-04-91, Fax: (0479) 7-12-14
ASU Publishing house, e-mail: printery.asu@mail.ru, website:
www.asu.am– Scientific publications – Proceedings.